BOSANSKA
RAZMEĐA
RAZMEĐA
BOSANSKA

GLAVNI UREDNIK
Muedeta Hadžiabdić

ODGOVORNI UREDNIK
Razija Tunović

GRAFIČKO-IZDAVAČKA KUĆA d.d.
PRINTING AND PUBLISHING HOUSE Inc.
SARAJEVO

Enver Redžić

BOSNA I HERCEGOVINA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Sarajevo, 1998.

Recenzenti

prof. dr. Dževad JUZBAŠIĆ, dopisni član ANUBiH
akademik Avdo SUĆESKA
prof. dr. Marko ŠUNJIĆ, dopisni član ANUBiH

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine,
Sarajevo

UDK 94(497.1)"1939\1945"

REDŽIĆ, Enver
Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu / Enver Redžić.
– Sarajevo : OKO, 1998. – 492 str. ; 24 cm

Biografija: str. 481. – Bibliografija: str. 482

ISBN 9958-43-030-4

Dotacijom Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Ministarstvo za obrazovanje, prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu Kantona Sarajevo i Fondacija SOROŠ pomogli su štampanje ovog djela.

Fadili

uz 54. godišnjicu
zajedničkog života u
ljubavi, prijateljstvu
i razumijevanju

Mišljenjem Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta, br. 02-413-2335/98. od 14. 05. 1998. godine, knjiga »Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu«, autora Envera Redžića, oslobođena je poreza na promet proizvoda i usluga.

SADRŽAJ

PREDGOVOR 11

BOSNA I HERCEGOVINA 1941–1945. U NJEMAČKIM I ITALIJANSKIM DOKUMENTIMA

UVOD 19
OKUPACIJA 22
BEČKA KONFERENCIJA I RIMSKI UGOVORI 24
ZATEČENI USTANKOM 26
PACIFIKACIJA USTANIČKIH ŽARIŠTA 30
SLIČNOST I RAZLIKE IZMEĐU NIJEMACA I ITALIJANA U OCJENAMA POLOŽAJA 33
VOJNO-POLITIČKA ANALIZA GENERALA FON HORSTENAUA 37
NJEMAČKO »RAZUMIJEVANJE« NDH – ITALIJANSKA »ZAŠTITA« SRBA . . 39
ISTOČNA BOSNA – NJEMAČKI PROBLEM BROJ 1 42
NJEMAČKO-HRVATSKA I ITALIJANSKA SAVJETOVANJA U FEBRUARU I MARTU 1942. GODINE 47
PACIFIKACIJA ISTOČNE BOSNE I KOZARE U PROLJEĆE I LJETO 1942. GODINE 50
ISELJAVANJE FOLKSDOJČERA IZ NJEMAČKIH NASELJA U BOSNI 54
RAZLIČITO NJEMAČKO I ITALIJANSKO VIĐENJE NACIONALNIH I POLITIČKIH ODNOSA U BOSNI 56
HITLER NEMA »VIŠKA TRUPA« ZA GUŠENJE USTANKA 60
POREMEĆAJI I PREGRUPISAVANJE MEĐU UČESNICIMA U RATU 63
VOJNO-POLITIČKI OKVIR PRIPREMA MUSLIMANSKE SS DIVIZIJE 65
»KOMUNISTIČKA DRŽAVA« NA PROSTORU BOSNE I HRVATSKE I OPERACIJA »VAJS« 68
OTPORI FORMIRANJU MUSLIMANSKE SS DIVIZIJE U BOSNI 74
PUKOTINE U OSOVINI, OČEKIVANJA I POSLJEDICE ITALIJANSKE KAPITULACIJE U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI 78
RAZLIKE U MIŠLJENJIMA O MUSLIMANIMA IZMEĐU HITLERA I KAŠEA 83
»HRVATSKA DRŽAVA STOJI I PADA SA NJEMAČKOM« 86
HIMLEROVE »SMJERNICE« ZA BOSNU I NOJBAHEROV PROJEKT SRPSKE FEDERACIJE 89
VOJNO-DRŽAVNI VRH RAJHA O HRVATSKOM VIĐENJU SITUACIJE U ZEMLJI SREDINOM 1944. GODINE 92
U POREĐENJU SA HRVATIMA HITLER JE U POGLEDU VOJNE VRIJEDNOSTI DAVAO PREDNOST MUSLIMANIMA 96
DEZERTERSTVO IZ 13. MUSLIMANSKE SS DIVIZIJE I DOMOBRANSKIH JEDINICA U BOSNI I HERCEGOVINI TOKOM RANE JESENI 1944. GODINE 98

KAŠE: MUSLIMANI POTPUNO IZGUBILI POVJERENJE U NIJEMCE I NDH 101
KRITIČAN POLOŽAJ NJEMAČKIH FORMACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI KRAJEM 1944. GODINE 104
HITLEROVA NAREDBA (23. II 1945) DA SE GLAVNI GRAD BOSNE I HERCEGOVINE SARAJEVO ODRŽI U NJEMAČKIM RUKAMA 106
OPŠTI POGLED 108

BOSNA I HERCEGOVINA U SASTAVU I DOKUMENTIMA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

UVOD 115
SLAVKO KVATERNIK: BOSNA I HERCEGOVINA JE NAJSKUPLJI DRAGULJ U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ 117
ZAKONSKE ODREDBE I RJEŠAVANJE SRPSKOG PITANJA U NDH 122
USTANAK SRBA U BOSNI I HERCEGOVINI 128
REAKCIJE I NEGODOVANJE MUSLIMANA 133
KONFRONTACIJA RATNIH NACIONALNIH CILJEVA U BiH NA PRELAZU 1941/42. 140
OBNOVA HRVATSKOG DRŽAVNOG SABORA. HRVATSKO-MUSLIMANSKI ODNOSI. POJAČANI DRŽAVNI TEROR NAD SRBIMA 145
USTAŠKO-ČETNIČKI SPORAZUMI I VOJNO-POLITIČKI ODNOSI U BOSNI I HERCEGOVINI 150
OKUPATORSKO-USTAŠKE OPERACIJE PROTIV USTANIČKIH ŽARIŠTA U ZAPADNOJ I ISTOČNOJ BOSNI 155
AKTUELIZIRANJE PROBLEMA ISTOČNE BOSNE. OSNIVANJE AVNOJ-a U BIHAĆU KRAJEM NOVEMBRA 1942. POJAVA MUSLIMANSKE PROČETNIČKE GRUPE 164
JERUSALIMSKI MUFTIJA EL HUSEINI U BOSNI. PRODUBLJAVANJE KRIZE USTAŠKOG POKRETA U BiH 169
KAPITULACIJA ITALIJE. OSNIVANJE ZAVNOBiH-a I DRUGO ZASJEDANJE AVNOJ-a U JAJCU KRAJEM NOVEMBRA 1943. 180
PAD TUZLE U RUKE PARTIZANA. POJAVA HUSKE MILJKOVIĆA U CAZINSKOJ KRAJINI 185
PRODUBLJIVANJE MUSLIMANSKO-HRVATSKE KONFRONTACIJE 190
POVLAČENJE NIJEMACA IZ BiH. PARTIZANI U SARAJEVU 6. APRILA 1945. FORMIRANJE VLADE FEDERALNE BOSNE I HERCEGOVINE KRAJEM APRILA 1945. 196
OPŠTI POGLED NA HRVATSKU POLITIKU PREMA BOSNI I HERCEGOVINI U PERIODU 1941–45. 199

BOSNA I HERCEGOVINA 1941–1945. U PLANOVIMA I DOKUMENTIMA ČETNIČKOG POKRETA DRAŽE MIHAILOVIĆA

UVOD 211
OKUPACIJA, POJAVA ČETNIKA I USTANAK 215

SARADNJA ČETNIKA I ITALIJANA 221
ČETNIČKI USTANIČKI POKRET U BOSNI I HERCEGOVINI 225
ČETNIČKO-PARTIZANSKI SPORAZUM 229
INSTRUKCIJA DRAŽE MIHAILOVIĆA 233
NJEMAČKO-USTAŠKI PLAN U JANUARU 1942. I DRŽANJE ČETNIKA . . . 236
INTENZIVIRANJE ČETNIČKO-ITALIJANSKE SARADNJE 244
ČETNIČKO-USTAŠKI SPORAZUMI 250
POKUŠAJI MUSLIMANSKO-ČETNIČKE SARADNJE 256
OSNIVANJE GLAVNOG ŠTABA BOSANSKIH ČETNIČKIH ODREDA 258
AKTIVNOST PROČETNIČKE GRUPE DR ISMETA POPOVCA 263
PORAZI ČETNIKA U MARTU I APRILU 1943. PARTIZANI NEPRIJATELJ BR. 1 269
KONGRES RAVNOGORSKOG ČETNIČKOG POKRETA U SELU BA 275
BOSNA U STRATEŠKOM FOKUSU DRAŽE MIHAILOVIĆA 280
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA 286

MUSLIMANSKA POLITIKA I POLOŽAJ BOSNE I HERCEGOVINE 1941–1945.

UVOD 299
MUSLIMANI U PRVOJ FAZI NDH 301
OŽIVLJAVANJE IDEJE AUTONOMIJE BOSNE I HERCEGOVINE – STANJE BEZAKONJA I NESIGURNOSTI 308
POJAČANO DISTANCIRANJE MUSLIMANA OD NDH – ČETNIČKI GENOCID I ČETNIČKA POLITIKA PREMA MUSLIMANIMA 317
IDEJA AUTONOMIJE IZMEĐU IZVORNOSTI I REALNOSTI – MUSLIMANSKA MILICIJA – MUSLIMANSKA PROČETNIČKA GRUPA 322
JERUSALIMSKI MUFTIJA EL HUSEINI – KONFERENCIJA MEĐUDRŽAVNOG ODBORA »NARODNI SPAS« – AKCIONI ODBOR ZA AUTONOMIJU BOSNE I HERCEGOVINE U MOSTARU 327
NIJEMCI I HRVATSKO-MUSLIMANSKA KONFRONTACIJA – MEMORANDUM MUSLIMANA ADOLFU HITLERU – INICIJATIVA DA SE FORMIRA SS DIVIZIJA MUSLIMANSKOG SASTAVA 333
ZELENI KADAR – PROTIVMUSLIMANSKI ISPADI NIJEMACA I USTAŠA – PROMUSLIMANSKO AKTIVIRANJE ČETNIKA – POSLJEDICE NEUSPJEHA OPERACIJA »VAJS« I »ŠVARC« 341
KAPITULACIJA ITALIJE – TUZLA U RUKAMA PARTIZANA – AKCIJA ČLANA ULEMA-MEDŽLISA HAFIZA MUHAMEDA PANDŽE – AKCIJA HUSKE MILJKOVIĆA 344
OSNIVANJE ZAVNOBiH-a I MUSLIMANI 348
MUSLIMANI U SREDIŠTU PAŽNJE SVIH UČESNIKA RATA 352
HIMLEROVE »SMJERNICE ZA OSIGURANJE ZEMALJSKOG MIRA U BOSNI« – PROMEMORIJA SARAJEVSKIH MUSLIMANA VLADI NDH – AKTIVNOST KOMANDANTA »ZELENOG KADRA« NEDŽADA TOPČIĆA 357

NADE MUSLIMANA U 13. SS DIVIZIJU – AKTIVNIJE PRISTUPANJE MUSLIMANA NOP-u 363
VELIKI PREOKRET – MUSLIMANI I RASPAD NDH – FINALE 368
IDEJA AUTONOMIJE BOSNE I HERCEGOVINE U PERIODU OKUPACIJE I VLASTI NDH 371

BOSNA I HERCEGOVINA 1941–1945. U DOKUMENTIMA NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA

KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE I PITANJE BOSNE I HERCEGOVINE 379
KRIZE, PORAZ I RASPAD JUGOSLAVIJE 384
AKTIVNOST KPJ I SITUACIJA U BiH U PRVIM MJESECIMA VLASTI NDH . . 387
USTANAK I KPJ 392
RAZVOJ USTANKA I »MUSLIMANSKO PITANJE« 397
KRIZA NOP-a 403
STABILIZACIJA NOP-a U BOSANSKOJ KRAJINI 411
»BIHAĆKA REPUBLIKA« 417
IZMEĐU OPERACIJA »VAJS« I »ŠVARC« I ITALIJANSKE KAPITULACIJE . . 422
PRIPREMANJE I PRVO ZASJEDANJE ZAVNOBiH-a 428
NOP U BiH POSLIJE OSNIVANJA ZAVNOBiH-a I DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-a 436
DRUGO ZASJEDANJE ZAVNOBiH-a 441
PREMA KRAJU RATA 450
O KARAKTERU NOP-a I ZAVNOBiH-a 454
POGOVOR 463
BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE SECOND WORLD WAR (Summary) 469
INDEX IMENA 473
BIOGRAFIJA AKADEMIKA ENVERA REDŽIĆA 481
IZVORI I LITERATURA 482
KRATICE 487

PREDGOVOR

Ova knjiga predstavlja realizaciju projekta koji sam krajem 1989. predložio Odjeljenju društvenih nauka ANUBiH pod naslovom »Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941–1945.« Tokom naredne dvije godine obavio sam planirana istraživanja historijske građe u arhivskim ustanovama u Beogradu, Sarajevu, Zagrebu i Bonu i uporedo konsultovao historijsku literaturu (monografije, studije, članke, rasprave i druge priloge) koja se šire i uže odnosi na ratna zbivanja na području BiH u razdoblju 1941–1945. Ispisi iz istražene dokumentacije i literature sadrže podatke i relevantan materijal koji je tematski raspoređen i zaprema oko 2.500 stranica, nakon čega sam mogao pristupiti izradi kompozicije i pisanju teksta monografije.

U toku prikupljanja i sređivanja građe zaključio sam da mi raspoloživi materijal pruža mogućnost da u monografiji pojedinačno sintetički razmatram i prikažem djelovanje svih učesnika rata u BiH, njihove političke platforme, strategiju i ratne ciljeve. Tako je sadržina monografije raspoređena u pet poglavlja, u kojima se izlaže i obrađuje vojno-politička aktivnost glavnih ratnih subjekata u BiH. Prvobitni naslov istaknut u projektu promijenjen je u novi: »Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu«, naslov koji proizilazi iz strukture i kompozicije integralnog predmeta knjige.

Pristupajući istraživanju i proučavanju zadane historijske problematike, mogao sam da konstatujem da u našoj historiografiji čiji predmet čini vojno-politička fenomenologija u BiH tokom razdoblja 1941–1945. nije objavljena nijedna cjelovita studija posvećena bilo kojem učesniku rata. Za razliku od historijske literature koja cjelovito obrađuje četnički pokret u Jugoslaviji i koja može da ponudi više monografija, kao i za razliku od kapitalnih bibliografskih jedinica u kojima se cjelovito prikazuje nastanak i problematika NDH, ne postoji nijedna bibliografska jedinica na teme: okupatori u BiH, ustaška vladavina, djelovanje četničkog pokreta, muslimanska politika u BiH za vrijeme Drugog svjetskog rata. Čak i

relativno bogata bibliografija historiografskih priloga na temu NOP-a u BiH jedva može da pokaže neku jedinicu sa cjelovitom monografskom obradom.

Ipak, iako je nedostatak cjelovitosti u obradi kapitalne problematike ratne realnosti u BiH karakteristika naše historiografije, autori brojnih bibliografskih jedinica sa tematiziranim pojedinim pojavama i događajima vezanim za aktivnost snaga narodnooslobodilačkog pokreta, razmatrali su i izučavali i aktivnosti njegovih protivnika, ali su to mahom činili u funkciji pozitivnog valoriziranja i isticanja moralno-političke superiornosti NOP-a. U duhu ove motivacije u BiH su bili organizovani brojni simpoziji, često da bi se obilježili određeni jubileji kao što su godišnjica ustanka, osnivanja ZAVNOBiH-a, AVNOJ-a ili značajnih bitaka. Zavisno od ocjena i materijalno-finansijskih mogućnosti organizatora ovih simpozija, sabrani materijal štampan je u posebnim izdanjima čija je promocija imala prvenstveno da služi afirmaciji nopovske historiografije. Istovremeno, treba, također, reći da ove publikacije sadrže i radove koji, dijelom, neosporno predstavljaju doprinos objektivnom naučnom tretiranju zbivanja u BiH za vrijeme Drugog svjetskog rata. Ustvari, opšta je ocjena: ukoliko se u historiografskim prilozima i obrađuju pojedina pitanja iz djelovanja okupatora, ustaša, četnika, ili muslimanskih vojno-političkih organizacija, u pravilu se pristupa sa stanovišta aktuelne politike, tj. državno-partijske historiografije. Mišljenja partijskih rukovodstava, centralnog i republičkih, imala su da u historijskoj literaturi dobiju verifikaciju nauke i tako im pribave validnost naučnih ocjena. Tokom gotovo polustoljetnog razvoja historiografije na temu ratnih zbivanja u BiH, samo je fragmentarno i marginalno doticano djelovanje ratnih faktora izvan strukture NOP-a. Kao da su okupatori, kvislinzi i kolaboranti bili u BiH beznačajni, odnosno minornog značaja, pa je njihova marginalizacija, odnosno eliminacija u historiografiji, imala u podtekstu smisao minorizacije u historiji.

Navedeno stanje je u logičnoj vezi sa pitanjem historijskih izvora, kako objavljivanja tako i otvorenosti prema javnosti. Selekcija o objavljivanju historijskih izvora imala je političku motivaciju i išla je na štetu historijske nauke, jer je dominantno preferirano publikovanje dokumenata partijske i nopovske provenijencije. Dok je u izdanju Vojno-istorijskog instituta u Beogradu objavljeno 157 knjiga građe i podataka o NOR-u u Jugoslaviji, u njima je, po izboru priređivača, kao uzgredan dodatak izrazito ograničenog sadržaja, objavljena tzv. ustaško-domobranska građa. Dokumentacija o djelovanju njemačkih i italijanskih okupatora obuhvaćena je samo u dva toma sa pet knjiga, a građa četničkog pokreta objavljena je samo u jednom tomu sa četiri knjige. Publikovanje građe iz ovog razdoblja u BiH bilo je izrazito malog obima. Iz partijskog fonda formiranog 1941. i 1942. objavljeno je pet knjiga, od kojih jednu čine prilozi iz ratnog »Oslobođenja«. Ozbiljniji rezultati čine dva toma o djelatnosti ZAVNOBiH-a 1943–1945. i jedan tom Građe o djelatnosti KPJ u Bosni i Hercegovini 1921–1941. Ovakvo stanje objašnjava se, između ostalog, činjenicom da je sva partijska građa bila skoncentrisana u Arhivu CKSKJ, što je uslovljavalo njenu pristupačnost historičarima i publicistima kojima je za njihove teme bila potrebna određena dokumentacija, a čije korištenje nije bilo pod specijalnim režimom. Tako je arhivska situacija značajno uticala na tematski sadržaj i obim historiografske obrade opšte i posebne problematike ratnih i političkih procesa i pojava u BiH tokom Drugog svjetskog rata.

Knjiga »Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu« predstavlja pokušaj da se na temelju raspoložive historijske građe prikažu faktori čije je djelovanje, u relevantnom stepenu, uticalo na razvoj vojno-političkih odnosa u BiH i njihov rasplet na kraju rata, u maju 1945. Ona je, u prvom redu, pokušaj da se zadatoj problematici pristupi kao cjelovitoj materiji, čiju cjelovitost tvori aktivnost svih glavnih ratnih subjekata u BiH. Istovremeno, svjestan osnovnih metodoloških promašaja historiografije o ratnom razdoblju u BiH, u građenju monografije rukovodio sam se saznanjem da je kritički pristup historijskim izvorima kao i postignutim naučnim rezultatima bitan uslov naučne objektivnosti i vjerodostojnosti ostvarenog rezultata. Drugim riječima, stupanj naučne validnosti rezultata u historijskoj nauci srazmjeran je kritički fundiranom, provjerenom i valorizovanom odnosu prema upotrijebljenim izvorima i korištenim naučnim radovima. Međutim, i kritika je promašaj ako nije u funkciji otkrivanja i spoznavanja istine.

Koliko su mi date okolnosti omogućavale, nastojao sam da razmatranje i zaključke o aktivnosti pojedinih ratnih subjekata fundiram na dokumentaciji koja je pretežno nastajala u njihovom krilu. Već sam prethodno kazao da je najbogatija arhivska građa, objavljena kao i neobjavljena, vezana za NOP. Problemi su se otvarali kada je trebalo da obradim ratnu djelatnost njegovih protivnika. Prikupljena građa u arhivima Ministarstva inostranih poslova Savezne Republike Njemačke u Bonu, odnosno u Centralnom državnom arhivu u Potsdamu, proširila je arhivsku osnovu za obradu djelovanja njemačkih okupacionih snaga koje su provodile strategiju Vrhovne komande oružanih snaga Rajha. U istom smislu, određen napor zahtijevala je takođe obrada politike NDH, četničkog pokreta, kao i muslimanskih vojno-političkih snaga, jer su raspoloživi historijski izvori predstavljali usku i skučenu osnovu za realizaciju projekta.

Uvjeren sam da će za arhivska historijska istraživanja zbivanja tokom Drugog svjetskog rata doći bolji dani i da će historičari opšteg položaja BiH u periodu 1941–1945. u budućnosti imati na raspolaganju dovoljno bogatu arhivsku građu, kao i historijsku literaturu koja je stvarana u raznim zemljama Evrope i Amerike, sjeverne i južne, a koja nije mogla preći granice bivše države.

Opredjeljenje za kompoziciju knjige u pet naznačenih poglavlja motivisano je odlukom da prikažem djelovanje i ponašanje svakog pojedinog ratnog učesnika u BiH u uslovima okupacije i ratne konstelacije međunarodnih odnosa. Tako se svaka ratna strana sučeljavala sa opštim situacijama i događajima i pri tome, saglasno svojim ratnim ciljevima, u njima i prema njima nužno različito reagirala. Ponavljanje određenih ratnih okolnosti u kojima su se pojedini učesnici rata različito ponašali moj je »grijeh«, koji sam počinio da bih jasnije prikazao strateške i taktičke razlike među glavnim ratnim stranama. Ako sam koji put iznevjerio i ponovio određene okolnosti, i to je moj »grijeh«, koji sam spreman da primim na svoj račun.

Proces nastajanja ove knjige, po temi u savremenoj historiji BiH od fundamentalnog značaja, imao je dvije faze: tokom 1990. i 1991. obavio sam istraživanje najvećeg dijela potrebne historijske građe, da bi u prvoj polovini 1992. radio na njenom sređivanju i tematskom raspoređivanju. Tekstualno formiranje monografije trajalo je od sredine 1992.

do sredine 1996., kada sam knjigu završio. Kao što se vidi, oblikovanje materijala u knjigu odvijalo se tokom tri i po godine rata i prve pola godine mira. Bile su to okolnosti kada su građani Sarajeva satima, po kiši i snijegu, izloženi granatama i snajperima, stajali u redu za humanitarnu veknu kruha, kanister vode, dane i noći provodili u podrumima da bi se spašavali od pogibije, a iz podruma se vraćali u granatirane stanove, skupljali staklo razbijenih prozora i cigle od granatiranih zidova, hranili se kuhanom koprivom, radićem i drugim travama ubranim oko zgrada; okolnosti kada su sve ulice bile afiširane upozorenjem sa strelicom: snajper!

Ipak, uprkos smrti koju su sa brda sijali četnici, Gradimir Gojer je u Kamernom teatru priređivao sjajne pozorišne predstave; Galerija likovnih umjetnosti i Colegium artisticum organizovali su izložbe sarajevskih likovnih stvaralaca; nezavisne novine »Oslobođenje«, na čuđenje i divljenje svijeta, izlazile su svakog dana; asocijacija Nezavisnih intelektualaca Krug 99 pripremala je i održavala svoje tribine na kojima je duhovno radoznala publika mogla da prati lucidna izlaganja sarajevskih intelektualaca i sluša uzbudljive stihove Izeta Sarajlića o ljudskim i njegovim patnjama i vedrinama; nacionalna humanitarna društva »Merhamet«, »Caritas«, »La Benevolentia« i »Dobrotvor« svojom pomoći spašavali od gladi sarajevske građane; Slovensko kulturno društvo »Cankar« organizovalo je svoje tribine i koncerte i subotnja druženja svojih sarajevskih članova; osnivač Nezavisne radio-televizije 99, vrsni novinar Adil Kulenović, maestralno vodio »intervjue dana«, koji će kad-tad činiti veoma dragocjenu i vjerodostojnu dokumentaciju o koncentracionom logoru koji se zvao Sarajevo.

Pišući knjigu »Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu«, u neizvijesnosti da ću sutra nastaviti stranicu i rečenicu na kojoj sam stao prethodnih dana, u uslovima najsvirepijeg od svih ratova koje pamti Bosna i Hercegovina, živio sam faktički i istovremeno u dva rata, iako ih je razdvajalo gotovo 50 godina. Završeni rukopis od preko 700 stranica predao sam Odjeljenju društvenih nauka ANUBiH u septembru 1996.

Na sjednici održanoj 6. II 1997. Odjeljenje je prihvatilo rukopis na osnovu recenzije akademika Dževada Juzbašića, Avde Sućeske i Marka Šunjića.

Ovom prilikom autor se zahvaljuje Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine na podršci tokom pripremanja i stvaranja knjige, Odjeljenju društvenih nauka koje je razmatralo i usvajalo moje izvještaje o toku rada, akademicima, recenzentima koji su mi dali više korisnih sugestija u smislu poboljšanja kvaliteta monografije.

Zahvalnost dugujem, također, arhivistima i bibliotekarima, koji su mi svojom predusretljivošću olakšali rad na realizaciji projekta: načelniku arhiva Vojno-istorijskog instituta u Beogradu Antunu Miletiću; naučnim saradnicima Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, tragično poginulim historičarima dr. Ivanu Jeliću i njegovoj supruzi dr. Fikreti Jelić–Butić; načelniku arhiva CKSKJ Milovanu Bosiću; rukovodiocu Centra za dokumentaciju u Institutu za historiju u Sarajevu Veselinu Mitraševiću; naučnom saradniku u Muzeju revolucije u Sarajevu dr. Dušanu Kojoviću; direktoru Arhiva BiH Matku Kovačeviću; arhivskom inspektoru u Arhivu BiH Seadi Mehmedagić; rukovodiocu Arhiva Ministarstva inostranih poslova Savezne Republike Njemačke dr. Mariji Kajpert; sarad-

nicima u Centralnom državnom arhivu u Potsdamu dr. Kurtu Mečisu i Kristi Hufeland; bibliotekaru – savjetniku u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu Dušku Toholju; bibliotekarki u Institutu za historiju u Sarajevu Željki Vrdoljak–Memić, koja je poginula kao žrtva četničkog granatiranja u prvim mjesecima agresije; Ravnateljstvu Sveučilišne knjižnice u Zagrebu za posuđene knjige (u to vrijeme) pod posebnim režimom; stručnom saradniku ANUBiH gđi Snježani Ćerić na dragocjenoj saradnji, Fatimi Kirlić i Rasimu Kovačeviću, stručnim saradnicima u ANUBiH, na pruženoj saradnji.

Prva dionica puta knjige je završena, druga počinje njenim javnim životom.

U Makarskoj, 11. avgusta 1997.

Autor

BOSNA I HERCEGOVINA 1941–1945. U NJEMAČKIM I ITALIJANSKIM DOKUMENTIMA

UVOD

Već je proglašenjem Versajskog mirovnog ugovora označen početak traženja njegove revizije. Nosioci revizionističkog kursa u evropskim odnosima bile su države poražene u Prvom svjetskom ratu, kojima se pridružila vlada Sovjetskog Saveza rukovođena strategijom III. komunističke internacionale.

Pripremana tokom i u završnim godinama Prvog svjetskog rata, inaugurisana na samom početku centralističko-unitarističke državne zajednice, velikosrpska politika »nacionalnog i državnog jedinstva« imala je da osigurava hegemoniju srpskog velikodržavlja u jugoslavenskoj državi. Ona je bila u funkciji potčinjavanja nesrpskih naroda i historijskih pokrajina koje su se 1918/19. našle u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Beogradski režim je privremeno respektovao teritorijalno-politički integritet Bosne i Hercegovine. Međutim, to je trajalo do 1924., kada je ukinuta Pokrajinska uprava, odnosno do uspostavljanja diktature, kada su formirane banovine, kojima je bila likvidirana teritorijalno-politička cjelovitost Bosne i Hercegovine. Era »nacionalnog i državnog jedinstva« ojačala je velikosrpsku hegemoniju koja je u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim historijskim pokrajinama, provođena mjerama i instrumentima sistema policijske vlasti.

Zabranjena kao i ostale parlamentarne stranke, Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) bila je prinuđena da svoj program autonomije Bosne i Hercegovine odgodi za neko buduće vrijeme. Orijentirana na muslimansku etničku bazu, JMO je uspjela da ostvari političku homogenizaciju Muslimana, ali nije ni pokušala da ovu etničko-političku ograničenost prevaziđe opštebosanskim opredjeljenjem. U tom pogledu ona je objektivno išla na ruku srpskoj i hrvatskoj politici u Bosni i Hercegovini, koje su se programski i organizaciono povezivale sa strankama u nacionalnim maticama. Tako su sve nacionalne političke stranke u Bosni i Hercegovini djelovale na liniji njene političke dezintegracije.

Ni na prostoru Jugoslavije u cjelini političke snage nisu djelovale u smislu njene političke i državne kohezije. Ideologija i politika integralnog jugoslavenstva, na čelu sa monarhijom i vodećim faktorima u vojsci, bila je neuspješna zbog otpora nacionalnih političkih stranaka i pokreta izvan Srbije. U redovima ovih snaga i pod njihovim uticajem jugoslavenstvo je smatrano oblikom velikosrpske hegemonije i instrumentom nacionalnog obespravljivanja, što je ustvari i bilo. Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) kao sekcija Komunističke internacionale također se suprotstavljala i odbacivala integralno jugoslavenstvo zbog njegovog hegemonističkog velikosrpskog karaktera. Unutar zemlje bilo je premalo političkih snaga koje su težile uspostavljanju demokratske unutrašnje državne stabilizacije. Pogotovo je dezitegrativno djelovalo njeno revizionističko susjedstvo – države koje su

se u Prvom svjetskom ratu nalazile u bloku centralnih sila. Gotovo da među njima nije bilo nijedne koja nije postavljala teritorijalne zahtjeve prema Jugoslaviji.

Revizionistički kurs će, međutim, dobiti u Evropi zamah i snagu tek dolaskom Adolfa Hitlera na vlast, vođe njemačke nacional-socijalističke partije, koja je u svom političkom programu naglašeno zahtijevala ukidanje Versajskog mirovnog ugovora, kojim su bile kažnjene Njemačka i njene ratne saveznice u Prvom svjetskom ratu. Dosljedan na antiversajskoj liniji, Hitler će pripremati revanš protiv država koje su u srednjoj i jugoistočnoj Evropi nastale odlukama mirovne konferencije u Versaju, kao i protiv vodećih zemalja Antante, Francuske i Engleske, koje su u Versaju, sa Amerikom, diktirale uslove mira i u znaku njegovih odredaba formirale novi poredak u Evropi. Njegovi saveznici u zemljama Male Antante bile su, u prvom redu, njemačke nacionalne manjine kao i separatistički nacionalni pokreti, koji su u Hitlerovom Trećem Rajhu tražili i imali oslonac na putu izdvajanja iz versajskih državnih tvorevina i stvaranja nezavisnih nacionalnih država. Sa revizionističkog stanovišta jugoslavenska država smatrana je izrazitim primjerom versajskog sistema, koji je u njoj kao i unutar određenih zemalja omogućavao nacionalnu neravnopravnost, nasilja i eksploataciju.

Hitlerovim dolaskom na vlast u Njemačkoj povedena je žestoka kampanja protiv versajskog poretka u Evropi. Silno je dinamiziran zahtjev da se svi Nijemci iz države versajskog ustrojstva nađu okupljeni u Trećem Rajhu. Politika državnog ujedinjenja svekolikog nijemstva pripremala je njemačku hegemoniju u Evropi. Anšlusom Austrije Hitlerova Njemačka našla se na granici Jugoslavije.

Zbivanja u Njemačkoj nužno su izazvala promjene u međunarodnim odnosima i političkom položaju Jugoslavije, ali su uticala i na pravce unutrašnjih političkih kretanja. Još je pri kraju svoje vladavine kralj Aleksandar pokazivao težnju za uspostavljanjem bližih ekonomskih odnosa sa Njemačkom. Pogotovo je ta politika došla do izražaja u vrijeme režima Milana Stojadinovića. Već pred sam početak Drugog svjetskog rata, Hitlerovom agresijom na Poljsku, Njemačka je imala razrađenu strategiju ekonomskog prodora na jugoistok, formulisanu u memorandumu »Mogućnosti velikog privrednog prostora pod vođstvom Nijemaca«. Prema tom programu, jugoistočnoj Evropi bila je namijenjena uloga »agrarnosirovinskog snabdjevača Njemačke«. Pored funkcije da Njemačkoj osigurava potrebne kontingente poljoprivrednih proizvoda, Jugoslavija je trebalo da predstavlja važan izvor njemačke »dopunske privrede« u rudama kao što su željezo, boksit, olovo, bakar, hrom, antimon i dr. Bogata željezom i boksitom, Bosna i Hercegovina privlačila je pažnju vodećih faktora njemačke privredne politike, a njemački kapital (»Krup«) ispoljavao je interes da investira u bosansku željeznu industriju. Rezultat ovog opredjeljenja bio je potvrđen izrastanjem »Jugočelika« u uspješan objekat moderne željezne industrije.

U razdoblju 1939–1941. Jugoslavija je u privrednoj razmjeni sa Njemačkom pokazivala visok stepen podređenosti, izražen prekomjernim učešćem u »dopunskoj njemačkoj privredi«. Ekonomsko povezivanje sa Trećim Rajhom bilo je praćeno promjenom orijentacije u jugoslavenskim spoljno-političkim odnosima, u kojima je Njemačka zauzela veoma uticajno mjesto. Kao i druge zemlje sa

njemačkim manjinama, i Jugoslavija je predstavljala područje veoma intenzivne aktivnosti njemačkog Kulturbunda i folksdojčera. U Bosni, gdje je njemačka manjina brojala svega 15.000 pripadnika, njihova se aktivnost najviše osjećala u Zenici, ali je tu bila suzbijena mjerama režima.

Poslije Sporazuma Cvetković–Maček i podjele znatne teritorije Bosne i Hercegovine između Banovine Hrvatske i preostalog dijela države (u kome su bile projektovane banovine: Slovenija i Srpske zemlje), među pristalicama JMO, kao i u redovima Muslimana uopšte, bile su široko manifestovane simpatije prema Hitleru u nadi da bi se, s te strane, mogla dobiti podrška teritorijalno-političkom integritetu Bosne i Hercegovine.

Premalo je, međutim, ostalo vremena da bi Jugoslavija mogla da nastavi svoju nezavisnu državnu egzistenciju. Zaključen 25. marta, državni jugoslavensko-njemački ugovor o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu bio je odbačen vojnim državnim udarom 27. marta 1941., a već 6. aprila njemačke i italijanske oružane snage, pomognute osovinskim saveznicama, izvršile su napad na Jugoslaviju, da bi njena Vrhovna komanda 17. aprila potpisala bezuslovnu kapitulaciju.

U međuvremenu, 10. aprila, proglašeno je uspostavljanje Nezavisne Države Hrvatske (NDH).

OKUPACIJA

Okupacija Jugoslavije praćena je njenom podjelom između država koje su protiv nje učestvovale u aprilskom ratu. To su susjedne države u kojima su vladali režimi revizionističkog i revanšističkog kursa u odnosu prema »versajskoj« Jugoslaviji. Proglašavanjem NDH još nije bilo riješeno pitanje političkog statusa Bosne i Hercegovine. Naime, u »Privremenim smjernicama«, koje je Hitler donio 3. aprila, dakle prije nego što je preduzeo rat protiv Jugoslavije, bilo je određeno da se »političko uobličenje Bosne i Hercegovine prepušta Italiji«.[1] U stvari, ovo Hitlerovo stanovište, kako stoji u »Tajnim arhivima grofa Ćana«, bilo je u skladu sa dogovorom Berlina i Rima da je Italija nadležna za politiku Osovine u svim pitanjima Sredozemlja i da Jugoslavija stoprocentno ulazi u interesnu sferu Italije. Njemačka tu ima samo ekonomske interese.[2] Još prije okončanja jugoslavenskog rata, Hitler je 12. aprila donio odluku o demarkacionoj liniji, kojom je okupirano područje bilo podijeljeno na njemačku i italijansku zonu. Kroz Bosnu i Hercegovinu ova linija išla je pravcem Bosanski Novi, Prijedor, Banja Luka, Jajce, Travnik, pa dalje kroz Bosnu južno od Sarajeva do Rudog. U većim mjestima okupiranih područja Nijemci i Italijani imali su svoje vojne garnizone. Njemačka okupaciona zona zahvatala je teritoriju sjeverno od navedene linije, a italijanska se nalazila na južnoj strani. Značajno je da je Hitlerovo utvrđivanje demarkacione linije bilo rezultat prethodnih izučavanja i analize ekonomske snage okupiranih teritorija, pa nije slučajno da su se u njemačkom okupacionom području Bosne našla njena osnovna bogatstva u oblasti poljoprivrede, rudarstva i industrije.[3] Pod kontrolom njemačkih pozadinskih jedinica našla su se najvažnija bosanska industrijska postrojenja, kao što su Vojno-tehnički zavod u Vogošći kod Sarajeva, industrijska postrojenja u Ilijašu i Zenici, nalazišta gvozdene rude u Ljubiji, kao i nalazište boksita kod Mostara. Svi njihovi proizvodi transportovani su iz Bosne za potrebe njemačke armije.[4]

1 Rafael Brčić, Italijanski planovi u NDH 1941–1943. (s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu), PRILOZI, Sarajevo 1978, str. 288.

2 Rafael Brčić, Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svjetlu okupacije 1941, PRILOZI br. 3, Sarajevo, 1967, str. 171.

3 Vojmir Kljaković, Bosna i Hercegovina u njemačko-italijanskim dogovorima do ustanka 1941, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, str. 58.

4 Nikola Živković, Eksploatacija nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine u toku 1941. od strane Njemačke, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, str. 66. (U ovom prilogu autor navodi da je rudnik Ljubija trebalo da u toku pet godina isporučuje Njemačkoj godišnje 300–400.000 tona gvozdene rude, a poslije isteka roka od pet godina da se sklopi ugovor za narednih 15 godina sa obavezom godišnje isporuke željezne rude u količini od 300–400.000 tona. U mjesecu julu 1941. godine sa područja Imotskog, Duvna, Livna i Ljubuškog, saopštava autor, izvezena je u Njemačku 191.000 tona rude boksita, str. 67. 69.)

Eksploatacija prirodnih resursa Bosne i Hercegovine zahtijevala je prisustvo jakih okupacionih oružanih snaga, naročito u periodu dok NDH nije stvorila svoje policijske i vojne jedinice. U sastavu njemačkog okupacionog područja Bosne i Hercegovine nalazio se 31 predratni srez u kojem se civilna vlast NDH na početku svog organizovanja nužno oslanjala na autoritet okupatorske vojne sile. U neposrednom postokupacionom razdoblju, na jedan kvadratni kilometar dolazila su tri okupaciona vojnika, odnosno na 100 stanovnika Bosne i Hercegovine bilo je nešto više od 5 okupatorskih vojnika. To je bilo pet puta više od evropskog prosjeka tokom Drugog svjetskog rata. Povlačenjem njemačkih okupatorskih divizija na istočni front, jedan okupatorski vojnik će dolaziti na 100 stanovnika, ili jedan vojnik na jedan kvadratni kilometar.[5]

Proglašenjem NDH još nisu bile razjašnjene njemačko-italijanske pozicije prema Bosni i Hercegovini. Dok su Nijemci sarađivali sa ustaškim pokretom u pripremanju čina proglašenja NDH angažovanjem specijalnog opunomoćenog predstavnika SS štandartenfirera dr. Edmunda Vezenmajera,[6] Italijani su u ovoj aktivnosti sasvim izostali. Proglašenje NDH izvršeno je bez italijanskog učešća. Za razliku od Italijana, Nijemci su imali inicijativu u svim fazama uspostavljanja NDH i definisanja njenog teritorijalno-političkog obima. Već 15. aprila u Zagreb je (prije Pavelića) stigao njemački opunomoćeni general Edmund Glez fon Horstenau da bi održavao veze između njemačke Vrhovne komande i predstavnika NDH i pomogao novoj državi u organizovanju njene vojske. Odmah poslije generala Horstenaua, u Zagreb će doputovati i SS general Kaše sa zadatkom da uspostavi poslanstvo Rajha pri vladi NDH i da, kao predstavnik Ministarstva inostranih poslova, sa njom sarađuje. Njihova zajednička zadaća bila je da stvari u NDH usmjeravaju prema vojno-privrednim potrebama Rajha. U NDH se bez njih dvojice nisu mogle donositi nikakve važnije odluke. Iako je proglašenje NDH proteklo bez učešća predstavnika Italije, u njemačkim vojno-državnim krugovima smatralo se da je Bosna i Hercegovina prepuštena interesnoj sferi Italije.[7]

5 Muharem Kreso, Forme i stepen ostvarivanja okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini 1941. godine, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, str. 384–385.

6 Fikreta Jelić–Butić, Ustaše i NDH, Zagreb, 1977, str. 64–69.

7 Vojmir Kljaković, Bosna i Hercegovina u njemačko-italijanskim dogovorima do ustanka 1941, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973, str. 55. (Pod datumom 16. aprila u dnevnik štaba njemačke 2. armije zapisana je informacija: »Bosna i Hercegovina će biti prepuštena Italijanima«).

BEČKA KONFERENCIJA I RIMSKI UGOVORI

Ipak, u vezi sa statusom Bosne i Hercegovine došlo je do preokreta u stavu njemačkog državnog vrha. Naime, Bečka konferencija ministara inostranih poslova Rajha (Joahima fon Ribentropa) i Italije (grofa Galeaca Ćana) potražiće, prilikom razmatranja i odlučivanja o podjeli jugoslavenske državne teritorije (21. i 22. aprila), soluciju za položaj Bosne i Hercegovine. Ribentrop je u ime vlade Rajha zastupao stanovište da istočnu granicu NDH treba da čini istočna granica Bosne i Hercegovine. Tako je, njemačkim zalaganjem, Bosna i Hercegovina uključena u NDH.[8] Italiji je preostalo da kontroliše teritoriju Bosne i Hercegovine koja se našla u njenom okupacionom području. Podjela poslova izvršena je između okupacionih formacija (koje su bile locirane u određenim garnizonima) i diplomatske službe (koja je bila organizovana u konzulatima). U Bosni i Hercegovini Italija je otvorila konzulate u Sarajevu i Mostaru i vicekonzulat u Banjoj Luci. Oni su informisali Ministarstvo inostranih poslova u Rimu o pojavama i zbivanjima u Bosni i Hercegovini od interesa za okupacionu politiku Italije na cijeloj teritoriji NDH. Italiji je bilo posebno stalo do prestiža u Bosni i Hercegovini, pa nije ni krila želju da Bosnu i Hercegovinu istrgne iz sastava NDH i u njoj u potpunosti ostvari vojno-političku dominaciju.[9]

Ne zanemarujući značaj pokrivanja Bosne i Hercegovine konzulatima, za čija sjedišta su bili određeni Sarajevo, Dubrovnik i Vinkovci, Nijemci su se u Bosni i Hercegovini primarno angažovali na poslu formiranja hrvatskih oružanih snaga. Već 24. aprila u Sarajevu su se u tom cilju našli njemački opunomoćeni general u NDH Glez fon Horstenau i ministar hrvatskog domobranstva, vojskovođa Slavko Kvaternik. Ovaj boravak u Sarajevu njemački general je iskoristio za organizovanje domobranskih i oružničkih jedinica, koje će ovdje, kao i na cijelom području NDH, biti pod njegovom kontrolom. Kvaternik je, međutim, razvio političku aktivnost uvjeravajući građane Sarajeva da su ustaše došle u Bosnu i Hercegovinu kao njeni oslobodioci, naglašavao da bez Bosne i Hercegovine nema hrvatske države i isticao da je Bosna i Hercegovina »najskupocjeniji dragulj« u NDH, a Muslimani »najkorjenitiji dio hrvatskog naroda«.[10]

Na nezadovoljstvo vrha NDH Italijani su uporno tražili mogućnost da u njoj ojačaju svoj uticaj i dovedu je u što viši stepen zavisnosti. Bečkom konferencijom

8 Rafael Brčić, kao pod 2) str. 182; Vojmir Kljaković, n. dj. str. 57.

9 Rafael Brčić, Reagiranje okupatora i kvislinga na ustanak u Bosni i Hercegovini, Zbornik kao pod 3), str. 456.

10 Mladen Colić, Tzv. NDH, Beograd, 1973, str. 128 Rafael Brčić, kao pod 2) str. 188.
Rafael Brčić, Prilog razmatranju okupacionih sistema u Bosni i Hercegovini 1941. godine, PRILOZI br. 5, Sarajevo, 1969, str. 228.
Muharem Kreso, n. dj., str. 387.

nije bilo sasvim zatvoreno pitanje položaja i granica. »Rimskim ugovorima« (18. maja) priznato je da NDH ima granicu do Crne Gore, čime je Italija potvrdila da je Bosna i Hercegovina uključena u NDH. Osim toga, posebnom odredbom »Rimskih ugovora« bila je uspostavljena tzv. demilitarizovana zona koja se na sjeveru protezala lancem planina Šator, Cincar, Prenj i Bjelašnica, a na jugu je dosezala do obale, odnosno do italijanske granice u Dalmaciji. Vladi NDH bilo je zabranjeno da u ovoj zoni drži vojsku i mornaricu, kao i da gradi bilo kakve vojne objekte. Tako je »Rimskim ugovorima« suverenitet NDH bio i formalno dokrajčen i sveden na fikciju, a italijanska okupaciona vlast dobila u njoj »legalnu« formu. Sada su Italijani uputili u svoju okupacionu zonu stručnjake da bi otpočeli eksploataciju raznih ruda i drugih prirodnih bogatstava. U tom pogledu prioritet su imala okupaciona područja u Bosni i Hercegovini.[11] Granice NDH bile su, međutim, od početka labilne. Predajući akreditive Vladi u Zagrebu, poslanik Antonio Kazertano saopštio je Paveliću da Italija namjerava zadržati dijelove jugoistočne Bosne (područje gornje Drine do željezničke pruge Višegrad–Foča) i istočne Hercegovine (Gacko, Avtovac, Bileća). U sporu koji je tim povodom nastao između vlada Italije i NDH Njemačka je podržala italijanske zahtjeve, pa je Pavelić bio primoran da odustane od otpora. Izbijanjem ustanka u Hercegovini i Crnoj Gori ovaj granični spor izgubio je svaku motivaciju i razloge. Obje strane u sporu sada su pred sobom imale neočekivanog protivnika, koji nije imao respekta ni prema granicama, ni prema okupacionim zonama.

11 Rafael Brčić, kao pod 2) str. 185.
Vojmir Kljaković, n.dj., str. 60/61.

ZATEČENI USTANKOM

Nijemci su veoma pažljivo pratili situaciju u Hercegovini. Njima nije promaklo da se stanovništvo u ovom kraju ne odaziva pozivu organa NDH da preda oružje i da hrvatske vlasti ovdje nemaju uspjeha u regrutaciji vojnih obveznika. Već 12. jula, komandant njemačkih snaga na Jugoistoku obavještava potčinjene komande i jedinice da se u okolini Nevesinja obrazovala ustanička grupacija jačine od 3.000 ljudi, koja se sastoji od »četnika, Srba i komunista«, i da vodi borbu, u prvom redu, »protiv Hrvata i Muslimana, ali i protiv Italijana«. Ocjena je komandanta Jugoistoka da su ustanici u Hercegovini jako komunistički protkani.[12]

Njemački i italijanski generali bili su saglasni u ocjeni da su ustanci u njihovim zonama bili posljedica ustaškog terora nad srpskim stanovništvom i da im je glavni cilj bio rušenje ustaške vlasti. U izvještajima višim komandama oni naročito podvlače taj momenat, ali su istovremeno provjeravali da li u vođstvima ustanka preovlađuju nacionalni elementi ili dolaze do izražaja uticaji komunista. Savladavanje junskog ustanka u istočnoj Hercegovini nije donijelo mir u okupiranim područjima Bosne i Hercegovine. Naprotiv, konstituisanje NDH pod zaštitom njemačkih i italijanskih okupacionih snaga bilo je praćeno sistematskim pogromima srpskog stanovništva na cijelom području NDH. Bosna i Hercegovina je u to vrijeme bila pretvorena u stratište na kojem je divljala neobuzdana mržnja protiv Srba. Izbijanje ustanaka nije mogla spriječiti nikakva vojna sila ni prijetnje biološkog istrjebljenja. Srpski front odgovarao je masovnom mržnjom protiv Muslimana i Hrvata. U Berlin i Rim stizali su izvještaji koji nisu dovodili u sumnju da je ustanički pokret postao realnost okupiranih teritorija.

U razmaku od svega jednog dana, u Italiju i Njemačku upućeni su izvještaji o izbijanju ustanka u zapadnoj Bosni. Izvještaj italijanske legije karabinjera od 30. jula saopštavao je, bez preciznijeg provjeravanja, da se sva mjesta sjeverno od Knina do Bosanskog Petrovca nalaze u rukama ustanika i da su se njihove kolone uputile od Bosanskog Grahova prema Bihaću, Livnu i Banjoj Luci. Izvještač pretpostavlja da ustanici namjeravaju da zauzmu Bosnu i Hercegovinu.[13] Iz podataka u izvještaju može se zaključiti da izvor nije bio sasvim pouzdan, jer se ne navodi da je ustanak počeo u Drvaru 27. jula, a nepouzdanost mu se ogleda i u procjeni o navodnoj namjeri ustanika da zauzmu Bosnu i Hercegovinu. Izvještaj je nesumnjivo tačno odredio ustaničko područje, ali je i pokazao da Italijani nisu predviđali ovakav razvoj događaja, da su bili iznenađeni i zatečeni. Prema njiho-

12 Zbornik NOR-a, XII, knj. 1, 1941, Beograd, 1973; Dokumenti njemačkog Rajha, Dokument br. 78, str. 201.

13 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 1. Dokumenti Kraljevine Italije, Beograd, 1969. Dokument br. 90; Izvještaj zadarske grupe teritorijalne legije karabinjera od 30. jula 1941. godine o širenju ustanka u Hrvatskoj i Bosni, str. 224.

vom držanju u ovom momentu moglo bi se reći da su ustanak smatrali izrazom odnosa između ugroženog srpskog stanovništva i agresivne protivsrpske ustaške vlasti, u čemu nisu vidjeli opasnost za svoje okupacione pozicije.

Njemački komandujući general Glez fon Horstenau poslao je 31. jula izvještaj Vrhovnoj komandi Vermahta o stanju u zapadnoj Bosni poslije izbijanja ustanka u Drvaru. U njemu se kaže da su hrvatske oružane snage preduzele okruženje Drvara, ali da ne raspolažu artiljerijom da bi prodrle u grad. General dalje saopštava o prekidu pruge Banja Luka–Prijedor. Po njegovoj ocjeni, hrvatski generalštab se plaši širenja ustanka na nova područja i priznaje da vlastitim snagama nije u stanju da uguši ustanak. Istovremeno, general je saglasan sa mišljenjem hrvatskog generalštaba da predstoji »širenje srpsko-komunističkih nemira«. Zanimljivo je da se Vrhovna komanda Vermahta (bez navođenja izvora) obavještava da je »za 2. avgust dat znak za ustanak na celom Balkanu«.[14]

Zajedničko ovim izvještajima je da se u njima ne govori o uzrocima ustanka. To se, po našem mišljenju, objašnjava činjenicom da je bilo još prerano njihovo utvrđivanje. S druge strane, prisutno je shvatanje podnosioca izvještaja da predstoji širenje ustanka i da su hrvatske oružane snage nesposobne da savladaju ustanak. Karakteristično je da oba izvještaja sadrže pretpostavke o mogućnosti infiltracije komunista u ustanak, što bi, kako se tu kaže, moglo da izmijeni njegov karakter i borbu protiv ustaničkog pokreta učini složenijom. Za razliku od njemačkog izvještaja, koji se ovom prilikom ne upušta u takva razmatranja i ocjene, italijanski izvještaj govori o nacionalnom karakteru ustanka.[15]

Dnevni izvještaj italijanske komande Vojne obavještajne službe od 5. avgusta 1941. saopštava da su ustanički pokreti između Bosne i Like počeli »26. jula u selu Drvar povodom otpuštanja radnika Srba iz mesne fabrike celuloze«. Po ocjeni ove komande, ustanički pokreti do 30. jula imali su karakter izolovanih napada na žandarmerijske stanice, željezničke komunikacije i telegrafsko-telefonske linije, da bi zatim dobili karakter koordiniranih pokreta. U cilju savladavanja ustaničkog pokreta, hrvatske vlasti su iz Zagreba, kaže se u izvještaju, uputile osam bataljona i nekoliko baterija u područje Drvara, gdje se pod oružjem, po procjeni italijanske komande, nalazilo oko 4.000 ljudi.[16] Prema ovom izvještaju, ustanak u Drvaru počeo je 26. jula »povodom otpuštanja radnika Srba iz mesne fabrike celuloze«. Ovaj podatak samo djelimično odgovara stvarnosti. Naime, osnovnu snagu ustanka činili su radnici fabrike celuloze srpske narodnosti, jer je ovo područje bilo naseljeno gotovo isključivo srpskim stanovništvom. Što se tiče otpuštanja radnika, ono je predstavljalo samo jedan od elemenata za izbijanje ustanka, koji nije bio presudan. U tom pogledu bitan činilac predstavljale su organizovane pripreme ustanka, koje su u mjesecu julu bile uglavnom završene. Štab gerilskih odreda već je funkcionisao i raspolagao boračkim sastavom, koji je napao i likvidirao ustaško-

14 Zbornik NOR-a, XII, knj. 1. Dokument br 96; Izvještaj njemačkog generala u Zagrebu od 31. jula 1941. Upravi za obavještajnu i kontraobavještajnu službu Vrhovne komande o vojno-političkoj situaciji u Sandžaku i zapadnoj Bosni, str. 252.

15 Kao pod 13) str. 225.

16 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 1, Dokument br. 103; Izvještaj komande Vojne obavještajne službe od 5. avgusta 1941. o ustanku na području Drvara i Knina, str. 275.

domobranski garnizom u Drvaru 27. jula 1941. godine.[17] Zaslužuje pažnju ocjena izrečena u ovom italijanskom izvještaju da su od izbijanja ustanka 27. jula do 5. avgusta uočene određene promjene, koje svjedoče o napretku u smislu organizovanosti, odnosno koordiniranosti ustaničkog pokreta.

Istog datuma, 5. avgusta 1941., rajhsfirer SS dobio je izvještaj o vojno-političkoj situaciji u Donjoj Štajerskoj i NDH. U dijelu koji se odnosi na ustanak u Drvaru stoji da je i dalje u toku »komunistički i srpski ustanički pokret« i da snage hrvatske vojske i ustaških jedinica vode borbu protiv ustanika u Bosni i istočnoj Hercegovini. Prema izvještaju, lokalnim ustancima uvijek prethodi vrlo aktivna komunistička propaganda. O razmjerama ustanka, konstatuje se u izvještaju, govori činjenica što se jedinice hrvatske vojske predviđene za hrvatsku legiju upućuju u ustanička područja, prvenstveno u istočnu Hercegovinu. Riječ je o posebnoj ustaškoj formaciji pod komandom ustaškog potpukovnika Jure Francetića.[18]

Nastali u obavještajnim službama italijanskih i njemačkih okupacionih snaga istog dana, nezavisno jedan od drugog, oba izvještaja saglasna su u ocjeni da je ustanak u Drvaru po karakteru »komunistički i srpski« i da dobiva sve šire razmjere. To se potvrđuje činjenicom da NDH mora protiv ustanka angažovati brojne oružane jedinice, domobranske i ustaške, koje nisu u stanju da mu se uspješno suprotstave.

Razvojem ustanka, njemačke analize njegove pojave i toka sadržavale su više elemenata i bile potpunije. Izvještaj komande Abvera u Beogradu od 8. avgusta 1941. godine pojavu ustanka dovodi u vezu sa njemačko-ruskim ratom, ali u organizacijskom pogledu razlikuje u njemu tri pravca: a) četnički (odmetnički), b) komunistički, sa političkim ciljem i c) pljačkaški, bez političkog cilja. Ovaj izvještaj podvlači da ustanak predstavlja »reakciju srpskog stanovništva na krvave i nečovečne mere istrebljenja od strane hrvatskih ustaša«. Radi se o ustaničkom pokretu »protiv hrvatske ustaške vlade«. Zanimljiv je stav u izvještaju da ustanak na prostoru Sisak–Dubica–Prijedor–Banja Luka–Jajce–Livno–Vrlika ima političku i oružanu podršku Italijana.[19]

Objašnjavajući da je ustanak posljedica ustaškog terora nad srpskim stanovništvom u NDH, odnosno u Bosni i Hercegovini, predstavnici njemačke okupacione vlasti izbjegavaju konstataciju da je NDH nastala u najtješnjoj vezi sa njemačko-italijanskom okupacijom Jugoslavije i da je ustaška vlast u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini uspostavljena uz njihovu direktnu pomoć i angažovanje. Smisao ovog tumačenja pojave ustanka je da njegovo izbijanje i tokove ne treba dovoditi u vezu sa okupacijom, već da se radi o historijski tradicionalnim srpsko-hrvatskim sukobima i razračunavanjima, koja imaju svoje korijene u njihovoj

17 Pero Morača, Mjesto ustanka u Drvaru u okvirima ustanka u Jugoslaviji.
Velimir Stojnić, Predratna i ratna partijska organizacija u Drvaru (Oba priloga u Zborniku: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, str. 549; 555)

18 Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 1, Dokument br. 100: Izvještaj šefa policije bezbednosti i službe bezbednosti od 5. avgusta 1941. rajhsfireru SS o vojno-političkoj situaciji u Donjoj Štajerskoj i NDH, str. 261/2.

19 Ibidem, Dokument br. 105; Izvještaj komande Abvera u Beogradu od 8. avgusta 1941. o razvoju ustanka u Jugoslaviji početkom avgusta 1941, str. 271–274.

dubokoj prošlosti i nacionalnoj prirodi. Očigledno, ustanak je donio Nijemcima nepredviđene nevolje, pa im je bilo teško priznati svoju odgovornost za posljedice okupacije. To je razlog što su ustanak objašnjavali isključivo terorom i pogromima ustaške vlasti nad srpskim narodom. Zajedno sa Italijanima, tvrdili su da su oni oslobodioci hrvatskog naroda od velikosrpskog ugnjetavanja u Jugoslaviji da bi, poslije ustanka, optuživali režim NDH, koji su stvorili, za mjere istrjebljenja Srba.

PACIFIKACIJA USTANIČKIH ŽARIŠTA

Italijani su smatrali da granice demarkacione linije predstavljaju smetnju da se u zemlji postigne pacifikacija. Svega nekoliko mjeseci od određivanja, odnosno razgraničenja okupacionih područja, Italijani su počeli da postavljaju pitanje njegove revizije. Njihovo stanovište bilo je da se Crna Gora proširi »hercegovačkim pojasom« (Bileća, Gacko, Foča, Čajniče, dijelom Sandžaka s Novim Pazarom, zatim Metohijom, Ulcinjem i Bokom Kotorskom) i tako proširena uključi u sastav Rimske Imperije ili, ako to ne uspije, da se izvrši aneksija Crne Gore u obliku koji je imala Ljubljanska pokrajina.[20] To je bio način da se revidira demarkaciona linija, jer je u tom pogledu Italija od početka bila nezadovoljna, pa joj je ustanak bio motiv da ostvari navedeni plan. Uzroci ustanka, međutim, nisu se nalazili na pitanju razgraničenja okupacionih područja, pa stoga ni revizija nije mogla dovesti do njegovog savladavanja, tj. do pacifikacije. Povlađivanjem ekspanzionističkim elementima u Crnoj Gori prema tzv. hercegovačkom pojasu, Italijani su mogli dobiti izvjesnu podršku svojih crnogorskih saveznika, koji su i inače bili protivnici ustanka, ali nisu mogli pridobiti crnogorske i hercegovačke ustanike za projektovane oblike aneksije. Pacifikacija je ipak za Italijane bila uspješna na njihovom okupacionom području – doprinijela je razaranju jedinstva ustaničkog pokreta, koji je dobio dva divergentna pravca, koja su tokom rata ispoljavala promjenjive mogućnosti i različit odnos snaga u uzajamnoj konfrontaciji svojih ratnih ciljeva.

Kakav su značaj Nijemci pridavali ustanku potvrđuje pažnja kojom su njihovi visoki predstavnici u NDH pratili njegov razvoj. Jedno vojno savjetovanje, održano u prvoj polovini avgusta 1941. godine, u procjenjivanju situacije uvažavalo je više relevantnih elemenata. Očigledno, ustanak je motivirao njemačke generale da široko ispitaju i utvrde zadatke koje im je postavljao razvoj situacije na okupiranim područjima. Pri tome, oni su slijedili Firerove direktive, koje su činile osnovu njihove globalne vojno-političke aktivnosti. Stanovište Rajha prema ustanku Hitler je definisao obavezom Hrvata da sami moraju okončati »unutrašnje napetosti«. One se, smatra on, nikako ne tiču njemačkih oružanih snaga, koje moraju da intervenišu samo u slučaju ako su ugroženi sigurnost, snabdijevanje i veze formacija Vermahta. Generali su, uporedo, ocjenjivali da Italijani od početka rata protiv Rusije ispoljavaju pojačano interesovanje za Hrvatsku, kojom su željeli da upravljaju i u vojnom i u civilnom pogledu. Hrvati su, međutim, težili samo osloncu na Njemačku. U NDH su sve više dolazile do izražaja razlike u odnosu prema okupacionim protektorima. Po Nijemcima, »nemiri« u Hrvatskoj bili su proizvod suprotnosti između Hrvata i Srba, koji se razlikuju samo prema konfesi-

20 Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 1, Dokument br. 98; Izvještaj generala Pircija Birolija od 12. avgusta 1941, o vojno-političkoj situaciji u Crnoj Gori, str. 257.

jama. Oni su očekivali da će organi hrvatske vlasti obuzdati »divlju djelatnost« ustaša i stvoriti uslove da prestanu progoni srpskog stanovništva. Nasuprot ovim pretpostavkama, na savjetovanju je konstatovano da su »nemiri« zahvatili i sjevernu Bosnu, a u pogledu »nemira« u Hercegovini iskazano je uvjerenje da ih Italijani neće ugušiti. U zaključku razmatranja vojno-političke situacije general fon Horstenau izrazio je mišljenje da »nemiri« ne predstavljaju »izrazito komunistički pokret«.[21]

Ocjene ovog savjetovanja nisu imale jednaku vrijednost. Neke su bile površne, neke tačne, a neke predvidaju različite mogućnosti razvoja ustanka. Tako npr. uzroke ustanka Nijemci radije dovode u vezu sa djelatnošću »divljih« elemenata nego sa zvaničnim protivsrpskim kursom ustaške vlasti u NDH. Zna se, međutim, da je Pavelić aktivnost »divljih ustaša« objašnjavao kao ustašku »revoluciju«, koja se dokazivala istrjebljivanjem Srba. Tačna je tvrdnja njemačkih generala da su Nijemci i Italijani imali različit odnos prema NDH, kao i prema Hrvatima i Srbima, ali je ustanak adekvatno osvjetljavao motive razlika ovog njihovog odnosa. Historijska nauka je pouzdano utvrdila gdje su im se interesi podudarali, kao i to gdje su se razilazili. Realna je ocjena da ustanak prvobitno nije pokazao koji će od njegovih pravaca steći prevagu – nacionalni ili komunistički.

Suprotnosti između Njemačke i Italije također su predstavljale faktor dekonsolidacije ustaškog režima. Stoga su Nijemci sa zadovoljstvom isticali svaki primjer političke podrške Paveliću koja bi dolazila izvan strukture ustaškog pokreta. Istovremeno su s povjerenjem gledali u Pavelićeve »energične« mjere protiv ustaša čije je ponašanje izlazilo iz okvira »zakona«. Za sređivanje stanja u Bosni, prema generalu fon Horstenauu, od posebnog značaja bile su promjene u držanju Muslimana. Naime, general je nalazio da se u redovima bosanskohercegovačkih Muslimana odvija proces diferenciranja, u kojem su na značaju dobivali elementi koji su bili za konsolidaciju NDH. U redovnom izvještaju Vrhovnoj komandi on je pisao da se različite grupe Muslimana odriču svojih dosadašnjih oportunističkih vođa i postavljaju u prilog Paveliću.[22]

Ustaničko ugrožavanje »novog poretka« u NDH donosilo je veliku brigu kako njenom ustaškom vrhu tako i njemačkom okupatoru, koji se formalno deklarisao za suverenitet NDH, dok Italijani nisu skrivali namjere da, nasuprot »Rimskim ugovorima«, okupiraju što veći dio hrvatske teritorije. U jednom su se saglasili i Pavelić i okupatori: da je gušenje ustanka preduslov konsolidacije NDH i okupacione vlasti sjeverno i južno od demarkacione linije. Ostvarenje tog cilja zahtijevalo je znatno veće oružane snage nego što ih je imala NDH. Angažovani svim raspoloživim snagama na istočnom frontu, Nijemci nisu bili spremni da odvajaju svoje formacije na neočekivano otvoreno hrvatsko ratište. Italijani su se, međutim, objektivno nalazili u povoljnijem položaju da pomognu Paveliću, ali bi ta pomoć

21 Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 1, Dokument br. 110; Zapisnik sa savetovanja nemačkog generala u Zagrebu i načelnika štaba komandanta Srbije održanog 12. avgusta 1941. o vojno-političkoj situaciji u Srbiji i o merama za ugrožavanje ustanka, str. 287/8.

22 Ibidem, Dokument br. 114; Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 17. avgusta 1941. Vrhovnoj komandi Vermahta o vojno-političkoj situaciji i razvoju ustanka u NDH, str. 299/300.

bila prvenstveno u interesu jačanja njihova uticaja u NDH. 26. avgusta 1941. Vlada NDH morala je da prihvati »sporazum« o italijanskoj reokupaciji druge i treće zone radi toga da Italijani provedu pacifikaciju ustaničkih područja. Pristajanje na ovaj sporazum rezultiralo je potčinjavanjem organa NDH komandama formacija Druge italijanske armije u pomenutim zonama. S druge strane, povezanost i saradnja sa srpskim »nacionalnim« predstavnicima ustaničkog pokreta otvarala je Italijanima nadu i šansu da uspostave uticaj u cijeloj Bosni i Hercegovini.[23]

Nijemci su bili u toku pripremanja ovog hrvatsko-italijanskog sporazuma. Gotovo sedmicu prije njegovog donošenja, njemački poslanik kod vlade NDH Zigfrid Kaše obavijestio je Ministarstvo inostranih poslova o razgovoru koji su Pavelić i italijanski poslanik Kazertano vodili o reokupaciji druge i treće zone. U izvještaju Kaše je ocijenio da bi ova reokupacija ugrozila ekonomske interese Rajha, jer se sva boksitna kao i duhanska područja nalaze u zonama Mostara, Livna, Drniša i Imotskog. Prema Kašeu, »hrvatsko-italijanski ugovor... može se smatrati aneksijom područja strane države«. Za razliku od njemačkog poslanika u Zagrebu, koji se zalagao za njemačke privredne interese i hrvatski »suverenitet«, italijanski konzul u Sarajevu tvrdio je da je vlada NDH potpuno zanemarila Bosnu i Hercegovinu, u kojoj je potrebno što prije uspostaviti pacifikaciju.[24] Na početku ustanka, Bosna i Hercegovina postala je poprište na kojem su se prelamali računi Nijemaca, Italijana i NDH u kojoj je Bosna i Hercegovina bila »oslobođena«, okupirana, reokupirana, anektirana, u stvari iz mnogih pravaca napadnuta i »branjena«.

23 Rafael Brčić, kao pod 2), str. 190/191.

24 Isti, Prilog razmatranju okupacionih sistema u Bosni i Hercegovini 1941., PRILOZI br. 5, Sarajevo, 1969, str. 247–249.

SLIČNOST I RAZLIKE IZMEĐU NIJEMACA I ITALIJANA U OCJENAMA POLOŽAJA

Nakon mjesec dana od početka ustanka, Nijemci su ovako zaokružili predstavu o vojno-političkoj situaciji u NDH: Uprkos Pavelićevoj naredbi o »inaktivizaciji ustaške organizacije«, ustaše su nastavile s pokoljima srpskog stanovništva; čak su vršili pokolje ustanika koji su se predali na osnovu proglasa Ministarstva unutrašnjih poslova vlade NDH (Bosanska Krupa). To je razlog što Srbi nemaju povjerenja u ustašku državu. Prema ocjeni izvještača, NDH je već na samom početku učinila nepopravljivu grešku ignorisanjem činjenice da u sadašnjim granicama Hrvatska predstavlja višenacionalnu državu. U njoj, naime, Hrvati čine 50%, Srbi 30,5% stanovništva. Uz to, nema nikakvog osnova, kaže se tu, da se Muslimani, kojih ima 12%, proglašavaju Hrvatima. »Vjerovanje da se hrvatska nacionalna država može da stvori silom je zabluda«. S druge strane, Italijani se vješto koriste razmiricama između Srba, Hrvata i Muslimana s ciljem ostvarenja svojih političkih aspiracija prema Bosni i Hercegovini. Izvještaj dalje navodi da je do tada u ustaškim pokoljima palo oko 200.000 Srba. »Dokazano je da su ustaše u mnogim gradovima Bosne i Hercegovine pobile muški deo pravoslavnog stanovništva. Sada na isti način pobunjeni Srbi postupaju prema Muslimanima i Hrvatima«.

Nasuprot ustaškim objašnjenjima da srpski ustanici slijede komunističke ciljeve, Nijemci su uvjerenja da je srpski seljak jednako udaljen od komunizma kao i hrvatski seljak. »Bez zločina ustaša nikakva propaganda ne bi mogla da pridobije srpske seljake da se bore na život i smrt za komunističke ciljeve«. U zaključku izvještaja naglašava se da je izvan njemačkog ideala da se život njemačkog vojnika daje za spašavanje jednog političkog režima koji sam po sebi ne može da se održi. Oslanjajući se na izložene činjenice, izvještač smatra da je zaposjedanje cijele zemlje i uspostavljanje u njoj vojne uprave rješenje koje bi podržalo 90% stanovnika nezavisno od njihove nacionalne pripadnosti.[25]

Kada su njemački generali podupirali stvaranje NDH, a ministri spoljnih poslova Njemačke i Italije na Bečkoj konferenciji priključili joj Bosnu i Hercegovinu, bili su daleko od razmišljanja o njenom višenacionalnom sastavu. Sada ih je ustanak primorao da otkriju njen višenacionalni karakter i zaključe da se silom ne može stvoriti hrvatska nacionalna država. Čak su tvrdili da je zločin ustaša nad srpskim stanovništvom pravi uzrok ustanka, koji, kako kažu, nije njihova briga, već pada na leđa hrvatskoj državi. Međutim, u njemačke okupacione vrhove počelo je prodirati mišljenje da se red u NDH može uvesti samo njenom potpunom

25 Zbornik NOR-a, tom XII, knj. 1, Dokument br. 123; Izvještaj oficira za vezu pri njemačkom generalu u Zagrebu o vojno-političkoj situaciji i zločinima ustaša nad srpskim narodom u NDH, str. 328–330.

okupacijom i smjenom ustaškog režima njemačkom vojnom upravom. Takva rasuđivanja među Nijemcima bila su nezamisliva u aprilu i doustaničkom razdoblju. U avgustu su, međutim, njemački generali počeli trezvenije razmišljati o režimu ustaške države. Vrtlog koji su pokrenuli agresijom na Jugoslaviju upravljao je njihovim ponašanjem, kojim se komandovalo iz Hitlerovog Glavnog štaba. Ideje i ocjene izložene u citiranom izvoru veoma su bliske generalu Glezu fon Horstenauu, koji će do kraja svoje službe u Zagrebu, kao predstavnik njemačke Vrhovne komande, kod ustaške vlade zastupati rezervisanu i kritičku poziciju prema NDH, ostajući pri tome vojnički disciplinovan i lojalan pripadnik Vermahta.

I u italijanskim štabovima i komandama smatralo se da je ustanak posljedica ustaških progona i zločina nad Srbima u NDH. U tom pogledu postoji njihova saglasnost sa Nijemcima. U jednom izvještaju s početka septembra procjenjuje se da je na prostoru između Like i Bosne, koji je bio zahvaćen masovnim ustankom srpskog stanovništva, bilo ubijeno 80.000 Srba i još 30.000 u drugim krajevima Jugoslavije.[26] Za razliku od Nijemaca, među kojima su samo neki, na prvom mjestu vojni predstavnici, ispoljavali izvjesne rezerve prema NDH, Italijani su aktivno, vojno i politički, pomagali ustanički pokret srpske nacionalne, antikomunističke orijentacije. To je bio način da se na široj teritoriji NDH proširi stvarna okupaciona vlast Italije. U tom pogledu, na pravcu ukidanja hrvatskog »suvereniteta« nalazile su se i određene oblasti Bosne i Hercegovine.

Tokom septembra 1941. njemački general u Zagrebu Glez fon Horstenau uputio je nekoliko izvještaja komandantu oružanih snaga Jugoistoka o promjenama u vojno-političkoj situaciji u NDH. U prvom od tih izvještaja on saopštava Pavelićev prijedlog Italijanima da se izvrši razmjena bosanskih Srba sa Muslimanima iz Sandžaka, koje u NDH smatraju Hrvatima.[27] Do tog masovnog preseljavanja srpskog i muslimanskog stanovništva nije došlo prije svega zbog napredovanja ustaničkog pokreta, ali i zbog povećanih pretenzija Italijana da u savezu sa četničkim elementima u ustanku prošire i ojačaju svoj uticaj u Bosni i Hercegovini. Italijani su, kako saopštava fon Horstenau, intenzivirali pritisak na Hrvate, naročito s namjerom da uspostave vojno-političku dominaciju u Hercegovini, zahtijevajući da ovu oblast napuste hrvatske jedinice. Istovremeno, njemački general podvlači da je veoma teško povratiti ravnopravnost srpskog naroda, koji čini dvije petine »državnog stanovništva« u NDH i koji se nalazi van zakona.[28] Sredinom septembra fon Horstenau izvještava o razmahu ustaničkog pokreta, koji je dobio jaka središta sjeveroistočno od Sarajeva, na Romaniji, zatim u području planine Ozren i na planinskom prostoru između Bosanskog Petrovca i Drvara.

26 Zbornik NOR-a XIII, knj. 1, Dokument br. 136; Izveštaj Komande 2. pešadijskog puka od 1. septembra 1941. komandantu divizije »Re« o situaciji na sektoru Gospić, str. 366.

27 Zbornik NOR-a, XII, knj. 1. Dokument br. 132; Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 2. septembra 1941. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji u NDH, str. 349.

28 Ibidem, Dokument br. 137; Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 6. septembra komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o razvoju ustanka u Hrvatskoj i pregrupisavanju 718. peš. divizije, str. 364.

Cijelo ovo ustaničko područje proteže se na sjeverozapad do Bihaća, a na jugoistok do Glamoča. U zaključku izvještaja fon Horstenau informiše da se samo jedna trećina teritorije NDH nalazi u rukama njene vlade, dok su dvije trećine pod kontrolom Italijana i ustanika. Karakteristično je generalovo mišljenje da hrvatski vojnici ovaj »građanski rat« osjećaju kao »bratoubilački rat«. Njegova je ocjena takođe da protivsrpsku politiku ustaške vlade odlučno odbacuje većina hrvatskog naroda.[29] Ovu ocjenu, medutim, ostavio je bez argumentacije.

U jesen 1941. Italijani su nastavili sa reokupacijom nekih mjesta u zapadnoj Bosni, koja su se nalazila pod vlašću NDH. Tako je početkom oktobra komanda Druge armije naredila 5. armijskom korpusu da okupira Kulen Vakuf,[30] opštinsko mjesto južno od Bihaća, koje je u ljeto bilo poprište ustaškog masakra srpskog stanovništva, a zatim isto tako masovne osvete ustanika nad Muslimanima. Zauzimanjem Kulen-Vakufa proširilo se i povezalo reokupirano područje u ovom prostoru Bosanske Krajine. U drugoj polovini oktobra Italijani su relativno dobro kontrolisali situaciju u nedavno reokupiranoj zoni u zapadnoj Bosni. Izvještavajući Ministarstvo inostranih poslova u Rimu 21. oktobra, italijanski konzul u Sarajevu nazvao je ovu akciju »okupacijom« koja je izazvala kolanje glasina da Italija namjerava izvršiti »potpunu okupaciju Bosne«,[31] motivisana potrebom eksploatacije privrednih potencijala ove nekadašnje austro-ugarske pokrajine. Pošto su uspostavili vojno-političku kontrolu u reokupiranim krajiškim mjestima, Italijani su raspolagali sa dovoljno podataka za ocjenu političkog stanja u njima i odnosa njihovog stanovništva prema italijanskoj okupaciji. Njihovo je saznanje bilo da među stanovništvom vlada veliko vrenje, što ilustruju ustaškom naredbom kojom se okolnim pravoslavnim seljacima dozvoljavalo da samo dva puta nedjeljno mogu da udu u Bosanski Petrovac, kao i zahtjevom pravoslavaca da Muslimani u Bosanskom Petrovcu budu razoružani. Pravoslavce je takođe iritiralo što Muslimani koji napuštaju Petrovac nose sa sobom sve što su uspjeli da opljačkaju. U Ključu je većinsko muslimansko stanovništvo ispoljilo ravnodušnost prema italijanskim trupama. Nasuprot tome, četnički rukovodioci u zoni Ribnik izrazili su radost zbog dolaska Italijana. Srpsko stanovništvo koje čini većinu u okolini Ključa ne pristaje da ostane pod hrvatskom vlašću zbog masakra Srba u Ključu i okolini. Italijani nalaze da Srbi u Ključu nisu komunističkog opredjeljenja. U Sanskom Mostu stanovništvo je u većini muslimansko, sa veoma malo Hrvata. Srba nema jer su poubijani ili su pobjegli. Zapadno od Sanskog Mosta na hiljade Srba obuhvaćeno je ustaničkim pokretom. Vlasti u Varcar-Vakufu (Mrkonjić-Grad) voljne su da sarađuju sa Italijanima, kaže se u izvještaju. Po dolasku Italijana, pravoslavno stanovništvo počelo je da se vraća u svoja naselja. Prema izvještaju, u Drvaru je oživjela stočna pijaca, što se povoljno odrazilo na raspoloženje

29 Ibidem, Dokument br. 150; Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 13. septembra 1941. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji u NDH, str. 391–394.

30 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 1, Dokument br. 154; Naredenje Komande Druge armije od 5. oktobra 1941, potčinjenim komandama za okupaciju teritorije NDH između demilitarizovane zone i demarkacione linije s nemačkim trupama, str. 421.

31 Rafael Brčić, kao pod 24), str. 243.

stanovništva. Starješine u selima izrazile su, navodno, spremnost da sarađuju sa Italijanima protiv komunista, »zajedničkih neprijatelja«. U gradu nema soli, a brašno se stanovništvu dijeli besplatno.[32] Oslonjeni na ove podatke o stanju u žarištima ustanka na području Bosanske krajine, uvjereni u stabilnost svojih pozicija tamo, Italijani su mogli smatrati da će se cijela Bosna i Hercegovina naći u njihovim rukama. Nije bilo lišeno svake osnove njihovo uvjerenje da reokupacija donosi pacifikaciju, što nije mogla da ostvari NDH svojom protivsrpskom politikom i vojnim snagama. Međutim, ni italijanska pacifikacija nije bila mnogo uspješnija od hrvatske ustaško-domobranske. Potvrđuje se to u njemačkim izvještajima posljednjih mjeseci 1941. godine.

32 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 1, Dokument br. 165; Izveštaj Komande Obaveštajnog odseka 6. armijskog korpusa od 21. oktobra 1941. o situaciji u Bosanskom Petrovcu, Ključu, Sanskom Mostu i Mrkonjić-Gradu, str. 455–460.

VOJNO-POLITIČKA ANALIZA GENERALA FON HORSTENAUA

Izvještaji generala fon Horstenaua i dalje su najpouzdaniji izvor za upoznavanje vojno-političkog stanja u NDH. Po njemu, glavni uzročnik teškog stanja u zemlji je nacionalna politika vlade NDH, u kojoj »tinja« saznanje o višenacionalnom karakteru države. Hrvatski narod, podvlači general, u njoj čini jedva nešto više od polovine državnog stanovništva. Produbljavanju unutrašnje krize doprinosi pogoršanje odnosa između Vlade i Muslimana, što je suzilo osnovu vladine politike. Represivne mjere Vlade protiv uglednih intelektualaca i značajnih imena u kulturi svjedoče da Vlada »stoji na staklenim nogama«. Porast opozicionih snaga podstiče također držanje »italijanskih saveznika«, koji ne pokazuju nikakav interes u smislu afirmacije ustaškog režima. Naprotiv, u nekim mjestima Bosne i Hercegovine, kao na primjer u Bihaću i Mostaru, italijanski komandanti javno se nalaze sa četničkim vođama u punoj ratnoj opremi. Četnici iz planina dolaze u gradove koji su pod italijanskom kontrolom, u njima se snabdijevaju, a zatim neometano vraćaju u svoje šume.[33]

I njemački izvještaji druge vojne provenijencije saglasni su sa analizom i ocjenama generala fon Horstenaua. Teška situacija posljedica je činjenice da NDH predstavlja višenacionalnu državu, u kojoj preko 2 miliona Srba pruža otpor ustaškom nasilju i ne miri se sa položajem koji im je namijenila NDH. U njemačkim vojnim komandama opšte je prihvaćeno stanovište da je ustaško proganjanje Srba glavni uzrok širenju ustaničkog pokreta. U zimu 1941. godine među komandantima njemačkih oružanih snaga procjenjivano je da u proljeće 1942. treba očekivati izbijanje ustanka većih razmjera.[34]

---

33 Zbornik NOR-a XII, knj. 1, Dokument br. 239; Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 16. novembra 1941. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji na teritoriji NDH, str. 641–644.

34 Ibidem, Dokument br. 266; Izveštaj Operativnog odelenja opunomoćenog komandanta u Srbiji od 5. decembra 1941. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji i rezultatima operacija protiv ustanika u Srbiji i situaciji u NDH, str. 721/2.
Auswärtiges Amt (AA), Inland II G, Band 402; 27. III 1942, 274463–274481.
(Iz izvještaja o dvadesetdnevnom putovanju kroz Hrvatsku od 1. XII 1941. američki ambasador u Bukureštu zapisuje da se u Zagrebu nalazi mnogo doseljenih Bosanaca i Hercegovaca; da Pavelić pregrađuje Meštrovićev muzej umjetnosti u muslimansku džamiju; da je veliki broj Muslimana uputio Paveliću Memorandum sa zahtjevom pune autonomije za Bosnu i Hercegovinu sa jednakim pravom za muslimane, pravoslavne i katolike; da odbijaju svaku odgovornost za prolijevanje krvi poslije 10. aprila, prijeteći Paveliću da će se obratiti Hitleru da uspostavi protektorat nad Bosnom i Hercegovinom. U ovom izvještaju američki poslanik Pel informiše da su četnici nemilosrdni samo prema Muslimanima. Međutim, korektno se ponašaju prema pristalicama »Gajretove partije«. Čuje se, bilježi Pel, da se preko 15.000 Muslimana javilo u dobrovoljačke trupe NDH).

Sredinom decembra general fon Horstenau uputio je komandantu oružanih snaga Jugoistoka izvještaj koji ima karakter cjelovite analize stanja u NDH. Svi relevantni činioci dobili su tu svoje mjesto. Od prvobitnog oslonca novoj državi NDH, Muslimani su počeli da se postavljaju opoziciono, izražavajući sve otvorenije nezadovoljstvo svojim položajem. Sarajevski, a za njima i banjalučki Muslimani obavijestili su svoga predstavnika u vladi NDH (dr. Osmana Kulenovića) o zabrinutosti zbog nasilja »divljih ustaša,« nad Srbima i posljedicama koje iz toga proizilaze za muslimansko stanovništvo. U tom izvještaju general Horstenau nije imao povoljno mišljenje o Muslimanima, za koje je rekao da su »oportunistični, asocijalni, rasno ne baš vredni«. Prilikom stvaranja NDH u aprilu tražili su da Bosna dobije položaj njemačke pokrajine prema austro-ugarskom uzoru u periodu 1878–1918. godine. Da bi pokazala svoj pozitivan odnos prema Muslimanima, vlada NDH naredila je pregradnju jednog Meštrovićevog građevinskog objekta u džamiju. U stvari, predstavnici režima nisu skrivali svoje razočarenje zbog kritika koje su Muslimani javno uputili vladi NDH. Pogotovo je povjerenje organa NDH u Muslimane uzdrmano pojavama da oni u sve većem broju pristupaju »pravoslavnim ustanicima«. Što se tiče srpskog »državnog problema«, u vrhu NDH, prema izvještaju njemačkog generala, »konstruktivno rješenje« vidi se prvenstveno u prelazu pravoslavnih u rimokatoličku vjeru. S tim u vezi, u ustaškim državnim institucijama kolaju mišljenja kako bi trebalo odustati od »grešaka nasilnog prozelitizma«. Značajno je također, saopštava fon Horstenau, da i među Hrvatima komunizam uzima maha. To se ogleda u saradnji koju su predstavnici ovog pravca uspostavili sa ustaničkim pokretom. Ozbiljna opasnost ustaškoj državi prijeti od Nedića i Draže Mihailovića, koji nastoje, uz italijansku podršku, da ustanički pokret što više premjeste u Bosnu, u kojoj se inače njen sjeveroistočni dio nalazi pod kontrolom ustanika. Njihove vođe potiču mahom iz reda bivših jugoslavenskih oficira i intelektualaca komunističke orijentacije. Iz analize prikazanih odnosa, njemački general izvlači zaključak da bi većina hrvatskog i muslimanskog naroda, kao i mnogi pravoslavci, rado pozdravili i kao »spas i oslobođenje« prihvatili uspostavljanje njemačkog protektorata na teritoriji NDH. Ovo gledište bilo je prilično široko rasprostranjeno među njemačkim vojnim predstavnicima u Hrvatskoj, koji su se pri tome rukovodili interesima njemačke ratne privrede, posebno u prostoru Sarajeva, Tuzle, Zenice, Jajca. Ipak, na prvom mjestu nalazilo se Sarajevo zbog značaja koji ima u Bosni i Hercegovini. Stoga se oni odlučno suprotstavljaju italijanskim namjerama u smislu uspostavljanja kondominiuma za Sarajevo. Uvjerenje je generala fon Horstenaua da »Sarajevo apsolutno pripada pojmu Bosne i da bi se ustupanje grada svakako pokazalo i kao njemačko odricanje od cele Bosne«.[35]

35 Zbornik NOR-a XII, knj. 1, Dokument br. 279; Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 14. decembra 1941. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji u NDH, njenim odnosima sa Kraljevinom Italijom, ustrojstvu oružanih snaga NDH i o zadacima sopstvenih trupa u NDH, str. 766–781.

NJEMAČKO »RAZUMIJEVANJE« NDH – ITALIJANSKA »ZAŠTITA« SRBA

Nijemci i Italijani okupirali su u aprilskom ratu teritorije jugoslavenske države i dogovorno ih podijelili sa svojim balkanskim saveznicima, pri čemu su interesi za privredne kapacitete i prirodna bogatstva zemlje bili osnovni motiv u njihovoj okupacionoj politici. Najzaslužnija za brzi vojni slom Jugoslavije, Njemačka je vodila prvu riječ u vojno-političkoj organizaciji okupirane Jugoslavije. Uz njeno aktivno učešće formirana je NDH. Suprotno dogovoru o interesnim sferama, prema kojem je Bosna i Hercegovina bila prepuštena Italiji, Bečka konferencija je, zalaganjem predstavnika Rajha, odlučila da se ona priključi Hrvatskoj. »Rimskim ugovorima« potvrđene su odluke Bečke konferencije da se Bosna i Hercegovina inkorporira u sastav NDH, ali je njen suverenitet pretvoren u fikciju, dok je Italija nastojala da što dublje zagrabi privredne resurse Bosne i Hercegovine.

Različit odnos Nijemaca i Italijana prema NDH, kao i njihove različite interese u njoj, nije mogla ukinuti ni demarkaciona linija. Ona ih je u stvari razjasnila. Nijemci su čuvali »suverenitet i integritet« NDH, a Italijani su nastojali da ih suze i Bosnu i Hercegovinu po mogućnosti istrgnu iz sklopa NDH. Nijemci su se ponašali savezнички prema Hrvatima, Italijani protektorski prema Srbima. Od formiranja NDH nisu prošla ni dva mjeseca a ustaški režim pretvorio je njenu teritoriju u poprište biološkog uništenja Srba, Jevreja, Roma i drugih protivnika ustaških nasilja. Početak je bio u znaku uzimanja talaca, kako bi se tobože predupriједila »velika pobuna Srba« na Vidovdan. Iz redova uglednijih Srba hapšeno je na desetine ljudi u Sarajevu, Kalinoviku, Srebrenici, Zvorniku, Tuzli, Bijeljini, Olovu, Vlasenici, Bosanskom Šamcu, Loparama, ali i mnogim mjestima u Bosni i Hercegovini.[36] Odgovor na ustaški teror bio je ustanak srpskog naroda, najprije u junu na području istočne Hercegovine, a zatim krajem jula i početkom avgusta u zapadnoj i istočnoj Bosni i drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Iznenađeni ustankom, Nijemci i Italijani su prema njemu ispoljili različit odnos, uslovljen njihovim različitim držanjem prema NDH. Dok su Nijemci ispoljavali razumijevanje za NDH i njen »suverenitet«, Italijani su se postavili kao »zaštitnici« ugroženog srpskog naroda i uspostavljali kontakte sa nacionalnim snagama ustaničkog pokreta. Ipak, zajedničko gledište i Nijemaca i Italijana bilo je da ustanak nema veze sa okupacijom zemlje (jer je to bilo »oslobođenje« nesrpskih naroda, prema gledištu njemačkih okupatora), već je to bio izraz i rezultat tradicionalnih sukoba između Srba i Hrvata, u prvom redu, kao i drugih južnoslavenskih etničkih

36 Dr. Rade Petrović, Vidovdan u Sarajevu i istočnoj Bosni 1941. (Referat podnesen na Naučnom skupu povodom 600-godišnjice kosovske bitke, Sarajevo 1989. Rukopis se čuva u Arhivu Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH).

zajednica. Saglasno ovom stanovištu, odgovornost za ustanak nije padala na okupatore, već isključivo na ustaški režim NDH. Zato se kod jednih (Nijemaca) rješenje traži u uspostavljanju njemačkog protektorata i vojne uprave na teritoriji NDH, a kod drugih (Italijana) u pacifikaciji ustaničkog pokreta u saradnji sa njegovim srpskim »nacionalnim« čelnicima. Prihvatljiva je argumentacija Nijemaca da NDH ne predstavlja nacionalnu, već višenacionalnu državu i da se Muslimani u nacionalnom smislu ne mogu tretirati kao Hrvati. I Italijani su odricali hrvatski karakter Bosne i Hercegovine. Međutim, i jedni i drugi slijedili su kurs međunacionalne konfrontacije Srba i Hrvata, s tim što su Nijemcima bili bliži Hrvati, a Italijanima četnički orijentirani Srbi, odnosno »nacionalni« ustanici. Karakteristično je da Muslimani nisu bili uvažavani i na cijeni kod Nijemaca (jer su ispoljavali nestalnost prema NDH), ni kod Italijana (jer su ih njihovi četnički saveznici smatrali svojim vjekovnim protivnicima). Neosporna je također bila njihova antikomunistička pozicija. Suočeni sa stvarnošću, priznavali su da su komunističke tendencije u porastu među opozicionim Hrvatima i u ustaničkom pokretu. Ipak, u njihovim odnosima sve više su dolazile do izražaja suprotnosti. Radilo se o tome ko će svojim uticajem i položajem presudno kontrolisati kretanja u Bosni i Hercegovini. Što su u tom pogledu Italijani bili ofanzivniji – oslanjajući se na dogovoreno pravo dominacije u Bosni i Hercegovini kao sredozemnom području, to su Nijemci – oslanjajući se na realni odnos snaga i stvorene pozicije, demonstrirali upornost da ih na tom pravcu spriječe. Rukovođeni prvenstveno interesima vojne privrede, Nijemci su čuvali svoju prirodno i ekonomski bogatiju okupacionu zonu, dok su Italijani nastojali da prodorom u Sarajevo ojačaju svoje eksploatacione izvore.

Italijanski izvještaj s početka 1942. godine govori o pojačanim pritiscima ustanika na gradove, osobito na Sarajevo, Travnik, Kladanj, Tuzlu, Banju Luku. Italijani su bili naročito zainteresovani za sektor Kalinovik–Foča, kao i za sektor Bileća–Trebinje, gdje se među stanovništvom osjećao jak otpor prema italijanskoj okupaciji. Oni nisu krili svoju zabrinutost zbog porasta ustaničke aktivnosti u njihovim okupacionim zonama, kao što su područja Grmeča, Varcar-Vakufa, Kupresa i Donjeg Vakufa. Uprkos navedenom stanju, Italijani su smatrali da bi njihova okupacija cijele Hrvatske stvorila u zemlji povoljnu situaciju. Međutim, ovaj njihov plan nije imao šansu, jer su Nijemci pružili otpor i stali uz vladu NDH.[37]

Njemačko-italijanske suprotnosti su se nastavljale, u čemu su najvažniji uticaj imali vojni predstavnici Rajha i Italije u NDH. Italijanske planove u Bosni čvrsto je podržavao Dobrosav Jevđević, bivši narodni poslanik u istočnoj Bosni, istaknuti vođa »nacionalnog« ustaničkog pokreta u ovom kraju. Prema ocjeni komande italijanskog 6. armijskog korpusa, Jevđević je zastupao gledište da Italijani provedu potpunu okupaciju Bosne i Hercegovine, nalazeći u tome mogućnost da sačuva Srbe u ovoj oblasti od ustaškog pokolja. Prema mišljenju ove komande, Jevđević je priželjkivao formiranje srpske bosanskohercegovačke države pod italijanskim

37 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 2, Dokument br. 1; Izveštaj komande 2. armije od 2. januara 1942. Generalštabu kopnene vojske o vojno-političkoj situaciji u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, Beograd 1972, str. 8–9.

protektoratom. Italijani su, međutim, više držali do razvijanja saradnje sa četničkim snagama na terenu i do njihovog angažovanja u borbi protiv komunista nego do državnih koncepcija četničkog vođe. Ali, u toj saradnji sa lokalnim četničkim jedinicama Italijani su insistirali na čvrstoj komandi njima odanih četničkih starješina.[38]

U januarskoj njemačkoj operaciji kod Sarajeva, uz skromno učešće njenih vojnih snaga, italijanska komanda vidjela je namjeru Nijemaca i Hrvata da otežaju italijansku vojnu situaciju na granicama demarkacione linije. Isti smisao ona je vidjela i u akciji hrvatskog generalštaba u Hercegovini oko Konjica, čiji je cilj bio gušenje oružanih pobuna, pri čemu su paljena srpska naselja i uništavano srpsko stanovništvo. Uz političku podršku Nijemaca, hrvatske vlasti organizovale su u bosanskohercegovačkim gradovima (Bihać, Sarajevo, Mostar) ustaške demonstracije protiv Italije za hrvatsku Dalmaciju. Slabljenje veza sa Nijemcima i vrhom NDH, sa kojima su se češće dešavali nesporazumi, Italijani su nadoknađivali jačanjem uporišta kod četnika. Ocjenjujući da je ustanak u porastu, predviđali su, ne bez straha po svoje pozicije u okupacionoj zoni, da će se na proljeće ustanak još više rasplamsati.[39]

Italijanski vojni vrh budno je pratio proces u ustaničkom pokretu, sa jasnim kursom povezivanja sa četnicima i njihovog konfrontiranja sa komunistima. S tim u vezi, italijansku poziciju otežavala je okolnost što su četnici bili protivnici NDH, pa ih je njihovo protivhrvatsko opredjeljenje istovremeno objektivno činilo protivnicima Italijana i Nijemaca zbog njihovih veza sa ustaškom državom. U kontaktima sa četničkim vođama Italijani su razumjeli da je njihov cilj nezavisna Bosna, koja bi se privremeno nalazila pod zaštitom italijanskih okupacionih snaga. Dok traje rat, oni bi tražili određena etnička i konfesionalna prava i izvjesnu autonomiju. Ne izjašnjavajući se o ovim zahtjevima, italijanski general Roata smatrao je da je za Italijane najvažnije da se spriječi svako približavanje četnika komunistima, koje bi moglo da nađe svoj motiv u četničkom odnosu prema NDH. Teškoća italijanskog položaja proizlazi, prema priznanju italijanskog generala, iz neprijateljskog odnosa stanovništva, koje Italijane smatra inostranim čuvarima kvislinške vlasti, kao što ih i hrvatske vlasti smatraju svojim protivnicima. Konstatujući da se nalaze u paradoksalnoj situaciji, Italijani su sve više postajali njeni zarobljenici.[40] Sada im je najvažniji strateški cilj bio ojačati četnički pokret da bi se, uz njegovu pomoć, učvrstili u okupacionim područjima i zatim ih štitili s namjerom da okupiraju cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine i Hrvatske. »Paradoksalna situacija« nije im bila sklona na tom putu.

38 Ibidem, Dokument br. 10; Izvještaj Komande 6. armijskog korpusa od 17. januara 1942. Komandi 2. armije o kontaktima s rukovodiocima četničkih formacija, str. 52–55.

39 Ibidem, Dokument br. 13; Izvještaj Generalštaba kopnene vojske od 24. januara 1942. Vrhovnoj komandi o situaciji u NDH i o pronemačkoj orijentaciji rukovodstva NDH, str. 61–68.

40 Ibidem, Dokument br. 17, Izvještaj komandanta 2. armije od 30. januara 1942. Generalštabu kopnene vojske o vojno-političkoj situaciji u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, str. 78/9.

ISTOČNA BOSNA – NJEMAČKI PROBLEM BROJ 1

Početak 1942. godine donio je i Nijemcima u Bosni nove brige. One su naročito vezane za stanje u istočnoj Bosni, koje se pogoršavalo usljed činjenice da se u Srbiju sručila ogromna masa izbjeglica, srpskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske, kao i usljed razvoja ustaničkog pokreta, koji nije mogla da savlada NDH svojim vojničkim i političkim snagama. Šta više, po ocjeni njemačkih generala, uspostavljanje mira u istočnoj Bosni zahtijevalo je potpuno isključivanje samostalnog djelovanja ustaša. Prostor istočne Bosne, čija je sjeverna granica rijeka Sava, rijeka Bosna zapadna, a rijeka Drina istočna, proglašen je operacionim područjem pod komandom opunomoćenog komandanta u Srbiji. Njemački poslanik kod vlade NDH Zigfrid Kaše prihvatio je da se ustaše na tom operacionom području stave pod njemačku komandu i tražio da se suzdrže od svake političke aktivnosti. Konferencija njemačkih generala kod Pavelića riješila je da je civilna uprava u pitanjima koja se tiču vojnih poslova obavezna da radi po uputstvima vojnog komandanta. Uporedo s tim, hrvatska vojska, kao i policija, žandarmerija i ustaše potčinjeni su njemačkom vojnom komandantu. Pošto su definisali zadatke i prava njemačkih oružanih snaga na operacionom području, Nijemci su usvojili zahtjev predstavnika hrvatske vlade da »suverenitet« NDH u istočnoj Bosni ostane »nedirnut«[41] Na zahtjev opunomoćenog komandanta u Srbiji, oblast Drina–Sava–Bosna–demarkaciona linija proglašena je njemačkom operativnom zonom. Na taj način operativna zona nije ostala ograničena na oblast istočne Bosne, već je proširena njemačkim okupacionim područjem iznad demarkacione linije u Bosni.[42]

Situacija u istočnoj Bosni, međutim, zahtijevala je potrebu nastavljanja konsultacija i nalagala nova savjetovanja. Na poziv generala Badera, u Beogradu su ga 3. februara posjetili njemački poslanik Kaše, general Glez fon Horstenau, državni sekretar u vladi NDH dr. Vjekoslav Vrančić i generalštabni oficir hrvatske vojske. Razmatrana su pitanja u vezi sa četnicima Jezdimira Dangića i operacionim područjima u istočnoj Bosni. U kontaktima koje je imao sa njemačkim vojnim predstavnicima u svom štabu u Beogradu major Dangić je izrazio spremnost da se sa svojim jedinicama bori protiv komunista u Bosni pod njemačkim zapovjedništvom. Kao protivuslugu tražio je povlačenje hrvatskih trupa i ustaša iz pet istočnobosanskih srezova i uspostavljanje u njima vlasti srpskih sreskih načelnika.

41 Zbornik NOR-a, XII, knj. 2, Dokument br. 13; Zabeleška Operativnog odelenja više komande 65 za naročitu upotrebu od 26. januara 1942. sa sastanka opunomoćenog komandanta za Srbiju sa nemačkim generalom u Zagrebu, nemačkim poslanikom u NDH i Pavelićem, održanog 23. januara 1942. u Zagrebu u vezi sa vojno-političkom situacijom i daljim merama u istočnoj Bosni, str. 64–68.

42 Ibidem, Dokument br. 14; Izveštaj nemačkog poslanika u Zagrebu od 26. januara 1942. Vrhovnoj komandi Vermahta o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Bosni, političkim planovima Pavelića u NDH i odnosima sa Italijom, str. 69.

Za svoje jedinice tražio je municiju i snabdijevanje. U razgovorima kod generala Badera razmatrano je također da se Dangićeve jedinice angažuju u zaštiti željezničkog saobraćaja i industrije. Državni sekretar dr. Vrančić odbio je sa hrvatske strane svaki pakt sa Dangićem, jer bi to predstavljalo uspjeh ustaničkih Srba. Na kraju, general Bader i njegovi saradnici zaključili su da pakt sa Dangićem nije moguć.[43]

Početkom 1942. istočna Bosna predstavljala je za Nijemce problem broj 1 na cijelom okupiranom području Jugoslavije. Po oštrini sukoba između Srba, Muslimana i Hrvata ona je bila najveće žarište nemira, što je duboko zabrinjavalo njemačke vojne vrhove u Beogradu i Zagrebu. Antikomunističko opredjeljenje otvorilo je Dangiću vrata štabova i njemačkih generala, koji su ocjenjivali da hrvatske oružane snage nisu sposobne za borbu protiv ustaničkog pokreta. Šta više, sama NDH predstavljala je, po njemačkim generalima, ne samo izvor nemira već i najveću opasnost za vojnu situaciju na Balkanu. Sa ovim saznanjem, Nijemcima se otvaralo pitanje mogućnosti da se, uz pomoć Dangića, likvidira žarište nemira u istočnoj Bosni. Dangićeva spremnost da se sa svojim četnicima stavi pod njemačku komandu i da prizna hrvatski suverenitet pod uslovom da se na području istočne Bosne uspostavi njemačka vojna uprava, koju su zagovarali i sami njemački generali, bili su na njemačkoj strani shvaćeni kao ozbiljan razlog da se s njim razgovara. Pri tom su Nijemci respektovali i Nedićevu podršku Dangićevoj inicijativi. Istovremeno, Dangić je uvjeravao Nijemce da bi uklanjanje granice na Drini olakšalo uspostavljanje mira u Bosni i doprinijelo afirmaciji Nedićeve politike, pa na taj način i političkoj afirmaciji njemačkog položaja u Srbiji. Koliko je Dangiću bilo stalo da Nijemci usvoje njegov plan u pogledu uspostavljanja mira u istočnoj Bosni, potvrđuju njegove izjave pukovniku Kevišu da bi se u slučaju engleskog iskrcavanja nepokolebljivo borio na njemačkoj strani i da samo njemačka pobjeda nad Englezima i boljševizmom osigurava Srbiji položaj koji joj pripada na Balkanu. Sva Dangićeva uvjeravanja, međutim, pala su pred njemačkim uvažavanjem »suvereniteta« NDH.[44] Nijemci nisu bili u dilemi kome pripada njihova podrška – Hrvatima ili Srbima. To tradicionalno protivsrpsko opredjeljenje Nijemaca nadjačalo je Dangićev antiboljševizam, zbog čega su oni i krenuli u rat protiv SSSR-a.

Njemački poslanik kod vlade NDH analizirao je situaciju u Hrvatskoj i istočnoj Bosni drukčije od njemačkih generala i drukčije zaključivao. U tome je polazio od partijskog nacional-socijalističkog gledišta o odnosima Nijemaca prema Hrvatima. Po njemu, Hrvati se ne mogu svrstati u slovenske narode. Uspostavljeno 10. aprila 1941. godine saglasnošću Firera, ustaško upravljanje i djelovanje bilo je štetno za hrvatsku državu i hrvatski narod na mnogim poljima. Izbijanje ustanka neodvojivo je od te činjenice. Ipak, ustanici, kako boljševički partizani tako i srpski četnici

43 Politisches Archiv Auswärtiges Amt (PA/AA) Bonn, Büro des Staatssekräters, Akten betreffend Kroatien (2); Telegramm, 4. Februar 1942, N3 196.

44 Zbornik NOR-a, XII, knj. 2, Dokument br. 23; Izveštaj opunomoćenog komandanta u Srbiji od 5. februara 1942. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o toku pregovora sa četničkim majorom Dangićem u Beogradu, str. 112–121.
Rafael Brčić, Mjere okupatora i kvislinga na gušenju NOP-a u Bosni i Hercegovini početkom 1942. godine, Zbornik: Partijsko savjetovanje u Ivančićima 1942, Sarajevo, 1983, str. 240.

Draže Mihailovića ostaće, naglašava Kaše, trajno njemački neprijatelji. Stoga on ne prihvata tezu o isključivoj krivici ustaša. Priznajući da Nedićeva vlada igra određenu ulogu u suzbijanju ustanka, Kaše se odlučno protivi zahtjevima da se koriguju granice u istočnoj Bosni i izvjesni njeni dijelovi priključe Srbiji. To bi, po njemu, dovelo do novih stradanja Muslimana, koji bi se, na taj način, u većem broju nego bosanski Srbi, našli u granicama Srbije. Nijemci moraju biti svjesni da bi to bilo osuđeno u cijelom islamskom svijetu. Stoga, granice na Drini moraju bezuslovno ostati. Pavelićeva odluka da se učini kraj pokatoličavanju Srba naznačuje pravac koji treba pomagati da bi se u NDH normalizovali odnosi. Razbuktavanje ustanka, koje se očekuje na proljeće, mogućno je spriječiti ako uz njemačku pomoć Hrvati vrate i učvrste samopouzdanje u svoje snage. Bez obzira na pravac koji slijede, srpski ustanici su zajednički neprijatelji Nijemaca i Hrvata.[45]

Za razliku od Nijemaca, Italijani su od početka imali drukčiji odnos prema Hrvatima i četnicima. Savezništvo sa NDH bilo je opterećeno mnogim suprotnim interesima, a odnosi sa četnicima imali su karakter nestabilnosti. Situacija u istočnoj Bosni nije se neposredno ticala italijanskih pozicija, pa su stoga italijanske snage u januarskim operacijama imale na ovom području skromno učešće. U pogledu utvrđivanja opštih italijanskih interesa i razvoja odnosa na cjelokupnom italijanskom okupacionom području, gdje su (na tlu Hrvatske i Bosne i Hercegovine) bile vezane značajne italijanske snage, prvu riječ imao je komandant Druge armije general Mario Roata. Njegova direktiva, upućena sredinom februara 1942. komandantima korpusa, sadržavala je stavove zvanične italijanske politike prema NDH, četnicima i komunistima. U njoj Roata saopštava područnim komandantima da uvažavaju činjenicu da je Hrvatska prijateljska i saveznička država, ali da u odnosu prema hrvatskim vlastima treba da budu odlučnog stava, lišenog svake bolećivosti, a po potrebi treba pokazati i čvrstu ruku. U odnosima prema četnicima Roata naređuje da se izbjegava bilo kakvo pregovaranje, a u kontaktima sa lokalnim četničkim elementima zabranjuje preuzimanje bilo kakvih obaveza, prvenstveno političkih. Roata podvlači da će držanje četnika prema Italijanima tokom rata odrediti italijansku politiku prema njima poslije rata. Što se tiče odnosa prema komunistima, direktiva komandanta Druge armije glasila je: voditi borbu do istrjebljenja.[46]

Nisu samo vojni faktori – komanda Jugoistoka i Vrhovna komanda Vermahta – pratili razvoj vojno-političke situacije u istočnoj Bosni, već je i Ministarstvo inostranih poslova Rajha tražilo i primalo informacije o istočnoj Bosni od svojih diplomatskih saradnika. Na temelju brojnih relevantnih dokumenata stiče se utisak da je sam državni vrh njemačkog Rajha poklanjao punu pažnju stanju u istočnoj Bosni, odnosno da je ovaj prostor na početku 1942. godine bio u samom

45 Isti Zbornik, Dokument br. 27, Pismo nemačkog poslanika u NDH od 12. februara 1942. šefu vojno-upravnog štaba u Srbiji o ustaškoj politici u NDH, odnosima između NDH i Nedićeve Srbije i razvoju NOP-a, str. 140–142.

46 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 2, Dokument br. 21; Dopis komandanta 2. armije od 15. februara 1942. komandantima 5, 6 i 18. armijskog korpusa o direktivi Generalštaba kopnene vojske u pogledu odnosa s vlastima NDH i četnicima, str. 96–97.

centru preokupacije najviših organa Rajha. Poslanik Hevel uputio je 23. februara 1942. zabilješku u Glavni štab Firera za ministra inostranih poslova Joahima fon Ribentropa, u kojoj se analizira situacija u istočnoj Bosni. Tu se, uvodno, tvrdi da ovo područje predstavlja najopasnije žarište, koje istovremeno ugrožava njemačke pozicije i u Hrvatskoj i u Srbiji. Prema zabilješci, četničke jedinice izbjegavaju borbu sa njemačkim formacijama. Na prostoru istočne Bosne operišu komunističke jedinice i četnički odredi generalštabnog pukovnika Draže Mihailovića i majora Dangića. Pošto su citirani Dangićevi prijedlozi, koji su razmatrani na neuspjelom savjetovanju njemačkih generala i predstavnika vlade NDH, u zabilješci se utvrđuju uzroci ustaničkog pokreta. Ponovo se naglašava da se kao najvažniji uzrok ustaničke aktivnosti moraju označiti ustaška nasilja prema pravoslavnom stanovništvu. Nijemci procjenjuju da je oko 300.000 pravoslavaca postalo žrtvom sadističkih ustaških metoda. Drugi razlog ustanka Nijemci vide u terorističkom preobraćanju pravoslavnog stanovništva na katolicizam, pri čemu je svaki otpor prelazu u katoličku vjeru praćen bezobzirnim iseljavanjem pravoslavaca. S tim u vezi, podvlači se da je katolička crkva forsirala ustaške zločine. Što se tiče pojave komunističkih odreda, ona se objašnjava ratom između Njemačke i Sovjetskog Saveza. Pokazalo se, stoji u zabilješci, da je hrvatska vlada nesposobna da obustavi ustaške zločine. Usljed potpune dezorganizacije, nedostatka obrazovanog oficirskog i podoficirskog kadra i niske moralne vrijednosti trupa, hrvatska vojska je nesposobna da savlada ustaničke snage. U proteklim sedmicama, kada na ovom području nije bilo njemačkih vojnih jedinica, ustaše su ponovo počinile zločine nad srpskim narodom. Stoga je realno pretpostaviti da će se plamen ustanka proširiti, ali ne samo na prostoru istočne Bosne već i u najvećem dijelu Srbije, i to zbog velike imigracije bosanskog pravoslavnog stanovništva na njena područja. Otuda se istočnobosanski prostor smatra ishodištem očekivanog novog razbuktavanja ustanka. Pisac zabilješke pretpostavlja da će četnici majora Dangića poslije razbijanja pregovora od strane hrvatskih predstavnika biti prisiljeni da se povežu ne samo sa četnicima pukovnika Draže Mihailovića već i sa komunističkim jedinicama. Prema tome, postoji opasnost da borbene ustaničke snage različitih opredjeljenja formiraju jedinstven ustanički pokret sa sve jasnijim ciljem borbe protiv Nijemaca u Bosni. Spuštanje engleskih i jugoslavenskih avijatičkih oficira u blizini Sarajeva s nalogom da se povežu sa ustanicima radi uspostavljanja jedinstva ustanka, u zabilješci se ocjenjuje kao dio engleskog plana iskrcavanja trupa na jugoslavenskoj jadranskoj obali. Zabilješka se završava sljedećim prijedlozima: s obzirom da istočnobosanski prostor predstavlja najopasniju tačku za širenje ustanka na cjelokupnom srpsko-hrvatskom prostoru, njegovo umirenje i neutraliziranje je osnovna pretpostavka umirenja cijelog srpsko-hrvatskog područja. Kako nije moguće trajno zaposjedanje istočne Bosne njemačkim snagama, hrvatska vlada se upozorava na prijeteću opasnost i ističe da su ustaški zločini izazvali ustanak te se zahtijeva da vlada preduzme sve da se spriječe nova ustaška nasilja i teror. Pošto su sa istočnobosanskog sektora povučene njemačke divizije, tamo su ostali određeni njemački štabovi u cilju kontrolisanja da li se hrvatske vlasti suprotstavljaju i onemogućavaju obnavljanje ustaških nasilja nad srpskim stanovništvom. Ako se uspije umiriti istočnobosanski prostor, ustanički pokreti će biti lišeni akutnog povoda za akcije. Tako bi se dobilo dragocjeno vrijeme da se

organizuju odbrambene jedinice folksdojčera, koje se već nalaze na vojnom obrazovanju.[47] Očigledno, u pogledu pacifikacije područja istočne Bosne, Nijemci nisu imali povjerenja ni u držanje Hrvata ni u držanje ustanika.

Opunomoćeni njemački general Glez fon Horstenau bio je na položaju koji mu je omogućavao da izbliza prati unutrašnja kretanja u NDH. On izvještava i krajem februara 1942. Vrhovnu komandu Vermahta o stanju u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U ovom izvještaju izložio je više svojih zapažanja i konstatacija. Pošto je prisilno pokatoličavanje pravoslavnih doživjelo neuspjeh, vlada NDH je odlučila da pristupi organizovanju hrvatske pravoslavne crkve, koja bi bila odvojena od beogradske patrijaršije i imala svoga posebnog patrijarha. Obraćajući naročitu pažnju vjerskim odnosima, fon Horstenau navodi da su katolički kapelani bili aktivni saborci ustaša, usljed čega se položaj pravoslavnih stalno pogoršavao. On takođe ocjenjuje da i kod Muslimana raste nezadovoljstvo i ilustruje to jednim njihovim pismom velikom jerusalimskom muftiji El Huseiniju. U daljem razmatranju situacije, prema njegovom mišljenju, posjedovanje Bosne do Drine ima za NDH veliki značaj, naročito zbog gubitka Dalmacije. U svim narodnostima raste mržnja prema ustaškom režimu, što se ogleda u jačanju ustaničkog pokreta. Za razliku od nacionalističkog pravca, gdje dominira pravoslavni elemenat, u ustaničkim redovima pod vođstvom komunista ima sve više Muslimana i Hrvata, pa čak i mali broj Nijemaca. Južno od Save, posebno u italijanskoj okupacionoj zoni, komunisti su organizovali nekoliko manjih »sovjetskih republika«. U pogledu smirivanja stanja u istočnoj Bosni, general fon Horstenau je rezervisan ako se računa sa pozitivnom ulogom majora Dangića. Naime, ne može se, tvrdi on, očekivati od Dangićevih četnika da budu čuvari poretka u državi (NDH) koju su Nijemci stvorili, kao što je nelogično pomišljati na izdvajanje istočne Bosne iz sastava hrvatske države. U slučaju britanskog iskrcavanja na neku balkansku obalu, koje, po njemu, nije vjerovatno u 1942. godini, general fon Horstenau smatra da bi se sa velikim dijelom balkanskih naroda u borbi protiv Nijemaca našli i Hrvati zbog svog neprijateljstva prema Italijanima. Iako je opšta ocjena stanja u Hrvatskoj uglavnom negativna, to još ne znači, po mišljenju fon Horstenaua, da bi Njemačka trebala da liši svoje podrške »mladu državu i njen vodeći narod, Hrvate«. Nijemci ne mogu zaboraviti da su Hrvati znatno doprinijeli brzom slomu Jugoslavije u aprilskom ratu 1941. godine.[48]

47 Akten der deutschen auswärtigen Politik 1918–1945 (Serie E, 1941–1945), Band I, Dezember 1941–Februar 1942, Dokument 277; Notiz des Gesandten I Klasse Hevel Führer – Hauptquartier, den 23. Februar 1942, Notiz für Herrn Reichsaussenminister, str. 514–520. Njemački diplomata Hevel sačinio je svoju zabilješku na osnovu vlastitih opservacija i ocjena koje su kružile u informacijama zvaničnih njemačkih vojnih i diplomatskih predstavništava u NDH, kao i diplomatskih i vojnih organa u Rajhu. Neke njegove navedene tvrdnje (npr. da je katolička crkva u NDH forsirala ustaške zločine) su problematične i tražile bi dodatno arhivsko ispitivanje, što ovom prilikom nije bilo moguće.

48 Zbornik NOR-a, XII, knj. 2, Dokument br. 33; Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 25. februara 1942. Vrhovnoj komandi Vermahta o vojno-političkoj situaciji, organizaciji ustaške vlasti i ustaških oružanih formacija, odnosima ustaško-nemačko-italijanskim u NDH i borbama partizana u Bosni, str. 163–175.

NJEMAČKO-HRVATSKA I ITALIJANSKA SAVJETOVANJA U FEBRUARU I MARTU 1942. GODINE

U kontaktima vojnih predstavnika Rajha i NDH i dalje je dominiralo stanje u istočnoj Bosni. Pitanje hrvatskog suvereniteta, odnos prema četnicima i gušenje ustanka ispunjavali su program savjetovanja u Zagrebu koje je održano 28. i 29. februara 1942. godine. O njegovom značaju govori sam sastav učesnika. Sa njemačke strane, u Zagrebu su se našli: komandant njemačkih oružanih snaga Jugoistoka general Valter Kunce, komandujući general i komandant Srbije general Paul Bader, njemački general u Zagrebu Glez fon Horstenau, poslanik Rajha u Beogradu Feliks Bencler, poslanik u Zagrebu Zigfrid Kašc i savjetnik za politička pitanja u Ministarstvu inostranih poslova dr. Edmund Vezenmajer. Sa hrvatske strane, savjetovanju su prisustvovali maršal Slavko Kvaternik – ministar domobranstva, i general Vladimir Laksa – zapovjednik kopnene vojske. Glavni zaključci savjetovanja bili su: ne mogu se mijenjati granice NDH: zajedničkim operacijama savladati i ugušiti ustanički pokret i zatim vojne operacije prenijeti u najaktivnija područja ustanka, u širem području ljubijskih rudnika željeza, pod Kozarom.[49] Svojim osnovnim sadržajem vojno savjetovanje u Zagrebu bilo je posvećeno pripremanju proljetnih operacija da bi se spriječilo očekivano rasplamsavanje i savladao ustanak, prvenstveno na teritoriji Bosne.

Poput Nijemaca, i Italijani su smatrali da se moraju preduzeti vojne akcije u cilju slamanja ustaničkog pokreta na okupiranim područjima. Razlike, pa i suprotnosti u vojno-političkim interesima između Italijana i Nijemaca nisu predstavljale zapreku za dogovore i sporazume da bi se zajedničkim snagama porazio ustanak, prvenstveno u njegovim bosanskim žarištima. Početkom marta u Opatiji je održana konferencija najodgovornijih predstavnika okupacionih vojnih snaga Italije i Njemačke uz učešće načelnika Generalštaba hrvatske vojske generallajtnanta Vladimira Lakse. Uz ranije spomenute prve njemačke vojne ličnosti, sa italijanske strane u radu konferencije su učestvovali načelnik Glavnog štaba kopnene vojske general armije Vitorio Ambrozio, komandant Druge armije general armije Mario Roata i šef italijanske vojne misije u NDH brigadni general Antonio Oksilija. Zadatak Konferencije bio je da se definišu uzajamne obaveze u pogledu čišćenja Hrvatske od ustanika. Učesnici konferencije saglasili su se da se najveća ustanička žarišta nalaze u Bosni – između rijeke Bosne i Drine – istočno i sjeveroistočno od Sarajeva i jugozapadno od demarkacione linije, tj. u oblasti Bosanske Krajine. Istovremeno su zaključili da najjače snage treba koncentrisati na prostoru istočne Bosne i staviti ih pod komandu generala Badera. Za početak operacija određen je 15. april. Takođe je zaključeno da vojne vlasti već u početku

49 Dušan Lukač, Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope, III (1941–1945), Beograd, 1977, str. 214.

operacija preuzmu civilnu upravu u okupiranim područjima. Komandant Druge italijanske armije general Roata bio je ovlašten da, nakon normalizacije, dozvoli Hrvatima obnovu nadležnosti u poslovima civilne uprave. Od posebne važnosti bila je odluka da se zabranjuju bilo kakvi sporazumi sa ustanicima, jednako sa četnicima kao i sa partizanima.[50]

Iako je donijela jasne zaključke, pokazalo se da je opatijska konferencija vojnih predstavnika Osovine i NDH ostavila neka pitanja otvorenim. To je bio razlog što je krajem marta, u približno istom sastavu, održana nova konferencija u Ljubljani. Najznačajnije pitanje bio je odnos učesnika pema četnicima. General Roata je obavijestio da je hrvatska vlada otpočela pregovore sa hercegovačkim četnicima u namjeri da se jače angažuju u borbi protiv komunista. To je motiviralo italijanskog generala da zauzme stanovište kako i njemačke i italijanske komande treba da budu ovlaštene za pregovore sa četnicima. Po njemu, prvo je trebalo svršiti sa komunistima, da bi se, zatim, pristupilo drugoj fazi, borbi protiv četnika, tj. rješavanju četničkog pitanja. Roata je smatrao da je u fazi borbe protiv komunista realno računati sa četnicima. Hrvatski general Laksa insistirao je na razlici između četnika u istočnoj Hercegovini i istočnoj Bosni, tvrdeći da su istočnobosanski četnici velikosrbi. Po mišljenju generala Badera nekoliko četničkih komandanata neće riješiti pitanje velike Srbije. Stoga je za njega glavna stvar preduzeti akciju čišćenja i umirenja u istočnoj Bosni. Roata je zaključio konferenciju stavovima da su komunisti trajni neprijatelj Osovine i da s njima ne može biti nikakvih pregovora. U pogledu četnika saglasio se da su oni hrvatski neprijatelji, ali je mišljenja da nisu neprijatelji Osovine. Konferencija je zauzela stanovište da odmah treba stupiti u pregovore sa četnicima, ali uz saglasnost hrvatske vlade.[51] Karakteristično je držanje Nijemaca u vezi sa ustaško-četničkom saradnjom. Naime, oni su podsticali ustaške vlasti na sporazumijevanje sa četnicima u italijanskoj okupacionoj zoni da bi na taj način došlo do slabljenja četničko-italijanske saradnje i do jačanja njemačkog privrednog i političkog uticaja. Stvarni organizator ustaško-četničkih sporazuma u sjevernim dijelovima istočne Bosne bili su njemački oficiri. Nijemci su ocjenjivali da saradnja sa četnicima ima opravdanja jedino u krajevima gdje su pretpostavljali da ima uslova da se srpsko stanovništvo distancira od narodnooslobodilačkog pokreta (NOP). Vođeni interesom da što više oslabe partizanski pokret, jer im je on glavni protivnik, Nijemci su nastojali da u redovima srpskog naroda stvore utisak da prema njemu ispravljaju svoje držanje.[52] To je trebalo da znači da svojim neprijateljem smatraju samo Srbe komunističkog opredjeljenja, odnosno partizane.

50 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 2, Dokument br. 25; Zapisnik konferencije vojnih predstavnika Italije, Nemačke i NDH održane 3. marta 1942. u Opatiji radi utvrđivanja saradnje u operacijama protiv snaga NOP i DV Jugoslavije, str. 104–108.

51 Zbornik NOR-a, XII, knj. 2, Dokument br. 48; Zapisnik o razgovorima predstavnika oružanih snaga Nemačke, Italije i NDH, održanim 28. i 29. marta 1942. u Ljubljani o pripremama zajedničke operacije protiv NOP i DV Jugoslavije, odnosno s četnicima i postupku sa stanovništvom u istočnoj Bosni, str. 243–249.

52 Rafael Brčić, Osnovna obilježja i korekcije njemačko-ustaške politike prema Srbima u NDH, PRILOZI, br. 11–12, Sarajevo, 1975/6, str. 199.

Pošto su okončani politički dogovori na konferenciji u Ljubljani, italijanski general Mario Roata, u funkciji glavnokomandujućeg, preuzeo je završne vojne pripreme za zajedničke italijansko-njemačko-hrvatske aprilske operacije u cilju uništenja ustanika u istočnoj Bosni. Uporedo sa operativnim zadacima general Roata uputio je podređenim komandama naredbu da se stanovništvo upozna sa propisima koji se tiču organizacije vlasti na zauzetom području. Nepoštivanje objavljenih propisa povlačilo je za sobom pojedinačnu kao i kolektivnu odgovornost pred nadležnim vojnim komandama. Četnici koji budu poštovali naređenja operativnih jedinica neće se smatrati ustanicima. Tako je naređeno da bi se otklonila svaka zabuna u odnosima prema četnicima i partizanima. Italijanska strana insistirala je na savezničkom tretmanu četnika. Sumnjive civile trebalo je internirati u određene garnizone ili ih predati hrvatskim vlastima radi interniranja u udaljenije krajeve. Izuzetno, shodno odluci date komande, dozvoljavala se i potpuna evakuacija stanovništva pojedinih sela.[53] Tokom zajedničkih operacija »čišćenja« istočne Bosne italijanski komandanti nastojali su da četničke snage u što većoj mjeri izdvoje iz ustaničkog fronta i, uz njihovu pomoć, olakšaju preduzetu pacifikaciju ovog ustaničkog žarišta. General Roata je u toku same akcije upoznao njemačkog generala Horstenaua da mu je italijanska Vrhovna komanda dala odriješene ruke da pregovaranjem pridobije četnike i da ih povezivanjem sa italijanskim komandama odvoji od partizana.[54] Uvjereni da su potiskivanjem partizanskih jedinica sa položaja koje su one držale do ofanzive pretežno postignuti ciljevi operacije, general Bader je smatrao da je ustanički pokret snažno razdrobljen i da ubuduće nisu potrebni krupniji vojni poduhvati radi likvidiranja istočnobosanskog ustaničkog žarišta. Uspjehu zajedničke ofanzive, po njemu, znatno su doprinijele ustaške jedinice (»ustaška crna legija«) pod komandom ustaškog potpukovnika Jure Francetića.[55] Nijemci, međutim, nisu bili zadovoljni pročetničkim ponašanjem Italijana u toku ovih operacija, a pogotovo njihovim težnjama da u Bosni ojačaju svoje vojno-političke pozicije. U njemačkom poslanstvu pri vladi NDH optuživali su Italijane zbog namjere da u domen svoje vlasti u Bosni uključe Sarajevo i Banju Luku. Po ocjeni Nijemaca, pročetnički kurs Italijana stajao je na putu konsolidaciji vojnih uspjeha u istočnoj Bosni, kao i u cijeloj NDH.[56]

53 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 2, Dokument br. 33; Direktiva komandanta italijanske 2. armije od 30. marta 1942. komandantu »Borbene grupe Bader« za izvođenje zajedničkih italijansko-nemačkih i ustaških operacija »Trio« protiv NOP i DV Jugoslavije u istočnoj Bosni, str. 124–132.

54 Rafael Brčić, Njemačko-italijanski planovi u Bosni i Hercegovini u svjetlu dokumenata (1942–1943), Zbornik: AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini, Beograd, 1974, str. 134/5.

55 Zbornik NOR-a, XII, knj. 2, Dokument br. 59; Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 21. aprila 1942. Generalštabu Vrhovne komande Vermahta o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Bosni i dolasku italijanskih jedinica u Sarajevo, str. 315–316.

56 Ibidem, Dokument br. 61; Izveštaj nemačkog otpravnika poslova u NDH od 24. aprila 1942. ministru inostranih poslova nemačkog Rajha o italijanskim stavovima prema Srbiji, NDH i borbi protiv NOP i DV Jugoslavije, str. 324.

PACIFIKACIJA ISTOČNE BOSNE I KOZARE U PROLJEĆE I LJETO 1942. GODINE

Neosporno je da italijansko-njemačka i ustaška »pacifikacija« istočne Bosne nije bila praćena konsolidacijom prilika u Bosni i Hrvatskoj, već, naprotiv, dokazima nestabilne situacije. Uzrok tome, međutim, nisu bili samo Italijani sa svojom pročetničkom politikom, već je to posljedica okupacije Jugoslavije i ukupnih promjena koje su sa njom došle. Nijemci su vjerovali da će stvaranjem NDH biti uspostavljen poredak reda, a sada su imali buru, i to ne samo na ustaničkim područjima već i u gradovima. Izvještaji su govorili o hapšenjima Srba i Muslimana u Sarajevu, o otporu Muslimana Mostara ustaškim vlastima, o pojavama uznemirenosti mostarskih Srba na glas o dolasku ustaških formacija, o demonstracijama stanovništva u Stocu zbog nedostatka životnih namirnica, o hapšenju grupe viših oficira hrvatskog domobranstva u Sarajevu.[57]

Za vrijeme proljetne ofanzive na istočnu Bosnu, u Mostaru i dijelu Hercegovine koji je ostao izvan ovih vojnih operacija, dolazila su do izražaja kretanja koja nisu bila po volji nosiocima italijanske okupacione vlasti. Prema zapažanju italijanskog konzula u Mostaru R. Đardinija, komunisti su imali značajan uticaj u redovima mostarske omladine, ali i među Muslimanima, koji su u znatnom broju odlazili u partizane izražavajući na taj način otpor ustaškom režimu. Njihovo učešće u NOP-u nije bilo motivirano ideološkim komunističkim opredjeljenjem, već je predstavljalo reakciju na proganjanja od strane ustaške vlasti. S druge strane, određeni muslimanski krugovi, koji su bili protivnici partizanskog pokreta kao i ustaškog režima, zastupali su gledište da se Hercegovina izdvoji iz sastava hrvatske države i dobije samostalnu upravu pod protektoratom Italije. Italijanski konzul mislio je da većina Muslimana podržava ovo opredjeljenje. S tim u vezi on sa zadovoljstvom podvlači da je Italija jedina velika evropska sila u kojoj živi 4 miliona Muslimana sa jednakim pravima i obavezama. Zbog ustaških nasilja Srbi u Mostaru takođe traže sigurnost svoga položaja u italijanskom protektoratu nad Hercegovinom. Da bi poboljšali svoj položaj, ustaški funkcioneri predlagali su da se organizuje italijansko-hrvatsko društvo, da se otvori jedna italijanska škola i osnuje italijanski institut za kulturu. Na kraju, konzul navodi da je u javnom mnijenju Mostara široko rasprostranjeno uvjerenje da je hrvatska država nesposobna, kao i da se italijanska uprava ne osjeća ni administrativno ni politički. Opšta dezorijentiranost građana potvrđuje se izrekom: »Neka dođe i đavo, ali neka bude jedan gazda da vlada s nama, jer ćemo samo tako imati malo mira i moći da radimo«.[58]

57 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 2, dokumenti br. 39, 47, 52, 54, 60.

58 Arhiv Vojno-istorijskog instituta (AVII), NAV-J-T-821; r. 400/723-8 (Italijanski kraljevski konzulat, Mostar, 30, IV–1942.)

Po mišljenju generala Horstenaua, među njemačkim vojnim ličnostima vladalo je uvjerenje da je ustanički pokret u prvom redu posljedica »pogrešnog kursa« kojim su ustaše od početka krenule u cilju istrjebljenja srpskog naroda u NDH. Nosioci tog kursa su, po njemu, srednji i niži funkcioneri ustaškog režima. Sada u hrvatskim zatvorima raste broj Hrvata, što govori da se komunizam širi i u hrvatskom narodu. Iako je, kako saopštava fon Horstenau, vrijedan pažnje doprinos ustaških jedinica potpukovnika Francetića, one su u dijelovima istočne Bosne počinile »krvava nedjela svake vrste« kao i u vrijeme prvih talasa ustaških pokolja srpskog stanovništva. Teško je saznanje njemačkih generala da u hrvatskim masama opadaju simpatije prema Nijemcima. I u vrhovima NDH kola mišljenje da je Njemačka »izdala« Hrvatsku Italiji. Javljaju se i sumnje u konačnu njemačku ratnu pobjedu. Ipak, u vrhu NDH vlada uvjerenje da ona stoji i pada sa Njemačkom. Za vodeće hrvatske političke i vojne ličnosti pobjeda Hitlerovog Rajha nije dolazila u pitanje.[59]

Iz italijanskog izvještaja s kraja maja 1942. može se izvući zaključak da je »pacifikacija« istočne Bosne donijela premještanje ustaničkih snaga u prostor zapadno od rijeke Bosne.[60] U ovoj okupatorsko-ustaškoj ofanzivi područje istočne Bosne bilo je veoma opustošeno. Ustanički pokret pretrpio je poraz, ali nije bio uništen. Nijemci i Italijani imali su i dalje, naročito u Bosni i Hercegovini, ratište, koje će protiv NOP-a vezati njihove značajne vojne snage. Poraženi na jednoj teritoriji, partizani su gubitak nadoknađivali razmahom ustanka na drugoj. Nijemci su bili riješeni da slamaju ustanak u njegovim najaktivnijim središtima. Njihovi saveznici bile su ustaške formacije, dok su Italijani u operacije protiv partizana ulazili zajedno sa četničkim snagama.

»Pacifikacija« istočne Bosne donijela je pojačano antagoniziranje između italijanskih okupacionih vlasti i organa NDH. Izvještaji zvanične hrvatske provenijencije obiluju podacima o nasiljima Italijana nad »Hrvatima–Muslimanima«. U njima se navodi veliki broj imena Muslimana sa područja Rogatice, Trnova, Foče, Čajniča, Goražda koje su italijanski vojnici strijeljali bez ikakvog pravnog postupka. Italijani se takođe optužuju za silovanja Muslimanki u više sela opštine Trnovo. Usljed sve tješnje saradnje između Italijana i četnika, na teritoriji istočne Hercegovine srušen je autoritet NDH kao i hrvatska državna ideja. U krugovima predstavnika ustaške vlasti smatra se da bi hrvatske vojne vlasti uspješno ugušile ustanak kada ne bi bilo Italijana. Sada se susreću sa grubom stvarnošću da je hrvatska vlast potpuno nemoćna pred Italijanima i da javno kolaju ideje da Bosna i Hercegovina dođe pod protektorat njemačkog Rajha. Razočarani stanjem u NDH, njeni zvaničnici iz Sarajeva predlažu da se rješenje aktuelnog stanja potraži u pregovorima između italijanske i hrvatske vlade, zahtijevajući da Italijani napuste Bosnu i Hercegovinu

59 Zbornik NOR-a, XII, knj. 2, Dokument br. 75; Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 19. maja 1942. Vrhovnom komandantu Vermahta o vojno-političkoj i privrednoj situaciji, o ustaško-domobranskim formacijama i ustaško-italijanskim odnosima u NDH i o razvoju NOP-a u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, str. 405–415.

60 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 2, Dokument br. 60, Bilten Više komande oružanih snaga »Slovenija–Dalmacija« od 21. maja 1942. o toku italijansko-nemačke i ustaške ofanzive »TRIO« u istočnoj Bosni, str. 440.

i da se vojna saradnja održava samo sa njemačkim oružanim snagama. Pri tome se ne propušta da se optuže Srbi kao vinovnici stvorene situacije.[61]

U planu njemačko-italijanske i ustaške proljetne ofanzive bilo je uništenje ustaničkih centara ne samo u istočnoj Bosni, koja je smatrana najopasnijim žarištem, već i u drugim ustaničkim područjima. Pošto su ocijenili da su uspješno okončane operacije u istočnoj Bosni, njemački generali pristupili su pripremama za likvidaciju ustanka u zapadnoj Bosni. Za operativni cilj izabrali su područje Kozare, koju su smatrali najjačim uporištem NOP-a u Bosanskoj Krajini. Krajem maja, odavde su se povlačili Italijani bez rezultata u gušenju partizanskog pokreta, što su Nijemci od njih očekivali, a italijanski komandanti bili postavili kao cilj reokupacije. Uspješne borbe kozarskih partizana protiv ustaško-domobranskih uporišta, završene zauzimanjem Prijedora 16. maja, neposredno su motivirale Nijemce da velikim snagama blokiraju Kozaru i u njoj unište partizanske jedinice kao udarnu operativnu snagu ustanka. Poput prethodnih okupatorsko-kvislinških ofanziva na slobodne ustaničke teritorije, ni ova njemačko-ustaška ofanziva na Kozaru nije ostvarila postavljeni cilj, ali je stanovništvo Kozare izložila teškim stradanjima. Započeta 10. juna 1942. godine, ofanziva na kozarske partizane okončana je nakon mjesec i po dana. Ipak, operacija čišćenja Kozare imala je izvjestan uspjeh, jer su Nijemci sada mogli da eksploatišu ljubijske rudnike željeza i da ga prerađuju u topionicama željezare u Jesenicama.[62] Iako su kozarske partizanske snage bile primorane da probijaju blokadu koju im je nametnula višestruko nadmoćna »Štalova borbena grupa« i u tom proboju pretrpjele velike gubitke, vitalnost ustaničkog pokreta potvrdila se osnivanjem Druge krajiške narodnooslobodilačke brigade već 2. avgusta 1942.[63]

Baderova, kao i Štalova ofanziva nisu proizvele ni pacifikaciju ni konsolidaciju. Pritisnuta teretom rata, koji materijalno nije mogla da podnese, vlada NDH zamolila je italijansku vladu da smanji snage Druge armije na hrvatskoj teritoriji, o čemu su postigle sporazum u Zagrebu 19. juna 1942. S obzirom da hrvatski Glavni stožer nije bio u stanju da svojim snagama preuzme italijanske garnizone u nekim zaposjednutim centrima, komandant Druge italijanske armije obustavio je povlačenje italijanskih posada iz gornje Hercegovine i zatim naredio operaciju na Konjic. Istovremeno, nastavljeno je evakuisanje italijanskih garnizona u II i III zoni da bi u njih ušle hrvatske posade.[64] Otpočeto na osnovi zagrebačkog sporazuma, povlačenje italijanskih trupa teklo je prema Dalmaciji i jadranskoj obali, koja je bila pod punom kontrolom Italije. Na teritoriji Bosne i Hercegovine (kao i u Hrvatskoj)

61 AVII, br. reg. 44/3–9; k. 248: NDH – Predsjedništvo Vlade – Državni izvještajni i promičbeni ured, Podružnica Sarajevo; Izvještaj o nasiljima talijanske vojske nad hrvatskim življem, 23. V 1942.

62 Rafael Brčić, kao pod 54), str. 141.

63 Rade Bašić, Ustanak i borbe na Kozari 1941–1942, Beograd, 1957, str. 270.
Abdulah Sarajlić, Bosna i Hercegovina u NOR-u, Zbornik: Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1968, str. 258/9.

64 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 2, Dokument br. 81; Dopis Više komande oružanih snaga »Slovenija–Dalmacija« od 24. jula 1942. šefu italijanske vojne misije u Zagrebu da kod Glavnog stožera domobranstva urgira da ustaško-domobranske jedinice, u skladu sa zagrebačkim sporazumom, preuzmu uporište i zaštitu pruga u 2. zoni, str. 513–515.

odnos snaga mijenjao se u korist Nijemaca. »Naša armija«, priznao je general Roata, »ne može dalje da se suprotstavi i da zaustavi plimu njemačkog nadiranja«.[65]

Njemački vojni uspjesi protiv ustaničkog pokreta u istočnoj Bosni i na području Kozare iscrpljivali su njihove oružane snage locirane na okupiranim područjima. Ovi uspjesi imali su svoju cijenu, koja je morala da se ograniči. Stoga su predstavnici Rajha u NDH čvrsto stali na stanovište da je u njemačkom strateškom interesu nedopustivo angažovanje novih oružanih snaga iz Rajha na ratištima u Bosni (i Hrvatskoj) i da kampanju protiv ustanika moraju da vode snage koje se ovdje nalaze, u prvom redu hrvatske oružane formacije. Uspon ustanka ne može da bude opravdanje zahtjevima za uspostavljanje vojne uprave u NDH, jer bi to značilo ukidanje hrvatskog suvereniteta, izričito je gledište njemačkog poslanika Zigfrida Kašea.[66] On smatra da je samo vlada NDH pozvana da reguliše odnose između Hrvata, Srba i Muslimana, ali i da se od hrvatskih oružanih snaga traži puna angažovanost u savladavanju i porazu ustaničkih rušitelja NDH. Njemački Rajh čvrsto stoji iza hrvatskog suvereniteta, koji u prvom redu moraju da osiguraju hrvatski vojno-politički faktori.

65 Rafael Brčić, kao pod 54), str. 140–141.
A VII–IA, NAV-T-801, R 347/123–141 (Izvještaj komandanta Druge italijanske armije generala Maria Roate Ministarstvu inostranih poslova, 5. avgusta 1942.)

66 Zbornik NOR-a, XII, knj, 2. Dokument br. 106; Mišljenje nemačkog poslanika u Zagrebu Zigfrida Kašea od 9. jula o odnosima u NDH, pojačanom, angažovanju ustaško-domobranskih snaga i merama za borbu protiv partizana u Bosni i Hrvatskoj, str. 550–553.

ISELJAVANJE FOLKSDOJČERA IZ NJEMAČKIH NASELJA U BOSNI

Pored jedinica Vermahta koje su operisale na ustaničkim područjima, Nijemci su u NDH formirali SS jedinice u koje su regrutovani folksdojčeri hrvatskog državljanstva. U zasebnim formacijama, one su djelovale u smislu direktiva rajhsfirera SS ne brinući mnogo za hrvatski suverenitet. Himler se čak suprotstavio Kašeovom stavu da se jedan folksdojčerski bataljon potčini njemačkoj diviziji u Bosni. Kako su folksdojčerska naselja u Bosni bila ozbiljno ugrožena ustaničkim akcijama, Himler je izdao naredbu da se iz ovog prostora iseli oko 20.000 folksdojčera. Ovom planu suprotstavio se krug oko SA brigade firera Martina Lutera s motivacijom da bi hrvatska vlada iseljavanje folksdojčera iz Bosne mogla da shvati kao »napuštanje Bosne« u korist Italije. Ovo sporenje presjekao je ministar inostranih poslova Ribentrop telegramom Kašeu (14. jula 1942), koji je sadržavao detaljna uputstva za iseljavanje bosanskih Nijemaca. Preseljavanje je izvršeno krajem 1942. godine u distrikt Lublin. Folksdojčeri su mobilisani i raspoređeni u SS jedinice, prvenstveno u 7. SS diviziju »Princ Eugen«. Prethodno su vojnu obuku dobili u SS. Mobilizacija je provedena energičnim mjerama, dok je princip dobrovoljnosti naglašavan za spoljno-političku propagandnu upotrebu. Vojna obaveza folksdojčera važila je od 17. do 50. godine, a u izuzetnim okolnostima i do 55. godine. U 7. SS diviziji »Princ Eugen« našlo se oko 5.000–6.000 folksdojčera iz bosanskih i hrvatskih naselja.[67]

Odmah po donošenju odluke Rajha o iseljenju folksdojčera iz NDH, vođa njemačke Narodne grupe Branimir Altgajer uputio je ovaj proglas Nijemcima iz Bosne i unutrašnje Hrvatske: »Vlade njemačkog Rajha i NDH saglasne su da se Nijemci iz Bosne i jugozapadne Hrvatske vrate u domovinu. Za ovo preseljenje svaki Nijemac iz spomenutih oblasti može da se dobrovoljno javi. Preseliće se sva njemačka naselja u Bosni sa iznimkom: Adolfstala, Vindhorsta, Trošelje i Brčkog, zatim pripadnici Narodne grupe iz Karlovca, Petrinje, Siska, Novske i Lipovljana, Bošnjana, Velike i Male Brsljanice, Disnika kao i svi Nijemci koji žive rasuti u velikim župama Prigorje, Bribir–Sidraga, Cetina, Dubrava, Gora, Krbava–Psat, Lika–Gacka. Modrus, Pokupje i Vindol–Podgorje... Ko ne slijedi poziv na preseljenje i ostaje na svoju volju u oblastima i mjestima NDH iz koje će se Nijemci iseliti i gdje prestaju i raspuštaju se sve njemačke organizacije, ustanove, škole i druge ustanove, gubi svaku mogućnost za zaštitu i brigu njemačkog naroda i Rajha... Bosansko nijemstvo može napustiti zemlju sa ponosom da je od 1878. do 1918. učinilo kulturni napor čiji tragovi neće biti izbrisani stoljećima i za koji su im

67 Holm Zundhauzen, Zur Geschichte der Waffen SS in Kroatien 1941–1945, »Südostforschungen«, Band XXX–R. Oldenburg/München, 1971, str. 176–196.

zahvalni svi razumni elementi. Preseljenjem se dobija nagrada za dvadesetogodišnje dostojanstveno držanje, koje im je pripalo u slomljenoj jugoslavenskoj državnoj tamnici... Bosanski Nijemci, iskoristite priliku, koja Vam se daje da se vratite u domovinu i dokažite da je Vaše izjašnjavanje za nijemstvo jedno ozbiljno izjašnjenje«.[68] Iseljenje Nijemaca iz Bosne imalo je različite odjeke u stanovništvu. Tradicionalno opredijeljeni protiv njemačkog nacionalizma, katolici su, prema izvještaju natporučnika Rudolfa Troja, ovom viješću bili zaplašeni. Iseljavanje folksdojčera oni su izjednačili sa povlačenjem njemačkih trupa. Katolici su očekivali haos, u kojem će oni biti glavni stradalnici. Pravoslavni su također ovom viješću bili zbunjeni. Oni su u Nijemcima, po Troju, objektivno imali zaštitu. Muslimane je zahvatila panika. Oni su se plašili da će bez njemačke zaštite biti izloženi progonima od strane katolika, koji neprekidno okrivljuju Muslimane za nastali nered i haos.

68 PA/AA – Bonn–Kroatien–B. 3. Telegramm, 23. september 1942. Nº 2697.

RAZLIČITO NJEMAČKO I ITALIJANSKO VIĐENJE NACIONALNIH I POLITIČKIH ODNOSA U BOSNI

Trojev izvještaj o reagiranju koje je u Bosni proizvela odluka o iseljavanju folskdojčera sastavni je dio iscrpnijeg prikaza situacije sredinom ljeta 1942. godine. Saopštavajući svoja zapažanja o ličnostima pojedinih četničkih vođa na Majevici, on informiše i o pregovorima između predstavnika »Njemačke seljačke pomoći« (»Deutsche Bauerhilfe«) i vojvode Radivoja Kerovića u vezi sa izvozom 100 kamiona šljiva u Njemačku i o potrebi da ovaj transport osiguravaju zajedno četnici i jedna manja njemačka jedinica. Takvo osiguranje traženo je zbog toga što se pretpostavljalo da će ustaše i Muslimani preduzeti sve da se spriječi ovaj transport. Prikaz, zatim, pruža podatke o aktivnosti pojedinih četničkih odreda (na Ozrenu, Boriji, Paprači, Trebavi), o njihovoj saradnji sa njemačkim posadama u Živinicama u akciji protiv partizana i izboru Rade Radića, dotadašnjeg komandanta odreda Borija, za komandanta četničkih odreda u Bosni. Uporedo, natporučnik Troj izvještava o držanju Muslimana i njihovim odnosima prema Hrvatima i Srbima. Na čelu muslimanskog autonomističkog pokreta nalazi se trgovac Uzeir-aga Hadžihasanović, jedan od bivših najuticajnijih muslimanskih predstavnika u beogradskom parlamentu. U toku su pokušaji muslimansko-srpskog izmirenja, koje sprječavaju katolici optužbama kod Nijemaca da su Muslimani sarađivali sa partizanima i komunistima. Na ove optužbe Muslimani su odgovorili Nijemcima: »Uklonite ustaše iz Bosne i mi ćemo sa Srbima u roku od 15 dana ovdje stvoriti red«. Četnici su takođe upotrebljavali istu argumentaciju. Na kraju izvještaja, Troj navodi podatak koji je dobio od jednog muslimanskog prvaka, da je u istočnoj Bosni do tada izgubilo život oko 80.000 Muslimana i da bi oni bili najsretniji pod protektoratom njemačkog Rajha.[69]

Uvjerenje da će im njihova ofanzivna nastupanja protiv snaga ustaničkog pokreta donijeti predah i stabilizaciju osvojenih položaja, Nijemci su očekivali da bi u jugozapadnoj Bosni, u italijanskoj okupacionoj zoni, mogli biti ugroženi njihovi privredni interesi. Utoliko im je teže pao gubitak Livna, koje su početkom avgusta zauzele partizanske jedinice. U Livnu je radila njemačka firma »Hansa Leichtmetall dd«, koja pod partizanskom vlašću nije mogla da nastavi eksploataciju uglja i boksitne rude u okolini Livna i Duvna. Po ocjeni njemačkog poslanika Zigfrida Kašea, pad Livna predstavljao je ozbiljan gubitak sa stanovišta vojno-privrednih interesa Rajha.[70]

69 A VII–Br. reg. 47/1, k. 40. G-Lageberichte Bosnien, 4. august 1942. (U Arhivu Vojno-istorijskog instituta čuva se više izvještaja natporučnika Rudolfa Troja o vojno-političkom stanju u Bosni, koje ćemo ovdje koristiti).

70 Rafael Brčić, kao pod 54), str. 141.

Povlačenje italijanskih jedinica iz zona I i II na osnovi zagrebačkog sporazuma sa vladom NDH nikako nije išlo u prilog stabilizaciji položaja Italijana u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Šta više, oni su se brzo uvjerili da dolazak hrvatskih jedinica u garnizone koje su napustili nije značio rješenje u pogledu stabilizovanja vojno-političke situacije, na prvom mjestu u Bosni i Hercegovini. U razmišljanju o nastaloj situaciji oni, kao i Nijemci, vide sve druge osim sebe. Tako general Roata traži krivca u ustaškoj politici prema Muslimanima, koja je, po njemu, bila nesigurna i pogrešna. U početku su se ustaše udvarale Muslimanima, da bi ih zatim optuživali kao komunistofile.[71] To je moglo da bude i tačno, ali je daleko da bude i dovoljno kao objašnjenje položaja u kome su se Italijani našli u svojim okupacionim područjima. Sa ustaškim vlastima zaključivali su sporazume, a zatim su civilne vlasti NDH potčinjavali svojim komandama. Muslimane su ostavljali nezaštićene pred četnicima, a o likvidaciji četnika dogovarali su se s Nijemcima. S druge strane, Nijemci su bili posebno nezadovoljni italijanskom evakuacijom iz III zone, jer su Italijani omogućili da se ovaj prostor, zahvaljujući proleterskim brigadama, nađe pod kontrolom partizana i u njihovoj vlasti. Komandant borbene grupe »Zapadna Bosna«, general Štal, predviđao je da u ovoj oblasti može nastupiti zaoštravanje odnosa između pravoslavnih i katolika. Situacija mu se dodatno činila složenijom, jer su, po njegovom saznanju, neki krugovi Muslimana bili neprijateljski raspoloženi prema hrvatskoj državi.[72]

U kratkom razmaku, drugom njemačkom generalu, Glezu fon Horstenauu, vojno-politička situacija u Bosni pružala je više elemenata za optimizam. Po njegovoj ocjeni, nisu više postojale bojazni da bi ustanički pokret mogao ojačati u istočnoj Bosni, jer je on na ovom sektoru toliko popustio da bi do njegovog obnavljanja moglo doći samo ako bi dobio pomoć iz Srbije, od Draže Mihailovića. Na suprotnoj strani, u zapadnoj Bosni borbena grupa »Štal« uspješno je završila svoj posao, pa su tako ova dva ustanička žarišta došla pod njemačku kontrolu. Ipak, ono što je u ovom momentu zabrinjavalo generala Horstenaua bilo je opadanje autoriteta hrvatske vlade, što je veoma uticalo na držanje hrvatskog naroda u smislu gubljenja povjerenja u NDH, kao i visok stepen organizovanosti partizanskog pokreta uprkos porazima koje su njegove operativne snage doživljavale u Bosni.[73]

Početkom septembra 1942. godine, Nijemcima se obratio četnički vojvoda Dobrosav Jevđević s prijedlogom o saradnji s planom da sa svojim snagama uspostavi red i mir na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine. Jevđević se u to vrijeme nalazio u istočnoj Hercegovini, gdje je pod svojom komandom imao oko 12.000 četnika. Prema njemačkom izvještaju, njegova je grupa u toku »čišćenja« ove teritorije uništila oko 6.500 komunista, uglavnom Srba, tako da u njegovoj oblasti više nije bilo partizana. Jevđević je tražio saglasnost Nijemaca da u njihovoj oku-

71 Isto, str. 137.

72 Zbornik NOR-a, XII, knj. 2, Dokument br. 3; Mesečni izveštaj Borbene grupe »Zapadna Bosna« od 6. avgusta 1942. komandujućem generalu i komandantu u Srbiji o vojno-političkoj situaciji u zapadnoj Bosni i Baniji i merama koje treba preduzeti za uništenje partizanskih snaga, str. 613–614.

73 Ibidem, Dokument br. 130; Izveštaj nemačkog generala u Zagrebu od 19. avgusta 1942. Vrhovnoj komandi Vermahta o vojno-političkoj situaciji u NDH, str. 636–637.

pacionoj zoni sarađuju na uspostavljanju reda i sigurnosti. Pri tome je garantovao apsolutnu bezbjednost svim nosiocima njemačke okupacione vlasti, kao i lojalno držanje svojih jedinica prema svim stanovnicima u rejonu Sarajevo–Višegrad ako bi Nijemci dozvolili da tu osigurava red. Istovremeno, Jevđević je odbio da prizna hrvatsku državu, koja mu je, navodno, preko ministra Košaka, ponudila civilnu vlast u Bosni i Hercegovini. Razlog što se odrekao zaštite od strane hrvatske države nalazi se u činjenicama progona Srba koje je izvršila ta država umjesto da spriječi ustaške zločine nad srpskim narodom. Nijemci nisu prihvatili Jevđevićeve prijedloge, iako su smatrali da je u tom trenutku njegov odnos prema njemačkim vlastima bio razuman. Negativan stav je proizlazio iz njegovog uvjerenja da bi on bio spreman da promijeni držanje ako bi od Draže Mihailovića primio druga naređenja.[74]

Jedan drugi njemački izvještaj iz ovog vremena o situaciji u Bosni i Hercegovini, koji je poticao od vođstva Nacional-socijalističke stranke u NDH, navodio je da je posebno teško stanje u prostoru Sarajeva. Tu se kaže da muslimanska politika na ovom području ima značajnu ulogu. Muslimani se u većini ne osjećaju kao Hrvati, već kao muslimanski Bosanci. Prema NDH i hrvatstvu oni su uglavnom rezervisani i pasivni. Iz toga bi bilo pogrešno zaključivati da Muslimani naginju Srbima. Dok im Hrvati prigovaraju zbog neaktivnosti i špekulantskog odnosa, oni se plaše klerikalaca. Tako se uzajamno konfrontiraju, jer su ih religija, kultura i historijski razvitak podijelili u dva svijeta. Za razliku od prijateljskog stava prema Nijemcima prije aprilskog rata i u prvo vrijeme okupacije, Muslimani su sada ispoljavali razočaranost zbog nesigurnog položaja, koji je, kako se kaže u izvještaju, gori nego što je bio u jugoslavenskoj državi.[75] To je svakako bila posljedica saznanja da im je u vrijeme četničkih pogroma i zločina u istočnoj Bosni izostala zaštita od strane Nijemaca, koje su muslimanski politički predstavnici smatrali prijateljima bosansko-hercegovačkih Muslimana.

Približno u isto vrijeme u obavještajnom sektoru divizije »Marke« sačinjen je za Ministarstvo inostranih poslova elaborat pod naslovom »Dalmatinski problem Bosne i Hercegovine«. Elaborat je sastavni dio široko zasnovane aktivnosti prikupljanja obavještenja u funkciji suzbijanja komunističke djelatnosti na Balkanu. Nosilac ove aktivnosti bile su komande karabinjera, a njen rukovodilac bio je divizijski general karabinjera Đuzepe Pijeke. Prikupljene informacije upućivane su Ministarstvu inostranih poslova u Rim. Elaborat se odlikuje ozbiljnošću analize i kritičkim pristupom u ocjenjivanju stanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ali i dosljednošću okupacionim interesima Italije. Na početku se konstatuje da je Italija, prilikom stvaranja NDH, učinila promašaj dajući saglasnost da joj se priključi Bosna i Hercegovina, koja »nema ništa zajedničko sa pravom Hrvatskom«, jer njeno stanovništvo čine pravoslavni Srbi i Muslimani. Bosna je konfesionalno-

74 Ibidem, Dokument br. 145; Izveštaj 718. pešadijske divizije od 5. septembra 1942. o rezultatima razgovora nemačkih predstavnika s političkim delegatom četničke Vrhovne komande Dobrosavom Jevđevićem 4. septembra u Dobrom Polju, str. 718–720.

75 Ibidem, Dokument br. 149; Izveštaj Glavne uprave državne bezbednosti od početka septembra 1942. Rajhsfireru SS o vojno-političkoj situaciji u NDH ocenjenoj od rukovodstva Nemačke nacional-socijalističke radničke partije u NDH, str. 731–732.

etnički mješovita oblast, a NDH sa njom je velika za Hrvate. Po mišljenju generala Pijeka, Dalmacija i Bosna čine cjelinu, koju je neprirodno cijepati u bilo kom pogledu, jer svojim geografskim položajem i povezanošću traže da se nađu u jedinstvenoj ekonomskoj i vojnoj cjelini. Stoga je okupacija Bosne i Hercegovine uslov za uspostavljanje njihovog jedinstva. Izdvajanjem Bosne i Hercegovine iz sastava NDH i njenim ujedinjenjem sa Dalmacijom Italija bi došla u posjed velikog rudnog i šumskog bogatstva (što je osnovni motiv zamišljene okupacije), a uz to bi dobila protivtežu Hrvatskoj sa oko 2,500.000 stanovnika, pretežno Srba i Muslimana. Time bi bilo obezbijeđeno zaleđe Dalmacije, a u Bosni bi mogli da računaju na pozitivnu saradnju Srba, koji su izloženi ustaškim nasiljima. Osim toga, mogli bi pametnom politikom imati na svojoj strani i Muslimane, koji strijepe kako od hrvatskog šovinizma tako i od velikosrpskog nacionalizma. U razmatranju pitanja Bosne i Hercegovine Italijani su cijenili iskustvo Austro-Ugarske monarhije, koja je u Bosni i Hercegovini imala vojnu vladu tokom 30 godina, pa su zaključili da bi uspostavljanje italijanske vojne uprave u Bosni i Hercegovini bilo široko prihvaćeno u njenim konfesionalnim i etničkim zajednicama. Italijani su, naime, vjerovali da Bosanci respektuju samo vojnu vlast i da se njoj pokoravaju.[76] Italijanska okupaciona politika od početka se pozivala na pravo, na temelju dogovora sa Nijemcima, da je Bosna i Hercegovina prepuštena njenoj okupacionoj sferi, pa je uporno izražavala nezadovoljstvo demarkacionom linijom ograničavanja svoje vlasti na okupacionu zonu. Otuda Italijane ne napušta misao i težnja da okupaciju protegnu na cijelu Bosnu i Hercegovinu, što bi bio preduslov njenog ujedinjenja sa Dalmacijom i zatim stvaranja jedinstvenog geopolitičkog područja pod italijanskim protektoratom dok traje rat.

Ratna stvarnost, međutim, nije bila sklona italijanskom okupacionom projektu ujedinjenja Dalmacije i Bosne i Hercegovine. Istog dana kada je general Pijeke uputio Ministarstvu inostranih poslova navedeni elaborat, italijanske oružane snage u samom središtu okupacione zone i neposrednoj okolini Mostara morale su da brane boksitni rudnik od partizanskih jedinica, a vojna vlast u samom Mostaru da smiruje radništvo i poziva ga na radne obaveze.[77] Istovremeno, u štabu italijanske Druge armije bili su svjesni da se eksploatacija hercegovačkih boksitnih rudnika osigurava akcijom »čišćenja« šireg područja, što podrazumijeva zauzimanje centara kao što su Posušje, Prozor, Gornji Vakuf, Tomislavgrad i Livno, s tim da ovo područje bude stalno zaposjednuto. General Mario Roata ponovio je svoje uvjerenje da hrvatski štab nije u stanju da sa potrebnim snagama i uspješno učestvuje u oružanim operacijama, usljed čega se morao osloniti na italijanske jedinice u saradnji sa Antikomunističkom dobrovoljačkom milicijom (MVAC).[78]

76 A VII – NAV–I–T–821; R. 347/77–9; Ministarstvu inostranih poslova – kabinet, Rim, 9. septembar 1942. Predmet: Dalmatinski problem i Bosna i Hercegovina, general Đuzepe Pijeke.

77 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 2, Dokument br. 96; Naređenje Vrhovne komande od 9. septembra 1942. Višoj komandi oružanih snaga »Slovenija–Dalmacija« da preduzme operacije protiv partizanskih jedinica koje ugrožavaju mostarski bazen boksita, str. 742.

78 Ibidem, Dokument br. 98; Izveštaj Više komande oružanih snaga »Slovenija–Dalmacija« od 11. septembra 1942. Vrhovnoj komandi o situaciji u rudarskoj zoni Mostara, str. 744–746.

HITLER NEMA »VIŠKA TRUPA« ZA GUŠENJE USTANKA

Bilo da su italijanske snage preduzimale operacije zajedno sa jedinicama NDH ili da je ova saradnja izostala, na dnevnom redu stalno se otvaralo i obnavljalo uzajamno nepovjerenje. Italijanske komande optuživale su hrvatske štabove zbog ratne nesposobnosti njihovih snaga. S druge strane, Hrvati su optuživali Italijane zbog namjera da okupacionu vlast protegnu na šira hrvatska područja.

Nasuprot konstantnim vojnim naporima i akcijama da se umire okupacione zone, ustanički pokret se nije dao ugušiti. Naročito je bio žilav u Bosni i Hercegovini. Zato je bilo više nego dovoljno razloga da Pavelić krajem septembra 1942. godine posjeti Hitlera i da u neposrednom kontaktu potraži rješenje pitanja koja je u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini otvorio ustanak. Iz Hitlerovog izlaganja bilo je jasno da je Rajh u tom momentu bio primarno zainteresovan da u NDH stabilno funkcioniše saobraćaj. On je želio da ima siguran transport sa područja boksita i proizvodnje uglja. Radilo se o potrebama sjevero-afričkog fronta, koji je dobivao pojačanje i snabdijevanje preko Atine, Soluna i Krete. Permanentne smetnje na hrvatskim željeznicama, a pogotovo razaranje velikih objekata poput mostova, najteže je ugrožavalo zajedničko vođenje rata Njemačke i njenih saveznika. Pored interesa da se održava saobraćaj, Njemačka ima opšti interes za stabilizaciju režima u Hrvatskoj. Ako bi režim bio stalno labilan i ako se ne bi konsolidovao, nastala bi, smatrao je Hitler, opasnost obnavljanja jugoslavenskog opredjeljenja. Stabilnost sadašnjeg hrvatskog režima predstavlja najbolje sredstvo da se izbjegne nova konflagracija na balkanskom prostoru. Njemačka želi da u miru izgrađuje svoje poslovne odnose sa Hrvatskom, jer je ona veliki potrošač hrvatske robe. Iz navedenih razloga Njemačka želi da umirujuće djeluje na odnose u Hrvatskoj i stoga je učestvovala u pacifikaciji ustaničkih teritorija. Za žaljenje je što su se u ovom trenutku ponovo rasplamsali nemiri, kada su njemačke trupe napustile izvjesna područja. Stoga se mora razmisliti kako bi se pod ovim okolnostima mogao osigurati izvoz boksita i uglja. Hitler bi bio radostan ako zbog toga ne bi stavio na raspolaganje nijednog jedinog vojnika, jer on nema viška trupa. Ako mu Hrvatska i Italija saopšte da će preuzeti zaštitu veza, on bi odmah povukao njemačke divizije iz Hrvatske kako bi ih iskoristio na Kreti, u Africi, na Zapadu ili za pokrivanje ogromnog ruskog fronta.

Poglavnik je izložo da žarišta nemira postoje i dalje u istočnoj Bosni kao i istočno od demarkacione linije, na Fruškoj gori. On je očekivao da će poslije akcije »čišćenja« u zapadnoj Bosni prestati nemiri i situacija se stabilizovati, ali tada su iz Crne Gore prodrle partizanske brigade jačine 6–8.000 boraca u prostor između demarkacione linije i Druge zone. Da bi likvidirala žarišta nemira, Hrvatska priprema formiranje brigada i računa na saradnju italijanskih snaga. Oni sada raspolažu sa 100 bataljona. Hitler je intervenisao napomenom da se Njemačka bori

na Istoku ne samo za svoje interese već indirektno za cijelu Evropu. General Horstenau izrazio je mišljenje da obrazovanje hrvatske armije ne može da ide brzim tempom. Planinske brigade koje su se borile u zapadnoj Bosni čine, po njemu, jezgro trupa nove hrvatske vojske. Velike teškoće prisutne su u domenu obrazovanja oficirskog i podoficirskog kadra. Pavelić je saglasan sa ocjenom da se sada stvara nova hrvatska armija, ali da ona nema neophodnog naoružanja. Na to je Hitler izjavio da se potrebno oružje mora bezuvjetno staviti na raspolaganje Hrvatskoj. Istovremeno je izrazio želju da se nove hrvatske divizije na proljeće upute na istočni front i uvjerenje da će hrvatske trupe savladati ustanak. Poglavnik je saopštio da je problem Jevreja u Hrvatskoj praktično riješen, ali je dodao da ga Italijani sprječavaju da se približi jevrejskim centrima kao što su Mostar i Dubrovnik. Hitler se složio sa Pavelićevim prijedlogom da njemačke trupe u Hrvatskoj dođu pod komandu sa sjedištem na hrvatskom prostoru, odnosno da ne ostanu pod komandom u Beogradu, jer komanda iz Beograda može uvijek da održava budnim sjećanja na Jugoslaviju. Na kraju, Hitler je naglasio da Hrvate želi da ima za prijatelje, jer bi se u suprotnom slučaju cjelokupna situacija na Balkanu ponovo survala.[79]

U zapadnoj Bosni bilo je u jesen 1942. godine više ustaničkih žarišta. Sredinom oktobra Nijemci navode da takvo jedno žarište postoji jugozapadno od Jajca i da je u tom prostoru bila formirana tzv. »samostalna sovjetska republika Janja«. Ona se nalazila u italijanskoj okupacionoj zoni, u kojoj je nisu uznemiravali ni Italijani ni Hrvati. Nijemci su smatrali da je u obzir dolazila akcija »čišćenja« samo zajedno sa Italijanima, dok su Hrvate zato smatrali »vojnički nesposobnim«. General Fortner je ocjenjivao da »organizacija i naoružanje raznih brigada ove sovjetske republike napreduju zadivljujuće«.[80]

Ozbiljan problem za Nijemce predstavljali su četnici. Isti general bio je mišljenja da četnici u hrvatskoj državi predstavljaju »značajan faktor«. Oni su regrutovani od Srba, pripadnika bivše jugoslavenske vojske i dobrovoljaca iz reda srpskog naroda. U političkom pogledu slijede program samostalne kraljevine Velike Srbije, koji namjeravaju da ostvare saradnjom sa Italijanima koji ih naoružavaju, lojalnim držanjem prema njemačkim oružanim snagama (kako ih one ne bi sprječavale na planu opšte organizacije i vojno-političke aktivnosti četničkog pokreta), te taktičkim pregovorima sa hrvatskim vlastima da bi dobili municiju. Italijanske jedinice u svojoj zoni blagonaklono i savezнички se ponašaju prema četnicima. U akcijama protiv partizana Nijemci su odobravali saradnju sa četnicima u svojoj okupacionoj zoni, ali samo na područjima gdje nema ustaša i Muslimana. U njemačkim razmatranjima četničkog pitanja bilo je nekoliko mogućnosti. Nijemci su odbijali italijansko rješenje jer se osnivalo na saradnji sa

79 Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945; Serie E 1941–1945, Band III, Dokument 310, Aufzeichnung des Gesandten I Klasse Schmidt (Büro RAM), Berlin, den 25. September 1942. Aufzeichnung über Unterredung zwischen dem Führer und dem Poglavnik in Anwesenheit des RAM, des General-feldmarschals Keitel, des Gesandten Kasche, des Generals Glaise-Horstenau und des Gesandten Hevel in Führerhauptquartier am 23. September 1942, S. 530–538.

80 Zbornik NOR-a, XII, knj. 2. Dokument br. 160; Izveštaj komandanta 718. pešadijske divizije od 12. oktobra 1942. o toku i iskustvima iz operacije protiv partizanskih jedinica u Jajcu, str. 777–778.

četnicima kao ratnim saveznicima. Njemački stav je bio potpuno razoružanje i razbijanje svih četničkih grupa. Izuzetno, dopuštala se saradnja sa četnicima pod uslovom da priznaju hrvatsku državu i da se odreknu opredjeljenja za osnivanje velikosrpske kraljevine. Za uzvrat, NDH bi trebalo da ih tretira kao lojalne građane, da ih snabdijeva municijom u borbi protiv partizana, sredstvima ishrane itd. General Fortner bio je čvrst u stanovištu da je pravo rješenje četničkog pitanja potpuna likvidacija četnika kao vojno-političke organizacije. Za takvo rješenje, po njemu, neophodna je bila saglasnost italijanskih komandi.[81] Ovo njemačko rješenje četničkog pitanja italijanske komande nisu bile spremne da prihvate.

81 Ibidem, Dokument br. 162; Objašnjenje komandanta 718. pešadijske divizije od 13. oktobra 1942. o četništvu Draže Mihailovića, nemačko-četničkoj i italijanskoj saradnji i mogućnosti za rešenje četničkog pitanja u NDH, str. 788–792.

POREMEĆAJI I PREGRUPISAVANJE MEĐU UČESNICIMA U RATU

Dok generalski i diplomatski izvještaji prikazuju vojno-političku situaciju globalno, informacije sa terena su znatno određenije i konkretnije. Sredinom oktobra, natporučnik Rudolf Troj dao je iscrpan pregled privredno-političkog stanja u Bosni i Hercegovini. Rat je učinio da je privredni život pokazivao stalni rast cijena: »crno tržište« čini bogate još bogatijim, a siromašne sve siromašnijim. U društvu je vladalo opšte nezadovoljstvo zbog bezobzirnog izrabljivanja, čiji su nosioci ratni dobitnici. Izgubljeno je povjerenje u novac, a njegova kupovna snaga je neznatna. Veoma su raširene pojave nezakonitosti, naročito u trgovini brašnom, mašću i drvetom. »Ko raspolaže životnim namirnicama može sve«. Svijet je u strahu da će zima i proljeće donijeti teške nevolje... U sjeverno-bosanskom prostoru dominira zategnutost između četnika i hrvatskih vlasti. Četnici su riješeni da oružjem nastupe protiv hrvatskih prepada i sistematskog kršenja dogovora. Primjećuje se nastojanje da se u četničkoj organizaciji provede čvrsta centralizacija. Angažovanje protiv partizana priprema se odozgo. Cjelokupna organizacija četnika sve više dobiva državne elemente, iako ima provizoran karakter. Računa se da na Majevici, s ove strane italijanske demarkacione linije, ima oko 30.000 četnika. Rade Radić je ratifikovao ugovor o destilaciji drveta u Teslići. U prostoru Teslića primjećuje se značajno opuštanje među svim nacionalnostima... Bitno novi momenat je približavanje četnika i Muslimana. Ovu akciju sa muslimanske strane vode dr Ismet Popovac, ljekar iz Mostara i mostarski sudija Muhamed Pašić. U Hercegovini je četničkim odredima pristupio izvjestan broj Muslimana, koje Italijani snabdijevaju oružjem... Muslimani u Bosni nalaze se u opasnom položaju između katolika i pravoslavnih zbog vjerskih razlika. Italija je postala preko noći popularna kod Muslimana zahvaljujući italijanskom prihvatanju velikog jerusalimskog muftije, koga su u Rimu okružili velikom pažnjom. Nasuprot tome, Muslimani ispoljavaju razočaranost u Nijemce, od kojih su očekivali ispunjenje svog sna – bosanske autonomije... U ovom izvještaju Troj se ponovo vraća razmatranju odjeka iseljavanja folksdojčera iz navedenih bosanskih naselja: katolici su ispoljavali zluradost i strah; Muslimani su se bojali da će biti izloženi uništavanju ako se Nijemci povuku; Srbi u gradovima su veoma uznemireni. Četnici, pak, govore: »Samo vi idite, tako ćemo se lako obračunati sa Hrvatima«... Inače, na svim stranama računa se sa dugim trajanjem rata. Među građanima je rasprostranjen strah od još većeg nereda i haosa; često se čuje da će Englezi pokušati da na Balkanu formiraju drugi front i da bi mogao biti uspješan... Komunistička propaganda vješto se koristi zaoštravanjem socijalnog stanja, koje potiče iz navedenih pojava i tendencija.[82]

82 A VII – Br. reg. 1/3–I–40–G–Lageberichl, 15. Oktober 1942, Rudolf Treu.

Kako se mijenjala situacija na ratnim frontovima, tako su i međunacionalni i politički odnosi u Bosni i Hercegovini bili odraz tekućih pojava i protivrječnih tendencija. Karakteristično je da u ovoj fazi rata dolaze do izražaja promjene u muslimansko-četničkim i italijansko-muslimanskim odnosima, ali i u odnosima Muslimana prema Nijemcima. Izvjesno približavanje Muslimana i četnika, potvrđeno pročetničkom akcijom dr. Ismeta Popovca i Muhameda Pašića, došlo je u uslovima potiskivanja ustaničkog partizanskog pokreta poslije njemačko-ustaške kampanje »čišćenja«, koje je doprinijelo preovlađivanju četničkog pokreta u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini. Uporedo s tim, protektori četničkog pokreta, Italijani, nagovještavaju pozitivan kurs u odnosu prema Muslimanima. S druge strane, Muslimani stavljaju do znanja Nijemcima svoju razočaranost što su ih ostavili bez zaštite kada su bili izloženi četničkim nasiljima i pogromima. Iz istih razloga u zahlađenim muslimansko-hrvatskim odnosima javljali su se elementi netrpeljivosti i konfrontacije. Ipak, približavanje Muslimana i četnika kretalo se na površini, bez izgleda da dobije podršku u nacionalnim bazama. Iako razočarani u Nijemce, Muslimani nisu ni pomišljali na raskid vjerujući da oslonac i zaštitu mogu imati na toj strani. Italijansko-muslimanske odnose pratile su uzajamne rezerve i nepovjerenje. Za pozitivne promjene u sferi političkih odnosa na kraju 1942. godine nije bilo pretpostavki u stvarnosti Bosne i Hercegovine. Koliko su njeni akteri bili potrebni jedni drugima, toliko su se međusobno udaljavali i suprotstavljali.

U italijansko-četničkim odnosima dolazilo je do poremećaja. Italijani su upozoravali četničke vojvode (Jevđevića i Trifunovića) da pripadnici njihovih odreda izazivaju nerede, pa su im zbog toga prijetili obustavljanjem snabdijevanja hranom i novcem, tražili udaljavanje starješina i dobrovoljaca iz Srbije i Crne Gore, kao i dislokaciju četničkih formacija u područja sa pravoslavnim stanovništvom. S druge strane, iz Pavelićevih obavještenja i poruka generalu Roati moglo se vidjeti da je slično stanje vladalo i u katoličko-muslimanskim dobrovoljnim formacijama i da moral i držanje stanovništva ne garantuju obrazovanje pouzdanih jedinica. Ipak, general Roata nije gubio vjeru u mogućnost i uspješno formiranje hrvatskih i muslimanskih jedinica da bi se zajedno sa vojnicima dobrovoljne milicije (MVAC) borili protiv komunista.[83]

83 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 2, Dokument br. 114; Obaveštenje Više komande oružanih snaga »Slovenija–Dalmacija« od 18. oktobra 1942. o sadržaju sporazuma sa Poglavnikom NDH u pogledu četničkih formacija, str. 790–793.

VOJNO-POLITIČKI OKVIR PRIPREMA MUSLIMANSKE SS DIVIZIJE

Na prostoru između Bijeljine i Tuzle operisala je muslimanska dobrovoljačka legija pod komandom majora Muhameda Hadžiefendića, trgovca i bivšeg oficira u austro-ugarskoj vojsci. Formirana radi zaštite muslimanskih naselja od četničkih napada, ova legija je krajem 1942. godine imala u svojim bataljonima oko 4.000 ljudi, što je Hadžiefendiću omogućavalo kontakte sa njemačkim komandama na ovome prostoru. U izvještaju od 24. oktobra Rudolf Troj navodi da je Hadžiefendić vodio pregovore sa njemačkim generalima Fortnerom i Baderom i bezuspješno tražio od njih pomoć u oružju. Malog povjerenja u hrvatsku upravu, čije je predstavnike smatrao saboterima »novog ekonomskog poretka«, on je zagovarao njemačku vojnu upravu koja bi mogla donijeti spas Bosni i Hercegovini. Hadžiefendić je uvjeravao Nijemce da bi mogao da mobiliše još nekoliko hiljada Muslimana dobrovoljaca ako bi mu oni stavili na raspolaganje potrebno naoružanje. Troj izvještava da su u ovom prostoru operisali četnici pod komandom vojvode Kerovića i njegovog zamjenika Leka Damjanovića, koji su održavali veze sa Dražom Mihailovićem na Ravnoj gori. Oružje su dobivali od hrvatskog Ministarstva odbrane, iz Srbije i od Engleza avionskim isporukama. Nijemci su održavali kontakte sa vojvodom Kerovićem i s njim ulazili u pregovore radi sprječavanja četničko-ustaških sukoba. Jedna njemačka četa ušla je u Bijeljinu 13. oktobra, što je na ovom prostoru bilo praćeno uspostavljanjem mira. Troj takođe izvještava o akcijama partizanskih jedinica na željezničku prugu Zagreb–Beograd, radi čijeg osiguranja Nijemci moraju da pojačavaju svoje prisustvo u ovom kraju.[84]

U ovo vrijeme vlada Italije je ocijenila da italijanske komande u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini moraju da napuste politiku laviranja između Srba i Hrvata i da čvrsto stanu iza vlade NDH, jer je ona saveznik Osovine. U tom pogledu general Roata obavezao je svojim uputstvom podređene komande da katoličkim, muslimanskim i mješovitim antikomunističkim dobrovoljačkim jedinicama omoguće pun razvoj kako bi mogle da se efikasno upotrijebe u borbi protiv partizana. U ovom uputstvu on naglašava značaj četničkih antikomunističkih formacija, sa kojima i dalje treba sarađivati, naročito da bi se spriječilo njihovo povezivanje sa partizanima, jer se i jedni i drugi regrutuju iz redova srpskog naroda. Na kraju uputstva Roata preporučuje kontakte sa muslimanskom milicijom, koja je, u poređenju sa drugima, po njegovoj ocjeni, zaslužívala veće italijansko povjerenje.[85]

84 A VII – Br. reg. L/!–II–40–G, Lage im Raum Bijeljina – Bosnien, Rudolf Treu.

85 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 2, Dokument br. 115; Uputstvo Više komande oružanih snaga »Slovenija–Dalmacija« od 31. oktobra 1942. o potrebi čvrste saradnje sa NDH i o odnosu prema četničkim formacijama, str. 795/6.

Bio je to potez sračunat na poboljšanje političkih pozicija Italijana u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Italijanima nije nikako bilo u interesu da se zbog saradnje sa četnicima smatraju neprijateljima Hrvata i hrvatske države, kao što im je interes također nalagao da u Bosni i Hercegovini urede i normalizuju svoje odnose sa njenim etničkim zajednicama. Stoga Italijani sada nastoje da »ravnodušnost« Muslimana prevaziđu izražavanjem povjerenja u njih, posebno u jedinice muslimanske milicije. Muslimanima je odgovarala ova promjena u italijanskoj politici, ali su oni i dalje u Nijemcima gledali pouzdanijeg zaštitnika.

Iako nisu propuštali da istaknu svoju razočaranost što Muslimane nisu odbranili od četničkih nasilja i pokolja, muslimanski političari su ocijenili da treba posebnim dokumentom da se obrate vođi njemačkog Rajha, Hitleru. To su učinili 1. novembra »Memorandumom«, koji upućuje »Narodni odbor«, bez potpisa adresanta. U »Memorandumu« su njegovi autori izložili svoje viđenje prošlosti Bosne i Hercegovine i Bošnjaka i opredjeljenje za konstituisanje »Župe Bosna« pod protektoratom njemačkog Rajha.[86] Zbog njegove anonimnosti, njemački predstavnici u Zagrebu general Glez fon Horstenau i poslanik Zigfrid Kaše bili su izrazito suzdržani prema ovom dokumentu.[87] Njemački konzul u Sarajevu Gerdes smatrao je da su autori »Memoranduma« Uzeir-aga Hadžihasanović, zatim njegov zet, gradonačelnik Sarajeva Mustafa Softić, te inženjer Suljaga Salihagić.[88] Nije poznato da li je »Memorandum« razmatran u vojno-državnom vrhu Rajha. O tome se može samo pretpostavljati na temelju razgovora koje je natporučnik Rudolf Troj vodio u Sarajevu sa Uzeir-agom Hadžihasanovićem i Nedžad-begom Sulejmanpašićem krajem novembra 1942. godine, kao i na temelju njemačkih dokumenata koji se odnose na 13. muslimansku SS diviziju i njemačku dokumentaciju u prilog njenog formiranja. U razgovoru sa Trojem Uzeir-aga Hadžihasanović činio je odgovornim Pavelića za nesreću koja je pogodila Bosnu. Među Muslimanima Pavelić je imao oslonac jedino u ološu, koji je bio spreman na pljačku i zločine. Kao iskreni prijatelji, Muslimani bi najradije prihvatili njemačku upravu u Bosni i Hercegovini.[89] U razgovoru sa Trojem Nedžad-beg Sulejmanpašić zastupao je stanovište da je mir u Bosni i Hercegovini moguće osigurati jedino pod zaštitom i kontrolom jake ruke, što, po njemu, najbolje može učiniti njemački Rajh.[90] Dobar poznavalac položaja i interesa Muslimana u Bosni i Hercegovini, Rudolf Troj je smatrao da se njima može najbolje pomoći na sljedeći način: neodložnom zabranom ustaškog pokreta u Bosni i Hercegovini – autonomnim položajem prema Zagrebu, stvarnom nezavisnom upravom na teritoriji Bosne i Hercegovine – preuzimanjem vojne i građanske vlasti od strane njemačkog Vermahta. U zaključku ovih razmatranja Troj zapisuje da cjelokupni bosanski prostor pruža sliku

86 VII – London N–13–306774–306798 – Sarajevo, den 1. November 1942. Volkskomite.

87 Zentrales Staatsarchiv Potsdam (ZSTA) Auswäriges Amt (AA), Politische Abteilung (PA), Politische Lage in Kroatien – Bd 1, April 1941– Mai 1943, Berlin, den 4. März 1943, Geheime Reichssache 61144–135.

88 A VII – London – N–13–306733, Sarajevo, 20. I 1943.

89 A VII – Reg. b3. 51/3, 40–G–26. XI 1942. – »Aussprache mit Uzeir-aga Hadžihasanović« – Rudolf Treu.

90 A VII – Ista signatura: »Aussprache mit Nedžad-bed Sulejmanpašić«, 26. XI 1942. – Rudolf Treu.

raspadanja. Njemačke trupe miruju u garnizonima. Vojna snaga NDH pada sve niže. Vojnici gladuju, broj dezertera raste.[91]

Prateći ratnu situaciju i odnose u Bosni i Hercegovini, Troj uporedo sa muslimanskim političkim faktorom jednaku pažnju posvećuje četničkom pokretu. Ustaše su, po njemu, doživljavale u narodu moralno-političku diskreditaciju; uticaj i vojna snaga partizana bili su u fazi obnavljanja poslije velikih gubitaka u akcijama »čišćenja« ustaničkih područja. Iako je pokazivao izvjesne znake krize, četnički pokret imao je još jaka uporišta u srpskom narodu. Karakteristična su Trojeva zapažanja o raspoloženju u četničkom odredu »Borja«. On kaže da je u redovima četnika pokolebana vjera u pobjedu Njemačke, ali da su četničke vođe i dalje uvjerene da je Njemačka dovoljno jaka da neprijateljsko držanje kazni najoštrijim mjerama. Hrvatska je kod četnika izgubila i posljednji kredit. U ovom prostoru oni bi primili hrvatsku vojsku samo pod kontrolom i potčinjenosti njemačkim snagama. Kad je došlo do kršenja četničko-hrvatskog sporazuma, koji je hrvatsku stranu obavezivao da snabdijeva četnike hranom i municijom, četničke vođe pozivale su se na garancije generala Badera u pogledu ispunjavanja ugovornih obaveza Hrvata. Sigurno je da bi došlo do obustavljanja izvoza drveta sa četničkog područja da drvno-industrijsko preduzeće nije preuzelo snabdijevanje četnika hranom. Uprkos uzdrmanom povjerenju u njemačka obećanja u vezi sa ovim sporazumom, četnici još imaju respekt i vjeru u njemačku riječ. Time se objašnjava, ističe Troj, da bi pod uticajem Njemačke beznadežni položaj srpskog naroda u Hrvatskoj mogao da se promijeni u dobrom pravcu. Četničke vođe naglašavaju da bi u narodu u najkraćem vremenu likvidirali ustaše ako bi se Nijemci držali pasivno. Oni izjavljuju da bi na taj način u Bosni postigli svoj cilj, jer bi nastupio mir, pa bi zatim mogli okončati borbu protiv partizana. Sve ovo važi samo pod pretpostavkom održanja sadašnjeg odnosa snaga na Balkanu. Nadovezujući, Troj zaključuje da pod uslovom zadržavanja sadašnje pasivnosti nije daleko dan kada će njemački uticaj u Bosni samo još golom silom moći da se održi, pošto su politička sredstva ispražnjena.[92]

91 A VII ista signatura: Lagebericht Bosnien – 27. XI 1942. – Rudolf Treu.

92 A VII – Br. reg. 51/3, 40–G – 28. XI 1942 – Četniks in Bosnien – Rudolf Treu.

»KOMUNISTIČKA DRŽAVA« NA PROSTORU BOSNE I HRVATSKE I OPERACIJA »VAJS«

U toku ratne 1942. godine ispoljene su značajne razlike u odnosima Nijemaca i Italijana prema snagama NDH. Dok su i jedni i drugi prema partizanima slijedili cilj borbe do uništenja, smatrajući ih svojim glavnim protivnikom u okupiranoj zemlji, njihovo držanje prema četnicima temeljito se razlikovalo. U prethodnom izlaganju pokazali smo da su Italijani prihvatili četnike kao svoje ratne saveznike, pa su ih snabdijevali hranom, vojnom opremom, municijom i novcem, što nikako nije bio slučaj kod Nijemaca, koji su u četnicima s pravom gledali nosioca obnove velike Srbije i velikosrpske Jugoslavije, koju su smatrali svojim historijskim protivnikom. Stoga su oni vodili borbu za likvidaciju ustaničkog pokreta u cjelini, nezavisno od partizanskog ili četničkog pravca, jer su oba imali svoje jugoslavenske programe i ciljeve. Ipak, Nijemci su prema ovim ustaničkim pravcima povremeno ispoljavali nejednak odnos – prema partizanima nepokolebljivo tvrd, dok su u izvjesnim okolnostima prema četnicima dozvoljavali tolerantnije držanje, koje je podrazumijevalo neke oblike vojne saradnje u ratu protiv partizana. Zajednička antikomunistička platforma uticala je da su Nijemci, vođeni konkretnim ratnim interesom, odobravali svojim komandama operativnu saradnju sa izvjesnim četničkim jedinicama. To su, međutim, bili izuzeci u pravilu njemačkog generalnog stanovišta da četnike treba likvidirati kao neprijateljsku, protivnjemačku, velikosrpsku vojno-političku organizaciju. Nijemcima je svakako strateški odgovaralo što četničke formacije izbjegavaju sukobe s njima, pa ipak su budno pratili njihove vojne namjere. U jednom novembarskom izvještaju komandant 718. pješadijske divizije govori o planu Draže Mihailovića da poslije poraza sila Osovine u Africi mobilizacijom »pravoslavnih dobrovoljaca« otvori drugi front na bosanskom ratištu.[93] Veću brigu od ovog četničkog plana, koji je računao sa mogućnošću iskrcavanja Engleza na Balkanu, zadavala je komandantu Jugoistoka realna vojna situacija na prostoru od Karlovca, preko Bihaća do Glamoča, Livna i Tomislavgrada. To je »komunistička država«, koja se prostire u dužini od 250 km i širini od 80 do 100 km, sa oko 63.000 naoružanih partizana. Sa ove teritorije oni preduzimaju »prepade i napade na graničnu oblast i u zonu bezbjednosti«. Sada prikupljaju snage da ponovo zauzmu Jajce, ali su aktivni i u drugim krajevima oko Mrkonjićgrada, Bugojna, Kupresa, Travnika, Bijeljine, Šekovića. Nije, takođe, za potcjenjivanje, mišljenje je u ovoj komandi, ni četnička grupacija koja se sa 24.000

93 Zbornik NOR-a, XII, knj. 2, Dokument br. 181; Desetodnevni izveštaj 718. pešadijske divizije od 15. novembra 1942. o vojno-političkoj situaciji, aktivnosti jedinica NOV i POJ i četništvu Draže Mihailovića u Bosni, str. 874.

ljudi nalazi pod komandom vojvode Dobrosava Jevđevića i koja na italijanskom okupacionom području vrši pripreme za »osvajanje Bosne u velikosrpskom smislu«.[94]

Nepovoljan ratni položaj Nijemaca na istočnom, afričkom i balkanskom frontu krajem 1942. godine bio je praćen pretpostavkom o otvaranju ratišta na sektoru Jugoistoka. Na toj osnovi Hitler je 28. decembra poslao direktivu komandantu Jugoistoka, u kojoj predviđa napad Engleza na Krit, te na njemačke i italijanske baze u Jegejskom moru i na Balkansko poluostrvo. U toj procjeni se predviđa da će ustanički pokreti aktivno učestvovati na strani Saveznika.[95]

Još prije ove Hitlerove direktive, u drugoj polovini decembra 1942. i zatim početkom januara 1943. godine održano je više vojno-političkih savjetovanja predstavnika sila Osovine na visokom državnom i vojnom nivou na kojima je donesena odluka o pripremanju operacije »Vajs« s ciljem uništenja vojnih snaga ustaničkog pokreta, prije svega glavnine partizanskih formacija pod komandom Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (VŠ NOV i POJ).[96] Operacija je otpočela 20. januara 1943. godine. Na udaru se našla teritorija »Bihaćke republike«. Bio je to svojevrstan izraz priznanja Nijemaca i Italijana da u ustaničkom pokretu i njegovim vojnim formacijama imaju ozbiljnog protivnika, čije su relevantne snage već bile stvorene i uspješno ratovale u Bosni i Hercegovini. U njemačko-italijansko-hrvatskoj operaciji »VAJS« teritorija Bosne i Hercegovine, od Bihaća do Neretve, ponovo je bila glavni ratni poligon.

Prije nego što je pokrenuta tzv. IV okupatorsko-ustaška ofanziva, pokazalo se da među ustaničkim snagama nema jedinstva i da, kao i u prethodnim ofanzivama, četnici borbeno učestvuju na strani Nijemaca i Italijana. Njemački izvještaj iz sredine januara 1943. godine govori o akcijama Jevđevićevih četnika protiv partizana. Nijemci ističu da ih njihov velikosrpski program prema hrvatskoj teritoriji čini odlučnim protivnicima komunista.[97]

Uporedo sa operacijom »Vajs« njemačke političke i vojne instance preduzimale su izvjesne akcije od značaja za opšte interese Rajha na ovom prostoru. Nije bilo dovoljno ostvariti samo vojničku reokupaciju partizanske teritorije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, nego je, sa stanovišta cjelovite njemačke strategije, bilo isto tako važno na ovom području obezbijediti uspostavljanje i učvršćenje civilne vlasti u duhu »novog poretka«. Time se rukovodio njemački poslanik kod vlade u Zagrebu Zigfrid Kaše, kada je svog saradnika štandantenfirera Vili Rekarda uputio na područje Bosanske krajine već početkom februara, samo nekoliko dana pošto

94 Ibidem, Dokument br. 203; Desetodnevni izveštaj 718. pešadijske divizije od 26. decembra 1942. o vojno-političkoj situaciji, aktivnosti i narastanju partizanskih snaga i slobodne teritorije i četništvu Draže Mihailovića u Bosni, str. 952–957.

95 Ibidem, Dokument br. 205; Direktiva br. 47 Adolfa Hitlera od 28. decembra 1942. o organizaciji komandovanja i odbrane na Jugoistoku, str. 961.

96 Ibidem, Dokument br. 207; Izvod iz mesečnog izveštaja operativnog odelenja komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 21. decembra 1942. o dovlačenju 369. i 187. divizije, vojno-političkoj situaciji, borbama protiv partizanskih snaga u NDH i o pripremi operacije »Vajs«, str. 979–980.

97 Zbornik NOR-a, XII, knj. 3, Dokument br. 10; Desetodnevni izveštaj komande 718. pešadijske divizije od 15. januara 1943. o vojno-političkoj situaciji i borbama protiv snaga NOV i POJ u Bosni, str. 39.

je SS divizija »Princ Eugen« zauzela Bihać, centar »partizanske države«. Njegov zadatak bio je da odgovornim predstavnicima u Velikoj župi pruži pomoć u organizovanju vlasti i da smišljenom propagandom djeluje u smislu afirmacije političkog ugleda Rajha.[98] U izvještaju koji je podnio Kašeu 20. 2. 1943. godine Rekard u zaključku konstatuje da će akcija čišćenja imati samo djelimičan uspjeh jer odgovorni administrativni faktori u Velikoj župi nemaju nikakav plan u pogledu izgradnje državne uprave, usljed čega ovdje nisu formirane potrebne snage žandarmerije i upravnog činovništva. Posljedice ovih propusta, po mišljenju Rekarda, teško će se odstraniti uprkos najvećem zalaganju organa za koordinaciju i novih administrativnih službenika.[99] Očigledno, poslanik Kaše nije mogao biti zadovoljan stanjem uprave kako ga je prikazao Rekardov izvještaj. Bilo je jasno da vojna reokupacija nije sama po sebi bila preduslov za uspostavljanje stabilnog političkog poretka. Naprotiv, vojni uspjesi bili su kratkotrajnog značaja, jer je njemački rat na okupiranom prostoru protivrječio osnovnim interesima njegovog stanovništva. Ustaška vlast, za koju se Kaše zalagao, nije imala podršku naroda. Operacijom »Vajs« Nijemci će u Bosni i Hercegovini zauzeti partizanske teritorije, ali Vlast NDH na reokupiranom prostoru neće moći da se stabilizuje. Prolaznog vojničkog uspjeha, njemačko ratovanje bilo je konstantno praćeno političkim neuspjehom.

Za opštu vojnu i političku stabilizaciju reokupiranog prostora Nijemci nisu imali na raspolaganju vojnih snaga koje bi bile stalno garnizonirane u Bosni i Hercegovini. Zato se već krajem 1942. godine u državno-političkom vrhu Rajha javlja inicijativa da se na prostoru NDH osnuju dvije SS divizije sa zadatkom da, umjesto njemačkih divizija, preuzmu borbu protiv oružanih formacija ustaničkog pokreta. Sam Hitler je naredio njihovo formiranje, kao i premještanje u hrvatski prostor folksdojčerske SS divizije »Princ Eugen«.[100]

Jedan od važnijih ciljeva operacije »Vajs« bio je da se zaštiti boksitno područje kod Mostara kako bi mogla da se nastavi eksploatacija rude. Osim toga, u Hercegovini je za Nijemce bio aktuelan problem razoružanja četnika, utoliko više što ovdje nije bilo jasno njihovo držanje. Eventualni otpor 12.000 četnika pod komandom vojvode Dobrosava Jevđevića imao bi negativan uticaj.[101] Po mišljenju generala Horstenaua temeljno rješenje četničkog problema zavisilo je od Vrhovne komande Italije. Početkom februara, komanda 718. pješadijske divizije bilježi interesantnu pojavu okupljanja Muslimana na četničkoj liniji. Radi se o organizovanju muslimanske vojno-četničke organizacije, jačine od 300 pripadnika pod komandom narednika Jusufa Uzunovića. U komandi divizije pretpostavljali su da

98 PA AA – Bonn–Jugoslawien 3–Geheime Sache, Deutsche Gesandschaft, Zagreb, 4. Februar 1943, 1291/43–II–3072.

99 PA AA – Bonn–Jugoslawien 3, Geheime Sache – Reisebericht 20. Februar 1943, 1291/43; i 3078–3085.

100 PA AA – Bonn–Handakten Ritter betreffend Kroatien vom 1942. bis 1943, Telegramm 18. II 1943. – Nº 774 – Für RAM.

101 101. Zbornik NOR-a, XIII, knj. 3, Dokument br. 26; Obaveštenje nemačkog opunomoćenog generala u NDH od 25. februara 1943. komandantu Jugoistoka o italijanskim planovima da se četnici Draže Mihailovića angažuju u operacijama »Vajs«, str. 124/5.

će i na njemačkom području četnici među Muslimanima provesti propagandu da bi ih pridobili za svoje jedinice.[102]

Hitlerova odluka da se u NDH formira SS divizija dobivala je jasnije oblike. Rajhsfirer SS Himler insistirao je da se u SS diviziju regrutuju isključivo Bosanci Muslimani.[103] General fon Horstenau obavijestio je Himlera da oficijelni vođa bosanskohercegovačkih Muslimana viceministar-predsjednik dr. Džafer Kulenović izražava sumnju da je sada mogućno ostvariti plan vrbovanja u diviziju 20.000 Muslimana.[104] Veliki jerusalimski muftija najavio je privatnu posjetu NDH. Svrha posjete je savjetovanje sa Muslimanima.[105] Za vrijeme boravka u Bosni jerusalimski muftija će se angažovati na osnivanju muslimanske SS divizije.

Osvjedočen da vlasti NDH ne funkcionišu, Hitler je objavio naredbu da područja hrvatske države koja su proglašena za operativne zone ostaju do daljnjeg njemačka operativna područja. Rajhsfirer SS će organizovati policiju na teritoriji koju su osvojile njemačke jedinice u operaciji »Vajs«. Komandant njemačkih trupa u NDH odredиće teritorij na kome će djelovati organi Rajhsfirera.[106] Prema ocjeni komandanta njemačkih trupa u Hrvatskoj generala Litersa, režim Pavelića ima podršku samo 2% stanovništva, usljed čega mjere njemačkih oružanih snaga u pogledu smirivanja ne mogu dovesti do trajnog uspjeha. Simpatije pravoslavnog stanovništva su na strani ustanika. Hrvati i Muslimani »odbijaju crvenu vladavinu«, a s izvjesnim simpatijama prema ustanicima izražavaju svoje protivitalijansko opredjeljenje. Četničke vođe ispoljavaju lojalnost prema naređenjima njemačkog Vermahta. Svoju ocjenu situacije general Liters završava tvrdnjom: »Titova država je razbijena i njegova vojska je u raspadanju«.[107]

Početkom marta razmatrana je odluka o formiranju SS divizije na sastanku delegata vlade NDH i ovlaštenih predstavnika Rajha. Zaključeno je da se pristupi osnivanju hrvatske SS divizije od »muslimanskih i katoličkih Hrvata«, pretežno od bosanskohercegovačkih Muslimana. Vrbovanje će provoditi hrvatske službe u najtješnjoj saradnji sa vođom u štabu njemačkog opunomoćenog generala u NDH. Kaše je molio ministra inostranih poslova za hitnu saglasnost.[108] Poput njemačkih, i italijanskih izvještaji s početka 1943. godine govorili su o kriznoj situaciji u NDH, kako u vojnom tako i u političkom pogledu. Dok je na području Hrvatske preovlađivao uticaj Mačekove Hrvatske seljačke stranke, u Bosni je ustaška vlast sve više gubila povjerenje u narodu, naročito među Muslimanima, koji su ispoljavali neskrivene znake otpora ustaškom režimu. Uoči operacije »Vajs« ustaničke snage

102 Ibidem, Dokument br. 18; Desetodnevni izveštaj 718. divizije od februara 1943. o vojno-političkoj situaciji, borbama s jedinicama NOVJ i obostranim gubicima u Bosni i Slavoniji, str. 80.

103 A VII – London – N22–H313194–313196, Ribentrop Kašeu, 21. II 1943.

104 A VII – NAV–N–T–501–r. 264, 878–9, An Reichsfhrer SS Himmler Glaise Horstenau, 25. II 1943.

105 PAAA/Handakten Ettel vom 1942 bis 1944, betreffend Gross Mufti, Telegramm – 5. März 1943, Nº 986, Kasche.

106 Zbornik NOR-a, XII, knj. 3, Dokument br. 34; Naređenje Hitlera od 10. marta 1943. da se na teritoriji NDH posednutoj od nemačkih trupa organizuje i nemačka policijska uprava, str. 155.

107 Ibidem, Dokument br. 38; Procena vojno-političke situacije komandanta nemačkih trupa u NDH od 16. marta 1943. za period od 1. do 15. marta 1943., str. 172.

108 PAAA – Büro des Staatssekräter, Akten betreffend Kroatien vom 1. Oktober 1942. bis 14. Mai 1943, Bd 4, Telegramm, den 23. März 1943, Nº 1272 vom 23. 3. – Geheim – 162412–162413, Kasche.

u Bosni demonstrirale su aktivnost koja je razorno djelovala na hrvatsku vojsku. Čitave jedinice hrvatskog domobranstva sa oficirima prelazile su na stranu partizana, pa je general Pijeke tvrdio da hrvatska vojska predstavlja »nemoćan organizam«, izrazito niskog morala i slabe borbenosti protiv ustanika.[109] Nezavidno stanje u njihovim formacijama natjeralo je hrvatske pukovnike Šarnebeka i Jakovljevića da u Mostaru povedu pregovore sa četničkim vojvodom Dobrosavom Jevđevićem o uzajamnoj saradnji i obavezama. Jevđević je odbio pregovore s obrazloženjem da mu je zato potreban pristanak Italijana, koji su smatrali da su hrvatski pukovnici inicirali ove pregovore po direktivi zagrebačke vlade.[110] Operacija »Vajs« potvrdila je mnoge ocjene njemačkih i italijanskih komandanata o nepopularnosti ustaškog režima i vojničkoj nedoraslosti hrvatske vojske ratnim zadacima u borbi protiv partizanskih formacija. Zahvaljujući velikoj nadmoći protivnika u ljudstvu i tehnici, partizani su u ovoj ofanzivi pretrpjeli teške poraze, ali njihova glavnina nije bila uništena. Istovremeno, operacija »Vajs« izložila je velika područja Bosne i Hercegovine pustošenju i razaranju. Njemačko-italijanska razilaženja i ustaško-četničke nagodbe produžiće se u oblicima sve oštrijih antagonizama u reokupiranim područjima, naročito u Bosni i Hercegovini.

Italijansko-četnička saradnja nije mogla da ukloni četničko-hrvatske sukobe. Četnici su često provocirali zaoštravanje odnosa sa hrvatskim vlastima, što nikako nije odgovaralo interesima Italijana, kojima je bilo stalo da imaju korektne odnose sa NDH. Italijani su principijelno bili protiv političke i vojne eliminacije četnika, smatrajući da je iznad svega bitno da se oni zajedno sa italijanskim i hrvatskim trupama bore protiv partizana. Ovaj odnos prema četnicima Italijani nikako nisu mogli da usaglase sa Nijemcima. Tokom cijelog trajanja operacije »Vajs« između njemačkih i italijanskih komandanata stajalo je otvoreno pitanje razoružanja četnika. U tom pogledu između Nijemaca i Italijana postojale su gotovo nepremostive razlike. Dok su Nijemci smatrali sve četničke formacije neprijateljskim snagama, Italijani su tvrdili da je saradnja sa četnicima apsolutno potrebna. Prema Hitleru, jednako su neprijatelji Osovine i partizani i četnici, pa je Vrhovna komanda Vermahta zahtijevala njihovo neodložno razoružanje. Musolinijev stav, međutim, bio je da se razoružanju četnika pristupi poslije likvidacije partizana.[111] Italijanski generali su računali da će krvave borbe između četnika i partizana olakšati posao njihovim formacijama, koje su imale »izrazito protivpartizanski zadatak«. Navodeći da je po njemačkom planu cilj operacije »Vajs« bio da se uguši ustanak od Korduna do Hercegovine, oni su konstatovali da se njemačka predviđanja nisu ostvarila i da partizani kontrolišu situaciju u Hercegovini, kao i u izvjesnim područjima Like. U Vrhovnoj komandi italijanskih oružanih snaga

109 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 3, Dokument br. 13; Izveštaj generala Đuzepa Pijekea od 18. januara 1943. Ministarstvu inostranih poslova o vojno-političkoj situaciji na teritoriji NDH, str. 45–49.

110 Ibidem, Dokument br. 20; Izveštaj komande 6. armijskog korpusa od 29. januara 1943. Višoj komandi oružanih snaga »Slovenija–Dalmacija« o pregovorima četničkog delegata Dobrosava Jevđevića sa ustaško-domobranskim starešinama u Mostaru, str. 72–73.

111 Ibidem, Dokument br. 38; Zabeleške Vrhovne komande od 2. marta 1943. o razgovorima italijansko-nemačkih predstavnika vođenim na sastancima 26, 27. i 28. februara u Rimu povodom operacije »Vajs«, str. 125.

ocjenjivano je da nema nade u skoro poboljšanje na hercegovačkom području.[112] U ovo vrijeme u krugu italijanskih generala nagađala se mogućnost »balkanskog odbrambenog fronta«, koji bi bio izazvan eventualnim iskrcavanjem anglosaksonskih snaga na jadranskom prostoru od Kvarnerskog zaliva do Boke Kotorske.[113]

Slične pretpostavke javljale su se i u njemačkim štabovima. To je činilo položaj i jednih i drugih veoma složenim. Na jednoj strani, partizani su im nametnuli situaciju koja je zahtijevala angažovanje znatnih vojnih snaga potrebnih na velikim ratištima; na drugoj, neusaglašen odnos prema četnicima otežavao im je vođenje rata protiv partizana. Napokon, što je od ne male važnosti, u istom smislu djelovali su različiti i suprotni interesi u odnosu prema NDH, koja je Nijemcima predstavljala kakvog-takvog saveznika, dok su istovremeno italijansko-hrvatski odnosi oscilirali između deklarativnog uvažavanja NDH i konkretnih kriznih antagonističkih situacija. Sve je to u toku operacije »Vajs«, kao i neposredno poslije njenog okončavanja sa protivrječnim rezultatima, izbijalo na površinu i odražavalo se negativno na strateške inicijative njemačko-italijanskih okupacionih snaga u NDH, a naročito u Bosni i Hercegovini, glavnom osovinskom ratištu na Balkanu, koje im je prijetilo opasnostima proširenja, odnosno otvaranja novog fronta.

112 Ibidem, Dokument br. 58; Promemorija načelnika štaba Više komande oružanih snaga »Slovenija–Dalmacija« od 20. aprila 1943. o rasporedu, zadacima i mogućnostima jedinica 2. armije, str. 187/8.

113 Ibidem, Dokument br. 60; Promemorija Više komande oružanih snaga »Slovenija–Dalmacija« od 30. aprila 1943. o vojno-političkoj situaciji na podređenoj teritoriji i predstojećim zadacima, str. 215–216.

OTPORI FORMIRANJU MUSLIMANSKE SS DIVIZIJE U BOSNI

Ocjene Nijemaca, kao i Italijana, o uzrocima i stanju međunacionalnih konfrontacija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ako su dijelom i tačne, nisu bile praćene nastojanjem da se te konfrontacije prevaziđu. Naprotiv, Nijemci su nastojanjem da rasterete svoje formacije u borbi protiv partizanskih snaga mobilizacijom novog domaćeg ljudstva za rat na ovom prostoru samo proširivali i intenzivirali međunacionalne ratne frontove. Hitler-Himlerova inicijativa da se formira bosanska SS divizija imala je na samom početku otpor u hrvatskoj vladi, koja se protivila njenom monokonfesionalnom, muslimanskom sastavu. Karakteristično je da je njemački poslanik Zigfrid Kaše odobravao stanovište hrvatskih predstavnika u pregovorima sa Himlerovim delegatima i zalagao se za nacionalno mješovitu strukturu divizije. U predahu poslije operacije »Vajs«, Nijemci su pokazali veliki interes u pogledu održanja i jačanja političkog opredjeljenja i simpatija bosansko-hercegovačkih Muslimana za Hitlerov Rajh. Sa njihovim znanjem i saglasnošću dolazi u Bosnu u prvoj polovini aprila 1943. godine veliki jerusalimski muftija El Huseini da bi povratio i ojačao pronjemačko opredjeljenje Muslimana. Njemački konzul dr. Vinkler ispitivao je politički položaj bosanskih Muslimana i u vezi sa muslimanskom SS divizijom zaključio da bi njeno formiranje imalo dvojak efekat. Prednost bi bila u konačnom umirenju bosansko-hercegovačkog prostora, izvlačenju njemačkih oružanih snaga i njihovom angažovanju na važnijim ratištima. S druge strane, podrška muslimanskom autonomaštvu vodila bi razbijanju hrvatske države, a njeno razaranje bilo bi protiv njemačkog ideala »pravednog, nacionalnog i socijalističkog poretka«.[114] Krajem aprila Pavelić je posjetio Hitlera u Salcburgu, gdje su vodili razgovore o ratnom položaju. Hitler je na ovom sastanku insistirao na osiguranju željezničke pruge Zagreb–Zemun, na što većim liferacijama boksitne rude u Njemačku i umirenju ustaničkih žarišta kako bi sa ratišta u Hrvatskoj što prije oslobodio angažovane njemačke trupe. Pavelić je izjavio da Firer može da računa na Hrvate, tj. da se može osloniti na savezništvo Hrvatske u ratu za novi evropski poredak.[115] Vojni izvještaj o situaciji tokom aprila govori o raspoloženju stanovništva, odnosno o nepovjerenju u vlasti NDH i želji da Nijemci preuzmu cjelokupnu civilnu upravu. Konkretna zapažanja izvještača vezana su za politička opredjeljenja pravoslavnih i muslimana. Prvi su u stanju

114 PAAA – Inland II G, Akten betreffend Berichte und Meldungen in und über Jugoslawien, vom 1943, Bd 3 SBd 4 – Konsul Winkler; »Die politische Lage der Mohammedaner Bosniens«, April 1943.

115 PAAA – Nachlass Kasche–Akten–9771/H 301987 – H 301989, Vermerk betrifft Besprechung Führer–Poglavnik am 27. 4. 43 in Salzburg– Zagreb, den 29. April 1943., Geheime Reichssache.

iščekivanja, ne skrivaju interesovanje za partizane, a prema Englezima ispoljavaju velike simpatije. Odnosi između četnika i partizana su zategnuti. Muslimani pokazuju prijateljsko držanje prema Osovini. Njihov cilj je autonomija Bosne i Hercegovine i njemački protektorat. Smatraju da bi poraz Njemačke značio njihovu propast, jer u Velikoj Srbiji ne bi mogli da ostvare svoja prava.[116]

Iako su nastojali da očuvaju veze i saradnju sa četnicima, Italijani su imali razloga za nezadovoljstvo njihovim ponašanjem. Oružje koje su dobivali od Italijana četnici su upotrebljavali protiv Hrvata i Muslimana, napadajući i pljačkajući njihova naselja.[117] Time su oni doprinosili nesporazumima između Italijana i Nijemaca, što je opterećivalo njihove ionako nestabilne odnose. Akcijama protiv Hrvata i Muslimana četnici su također sprječavali Italijane da koliko-toliko poboljšaju odnose sa NDH. Nemoćni da kontrolišu četnike, Italijani su ih činili odgovornim što Muslimani traže zaštitu kod Nijemaca. Prema italijanskim zapažanjima, posjeta jerusalimskog muftije Zagrebu, Banjoj Luci i Sarajevu, imala je velikog značaja za Muslimane u Bosni i Hercegovini.

U izvorima njemačke provenijencije vidljivo je da se držanje Muslimana prati sa posebnom pažnjom. Karakteriše ga opredjeljenje za samostalnu Bosnu pod njemačkim uticajem i rukovodstvom. Nijemci su, međutim, nezadovoljni sporim pripremama za osnivanje muslimanske divizije, ocjenjujući da ih koče ustaški krugovi u Zagrebu, koji se plaše da bi civilna uprava u Bosni i Hercegovini mogla preći u njemačke ruke. Izvjesni politički potezi vlade NDH, koji su nagovještavali administrativno-teritorijalne promjene u Bosni i Hercegovini, mogli bi, po njemačkim pretpostavkama, da otjeraju Muslimane u tabor neprijatelja Osovine. Istovremeno, u štabu njemačke divizije koja je u maju operisala na prostoru Bosanske krajine nije skrivano zadovoljstvo zbog »besprijekornog ponašanja« Drenovićevih četnika prema njemačkom Vermahtu.[118]

Poslanik Kaše nastavio je sa upućivanjem svojih saradnika u Bosnu da bi dobio izvorna obavještenja o političkom raspoloženju stanovništva. Po povratku, SA štandarten-firer Rekard podnio je početkom juna izvještaj u kome podvlači da je za hrvatsku državu presudan problem rješenja pitanja pravoslavnog stanovništva. Da bi se postiglo umirenje Bosne, neophodno je, po njemu, razoružanje srpskog stanovništva. Političko stanje među Muslimanima karakteriše pocijepanost u više grupa, među kojima je najuticajnija grupa oko dr Džafera Kulenovića. Rekard smatra da se rješenje muslimanskog pitanja svodi na problem vođstva. Širim muslimanskim krugovima bliže je formiranje muslimanske milicije nego muslimanske SS divizije. Mali su izgledi za izvjesniju saradnju Muslimana sa četnicima.

116 Zbornik NOR-a, XII, knj. 3, Dokument br. 56; Mesečni izveštaj Operativnog odelenja 114. lovačke divizije za april 1943. o vojno-političkoj situaciji, borbama s jedinicama NOVJ i obostranim gubicima u Baniji i Bosanskoj krajini, str. 245–246.

117 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 3, Dokument br. 63; Promemorija Vrhovne komande od 6. maja 1943. o vojno-političkoj situaciji na teritoriji NDH, str. 225.

118 Zbornik NOR-a, XII, knj. 3. Dokument br. 80; Mesečni izveštaj Operativnog odelenja 114. lovačke divizije od 31. maja 1943. o vojno-političkoj situaciji, borbama protiv jedinica NOVJ i obostranim gubicima na području Banije i Bosanske krajine, str. 331–332.

Glavna muslimanska kritika usmjerena je na ustaše, koje bi, po mišljenju Kulenovićevih pristalica, trebalo ukinuti. Najveće poštovanje među Muslimanima uživa njemački vojnik. U zaključku izvještaja Rekard ocjenjuje da bi povlačenjem njemačkih vojnih snaga stanovništvo izgubilo i posljednje ostatke povjerenja u NDH, a time i u njemački Rajh.[119]

Nova velika operacija »Švarc« (maj–juni 1943.) nije donijela umirenje. Kaše u telegramu Ribentropu zapisuje da se Titovi gubici u ovoj operaciji cijene na 10–12.000 poginulih vojnika, ali da treba računati da će partizani ponovo prodrijeti u Bosnu. Kaše također skreće pažnju da vrbovanje za bosansku SS diviziju pokazuje izvjesne prateće pojave, koje mogu da nanesu štetu povjerenju hrvatske vlade u njemačke namjere.[120] Italijanska Vrhovna komanda također konstatuje da su u ovoj operaciji partizani »pretrpjeli teške gubitke, ali da su se izvukli od potpunog uništenja bježanjem ka istočnoj Bosni«.[121] Da bi onemogućio svaki oblik aktivnosti partizana poslije operacije »Švarc«, rajhsfirer SS donio je naredbu kojom se cjelokupna teritorija njegovog opunomoćenika u NDH proglašava područjem borbi protiv jedinica NOVJ.[122] Ova naredba praktično je dovela do potpunog isključenja saradnje hrvatskog generalštaba sa SS komandom, što je za hrvatsku vladu stvorilo teško podnošljivo stanje. Kaše obavještava ministra inostranih poslova da se SS tokom kampanje vrbovanja za diviziju u Bosni koristi lecima kojima se podržavaju autonomističke težnje, što je neodrživo sa stanovišta hrvatske države. On također upozorava da bi nastavljanje ovakvog ponašanja njemačkih vojnih i SS instanci izazivalo samo negativne reakcije kako u vladi tako i među stanovništvom. Kaše čak otvara pitanje da li zbog jedne divizije treba staviti na kocku njemački položaj u NDH. Na kraju, skreće pažnju da njegov rad može biti uspješan samo ako Hrvati imaju povjerenje u njega.[123]

Iako je u pitanju nacionalnog sastava bosanske SS divizije njemački poslanik dosljedno podržavao stanovište hrvatske vlade, predstavnici SS u Hrvatskoj uspjeli su da Himlerova direktiva bude ostvarena. Naime, general SS Gotlob Berger sklopio je sa ministrom Lorkovićem 11. VII 1943. ugovor kojim su se hrvatske oružane snage obavezale da za formiranje SS dobrovoljačke brdske stave na raspolaganje muslimanske podoficire i ljudstvo regrutnih godišta 1924. i 1925.[124] Time je definitivno bio određen muslimanski sastav bosanske SS divizije. Kašeu to neće biti pravo, pa će i dalje, u raznim prilikama, naglašavati da je stanovište vlade

119 A VII – London–N3–H 298645–H 298681 – 2. jun 1943; Izveštaj o službenom putu u Sarajevo, Requard, SA Standartenführer.

120 PAAA – Inland II G 403, Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien – vom 1943, Telegramm Nº 2485 – v. 17. 6. Geheime Reichssache – 327754.

121 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 3, Dokument br. 82; Izveštaj Vrhovne komande od 1. jula 1943. o vojno-političkoj situaciji na Balkanu u toku meseca juna, str. 303.

122 Zbornik NOR-a, XII, knj. 3, Dokument br. 95; Naredba rajhsfirera SS Himlera od 21. juna 1943, str. 396.

123 PAAA – Inland II G–403, Telegramm Nº 2586 vom 26. 6. 1943 – Geheime Reichssache, 327833–327834.

124 A VII – Na–NAV–T–120–r. 2908–E 464474–75.

NDH o mješovitom katoličko-muslimanskom sastavu divizije bilo pravilno. Međutim, obrazovanje 13. muslimanske SS divizije nije predstavljalo Nijemcima zapreku da pristupe surovom kažnjavanju Muslimana ukoliko se osvjedoče da je njihovo stanovništvo pružalo pomoć partizanskim »bandama«. U prvoj polovini jula 1943. godine Nijemci su u okolini Goražda strijeljali 31, u selu Košutici kod Sokoca 66, u Rotimlji kod Mostara 58 Muslimana, najviše žena i djece. Među njima bilo je žena čiji su muževi bili u sastavu dobrovoljačke SS divizije, kao i domobrana – povratnika iz partizanskog zarobljeništva. Strijeljanje su izvršili pripadnici SS divizije »Princ Eugen«. Među Muslimanima u ovim krajevima teško su pale vijesti o navedenom postupku njemačkih oružanih snaga.[125]

125 A VII – br. reg. 30/1-1; k. 80 – III Domobranski zbor; Izvješće za prvih 15 dana srpnja 1943.

PUKOTINE U OSOVINI, OČEKIVANJA I POSLJEDICE ITALIJANSKE KAPITULACIJE U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI

U ovo vrijeme italijanski izvještaji više govore o vojno-političkoj situaciji u pojedinim zemljama Balkana i ratnoj aktivnosti jugoslavenskih partizana nego o operativnoj kampanji italijanskih oružanih formacija. U centru pažnje su: unutrašnja situacija u Hrvatskoj, u kojoj su Nijemci uzeli u svoje ruke staranje o javnom poretku; italijansko-hrvatski odnosi; aktivnost velikog jerusalimskog muftije u vezi sa obrazovanjem vjerskih kadrova za muslimansku SS diviziju u Bosni; misija hrvatskog ministra dr Vjekoslava Vrančića, koji je obilazio Hercegovinu i istočnu Bosnu da bi propagandnim govorima povratio povjerenje ovdašnjeg muslimanskog i hrvatskog stanovništva u NDH, čija se teritorija na širokom prostoru, naročito u Bosni i Hercegovini, nalazila pod kontrolom partizanskih snaga i NOP-a.[126]

U pogledu vojno-političke situacije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini ocjene njemačkih komandi su sasvim konkretne i određene. Komandant njemačkih trupa u NDH general Liters podvlači da uprkos udaru njemačkog Vermahta ustanički pokret pokazuje stalni napredak. On nije u dilemi da je davno prošlo vrijeme kad se njemačka vojska u Hrvatskoj nalazila u prijateljskoj zemlji i da u njoj veliki dio stanovništva pomaže ustanike. Ukoliko to nije kasno, spas bi trebalo da se traži u uspostavljanju »jedne zdrave uprave, pod opštom zaštitom njemačkog Vermahta«. Partizansko rukovodstvo uspjelo je da mobilizacijom novih boraca popuni svoje »razbijene banditske grupe«, a planina Grmeč postala je ponovo »bazen« prikupljanja partizanskih snaga. Usljed terenskih teškoća njemačke oružane snage ne mogu da iskoriste nadmoć svoga naoružanja i tehnike. General Liters ne skriva da »njemački vojnik... nije dorastao fanatično borbenim banditima«, koji su potpuno srođeni sa terenom i koje stanovništvo podržava. Poslije višemjesečnog ratovanja njemačkim jedinicama je potreban mir i obuka, naglašava u izvještaju komandant njemačkih oružanih snaga u NDH.[127]

U navedenom izvještaju nema ni pomena da bi na ovom ratištu mogao da bude smanjen kontingent njemačkih oružanih snaga i da se odvoji za istočni front. U tom pogledu nema više ni zahtjeva iz Vrhovne komande. Očigledno je da se na Jugoistoku, a posebno u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, otvorilo ratište, na kome

126 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 3, Dokument br. 98; Zabeleška Odelenja za vezu Ministarstva inostranih poslova iz druge polovine jula 1943. o vojno-političkoj situaciji u NDH i bugarskoj okupaciji Egejske Makedonije, str. 418–420.

127 Zbornik NOR-a, XII, knj. 3, Dokument br. 105; Mesečni izveštaj komandanta nemačkih trupa u NDH od 18. jula 1943. komandantu Jugoistoka o vojno-političkoj i privrednoj situaciji, akcijama jedinica NOVJ, protivdejstvima sopstvenih snaga i snabdevanju na teritoriji NDH, str. 436–439.

se također odlučivalo o novom poretku u duhu strategije sila Osovine. Međutim, i unutar Osovine bili su nastupili poremećaji i otvorene pukotine. Zbog neuspješnog vođenja rata, koje je prijetilo unutrašnjoj stabilnosti i nemirima u zemlji, Veliki fašistički savjet izrazio je nepovjerenje Musoliniju, koga je na čelu italijanske vlade i Vrhovne komande zamijenio maršal Pijetro Badoljo.[128] Odlaskom Musolinija oslabilo je njemačko-italijansko savezništvo, što je došlo do izražaja u smanjenoj borbenoj sposobnosti i aktivnosti italijanskih trupa na hrvatskom i bosanskohercegovačkom ratnom frontu. U komandi Druge italijanske armije vladalo je uvjerenje da je domaće stanovništvo očekivalo da će italijanske formacije za kratko vrijeme napustiti okupaciona područja.[129] Umjesto izvještaja o operacijama italijanskih jedinica, sada italijanski izvori pretežno sadrže razmatranja o problematici budućih italijansko-hrvatskih i italijansko-jugoslavenskih odnosa. Naglašava se da bi Italiji odgovarala samo mala Hrvatska, dok bi za nju najveće zlo predstavljala velika Jugoslavija.[130] Posebno značajno mjesto u italijanskim izvorima ovoga perioda posvećeno je analizi partizanske strategije i taktike i zaključcima da italijanske oružane snage moraju svoje operacije saobraziti partizanskom ratnom iskustvu.[131] Međutim, sve manje je bilo izvještaja takve sadržine.

Razvoj situacije u Italiji nije bio pogodan za uspješno ratovanje na okupiranim područjima, koja su se pretežno nalazila pod kontrolom ustaničkih snaga. Naprotiv, očekivao se rasplet, koji je sve učesnike postavljao pred nove zadatke, pogotovo njemačke saveznike. Predstavnici Rajha u NDH, general fon Horstenau i poslanik Kaše, predviđali su skori izlazak Italije iz rata. Saglasili su se u stavu da hrvatska vlada još prije kapitulacije treba da istakne pravo na Dalmaciju i da se sa njemačkim i hrvatskim trupama preduzmu operacije u cilju obezbjeđenja italijanske obale. Složili su se također da hrvatska vlada treba jednom izjavom da garantuje Muslimanima u Sandžaku njihov nacionalni i kulturni opstanak, ali da pri tome ne insistira na njihovoj hrvatskoj nacionalnosti, jer to ne bi bilo oportuno s obzirom na situaciju u vojno-upravnom području Srbije.[132]

Nijemci su također pretpostavljali da komunisti i četnici razmatraju operativne zadatke i akcije za trenutak povlačenja italijanskih trupa iz zaposjednutog obalnog prostora.[133] Istovremeno, oni su ocjenjivali da se u okupiranim područjima povećala aktivnost ustanika i da bi u slučaju povlačenja italijanskih formacija

128 Zbornik NOR-a, XIII, knj. 3, Dokument br. 95; Obaveštenje komande 2. armije od 27. jula 1943. potčinjenim komandama o naređenju predsednika vlade da vojne vlasti preuzmu staranje o javnom poretku na svim anektiranim teritorijama u nadležnosti 2. armije, str. 400–401.

129 Ibidem, Dokument br. 103; Izvod iz izveštaja Komande 2. armije od 15. avgusta 1943. Generalštabu K.V. o moralu trupa i raspoloženju stanovništva i o radu propagandnog odelenja u toku meseca jula, str. 462–464.

130 Ibidem, Dokument br. 102; Izveštaj generala Robotija od 13. avgusta 1943. Generalštabu K.V. o razgovorima sa italijanskim ambasadorom u Zagrebu o pitanju odnosa sa NDH, str. 458–461.

131 Ibidem, Dokument br. 106; Zabeleška Guvernatorata Crne Gore iz prve polovine 1943. o organizaciji i načinu vođenja borbe jedinica NOV i POJ, str. 479.

132 A VII – NAV-T-501, r. 265, s. 001186–8, Deutsche Gesandschaft, Zagreb, 2. VIII 1943. – An RAM–Berlin–Geheim.

133 A VII – NAV-T-313, r. 183, s. 7453136–43 – Geheim – 14. VIII 1943.

partizanski i četnički štabovi naredili koncentrisanje svojih jedinica u obalskim zonama i njihovo zaposjedanje prije nego što tamo stignu njemačke jedinice.[134]

Ipak, iako njemački vojni i diplomatski predstavnici u NDH koncentrišu pažnju na aktuelnu vojno-političku situaciju vezanu za vojni položaj Italije i unutrašnje prelome u njoj, oni ne zanemaruju planirane zadatke u pogledu formiranja domaćih SS formacija u Bosni i Hercegovini. Krajem avgusta poslanik Kaše odlazi u posjetu rajhsfireru SS Himleru, koji ga obavještava da se za bosansku muslimansku SS diviziju već do tada prijavilo 16.000 ljudi i da bi on mogao da dobije još 10.000 regruta ako bi divizija ostala u zemlji. Naime, muslimanski autonomisti zahtijevali su da se ova divizija ne pokreće iz Bosne, obrazlažući to motivom da se pristupilo njenom stvaranju radi zaštite Bosne. Himler je ostao čvrst kod svog stanovišta da divizija bude isključivo muslimanskog sastava.[135] Razvoj unutrašnjih odnosa u NDH akumulirao je više pitanja koja su tražila razmatranje u najodgovornijem krugu Rajha. U zemlji je nezadrživo opadao autoritet vlade i Poglavnika NDH. Narod je očekivao promjene uz angažovanje dr. Mačeka, ali su u javnosti bila takođe široko prisutna opredjeljenja za uspostavljanje njemačke vojne uprave u Hrvatskoj. Informisan o situaciji u NDH na sastanku u svom Glavnom štabu krajem avgusta, u prisustvu fon Ribentropa, general-feldmaršala Kajtela, poslanika Hevela, generala Varlimonta i poslanika Kašea, Hitler je svoja razmišljanja rezimirao u sljedećim odlukama: 1. Njemačka vojna uprava u NDH ne dolazi u obzir; 2. Rajh će i dalje sarađivati sa Poglavnikom i njegovom vladom, tj. neće doći do preokreta u korist Mačeka ili drugih grupa; 3. Izgradnju hrvatske vojne snage treba energično pomoći; 4. Kod njemačkog vrhovnog zapovjednika treba uspostaviti hrvatski štab za vezu; 5. Bosanska divizija će se obučavati u Francuskoj a zatim prebaciti u Hrvatsku. Ako Hrvatska sada ne može dati puni broj regruta, diviziju treba ustanoviti u manjoj jačini, sa već raspoloživih 12.000 ljudi.[136]

Dok se okončavao ovaj dogovor u Hitlerovom Glavnom štabu, italijansko-njemačko ratno savezništvo odbrojavalo je svoje posljednje trenutke. Osmog septembra 1943. Vrhovna komanda Vermahta objavila je naredbu za razoružanje italijanskih jedinica i zaposjedanje njihovih okupacionih područja na Balkanu, sa izričitim zahtjevom da italijansko naoružanje i ratna oprema ne smiju dospjeti u neprijateljske ruke. Hrvatskim oružanim snagama postavljen je zadatak da razoružaju italijanske trupe u području Jadrana i zaposjednu jadransku obalu. Hrvatima je istovremeno obećana italijanska obalna zona.[137] Sljedećeg dana maršal Badoljo objavio je bezuslovnu kapitulaciju. Vlada njemačkog Rajha obećala je Hrvatskoj Dalmaciju.[138]

134 A VII – NAV-T-78, r. 332, s. 6290342-7 – Streng geheim – 15. Avgust 1943.

135 135. PAAA, Büro des Staatssekräter – Akten betreffend Kroatien – B. 4, Gesandter Kasche, Aufzeichnung betreffend Besprechung mit Reichsführer SS Himmler in Wolfschanze am 31. Avgust 1943.

136 PAAA – Büro des Staatssekräter, Akten betreffend Kroatien vom 15. Mai 1943. bis 27. Oktober 1943. – B. 5, Zagreb, den 8. September 1943. – Geheime Reichssache – Aufzeichnung betrifft Besprechung beim Führer im Fu hrerhauptquartier am 30/31. Avgust 1943. – 162805–162812, Kasche.

137 A–VII–NAV–T–77–r. 790, s. 5518735–6. Streng geheim – Führerhauptquartier, 8. IX – 1943.

138 A–VII–NAV–T–314–r. 557, s. 1008–12 – Streng geheim – 9. IX 1943.

Sa njemačkog stanovišta italijanska kapitulacija proizvodila je samo pogoršanje vojno-političkog stanja u NDH u cjelini kao i u Bosni i Hercegovini posebno. Njemačke snage nisu bile u stanju da situaciju preokrenu u svoju korist. Šta više, sužavao se prostor na kome su Nijemci mogli da efikasno djeluju. Njihov glavni zadatak bio je ograničen na osiguranje željezničkih pruga Brod–Sarajevo–Mostar–jadranska obala i Sunja–Bihać–obala. Nemoć Nijemaca u smislu smirivanja u zemlji bila je praćena okretanjem stanovništva Engleskoj i Americi. Nezadovoljstvo je zahvatilo ne samo pravoslavne i muslimane već i katoličko hrvatsko stanovništvo. Svi su tražili spas u njemačkoj vojnoj upravi. Muslimani su sve otvorenije ispoljavali odbojnost prema NDH i pod uticajem intelektualaca tražili nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu, odnosno njemački protektorat. Formiraju se muslimanske jedinice u znaku tradicionalnog opredjeljenja za autonomiju Bosne i Hercegovine. U cilju sređivanja stanja i funkcioniranja organa vlasti, Pavelić je za šefa civilne uprave pri 15. brdskoj diviziji na području velikih župa Banje Luke, Bihaća, Jajca, Mostara i Dubrovnika naimenovao opunomoćenog ministra dr. Aleksandra Benaka sa sjedištem u Banjoj Luci, a za šefa civilne uprave velikih župa Sarajevo, Tuzla, Travnik državnog savjetnika Ivana Frkovića sa sjedištem u Sarajevu. Ovaj potez ostao je bez stvarnog efekta, koji se, po uvjerenju njemačkih vojnih vrhova u NDH, mogao postići samo temeljnim reformama političkog, upravnog i privrednog života. U strahu da bi komunistički pokret u Hrvatskoj mogao preuzeti vlast, da se radi o opasnosti koja se ne može ni sagledati, general Liters je smatrao, suprotno Hitlerovom stanovištu, da smirivanje u Hrvatskoj može donijeti samo njemački Vermaht preuzimanjem cjelokupne državne vlasti i potpunom kontrolom hrvatske uprave i privrede.[139] O tome kako se u ovo vrijeme kretao odnos zaraćenih snaga i kakav je smjer dobivao razvoj rata u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj ubjedljivo govori jedan telegram poslanika Kašea ministru inostranih poslova. Pozivajući se na tadašnji vojni položaj, Kaše u telegramu predlaže da se preispita njemačko držanje prema Titovim partizanima. On je mišljenja da je oportuno doći u vezu sa Titom; da se treba iskoristiti svaka mogućnost koja bi vodila prekidu borbe partizana protiv njemačkih snaga.[140]

Ova razmišljanja poslanika Kašea dobila su svojevrsnu potvrdu u analizama ratne situacije komandanta Jugoistoka, feldmaršala Maksimilijana fon Vajksa. Prema njegovoj procjeni situacije krajem oktobra, glavna opasnost po njemačke ratne ciljeve dolazila je iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Ona se ogledala u namjerama partizana da iz Bosne preko Drine prodru u Srbiju. U strahu da ne padne pod komunističku vlast, komandant četničkih snaga general Draža Mihailović tražio je vezu sa njemačkim komandama, vjerujući da bi ovom saradnjom obezbijedio četničke pozicije s obje strane Drine. Polazeći od stvarnog položaja četnika i partizana, feldmaršal fon Vajks ocjenjivao je da su »nacionalne snage u opadanju, a komunističke u usponu«, pa je iz toga izvukao zaključak da je

139 A VII–NAV–T–314–r. 1455, s. 110117, den 1. Oktober 1943.

140 PAAA – Inland IIG, Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien vom 1943. – B. 4, Telegramm 9. September 1943. Nº 3827, an RAM: »Sollte darüber hinaus Möglichkeit gegeben sein, mit Tito Fühlung zu bekommen,.. bin ich für Ausnützung jeder Möglichkeit, die sum Einstellen seines Kampfes gegen uns führen könnte, Kasche.

»najopasniji neprijatelj« njemačkog Rajha na Jugoistoku Tito, pogotovo ako komunističke snage iz Grčke i Albanije s njim uspostave vezu i ako ih on politički i operativno ujedini. Feldmaršal je tražio da se njegova analiza predoči Hitleru jer je smatrao da Jugoistok nije samo »okupirana teritorija«, već prostor koji je po značaju odlučujući za rat.[141] Kašeu je zadavalo brigu stanje u NDH, a fon Vajksu situacija na Jugoistoku. Ni jedan ni drugi nisu imali razloga za zadovoljstvo. Njemački historičar Hnilika pisao je da je 1943. godine bila prelomna u pogledu njemačkog ratnog položaja na Balkanu.[142]

141 Zbornik NOR-a, XII, knj. 3, Dokument br. 156; Procena komandanta Jugoistoka feldmaršala fon Vajksa od 1. novembra 1943. vojno-političke situacije na području Jugoslavije krajem oktobra 1943, str. 623–629.

142 Karl Hnilicka, Das Ende auf dem Balkan 1944/45, Muster–Schmidt, Götingen 1970, S. 47.

RAZLIKE U MIŠLJENJIMA O MUSLIMANIMA IZMEĐU HITLERA I KAŠEA

Poslanik Kaše je krajem 1943. godine dramatično doživljavao odnose u NDH. On se uporno zalagao za njenu državnu afirmaciju, naročito u vojnom pogledu. Nasuprot nekim oficijelnim njemačkim predstavnicima u NDH koji su insistirali da što više Hrvata obuče njemačku uniformu, Kaše je bio mišljenja da se svi Hrvati u hrvatskim uniformama bore pod njemačkim vođstvom. Obraćajući se tada Ribentropu, on je izrazio svoj strah da se »približava slom njemačko-hrvatskih odnosa«. Uzroke tome vidio je u obzirima Rajha prema Italiji, nedovoljnom uvažavanju hrvatske osobenosti sa njemačke strane, neuspjesima u borbama protiv partizana, povremenom paktiranju sa četnicima, dvosmislenom držanju prema Srbima, neispravnom odnosu prema hrvatskoj policiji itd. U zaključku podvlači da su Nijemci stvarno izgubili povjerenje hrvatskog naroda i hrvatskih vladajućih krugova u najvećoj mjeri.[143]

Krajem oktobra Kaše odlazi u Hitlerov Glavni štab na sastanak, kome uz Ribentropa prisustvuje više njemačkih diplomata, poznavalaca situacije na Balkanu. Razgovor se vodio o stanju u NDH. Hitler je ispoljio izvjesnu suzdržljivost i skepsu prema NDH, saopštava Kaše u svojoj zabilješci. Kazao je da u slučaju rata sa Englezima hrvatske trupe ne bi imale nikakvu vrijednost. Veće interesovanje ispoljio je za stanje u Bosni, nalazio razumijevanje za položaj Muslimana, a u vezi sa bosanskom SS divizijom izrazio uvjerenje da će Muslimani biti najpouzdaniji vojnici, kao što su bili i u Prvom svjetskom ratu u sastavu austro-ugarske vojske.[144]

Uspon komunističkog pokreta, o kome je govorio feldmaršal fon Vajks, bio je sa njemačke strane praćen življim kontaktima sa komandantima četničkih odreda. Uz učešće komandanta Jugoistoka i specijalnog opunomoćenika Ministarstva inostranih poslova Hermana Nojbahera, bio je sklopljen sporazum sa vođama četničkih odreda, kojim je bilo predviđeno oružano primirje ograničeno na određeni prostor i povremeno zajedničko vođenje borbe protiv komunističkih snaga. Prvi uslov ovog sporazuma bio je da četnički odredi prekinu sa akcijama i sabotažama protiv njemačkog Vermahta, njegovih saveznika te, posebno, da obustave napade na Muslimane.[145] »Prelom« je dobivao konkretne oblike, koji do

143 PAAA – Bonn–Akten–Nachlass Kasche – An Herrn Reichsminister Joachim von Ribentrop persönlich-eigenhändig – Band 10/2 Zagreb, den 5. November 1943 – Betrifft Kroatien und das Reich – Geheime Reichssache – H 302012 – H 302016.

144 PAAA – Bonn–Nachlass Kasche – 10/1 – Aufzeichnung – Zagreb – 11. November 1943, Unterhaltung mit dem Führer am 29. 10. 1943. in Hauptquartier.

145 Zbornik NOR-a, XII, knj. 3, Dokument br. 166; Objašnjenje komandanta Jugoistoka od 21. novembra o sklapanju sporazuma s komandantima četničkih odreda Draže Mihailovića, str. 679–681.

tada nisu bili poznati i prihvatani u njemačkom ratu na jugoslavenskom prostoru. Njemačko pravilo da četnike treba likvidirati kao neprijateljski pokret, dopuštalo je u drugoj polovini rata više izuzetaka, koji su poprimali oblik njemačko-četničke saradnje u borbi protiv partizanskih formacija.

Pošto su otkrili planove VŠ NOVJ o pripremama prodora krupnijih partizanskih jedinica u Srbiju i održavanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a, Nijemci su preduzeli određene vojne pripreme da bi spriječili ove Titove inicijative.[146] Zadatak operacije »Kugelšpic« bio je da se provede čišćenje u istočnoj Bosni i Sandžaku i tako onemogući prodor grupacija NOVJ u Srbiju, dok je njemačko vazduhoplovstvo u Hrvatskoj dobilo od komandanta Jugoistoka naređenje da izvrši napad na Otočac, gdje je prvobitno bilo predviđeno da se (14. novembra) održi Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Odluka o premještanju zasjedanja u Jajce, donesena 15. novembra, isključila je mogućnost intervencije jer im je ostalo prekratko vrijeme da bi je mogli pripremiti i ostvariti.[147]

Za razliku od njemačkih generala, koji su bili okrenuti aktuelnim ratnim zadacima na Jugoistoku, njemački poslanik u Zagrebu Kaše, motiviran unutrašnjim državnim odnosima i sve oštrijim suprotnostima na kraju 1943. godine studioznije je razmatrao problematiku položaja i perspektive NDH u okviru uloge njemačkog Rajha u poslijeratnom razdoblju. Polazna misao mu je bila da poslije rata evropski jugoistočni prostor, kao i cijela Evropa, mora da prihvati vođstvo njemačkog Rajha. To je okosnica koje se on drži postavljajući sljedeće teze: 1. Hrvati su narod koji danas odlučno slijedi njemački ratni cilj; 2. Od svih naroda jugoistočne Evrope oni pokazuju najveće borbeno angažovanje za rat koji vodi Rajh. S druge strane, Hrvatsku opterećuju mnoga pitanja, među kojima Kaše ističe pitanje državnih granica (oblast Sušaka, ostrva, jadranska obala, Srem), zatim problem unutrašnjeg državnog uređenja, stanje vezano za ustupke Italiji kao i činjenica da Titove snage ugrožavaju i uznemiravaju cijelu zemlju. Osim toga, Hrvatsku jako opterećuje muslimansko pitanje. U NDH ima oko 700.000 Muslimana. Njihov gornji sloj postavlja mnoge zahtjeve, dijelom sjećajući se privilegovanog položaja u Austro-Ugarskoj, a dijelom misleći na materijalno obezbjeđenje zbog posljedica jugoslavenske agrarne reforme. Kod Muslimana su prisutne težnje da svoj položaj osiguraju bilo kakvim oblikom autonomije. Među njima ima autonomista različitih pravaca: jedni su pristalice saradnje sa Srbima, dio Muslimana osjeća se Turcima, a Muslimani koji se smatraju Hrvatima čine, bez sumnje, većinu. Oni, pak, koji se aktivno zalažu za novu državu i koji sarađuju sa ustašama predstavljaju izrazitu manjinu. Srpsko pitanje izaziva velike strasti u hrvatskom narodu. Hrvati ih smatraju Bizantincima i začetnicima nemira, što se potvrdilo 1914. i 1941. godine. Naspram Srbima, Hrvati se smatraju nosiocima evropske

146 Mr Muharem Kreso, Njemačko shvatanje situacije u Jugoslaviji uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a novembra 1943. (Zbornik: »AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini«, Beograd 1974, str. 516–517.)

147 Slavko Odić, Njemački planovi i djelatnost u vezi sa Drugim zasjedanjem AVNOJ-a (Zbornik, kao pod 146., str. 523–526.)

misije. Sada su Hrvati uznemireni vijestima iz Srbije o njemačkoj podršci srpskom razvitku.[148] Izjave o pitanju granica i njemačko-srpskim odnosima izazivaju kod Hrvata zabrinutost i nepovjerenje. Pošto je naveo još neka pitanja (italijansko, sovjetsko-rusko, angloameričko, odnos prema »novoj Evropi«), Kaše je formulisao nekoliko prijedloga od kojih izdvajamo sljedeće: Njemačka je dužna da poštuje i podržava suverenitet Hrvatske, koja treba da ostane država sa vlastitom odgovornošću, dostojna poštovanja. Nijemci ne treba da se miješaju u pitanje unutrašnjeg uređenja Hrvatske. U pogledu povjerenja i odnosa Muslimana prema Rajhu, stvari zavise od njemačkih vojnih uspjeha i savladavanja »bandi«. Muslimani ne mogu imati njemačku podršku u težnjama protiv države koju priznaju Firer i Rajh. Treba pomagati uključivanje Muslimana u hrvatsku državnu upravu. Bilo bi korisno zainteresovati Muslimane za privredne i tehničke poslove u okviru NDH i u saradnji sa Nijemcima. Kaše upozorava da se procjenjuju mogućnosti bosanskih Muslimana u smislu njihovog dalekosežnog uticaja na svijet islama. Odlučno se moraju odbaciti izjave Srba da se oni ne bore protiv Nijemaca, već samo protiv ustaša. Navedena razmatranja Kaše završava stavom da je u pogledu Hrvatske neophodno da se politički zaključak u smislu jedinstvenog njemačkog djelovanja provede kroz sve njemačke službene institucije.[149] Kaše je pod tim jedinstvom razumijevao pozitivan odnos i povjerenje u NDH, koja, po njemu, u ustaškim načelima i ustrojstvu ima pouzdanu osnovu za opstanak i budućnost. Od odgovornih vodećih faktora u Rajhu očekivao je i tražio da uvažavaju NDH kao provjerenog i čvrstog saveznika na putu ka novom evropskom poretku pod njemačkim vođstvom. Za njega nije bilo dileme da je Bosna i Hercegovina hrvatska zemlja i organski dio NDH, a cjelokupno njeno stanovništvo u nacionalnom pogledu hrvatsko. Ostaće uporan protivnik autonomije Bosne i Hercegovine i mononacionalnog sastava bosanske SS divizije.

148 Radi se o inicijativi specijalnog njemačkog ambasadora na Jugoistoku Hermana Nojbahera da se obrazuje antikomunistička »srpska federacija« koju bi sačinjavali Srbija, Crna Gora, muslimanski Sandžak, dijelovi istočne Bosne i Hercegovine, kao i Srema. Hermann Neubacher, Sonderauftrag Südost 1940. bis 1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten, Göttingen–Frankfurt, 1956, S. 155.

149 PAAA – Bon–Akten–Nachlass Kasche 10/2 – Zagreb, den 3. Dezember 1943. »Die Lage im Kroatien und Vorschläge für die Weiterentwicklung der deutsch-kroatischen Beziehungen«, Geheime Reichssache – H 302017 – H 302045.

»HRVATSKA DRŽAVA STOJI I PADA SA NJEMAČKOM«

Na prelazu iz 1943. u 1944. godinu u krugu vojnih i političkih predstavnika Rajha različito se razmišljalo o stanju i odnosima u NDH. Unutar njemačkog vojnog faktora preovladavala je kritička pozicija prema režimu, ali ni tu se ne može govoriti o dosljednom stanovištu. Mišljenje znatnog dijela komandanata njemačkih krupnih jedinica je da NDH nema uređenu upravu, sređen privredni život i zdrave finansijske uslove. Oslonjena na ustašku organizaciju, prvenstveno na njen vrh, vlada NDH nije sposobna da vlastitim snagama poboljša opšte stanje niti je znala da uspješno iskoristi njemačku vojnu podršku u procesu stvaranja hrvatskih vojnih jedinica. Još u jesen 1943. godine u najširim hrvatskim krugovima topila se vjera u njemačku pobjedu, ali su tome shvatanju podlijegale i vodeće političke ličnosti u NDH. Izostala je kontrapropaganda da hrvatska država stoji i pada sa Njemačkom. »Pravi gospodar« situacije je Tito. Nasuprot ovim pogledima, održavalo se uvjerenje da su ustaše najbolji vojnički elemenat, a ustaški pokret politička osnova državne organizacije NDH. Uporedo s tim, dolazila su do izražaja mišljenja da svi hrvatski slojevi slijede tradicionalno oportunističku politiku, da Hrvat nije komunist, ali da je u širokim krugovima prisutno anglofilsko opredjeljenje, te da u slučaju velikog neprijateljskog iskrcavanja treba računati sa raspadom hrvatske vojske. Imenovanje Ante Vokića za vojnog ministra predstavljalo je, po ocjeni njemačkih vojnih krugova, znak da će se zaoštravati ustaški kurs.[150]

Među generalima koji su imali kritičku poziciju prema ustaškom vrhu, svojim dosljednim stavovima posebno se izdvajao Glez fon Horstenau. On je smatrao da je njemačkom prijateljstvu u Hrvatskoj silno naškodilo što su se s njemačke strane trpjele »krvave neljudske izrasline ustaške politike«. Upozoravao je da su hrvatski vojnici borbu protiv partizana osjećali kao rat protiv braće (»Bruder–Krieg«). Izvještavao je da je Pavelić sa svojim krugom mislio samo o tome kako da se održi na vlasti, bez obzira na cijenu, koliko god to koštalo. Bio je uvjerenja da je za njemačko vođenje rata i za stav njemačkog vojnika bilo nepodnošljivo oživljavanje ustaškog terora.[151]

Drukčije je razmišljao poslanik Kaše. Govoriti o ustaškom teroru bilo je, po njemu, politički neodrživo. Posebno je isticao da NDH čini onu snagu koja znači jedini snažan protivuteg jugoslavenskom okupljanju.[152] Iako poteklo iz različitih

150 Karl Hnilicka, n.dj. Dokumente – N^{r} 15 – Lagebeurteilung und Tätigkeitsbericht des Marineverbindungsstabes Kroatien für die Zeit von Anfang Dezember 1943. bis Ende Januars 1944. (7. Februar 1944) – S. 276–279.

151 Ibidem, Dokument N^{r} 16; Bericht des deutschen bevollmächtigen Generals in Kroatien vom 5. Januar 1944, s. 279–280.

152 Ibidem, Deutscher Gesandter – Zagreb, den 14. Januar 1944. – Geheime Reichssache! Stellungnahme zum Bericht des bevollmächtigen deutschen Generals in Kroatien als Militärattache. Die kroatische Wehrmacht an der Jahreswende 1943–1944. S. 281–283.

motiva i korijena, antijugoslavenstvo je bilo zajedničko opredjeljenje vrhova Trećeg Rajha i ustaške NDH. Kaše je u tome vidio trajnu garanciju njemačko-hrvatskog savezništva. U Bosni su ga posebno iritirali primjeri podrške pojedinih njemačkih predstavnika muslimanskim težnjama na pravcu bosanske autonomije. U tom pogledu relevantnu opasnost za NDH vidio je i u slučajevima kada su pripadnici 13. SS divizije na dopustu govorili da će njihov povratak u Bosnu imati uticaja u smislu autonomije Bosne i Hercegovine.[153] Često je to bio predmet njegovih telegrama ministru inostranih poslova kao i aktivnost »Titovih bandi«, za koje kaže da su u porastu i poslije gubljenja određenih teritorija. U izvještaju s kraja februara 1944. javlja da je sve jasnija nepouzdanost četnika, usljed čega u Hrvatskoj jača pritisak u smislu odlučnog rješavanja četničkog pitanja.[154] U oficijelnoj analizi položaja Hrvatske tokom 1944. godine stoji da je već od ljeta 1942. postalo jasno da ustaška emigrantska grupa nije u stanju da u zemlji uspostavi mir i red sredstvima koja su joj stajala na raspolaganju. Stoga se sa njemačke strane moralo postaviti pitanje da li je hrvatska država u postojećem obliku uopšte sposobna za život i da li Poglavnikovom režimu Njemačka treba da i dalje pruža podršku. U analizi se navodi da je poslanik Kaše početkom 1944. godine označio ustaše kao vrijednu trupu i »elementaran pokret«, koji Nijemci ne mogu po svojoj zamisli modelirati. Nasuprot njemačkom poslaniku, opunomoćeni general za NDH, Glez fon Horstenau preporučivao je više puta tokom prethodne godine distanciranje od ustaškog kursa i ukazivao na nužnost proširenja političke baze hrvatske vlade. U Vrhovnoj komandi Vermahta bili su saglasni sa tom generalovom ocjenom, ali to gledište nije tada dobilo saglasnost Hitlera, koji je krajem avgusta bio uz one predstavnike Rajha u NDH prema kojima je Poglavnikova vlada predstavljala jedino moguću vladu, a ustaše jedini državonoseći pokret hrvatskog naroda.[155]

Tokom rata Pavelić i članovi vlade NDH više puta su dolazili u posjetu Hitleru da bi, u razgovoru s njim, razmotrili i riješili neka aktuelna vojno-politička pitanja. Te posjete završavane su različitim rezultatima. U martovskom (1944.) susretu sa Hitlerom, osim dogovora da se pri njemačkoj komandi uspostavi neke vrste hrvatski štab za vezu, članovi hrvatske delegacije, koju je predvodio predsjednik vlade dr. Nikola Mandić, smatrali su da je najpozitivnije što su postigli bila Hitlerova uvjerljiva izjava da za Nijemce mora da trajno postoji razlika između savezničke Hrvatske i pobijeđene Srbije. Prema ministru inostranih poslova NDH dr Periću, Hitler je tom prilikom rekao da »Srbi nikad neće biti naši (tj. njemački) prijatelji«.[156]

Odnosi u Hrvatskoj, a pogotovo u Bosni i Hercegovini sve izrazitije su se razvijali suprotno vojno-političkom kursu i strategiji njemačkih okupacionih fak-

153 A VII – London–N 2 – Telegramm N^{r} 189 von 16. II 1944. – H 297580–H 297581.

154 PAAA – Bonn–Nachlass Kasche 10/2 – Lagebericht in Kroatien 29. II 1944. – Aufzeichnung für Herrn RAM – H302046.

155 Kriegstagebuch (KTB) – IV 1 (1944) des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtsführungsstab), Erster Halbband 1. I 1944 – 22. V. 1945. Eingeleitet und erläutert von Percy Ernst Schramm Frankfurt am Main, 1945, S. 733–734.

156 Karl Hnilicka, n. dj. Dokument № 17 Lagebericht Kroatien, März 1944 (Abwehrrapport) – Beheime Kommandosache, S. 289.

tora i njihovih hrvatskih saveznika. Inspirisane potrebom umirenja Bosne, mnoge njemačko-hrvatske operacije okončavale su bez trajnijih rezultata. Ustanički pokret se nije dao slomiti, a umirenje je bilo sve neizvjesnije. Nijemci su spoznali da se raspada blok njihovih saveznika i širi front njihovih protivnika. U tom smislu karakterističan je izvještaj general-majora SS Ernsta Fika rajhsfireru SS Hajnrihu Himleru o stanju u Hrvatskoj iz sredine marta 1944. godine. Ovaj general izvještava da su ustaše nedisciplinovane, vojnički slabo obrazovane i u borbenom pogledu prilično nepouzdane. Za domobrane kaže da su od neznatne borbene vrijednosti, a njihovi viši štabovi mahom neodlučni i nesigurni. Gonjeni od četnika i zapušteni od ustaša, Muslimani, dijelom prisilno, prilaze dobrovoljačkim SS jedinicama ili partizanima kako ne bi i dalje stradali od četnika, partizana ili ustaša. Partizani su u stalnom porastu. Pod Titom, potčinjeni Sovjetima, bore se kako protiv njemačkih snaga tako i protiv domobrana, ustaša i četnika. U posljednje vrijeme, djelimično podržani od Nijemaca kao srpski nacionalisti, četnici se bore jedanput protiv Nijemaca, jedanput protiv ustaša, domobrana i partizana. Oni su nepouzdani i u slučaju angloameričkog iskrcavanja sigurno bi bili na strani protivnika. Naše snage, s obzirom na takvo stanje, vode bezizglednu borbu. General Fik uvjerava Himlera da uspostavljanje mira u NDH i okončanje borbi između domobrana, ustaša, četnika i partizana kao i vjerske borbe između muslimana, katolika i pravoslavnih zahtijevaju uspostavljanje poretka u Hrvatskoj pod njemačkim vođstvom.[157] Tako je stanovište njemačkih vojnih vrhova u NDH o nužnosti opšte njemačke kontrole nad ukupnom hrvatskom upravom zahvatilo i vodeće predstavnike oružanih SS formacija. Kao i Himleru, i njemu potčinjenim funkcionerima SS u NDH prvenstveno je bilo stalo da uz pomoć SS organizacija i jedinica slijede i osiguravaju njemačke ratne ciljeve, pa je to bio i smisao formiranja 13. muslimanske SS divizije. Himler i njegovi saradnici u NDH nikada se nisu izjasnili za autonomiju Bosne i Hercegovine, mada im nije smetalo što muslimanski autonomistički krugovi, kao i pripadnici divizije, njeno osnivanje povezuju sa promuslimanskim simpatijama Hitlerovog Trećeg Rajha.

157 Ibidem, Dokument N^{r} 18. – Schreiben des SS-Brigadeführers und Generalmajors der Waffen-SS, Ernst Fick, An den Reichsführer – SS, Heinrich Himmler, über die kroatischen Zustände (16. März 1944), S. 292–294.

HIMLEROVE »SMJERNICE« ZA BOSNU I NOJBAHEROV PROJEKT SRPSKE FEDERACIJE

Promjene u vladi NDH, u kojoj je za novog ministra inostranih poslova imenovan dr Mehmed Alajbegović, a u njegovom prethodnom ministarstvu za obnovu naslijedio ga također Musliman, Nijemci su tumačili kao političko favorizovanje Muslimana u NDH. Slično su objašnjavali i pojačanu propagandu za privlačenje Muslimana nasuprot jakom pritezanju pravoslavnih. Hrvatska državna uprava bila je veoma aktivna u podjarivanju međunacionalnih suprotnosti, koje su obilježavale zategnuti unutrašnji položaj.[158]

Smisao i karakter njemačke okupacione politike u Bosni i Hercegovini na početku 1944. godine reljefno je došao do izražaja u »Smjernicama za obezbjeđenje umirenja u Bosni«. U njima se od dobrovoljaca 13. SS divizije na prvom mjestu traži da po naredbi Firera izgrade i osiguraju mir u Bosni i da u borbi za domovinu potvrđuju vjernost vođi njemačkog Rajha Adolfu Hitleru. »Smjernice« utvrđuju da muslimansko stanovništvo čini bazu narodne zajednice u Bosni, u kojoj raseljavanjem stanovništva treba formirati monokonfesionalne opštine: muslimanske, pravoslavne i katoličke.[159]

Prema odredbama sadržanim u »Smjernicama« očigledno je da su Nijemci projektovali da će trajno ostati u Bosni, kao i u drugim jugoslavenskim zemljama. O tome svjedoči projekt o srpskoj federaciji, koji potiče od opunomoćenog poslanika Rajha za Jugoistok Hermana Nojbahera. Nasuprot planu vođe Albanske lige Bedri Pejanija o priključenju Sandžaka i Bosne i Hercegovine Albaniji (Nojbaher je taj plan nazvao »fantastičnim«, tj. nerealnim), prema Nojbaherovoj koncepciji Muslimani Sandžaka i Bosne i Hercegovine moraju ostati objekt politike Rajha i to u okviru novog poretka hrvatskog i srpskog prostora. Dok bi u okviru političke federacije ostatka Srbije, Sandžaka i Crne Gore uloga Muslimana Sandžaka bila u funkciji suprotstavljanja beogradskom centralizmu i ideji velike Srbije, u hrvatskom prostoru u interesu politike Rajha Muslimanima bi morala da se prizna široka kulturna autonomija. Tako bi, po Nojbaherovom projektu, bilo mogućno da se Muslimani hrvatskog i srpskog prostora založe za jednu državnu ideju kao u doba Osmanskog carstva i dualističke Habsburške monarhije, odnosno da djeluju protiv nacionalističkog okupljanja Hrvata ili Srba.[160] Saglasno Nojbaherovom projektu

158 Ibidem, Dokument N^{r} 19. Bericht über eine kurze Orientierungsreise des Stellvertretenden Militärattachés Agram mit Hilfsoffizier im Raum Sarajevo–Mostar–Dubrovnik vom 18. März bis 25. Mai 1944. – S. 296.

159 A VII – Mf inv. br. 232 – T–120 –R–1757 –E025378 – E025387 – Geheime Kommandosache (13. SS Division Ic 77/44 g. Kdos), Richtlinien für die Sicherung des Landfriedens in Bosnien, 9. III 1944.

160 PAAA – Bonn–Inland GI G 410, Akten betreffend: Berichte und Meldungen zur Lage im und über Nahen Osten vom 1941. bis 1944. Telegramm Nr 771, Belgrad, vom 9. 4. 1944. K 209554 – Neubacher.

Sandžak bi se našao u srpskoj federaciji, a Bosna i Hercegovina u sklopu hrvatske države, pa bi Muslimanima bila namijenjena uloga šanca između Srbije i Hrvatske.

Dok je Nojbaherov projekt bio sastavni dio novog poretka, koji bi u jugoistočnoj Evropi (kao i u Evropi u cjelini) bio uspostavljen poslije njemačke pobjede, Himlerov koncept da u Bosni i Hercegovini formira muslimansku SS diviziju bio je ograničen na rat protiv ustanika i umirenje Bosne i Hercegovine, a njen položaj bio bi regulisan takođe u sklopu poretka poslije rata. U »Smjernicama« su već bile date izvjesne pretpostavke i elementi nacional-socijalističkog uređenja u Bosni i Hercegovini.

Podržavajući kritičke zamjerke vrhova NDH zbog opredjeljenja rukovodstva SS u NDH da 13. SS divizija bude isključivo muslimanskog sastava, poslanik Kaše našao se u situaciji da bude smijenjen sa svog položaja u Zagrebu. Ministar inostranih poslova Rajha fon Ribentrop prigovorio mu je da stvarne odnose vidi »odviše očima Hrvata« i da je sklon da istinitim i ispravnim smatra »ono što mu se sa hrvatske strane kaže«. Tako je, navodi Ribentrop, tvrdio da se muslimanska SS divizija pokazala slabo u borbama protiv ustanika, dok se, po ministrovom saznanju, »ova divizija borila izvanredno i sa mnogo uspjeha«. Stoga je ministar inostranih poslova njegov ostanak na dužnosti poslanika Rajha u Zagrebu uslovio obavezom da »stvari u Hrvatskoj posmatra i prikazuje sa apsolutnom trezvenošću« i da ne dopusti da se u ovom poslu rukovodi »ličnim simpatijama ili antipatijama prema jednoj ili drugoj strani«.[161]

Za razliku od Nojbahera i Ribentropa, koji su poziciju u Bosni posmatrali sa stanovišta opšte strategije Rajha, komandant 13. SS divizije general Zaubercvajg analizirao je bosansku situaciju iz neposredne blizine, što mu je omogućavao sam njegov položaj. Njegovo konkretno viđenje stvari motivira nas da ga iscrpnije prikažemo. Po Zaubercvajgovoj ocjeni, nemoć NDH je očigledna. Nezavisnost hrvatske države temelji se isključivo na Firerovom gledištu da je treba podržati i održati. Stoga on tvrdi da Hrvatska postoji samo zahvaljujući prisustvu njemačkih oružanih snaga. Dokaze za ovu tvrdnju nalazi u činjenici da se »pozitivni elementi« među rimokatolicima distanciraju od ustaša, da rimokatolički seljački narod jednodušno stoji protiv ustaškog državnog vođstva. U sjeveroistočnoj Bosni jedino srpskopravoslavni dio stanovništva predstavlja radno i životno sposoban faktor. Građanstvo je suzdržljivo i prožeto kukavičlukom. Intelektualci su okrenuti komunizmu. Jasnu liniju mogućno je prepoznati jedino kod srpskog seljaštva, koje se dobrovoljno organizuje u četničkim jedinicama za zaštitu svog zavičaja. Muslimani su, po njegovom uvjerenju, nepouzdan elemenat. Oni uvijek traže oslonac kod jačih. Nastali pod uticajem postojanja divizije, njihov zanos i uvjerenje da ona ima snagu da svu Bosnu i Hercegovinu dovede u jednu muslimansku autonomiju – brzo su se ugasili. Oni su prvenstveno orijentirani prema koristoljubivim interesima, a ne prema zajednici cijelog naroda. Muslimanska inteligencija neće nikad naći vođu u svojim redovima. Muslimanske vođe mogu da se pojave samo iz sastava borbene zajednice jedinica SS. Ustaše okupljaju apsolutni ološ u svojim jedinicama radi razbijanja muslimanske SS divizije. Oni vrbuju pripadnike divizije

161 PAAA – Bonn, Nachlass Kasche, 10/2 – AA – Berlin, 13. April 1944, Persönlich – An den deutschen Gesandten Herrn Kasche, Agram, H302049–H302052.

isključivo materijalnim obećanjima. Pripadnicima divizije na dopustu nude više činove, znatno veću platu, mnogo bolju hranu. Vrbovanje dobrovoljaca iz vojske Huske Miljkovića propalo je zahvaljujući ustaškoj kontrapropagandi. Tvorevina NDH mora prije ili kasnije okončati u haosu. Ako Nijemci napuste zemlju, u njoj će zavladati boljševizam. Balkanskom boljševizmu moramo se jedinstveno suprotstaviti – vojnički i privredno. U prvom redu, moraju se razbiti i obezglaviti neprijateljske organizacije u gradovima. Masa gradskog stanovništva je komunistički zaražena. Odlučujući faktor boljševizacije je 100% provedena i teritorijalno čvrsto povezana organizacija. Nasuprot ovoj ocjeni, komandant divizije navodi stanovište ustaša prema kome su Muslimani u jedinicama SS »državni neprijatelj broj 1«, a ne »boljševičke Titove bande«. U nastavku analize general tvrdi da će neprijatelj (partizani) ponovo pokušati da se povrati na područje Majevice, Posavine, Semberije. Pri tome on računa na saradnju muslimanske inteligencije iz gradova. Posljedice ustaških akcija protiv Srba u najvećoj mjeri služe vojnopolitičkom jačanju neprijatelja. Zeleni kadar Huske Miljkovića u Cazinskoj krajini pristupio je partizanima u februaru i martu. Huskine pristalice nisu se odlučile na prelaz u SS jer hoće da ostanu u svom zavičaju. Četnici uživaju izvanredan ugled u pravoslavnom narodu. Kod Hrvata i Muslimana su veoma omrznuti. Kao nosioci monarhističke ideje, četnici su prihvatili borbu protiv komunista. Oni se pripremaju da u datom trenutku prigrabe vojnu i političku vlast u istočnoj Bosni i stvore priželjkivanu velikosrpsku državu. Među Muslimanima oni povremeno vode propagandu pozivajući se na zajedničku borbu protiv komunizma. Dešavalo se da su se četničke jedinice borile protiv Titovih formacija zajedno sa zelenokadrovskim grupacijama. Ova propaganda saradnje sa Muslimanima nije bila iskreno zamišljena. Na izvjesne primjere bližih odnosa između pripadnika SS i četnika muslimanska inteligencija, imami i zeleni kadar reagirali su propagandnim talasom mržnje prema četnicima. Staro neprijateljstvo pokreta Draže Mihailovića prema Nijemcima dovoljan je razlog da četničke jedinice, zbog njihove disciplinranosti i borbenog držanja, treba smatrati najvećom opasnošću za njemačke oružane snage. Jedna otvorena objava njemačke kampanje protiv četnika izazvala bi kod Muslimana i Hrvata buru oduševljenja. Narod bi zahvatila mržnja i osvetoljubivost, krvožednost i nagon za ubijanjem. S druge strane pak, pokret Draže Mihailovića bi dalje rastao, što bi za posljedicu imalo raspršavanje njemačkih snaga.

Prema viđenju generala Zaubercvajga, takvo je bilo okruženje u kome je 13. muslimanska SS divizija imala da izvršava operativne zadatke. Ipak, njen komandant je ocjenjivao da je raspoloženje u trupi bilo dobro. Odmah zatim, izrazio je uvjerenje da Bošnjak nije dorastao za velike napore. Brzo se zamara, ne pokazuje spremnost da pritekne u pomoć ranjenom, sklon je pljačkanju i prodaji zaplijenjenih stvari. Uvođenje smrtne kazne za primjere nasilne pljačke »donijelo je dobre rezultate«.[162]

162 PAAA – Bonn-Inland IIG, Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien vom 1944, B. 4, sBd 5, Geheime Kommandosache – Lagebericht, Nr 1(9) für die Zeit vom 7. 4. – 15. 6. 1944. – 405524–405545. – Der kommandierende General Sauberzweig SS Brigadeführer und General der Waffen SS.

VOJNO-DRŽAVNI VRH RAJHA O HRVATSKOM VIĐENJU SITUACIJE U ZEMLJI SREDINOM 1944. GODINE

Kao i prethodnih godina rata, stanju u NDH poklanjala se i tokom 1944. godine velika pažnja u Vrhovnoj komandi Rajha. Pri tome, sasvim prirodno, prednost je imao vojni aspekt, ali ni politička strana nije bila zanemarena. To je razumljivo kada se ima u vidu da je osnovni ratni cilj Rajha bio da se u svim osvojenim zemljama ustanovi »novi poredak« u duhu Hitlerove nacional-socijalističke doktrine. Isto tako, potrebno je imati u vidu da integralno razmatranje i ocjena položaja u NDH podrazumijeva njenu teritorijalno-političku cjelinu, pa prema tome i Bosnu i Hercegovinu kao njen sastavni »državni« dio. Otuda je razumljivo da i u opštim pogledima na situaciju u NDH nisu zanemarena pojedina područja od interesa za formulisanje ocjena u datom momentu. Zbog velikog značaja koji je imala u ratu, Bosna i Hercegovina često je predstavljala izvornu podlogu za njemačke analize vojno-političke situacije u NDH. Naime, činjenica je da je ustanički pokret već od početka ugrozio ustašku vlast i poredak u Bosni i Hercegovini, njene organe i institucije, kako civilne tako i vojne. S tim u vezi, u Vrhovnoj komandi Vermahta podvlači se da je još od ljeta 1942. godine postalo jasno da ustaška vlada nije u stanju da u zemlji uspostavi red i mir i da se pod uticajem stvarnog položaja u NDH u njemačkim vojnim vrhovima ubrzo postavilo pitanje da li je hrvatska država u postojećem obliku uopšte sposobna za život i da li Poglavnikovom režimu treba dalje pružati podršku. Ministarstvo inostranih poslova i njegovo predstavništvo – poslanstvo Rajha u Zagrebu, naprotiv, vjerovali su u sposobnost NDH i državotvornu snagu ustaškog pokreta. To smo pokazali na više primjera u prethodnom izlaganju. U Vrhovnoj komandi imali su kritičke rezerve prema hrvatskom oficijelnom prikazivanju situacije u zemlji. Tvrdili su da su prilikom posjete Hitleru 1. II 1944. godine hrvatski ministri nastojali da stvore utisak da je u NDH nastupila stabilizacija i uspostavljeno stanje mira, što nije odgovaralo stvarnosti. Na sastanku kod Firera 9. III (bez Hrvata) u vezi sa četničkim pitanjem zauzeto je stanovište da sve lojalne četničke jedinice budu preuzete u hrvatsku vojsku. Istovremeno, ocijenjeno je da u hrvatskom domobranstvu najslabiju tačku čini oficirski kor. Uporedo, u Vrhovnoj komandi posebno je istaknuta 13. SS brdska muslimanska divizija zbog uspješnih akcija protiv partizana. S druge strane, u Zagrebu se prigovaralo što ova divizija uživa poseban tretman i režim u pogledu smještaja i drugih vidova njenog položaja. Zamjeralo se i komandantu divizije SS brigade fireru Zaubercvajgu zbog, navodno, povlađivanja pravoslavnom elementu i četnicima.

Uporedo sa vođenjem rata sa tradicionalno hrabrim i iskusnim protivnicima, došlo je vrijeme da se misli na žetvu kako bi se spasila za potrebe vojske u prvom redu. U hrvatskoj vladi bili su načisto da za taj zadatak nemaju dovoljno snaga na

raspolaganju. Rukovodilac SS u policijskom štabu, SS brigadefirer dr Vagner, bio je kod njemačkih vojnih vlasti odgovoran za vođenje uprave i privrede u operacionom području.[163] On je učinio odgovornom 13. SS diviziju u pogledu osiguranja žetve u njenom operativnom prostoru. Početkom jula u Vrhovnoj komandi bilo je odlučeno da se žetva preda u nadležnost hrvatskoj državi. Područje 13. SS divizije južno od Save ostalo je u poslovima žetve u nadležnosti dr Vagnera. Poseban položaj koji je dobilo područje 13. SS divizije naišlo je na protivljenje Ministarstva spoljnih poslova Rajha. Rajhsfireru SS insinuirano je kako hoće da u cijeloj Posavini uspostavi poseban privredni sistem i da žetvu u ovoj oblasti iskoristi za SS. Da bi izbjegao sukobljavanje sa Ministarstvom, rajhsfirer SS je pristao da se postojeće stanje održi do 15. septembra.

Krajem jula, u Vrhovnoj komandi Vermahta konstatovano je da i dalje opada borbena vrijednost hrvatskih jedinica. S tim u vezi, general-feldmaršal fon Vajks tražio je da se hrvatska vojska mora više angažovati u borbi protiv ustaničkih formacija da bi se »štedila njemačka krv«. Po njegovom mišljenju to se moglo postići najtješnjim priključivanjem hrvatskih trupa i njihovim potčinjavanjem njemačkim komandama kao i angažovanjem samo u njihovom okviru. Govorilo se i o mogućnosti odvajanja hrvatske politike od njemačkog kursa i o tome da treba računati sa slomom ili krupnim vojno-političkim promjenama u hrvatskim oružanim formacijam. Hitler je primio na znanje prijedloge komandanta Jugoistoka, pa je preporučeno da se plan feldmaršala fon Vajksa prenese hrvatskoj vladi u pregovorima, autoritativno sa njemačke strane.[164]

Od nastanka inicijative da se formira bošnjačka muslimanska SS divizija, u vladi NDH bilo je dijaloga i oponiranja, na što se sa njemačke strane nije mnogo obaziralo. Početkom jula 1944. godine poslanik hrvatske vlade u Berlinu posjetio je državnog sekretara u Ministarstvu inostranih poslova fon Vajcsekera i tom prilikom izložio mu neke ocjene svoje vlade u vezi sa ovom divizijom. Prvi prigovor odnosio se na naziv »Bosanskohercegovačka dobrovoljačka muslimanska divizija«. Izbor ovog naziva divizije podstakao je, prema informaciji poslanika Košaka, izvjesne muslimanske intelektualne krugove da djeluju u separatističkom pravcu. U prostorijama štabova divizije izvješene su fotografije velikog jerusalimskog muftije, a ne hrvatskog državnog šefa. Na hrvatskoj teritoriji prema srpskoj granici SS divizija je praktično preuzela civilnu upravu i donosi naredbe kojima se de facto ignoriše hrvatski suverenitet. Zadiranje u hrvatsku upravu ide tako daleko da divizija imenuje starješine u selima i prisiljava ih da polažu zakletvu u kojoj se nikako ne spominje hrvatski šef države. Divizija otvoreno propagira autonomiju Bosne i Hercegovine. SS oberfirer From daje otvoreno izjave o autonomiji Bosne i Hercegovine. Ovakvim nastupanjem bosanskohercegovačke dobrovoljačke SS divizije izrazito je oslabljen autoritet hrvatske države. Poslanik, međutim, vjeruje da Hrvatska može biti korisnija ako se ojača autoritet njene vlade i prekine sa

163 Ladislaus Hory, Martin Broszat, Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945, Stuttgart, 1964, S. 161.

164 KTG IV (1944): Das Oberkommando der Wehrmacht (Wehrmachtsführungsstab), Erster Halbband, 1. I 1944 – 22. V 1945. – Kroatien (unter militärischen Gesichtpunkten) im Jahre 1944.– S. 745/6.

podrškom separatističkim težnjama Muslimana. Državni sekretar fon Vajcseker odgovorio je poslaniku Košaku da hrvatska vlada, nažalost, nije bila u stanju da u sopstvenoj zemlji uspostavi normalne odnose. To je razlog što su njemačke trupe i sa njemačke strane formirane SS jedinice morale preuzeti najvažnije borbene zadatke. Nijemci ne žele ništa više nego da hrvatska vlada dođe u položaj da svoju kuću sama dovede u red. To, međutim, nije slučaj. Stoga ne može biti govora da se iz Njemačke usmjeravaju centrifugalne težnje protiv hrvatske države. Prema Hrvatskoj Rajh vodi politiku prijateljstva i savezništva.[165]

Borbena aktivnost 13. SS divizije praćena je u krugu nadležnih njemačkih štabova u NDH sa živom pažnjom, lišenom navedenih hrvatskih političkih komentara. Za njih je bilo osnovno kako ona ispunjava vojničke operativne zadatke. U tom pogledu u štabu njemačkog opunomoćenog generala u NDH nisu krili zadovoljstvo. Šta više, u štabu su ocjenjivali da izvještaji sa položaja divizije pružaju »potpuno prijatnu predstavu« u smislu pacifikacije. Istina, umirenje operativnog područja vezali su za njemačko prisustvo na zauzetoj teritoriji, pa nisu bili u sumnji da bi postignuto stanje bilo narušeno i postalo problematično. Za njemačke okupacione snage umirenje zemlje i dalje je bilo najvažniji problem. Po ocjeni ovog štaba stanje u Bosni (i Hrvatskoj) otežavao je pooštreni kurs ustaša prema pravoslavnima, sa čime su bile u skladu inicijative »samopomoći« katolika i muslimana protiv četnika. Situaciju su činili složenijom porast neraspoloženja prema Nijemcima, sumnja u njemačku pobjedu, porast dezerterstva u domobranstvu i, naročito, pojačana aktivnost partizanskih jedinica.[166] Navedenim teškoćama doprinosilo je i držanje 13. SS divizije. Poslanik Kaše izvještava krajem jula ministra inostranih poslova da je divizija uspostavila vlastitu upravu na prostoru Brčko–Tuzla–Bijeljina i na taj način potpuno ignorisala organe hrvatske države. Posljedice ovakvog ponašanja nanose štetu njemačko-hrvatskim odnosima i kod Hrvata izazivaju veliku sumnju u Rajh u pogledu njemačkih planova u istočnoj Bosni. Da bi se prevazišli problemi nastali pod navedenim okolnostima, Kaše je učinio sljedeće prijedloge: 1. 13. SS divizija može da se u Hrvatskoj angažuje samo vojnički, bez političkih ovlaštenja; 2. Ukida se naredba 13. SS divizije o političkim i administrativnim mjerama u zauzetom području; 3. Regrutovanje za diviziju treba da se obavlja u broju dogovorenom između njemačkog vojnog inspektora i hrvatskog vojnog ministra.[167]

Složenost situacije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koja je posljedica ponašanja 13. SS divizije, četnika i muslimanskih autonomističkih težnji uslovila je početkom avgusta sastanak kod državnog sekretara inostranih poslova barona fon Stengrafta, SS brigadefirera Kaltenbrunera, Bergera, Lorenca, poslanika Kašea i državnog podsekretara Henkea. Prema Hitlerovom stanovištu, u radu sastanka

165 PAAA – Inland IIG 404, Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien, vom 1944, Bd 4, s Bd5, ST. S. Pol. Nr 226 – Berlin, den 4. Juli 1944. – 393406–393411.

166 Zbornik NOR-a, XII, knj. 4, Dokument br. 94; Informacija operativnog odelenja nemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj od 18. jula 1944. o vojno-političkoj situaciji u NDH, str. 424–427.

167 Arhiv Jugoslavije (AJ) – T–120 – Rolna 1757; Der deutsche Gesandte – Zagreb – 26. Juli 1944. – 13. SS Division – E 025376–E 025378.

nije trebalo da učestvuju predstavnici Vermahta pošto nije bio neophodan dogovor sa Vrhovnom komandom. SS brigadefirer Kaltenbruner ukazao je na različita rasuđivanja u Hrvatskoj i obavijestio da je u njegovoj službi prisutno gledište da bi odstranjenje Poglavnika u osnovi riješilo problem Tita i ukinulo najveći dio svih problema. Poslanik Kaše zastupao je shvatanje da se »Titove bande« samo neznatnim dijelom sastoje od Hrvata, da prije svega slijede direktive iz Moskve i da su veoma malo plod unutrašnjih hrvatskih kretanja. Stoga on najozbiljnije upozorava na opasnost odstranjenja ustaškog režima, jer se on ne može zamijeniti jednim boljim. Izlažući pojedinosti, tvrdio je da je saradnja sa hrvatskom vladom, uprkos svim slabostima, pokazala kontinuirane pozitivne rezultate na planu zajedničkog vođenja rata.

Slijedilo je razmatranje o 13. SS diviziji i sa njom povezanim pitanjima, kao i o četničkom pitanju ukoliko se ono ticalo SS jedinica. U vezi sa Hitlerovom naredbom da se do 1. X 1944. godine osnuje druga SS divizija u Hrvatskoj, SS brigadefirer Berger izložio je teškoće prilikom stvaranja i angažovanja postojeće 13. SS divizije. Izjavio je da je naredba 13. SS divizije pod naslovom »Smjernice za osiguranje zemaljskog mira u Bosni« donesena bez njegovog znanja i da je u međuvremenu stavljena izvan snage. Zatim je dodao da u diviziji nije dozvoljena propaganda bosanske autonomije i da je on ne odobrava. Naspram pripadnicima divizije, on zastupa gledište da će svaki vojnik prema ratnom zalaganju poslije završetka rata dobiti svoju nagradu. Što se tiče formiranja nove divizije on prihvata da saraduje sa Hrvatima. Također je spreman da kao osnovu uzme ustaške jedinice i ne samo muslimanske regrute. Poslanik Kaše je rekao da je u prvim razgovorima o osnivanju 13. SS divizije podržao Poglavnikovu ponudu da se 6.000 ustaških dobrovoljaca uključi u sastav divizije, što je bilo odbijeno od strane vođstva SS. U vezi sa formiranjem druge SS divizije sastavljene od Hrvata, poslanik Kaše je primijetio da se Hrvatska više ne smije smatrati velikim ljudskim ratnim rezervoarom, jer su već do sada njene mogućnosti veoma iscrpljene. On će sa svoje strane u svakom slučaju podržati mjere u smislu obrazovanja SS divizije i pri tome dodaje da rješenje četničkog pitanja u Hrvatskoj predstavlja uslov za uspjeh ovog programa. Poslanik Kaše posebno je insistirao na rješenju pitanja četnika, koje je, po njegovom uvjerenju, odlučujuće za ukupan odnos Hrvatske prema Rajhu. SS brigadefirer Berger prihvatio je, principijelno, ovo stanovište i izjavio da rajhsfirer SS planira da uskoro posjeti Hrvatsku i u Zagrebu riješi razmatrana pitanja. Državni sekretar Stengraft izrazio je zadovoljstvo sastankom i njegovim rezultatima, čija je suština da se ostvari saradnja i jedinstveno djelovanje svih njemačkih oficijelnih instanci u hrvatskom prostoru. Korisnost ovih dogovora dokazaće se, uvjeren je Stengraft, prvenstveno potpunim umirenjem.[168]

168 PAAA – Inland IIG – 404 – Akten (kao pod 165), Vermerk über eine unter dem Vorsitz des Herrn Staatssekräters Baron von Stengracht im Auswärtigen Amt stattgefundenen Besprechung zur Klärung der Fragen der politischen Zusammenarbeit zwischen den verschiedenen in Kroatien eingesetzten deutschen Stellen – Berlin, den 4. August 1944. E 505377/1-E505377/7.

U POREĐENJU SA HRVATIMA HITLER JE U POGLEDU VOJNE VRIJEDNOSTI DAVAO PREDNOST MUSLIMANIMA

Na sastanku u Glavnom štabu sredinom avgusta, poslanik Kaše obratio se Hitleru da izloži svoje gledište o odnosima Rajha prema Hrvatskoj i njenoj vojsci s obzirom da su i u hrvatskim i u njemačkim vojno-političkim krugovima bila prisutna različita razmišljanja i gledišta. Prema poslanikovoj zabilješci, Hitler je rekao da Njemačka nema nikakvih rezervi i negativnih stavova prema hrvatskoj državi i njenom razvitku. Naprotiv, ona će hrvatskom narodu pomoći svim sredstvima, ali je upozorio da Hrvatskoj prijeti od Angloamerikanaca ista opasnost kao i od bolješevika. Zamoljen da kaže svoje mišljenje o planu komandanta Jugoistoka general-feldmaršala fon Vajksa, pošto je pročitao tekst plana, Hitler je formulaciju »priključenja hrvatskih trupa njemačkim« zamijenio novom, kojom se od njemačkih oružanih snaga traži da prema hrvatskim trupama ispoljavaju i potvrđuju odnos »vjernosti«. U pogledu njemačko-hrvatskih odnosa u poslijeratnom razdoblju Hitler je rekao da bi između Rajha i Hrvatske morala da se uspostavi tješnja povezanost sa izvjesnim oblikom autonomnog položaja Hrvatske.[169]

Značajno je da je samo sedmicu dana poslije ovog razgovora sa Kašeom, u susretu sa najbližim saradnicima Hitler izrazito nepovoljno govorio o Hrvatima. Tu nema nijedne riječi uvažavanja za njemačko-hrvatsko ratno savezništvo. Među otvorenim pitanjima na Balkanu, po njegovoj ocjeni, pored srpskog i bugarskog, nalazi se i hrvatsko pitanje. Hitler o Hrvatima kaže da nemaju nikakvu predstavu o državnosti i da je neće nikad ni imati, jer se tokom 500 godina nisu razvili u državu. Rješenje hrvatskog pitanja on vidi u inkorporiranju u Rajh, odnosno u njemačkom protektoratu. Njegovo je gledište da Rajh može »samo prividno« da sarađuje sa postojećom hrvatskom vladom. Za razliku od Hrvata, Hitler je Srbima priznavao sposobnost da imaju i održe državu, ali je bio ubijeđen da će oni uvijek zastupati velikosrpsku ideju, usljed čega Nijemci ostaju trajni protivnici Srbije.[170] Ove poglede Hitler je izložio u svom Glavnom štabu u prisustvu najviših predstavnika Vermahta i vlade Rajha: feldmaršala Kajtela, feldmaršala fon Vajksa, rajhsfirera SS Himlera, ministra inostranih poslova fon Ribentropa i specijalno opunomoćenog poslanika za Jugoistok Hermana Nojbahera. Pred najpouzdanijim saradnicima Hitler je izložio svoje intimno uvjerenje o Hrvatima i Srbima, što nije učinio na prethodnim sastancima, iako je njihov predmet bio takoreći identičan.

Navedena Hitlerova rasuđivanja o Hrvatima su izrazito kontroverzna i protivrječna. Kao ogranak slavenskog stabla Hrvati su, po njemu, narod niže rasne

169 Isti fond; Vermerk betrifft Besprechung beim Führer im Hauptquartier »Wolfschanz« am 14. August 1944. zwischen 17,30 und 18,30 ühr; Zagreb, den 16. September 1944. – Geheime Reichssache, H 301996 – H 301999.

170 A VII – NAV–T–311 – r. 192, S. 802–812 – H Qn – 22. VIII 1944.

vrijednosti, nad kojim su Nijemci pozvani da vladaju. Još prije aprilskog rata, Hitlerovo stanovište je bilo da Hrvatska pripada interesnoj sferi njegovog osovinskog partnera, Italiji. U ratu protiv Jugoslavije, uz njemačku oružanu pomoć, uspostavljena je NDH, kojoj je Bečkim dogovorom (21. i 22. aprila 1941.) priključena Bosna i Hercegovina, da bi cijeli prostor nove državne tvorevine demarkacionom linijom bio podijeljen sa Italijom na dva okupaciona područja. Istovremeno, uz njemačku saglasnost Italija je izvršila amputaciju velikog dijela hrvatske teritorije, da bi zatim vojnom silom anektirala Dalmaciju i hrvatska jadranska ostrva i na tom prostoru uspostavila svoju državnu administraciju. Od nezavisnosti nove hrvatske države nije bilo ni traga. Sve Hitlerove prohrvatske deklaracije bile su u funkciji mobilizacije hrvatskog ljudstva za ratne ciljeve Trećeg Rajha. Isti smisao imala je i Hitlerova politika prema Bosni i Hercegovini: iz njenog stanovništva angažovati što više ratnika i iz njenog prirodnog i ekonomskog potencijala što više sredstava uzeti za njemačke ratne potrebe. Zato on u razgovoru sa poslanikom Kašeom podsjeća na ratničku vrijednost muslimanskih pripadnika bosanskohercegovačkih regimenti u sastavu austro-ugarske vojske tokom Prvog svjetskog rata. U poređenju sa Hrvatima, muslimanski borci su postojani, kaže Hitler.

Ipak, ustaškom vojno-političkom vrhu u NDH preostalo je da se što tješnje drži vojno-državnog vođstva njemačkog Rajha, kao što je ovome takođe bila potrebna svaka hrvatska i bosanskohercegovačka četa. Razgovori kod Hitlera u avgustu vođeni su u jednoj, po njemačke ratne prilike kritičnoj situaciji. O tome svjedoči i jedno pismo Pavelića poslaniku Kašeu datirano istog dana, 22. avgusta, kada je Hitler imao susret sa svojim maršalima i ministrima. U pismu Pavelić se žali na njemačkog opunomoćenog generala fon Horstenaua, koji je, navodno, ubjeđivao ministra Lorkovića da je Njemačka na pragu poraza, da on ne vjeruje u njemačku pobjedu i da spomenute Horstenauove izjave negativno utiču na neke hrvatske ministre. U pismu on obavještava Kašea da će s tim u vezi preduzeti odgovarajuće mjere.[171]

171 PAAA – Bonn – Nachlass Kasche 10/2 – Zagreb, den 22. August 1944. – Seiner Excellenz dem deutschen Gesandten Siegfried Kasche – H 302134–H302136.

DEZERTERSTVO IZ 13. MUSLIMANSKE SS DIVIZIJE I DOMOBRANSKIH JEDINICA U BOSNI I HERCEGOVINI TOKOM RANE JESENI 1944. GODINE

Stanje na istočnom frontu brzo se mijenjalo. U prodoru prema jugozapadu sovjetske oružane snage stigle su na granicu Rumunije, koja je 23. avgusta pristupila protivnjemačkoj koaliciji. Preokret u Rumuniji izmijenio je, po ocjeni Vermahta, jednim udarcem položaj Hrvatske. Sada je ona ostala jedini njemački saveznik na jugoistoku. U njemačkoj Vrhovnoj komandi smatralo se da je to bila zasluga čvrstog ustaškog kursa, koji se u kritičnom momentu pokazao gospodarem situacije. Sa njemačkog stanovišta bilo je potrebno ojačati ugled hrvatske vlade i omogućiti joj toliko slobode, koliko je to odgovaralo interesima Vermahta.[172]

Analize učinjene u Vermahtu svjedočile su o nepovoljnom vojno-političkom stanju u NDH. Jedan njemački izvještaj s početka druge polovine septembra potvrđuje da je unutar hrvatskih oružanih snaga došlo do naglog osipanja. Bila je to reakcija na poziv Vrhovnog komandanta partizanskih formacija pripadnicima hrvatskih vojnih jedinica da ih do 15. septembra napuste i uključe se u formacije NOVJ, u borbu protiv njemačkih okupatora. U izvještaju se navodi da je do pravog rasula došlo u legionarskim formacijama, koje su završile vojnu obuku u Njemačkoj, kao i u 13. muslimanskoj SS diviziji u tuzlanskom bazenu. Ocjenjivalo se da je do 18. septembra iz ove divizije dezertiralo preko 2.000 podoficira i vojnika. Iz rejona Prijedor–Ljubija prestale su isporuke gvozdene rude, a transport boksita iz mostarskog bazena zavisio je od funkcionisanja željezničke pruge Mostar–Brod, koju su partizani često onesposobljavali.[173] Vojne pozicije i privredni interesi Rajha u Bosni bili su elementarno ugroženi.

Pojave dezerterstva širokog obima i problemi u poljoprivredi okupirali su pažnju njemačkih štabova u Bosni. Mjesečni izvještaj za septembar SS brigadefirera Vagnera obiluje svjedočanstvima o porastu dezerterstva u hrvatskim jedinicama i teškoćama u pogledu skupljanja i osiguranja poljoprivrednih proizvoda. Za razliku od situacije u avgustu, položaj u septembru se bitno promijenio. Pod uticajem »izdajstva« Rumunije i Bugarske, ustaše i želeni kadar, a naročito domobrani, prebjegavaju sa oružjem protivniku. Dezerterstvo Hrvata iz »Handžar« divizije dobilo je ozbiljne razmjere. Divizija je sabijena u veoma tijesan prostor, 12.

172 KTB IV 1 (1944); Erster Halbband, 1. I 1944. bis 22. V. 1945. »Kroatien (...) im Jahre 1944« – S.750/751.

173 Zbornik NOR-a, XII, knj. 4, Dokument br 134; Izveštaj vojno-privrednog štaba Jugoistoka od 19. septembra 1944. Upravi za vojnu privredu Vrhovne komande Vermahta o situaciji na privrednom području NDH i uticaju Titovog poziva od 15. septembra 1944. na predaju ustaško-domobranskih i legionarskih jedinica – str. 599/600.

ustaška brigada prešla je na stranu neprijatelja, usljed čega je industrijska oblast Tuzle izgubljena. Grad Gračanicu napustile su hrvatske jedinice. Doboj je izgubljen zahvaljujući izdaji domobranskog puka, koji je sa svim oficirima, cjelokupnom artiljerijom i oružjem prešao »crvenim«. Tako stvorena situacija nametnula je komandi IX brdskog SS korpusa izvjesne odluke i naredbe, kao što su: da se svi fireri i unterfireri koji su ostali bez svojih formacija stave na raspolaganje »Handžar« diviziji; da se ostatak firera u mjesnim komandama Brčko i Bijeljina angažuje na zadacima u poljoprivredi i dr. Težište rada je na ubrzanom grabljenju i utovaru žita. Zauzimanje Tuzle i Zvornika od strane partizana donijelo je novo uznemirenje stanovništva. Srpska sela obustavila su potupno dovoz žita. Uprkos tome, Vagnerovoj organizaciji je uspjelo da se prikupe žito i sirova mast i lageruju u Bijeljini i Šenbornu. Postoji mogućnost, stoji u izvještaju, da se obavi berba kukuruza. Do 25. septembra obrano je oko 80 tona kukuruza u klipu, a SS upravniku privrede Jugoistoka upućeno je 350 tona pšenice. Odjeljenje poljoprivrede ima još da dovrši berbu suncokreta i kukuruza, kao i da nabavi još potrebne količine hljebnog žita.[174]

Bila je prava rijetkost da u ovo vrijeme njemački izvještaji zabilježe neku vijest koja bi bila povoljna za Rajh. Septembarski raport o položaju na hrvatskim ratištima konstatuje da se hrvatsko domobranstvo ubrzano raspada. Čak se i u redovima folksdojčera osjećala malodušnost i sumnja u pobjednički ishod rata. Zahvaljujući pristupanju cijelih hrvatskih formacija, partizanske snage su brojno i naoružanjem postale veoma jake. Pod pritiskom ofanzivne aktivnosti partizana u prostoru Banje Luke morala su se (23. IX) evakuisati naselja Adolfstal, Vindhorst i Trošelj. Nije uspjelo spašavanje 3.000 tona hljebnog žita. Ustaška vlada i ustaške organizacije, sada kao i ranije, ne vide u komunizmu glavnog neprijatelja, već isključivo u srpstvu. Svaki pokušaj »nacionalnih« Srba da se protiv komunizma bore na njemačkoj strani shvata se kao ugrožavanje hrvatske države i neprijateljski rad protiv hrvatstva. Pavelićeva posjeta (18. IX 1944.) Hitleru pokazala je da za Hrvatsku ne postoji nikakav drugi izlaz nego ići zajedno sa Njemačkom sve dok postoji izgled za njemačku pobjedu, u koju se u ustaškom vrhu još vjerovalo. U redovima pristalica Hrvatske seljačke stranke (HSS), pod uticajem ličnih neslaganja i podvajanja, nastupila je izvjesna besperspektivnost. Mjestimično su izrazite pojave približavanja »komunističkom NOP-u«. Prekid odnosa Turske sa Rajhom odrazio se veoma nepovoljno među bosanskim Muslimanima po Njemačku. Prisutno je razočarenje što muslimanska SS divizija nije ostvarila autonomiju Bosne i Hercegovine i restaurirala agrarne odnose iz doba vladavine Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini. Dosadašnje prijateljsko držanje prema Njemačkoj jedva da se još osjeća. Muslimanska inteligencija sada je bez orijentacije i pokušava da

174 Karl Hnilicka – n.dj. Dokumente Nr 22; Monatsbericht September 1944. des Generalkommandos IX des Waffen-Gebirgskorps der SS an den Reichsführer SS, Brčko, den 30. IX–1944. – Geheime Kommandosache! – Der Leiter SS und Polizei Organisationsstabes – Wagner SS Brigadeführer – S.320–322.

se zadovolji nekom svojom idejom Jugoslavije. Široke mase vežu svoje nade za Ankaru i njeno prijateljstvo sa Engleskom. One su uvjerene da će Turska založiti svoj uticaj da im se osigura povoljan položaj nezavisno od države kojoj pripadnu. Pravoslavni Srbi traže kontakt sa Nijemcima radi naoružanja četničkih jedinica za odbranu od ustaša kako bi se zaštitili u trenutku sloma Rajha. Osvajanjem prostora od strane »bandi« u borbama za Banju Luku još više je smanjeno područje vlasti hrvatske države. Ova okolnost nepovoljno se odražava na moralno i političko raspoloženje hrvatskog stanovništva.[175]

175 Aj – T–120 – rolna 1.146; Lagebericht, September 1944. Referat Kroatien – 449345–449351.

KAŠE: MUSLIMANI POTPUNO IZGUBILI POVJERENJE U NIJEMCE I NDH

Zbog čestih rasprava i sukoba sa Pavelićem i Kašeom, naročito zbog suprotstavljanja i osuda ustaških zločina nad pravoslavnim stanovništvom, što je po njegovom uvjerenju nanosilo štetu ugledu Rajha i njemačko-hrvatskim odnosima, opunomoćeni njemački general za Hrvatsku Edmund Glez fon Horstenau morao se povući sa dužnosti u NDH. Otvoreni konflikt sa Pavelićem onemogućio je njegov dalji opstanak u Zagrebu. 9. septembra 1944. Horstenau je u Firerovom Glavnom štabu tražio da bude razriješen dužnosti. Njegovo povlačenje podudarilo se sa novom etapom zaoštravanja ustaškog kursa u NDH. To se potvrdilo prilikom Pavelićeve posjete Hitleru 18. septembra, koja je protekla u znaku afirmacije čvršćeg ratnog i ideološko-političkog njemačko-hrvatskog savezništva. Na Pavelićevo insistiranje dogovoreno je da se prekine »bratimljenje« sa četnicima. Hitler se saglasio sa orijentacijom u smislu jačeg oslonca na ustaše, sa svrstavanjem domobrana u ustaške formacije, sa energičnim nastupanjem prema pravoslavnom stanovništvu i raskidom svakog oblika njemačke saradnje sa četnicima. Nije, međutim, pristao na obrazovanje hrvatske Vrhovne komande. Neposredno poslije Pavelićeve posjete, upućene su njemačkim vojno-političkim predstavnicima u NDH »smjernice« u kojima se podvlači da ustaše čine političku osnovu hrvatske države i hrvatske vojske i da su sve njemačke oficijelne instance Vermahta u Hrvatskoj pozvane da se založe za afirmaciju ustaškog kursa i da ga bez kolebanja podržavaju. Takođe se zahtijevalo da se postepeno i sistematski obustavi saradnja sa četnicima gdje god je postojala.[176]

Hitlerovi i Pavelićevi susreti i dogovori nisu bili od uticaja da se obnovi i stabilizuje raspoloženje hrvatskog stanovništva u duhu oficijelnog političkog kursa. U septembru je Zagrebom cirkulirala vijest da će njemačke trupe napustiti Hrvatsku, što je među građanima izazvalo veliku uznemirenost. Tek je povratak komande Druge oklopne armije iz Vinkovaca u glavni grad donekle otklonio uznemirenost.[177]

Zanimljivo je da je komandant Jugoistoka u ovo vrijeme razmatrao sa rajhsfirerom SS Himlerom mogućnost angažovanja 13. SS muslimanske divizije na frontu Vinkovci–Beograd, ali se plašio da bi ovo premještanje moglo u diviziji izazvati dezerterstvo širih razmjera. Naime, još prilikom osnivanja divizije obećano je njenom boračkom sastavu da će ostati na bosanskom području. Dislokacija iz Bosne sada je bila moguća samo pod uslovom razoružanja pripadnika divizije koji bi pružili otpor. Pripreme za pokretanje divizije sa bosanskog područja otpočele

176 KTB IV 1 (1944) – »Kroatien (...) im Jahre 1944« – S. 751/752.
177 Ibidem, s. 756.

su 16. oktobra, dok su pokreti za odlazak iz sjeveroistočne Bosne počeli 21. oktobra. Bio je to uvod u finale ove bosanske SS jedinice.[178]

U citiranom Ratnom dnevniku Vermahta zabilježeno je da u jesen i zimu 1944. nisu nedostajale vijesti o namjerama otpadanja i kapitulacije – bilo samog Poglavnika, bilo određenih najodgovornijih ustaških rukovodilaca. Međutim, mnogo opasniji bili su pojedini primjeri sumnje u vezi sa pojavama raspada u hrvatskoj vojsci i letargije stanovništva. Sličnim procjenama u komandi Jugoistoka bilo je praćeno preuzimanje Vrhovne komande nad hrvatskom vojskom od strane Pavelića.[179]

Sedam dana poslije pada Beograda u ruke NOVJ i Sovjetske armije, poslanik Kaše izvještava da 13. SS divizija nije više sposobna za ratne operacije kao posebna formacija i da je naredbom komandanta Jugoistoka njen preostali vojnički sastav raspoređen u druge divizije. Kaše podsjeća na prigovore koje je od početka osnivanja ove divizije činio o pogrešnosti njenog isključivo muslimanskog sastava, što je stalno nailazilo na odbijanje u krugu rukovodstva SS. Posljedica takvog razvoja ogleda se, po njemu, u raspadu 13. SS divizije, pa stoga predlaže da se pristupi vrbovanju Hrvata u SS formacije. Kaše smatra da je usljed rasula u diviziji povjerenje mase Muslimana u Nijemce i Hrvate do kraja uzdrmano.[180]

28. oktobra poslanik Kaše telegrafisao je ministru inostranih poslova da je krajem septembra iz 13. muslimanske SS divizije (»Handžar«) dezertiralo 2.000 ljudi. Politički se od početka potvrdilo strahovanje koje je on izrazio prilikom stvaranja ove divizije. Stoga on moli ministra da se od ovakvih eksperimenata odustane. U sadašnjem položaju može, uvjeren je Kaše, da se održi samo hrvatska vojska na osnovi hrvatske državne misli ustaša. Svaki drugi eksperiment samo bi bio na štetu njemačkom ratu, zaključuje Kaše.[181] On je predložio da se 12.000 razoružanih pripadnika 13. SS divizije stavi na raspolaganje Hrvatskoj, jer njihova upotreba u njemačkim trupama, po njemu, nije moguća. On se također protivi upućivanju ovih Bosanaca u Rajh, jer bi to u hrvatskom i bosanskom stanovništvu izazvalo snažno političko previranje i raspaljivanje neprijateljskog raspoloženja prema Njemačkoj.[182]

I početkom novembra Kaše uporno uvjerava Ribentropa da je bio u pravu kada se zalagao za širi hrvatski sastav 13. SS divizije. On smatra da u diviziji ne bi bilo tako masovnog dezerterstva koje je dovelo do njenog rasula. »Razvoj mi je dao za pravo u svim slučajevima«, zapisao je u telegramu Kaše.[183]

178 Zbornik NOR-a, XII, knj. 4, Dokument br. 142; Izveštaj komandanta Jugoistoka od 2. oktobra 1944. Vrhovnoj komandi Vermahta o preduzetim merama i situaciji na širem području Beograda, te namerama i pokretima jedinica NOV i POJ na tome sektoru, str. 621.

179 KTB IV 1 (1944); »Kroatien...« – S. 753–754.

180 AJ T–120 – rolna 1757 – E 025374 – E 025388 – Bezüg; Drahtbericht Nr 2054 vom 27. 10. 1944. – Betrifft 13. SS bosnisch-herzegovinische Div. »Handžar« – Geheime Reichssaches. Kasche.

181 AJ – Mf inv. br. 232–T–120 – R–1757 – E025388–AA Inl. II 684 G– Rs – Agram, den 28. Oktober 1944 – Telegramm No 2058 vom 27. 10. Geheime Reichssache – Für Herrn Reichsaussenmi Kasche.

182 PAAA – Handakten Ritter – betreffend Kroatien 1944. – B6 – Telegramm 29. Oktober 1944. – N^{r} 2067 – An RAM, Kasche.

183 PAAA – Handakten Ritter – betreffend Kroatien 1944. – B.6. – Telegramm 5. November 1944. – N^{r} 2106 – Für RAM – Kasche.

Suprotno Kašeu, visoki funkcioneri SS u NDH imali su još uvijek povjerenje u muslimanski borački elemenat. Opunomoćenik SS rajhsfirera u Hrvatskoj predložio je njemačkom opunomoćenom generalu u NDH da se za formiranje druge brdske SS divizije, koje je naredio Hitler, kao i za trupe IX SS brdskog armijskog korpusa, principijelno, upotrijebe svi Muslimani koji se nalaze u ustaškim jedinicama hrvatske vojske. Izvjesne provjere pokazale su da se u ustašama i domobranskim jedinicama hrvatske vojske nalazi ukupno 11.000 Muslimana. Pored toga, njemački opunomoćeni general predlaže da se na raspolaganje stave i Muslimani koji pripadaju rezervnoj vojsci, odnosno oni koji se ne nalaze u ustaškim jedinicama ili u hrvatskoj vojsci.[184]

184 A VII – NAV–N–T–311 – r. 193/1315–20.

KRITIČAN POLOŽAJ NJEMAČKIH FORMACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI KRAJEM 1944. GODINE

Krajem oktobra u štabu Draže Mihailovića održana je konferencija njegovih najvažnijih komandanata s ciljem uspostavljanja srpskog nacionalnog jedinstva, koja je po mišljenju opunomoćenog njemačkog poslanika za Jugoistok Hermana Nojbahera mogla da posluži njegovoj ideji srpske federacije. Naime, na ovoj konferenciji četničke vođe su zaključile da u centralnoj i istočnoj Bosni i Hercegovini treba da se okupe iz Srbije potisnute četničke jedinice i priključe njemačkim formacijama u njihovim pokretima. Četničke vođe izrazile su spremnost da se zajedno sa njemačkim snagama frontalno bore protiv Crvene armije. Za angažovanje četničkih jedinica na operativnom području njemačkih trupa stajale su na raspolaganju udarne brigade Račića, Kalabića, Damjanovića, Keserovića, Bačevića, Ostojića, Trifunovića i drugih četničkih komandanata, koje su u sastavu imale oko 50.000 ljudi. Nojbaher naglašava da osvježavanje srpskog borbenog jedinstva, izraženo u spomenutim četničkim snagama i srpskom dobrovoljačkom korpusu ima poseban politički značaj za veliko nacionalno povezivanje Srba.[185] Navedenim područjima Bosne i Hercegovine bilo je namijenjeno da budu središte sabiranja i aktiviranja srpskih oružanih formacija u znaku jedinstvenog nacionalnog fronta Srba.

Do pojave rasula u 13. muslimanskoj SS diviziji nije dolazilo samo dezertiranjem njenih pripadnika na frontu nego i pod uticajem vrbovanja koja su preduzimale pojedine ustaške jedinice. Na taj način su razbijene odbrambene snage koje su stajale pod njemačkom komandom. O tome, kao i o drugim protivnjemačkim izgredima ustaša, komanda Jugoistoka obavijestila je Ministarstvo inostranih poslova s napomenom da je i njemački poslanik u Zagrebu 7. decembra upoznat sa okolnostima oko »Handžar« divizije. Poslanik je, međutim, odbio da pokrene Poglavnika da preduzme odgovarajuće protivmjere. Nezavisno od toga, u komandi Jugoistoka nisu očekivali da bi ustaše izvršile Poglavnikovu naredbu s obzirom da je disciplina u njihovim redovima bila veoma problematična. Stoga komanda Jugoistoka upozorava da se mora znati da držanje ustaša predstavlja opasnost za svaku lojalnu saradnju i da vodi najozbiljnijim potresima u Hrvatskoj, a time i pogoršanju stanja u njemačkim trupama koje su u Hrvatskoj angažovane.[186] Prema izjavi komandanta 28. puka u 13. SS diviziji Franje Mateisa,

185 PAAA – Inland IIG – 405 – Akten... vom 1944 – B.5. Den 20. November 1944.– Geheime – Betrifft Nationale Einheitsfront der Serben. An den Chef des SS Hauptamts SS-Obergruppenführer und General der Waffen SS Berger – H 299338–H 299339 – Gesandter Neubacher.

186 PAAA – Inland II 817 G – Akten... vom 1944. bis 1945. – B. 5 – Telegramm No 2757 – 15. XII 1944. – Geheime Kommandosache – H 299034–H 299038.

pripadnicima divizije koji su prelazili u njihove jedinice ustaše su davale 25.000 kuna, a za mitraljez su plaćali 200.000 kuna.[187]

Upoznata sa navedenim ponašanjem ustaša prema njemačkim oružanim formacijama, vlada Rajha reagirala je oštro, zahtijevajući od hrvatske vlade odlučne kaznene mjere prema nosiocima izgreda protiv Rajha i upozorila je da takve pojave ne smiju da se ponove u zemlji koja svoju državnu egzistenciju duguje isključivo krvi njemačkih vojnika.[188]

U međuvremenu, pod uticajem brzog prodiranja Rusa na obale Drave, u komandi Jugoistoka razmišljalo se i o povlačenju njenih jedinica iz Hrvatske.[189] Jedan izvještaj iz druge polovine decembra, upućen rajhsfireru Martinu Bormanu, sadrži ocjenu da je beznadno sa ovim rukovodstvom suprotstavljati se »revolucionarnim, inicijativnim, aktivnim metodama maršala Tita« te da u operativnom sektoru Jugoistoka »nedostaje jasna vrhovna komanda«.[190]

Položaj njemačkih formacija u Bosni i Hercegovini bio je sve kritičniji, a s tim u vezi i poredak koji je u Bosni i Hercegovini bio uspostavljen njenim uključenjem u NDH. Držanje teritorije jugozapadne Bosne zavisilo je od uspješnog kontrolisanja puta i željezničke pruge Sarajevo–Brod, koje su ugrožavale veoma ofanzivne partizanske jedinice. Situacija nije bila bolja ni na području između Nevesinja i rejona Višegrada, kao ni u rejonu Sarajeva. Na ovim frontovima Nijemci nisu imali na raspolaganju dovoljno snaga, a hrvatske jedinice su sve češće izbjegavale svako ozbiljno angažovanje. U komandi grupe »Armije E« ocjenjivalo se da će novo povlačenje njemačkih formacija biti praćeno krupnijim pojavama rasula cijele NDH.[191]

Pošto su u jesen 1944. godine izgubljene Grčka, Rumunija i Srbija, a sovjetski neprijatelj se nalazio u Mađarskoj, Hrvatska je, po ocjeni generala Horstenaua, predstavljala sabirno područje za njemački položaj na Jugoistoku, za njegovo osiguranje kao preostali saveznik Rajha na ovom prostoru. Njemačka i Hrvatska sada su bile upućene jedna na drugu, tako da se u posljednjim mjesecima rata isticalo i širilo gledište o »sudbinskoj zajednici« dviju zemalja.[192]

187 A VII – Br. reg. 36/4 K.9 – Komisija za utvrđivanje ratnih zločina, 8. X 1945.

188 PAAA – Inland II 826 G Rs, Berlin, den 19. Dez. 1944. Fernschreiben: An SS Obersturmbannführer Grrothmann, Persönlicher Stab, Reichsführer SS, Feldkommandostelle – 405401–405412.

189 KTB IV 1 (1944) – »Kroatien... im Jahre 1944« – S. 756.

190 Zbornik NOR-a, XII, knj. 4, Dokument br. 184; Izveštaj Glavnog komesara u Operativnoj zoni »Jadransko primorje« od 20. dec. 1944. rajhslajteru Martinu Bormanu o razgovorima u Zagrebu sa fon Vajksom, Pavelićem i drugima u vezi problema ustaških porodica i ličnim zapažanjima o učesnicima razgovora – str. 753–754. (O komandantu Jugoistoka izvještač piše: »Vajks, jedan otmen, umoran, stari gospodin, bez inicijative, nema celokupan pregled situacije, koju vidi samo sa vojne strane... U celini uzevši, najslabiji utisak iz cele posete Zagrebu«).

191 Ibidem, Dokument br. 188; Izveštaj Komande grupe armija »E« od 31. dec. 1944. komandantu Jugoistoka o situaciji kod potčinjenih jedinica u istočnoj Bosni i Hercegovini – str. 766–768.

192 Gert Fricke, Kroatien 1941–1944 (Der Unabhängige Staat in der Sicht des deutschen bevollmächtigen Generals in Agram, Glaise v. Horstenau) – Freiburg, 1972. – s. 172.

HITLEROVA NAREDBA (23. II 1945) DA SE GLAVNI GRAD BOSNE I HERCEGOVINE SARAJEVO ODRŽI U NJEMAČKIM RUKAMA

Dolazeći iz balkanskog prostora, vojna grupa »E« prešla je sredinom januara 1945. godine hrvatsku granicu. Voljom Hitlera, ove snage imale su da brane saveznicku zemlju od napada koji su očekivani s juga, istoka i sjevera. U neprekidnoj borbi, sav teret ležao je na njemačkom vojniku. Nekad slavljen kao oslobodilac, njemački vojnik sada nije imao prijatelja; sa svih strana vrebala ga je izdaja, memoarski je zapisao komandant Jugoistoka.[193]

Hitler je donio posebnu naredbu, kojom su određeni operativni zadaci formacija Jugoistoka u Hrvatskoj. Komandantu Jugoistoka imale su da se stave na raspolaganje određene snage za vođenje operacija u Bosni. Njihov zadatak bio je da drže pod kontrolom veliku teritoriju oko Sarajeva. Hitlerovom naredbom izričito je rečeno da glavni grad Bosne i Hercegovine mora, iz političkih razloga, ostati u njemačkim rukama, pa je u tom pogledu komandant Jugoistoka imao sva neophodna ovlaštenja. Za održanje Sarajeva, mora biti pod stalnom kontrolom željeznička i drumska linija Sarajevo–Brod, a istovremeno treba da budu razbijene jake partizanske snage koncentrisane u rejonima Tuzle i Travnika.[194]

Među važnim zadacima koje je dobila 22. pješadijska divizija bio je da prodre iz prostora Sokolac–Vlasenica, da stigne do Zvornika te ovlada ušćem Drine u Savu. Ovaj prostor trebalo je da se brani osloncem na Janju i Bijeljinu. Radi snabdijevanja divizije morala je biti otvorena linija Zvornik–Tuzla, a rejon Doboja osiguran za smještaj dopunskih jedinica. S obzirom da su se na izvjesnim tačkama u ovom prostoru nalazile četničke snage, naredbom divizije naglašen je značaj saradnje sa četničkim jedinicama koje su djejstvovale na Majevici. Da bi izvršila postavljene zadatke, divizija je morala da vodi veoma teške borbe, jer je partizanski protivnik raspolagao brojnim ljudstvom i dobrim naoružanjem. U napornim borbama sa velikim gubicima divizija je od 15. I do 25. II prešla razdaljinu od 155 km, od Sokoca do Bijeljine. Prema sebi imala je tri Titove divizije. U zaključku ocjene ove operacije komandant 22. pješadijske divizije general-lajtnant Helmut Fribe zapisao je da se ovdje, prema jednodušnom shvatanju, radilo o dobro naoružanom, dobro uvježbanom i dobro vođenom protivniku.[195]

193 Karl Hnilicka, n. dj. – Dokumente Nr 24; Die grosse Absetzbewegung im Südosten. Denkschrift des Oberbefehlshabers Südost (Heeresgruppe F), Hauptquartier, Januar 1945. Quelle: Militärarchiv, s. 363–365.

194 A VII – NAV – T – 78 – r. 305 – Telegramm, den 23. Februar 1945. – Streng geheim – S. 6255841–2.

195 Karl Hnilicka, n.dj. Dokumente Nr 23; Bericht der 22. Infanterie Division über die Durschbruchskämpfe aus dem Raum Sokolac–Vlasenica über Zvornik nach Bijeljina. Div. Gefechtsstand, den 28. 2. 1945. Quelle: Privates Archiv des Generalleutnants Helmut Friede. – S. 323, 329, 335.

Zadaci koje su u rano proljeće u Bosni i Hercegovini dobivale njemačke formacije prerastali su njihove opšte mogućnosti. Nasuprot partizanskim snagama koje su rasle, njemačke divizije bile su došle u situaciju da iz Bosne i Hercegovine izvlače živu silu i tehniku. Okončano je bilo sa naredbama ofanzivnog karaktera. Nije moglo biti izvršeno Hitlerovo naređenje da se glavni grad Bosne i Hercegovine Sarajevo održi u njemačkim rukama da bi se potvrdio njemački interes i prestiž u Bosni i Hercegovini. Noću između 5. i 6. aprila 1945. godine »planski« je napušteno Sarajevo, jer XXI brdski korpus nije mogao da se suprotstavi nadmoćnim partizanskim korpusima. Njemačkim formacijama preostalo je da se izvlače iz Bosne i Hercegovine u pravcu sjevera, prema Savi i preko Save i Drave.[196]

196 Zbornik NOR-a, XII, knj. 4, Dokument br. 209; Izvod iz dnevnog izveštaja Komande kopnene vojske od 6. aprila 1945. o dejstvima u severozapadnoj Dalmaciji, u rejonu Sarajeva i severoistočnoj Bosni, str. 843–844.

OPŠTI POGLED

Svaka iz svoje historije, Njemačka i Italija ušle su aprila 1941. godine na svoja vrata u Jugoslaviju – Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Iako su većim tokom Prvog svjetskog rata Nijemci i Italijani pripadali sukobljenim blokovima (Centralnih sila i Antante), u Drugi svjetski rat ušli su kao saveznici. Međutim, agresija na Jugoslaviju i rasparčavanje jugoslavenske države pokazali su da ih na ovom prostoru, uz identične, vode i različiti interesi. U stvari, okupacijom Jugoslavije stvorena je situacija koja im je omogućavala da realizuju višegodišnje težnje svojih država, prekinute Versajskim mirovnim ugovorom. Njemački »Drang nach Südosten« i italijanski kurs da se okvirom italijanske države obuhvati istočna obala Jadrana (»mare nostro«) činilo se da su bili postignuti. Stvaranje NDH bilo je motivirano ratnim ciljevima Osovine Berlin–Rim, koji su bili određeni i sadržani u historijski formiranim ekspanzionističkim programima Njemačke i Italije. Tvorcima ratne strategije Osovine na jugoslavenskom prostoru preostalo je da dogovorom razgraniče sferu uticaja, odnosno da preciziraju granice svoje vojno-političke nadležnosti. Sve što je u tom pogledu bilo neophodno da se reguliše učinjeno je tokom aprila 1941. godine, ubrzo poslije proglašenja NDH. Dogovorom između Hitlera i Musolinija područje Sredozemlja, što znači i NDH, našlo se u italijanskoj državnoj sferi. Nijemci su naglasili da oni u NDH imaju samo određene privredne interese. Otvoreno pitanje Bosne i Hercegovine riješeno je na ministarskoj konferenciji u Beču 21. i 22. aprila. Nastojanjem njemačke strane, Bosna i Hercegovina uključena je u NDH. Utvrđivanjem njemačkog i italijanskog okupacionog područja na teritoriji NDH, kroz koju je provedena demarkaciona linija, nagovješteno je da se Nijemci ne odriču prisustva u zoni Sredozemlja. Šta više, u NDH u cjelini, a posebno na prostoru Bosne i Hercegovine, Nijemci su od početka ispoljili višestruki interes – vojni, politički, privredni. Unutar NDH, Bosna i Hercegovina je tokom cijelog rata imala za Nijemce poseban značaj.

Težište italijanske ekspanzionističke politike nalazilo se na pravcu istočnih jadranskih teritorija. Sada je Italija bila u mogućnosti da svojoj državnoj teritoriji priključi znatno više nego što je to predviđao Londonski pakt (1915) kao cijenu ratnog učešća na strani bloka zemalja Antante. Rimskim ugovorom (18. V 1941) između NDH i Italije određene su međudržavne granice, a dekretom kralja Vitorija Emanuela proglašena je aneksija Dalmacije, Boke Kotorske, dijelova hrvatskog Primorja i Gorskog kotara i osnivanje Guvernatorata Dalmacije, koji je obuhvatio oblasti Zadar, Split i Kotor. Vojno-diplomatsko prisustvo Italije tokom rata u Bosni i Hercegovini bilo je praćeno njenim kontroverznim vojno-političkim potezima, u kojima se iskazivao interes Italije na bosanskohercegovačkoj teritoriji. To iskazivanje nije nikad dobilo značaj zvanične državne politike, iako je bilo podsticano od strane značajnih italijanskih vojnih i diplomatskih predstavnika u Bosni i

Hercegovini. Za razliku od Njemačke, koja je svoj oslonac u NDH imala u njenim vojnim formacijama i političkim organima, Italija se u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini naslanjala na njihove protivnike, na protivhrvatski, »nacionalni«, četnički ustanički pokret. Zaslužuje da se istakne činjenica da se katolička Italija u klerikalno-katoličkoj NDH vojno i politički povezuje sa pravoslavnim elementom, koji je ustaški režim stavio izvan zakona i izložio genocidu. Saglasno tezi da se u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini vodio vjerski rat, moglo se pretpostaviti da će katolička Italija na teritoriji NDH tražiti uporište i podršku u njenoj katoličkoj bazi. Desilo se, međutim, suprotno. Italija je ovdje zanemarila vjerski katolički momenat za račun svoga državnog ekspanzionističkog interesa, koji je ugrožavao i sam opstanak NDH. Njen saveznik postao je pravoslavni četnički pokret, jer je bio prirodni protivnik NDH. Vjerske razlike između fašističke Italije i četničkog pokreta u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini nisu bile zapreka da postanu ratni saveznici. Povezala ih je i ujedinila antihrvatska pozicija.

Opredijeljen za rušenje NDH, četnički pokret u Bosni i Hercegovini zalagao se za uspostavljanje italijanskog protektorata u Bosni i Hercegovini, dok traje rat. Italija je takođe nastojala da Bosnu i Hercegovinu istrgne iz sastava NDH i u tom pravcu imala je jaku podršku bosanskohercegovačkih četnika. Na toj liniji je i ocjena nekih istaknutih italijanskih vojnih predstavnika da je bilo pogrešno što su Italijani na Bečkoj konferenciji pristali da se Bosna i Hercegovina uključi u sastav NDH. Italijanska saradnja sa četnicima bila je u stvari u funkciji jačanja i proširenja italijanske vlasti i dominacije u Bosni i Hercegovini, u kojoj je ustanički pokret već od početka ugrozio vojne i političke pozicije NDH. Relativna čvrstina italijansko-četničke saradnje počivala je takođe na njihovom beskompromisnom opredjeljenju protiv komunističkog partizanskog pokreta, koji je u Bosni i Hercegovini ispoljavao veliku žilavost i sposobnost obnavljanja novim snagama. Značajno je da se konstatuje da ozbiljne razlike prema jugoslavenskom pitanju nisu postale uzročnik razilaženja i faktor italijansko-četničke konfrontacije. Fašistička Italija bila je odlučan protivnik Jugoslavije, za čiji se velikosrpski oblik dosljedno izjašnjavao četnički pokret. Njihova zajednička antihrvatska pozicija potisnula je u drugi plan državnoprogramske razlike među njima. Italijani su se oslanjali na četnike u cilju proširenja svoje dominacije u NDH; četnici su primali italijansku vojnu i materijalnu pomoć u cilju obnavljanja velikosrpske Jugoslavije. Kapitulacijom Italije četnički pokret u Bosni i Hercegovini izgubio je zaštitnika, koji ga je pomagao naoružanjem i drugim sredstvima potrebnim za vođenje rata. Sa bosanskohercegovačkog ratišta otpao je jedan od najvažnijih učesnika.

Dok su se Italijani sa velikom vojnom silom prvi put u novijoj historiji pojavili na teritoriji Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, Nijemci su u Bosnu i Hercegovinu došli kao njeni znanci. Nije bilo slučajno što je njemačko okupaciono područje bilo ekonomski razvijeniji dio Bosne i Hercegovine. U njoj su Nijemci nastojali da učvrste ustaški režim, da stabilizuju Bosnu i Hercegovinu u okviru NDH kako bi njihove vojne snage bile oslobođene za potrebe velikih ratišta. Štaviše, podržavajući ustaški režim, Nijemci su nastojali da iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine dobiju značajne vojne kontingente za rat na istočnom frontu. Hitler

je pri tome izrazio posebno priznanje bosanskohercegovačkim regimentama angažovanim za ratne ciljeve Austro-Ugarske monarhije u Prvom svjetskom ratu. Međutim, pojavom ustaničkog pokreta stvari su se komplikovale naročito u Bosni i Hercegovini, u kojoj je ustaška vlast već u ljeto 1941. bila ozbiljno uzdrmana i izložena razbijanju, čemu NDH nije mogla da se suprotstavi. Masovan ustanički pokret bio je odgovor srpskog naroda na pogrome i genocid, koji je protiv njega preduzela NDH svojim ustaškim, vojnim i policijskim aparatom. Njemački okupacioni faktor nije na djelu ništa preduzeo da se onemogući i spriječi ustaški zločin nad Srbima, Jevrejima, Romima i protivnicima ustaškog terora iz redova hrvatskog naroda i Muslimana. Pojedini njemački generali na dužnosti u NDH zadovoljili su se ocjenom da su ustaški zločini neposredno izazvali oružani ustanak protiv NDH. Od kraja 1941. godine, pa tokom cijelog trajanja rata, u njemačkim štabovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini zagovaralo se uspostavljanje njemačke vojne uprave u NDH. Uporedo, među njemačkim generalima relativno rano pojavilo se shvatanje da NDH predstavlja višenacionalnu državu i da je nemoguće terorom i nasiljem stvoriti nacionalno homogenu hrvatsku državu. Ovo shvatanje naročito se temeljilo na nacionalnoj strukturi stanovništva u Bosni i Hercegovini. Ono je odbacivalo ustašku tvrdnju da su bosanskohercegovački Muslimani u nacionalnom pogledu Hrvati. Svoju poziciju u Bosni i Hercegovini Nijemci su, po tradiciji, gradili na saradnji sa Hrvatima i Muslimanima. Ni ovdje vjerske razlike nisu predstavljale zapreku njemačkim ratnim ciljevima, njemačkim vojnim i političkim interesima. Unutrašnji vjersko-nacionalni frontovi u Bosni i Hercegovini činili su nezaobilazan elemenat njemačke ratne politike, motiviran težnjom Rajha za dominacijom na Jugoistoku, u kome Bosna i Hercegovina nikako nije bila marginalan prostor.

U pogledu uspostavljanja njemačke vojne uprave u Bosni i Hercegovini na istoj liniji sa njemačkim generalima bili su i Muslimani okupljeni oko autonomista. Oni su još u aprilu 1941. godine predlagali Nijemcima da se Bosna i Hercegovina izdvoji iz sastava NDH i konstituira kao zasebna autonomna jedinica pod protektoratom Rajha.* U istoj mjeri u kojoj se može govoriti o podršci srpskog nacionalnog ustaničkog pokreta italijanskoj politici u Bosni i Hercegovini, njemačka okupaciona politika imala je oslonac u Muslimanima. Ipak, bilo bi pogrešno zaključivati da su njemačko-muslimanski odnosi počivali na čvrstoj podlozi. Dakako, nije to bilo ni realno jer su im interesi bili različiti. Razdvajala ih je njihova pozicija prema NDH. Nijemci nikako nisu bili spremni na dezintegraciju ustaške države za račun bosanskohercegovačkih Muslimana, čiji je prevashodni interes bio u odvajanju Bosne i Hercegovine od NDH i njen autonomni položaj pod njemačkom zaštitom. U jednom trenutku činilo se da muslimanski autonomistički interes ima realnu šansu. Himlerova inicijativa da se u Bosni formira SS divizija muslimanskog sastava pothranjivala je nade muslimanskih autonomista. Te nade podsticane su takođe ličnim angažovanjem velikog jerusalimskog muftije El Huseinija u duhu njemačko-islamske solidarnosti. Međutim, državni vrh Rajha nikad se nije izjasnio pozitivno u pogledu autonomnog položaja Bosne i Hercegovine. Činjenica je da ta okolnost nije kod Muslimana bila praćena oslobađanjem od autonomističke

iluzije. Naprotiv, njemačko vojno prisustvo u Bosni i Hercegovini predstavljalo je podlogu da se nada u autonomiju održava među Muslimanima. Nijemcima to nije smetalo, pogotovo što ona nije političkom praksom ugrožavala njihovu ratnu tvorevinu – NDH. U Hitlerovom Glavnom štabu nikad nisu bili spremni da dignu ruke od »suvereniteta« NDH iako je iz veoma uticajnog generalskog kruga bilo zahtjeva u tom pravcu. Politička povezanost sa Hrvatima dobivala je u Hitlerovoj interpretaciji sudbinski značaj. Do bosanskohercegovačkih Muslimana jedva da je dopirao glas o Hitlerovim komplimentima njihovim vojničkim kvalitetima. Kašeovi izvještaji o rasulu 13. SS divizije osporavali su Hitlerove pohvale muslimanskim ratnicima.

Njemačka ratna igra sa četnicima imala je drukčije sadržaje. U središtu se nalazila istočna Bosna. Pregovori sa četničkim vođama Dangićem i Jevđevićem propali su zbog tvrdog negativnog stanovišta predstavnika NDH, odnosno zbog odbijanja Jevđevića da prizna NDH. Uvjereni u njihovo velikosrpsko opredjeljenje, Nijemci su smatrali četnike neprijateljem, protiv koga mora da važi samo jedan pravac i jedno rješenje – likvidacija. Uporedo s tim, antikomunističko opredjeljenje četnika rukovodilo ih je da izbjegavaju sukobe sa Nijemcima, odnosno da zajedno sa njima čine front protiv partizana. Što je partizanski pokret više jačao, Nijemci su bili spremniji da, u određenim situacijama, prihvate i odobre svojim nižim komandama operativnu saradnju sa četničkim jedinicama radi zajedničkih akcija protiv »komunista«. Rat je nemilosrdno lomio krute stavove: njemačke, da beskompromisno istraju na kursu protiv velikosrpskih četnika; četničke, da potvrđuju srpsku nacionalnu tradiciju protiv Nijemaca.

Kao okupatori Jugoslavije, Nijemci ni u Bosni i Hercegovini nisu djelovali u smislu njenog izvornog i trajnog interesa da postoji kao historijski integritet i individualitet. Naprotiv, i u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim južnoslavenskim zemljama, slijedili su svoj vrhovni okupacioni imperativ, da se u njoj trajno održe i učine je bezličnim segmentom njemačkog nacističkog »novog poretka«. Njemačko povlačenje iz Bosne i Hercegovine uklopilo se u finale i krah Hitlerove strategije – dominacije nad svijetom – s kojom je Treći Rajh pošao u Drugi svjetski rat.

Nakon završetka rata Bosna i Hercegovina ušla je u novo historijsko razdoblje, obilježeno novim položajem i društvenim poretkom u znaku ideologije ratnog pobjednika, Komunističke partije Jugoslavije.

BOSNA I HERCEGOVINA U SASTAVU I DOKUMENTIMA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

UVOD

U ideološkom pogledu ustaški pokret nastao je iz krila Hrvatske stranke prava (HSP), a kao hrvatski radikalni nacionalni pokret predstavljao je reakciju na politiku velikosrpskih hegemonističkih režima protiv težnji hrvatskog naroda za ostvarenje prava na samostalnu nacionalnu državu. Njegovu ideološku osnovu odredili su učenje dr Ante Starčevića i hrvatska državno-pravna tradicija, a organizaciono-političko ustrojstvo, strategiju i taktiku postavio mu je i formulisao dr Ante Pavelić.

Iako su zajedno sa saborskim zastupnicima, pripadnicima drugih stranaka, i zastupnici Hrvatske stranke prava glasali 29. X 1918. za raskid svih državno-pravnih veza sa Ugarskom i Austrijom, Hrvatska stranka prava je već u decembru 1918. izrazila otpor načinu ujedinjenja i u programu od marta 1919., pozivajući se na hrvatsko državno pravo i princip samoodređenja naroda, insistirala na okupljanju svih hrvatskih zemalja u nezavisnu hrvatsku državu.[1] Od tada je ova stranka u odnosu prema novoj državi, Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, postala nosilac separatizma, koji će ona dosljedno i uporno zastupati poslije ubistva hrvatskih poslanika u skupštini i uspostavljanja šestojanuarske monarhističko-vojne diktature.

Odgojena u duhu frankovačke revizije pravaške doktrine Ante Starčevića, grupa prvaka i pripadnika Pravaške stranke dr. Ante Pavelića emigrirala je početkom 1929. iz zemlje, da bi u izbjeglištvu organizovala političku i terorističku aktivnost protiv Jugoslavije u znaku ustaške ideologije da hrvatski narod ne može živjeti u istoj državi sa Srbima. Frankovačko-separatistička grupa oko Pavelića otpočela je emigrantski život u Italiji, čiji se državno-politički interes takođe podudarao sa razbijanjem Jugoslavije. Već 1930. godine, Pavelić formira svoj pokret pod imenom »Ustaša – hrvatski oslobodilački pokret«, koji će 1932, odnosno 1933. god., formulisati svoj Ustav i Načela.[2] Pod zaštitom italijanskog fašističkog režima ustaški pokret će povremeno pripremati i izvoditi političke i terorističke akcije u Jugoslaviji, očekujući da će mu pogoršanje njenog međunarodnog položaja pružiti priliku da krizu jugoslavenske države iskoristi za uspostavljanje samostalne hrvatske države u duhu ustaških načela. Za vrijeme režima Milana Stojadinovića, koji je trasirao politiku približavanja Jugoslavije silama Osovine Berlin–Rim, zvanična italijanska politika pretpostavljala je dobre odnose sa Kraljevinom Jugoslavijom, naspram protežiranja ustaške emigracije, usljed čega je ustaška antijugoslavenska aktivnost u Italiji bila umrtvljena i obustavljena. Međutim, već je Sporazum Cvetković–Maček otvorio povoljnije mogućnosti za aktiviranje ustaškog pokreta u zemlji. Ovaj Sporazum biće konstantno na udaru ustaške propa-

1 Mirjana Gross, Povijest pravaške ideologije – Zagreb, 1973. – str. 33; 164–166.

2 Jere Jareb, »Pola stoljeća hrvatske politike« – Buenos Aires, 1960. – Napomena 42, str. 42–43.

gande, koja je optuživala Mačeka i HSS za iznevjeravanje nacionalnih težnji hrvatskog naroda, insistirajući na radikalnom rješavanju hrvatskog pitanja u smislu stvaranja nezavisne hrvatske države. To je vrijeme kada se i u Bosni i Hercegovini pojačava ustaška aktivnost, naročito u zapadnoj Hercegovini, prvenstveno na širem području Mostara, Ljubuškog i Čapljine. Ustaška štampa i publicistika posebno razvijaju propagandu za priključenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, pri čemu se po pravilu poziva na učenje »oca domovine« dr Ante Starčevića.[3]

Drugi svjetski rat donio je povoljan vjetar za kampanju ustaškog pokreta. Produbljivanje državne krize Jugoslavije odgovaralo je ostvarenju ustaškog strateškog cilja. Njemačko-italijanski napad na Jugoslaviju početkom aprila izazvaće njen državni slom. Pukovnik Slavko Kvaternik proglasiće 10. aprila 1941. stvaranje NDH. U Kvaternikovom proglasu nije bila izričito naznačena teritorija NDH, ali nije moglo biti sumnje da je ona imala da obuhvati »cjelokupno historijsko i etnografsko područje Hrvatske«, kako je to u svojoj izjavi od 10. IV izrazio dr Vlatko Maček.[4]

U propagandi i publicistici ustaškog pokreta od njegovog osnivanja i tokom djelovanja u emigraciji sve do Hitlerovog napada na Jugoslaviju, u hrvatsko historijsko i etničko područje bila je konstantno uključivana Bosna i Hercegovina. Usvojena 1933., Načela ustaškog pokreta isticala su rijeku Drinu kao istočnu granicu hrvatske države. Pri tome, ustaška ideologija slijedila je Starčevićevu koncepciju, prema kojoj je hrvatska demografska struktura bila protegnuta do Drine, jer je Starčević bosanskohercegovačke Muslimane smatrao izvornim Hrvatima. Tako je pravaštvo Ante Starčevića dalo osnovu za formulisanje hrvatskog državnog programa, koji su zastupale sve pravaške stranke različitog imena (kao i druge hrvatske nacionalne političke stranke), ali su sve bez razlike tražile »vraćanje«, odnosno obuhvatanje Bosne i Hercegovine, kao »hrvatske zemlje«, u strukturu hrvatske samostalne države. U tom smislu naročito uporan i dosljedan bio je ustaški pokret pod vođstvom dr Ante Pavelića. Što je jugoslavenska državna kriza bila dublja a hrvatsko pitanje postajalo akutnije i približavalo se rješenju unutar jugoslavenske države, propaganda ustaškog pokreta pojačavala je zahtjeve za pripajanje i integrisanje Bosne i Hercegovine u Hrvatsku.

3 Fikreta Jelić-Butić, »Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941« – Časopis za suvremenu povijest – I–II, Zagreb, 1969. – str. 61–63.

4 Fikreta Jelić-Butić, »Ustaše i NDH« – Zagreb, 1977. – str. 70.
Ladislaus Hory, Martin Broszat, »Der kroatische Ustascha-Staat« – Stuttgart, 1964, str. 53.
Mladen Colić, »Takozvana Nezavisna Država Hrvatska» – Beograd – 1973. – str. 91.
Bogdan Krizman, »Pavelić i ustaše« – Zagreb, 1978 – str. 386.

SLAVKO KVATERNIK: BOSNA I HERCEGOVINA JE NAJSKUPLJI DRAGULJ U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Kratko razdoblje od odbacivanja Trojnog pakta do početka rata i sila Osovine protiv Jugoslavije bilo je ispunjeno uzavrelom ustaškom propagandom na pravcu rušenja jugoslavenske države i uspostavljanja NDH. Još 31. marta 1941. dr Branko Benzon, koji će postati prvi poslanik NDH u Trećem Rajhu, predao je njemačkom ministarstvu vanjskih poslova Memorandum u ime »vođa hrvatskih nacionalista dr Ante Pavelića i dr Mile Budaka« u kome oni mole vođu Njemačkog Rajha Adolfa Hitlera da pomogne hrvatski narod u stvaranju nezavisne hrvatske države a koja bi obuhvatala stare hrvatske pokrajine, među kojima i Bosnu i Hercegovinu.[5]

Prije nego što su njemačke i italijanske divizije preduzele operacije na jugoslavenskoj teritoriji, ustaški poglavnik dr Ante Pavelić obratio se proglasima od 5. i 6. aprila 1941. hrvatskom narodu i hrvatskim vojnicima, u kojima je najavio stvaranje NDH. U proglasu od 5. aprila on ističe da će u NDH biti ujedinjene sve hrvatske zemlje od Mure i Drave do Drine, od Dunava do Jadranskog mora, »na cijelom hrvatskom povijesnom i neprekinutom narodnom području«.[6] Uspostavljanje NDH imalo je značaj ujedinjenja hrvatskih zemalja, među kojima je Bosna i Hercegovina posebno uvažavana. U drugom proglasu hrvatskom narodu, od 6. aprila, Pavelić se obraća hrvatskim vojnicima, katolicima i muslimanima, i poziva ih u »zadnji boj za uspostavu samostalne i Nezavisne Države Hrvatske«[7] 11. IV 1941. pukovnik Slavko Kvaternik uputio je proglas Muslimanima Bosne i Hercegovine u kome ih je nazvao »najkorjenitijim i najplemenitijim dijelom velikog i junačkog hrvatskog naroda«.[8]

U dogovoru sa Milom Budakom Kvaternik je 12. IV imenovao Hrvatsko državno vodstvo, u čijem sastavu je položaj dobio i zagrebački muftija Ismet ef. Muftić.[9] Kvaternik, a pogotovo Pavelić, vodili su računa da u sastavu političkih organa NDH dobiju odgovarajući položaj predstavnici Muslimana koji su u političkom životu bili poznati po hrvatskom nacionalnom opredjeljenju. Bio je to jedan od metoda da se osigura i učvrsti integrisanje Bosne i Hercegovine u NDH. Naime, samim Hitlerovim i Musolinijevim priznanjem NDH, još nije bilo riješeno pitanje položaja Bosne i Hercegovine, koja je sporazumom između vojno-državnih vrhova Trećeg Rajha i Italije bila prepuštena Italiji.[10] U stvari, priznanjem NDH od

5 Bogdan Krizman, »Nezavisna Država Hrvatska između Hitlera i Musolinija« – Zagreb, 1983 – str. 17.

6 Petar Pekić, »Postanak Nezavisne Države Hrvatske» – Zagreb, 1942 – str. 76.

7 Isto, str. 79, 82.

8 Isto, str. 94.

9 Fikreta Jelić–Butić, kao pod 4.

10 Vojmir Kljaković, »Bosna i Hercegovina u njemačko-italijanskim dogovorima do ustanka 1941« – Zbornik: »1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine« – Sarajevo, 1973. – str. 58.

strane Hitlera, koje je uslijedilo već 15. aprila, pitanje granica nove države ostalo je do daljnjeg otvoreno. I Musolinijeva depeša, takođe od 15. aprila, ostavljala je otvorenim pitanje hrvatskih državnih granica.

Ova ograničenja odnosila su se u određenoj mjeri na pitanje položaja Bosne i Hercegovine. U tom pogledu kod ustaškog vođstva nije bilo dilema: Bosna i Hercegovina mora da bude u sklopu NDH. Ali o tome nisu odlučivale ustaše, već sile Osovine. Iz sastava »Prve Hrvatske Državne Vlade«, u kojoj je dr Osman Kulenović dobio portfelj potpredsjednika, moglo se zaključiti da se njena vlast proteže na teritoriju Bosne i Hercegovine. Prilikom razmatranja položaja Bosne i Hercegovine u uslovima okupacije treba imati u vidu sljedeće dokumente. Još 12. aprila Hitler je utvrdio »Privremene smjernice« za podjelu Jugoslavije. U njima je pitanje Bosne i Hercegovine došlo u sferu Italije.[11] To, međutim, nije bilo i konačno rješenje. Ono je dovršeno na Bečkoj konferenciji ministara spoljnih poslova Njemačke i Italije Joahima fon Ribentropa i Galeaca Ćana 21. i 22. aprila 1941. Ribenetropovim zalaganjem odlučeno je da istočnu granicu NDH čini istočna granica Bosne i Hercegovine. Na taj način, Bosna i Hercegovina postala je sastavni dio NDH.[12]

Činjenica da su Hitler i Musolini priznali NDH nije im smetala da njenu teritoriju podijele na okupaciona područja. Tako je Hitlerovom odlukom od 24. aprila utvrđena demarkaciona linija između njemačkog i italijanskog okupacionog područja koja je kroz Bosnu i Hercegovinu prolazila linijom Bosanski Novi, Prijedor, Banja Luka, Jajce, Travnik, Sarajevo, Rudo i dalje prema sjevernoj granici Crne Gore.[13] Sjeverno od demarkacione linije bilo je njemačko, a južno od navedene linije italijansko okupaciono područje. Privredno značajnije oblasti Bosne i Hercegovine našle su se pod njemačkom kontrolom.

Neposredno poslije Bečke konferencije, njemački opunomoćeni general Glez fon Horstenau i ministar hrvatskog domobranstva vojskovođa Slavko Kvaternik doputovali su u Sarajevo s ciljem da učvrste vojno-politički položaj ustaške države u Bosni i Hercegovini. Njemački general preduzeo je korake u smislu organizovanja vojnih jedinica koje će u Bosni i Hercegovini, kao i na cijelom području NDH, stajati pod njegovom kontrolom. Istovremeno, Kvaternik je razvio političku aktivnost među građanima Sarajeva tražeći njihovo povjerenje u ustaše i NDH.[14]

Odlukama koje je donijela, Bečka konferencija značila je odstupanje od Hitlerovih Smjernica od 12. aprila, kojima je političko formiranje Bosne (i Crne Gore) bilo prepušteno Italiji.[15] Integrisanje Bosne i Hercegovine u NDH praktično je odlučeno zajedničkim stanovištem ministara inostranih poslova Njemačke i Italije, ali je u tome prevagnuo uticaj Joahima fon Ribentropa. Da je njemački uticaj

11 Rafael Brčić, »Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svjetlu okupacije 1941. godine« – Sarajevo, Prilozi br. 3 – 1967. – str. 179.

12 Isto, str. 182.

13 Ladislaus Hory, Martin Broszat, kao pod 4) – str. 65/6.

14 Mladen Colić, kao pod 4) – str. 128.

15 Bogdan Krizman, kao pod 4) – str. 398.
Bogdan Krizman, »Hitlerov Plan 25 protiv Jugoslavije«, str. 117–120.

bio presudniji, pokazalo se već 23. aprila 1941. njemačko-italijanskim dogovorom o podjeli teritorije NDH na dva okupaciona područja koja su u Bosni i Hercegovini bila karakteristična po različitoj razvijenosti. U sjevernom, njemačkom okupacionom području, našle su se ekonomski razvijenije oblasti sa bogatim izvorima rudnih bogatstava, za koje su Nijemci bili posebno zainteresovani.[16] Zakonskom odredbom od 7. VI određena je istočna granica NDH, koja se podudarala sa istočnom granicom Bosne i Hercegovine.[17] Time je bilo dovršeno uključivanje Bosne i Hercegovine u sastav NDH. Ubrzo zatim, teritorija NDH bila je podijeljena na 22 administrativne oblasti – velike župe. Na bosanskohercegovačkoj teritoriji formirane su župe: Hum sa sjedištem u Mostaru, Krbava i Psat sa sjedištem u Bihaću, Lašva i Glaž sa sjedištem u Travniku, Pliva i Rama sa sjedištem u Jajcu, Sana i Vrhbosna sa sjedištem u Banjoj Luci, Usora i Soli sa sjedištem u Tuzli, Vrhbosna sa sjedištem u Sarajevu.[18] Velike župe Hum i Krbava i Psat zahvatale su i teritorije van Bosne i Hercegovine, dok su ostale pokrivale bosanskohercegovačku teritoriju.

Državno pravo na Bosnu i Hercegovinu ustaško vodstvo NDH branilo je i obrazlagalo pravaškom doktrinom o hrvatskom nacionalnom biću bosanskohercegovačkih Muslimana koji, po riječima Starčevića i Pavelića, »čine najčišći dio hrvatskog naroda«. Zahvaljujući hrvatskom etničkom karakteru Bosne i Hercegovine, na što se pozivao ustaški pokret i politički vrh NDH, Bosna i Hercegovina je smatrana »istočnom Hrvatskom«, kojoj je bila namijenjena posebna uloga da ojača državnu cjelovitost i jedinstvo NDH. Tim ciljem rukovodio se Pavelić kada je odlučio da se jedan dio vladinog aparata premjesti iz Zagreba u Banju Luku sa potpredsjednikom vlade dr Osmanom Kulenovićem.[19] «Istočna Hrvatska» i u njoj prvenstveno muslimansko stanovništvo trebalo je, po Hitlerovoj ocjeni, da osigura čvrstu poziciju NDH prema Srbima, odnosno Srbiji.[20] Pavelić je bio veoma zadovoljan Hitlerovim priznanjem Hrvatima i Bosancima na njihovoj odanosti i vjernosti habsburškoj državi, potvrđenoj naročito u prvom svjetskom ratu.

Državno inkorporiranje Bosne i Hercegovine u NDH zahtijevalo je da se u Bosni i Hercegovini uspostave ustaške organizacije i instance s planom da postanu unutrašnji oslonac i faktor državne i političke stabilnosti NDH u prostoru Bosne i Hercegovine. Mali broj ustaških organizacija u zapadnoj Hercegovini, Banjoj Luci i još nekim mjestima, iako su u aprilskom ratu angažovano doprinijele destruiranju i raspadu jugoslavenske države, nisu mogle da ponesu program koji je nova država imala da ostvari u Bosni i Hercegovini u smislu ustaške ideologije i politike. U hrvatskom nacionalnom pokretu na području Bosne i Hercegovine ustaški pokret nije imao neki značajniji uticaj. Međutim, raspad Jugoslavije na kome su ustaše aktivno radile od svoga političkog organizovanja u emigraciji, stvorio je povoljne prilike za njihovu popularizaciju i afirmaciju u hrvatskom narodu.

16 Fikreta Jelić–Butić, kao pod 4) – str. 84–85.
17 Mladen Colić, kao pod 4) – str. 439.
18 Isto, str. 157–158.
19 Bogdan Krizman, kao pod 4) – str. 488.
20 Ovo mišljenje Hitler je izložio prilikom posjete koju mu je učinio Pavelić u Berghofu 6. VI 1941. Vidjeti: Bogdan Krizman, »Pavelić i ustaše« – str. 488.

Svjestan značaja koji ima Bosna i Hercegovina za NDH uopšte, a naročito uloge koja u tom pogledu pripada ustaškim organizacijama kao propagatorima i nosiocima ustaške državne misli i programa, politički vrh NDH uputio je u Bosnu i Hercegovinu nekoliko veoma istaknutih ustaša sa zadatkom da ovu teritoriju što čvršće ideološki i politički povežu sa državnim centrom. Među njima najvažniju ulogu dobio je ustaški pukovnik Jure Francetić, koga je Glavni ustaški stan imenovao za glavnog ustaškog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu. Njemu su bili podređeni ustaški povjerenici raspoređeni na područjima Banje Luke (dr Viktor Gutić), Travnika (Nikola Jurišić), Tuzlanskog bazena (profesor Hakija Hadžić), Sarajeva (sveštenik Božidar Brale), Doboja (sveštenik dr Dragutin Kamber), Mostara (dr Pavle Canki), istočne Hercegovine (profesor Alija Šuljak.[21] Njihov zadatak je bio da na navedenim područjima organizuju ustaške logore, tabore i zbirove, da bi poslije uspostavljanja velikih župa u njima bili formirani stožeri i imenovani ustaški stožernici. Na položaj stožernika bili su postavljani dugogodišnji pripadnici ustaškog pokreta, mahom ustaše – povratnici. Aktivnost ustaša koja je u aprilu bila preduzeta radi preuzimanja vlasti u Mostaru i nekim drugim hercegovačkim mjestima (Čapljina), potvrđena osnivanjem Ustaškog stana i sličnih ustanova, dobila je šire razmjere i smisao da se cjelokupna teritorija Bosne i Hercegovine obuhvati ustaškim organizacijama, jer je u ustaškom vrhu Bosna i Hercegovina imala centralni značaj za Hrvatsku.

Uporedo sa uspostavljanjem civilne vlasti u opštinama, kotarevima i župama i pokrivanjem teritorije Bosne i Hercegovine sa ustaškim organizacijama i ustanovama, već od druge polovine aprila radilo se i na stvaranju oružanih snaga i njihovih formacija. Formirano od jula do jeseni 1941, domobranstvo NDH bilo je raspoređeno u pet divizija, od kojih su četiri bile stacionirane u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Mostar, Banja Luka i Doboj). Jedna je imala komandu u Zagrebu.[22] Ustašku vojnicu na prostoru Bosne i Hercegovine činile su I, II, III, IV, VI i VII ustaška bojna (Sarajevo, Brčko, Bosanska Gradiška, Bosanski Novi, Banja Luka) i Francetićeva Crna legija u istočnoj Bosni. Ove oružane formacije pojačane su sa oružničkim pukovnijama; od pet – koliko ih je bilo u NDH, dvije su bile locirane na teritoriji Bosne i Hercegovine. Treća oružnička pukovnija imala je sjedište u Banjoj Luci, a četvrta u Sarajevu. Svaka je imala po 2.000 ljudi.[23]

Očigledno je da se u vrhu NDH velika pažnja poklanjala Bosni i Hercegovini, koju je i sa oružanim formacijama trebalo čvrsto vezati za NDH. Moglo se to vidjeti već u aprilu 1941, kada je u Bosni i Hercegovini, pod zapovjedništvom Zvonka Kovačevića, bilo upućeno oko 800 članova Zaštite i oko 300 policajaca. S njima je u Sarajevo došla i manja grupa ustaša pod vođstvom Jure Francetića.[24] Uporedo sa navedenim političkim, državnim i vojnim inicijativama i mjerama ustaške države na teritoriji Bosne i Hercegovine, propagandni aparat NDH euforično je

21 Mladen Colić, n.dj. – str. 159.
Fikreta Jelić-Butić, kao pod 7) – str. 99/100.

22 Todor Dragojlov – »Der Krieg 1941–1945 auf dem Gebiete des "Unabhngigen Staates Kroatien" – Allgemeine Schweizerische Militr-Zeitschrift« – № 5/56 – S. 356.

23 Mladen Colić, n.dj. – str. 323/324.

24 Fikreta Jelić-Butić, kao pod 7) – str. 100.

dokazivao i tumačio pravo Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu, a njen hrvatski karakter argumentirao podacima iz zajedničke povijesti kao i pravaškom doktrinom o hrvatstvu bosanskohercegovačkih Muslimana. Spajanjem povijesne argumentacije i Starčevićeve teze o hrvatskom biću Muslimana BiH utemeljavala se ustaška politička dogma o trajnoj pripadnosti Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, u prošlosti i budućnosti. Pošto su na taj način Hrvati u BiH činili apsolutnu većinu njenog stanovništva, ustaški državni organi mogli su da pristupe ostvarivanju jedinstvenog programa etničke homogenizacije stanovništva na cjelokupnoj državnoj teritoriji NDH, kojoj je aprilska Bečka konferencija priključila Bosnu i Hercegovinu.

Potpisivanje Rimskih ugovora 18. V 1941., koji su bili u korist Italije a na štetu NDH jer je morala Italiji ustupiti najrazvijeniji dio Dalmacije i veće otoke, bilo je praćeno aktueliziranjem značaja Bosne i Hercegovine. Bio je to način da gubitak Dalmacije što manje dođe do izražaja u političkom raspoloženju javnosti, čiju je pažnju politika i propaganda ustaša sada usmjeravala na Bosnu i Hercegovinu ističući njenu sudbinsku povezanost sa Hrvatskom i njen veliki doprinos stvaranju NDH.

ZAKONSKE ODREDBE I RJEŠAVANJE SRPSKOG PITANJA U NDH

Pošto su posebnim ugovorima sa Njemačkom i Italijom bile utvrđene granice NDH, ustaška vlada preduzela je zakonodavnu aktivnost u formi odredaba s ciljem postavljanja osnova ustaškog poretka u državi. U njima se hrvatski nacionalizam ustaškog izraza stapao sa ideologijom njemačkog režima i nacističkog antisemitizma. Ove zakonske odredbe legalizovale su antisrpstvo i antijevrejstvo kao kategorički imperativ i raison d'ètre NDH.

Među prvim, donesena je Zakonska odredba o zabrani ćirilice (25. IV 1941.), a Ministarstvo unutrašnjih poslova bilo je nadležno da kontroliše »obustavu svake uporabe ćirilice u javnom i privatnom životu«. Smisao ove zakonske odredbe bio je da srpski narod u NDH liši njegovog nacionalnog pisma.

Zakonska odredba o državljanstvu (30. IV 1941.) propisivala je da se državljanstvo uslovljava arijskim porijeklom i dokazom da državljanin nije radio protiv oslobodilačkih težnji hrvatskog naroda kao i spremnošću da će vjerno služiti hrvatskom narodu i NDH. Sa ovim je povezana i Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda (30. IV 1941.). Njome se zabranjuju brakovi Židova sa osobama arijskog porijekla i propisuju drugi uslovi u cilju očuvanja arijevske čistoće hrvatskog naroda. Navedenoj materiji pripada takođe Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti (30. IV 1941.) koja utvrđuje da je arijskog porijekla osoba koja potječe od predaka pripadnika evropske rasne zajednice. Iz nje se izričito isključuju Židovi i Cigani.

Ustaškim duhom etničke homogenizacije u NDH motivirana je Zakonska odredba o prelazu s jedne vjere u drugu (3. V 1941.).[25] Bio je to instrument državne politike koja je u prelazu iz pravoslavne u katoličku vjeru vidjela jedan od najefikasnijih načina »rješavanja srpskog pitanja« u NDH. Pokatoličavanjem pravoslavci su dobivali mogućnost da »postanu ravnopravni građani« sa Hrvatima, a istovremeno činom primanja katoličke vjere dokazivali su da se »vraćaju hrvatstvu«. U NDH nije bilo mjesta neprijateljima hrvatskog naroda Srbima (i Židovima). Za kratko vrijeme, stvoren je čitav sistem političkih mjera sa ciljem da se hrvatski državni prostor očisti od neprijateljskog srpskog elementa.

Uporedo sa pokatoličavanjem, ustaše su, uz podršku Nijemaca, pristupile nasilnom masovnom iseljavanju Srba sa područja NDH u Srbiju.[26]

Najsuroviji oblik »rješavanja srpskog pitanja« u NDH predstavljala je fizička likvidacija masovnim ubijanjem i pokoljem srpskog stanovništva. Likvidaciji je

25 Citirane Zakonske odredbe objavio je Mladen Colić, n.dj. – Prilozi, str. 419–429.
Holm Zundhauzen, »Der Ustascha-Staat: Anatomie eines Herrschaftssystem« – str. 274–278.

26 AVII, Beograd, Fond NDH, k. 234, reg. br. 55/1–4.

prethodilo hapšenje i dovođenje Srba u zatvore, odakle su transportovani do određenih stratišta. Na tajnim sastancima i savjetovanjima ustaških funkcionera u centru, velikim župama, stožerima i logorima odlučivalo se o provođenju planova fizičkog istrjebljivanja pripadnika srpskog naroda.

Zakonske odredbe o prijekim sudovima i pokretnom prijekom sudu, donesene u maju i junu 1941., bile su, kao i slične zakonske odredbe, motivirane odlučnošću ustaškog državnog vodstva da uguši svaki otpor stvaranju nacionalno homogene NDH koji bi dolazio od njenih protivnika i koje je trebalo nemilosrdno uništiti. Postojala je samo jedna presuda – smrt strijeljanjem bez prava na pomilovanje. Presude su izvršavane tri sata nakon proglašenja. Na osnovu Zakonske odredbe o prijekim sudovima od 17. V 1941. uspostavljeno je 9 sudova, od kojih 5 na teritoriji Bosne i Hercegovine (Bihaću, Mostaru, Sarajevu, Travniku i Tuzli). Osim u Zagrebu i velikoj župi Gora i Primorje, ostali pokretni prijeki sudovi osnovani su u Sarajevu, Banjoj Luci, Bihaću, Brčkom, Derventi i Višegradu.[27] Inicijatori ovih zakonskih odredaba smatrali su da će ovi sudovi najviše posla imati u Bosni i Hercegovini. Etnička i vjerska struktura stanovništva u Bosni i Hercegovini svakako je bila osnovni motiv da se i instrumentima spomenutih zakonskih odredaba osigura hrvatska dominacija na ovom prostoru i njegova ukupna integracija u NDH.

Brojnost srpskog stanovništva u NDH stajala je na putu ustaškom državnom vrhu da stvori nacionalno homogenu i jaku državu. Nije bilo dovoljno što su Muslimani svrstani u hrvatski etnički korpus. Stoga su preduzete zakonske i vanzakonske mjere prema srpskom narodu sa ciljem da se postigne etnički i nacionalno čista hrvatska država. Nijemci, koji su se nalazili na dužnosti u NDH, ubrzo su došli do uvjerenja da je NDH višenacionalna država. Još u junu 1941. njemački vojni obavještajac Artur Hefner u opširnom referatu o najhitnijim pitanjima NDH posebno se osvrnuo na stanje nacionalnih odnosa u zemlji. NDH je tada imala ukupno 6,043.000 stanovnika; od toga Hrvata 50,78%, Srba 30,56%, Muslimana 11,86% i ostalih 6,80%. Iz tih odnosa on je izveo zaključak da dva miliona Srba ne mogu podnositi da tri miliona Hrvata postupaju s njima kao sa »helotima«, pa se na taj način, po njemu, otvara pitanje mogućnosti samog postojanja NDH.[28]

Sa vrha NDH inicirana je i promovisana propaganda da Srbi treba da se isele sa hrvatske zemlje i vrate u Srbiju, da primanjem katoličke vjeroispovijesti steknu pravo na ostanak u hrvatskoj državi, a ukoliko ne prihvate ove poruke, osuđeni su da budu uništeni. Antisrpstvo je činilo temelj ustaške političke doktrine, po kojoj je državna politika u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji, sistematski težila obespravljivanju i tlačenju hrvatskog naroda, pa se u ustaškom programu etničkog čišćenja NDH od Srba ostvaruje historijska pravda Hrvata da u svojoj državi postanu potpuni gospodari! To, međutim, ne mogu biti dok u NDH žive Srbi čije je neprijateljstvo prema hrvatskom narodu predstavljalo rukovodeće načelo njihove sveukupne državne politike. Otuda je ugaoni kamen egzistencije NDH činilo

27 Mladen Colić. n.dj. – Prilozi, str. 424/5, 442–444.

28 Bogdan Krizman, kao pod 8) – str. 128/9.
Holm Sundhaussen, n.dj. – str. 254.

antisrpstvo. Ono je bilo srž »ustaške doktrine, njegov raison d'ètre i ceterum censeo«.[29]

Sve što su sadržavale zakonske odredbe o kojima je naprijed bilo riječi, odnosilo se posebno na Bosnu i Hercegovinu. Razmještaj oružanih formacija i prijekih sudova potvrđivao je da vladajući faktori NDH nisu sa pouzdanjem gledali na stanje u Bosni i Hercegovini. Vjerovali su da će vojnim i policijskim instrumentima obezbijediti provođenje državnog programa u znaku antisrpstva. Ustaški protivsrpski kurs opravdavan je ne samo dvadesetogodišnjom velikosrpskom hegemonijom i progonima Hrvata, već i primjerima četničkih zlodjela nad hrvatskim stanovništvom tokom aprilskog rata. »Poraženo srpstvo na frontama«, piše jedan autor, »počelo je odmazdom i sijanjem smrti po hrvatskim selima na jugu države. U Čapljini su izvršeni pokolji već 13, 14. i 15. travnja. Selo Ilići zapaljeno je 15. travnja«.[30] Tek pošto su četnici navedenih dana pogubili 25 hrvatskih seljaka i zapalili 85 hrvatskih kuća u selima Ilići i Cim kod Mostara, »Hrvati su ustali da se brane«.[31]

Donesene krajem aprila i početkom maja, zakonske odredbe protiv Srba i Jevreja otvorile su široko vrata ustaškom teroru sa ciljem da se NDH očisti od nehrvatskog elementa. Već u junu, mnogi krajevi u BiH postali su poprišta brutalnog progona i fizičkog uništavanja srpskog stanovništva. Sa vrha NDH objavljivana su službena akta kojima se srpski narod stavljao izvan zakona. Odgovorni politički funkcioneri javno su prijetili Srbima pogromom i inspirisali legalizaciju protivsrpskih mjera. Vojskovođa Slavko Kvaternik donio je Naredbu koja je obavezivala sve Srbe da se prijave gradskim poglavarstvima i redarstvima.[32] Ministarstvo prvosuđa i bogoštovlja objavilo je Upute biskupskim ordinarijatima NDH u kojima se naglašavaju »intencije hrvatske vlade da se u katoličku crkvu ne primaju pravoslavni popovi, učitelji, zatim uopće inteligencija i napokon bogati sloj trgovaca, obrtnika i seljaka«.[33] Ravnateljstvo ustaškog redarstva NDH uutilo je nalog velikim župama i Ustaškom povjerenstvu BiH, Juri Francetiću, 23. jula 1941, da se pristupi hapšenju i otpremanju Jevreja, Srba i komunista u koncentracioni logor Gospić.[34] Viktor Gutić objavio je svoj program likvidacije sveg srpskog stanovništva iznad 15 godina, a djeca bi bila smještena u klostere da se od njih stvore »dobri katolici«.[35] Svi resori Vlade imali su svoje mjesto u realizovanju državnog programa stvaranja etnički čiste i nacionalno homogene hrvatske države. Autorski centar i rukovodeći štab provođenja ovog programa nalazio se u

29 Eugen Kvaternik, Riječi i činjenice. »Prilog povijesti hrvatsko-talijanskih odnosa u Drugom svjetskom ratu« – Hrvatska revija (Buenos Aires), god. V, sv. 1, ožujak 1955. – str. 69/70.

30 Marko Sinovčić, »Nezavisna Država Hrvatska u svjetlu dokumenata« – Buenos Aires, 1950 – str. 104.

31 Branimir Jelić, Ein Überblick der geschichtlichen Entwicklung Kroatiens bis zum heutigen Tage – Berlin, 1941. – str. 21.

32 Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac – III – Dok. br. 3 – Beograd, 1987, str. 19–20.

33 AVII, Fond NDH, br. reg. 6/37-1, k. 87.

34 Antun Miletić, n.dj. – I – Dokumenta 1941–1945., Beograd, 1986, str. 56–57.

35 Kao pod 32 – str. 713.

ustaškom vrhu NDH. Strategija je imala nacionalno-političke premise i operativne punktove.

Fizičko istrjebljivanje Srba trebalo je da znači odmazdu Hrvata zbog 20-godišnjeg ugnjetavanja kojem su bili izloženi u velikosrpskoj državi kao i zbog četničkih nasilja na kraju aprilskog rata. Motiv »obrane« ubrzo je zamijenjen nalogom »pravednog kažnjavanja«. Ko nije bio spreman da se svrsta u katolike ili da pređe Drinu, sam je izabrao kaznu smrću. Na udaru ustaških izvršilaca pravde našlo se, prvenstveno, srpsko stanovništvo u zapadnoj i istočnoj Bosni, kao i u istočnoj Hercegovini, oblastima u kojima su Srbi činili većinu. Ove oblasti čine granični prostor BiH prema Hrvatskoj, odnosno prema Srbiji i Crnoj Gori, i u njima etničku većinu predstavlja srpsko-pravoslavno stanovništvo. Imperativ ustaške doktrine bio je da se u zapadnoj i istočnoj Bosni, kao i u istočnoj Hercegovini, dokine dominacija srpskog i uspostavi potpuna etnička dominacija hrvatskog elementa. Uspostavljanjem hrvatske etničke prevlasti na ovom prostoru ostvarila bi se etnička homogenizacija i dominacija hrvatstva na cijeloj teritoriji NDH. U tom pogledu, Pavelić je imao i Hitlerovu podršku. Naime, početkom juna 1941. Hitler mu je savjetovao da tokom sljedećih 50 godina zanemaruje obzire nacionalne tolerancije prema Srbima. Istovremeno, Hitler je smatrao da Muslimani istočne Bosne mogu biti pouzdan nosilac ustaškoj NDH i odigrati »dragocjenu« ulogu u njenoj aktivnosti na protivsrpskom pravcu.[36]

Realna je pretpostavka da ustaške organizacije i vlasti NDH nisu vodile evidenciju o pogubljenju Srba na odabranim stratištima, usljed čega smo lišeni izvorne dokumentacije o izvršenim djelima u znaku provođenja državne politike etničke homogenizacije na prostoru NDH. Stoga se historijska nauka u razmatranju primjera fizičkog istrjebljivanja Srba u NDH uopšte, kao i u BiH posebno, mahom oslanjala na dokumentaciju protivničke, prvenstveno antifašističke provenijencije, pretežno na izvore narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a). Podaci koje je pri tome koristila naša historiografija vjerovatno nisu egzaktni i precizni, ali to ne dovodi u pitanje vjerodostojnost ustaške antisrpske politike čiji su rezultati bili genocidnog oblika, metoda i karaktera. Naime, štampa u NDH (Hrvatski narod, Hrvatske novine, Hrvatska krajina, sarajevski Novi list, Narodne novine, Novi list itd.) donosila je govore članova Vlade (Mile Budak, Mirko Puk, Milovan Žanić, Andrija Artuković, Mladen Lorković, Jozo Dumandžić i drugi) koji su nedvosmisleno izražavali odlučnost ustaške vlasti da je nad egzistencijom Srba u NDH podignut mač njihovog fizičkog uništenja. Ove poruke i prijetnje nisu ostale mrtvo slovo na papiru.

Već od mjeseca maja bilježe se grupna pogubljenja Srba u Bosanskoj krajini, kada su ustaše ubile 29 srpskih seljaka iz okoline Sanskog Mosta. Smatra se da su plan istrjebljivanja Srba ustaše otpočele u krajevima gdje je muslimansko stanovništvo činilo većinu. S tim u vezi, navode se srezovi Bihać, Cazin, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Prijedor, Sanski Most, Ključ. Prema nekim autorima, ustaše

36 Bogdan Krizman, kao pod 7) – str. 488. (U razgovoru sa Pavelićem Hitler je isticao da je za hrvatsku državu dragocjeno, ako je moguće, upravo u istočnom dijelu zemlje prema Srbima podignuti sigurnu poziciju pomoću muslimanskog stanovništva.)

su od kraja juna do početka septembra samo u Bihaću i okolini poubijale oko 12.000 Srba svih životnih doba.[37] Pogubljenja su bila manjih razmjera u krajevima gdje je srpsko stanovništvo bilo u većini prema Muslimanima i Hrvatima, odnosno gdje je ono na širem prostoru činilo kompaktnija naselja.

Srpsko stanovništvo na području istočne Bosne bilo je takođe izloženo svakojakim ustaškim nasiljima, koja su diktirana iz ustaškog vrha u Sarajevu. U tom pogledu glavnu riječ vodili su Pavelićevi opunomoćeni delegati Jure Francetić, katolički sveštenik Božidar Brale i profesor Hakija Hadžić. Njihovi revnosni saradnici u provođenju genocida nad Srbima i Jevrejima bili su pojedini pripadnici katoličkog klera iz čijih su redova poticali i neposredni izvršioci zločina. S razlogom se smatra da je ustaška protivsrpska propaganda imala izvjesnog uspjeha među muslimanskim i hrvatskim stanovništvom ovoga područja.[38] Na udaru su se našli pravoslavni sveštenici, zatim imućniji građani i intelektualci s planom da se srpsko stanovništvo moralno i psihički razoruža i baci u nespokojstvo. Oblici genocida nad Srbima u istočnoj Bosni dobili su u ljeto 1941. šire razmjere na području Birča, Vlasenice, Zvornika, Višegrada, Bijeljine, oko Sarajeva, Foče, Goražda, u čemu su se posebno istakle jedinice ustaške bojne pod komandom Jure Francetića. Smatra se, takođe, da je za razliku od situacije u području Birča i Vlasenice, teror prema Srbima bio slabiji u predjelu Majevice, Semberije i Bosanske Posavine, gdje je ono bilo više izmiješano sa Muslimanima i Hrvatima.

Od ne manjeg značaja za NDH bilo je pitanje radikalne izmjene nacionalne strukture stanovništva u istočnoj Hercegovini, u kojoj je trebalo postići hrvatsku etničku većinu na granici prema Crnoj Gori. Ustaška država je na istočnoj granici Hercegovine računala sa tradicijom vjerske mržnje hercegovačkih Muslimana prema pravoslavnim Srbima i da će u njoj naći uporište za ostvarenje svog vrhovnog cilja: istrjebljenjem srpskog stanovništva osigurati istočnu državnu granicu u pojasu prema Crnoj Gori. Na ovom prostoru gdje ustaški pokret i organizacije nisu nikad postojali, gdje je srpski elemenat činio 75% ukupnog njegovog stanovništva, formirane ustaške organizacije i ustanove vlasti bile su po sastavu muslimanske i u rukama Muslimana. Regrutovane iz domaćeg muslimanskog elementa, ustaše su počinile mnoga nasilja i zlodjela genocidnog oblika nad srpskim stanovništvom nevesinjskog, gatačkog, bilećkog i ljubinjskog sreza kao i u drugim krajevima istočne Hercegovine. Među historičarima i autorima memoarskih priloga vlada saglasnost u ocjeni da je ustaški teror nad Srbima istočne Hercegovine imao veoma svirepe oblike i da su njegovi nosioci poticali mahom iz reda ustaških povratnika.[39]

Formiranje mehanizma ustaških organizacija u obliku rojeva, tabora, logora i stožera, kao i postavljanje državne strukture NDH koju su sačinjavale velike župe,

37 Dušan Lukač, Ustanak u Bosanskoj Krajini, Beograd, 1967. – str. 248.
Fikreta Jelić-Butić, kao pod 7) – str. 167.
Bogdan Krizman, kao pod 8) – str. 125.
(Podatak koji navode citirani autori, po mom mišljenju, je pretjeran).

38 Zdravko Antonić, »Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni« – Beograd – 1973 – str. 61.

39 Mladen Colić, kao pod 4) – str. 280–281
Uglješa Danilović, »Sjećanja« – III – Beograd, 1987. – str. 488/9.

kotarevi i općine na čelu sa ličnostima odanim ustaškom programu i njegovim neposrednim ciljevima bilo je u funkciji etničke homogenizacije prostora NDH i u njoj posebno Bosne i Hercegovine. U tom pogledu, premještanje nekih dijelova administracije u Banju Luku pod upravom potpredsjedništva vlade NDH bilo je prvenstveno u službi etničke i nacionalno-političke kroatizacije Bosne i Hercegovine. Ona je, kako smo vidjeli iz prethodnog izlaganja, imala surove forme. Činjenica da je na čelu potpredsjedništva vlade u Banjoj Luci bio Musliman, dr Osman Kulenović, govori sama za sebe. Naime, Pavelić je muslimanskom elementu u Bosni i Hercegovini namijenio ulogu da bude garant njenog hrvatskog karaktera. Sam dr Osman Kulenović imao je dovoljno starčevićansko-frankovačkih preporuka za dužnost koja mu je bila povjerena, pa je u tome nalazio »dokaz da se o Bosni vodi računa na najvišem mjestu u NDH«. Prema njegovom iskazu, »rukovodioci pokolja« u Bosanskoj krajini bili su veliki župan u Bihaću Ljubomir Kvaternik i ustaški funkcioneri Gutić u Banjoj Luci i Filipović u Ključu. Široke razmjere otimanja imovine, protjerivanja sa zemlje, ubijanja i pokrštavanja Srba i drugih oblika nasilja, Pavelić je Kulenoviću objasnio riječima: »Šta ćeš, revolucionarno je doba«.[40] Ustaška revolucija potvrđivala se genocidom.

Izvori ustaške i državne provenijencije koji su nam stajali na raspolaganju nisu pružili obavještenja o tome da li su organi NDH vodili evidenciju o primjerima masovne fizičke likvidacije Srba o čemu se, najvjerovatnije, odlučivalo na tajnim sastancima najuticajnijih ustaških funkcionera. Dosta razloga govori u prilog stanovištu da su vlasti u NDH izbjegavale da se ostavi dokumentarni trag o nedjelima genocidnog karaktera. Više podataka o tome može se naći kod njemačkih okupacionih instanci na službi u NDH, ali se i tu daju procjene a ne izvorni materijal.[41] Pitanje je da li će se uopšte bilo kada doći do približno tačnih i vjerodostojnih podataka o broju žrtava politike hrvatske etničke homogenizacije na cjelokupnoj teritoriji NDH.

40 AVII – Fond NDH – br. reg. 1/7–1/20; k.I.O.G. – (Zapisnik o saslušanju Kulenović dr Osmana, sastavljen u Zagrebu 19. februara 1947.)

41 Opunomoćeni njemački general u NDH Edmund Glez fon Horstenau, po profesiji historičar, piše da je na osnovu primljenih izvještaja (1941) broj ubijenih Srba iznosio tri četvrtine miliona. – (Antun Miletić, »Koncentracioni logor Jasenovac« – III – str. 718).

USTANAK SRBA U BOSNI I HERCEGOVINI

Biološki ugroženom srpskom narodu u BiH (kao i u cijeloj NDH) ostao je samo jedan izlaz: svim sredstvima koja su mu stajala na raspolaganju suprotstaviti se ustaškom planu istrjebljenja. Pojedinačni otpori srpskih seljaka ustaškom teroru, zabilježeni u maju 1941, bili su predznak otpora širih razmjera. Ustaška nasilja neizbježno su izazvala ustanak. Već 24. juna ustanak u istočnoj Hercegovini pokazao je karakter masovnog pokreta. Usljed nadmoćnosti u ljudstvu i naoružanju domobransko-ustaških formacija pod komandom generala Vladimira Lakse, ustanici su pretrpjeli poraz, pa je nastupilo izvjesno zatišje, ali ono nije značilo da je ustanak bio okončan i savladan.[42] Naprotiv, krajem jula i početkom avgusta 1941, mnogi krajevi u BiH nastanjeni srpskim stanovništvom bili su zahvaćeni ustankom protiv ustaške vlasti i države. Ustaška politika vidjela je u tome kontinuitet kroatofobičnog kursa vođenog tokom cijelog razdoblja jugoslavenske države, a ne reakciju na ustaški teror i genocid u cilju uništenja srpskog elementa u hrvatskom državnom prostoru. Svakako, nije sporno da u odnosu Srba prema NDH ima elemenata rečenog kontinuiteta; tačnije bi bilo kazati tradicionalne podozrivosti, netrpeljivosti i politički militantne konfrontacije u uzajamnim odnosima. Nastankom NDH hrvatska politika ustaškog izraza došla je u priliku da se definitivno obračuna sa domaćim, unutrašnjim srpskim protivnikom, pa su ustaše preduzele da radikalnim mjerama, neprimjenjivanim u dotadašnjoj hrvatskoj povijesti, postignu »revolucionarni« cilj i čišćenjem hrvatskog teritorija od Srba stvore etnički kompaktnu i jedinstvenu hrvatsku državu. U tom smislu Bosni i Hercegovini bila je namijenjena uloga glavnog poligona, jer je tada relativnu većinu njenog stanovništva činio srpski narod.

Ono što ustaška vlast i njeni vrhovni organi nisu bili spremni da priznaju, tvrdili su i izrazili Nijemci. U jednom izvještaju komande Abvera u Beogradu s početka avgusta 1941. stoji: »U bosanskoj i ličkoj oblasti u pitanju je, prema svim raspoloživim izvještajima, reakcija tamošnjih srpskih dijelova stanovništva na krvave i nečovječne mjere istrjebljenja od strane hrvatskih ustaša... Težište (ustaničkog pokreta) je u reonu Banja Luka–Prijedor–Bosanski Petrovac–Livno–Jajce, gdje su se nedovoljno obučene i kukavičke hrvatske ustaše povukle i morale biti smijenjene hrvatskim oružanim snagama«.[43] Za razliku od Italijana, u kojima su četnički ustanici dobili zaštitnika u borbi protiv ustaša i NDH, osuđivanje ustaške svireposti nad Srbima u njemačkim vojnim štabovima nije vodilo distanciranju Nijemaca od NDH. Njemački vojni interes nalagao je da Nijemci poslije ulaska u rat protiv SSSR-a maksimum vojnih snaga oslobode i angažuju na istočnom frontu,

42 AVII – Fond NDH–k. 84 – 3/15–6; k. 143–b–57/3–1; k. 220–52/3–5.

43 Zbornik NOR-a – Tom XII, knj. 1–1941 – Beograd, 1973 – Dokumenti njemačkog Rajha – Dokument br. 105, str. 272, 274.

pa prema tome i vojne formacije koje su se od aprila 1941. nalazile u NDH. Činjenica, međutim, da ustanak nisu mogle savladati raspoložive hrvatske oružane snage, koje su se nalazile još u procesu formiranja, zahtijevala je od Nijemaca vojno prisustvo u NDH, u kojoj se širio ustanički pokret. U vrijeme izbijanja ustanka njemačke vojne formacije bile su ograničene samo na 718. diviziju i pet Landesšicen bataljona. Ukupna njemačka vojna snaga u NDH tada je raspolagala sa 12.000 ljudi.[44]

U cilju ugušivanja pobunjeničkog pokreta, odnosno ustanka, zapovjednik kopnene vojske NDH general Slavko Štancer naredio je da se pristupi represalijama na prostoru gdje su se nalazila žarišta pobunjeničke akcije. Represalije su se sastojale u uzimanju taoca, uzimanju stoke i hrane i uništavanju naseljenih mjesta.[45] Istovremeno, u štabovima jedinica određenih da guše ustanak, bilo je i drukčijih stavova i opredjeljenja. Tražio se način da se pravoslavni Srbi prilagode i pomire sa novoosnovanom hrvatskom državom i da se stane na put nepromišljenim mjerama. S tim u vezi predlagala se: amnestija odbjeglih osoba koje nisu učestvovale u pobuni; zabrana uzimanja i ubijanja taoca; raspoređivanje ustaša pod isključivo zapovjedništvo oružništva; upotreba vojske samo u operacijama protiv većeg broja pobunjenika.[46] U ratu koji je NDH preduzela protiv snaga ustanka na samom početku ispoljile su se dvije taktike. Jedna je bila oštra, isključiva, na ustaškoj liniji beskompromisnog istrjebljenja i uništenja Srba. Druga je bila opreznija, suzdržanija, čiji su nosilac bile jedinice domobranstva.

U toku prva 3–4 mjeseca od proglašenja, stanje u NDH postalo je veoma složeno; na području Bosne i Hercegovine izrazito teško. Iseljavanje, prekrštavanje i fizičko uništavanje Srba donijelo je posljedice koje bi teško podnijela i stabilna država. Spontani i organizovani ustanci ugrožavali su vojne i civilne ustanove i organizacije u NDH, naročito u ustaničkim krajevima koji su obuhvatali široke prostore u BiH. Hrvatsko i muslimansko stanovništvo u tim područjima izgubilo je sigurnost imovine i same životne egzistencije. Dok je pred naletom ustaša srpsko stanovništvo napuštalo svoje domove i naselja da bi potražilo sigurnost u šumama i zbjegovima, sada je pred provalom ustanka hrvatsko i muslimansko stanovništvo masovno krenulo u gradove, u neizvjesnost izbjeglištva, koje je u do tada relativno mirnije tokove gradskog života unijelo dublje i značajnije poremećaje.

U krajevima sa većinskim srpskim stanovništvom ustaške organizacije i civilne vlasti tražile su da se pooštre mjere protiv Srba u uvjerenju da će se samo na taj način u njihova područja povratiti red i sigurnost. Takvi zahtjevi dolazili su i iz drugih mjesta oko kojih se širio ustanički pokret. Pošto su sa područja Bijeljine protjerali desetine hiljada Srba preko Drine u Srbiju, a više stotina Srba i Jevreja internirali da bi njihovom izolacijom povećali sigurnost u opštini, ustaški logor u Bijeljini tražio je da se Hrvatima-muslimanima podijeli zemlja Srba, što je manje služilo poboljšanju ekonomskog stanja siromašnog muslimanskog seljaštva, a

44 Rafael Brčić, n.dj. – str. 190
Pregled okupatorskih snaga u Jugoslaviji, 1941. – VII – br. 2/1952.
45 Zbornik NOR-a, Tom IV – knj. 1 – Dokument br. 238 – str. 532.
46 Isto, Dokument br. 245 – str. 548.

prvenstveno produbljivanju muslimansko-srpske konfrontacije. Smisao ovakve podjele zemlje bio je u tome da se izrazi priznanje ustaškom logoru, čijim je zalaganjem u bijeljinskom kotaru mobilisano 350 vojnika za dobrovoljačku legiju na istočnom frontu.[47] Na hercegovačko-crnogorskoj granici, posebno u Gacku, zbog njegovog krajnje perifernog položaja, stanje sigurnosti bilo je na veoma niskom stepenu. Kotarski predstojnik je 27. VIII 1941. panično tražio intervenciju od velikog župana da se »već jedanput pristupi generalnom čišćenju kako bi narod kotara gatačkog osjetio mir«.[48] Istog, paničnog karaktera, bio je i zahtjev velikog župana u Jajcu upućen Vrhovnom zapovjedništvu oružanih snaga NDH, da se u velikoj župi proglasi Prijeki sud, kako bi strogim presudama povratio sigurnost u ovoj župi.[49] Sigurnost, red i mir nisu se mogli povratiti i uspostaviti pooštravanjem istih mjera koje su ih narušile i uništile. Vlasti u NDH postale su zarobljenici sopstvenih metoda (nasilja) u čijem znaku je nastala NDH, pa im je neizbježno pribjegavala da bi se odbranila i održala.

Pod uticajem ustanka stanje u NDH nužno se pogoršavalo. Početkom septembra, njemački poslanik kod vlade NDH Zigfrid Kaše razmatrao je nastalu situaciju sa Pavelićem, Kvaternikom, Mladenom Lorkovićem i njemačkim opunomoćenim generalom Glezom fon Horstenau. Kaše je ocijenio da se srpske pobune moraju savladati prije nastupa zime. Insistirao je da oružane snage NDH osiguraju red oko Sarajeva, Jajca, Drvara i Doboja. General Horstenau preuzeo je zadatak da njemačke snage uspostave mir u području Drine. Kaše je bio mišljenja da onim Srbima koji su se samo zbog terora priključili ustanicima treba omogućiti povratak i opstanak, a što se tiče pravoslavne crkve njemački poslanik je izrazio uvjerenje da se ona ne može razoriti, ali bi je trebalo odvojiti od srpskog patrijarha i vezati uz hrvatsku državu kao hrvatsku pravoslavnu crkvu.[50] Ovaj sastanak odredio je vojne i političke pravce od strateškog značaja u aktivnosit NDH, čije je težište pretežno bilo na teritoriji BiH. Međutim, ovdje su zbivanja tekla u znaku konkretnog odnosa snaga koji se razlikovao od jednog do drugog kraja. Vojni izvještaji provenijencije NDH saopštavaju da su »četničko-komunističke« snage 5. rujna osvojile Kulen Vakuf i na putu prema Bihaću napale kolonu evakuiranih građana i tom prilikom poubijale i zarobile »preko 3.000 našeg življa«.[51] Na ustaški pokolj Srba u Kulen Vakufu i okolini, srpski pobunjenici odgovorili su pokoljem izbjeglog nenaoružanog muslimanskog i hrvatskog stanovništva ovog kraja.

U istočnoj Hercegovini svojim akcijama oko Gacka i Ljubinja četnici su unosili nemir među »hrvatsko pučanstvo,« čiju su sigurnost imale da garantuju vojne snage jadranskog divizijskog područja. Prema izvještaju zapovjednika ove divizije

47 Arhiv Muzeja revolucije Sarajevo – Fond UNS-a – nesređena građa – Ustaški logor u Bijeljini – br. 342/41–9. kolovoza 1941.

48 Arhiv Instituta radničkog pokreta Hrvatske (AIRPH) – Neprijateljska građa (NG) – k. 243, fasc. 1

49 AIRPH – NG – Inv. br. 2129 – 3. IX 1941.

50 Bogdan Krizman, kao pod 5) – str. 167.

51 Zbornik NOR-a, IV 1– Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 323 – str. 737 Drugi izvještaji operišu sa manjim brojem. U Zborniku: »Bihać u novijoj istoriji« – I – Banja Luka, 1987. – str. 454. Esad Bibanović navodi broj 2000, a mr Zdravko Dizdar u istom Zborniku, tom II – str. 32. piše da je tada pobijeno oko 900 Muslimana, uglavnom žena i djece.

s početka septembra, Italijani su, po instrukcijama generala Dalmaca, komandanta VI armijskog korpusa, pripremali sporazum »sa odmetnicima« i istovremeno sa hrvatskim vlastima krojili plan pacifikacije, koji je imao dvije osnovne pretpostavke: omogućiti povratak svojim kućama pobunjenicima koji predaju oružje i onemogućiti opstanak ustaša na ovom području.[52] Vojnu pomoć u cilju uspostavljanja sigurnosti na prostoru istočne Hercegovine komandant II italijanske armije uslovljavao je oštrijim zahtjevima: pružiće je tek kada u Mostaru, Bileći, Stocu i Gacku ne bude uopšte nikakvih hrvatskih četa.[53] Na italijanskom okupacionom području, koje je obuhvatalo Hercegovinu i jugozapadne oblasti Bosne, vlasti NDH gubile su uticaj i kontrolu usljed širenja ustaničkog pokreta i otvorene podrške koju su italijanske vojne vlasti pružale četničkim vojnim jedinicama i civilnim ustanovama.

Nisu samo ustanici ugrožavali red i poredak u NDH. Činili su to i tzv. »divlje ustaše«, koje su, koristeći prisustvo vojske, na području cazinske opštine, u Tržačkim Raštelima i okolini vršile tešku pljačku u srpskim kućama. U izvještaju Ministarstvu unutrašnjih poslova veliki župan u Bihaću žali se da vlasti u Cazinu ne pokazuju spremnost da onemoguće nasilja »divljih ustaša«, a sam smatra da ih treba »smiriti i disciplinovati sa puno takta i razumijevanja za opću stvar«.[54] I sam Pavelić optužiće »divlje ustaše« za masovne pokolje Srba u pokušaju da sa redovnih ustaških formacija skine odgovornost za počinjene zločine. Potpredsjedništvo njegove vlade, instalirano u Banjoj Luci, svoje djelovanje usmjerilo je na propagandu i afirmaciju ustaške ideologije, doktrine i politike u BiH, da bi redovnu službu i funkciju detaširanog ogranka vlade ispunjavalo razmatranjem pritužbi, žalbi i intervencija pojedinaca i pojedinih ustanova. Među podnosiocima žalbi preovlađivali su Muslimani.[55]

Priključena NDH, Bosna i Hercegovina je postala poprište konfliktnih odnosa, koji su eskalirali u teške ustaške zločine nad Srbima i Jevrejima. Vojne i civilne vlasti u NDH svojim ukupnim ponašanjem i djelovanjem izazvale su ustanak, koji nisu mogle da savladaju. Naprotiv, opšte stanje pogoršavalo se na štetu NDH pročetničkim kursom Italijana, ali i rezervisanim i opozicionim odnosom Muslimana.

Izbijanjem ustanka ustaše nisu prekinule sa akcijama iseljavanja, pokatoličavanja i fizičkog uništavanja srpskog stanovništva, ali se sada NDH našla u položaju da od »četničko-komunističkih bandi« brani vlastitu državnu teritoriju. Hitlerov napad na Sovjetski Savez objektivno je djelovao u korist ustanika, koji su u Rusima vidjeli ratnog saveznika, jer primorava Nijemce da iz okupiranih evropskih zemalja upućuju raspoložive vojne kontingente na istočno ratište. Nastala ratna situacija u NDH nalagala je da vojni vrh mobiliše sve oružane snage za borbu protiv ustanika, a Pavelićeva odluka da na Hitlerov zahtjev pošalje na istočni front posebnu borbenu formaciju[56] takođe je smanjivala kapacitet i efikasnost hrvatske

52 Isti Zbornik NOR-a, Dokument br. 310 – str. 697.

53 Ibidem, Dokument br. 313 – str. 713.

54 AIRPH – NG – inv. br. 2540.

55 AVII – Fond NDH – br. reg. 7/3/1.

56 Mladen Colić, n.dj. – str. 251 – (U borbu na Istočni front upućena je »pojačana hrvatska pješačka pukovnija«, koja je više puta popunjavana da bi na kraju cijela izginula i zauvijek nestala 2. II 1943. – str. 258).

vojne sile u operacijama gušenja ustanka. Novi rat, u kome se NDH našla poslije kratkog razdoblja od proglašenja, pretvorio se u permanentno stanje za čije prevladavanje i ukidanje ona nije imala snage uprkos neprekidnoj mobilizaciji materijalnih i ljudskih rezervi.

Na Pavelićev proglas za formiranje dobrovoljačke legije za rusko ratište javilo se 5.000 dobrovoljaca, od čega je bilo 95% Bosanaca. U govoru legiji vojskovođa Slavko Kvaternik izjavio je da legionare Bosance odlikuje »prirođeni vojnički duh«[57] što će često ponavljati čelni predstavnici hrvatskog domobranstva. Ovim pohvalama ratničkim kvalitetima bosanskog vojnika ustvari prikrivala se činjenica da je na bosanskoj teritoriji bio veoma slab odziv za dobrovoljačku legiju iz reda katolika. Isticalo se to i u službenim izvještajima koji su veliki župani iz Bosne upućivali ministru unutrašnjih poslova.[58]

Ustaničke oblasti u BiH ostale su izvan efikasne administrativne kontrole organa vlasti NDH. Istovremeno, vojne intervencije protiv ustanika mahom su bile od prolaznog efekta i nisu bile praćene pacifikacijom, što je bio njihov glavni cilj. Naprotiv, u mnogim dijelovima NDH otvorili su se socijalni i ekonomski problemi koji su opteretili državnu vlast novim zadacima za čije rješavanje ona nije imala ni iskustva, a ni snage i materijalnih sredstava.

Ugrožene ustaničkom stihijom i osvetom, muslimanske i hrvatske mase krenule su prema gradovima tražeći u njima spas i zaštitu. Vlasti u gradovima našle su se pred zahtjevima da hiljadama izbjeglica osiguraju smještaj, ishranu, a često i odjeću i obuću. Zatečeni pojavom masovnog izbjeglištva organi komunalne i kotarske vlasti činili su što su mogli, a što je bilo nedovoljno da bi se i ublažile nevolje od stradalnika nedužnih u tragediji koja ih je stigla. Najvećim dijelom prepuštene same sebi, izbjeglice su morale da se same brinu o svom položaju i na kraju da se pomire sa nametnutim uslovima prognanika i beskućnika. Brojnost izbjeglica nalagala je organima u opštinskim i višim centrima da ih smještaju u susjednim naseljima koja su bila manje-više očuvana. Ali oštrina izbjegličkog problema nije time bila riješena. Izlaz se nerijetko tražio u preduzimanju »energičnih mjera« za suzbijanje pobunjenika, što se očekivalo od vojnih vlasti i štabova i uopšte u jačanju državnog autoriteta.[59] U pojedinim mjestima, gdje je pritisak izbjeglica bio veći, bili su obrazovani posebni odbori sa zadatkom da za potrebe izbjeglica prikupe dovoljne količine hrane, odjeće, obuće, posteljine i drugih neophodnih sredstava. Kako je migracija imala dva pravca – u šumske zbjegove pravoslavnog stanovništva, i u gradove muslimanskog i hrvatskog stanovništva – ona je u oba slučaja proizvodila iste posljedice: napuštena zemlja ostajala je neobrađena.[60] Usljed toga, problem prehrane stanovništva narastao je do kritičnih razmjera. Vlasti u NDH mogle su samo da konstatuju njegovu veličinu i sopstvene male mogućnosti da ga rješavaju.

57 Bogdan Krizman, kao pod 5) – str. 73/74.
58 AIRPH – NG – 1941–1944 – inv. br. 3119.
59 Ibidem, inv. br. 17250.
60 Ibidem, k. 238, fasc. 3.

REAKCIJE I NEGODOVANJE MUSLIMANA

Ako je u prvim mjesecima NDH politička scena u BiH bila u znaku euforije hrvatstva, koju je obilježavalo hrvatsko-muslimansko »jedinstvo« u kome su Muslimani bili zakićeni »hrvatskim cvijećem«, sada su tu euforiju smijenila drugačija raspoloženja, a u muslimansko-hrvatske odnose uvlačila se hladnoća, sumnjičavost, upitanost o odgovornosti za stanje koje se nije ni željelo ni predviđalo. Već su prve akcije nasilnog pokatoličavanja Srba i Jevreja nailazile u muslimanskim krugovima na odbojnost i kod Muslimana izazivale osjećaj nejednakog položaja i tretiranja konvertita na katoličanstvo i islam. Doglavnik Ademaga Mešić, dugogodišnji propagator hrvatstva među Muslimanima, u jeku kampanje pokatoličavanja nehrvatskog stanovništva obratio se ministru unutrašnjih poslova vlade NDH sa zahtjevom da se licima koja prelaze na islam dozvoli da ne budu iseljena kao što je to dopušteno prelaznicima na katolicizam. Mešić se također žalio na pristrano ponašanje prema Židovima koji su prešli na islam.[61] Na području velike župe Usora i Soli kampanja pokatoličavanja pravoslavnog stanovništva izazivala je negodovanje među Muslimanima, o čemu je veliki župan izvijestio Ministarstvo unutrašnjih poslova zahtijevajući da se ova akcija »u sadašnjim prilikama obustavi«. Istovremeno, veliki župan je isticao da je četnička akcija bila najjača u krajevima sa najgušćim muslimanskim stanovništvom, usljed čega je stradalo više hiljada Muslimana. On izvještava da se pogoršalo raspoloženje Muslimana prema NDH, što se izražavalo u shvatanju da je do sada izostala ozbiljnija vojna akcija protiv četnika sa motivacijom da bi se što više međusobno uništavali Muslimani i pravoslavni. Na istoj liniji, po njegovoj ocjeni, bila je akcija katoličke crkve u pogledu ubrzanog i masovnog prevođenja »grkoistočnjaka« u katoličku vjeru, u čemu su, u izvjesnim krajevima, bili angažovani i sami organi vlasti.[62]

Na pojave nejednakog tretiranja konvertita na katoličku i islamsku vjeroispovijest reagirao je i vrh Islamske vjerske zajednice. Obaviješten da su neki Židovi odmah po prelazu na islam, u Zavidovićima, proglašeni komunistima i upućeni u logor u Gospić, dok se Židovi konvertiti na katoličku vjeru slobodno i bez straha šetaju gradom, reisu-l-ulema Fehim ef. Spaho zatražio je od Ministarstva unutrašnjih poslova da donese uputstvo »kako bi i konvertiti na islam bili jednako tretirani isto kao i oni koji prime katoličku vjeru«.[63]

Navedeni primjeri govore o odnosima nekih muslimanskih političkih i vjerskih faktora prema nasilnom prevjeravanju Srba i Jevreja. Oni se ne suprotstavljaju ovom nasilju nad ljudskom savješću, već traže »jednakopravnost« konvertita na

61 Ibidem, inv. br. 1805.
62 Ibidem, inv. br. 3119.
63 Ibidem, inv. br. 2452.

katoličanstvo i islam. Tako se ovim zahtjevima za »jednakim« odnosom vlasti prema prelaznicima na različite vjeroispovijesti otvorila pukotina između Hrvata-katolika i Hrvata-muslimana koja je izvorno bila nacionalno-političkog a ne vjerskog značaja.. U muslimanske redove uvlačio se strah da će poslije ustaškog obračuna sa Srbima doći red na Muslimane. Ministrima u vladi NDH dr Džaferu Kulenoviću i ing. Hilmiji Bešlagiću, doglavniku Ademagi Mešiću, kao i reisu-l-ulemi Fehimu Spahi stizale su žalbe iz pojedinih vakufsko-mearifskih povjereništava o hapšenju muslimanskih mladića zbog navodne komunističke aktivnosti, kao i na ustaške optužbe da su samo Muslimani vršili nasilja i zločine nad srpskim stanovništvom.[64]

Samo pola godine od proglašenja NDH bilo je dovoljno da se iskažu njene unutrašnje slabosti – političke, vojne, državne. Već u jesen 1941. stizali su računi kampanje za etničku homogenizaciju, koja nije imala šansu da se okruni očekivanim rezultatima. Na političkom licu države počele su da se otvaraju rane, na početku plitke, ali sa tendencijom da postaju dublje. U manifestacijama hrvatsko-muslimanskih odnosa na djelu su izbijale razlike pa i suprotnosti, koje ni veoma bučna propaganda nije uspijevala da prikrije. Uzajamne odnose sve više je karakterisala tendencija udaljavanja. Uz to, saveznica Italija sve manje se ponašala savezнички. Gluma političkog prijateljstva bila je nemoćna da izazove i povrati uvjerenje u njegovo postojanje. Naprotiv, »drugarski odnosi između civilnog (hrvatskog) stanovništva i predstavnika hrabre italijanske vojske« pripadali su bliskoj prošlosti. Razlozi su se u prvom redu nalazili u italijanskom protektorskom odnosu prema četnicima, ali i u brutalnom postupku Italijana prema Hrvatima u italijanskoj okupacionoj zoni ako su odbijali da predaju oružje italijanskim vojnim vlastima.[65]

Istovremeno, ustašku vlast najteže je pogađao ustanak. Negativni odnos srpskog stanovništva prema NDH pretvorio se, pod uticajem ustaških zločina, u pravi rat za uništenje NDH. Sa državnog vrha nuđena su obećanja građanskih prava pobunjenicima ako se vrate svojim domovima. Od poglavnikovog proglasa »grkoistočnjacima« očekivao se njihov povratak iz šumskih zbjegova, priznanje i podvrgavanje državnim vlastima. Bio je to znak da se od ustaškog radikalizma prema Srbima tražila mekša, realnija taktika.[66] Sporadično prisutna u štabovima domobranskih formacija, takva razmišljanja nisu bila sasvim usamljena. Javljaju se i u civilnim organima, ali u oba primjera u krajevima sa relativno razvijenim ustaničkim pokretom; područjima koja su bila izvan domašaja državne vlasti. Među funkcionerima civilne uprave kolale su misli da bi izvjesna pažnja prema pravoslavnom življu uticala na smirenje duhova, što bi kod njih podstaklo uvjerenje da će i oni imati zaštitu u državi.[67] Iz pojave ovih i sličnih gledišta bilo bi, međutim, pogrešno izvlačiti zaključak da je protivsrpski kurs u NDH izgubio moć,

64 Arhiv Muzeja revolucije Sarajevo (AMRS), Fond UNS – nesređena građa – fascikl novembar 1941 – Kotarsko vakufskomearifsko povjerenstvo u Prijedoru Reis-ul-ulemi, dr Osmanu Kulenoviću, dr Džaferu Kulenoviću, Ademagi Mešiću, ing. Hilmiji Bešlagiću, Ismet ef. Muftiću.

65 AIRPH – NG – inv. br. 2557.

66 Zbornik NOR-a IV-2 Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 118 – str. 337.

67 AIRPH – NG – k. 243 – fasc. 1.

da su citirani slučajevi imali opštiji značaj i uticaj da bi donijeli promjenu u provođenju hrvatskog etničkog programa.

Rat je imao razne oblike. Najvažniji je bio vojni, na frontovima protiv ustanika, ali i policijski je bio u istoj funkciji. Prvobitno, aktivnost policije imala je primarni značaj. Predvođena ustašama, ona je hapsila Srbe i Jevreje da bi bili protjerivani i sabirani u logore. Sada je institucija logora imala posebnu ulogu i služila koncentriranju i masovnom uništavanju neprijatelja NDH. Logorima su upravljale ustaše iz prvog reda i od najvećeg povjerenja. Župske redarstvene oblasti sačinjavale su spiskove lica koja su bez ikakvog istražnog postupka upućivana u logore. U većim gradovima grupe određene za logor činilo je više desetina, pa i stotina uhapšenih građana.[68] Koncentracioni logori, među kojima naročito Jasenovac, isticali su se po svireposti genocida nad Srbima, Jevrejima, ali i Hrvatima i Muslimanima osumnjičenim za neprijateljstvo prema NDH. Građani Muslimani zgranuti »ubijanjem pravoslavnih svećenika i strijeljanjem u gomili nevinih ljudi, žena pa i djece, prisiljavanjem na prelazak na katoličku vjeru«, žalili su se muslimanskim ministrima u vladi NDH zbog javnih prijetnji »jednog dijela naših katolika i katoličkog svećenstva«, koje ih sile na »ozbiljno razmišljanje«. Istovremeno, oni osuđuju »muslimanski olos« zbog učešća u nasiljima protiv Srba i Jevreja, a naročito postupke ustaške vojnice, koji su omogućili da na čelo ustanka dođu komunisti. Na kraju, oni tvrde da se sada zbog komunizma optužuju i proganjaju Muslimani koji nikada nisu bili komunisti.[69] U tim mjerama oni prepoznaju protivmuslimanski kurs ustaških vlasti.

Krajem 1941. zbivanja u Bosni i Hercegovini imala su pravce koji su temeljno izmijenili stanje kakvo je postojalo u momentu osnivanja i prvih mjeseci NDH. Talase oduševljenja što su nosili hrvatsku javnost zbog »uskrsnuća« samostalne države, smijenila je realnost izražena u oružanim hrvatsko-srpskim sukobima, koji su u sebi sadržavali isključivost hrvatsko-srpskih nacionalnih programa. Ujesen 1941. u NDH ništa nije bilo kao u proljeće. Ali, ni kraj 1941. nije došao bez veze sa događajima koja su ispunila početne mjesece NDH. Dok je ustaški obračun sa srpstvom, sa ciljem biološkog uništenja, na hrvatskom državnom teritoriju obilježio početak NDH, završnih mjeseci 1941. NDH je žnjela sopstvenu proljetnu buru, pa je bila primorana da se brani od zahuktalog ustaničkog pokreta. Ustaška vlast gubila je kontrolu u BiH, u kojoj se već na prvim koracima njenog konstituisanja javila opozicija protiv NDH, tačnije protiv priključenja BiH hrvatskoj ustaškoj državi. Opozicija je došla iz muslimanskog autonomističkog kruga, koji nije bio spreman da se pomiri sa nestankom historijske političke zajednice Bosne i Hercegovine i njenim utapanjem u hrvatsku državu. Vodeći predstavnici muslimanskog autonomističkog pokreta obratili su se Nijemcima, odmah po njihovom ulasku u Sarajevo, sa zahtjevom da se uspostavi autonomni položaj BiH pod protektoratom njemačkog Rajha.[70] Državni vrh NDH to nije mogao zaboraviti

68 Antun Miletić, »Koncentracioni logor Jasenovac« – Dokumenta 1941–1945 – Dokument br. 32 – str. 95.

69 Zbornik NOR-a – IV-2 – Dokument br. 164 – str. 430432.

70 Enver Redžić, »Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija« – Sarajevo, 1987, str. 15.

Muslimanima, pa se od tada ne prekidaju uzajamni nesporazumi, rezerve i sumnje u lojalnost NDH prema Muslimanima, odnosno Muslimana prema NDH.

Izvještaji koji su u ovo vrijeme stizali u Ministarstvo unutrašnjih poslova govore o porastu nezadovoljstva kako među muslimanskim tako i među hrvatskim stanovništvom, ali i o njihovom različitom odnosu prema ustaškoj vlasti u poretku. U tom pogledu karakterističan je izvještaj (9. XII 1941.) velikog župana Velike župe Usora i Soli. Veliki župan obavještava da su zbog četničko-komunističke akcije stradale desetine hiljada Muslimana, jer su mahom vođene u krajevima sa najgušće naseljenim muslimanskim stanovništvom. Među Muslimanima se »šapatom« tumači da je do sada izostala hrvatska vojnička akcija da bi se što više zavadili muslimani i »grkoistočnjaci« i međusobno uništavali. U takvim okolnostima javila se među Muslimanima inicijativa da se organizuju muslimanske odbrambene jedinice sa ciljem da vode borbu do uništenja »četničko-komunističkih bandi«. Veliki župan napominje da »upadno pasivno držanje Hrvata katolika seljaka u pogledu odbrane Države i društveno-političkog poretka izaziva čuđenje kod Hrvata-muslimana«, na koje takođe negativno utiče akcija katoličke crkve za ubrzano prevođenje »grko-katolika« u katoličku vjeru. U zaključku izvještaja veliki župan navodi da na području župe ima oko 15.000 izbjeglica iz Hercegovine, okolnih župa, kao i sa područja velike župe Usora i Soli, pa zatim postavlja zahtjeve: 1) da se zapovjedniku vojnog zdruga u Tuzli stavi na raspolaganje dovoljno oružja, kojim bi se naoružali dobrovoljci Hrvati-muslimanski seljaci i sa njima zamijenili domobrani koji se slabo bore protiv četnika i komunista; 2) da se u sadašnjim prilikama obustavi svaka akcija pokrštavanja »grko-istočnjaka« jer ona veoma negativno utiče na raspoloženje Hrvata-muslimana.[71]

Složenije stanje bilo je na graničnom području prema Crnoj Gori. Po ocjeni kotarskog predstojnika u kotarskoj oblasti Gacko prisutna je sumnja da centralne vlasti NDH »zanemaruju ovaj kraj«. S tim u vezi, stvaraju se pretpostavke da NDH »nema ozbiljnih aspiracija na ovo područje«. Istovremeno, kod domobrana se osjeća nedostatak discipline kao i pomanjkanje spremnosti da se pođe u pravcu Nevesinja u strahu od eventualnih četničkih napada. U ovom kotaru izrazita je koncentracija izbjeglica, kako muslimana tako i »grkoistočnjaka« – i jednih i drugih zajedno ima oko 4.200 lica, koja opterećuju i onako teško stanje ishrane stanovništva u ovom kraju. Kotarski predstojnik je uvjerenja da se na mjerodavnim mjestima zaboravlja da je ovaj kraj teško stradao, pa apeluje na pomoć u hrani, »jer se ovakvo stanje ne može podnositi«. Od značaja je njegova napomena da se kod dijela »grko-istočnjaka« bilo stvorilo uvjerenje da će se NDH naročito brinuti o ovom pograničnom kraju, što je moglo da djeluje u pravcu smirivanja i uspostavljanja stabilnijeg stanja.[72] Navedeno stanje na ovom području posebno su otežavale italijanske vojne vlasti nejednakim ponašanjem prema muslimanima i pravoslavnima; prema prvima su preduzimale energične i stroge mjere u slučaju

71 AIRPH – NG – inv. br. 3119.

72 AIRPH – NG – NDH, kotarska oblast Gacko, 10. XII 1941. – Općeupravnom povjereniku NDH kod II armate, Sušak – Ravnateljstvu za javni red i sigurnost – Zagreb – Velikom županu Velike župe Dubrava – Dubrovnik – Stožeru I Bojne Vojne krajine – Bileće.

kršenja njihovih naređenja, dok prema drugima nisu vodile nikakav postupak i »gledali im kroz prste«. Zbog toga je kotarski predstojnik nagovještavao da bi gatački Muslimani, usljed nesigurnog položaja, mogli da pribjegnu i krenu istim putem kao i »grko-istočnjaci«.[73]

Korištena građa potvrđuje da se krajem 1941. situacija u BiH razlikovala od kraja do kraja, ali je također pružala podatke i o identičnosti stanja i odnosa. Na primjer, u raznim krajevima BiH položaj Muslimana bio je veoma sličan, pa i manje-više jednak, bilo da o tome govore službeni dokumenti, bilo izjave samih Muslimana. Već smo navodili primjere kada se muslimanski građani grupno obraćaju muslimanskim ministrima u vladi NDH. Pismo tuzlanskih Muslimana potpredsjedniku vlade NDH dr Džaferu Kulenoviću, koje nosi potpise 22 građanina, motivirano je njihovom potrebom da podvuku da su od ovih nereda najviše i gotovo jedino stradali Muslimani. »Potpisnici pisma traže od ministra da se založi za pokretanje krivične odgovornosti protiv »neodgovornih elemenata« – izazivača ispada protiv Srba. Oni su uvjereni da bi se na taj način utvrdilo da je za nastalo stanje i nerade »najmanje kriv naš svijet«, iako su baš njega najteže pogodile posljedice nezakonitih postupaka protiv Srba.[74]

U pismu je došlo do izražaja shvatanje o značaju zakonitosti da bi se uspostavila odgovornost građana za postupke koji su ukidali svaki pravni poredak. Činilo se to u trenutku kada su ratni frontovi diktirali »red« koji je bio potčinjen njihovim ciljevima. Priključena NDH, Bosna i Hercegovina je krajem 1941. predstavljala ratno poprište brojnih vojnih formacija, od kojih nijedna nije mogla tokove rata okrenuti u svom pravcu. S obzirom na zahtjev logistike, u izvjesnoj prednosti nalazile su se domobranske i ustaške jedinice, ali su upravo one bile izložene ofanzivnim akcijama i pritisku brojnih protivnika – četnika, partizana, pa i Italijana. Osim toga, vojnim formacijama NDH prijetila je opasnost da značajne rezerve vojnih obveznika Muslimana umjesto da popune hrvatske jedinice postanu izvor za obrazovanje muslimanskih jedinica za samoodbranu od četnika i partizana.

Sudeći prema izvještajima hrvatskih vojnih zapovjedništava, u najtežem položaju nalazila se NDH na području istočne Bosne. U jednoj analizi stanja u istočnoj Bosni konstatuje se da zbog neprekidne neprijateljske akcije raste zabrinutost kako katolika tako i muslimana. U redovima cjelokupnog stanovništva preovlađuje uvjerenje da mjerodavne vlasti ne poklanjaju potrebnu pažnju pokretu pobunjenika. Na ovom području najveće žrtve podnose Muslimani, prema kojima se od strane »nesvjesnih« elemenata stvara neraspoloženje, što samo doprinosi kriznom položaju Hrvata. U višegradskom, rogatičkom i fočanskom kotaru kolaju glasovi o inicijativi da se formiraju posebni komiteti, sastavljeni od uglednih ljudi bez obzira na vjeru, radi pregovora sa odmetnicima. Cilj ovih pregovora je uspostavljanje izvjesnog reda u ovoj oblasti. U osvrtu na opšte stanje izdvaja se zapažanje da komunisti dobivaju sve više pristalica i da posebno rade na tome da

73 AIRPH – NG – k. 243, fasc. 1.

74 AMRS – Fond UNS – nesređena građa – 1941 – »Gospodine predsjedniče« – Tuzla – 11. prosinca 1941.

odvoje muslimane od katolika, tvrdi se na kraju izvještaja Zapovjedništva vojne krajine o stanju u istočnoj Bosni tokom prve polovine decembra 1941. godine.[75]

Izložena ocjena o vojno-političkom stanju u istočnoj Bosni u osnovi se podudara sa ocjenom opšteg stanja i položaja ustaške države u Bosni i Hercegovini, koja je sadržana u decembarskom izvještaju Zapovjedništva III domobranskog zbora sa sjedištem u Sarajevu. Iako je ovaj izvještaj nastao u vojnom štabu visokog ranga, on se gotovo isključivo bavi analizom i prikazom političkih odnosa u BiH. S obzirom da su ovaj Zbor sačinjavale divizije i pukovnije raspoređene u BiH sa sjedištem njihovih komandi u Sarajevu, Mostaru, Travniku i Trebinju, u njegov centar stizali su izvještaji iz svih područnih jedinica. Tako se ovdje mogla formirati jedna relativno objektivna predstava o političkom stanju u BiH kakvo je bilo konstituisano krajem 1941. u rezultatu opšte politike NDH. Izvještaj sadrži sljedeće ocjene: raspoloženje hrvatskog i muslimanskog dijela stanovništva nije zadovoljavajuće (osobito je to karakteristično za područja pod vlašću Italijana, koji paktiraju sa četnicima, prvenstveno u Hercegovini, na štetu NDH); katoličko i muslimansko stanovništvo izgubilo je povjerenje u vlasti NDH, jer je ostavljeno na milost i nemilost četnika i partizana; iz njihovih redova obrazuju se komiteti koji pregovaraju sa četnicima i partizanima u cilju uspostavljanja reda i mira, a oni (katolici i muslimani) su spremni da priznaju vlast četnika, odnosno partizana; najteža situacija je u istočnoj Bosni, u kojoj je NDH izgubila šest kotareva, usljed čega je oko 130.000 Muslimana izloženo nezapamćenim mukama i stradanjima; to je razlog što opada moral kod Muslimana, koje veoma zabrinjava Poglavnikov govor prelaznicima sa grko-istočne na katoličku vjeru u velikoj župi Baranja, u kome je izjavio da je »bolje ako je u državi jedna vjera«; nezadovoljstvo među Muslimanima izaziva i nejednak odnos i nerazumijevanje za prelaz grko-istočnjaka na islam; pod uticajem navedenih okolnosti u redovima Muslimana formira se struja za iseljavanje u Tursku.[76]

Dok se bečkom odlukom osovinskih ministara spoljnih poslova u aprilu 1941. Bosna i Hercegovina našla u državnom sklopu NDH, pa za njeno »osvajanje« nije bio ispaljen nijedan ustaški metak, sada je vojno-politički mehanizam NDH morao da na svim prostorima BiH brani interese ustaške države. NDH je bila primorana da oružjem dokazuje »povijesno« hrvatsko državno pravo na BiH. Ustaški genocid nad Srbima da bi se u BiH uspostavila hrvatska etnička homogenizacija i većina u strukturi njenog stanovništva izazvao je pojavu ustaničkog pokreta za čije savladavanje NDH nije imala snage, u prvom redu moralno-političke. Apatija je prerano zahvatila šire slojeve hrvatskog naroda, a muslimanski elemenat u BiH, osim tankog sloja proustaških pojedinaca, od početka je ostao izvan ustaških struja. Glavnina vojske NDH, nacionalna snaga države – domobranstvo – od početka nije pokazivala spremnost da beskompromisno stane iza tzv. nacionalnih interesa

75. Zbornik NOR-a IV 2 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 182 – (Karakteristično je da ovaj kao i niz drugih vojnih izvještaja glavnu pažnju obraća razmatranju aktuelnih političkih pojava i odnosa na izvještajnom području, dok se samo uzgredno osvrće na vojnu situaciju).

76 Isto – Dokument br. 183 – str. 538–542.

ustaške države. Kriza države izbila je prije državne stabilizacije. Nastala kao proizvod rata, NDH se odmah našla u ratu koji će trajati do svog i njenog kraja.

Šta je o ovome mislio citirani njemački komandujući general u NDH Glez fon Horstenau? Ponovićemo neka od njegovih važnijih zapažanja i ocjena iz izvještaja od 14. decembra 1941. komandantu njemačkih oružanih snaga Jugoistoka o vojno-političkoj situaciji u NDH.[77] Prateći razvoj situacije na području BiH, general fon Horstenau konstatuje zabrinutost Muslimana koja se po njemu ispoljava u čestim peticijama njihovom predstavniku u Vladi dr Džaferu Kulenoviću. Muslimani su, piše general, prilikom ulaska njemačkih trupa u aprilu, tražili za BiH položaj i uređenje kao njemačke pokrajine. Ustaške vlasti i katolički sveštenici čine teške greške nasilnog prozelitizma prilikom prelaza pravoslavaca u rimokatoličku vjeru. Uprkos tome, među odgovornim u NDH smatra se da je pokatoličavanje pravoslavnih jedino konstruktivno rješenje državnog problema, tj. problema Srba. Horstenau tvrdi da je pogrešna bila težnja da se hrvatska država režira kao država jedne nacionalnosti. Nepojmljive su žrtve u krvi koje je hrvatska država u kratkom razdoblju svoga postojanja zahtijevala od svojih pripadnika. Srbi su odgovorili ustankom, koji je, pored drugih krajeva, obuhvatio cijelu sjevernu Bosnu. Pored hrvatskih intelektualaca, mahom komunista, pravoslavnim ustanicima se u sve većem broju pridružuju također i Muslimani. S obzirom na široko nezadovoljstvo naroda stanjem u NDH, može se reći da bi ne samo ugnjetavani, već i većina hrvatskog i muslimanskog naroda, čak i mnogi pravoslavci pozdravili jedan njemački protektorat kao spas i oslobođenje.[78] Generalove ocjene temeljile su se na stvarnim činjenicama i opštem stanju u NDH.

U aprilskom ratu protiv Jugoslavije nastanak NDH bio je nezamisliv bez njemačkih generala. Na kraju 1941. njemački generali ispoljavali su ozbiljne rezerve i kritički odnos prema ovoj državi ali su, i pored vojne moći i uticaja na vojno-politički vrh NDH, više bili zarobljenici ustaške politike nego njeni dirigenti.

Kao što smo u prethodnom izlaganju pokazali, Nijemci su relativno rano utvrdili da NDH predstavlja višenacionalnu državu (Hrvata, Srba i Muslimana), da je politika nasilnog pretvaranja NDH u nacionalno homogenu državu bila težak promašaj, što je za posljedicu imalo izbijanje ustanka srpskog naroda. Oslanjajući se na citiranu Hefnerovu analizu, koju je potvrđivala stvarnost međunacionalnih antagonizama, naročito u BiH, general fon Horstenau u navedenom izvještaju izričito kaže da je politika formiranja NDH kao države jedne nacije bila ne samo pogrešna, već je nužno bila praćena neprocjenjivim žrtvama kojima se ne može sagledati kraj. Podlogu za takvu ocjenu Horstenau je našao prvenstveno u stvarnosti nacionalnih odnosa u BiH, u kojoj je plamtio rat između oružanih formacija NDH i snaga ustaničkog pokreta srpskog naroda protiv NDH. Muslimani u BiH našli su se između ustaške države, koja je od njih tražila aktivnu opredijeljenost za ciljeve NDH i četničkog pokreta, koji je težio njihovom istrjebljenju i uništenju.

77 Zbornik NOR-a XII – 1 – Dokumenti njemačkog Rajha – Dokument br. 270 – str. 781.
78 Isto, str. 775.

KONFRONTACIJA RATNIH NACIONALNIH CILJEVA U BiH NA PRELAZU 1941/42.

U prvu zimu BiH je ulazila sa dubokim ranama na tijelu svojih nacionalnih zajednica. Sve su bile zahvaćene ratnom konfrontacijom, koja je ugrožavala svaku pojedinačno i istovremeno sve zajedno. Sve su se našle u ratnom vrtlogu, povučene tzv. nacionalnim ciljevima, koji ustvari nisu bili njihovi. Na teritoriji BiH ratna situacija razlikovala se od oblasti do oblasti, ali je u cjelini nosila zajedničko obilježje. Jedan izvještaj iz prve polovine januara 1942. ovako prikazuje stanje u Bosanskoj krajini i Tuzlanskoj oblasti: južno od Save, čitamo, pojačava se pobunjenička akcija, pa na tom prostoru nije moguće stanovništvu pružiti zaštitu od napadaja i pljačke »odmetnika«. Zbog toga je hrvatski narod zabrinut za svoju sudbinu. Kao da je zaboravio šta je napisao, pisac izvještaja u nastavku ističe da ipak, unatoč kritičnom položaju, hrvatski narod sa optimizmom gleda u budućnost. Na drugoj strani, lišeni zaštite od četničkih nasilja, prepušteni sami sebi, »hrvatski Muslimani« obraćaju veliku pažnju na držanje Turske prema silama Osovine i tradicionalno ispoljavaju simpatije prema Turskoj. Srbi, međutim, iako su u znatnom broju prešli na rimokatoličku vjeru, ostaju nepouzdani, jer se većina srpskog življa digla na ustanak. U okolici Bosanske Gradiške »pobunjene bande« uzimaju sve više maha i nemilosrdno pljačkaju hrvatsko pučanstvo, oduzimaju od njega sve što im je potrebno i odvoze u svoje logore. Uporedo, veoma je živa komunistička akcija, kojoj pristupa ne samo znatan broj »grkoistočnjaka«, već i Muslimana, pa i Hrvata. Pošto su intelektualno superiorni četnicima, komunisti se uspješno nameću kao vođe pobunjenim masama. Izvještaj završava konstatacijom da nacionalni četnici gube svuda na terenu, a komunistička ideja prodire i napreduje.[79] Hrvatske vojne vlasti u Banjoj Luci ocjenjivale su da će pobunjenici zadobiti premoć i savladati vojne i građanske vlasti u Bosni. Od značaja je njihovo zapažanje da se pobunjenicima u Bosanskoj krajini priključuju lica naklonjena komunizmu, po vjeroispovijesti: »grkoistočnjaci« 100%, Muslimani sa 20–25%, a rimokatolici sa 2–3%. U banjalučkom oružničkom zapovjedništvu uočena je neborbenost domobrana, naročito u rezervnom sastavu, ali se također priznaje nemoć oružništva da na svom području uspostavi mir i red. U odnosima između Hrvata-rimokatolika i muslimana ispoljavaju se tendencije i pojave razmimoilaženja, što se potvrđuje pojavom Rezolucije Muslimana Dubice, koja se, navodno, podudara sa sarajevskom i banjalučkom rezolucijom.[80]

Stanje u istočnoj Bosni i Hercegovini promatra se iz ugla njemačko-hrvatske ofanzive protiv pobunjenika. Ova operacija vraća povjerenje Hrvata da će

79 Zbornik NOR-a – IV-3 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 139 – str. 403–413.
80 Isto, Dokument br. 140 – str. 419–425.

spomenuti prostor biti očišćen od četnika i komunista. Po ocjeni Zapovjedništva četvrte oružničke pukovnije, pobunjenici se nalaze u rasulu, koje se ogleda u bjekstvu majora Jezdimira Dangića, poznatog organizatora četničkog ustanka u istočnoj Bosni,[81] u Srbiju. Hrvatski vojni izvještaji iz ovog vremena o situaciji u Bosni govore o produbljivanju nesporazuma između komunista i četnika, ali i o primjerima njihove saradnje, prvenstveno na području Bijeljine i Brčkog, kao i Majevice. Posebna pažnja u ovim izvještajima obraća se nastojanju komunista na guranju muslimanskog elementa protiv Hrvata-katolika.[82]

U decembru 1941. i januaru 1942. Muslimani istočne Bosne doživjeli su pravu tragediju čiji su vinovnici i izvršioci bili odredi četničkog pokreta. Sa italijanskim osiguranjem u pozadini, četnici su počinili pravi masakr nad muslimanskim stanovništvom u višegradskom, goraždanskom, čajničkom, a naročito u fočanskom srezu. Utvrđeno je da je u to vrijeme u četničkim akcijama čišćenja istočne Bosne našlo smrt više hiljada Muslimana.[83] Ustaše su računale da će ova stradanja Muslimana iskoristiti za povratak i jačanje svoga uticaja među njima. Pošto je okončana njemačko-hrvatska ofanziva protiv ustanika u istočnoj Bosni, čiji je cilj bio pacifikacija ovog prostora, u krugovima vlade NDH inicirano je objavljivanje letaka Hrvatima istočne Bosne, u kojima su izražena posebna priznanja i zahvalnost Hrvatima-muslimanima istočne Bosne za njihov doprinos čišćenju ovog dijela NDH »od zločinačkih komunista i četnika-pljačkaša«. Smisao ovih letaka bio je u tome da se podvuče da u Hrvatskoj »mogu gospodovati samo Hrvati-muslimani i katolici« i da se umanje žrtve Muslimana u istočnoj Bosni.[84]

U hrvatskim vojnim komandama kontroverzno i zbunjeno se prikazivalo stanje u BiH. U jednom istom izvještaju kaže se da su Hrvati zadovoljni postojećim stanjem, a zatim se govori o nemoći države da se slome pobunjenici i o gubljenju vjere u državu kako u redovima katolika tako i muslimana. Ipak, u raspoloženju i odnosu jednih i drugih prema NDH prisutne su razlike. Među Muslimanima formiralo se shvatanje da su oni postali žrtve ravnodušnosti hrvatskih vlasti, koje nisu pokazale spremnost da ih zaštite od četničkih nasilja. U istočnoj Bosni široko je rasprostranjeno uvjerenje Srba da će ova oblast biti pripojena Srbiji. S tim u vezi, pominje se da i Italijani podržavaju ovaj plan. Izlaz iz krizne situacije u kojoj se uopšte nalazi poredak NDH vidi se u podizanju »morala i duha u narodu, jer se nalazimo u Bosni pred stanjem opće duševne klonulosti«.[85]

Kriza ustaškog državnog poretka posebno je bila složena i duboka u istočnoj Bosni. Ocjenjujući po posljedicama koje su je pratile, njemačko-hrvatska ofanziva u januaru (1942) nije donijela ni pacifikaciju istočne Bosne, ni »gospodovanje«

81 Isto, Dokument br. 141 – str. 426–427.

82 Isto, Dokument br. 145 – str. 462.

83 AVII – 1/37, k. 27
(U fočanskom srezu četnici su ubili oko 5.000 Muslimana – muškaraca, žena i djece).

84 AIRPH – NG – inv. br. 502 (»Pričanje o desetinama tisuća poginulih Muslimana obična su laž. Istina je da taj broj u istočnoj Bosni, uključivši i sve pale u boju, nije prekoračio niti tisuću«, stoji u dopisu Državnog izvještajnog i promičbenog ureda – podružnica Sarajevo – Uredu vojskovođe – Zagreb, od 31. siječnja 1942.)

85 AIRPH – NG – inv. br. 499.

organa NDH u njoj. Naprotiv, prilike u istočnoj Bosni, poslije ove ofanzive, išle su naruku četničkom pokretu, koji će na ovom prostoru doživjeti plimu i metodom terora vladati sve do kraja 1942.

U političkim kretanjima u Bosni zapažaju se, prema mišljenju nekih odgovornih faktora, izvjesni novi momenti i znaci. Unutar hrvatskog naroda, koji je i »nadalje zadovoljan političkim stanjem i poretkom u zemlji i odan Poglavniku«, primjećuju se pojave naklonosti prema komunizmu kao i primjeri jugofilskih pozicija, koji su ograničeni na uže intelektualne krugove. Među pravoslavnim u području Dervente, znatan dio prihvata katoličku vjeru u nadi da će kao konvertiti biti ostavljeni na miru i tako se zaštititi od progona. U pobunjeničkom pokretu raste uticaj komunista, koji politički potiskuju četnike, ali ih idejne razlike ne sprječavaju da u borbi protiv NDH budu solidarni. Četničkom opredjeljenju za velikosrpsku nacionalnu ideju komunisti se suprotstavljaju sa svoga internacionalnog stanovišta.[86]

Ni mjesec dana nije prošao od okončanja januarske ofanzive, a o toj njemačko-hrvatskoj operaciji u istočnoj Bosni zvanično se daju nove ocjene, suprotne ocjenama koje su neposredno pratile završetak ove kampanje. Sada se tvrdi da ova akcija nije donijela odlučujući uspjeh u čišćenju područja istočne Bosne od ustanika, jer su se »četničko-komunističke bande« ubrzo okupile i žestoko napadaju hrvatske položaje. O Hrvatima-muslimanima kaže se da su rezervisani i hladni uprkos četničkom pokolju nad muslimanskim stanovništvom u podrinjskim srezovima. Pretpostavlja se da će držanje Turske biti od znatnog uticaja na opredjeljenje Muslimana. Srpski elemenat u većini je naklonjen četnicima i komunistima i polaže veliku nadu u pobjedu Engleza i Rusa. U javnosti takođe kolaju vijesti da će Italijani doći u Bosnu i da se na proljeće očekuju događaji sudbonosni po Hrvate i Nijemce. U zvaničnim krugovima NDH prisutna je zabrinutost zbog širenja komunizma u sve slojeve pučanstva bez obzira na vjeru i narodnost. Domobrani i časnici ispoljavaju kukavičluk u borbi sa pobunjenicima.[87]

Za razliku od citiranih izvora, u kojima se stanje u istočnoj Bosni prikazuje neodređeno i kontroverzno, u krugu visokih hrvatskih oficira bilo je pojedinačnih reagiranja kojima se tražilo temeljito ispitivanje i utvrđivanje uzroka kao i lične odgovornosti za »neuspjelu akciju na Romaniji«. Oružnički pukovnik Jakovljević obratio se 25. II 1942. vojskovođi doglavniku Slavku Kvaterniku sa zahtjevom da se ustanovi odgovornost »za katastrofu istočne Bosne, za poklatih desetine tisuća muslimana, za masakriranje žena i djece, za popaljena muslimanska sela, za upropašćeno državno dobro, za porušenu prugu i mostove, za domobrane koji su usljed slabog vodstva poginuli ili zarobljeni«. U ovom obraćanju vojskovođi pukovnik Jakovljević podvlači da tako kao on misli cijelo Sarajevo i cijela Hrvatska Bosna, a muslimani posebno, jer su oni do sada i najviše stradali.[88]

Jedna grupa ustaških funkcionera iz Višegrada suprotstavila se tvrdnjama pukovnika Jakovljevića, optužila njega i kotarskog predstojnika da su sarađivali sa

86 Zbornik NOR-a – IV-2 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 146.
87 Isto – Dokument br. 151.
88 AMRS – Fond UNS – nesređena građa – 1942 – fascikla februar – Vojskovođi doglavniku – Zagreb.

Srbima i »Srbomuslimanima«, da su ova dvojica progonila ustaše, štitili Srbe i Jevreje, da je pukovnik Jakovljević kao zapovjednik Vojne krajine osnovao Prijeki sud, koji je bespravno i protivzakonito radio. U izjavi koju su potpisali, šestorica ustaša tvrde da je odmah po dolasku u Višegrad zapovjedništvo Vojne krajine naredilo ustaškom logoru da obustavi izvjesne aktivnosti, a za novog kotarskog predstojnika postavljen je »Srbomusliman«, koji je zabranio da se ustaška organizacija u Višegradu finansira iz poslovanja židovskih radnji. Oni su također činili odgovornim pukovnika Jakovljevića što je dopustio svojim milicionerima iz Sandžaka da pljačkaju hrvatska i muslimanska sela, što je zatvarao ustaše pod izgovorom da su oni vršili spomenute pljačke. Na završetku svoje predstavke vladi NDH, višegradski ustaški funkcioneri zahtijevaju da se preduzme »objektivno ispitivanje« navedenih činjenica i uspostavi red u Višegradu, »najizloženijoj i najboljoj hrvatskoj točki na Drini«.[89]

U gornjim navodima izražene su suprotnosti između ustaške i domobranske linije, koje su se u oštrim oblicima ispoljavale na području BiH, posebno u istočnoj Bosni, na granici NDH prema Srbiji. NDH se branila u istočnoj Bosni, koja je bila opasno ugrožena. Prijetnja da će znatan broj srezova istočne Bosne pripasti Srbiji nije bila samo deklarativna. Ponavljana iz mjeseca u mjesec, ona je do te mjere podrivala pozicije NDH, da je njena vlast ovdje više bila u sferi propagande nego u vojno-političkoj realnosti. Kako su na prostoru istočne Bosne Hrvati činili zanemarljivu etničku veličinu, uloga odbrane ustaške države pripala je Muslimanima. Oni su, međutim, ovdje bili u masovnim razmjerama žrtve četničkog terora i genocida na liniji programa »Homogene Srbije«. Na zajedničkom poslu protiv Bosne našli su se ustaše i četnici. Muslimani su bili između dva žrvnja. Vrhovnici NDH prestali su da ih nazivaju »hrvatskim cvijećem«, jer im se čine nepouzdanim i nevjernim. Sada su njihove brige okrenute Bosni koja im izmiče, pa se obraćaju povijesti i u njoj traže pravo i podršku da je posjeduju.

U prvom broju »Spremnosti« (1. III 1942.) u čijem je podnaslovu pisalo: »Misao i volja ustaške Hrvatske«, objavljen je kao uvodnik mali članak Poglavnika Ante Pavelića: »Pojam Bosne kroz stoljeća«. To je odlomak iz Pavelićevog Memoranduma u srpnju 1940. U ovom tekstu Pavelić pojavu Bosne veže za krunisanje Tomislava za prvog hrvatskog kralja na Duvanjskom polju 925. godine, »središtu današnje Bosne«, pa ističe da je Bosna tada bila središte države hrvatskog kralja. I kada je Bosna bila na vrhuncu državne moći, bosanski kralj Tvrtko bio je, po riječima Pavelića, vazal hrvatskog vladara. Suverenitet nad Bosnom pripao je hrvatskim kraljevima čak i kada su njihovu krunu nosili kraljevi Ugarske. Turci su osvajačkim pohodima širili »teritorijalni pojam« Bosne na zapad, da bi konačno bili zaustavljeni na rijekama Uni i Savi. Na tim granicama tursko carstvo održalo se do 1878. godine.[90] U tom višestoljetnom razdoblju nastupio je prekid hrvatskog suvereniteta nad Bosnom, od koje je ostao samo »teritorijalni pojam«. U obnovljenoj hrvatskoj državi, NDH, ukinuta je historijska pokrajina BiH, nad kojom je obnovljeno hrvatsko državno pravo. Njenu teritoriju pokrile su velike župe, od

89 AMRS – Fond UNS – Istina o Višegradu – Zagreb – 1. ožujka 1942 – fascikla mart.

90 Ante Pavelić – »Pojam Bosne kroz stoljeća« – »Spremnost« – br. 1 – 1. ožujka 1942.

kojih se neke protežu izvan okvira BiH. U ustaškoj državi dopušteno je da BiH egzistira samo kao teritorijalni pojam.

Od proglašenja NDH, za nepunu godinu akumulirano je u međunacionalnim odnosima na teritoriji BiH dovoljno materijala u kome su se ogledale bitne razlike u političkom položaju i interesima njena tri naroda. U javnosti se njemačka ocjena da Hrvatsku čini ne jedna, već više nacija, sve jasnije potvrđivala. Svaka od njih tražila je svoje mjesto i demonstrirala sopstvenu nacionalnu poziciju. Ustaše su u BiH, uzavreloj od ustanka, sa vojničkim, doživljavale i političke poraze. Zbog toga, njihove javne akcije obilježavaju tonovi političke isključivosti, pa ostaju bez neophodnih elemenata uvjerenja i idejne konzistencije. Iz Predsjedništva vlade NDH inicirana je propagandna kampanja u čijem fokusu su se nalazila dva osnovna pitanja ustaške politike – pitanje Muslimana i pitanje Bosne i Hercegovine. Našlo se dovoljno razloga da se u javnom životu sistematski suzbijaju pojmovi »Musliman« i »Bosna i Hercegovina«, jer se pojam »Musliman« sve češće upotrebljavao uporedo i uz pojam »Hrvat«, a pojam »Bosna i Hercegovina« održavao se uprkos upravno-teritorijalnim jedinicama »Velikih župa«.

Na pojavu letaka upućenih Muslimanima iz jedne domobranske formacije reagirao je u ime vlade NDH državni tajnik, pomoćnik predsjednika vlade dr Vjekoslav Vrančić Ministarstvu oružanih snaga sa obrazloženjem da je tako naslovljen proglas principijelno politički pogrešan. Naime, ispravno bi bilo, podvlači dr Vrančić, da se domobransko zapovjedništvo obratilo Hrvatima-muslimanima, jer su oni »dio hrvatskog naroda, a ne neka posebna skupina«. Od Ministarstva se traži da upozori podređena zapovjedništva da kod izdavanja letaka u cilju smirivanja, »muslimanski dio našeg naroda« ne smije biti tretiran kao neka posebna skupina, a pogotovo ne kao neka »anacionalna gomila«, jer to vrijeđa nacionalnu svijest muslimanskog dijela hrvatskog naroda«.[91]

Iz Predsjedništva vlade potekla je također intervencija u vezi sa upotrebom pojma »Bosna i Hercegovina«. Promičbeni ured Predsjedništva vlade uputio je »naputak novinama i časopisima« da se što manje »rabi« izraz »BiH« kao naziv za političku pokrajinu i da mjesto izraza »BiH« treba isticati imena Velikih župa. Isto tako ne treba da se upotrebljava izraz »bivša BiH«, već izraz »BiH« treba upotrebljavati samo u »povijesnom i etnografskom« značenju. »Naputak« također traži da se mjesto izraza »musliman« u političkim člancima i političkim manifestacijama upotrebljava izraz »Hrvati islamske vjeroispovijesti«.[92]

Sa vrha NDH nastojalo se da se u javnom životu duboko zakopaju pojmovi »BiH« i »Musliman« i da se učvrste njihove zvanične državne zamjene – Velike župe i hibridna kategorija pseudonacije »Hrvati islamske vjeroispovijesti«. Međutim, historijski formirani pojmovi nisu se dali suspendirati i iskorijeniti nalozima i naputcima ustaške vlade, koja je na taj način samo pokazala da je došla »u nesporazum« kako sa historijskom prošlošću tako i sa aktuelnom stvarnošću.

91 AVII – br. reg. 54/2-2; k. 79 – NDH – Ured Predsjedništva vlade – Zagreb 6. ožujka 1942.

92 AVII – br. reg. 27/24-1; k. 86 – NDH – Državni izvještajni i promičbeni ured – podružnica Sarajevo – Dne 16. ožujka 1942 – Nastojnik Ekremov.

OBNOVA HRVATSKOG DRŽAVNOG SABORA. HRVATSKO-MUSLIMANSKI ODNOSI. POJAČANI DRŽAVNI TEROR NAD SRBIMA

Položaj u kome se našla NDH početkom 1942. trebalo je popraviti održavanjem povjerenja javnosti i naroda u nacionalnu politiku ustaškog državnog vodstva. Ono je počivalo prvenstveno na aktivnoj ulozi državnih institucija kao što su hrvatska vlada i hrvatska vojska, koje su od početka imale funkciju da potvrđuju obnovu hrvatske državnosti prekinute 1918. formiranjem vještačke jugoslavenske države. Sada se ocijenilo da hrvatskoj državi treba vratiti i u javni život uvesti instituciju, koja je u prošlosti imala značaj »stožera« hrvatske državnosti, u kojoj je bio koncentrisan izraz suvereniteta hrvatskog naroda i države, koja je bila nosilac hrvatskog državnog prava. Svjestan njegovog historijskog značaja, poglavnik Pavelić je odlučio da obnovi rad Hrvatskog državnog sabora i da u njega uključi zastupnike iz posljednjeg sastava kada je njegov rad bio prekinut prvodecembarskim aktom »ujedinjenja«, kao i zaslužne predstavnike NDH. Sabor je otvoren 28. II 1942. govorom Pavelića, koji je naglasio da u ratno doba državu treba da vodi jedna volja, a Sabor je pozvan da bude »pravi i potpuni predstavnik naroda iz kojega je nikao«.[93] U sastavu Hrvatskog sabora našli su se i hrvatski i muslimanski poslanici sa područja BiH birani u jugoslavensku skupštinu 1938, koji su bili poznati po hrvatskoj nacionalnoj, odnosno političkoj orijentaciji, kao i pojedinci koji su uživali Pavelićevo prijateljstvo i povjerenje. Među ovima bio je dr Savo Besarović, koga je Pavelić, kao svoga prijatelja, imenovao za člana Vlade NDH i zastupnika u Hrvatskom saboru u kome je vršio dužnost bilježnika.[94] Muslimanski zastupnici u Hrvatskom saboru, kao i muslimanski ministri u Vladi NDH služili su kao političko svjedočanstvo ustaške politike da BiH čini sastavni dio hrvatskog nacionalnog integriteta NDH, u kojoj se ona rastvorila u Velikim župama.

Smatra se da je na obnovljenom zasjedanju Hrvatski državni sabor donio »povijesnu odluku« kojom je proglasio »ništetnost državnih čina od 1918. i dalje do 10. travnja 1941. za Hrvatsku i hrvatski narod«. Istovremeno, Hrvatski državni sabor »sve državne čine donesene prigodom osnutka NDH i poslije toga prihvatio je u punoj moći na čitavom državnom području hrvatskog naroda«.[95] Komentarišući ovu odluku Hrvatskog državnog sabora, dr Mirko Košutić tvrdio je da je dio zaključaka Hrvatskog sabora od 29. listopada 1918. kojom su razriješeni svi

93 »Spremnost« – misao i volja ustaške Hrvatske – br. 2 – 8. III 1942 – »Hrvatski sabor nekad i danas«.

94 Arhiv Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Sarajevo – (ARSUP) – Vrhovni sud BiH – k. 2/1945.

95 »Spremnost« – br. 3 – 15. ožujka 1942 – str. 2 – »Ništetnost državnih čina od 1918. i dalje do 10. travnja 1941. za Hrvatsku i Hrvatski narod« – Piše dr Mirko Košutić, član Hrvatskog Državnog Sabora.

državno-pravni odnosi i veze Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa Kraljevinom Ugarskom i Carevinom Austrijom i kojim je Hrvatska, Slavonija i Dalmacija proglašena suverenom, nezavisnom državom »pravovaljan i nerušiv«, da bi zatim ocijenio da »Hrvatski državni sabor iz godine 1918. nije bio ovlašten zaključivati da suverena hrvatska država pristupi u zajedničku državu s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom«.[96]

Čini se da je obnovljeni Hrvatski državni sabor citiranom »povijesnom odlukom« ispunio zadaću koju mu je namijenila vlada NDH sa Pavelićem na čelu. Jedno vrijeme Sabor je figurirao kao ukrasni ornament hrvatske historijske državne tradicije, da bi uskoro sasvim iščezao u javnom životu NDH. Kao tvorac NDH, ustaški pokret smatrao je da je demokracija preživjela pošto se u njoj, navodno, gubi lična odgovornost i da sistem parlamentarne demokracije ukida odgovornost u državi, jer u suštini predstavlja »organiziranu neodgovornost«. Nasuprot neodgovornosti u parlamentarnim sistemima, ustaška načela proklamovala su političku odgovornost u sistemu autoritativnog režima. Poglavnik za svoj rad odgovara narodu, a njemu su odgovorni svi nosioci vlasti u ime države.[97]

Obnavljanje Hrvatskog državnog sabora bilo je od malog odjeka u bosanskohercegovačkoj javnosti. Za vrijeme austro-ugarske okupacije BiH je dobila Sabor tek poslije aneksije. U toku Prvog svjetskog rata, dekretom cara Franje Josifa Sabor je obustavio rad početkom 1915. i mada su pred kraj rata iz BiH u Beč stizali zahtjevi da se Sabor otvori i obnovi rad, ti zahtjevi nisu bili prihvaćeni. U svom kratkotrajnom djelovanju bosanskohercegovački sabor nije imao nekih značajnijih kontakata sa Hrvatskim državnim saborom, jer su Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF) i Zemaljska vlada (ZV) sistematski izolirali BiH od njenih zapadnih i istočnih susjeda. Ustaški Hrvatski državni sabor mogao je na području BiH da se propagandno i politički neznatno osjeti tek u uskim krugovima državne administracije kojima je inače parlament i po formi predstavljao strano i gotovo suvišno političko tijelo. Nekoliko izjava saborskih zastupnika nije imalo ozbiljnijeg značaja u političkom životu na prostoru BiH, u kojoj se, zahvaljujući ratnim zbivanjima, smanjivao uticaj ustaškog državnog centra.

Što se tiče Hrvatskog državnog sabora, čiji je sastav odredio Pavelić svojim poglavničkim dekretom, on nije bio ni obnovljen da bude formalni izraz suvereniteta hrvatske države i hrvatske državno-pravne tradicije. Kako ta tradicija historijski nije obuhvatala teritoriju BiH, Hrvatski državni sabor u BiH nije imao ni formalnog značaja. Lišen zakonodavne funkcije, Sabor je ostao institucija bez izvornog sadržaja i osuđen na suvišnost u državno-pravnom životu NDH, koja je pripadala tipu autoritarne fašističke države. Kada je Sabor i formalno prestao da egzistira, niko nije ni primijetio da je država ostala bez svoje »najviše« institucije. Pogotovo se u BiH nije osjetio njegov odlazak sa političke pozornice, na kojoj nije ni ostavio traga.

U vrijeme pojave ustaškog Hrvatskog državnog sabora, ali bez njegove uloge, otvorilo se pitanje vjersko-prosvjetne autonomije Islamske vjerske zajednice u vezi

96 Isto, str. 1.

97 Spremnost – br. 2 – 8. ožujka 1942 – »Politička odgovornost u autoritativnim vladavinama«.

sa izborom vjerskog poglavara reisu-l-uleme. Podržavajući inicijativu slušalaca Visoke islamske šerijatske teološke škole u Sarajevu, koji su sačinili nacrt za vjersko-prosvjetnu autonomiju IVZ u NDH, doglavnik Ademaga Mešić obratio se Paveliću sa informacijom da pojedini muslimanski političari poput Saliha Kulovića, Munira Šahinovića i Asima Ugljena nastoje da za reisu-l-ulemu proguraju Ismeta Muftića, imama matičara u Zagrebu. S tim u vezi, Mešić upozorava Pavelića da bi Muftićev izbor predstavljao pogrešku, koja se u bivšoj Jugoslaviji dogodila izborom Fehima Spahe za muslimanskog vjerskog poglavara. Istovremeno, Mešić skreće pažnju Paveliću na njegovu veliku odgovornost pred Hrvatima islamske vjere da spriječi uvlačenje politike u vjerski život »islamskog naroda«, pa ga podsjeća da se u vrijeme muslimanskog pokreta za vjerskoprosvjetnu autonomiju u doba austro-ugarske uprave mnogo muslimana odselilo u Tursku. Mešić se plašio da na pitanju izbora reisu-l-uleme, ako bi prevladao uticaj protivnika nacrta visokoškolaca Šerijatske teološke škole u Sarajevu, ne bi došlo do »kakvog pokreta u narodu«, jer među muslimanima, a naročito kod uleme i uglednih muslimanskih prvaka, vlada velika zabrinutost kako će se to pitanje vjerskog poglavice riješiti.[98] Zaslužuje pažnju da se Ademaga Mešić protivio kandidaturi za reisu-l-ulemu zagrebačkog muftije Ismeta ef. Muftića, koga je poglavnikov zamjenik Slavko Kvaternik 12. IV 1941. imenovao za jednog od članova Hrvatskog državnog vodstva.[99] Istog dana održana je prva sjednica ovog organa, na kojoj je Kvaternik izrazio svoje zadovoljstvo što »u tako važnom času hrvatski narod vidi tako odličnog predstavnika braće Muslimana u sastavu Hrvatskog državnog vodstva«.[100] Navedeno protivljenje Ademage Mešića, koji će biti imenovan za Doglavnika, pokazuje da je u hrvatsko-muslimanskim odnosima došlo do poremećaja i kod osvjedočenih »Hrvata-muslimana«, koji su se isticali bezrezervnim povjerenjem i privrženošću ustaškom vrhu i poretku. Mešićevo podsjećanje Pavelića na iseljavanje Muslimana iz BiH u doba austro-ugarske okupacije i na izbor Fehima Spahe za reisu-l-ulemu u Kraljevini Jugoslaviji potvrđivalo je da je poslije kratkog ustaško-muslimanskog »medenog mjeseca« nastupio period krize u odnosima između Hrvata-muslimana i Hrvata-katolika u NDH uopšte, a u BiH posebno. Od naročitog značaja je Mešićev zahtjev Paveliću u smislu njegove odgovornosti pred »Hrvatima islamske vjere« da spriječi uvlačenje politike u vjerski život »islamskog naroda«. Naime, u tom zahtjevu sadržana je kritika ustaške politike prema IVZ i istovremeno izražen otpor uglednog dijela ustaškog kruga muslimanskog sastava prema ustaškoj politici u pitanjima od krupnog značaja u vjerskom životu Hrvata muslimana. Očigledno, sužavao se prvi krug ustaškog muslimanskog tabora i unutar njega počelo da se topi povjerenje u NDH i ustašku misao. Iz reda Muslimana uz politički vrh NDH pristajali su, da bi se u njemu održali, pojedinci koji su angažovanošću u provođenju ustaškog državnog programa u BiH raskinuli veze

98 ARSUP – Sarajevo – Pismo Ademage Mešića Paveliću – Tešanj – 16. ožujka 1942.
99 Fikreta Jelić–Butić – kao pod 4) – str. 75.
100 Bogdan Krizman, kao pod 4) – str. 399.

sa autentičnim interesima bosanskohercegovačke muslimanske zajednice. Ipak, dalji razvoj događaja, a posebno slabljenje njenog položaja u BiH, djelovaće na pojavu primjera vraćanja svome narodnom integritetu i njegovim izvornim težnjama.

U proljeće 1942. ratna zbivanja u BiH bila su praćena izvjesnim specifičnostima karakterističnim za njene pojedine dijelove. Otvoreno najavljena u prvim mjesecima NDH, »etnička homogenizacija« uopšte, a posebno na prostoru BiH, da bi se u državi dobila potpuna dominacija hrvatskog etnosa, provođena je radikalnim metodima prisilnog iseljavanja Srba, pokatoličavanjem i uporedo fizičkom likvidacijom. Oblici genocida predstavljali su osnovni instrument ustaške ideologije u znaku nepomirljivog antisrpstva koje je podsticano sa vrha i iz svih struktura NDH da bi se stvorila etnički čista hrvatska država. U svakodnevnom rječniku ustaške državne politike Srbi su označavani kao iskonski neprijatelji Hrvata, koji su pozvani da svim sredstvima očiste svoju zemlju od tih historijskih »uljeza«. Svoje neprijateljstvo prema Hrvatima poraženi Srbi potvrdili su u danima stvaranja NDH »četničkim zlodjelima« u okolini Čapljine, Mostara i drugim mjestima na jugu države.[101] Pošto su stvorili svoju NDH, Hrvati su, po riječima ustaških vođa, došli u položaj da instrumentima države okončaju srpska neprijateljstva i na svom državnom prostoru definitivno uklone i savladaju taj strani i neprijateljski etnički elemenat.

U ustanku srpskog naroda ustaše su našle moralno i nacionalno-političko opravdanje za primjenu državnog terora i genocida nad srpskim stanovništvom. Sve mjere protiv »pobunjenika« bile su dozvoljene i provođene: paljenje sela, pljačkanje imovine, upućivanje na prinudni rad, ubijanje ljudi i žena svih doba, pa i djece. Za slamanje četničkih i četničko-komunističkih akcija državi su stajale na raspoloženju ustaške, domobranske i oružničke formacije. Ipak, mobilisani rezervisti nerado su išli u Bosnu. Najradije bi ostajali u svojim krajevima, gdje su se osjećali sigurnije.

U Bosni, kao i u drugim područjima NDH, ustanički pokret se već u početku razvijao u dva pravca, opredijeljena posebnim političkim programima: četnički pravac, koji je bio izrazito protivhrvatski i u osnovi protivnjemački, i partizanski, koji je bio antifašistički, protivokupatorski. Sa ustaškog gledišta i četnički i partizanski pravac bili su protivhrvatski. Potvrđuje se to i u ustaškom rječniku: »četničko-komunističke akcije«, »četničko-komunističke bande« itd. Međutim, kako se ustanak širio i u njemu napredovao proces političkog diferenciranja, tako su ustaški vojno-državni faktori dolazili u položaj da prave razlike prema njegovim pravcima, pogotovo kada je partizanski narodnooslobodilački pokret počeo da ispoljava vojnu i političku nadmoć prema četničkom pokretu. Borba protiv partizanskih snaga, duboko motivirana ciljevima restauracije velikosrpske države, postala je tako izrazita da su vodeći elementi četničkog pokreta smatrali da su partizani njihov najopasniji neprijatelj. To nije moglo ostati skriveno i nepoznato

101 kao pod 30.

hrvatskim vojnim zapovjedništvima, kao i političkim organima na svim stupnjevima vlasti NDH, koji su imali dovoljno dokaza o odlučnosti partizana da unište NDH kao kvislinšku okupatorsku državnu tvorevinu. Sve je govorilo da su partizani zajednički neprijatelj ustaša i četnika, što ih je prirodno upućivalo na saradnju u borbi protiv partizanskog (komunističkog) protivnika. Tako je krajem aprila 1942, logikom razvoja vojno-političkih odnosa u BiH, došlo do sklapanja sporazuma između ustaša i četnika čiji je smisao bio da se ojača njihov položaj kako bi se zaustavilo napredovanje i razvoj NOP-a.[102]

102 Američki historičar hrvatskog porijekla Jozo Tomašević u monografiji »Četnici u drugom svjetskom ratu« navodi da je »Prvi formalni sporazum između hrvatskih kvislinških vlasti i bosanskih četnika zaključen 28. maja 1942. u selu Lipac« (n.dj. str. 206). Očigledno, autor nije bio poznat dokument o ustaško-četničkom sporazumu sklopljenom mjesec dana ranije, krajem aprila 1942.

USTAŠKO-ČETNIČKI SPORAZUMI I VOJNO-POLITIČKI ODNOSI U BOSNI I HERCEGOVINI

Prvi ustaško-četnički sporazum sklopljen je u Bosanskoj krajini 27. aprila 1942.[103] Sporazumom je utvrđena spremnost četnika i ustaša da obustave uzajamna neprijateljstva, da će hrvatske oružane snage štititi srpska sela u zajednici sa četnicima od partizanskih napada, da će hrvatske oružane snage zajedno sa četnicima uništavati »komunističke bande«, da će hrvatske vlasti stanovnicima pravoslavne vjere garantovati jednakost pred zakonom i materijalno pomoći popravljanje porušenih crkava. Naredni sporazumi će određenije definisati položaj i uzajamne odnose Srba i Hrvata u NDH. Već u Sporazumu od 28. maja 1942. između predstavnika Ozrenskog, Trebavskog i četničkog odreda »Kralj Petar II« i NDH regulišu se odnosi pripadnika četničkih odreda prema NDH kao i obaveza hrvatskih državnih vlasti prema pripadnicima četničkih odreda i stanovništvu njihovih područja. Izložićemo glavne stavove Sporazuma: pripadnici četničkih odreda priznaju »vrhovništvo«, suverenitet NDH i kao njeni državljani izražavaju lojalnost i odanost poglavniku i privrženost NDH. S druge strane, hrvatski državni organi uspostavljaju vlast i upravu na području četničkih odreda, čiji se predstavnici obavezuju da će u svakom pogledu pomagati državne vlasti NDH u sređivanju općih prilika. U pogledu prehrane stanovnicima pod kontrolom četničkih odreda vlasti NDH garantuju ista prava kao i ostalim državljanima. Uz to, garantuje im se zaposlenje na državnim i drugim javnim radovima, državna pomoć izbjeglicama kao i ostalim postradalim državljanima NDH. Od posebne važnosti je obaveza organa NDH da snabdijevaju četničke odrede oružjem i municijom. U suzbijanju i uništavanju »komunističko-boljševičkih bandi« četnički odredi djeluju zajedno sa oružanim snagama NDH i stoje pod njihovim »općim zapovjedništvom«.[104]

Na ovoj osnovi započela je vojno-politička saradnja ustaša i četnika u BiH, motivisana interesom uništenja zajedničkog neprijatelja – partizana. Sporazum je bio praćen različitim tumačenjima ugovornih strana. Dok su ustaše objašnjavale Sporazum razlozima »umirenja«, što je podrazumijevalo njegovu privremenost, četničke vođe smatrale su da Sporazum predstavlja dokaz o porazu politike NDH prema srpskom narodu. Za ustaše, kao i četnike, njihov sporazum imao je značaj taktike na pravcu ostvarenja strateškog nacionalnog cilja. Ipak, i jedni i drugi pridržavali su se uzajamnih obaveza u oružanim akcijama protiv partizana. To im, uostalom, nije donosilo željeni uspjeh. Naprotiv, njihov zajednički neprijatelj –

103 Zbornik NOR-a – Tom XIV – knj. 1 – Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941–1942. – Dokument br. 74 – Beograd, 1981. – str. 215–218.

104 Isto, dokument br. 89 – str. 276–280.

partizani, nije se dao slomiti. Pojedini porazi partizana bili su prolazni i u pravilu praćeni su usponom NOP-a. Uporedo, regrutna nacionalna baza ustaša i četnika se sužavala.

Položaj organa vlasti i vojnih snaga NDH u istočnoj Bosni bio je u ovo vrijeme veoma težak, mnogo teži nego posljednjih mjeseci 1941. Povezani sa svojim centrom u Srbiji, četnici su na ovom području ne samo ugrožavali poredak NDH, već su Muslimanima prijetili istrjebljenjem, koje je već imalo široke razmjere. Bez političke i vojne zaštite NDH, Muslimani su bili prepušteni sopstvenim mogućnostima odbrane samog biološkog opstanka. U to su ih posebno uvjerili četničko-ustaški sporazumi, pa se među Muslimanima javlja inicijativa da organizuju jedinice milicije radi odbrane i zaštite muslimanskih naselja prvenstveno od četnika, ali i od drugih Muslimanima neprijateljskih naoružanih grupa. Četnici nisu bili u nedoumici o motivima nastanka i ratnim ciljevima organizacija muslimanske milicije, koje su nicale u muslimanskim područjima istočne Bosne, gdje su Muslimani od kraja 1941. bili izloženi svakovrsnim četničkim nasiljima i teroru etnocidnog karaktera. Ustaše su, međutim, pojavu muslimanske milicije dočekale izrazima nezadovoljstva i optužbama zbog muslimanske izdaje NDH i hrvatstva. Krajem aprila 1942. u vojne i policijske centre NDH stigao je jedan izvještaj Redarstvene oblasti iz Tuzle u kome se nadležni faktori obavještavaju da je na području Velike župe Usora i Soli formirana »Dobrovoljačka legija Narodnog ustanka« pod komandom »pričuvnog bojnika« Muhameda Hadžiefendića u kojoj se nalazi 5000–6000 ljudi. Prema ocjeni policijskog organa u Tuzli, legija predstavlja »razuzdanu pljačkašku bandu« i ne priznaje nikakvu vlast NDH.[105] Stoga su redarstvene vlasti Tuzle tražile da se legija likvidira mobiliziranjem njenih pripadnika u domobranstvo. U stvari, legija je nastala od vojnih obveznika Muslimana, koji nisu htjeli da služe u hrvatskom domobranstvu. Bio je to dokaz da se širio proces raspadanja vojnog stroja NDH. Izdvajanjem iz sastava oružanih snaga NDH, jedinice muslimanske milicije nisu sa njima prekinule svaki odnos i vezu, već su, naprotiv, i dalje dobivale oružje i municiju od hrvatskih formacija, čije su komande računale sa učešćem milicije u borbama protiv partizana i četnika.

Pojava ustaško-četničkih sporazuma nije nastala iz nacionalnih interesa srpskog i hrvatskog naroda da žive u normalnim odnosima uzajamnog prihvatanja i uvažavanja njihovih težnji na liniji opšteg napretka, već je ona nikla iz potrebe i nužde i jednih i drugih da zaustave i spriječe jačanje NOP-a i njegovih oružanih snaga, partizanskih formacija. Ustaše i četnici, dva korjenita neprijatelja, očekivali su pomoć jedni od drugih kada su ustaše u hrvatskom narodu doživljavale nacionalno-političko diskreditiranje, a četnici u srpskom narodu gubili podršku. Činilo se da je muslimanska milicija sticala popularnost među Muslimanima samoodbrambenom motivacijom, koja se često potvrđivala problematičnom saradnjom sa pojedinim učesnicima rata. Okružena sa tri protivnika različitih i suprotnih ratnih ciljeva, muslimanska milicija održavala se zahvaljujući činjenici što su se prema njoj različito odnosili ustaše, četnici i partizani. Ustaše su je smatrale

105 AMRS – Fond UNS – nesređena grada – Redarstvena oblast – Tuzla – V.T. br. 17/42 – Tuzla, dne. 26. travnja 1942.

prolaznom pojavom u očekivanju da će se njeni pripadnici vratiti svojim prvobitnim, hrvatskim formacijama; četnici su u njoj i dalje vidjeli ustašku vojsku, a partizani su primjenjivali taktiku da bi se glavnina milicije što prije našla u njihovim redovima.

Svoju prvu godišnjicu NDH je dočekala u temeljno izmijenjenim unutrašnjim odnosima, koji su svjedočili o porazu ustaške politike etničke homogenizacije hrvatskog državnog prostora izražene u bezakonju i nasilju prema srpskom narodu. Sada je NDH imala prema sebi ne samo srpske četnike, već i NOP, čiju su strukturu, zajedno sa Srbima, činili Hrvati i Muslimani. Hrvati su pružali otpor ustaškom režimu na taj način što su odbijali da ginu u Bosni protiv partizana i četnika, a Muslimani odbijanjem da prihvate hrvatski nacionalni identitet i organizovanjem milicije u cilju samoodbrane svoje etničke egzistencije. Istovremeno, aktivnijim učešćem Muslimana u partizanskim jedinicama postepeno se proširivao njihov nacionalni sastav, koji je dobivao međunacionalni karakter.

Upravo u vrijeme pripremanja i zaključivanja ustaško-četničkih sporazuma, koji su bili motivisani uništavanjem partizanskih snaga, ustaše su doživjele dva teška poraza. Prvi je bio u istočnoj Hercegovini, a drugi u zapadnoj Bosni, Bosanskoj krajini. U rejonu Gacka, u naseljima Borča bilo je formirano jako strateško uporište NDH sa ciljem da ovaj položaj odigra ulogu zaštite istočne Hercegovine od četnika i partizana. Pokušaj četnika u januaru 1942. da zauzmu Borač propao je jer za tako važnu akciju četnici nisu bili spremni ni vojnički ni politički. Rukovodili su se samo osvetom prema Muslimanima. Partizani su, međutim, svoju akciju za uništenje ustaškog uporišta u Borču temeljito pripremili. Plan za osvajanje Borča bio je izrađen u Vrhovnom štabu narodnooslobodilačkih partizanskih odreda početkom aprila 1942., a zadatak osvajanja Borča povjeren je Operativnom štabu partizanskih odreda za Hercegovinu. Borač je pao 18. aprila 1942. u ruke partizana, koji su u ovoj akciji raspolagali sa 2.000 boraca prema brojno slabijim (600), ali dobro naoružanim braniteljima.[106] Padom Borča ustaške vlasti izgubile su svoje najjače vojno uporište u istočnoj Hercegovini, iz koga su od svoga formiranja preduzimale akcije pljačkanja i nasilja nad srpskim stanovništvom. Utvrđeni Borač omogućavao je organima NDH da kontrolišu teren u trokutu graničnog prostora između Hercegovine, Bosne i Crne Gore. Gubitak Borča predstavljao je težak poraz za vlasti NDH u istočnoj Hercegovini. Što nije uspjelo četnicima, učinili su partizani drastičnim mjerama prema »hrvatskom pučanstvu«, koje je krenulo u izbjeglištvo tražeći sigurna skloništa. Zapovjedništvo vojne krajine suprotstavilo se posebnom naredbom svakoj evakuaciji stanovništva, pa je čak tražilo da se u prostor Borča, odnosno u kotar Gacka, organizuje kolonizacija »našeg življa« iz drugih krajeva da bi se na ovom prostoru povećalo hrvatsko stanovništvo i stvorili uslovi za obrazovanje »jačih štrajfunskih odreda«.[107]

Pad Borča djelovao je u pravcu izrazitijeg vojnog i političkog diferenciranja u istočnoj Hercegovini. Sada organi ustaške vlasti na ovom prostoru naglašavaju da je ubuduće »neophodno potrebno lučiti četnike od partizana«, jer se četnici

106 Jovan Vujošević, »Priprema i likvidacija ustaškog uporišta Borač aprila 1942« – Vojno-istorijski glasnik – Beograd – 1952. – br. 5.

Blažo Đuričić, »Borba na Borču« – Zbornik: »Hercegovina u NOB« – Beograd, 1961 – str. 273–277.

107 Zbornik NOR-a – IV-4 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 130 – str. 355.

stavljaju na raspoloženje italijanskim vlastima radi progona partizana, pa su oni na taj način od vanredne koristi »savezničkoj« italijanskoj vojsci kao i ustaškoj vlasti i »hrvatskom pučanstvu«. Uporedo, na području istočne Hercegovine odvija se proces stvaranja muslimanske milicije, koju u početku materijalno, sredstvima ishrane pomažu Italijani, a lokalno hrvatsko oružništvo snabdijeva oružjem i municijom. »Hrvatsko stanovništvo«[108] ovog kraja gleda sa nepovjerenjem na ove pojave, naročito na održavanje prisnih odnosa Italijana sa četnicima. Organi mjesne ustaške vlasti smatrali su da nema stvarnih razloga takvom nepovjerenju »hrvatskog pučanstva« u italijanske saveznike, što je za njih bio dokaz da se u narodu »ne shvata bit i život autoritativne države«.[109]

Kao i u drugim dijelovima zemlje i ovdje se ispoljila ista tendencija u pogledu rasporeda vojno-političkih snaga. Uprkos slabljenju političkih pozicija u narodu, posebno među Muslimanima, ustaše su se žilavo borile za očuvanje vlasti NDH oslanjajući se na snage italijanskog »saveznika«, ali i na saradnju sa četnicima u borbi protiv partizana; četnici su mogli da se potpuno okrenu protiv Muslimana, koji su se osjećali napušteni od ustaša; pošto su vidjeli da su ostavljeni sami sebi, Muslimani su se orijentirali na samoodbranu i u tom cilju stvarali jedinice milicije; partizani su nastojali da koriste greške i slabe tačke u političkom ponašanju svake od pomenutih nacionalnih grupacija, ali su i sami političkim i socijalnim radikalizmom otežavali svoj položaj, koji nije bio stabilan.

Iako su ustaško-četnički sporazumi prvobitno inicirani i zaključeni u zapadnoj Bosni, na području Bosanske krajine, oni nisu bili praćeni poboljšanjem položaja ni vlasti NDH, ni četničkih organizacija. Naprotiv, ubrzo po njihovom zaključenju ustaše su morale da se pomire sa veoma teškim porazom. Padom Prijedora u ruke krajiških partizana sredinom maja 1942., pogoršao se opšti položaj NDH u Bosanskoj krajini.

O uzrocima pada Prijedora podrobno govori veliki župan Velike župe Sana i Luka u izvještaju od 27. maja 1942. On nalazi da je bilo više uzroka zbog kojih ustaše i domobrani nisu odbranili Prijedor od napada partizanskih snaga. Za ovaj poraz on čini odgovornim, u prvom redu, mjesne ustaške organizacije i vlasti zato što su previdjeli da je Prijedor mjesto sa jakom muslimanskom većinom. Po mišljenju velikog župana u Prijedoru o tome se moralo obavezno voditi računa i provoditi blisku saradnju između Hrvata katoličke i muslimanske vjere. Umjesto toga u gradu su, navodno, prvu riječ vodili »razni Česi« i »pokršteni Židovi«, koji su oko sebe okupljali mlađe ljude jugoslavenske i komunističke orijentacije. Isto tako, ustaški »dužnostnici«, navodi veliki župan, sasvim su zanemarili propagandnu aktivnost među »muslimanskim Hrvatima«, koji su usljed toga ostali prepušteni begovima i njihovom uticaju. Ovim razlozima veliki župan dodaje

108 Kada govore o stanovništvu istočne Hercegovine, ustaško-domobranska zapovjedništva u izvještajima nadležnim instancama upotrebljavaju izraze »hrvatsko stanovništvo« i »hrvatsko pučanstvo« i sl. iako je na ovom području hrvatsko stanovništvo izrazito malobrojno. U stvari, hrvatske vojne komande u »hrvatsko stanovništvo« ovdje ubrajaju Muslimane istočne Hercegovine, kojima su na tom prostoru vlasti NDH namijenile ulogu svoga nacionalnog oslonca.

109 AMRS – Fond UNS – nesređena građa – fascikla lipanj 1942 – NDH – Kotarska oblast Nęvesinje – Prez. 101/42 – podaci o izvještajnoj službi za vrijeme od 15 – 31. V 1942.

podatak da je kotarski predstojnik, Hrvat, radio pod uticajem svoje žene – »zagrižene Srpkinje« i napokon podvlači okolnost da je zapovjednik vojnih snaga u Prijedoru bio Slovenac (Zlobec), koji je po preuzimanju dužnosti pustio iz zatvora oko 400 (!) komunista, čime je aktivirao unutrašnji front, koji je odigrao značajnu ulogu u padu Prijedora.[110]

U vojnim i političkim krugovima NDH na području Bosanske krajine smatralo se da gubitak Prijedora predstavlja blisku opasnost za Banju Luku, Sanski Most i Ključ, gradove koji su po svome položaju bili veoma važni za stabilizaciju ustaškog državnog poretka u zapadnoj Bosni. Shvatanje o kritičnoj situaciji rasterećivala im je nada u ustaško-četničke sporazume, za koje se vjerovalo da bi mogli da olakšaju ustaško-domobransku kampanju protiv partizana. Podlogu takvoj nadi davala je pretpostavka ustaša da će srpski elemenat stati pretežno uz četnički pokret, a ne uz partizane. Karakteristično je da se poslije pada Prijedora u vodećim ustaškim redovima Banje Luke javlja kritika na adresu upravnih centara u Zagrebu, za koje se kaže da ne pokazuju brigu za Bosnu. Ova kritika bila je utoliko opravdanija kada se ima u vidu da je ubrzo poslije svoga formiranja vlada NDH odlučila da dio svojih poslova prenese u Banju Luku, kako bi odatle uspješnije djelovala na afirmaciju ustaške politike i ideologije u Bosni. Prilikom prve posjete Hitleru u Salcburgu, juna 1941., Pavelić je njemačkom fireru ovu vladinu odluku obrazlagao upravo motivima politike NDH da ojača pozicije u BiH. Banjalučki ustaški stožer nalazio je i »u čudnovatom ponašanju Muslimana« razloge izostanka čvršćeg povezivanja između hrvatskog državnog centra u Zagrebu i njegovog detašmana u Banjoj Luci.[111]

110 Zbornik NOR-a – IV-5 – Beograd, 1953 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 150 – Izvještaj Velike župe Sana i Luka od 27. maja 1942. o zauzimanju Prijedora od strane partizana – Dr Gvozdić.

111 AMRS – Fond UNS – Ustaški stožer, br. 99/42 – Banja Luka, 3. VI–42.

OKUPATORSKO-USTAŠKE OPERACIJE PROTIV USTANIČKIH ŽARIŠTA U ZAPADNOJ I ISTOČNOJ BOSNI

Krajem februara, početkom i krajem marta 1942. u Zagrebu, Opatiji i Ljubljani održane su konferencije najviših predstavnika njemačkih, italijanskih i hrvatskih oružanih snaga na kojima je izrađen plan zajedničkih operacija protiv ustaničkih žarišta u istočnoj Bosni i Bosanskoj krajini. Plan je sadržavao pripreme proljetnih akcija u dvije faze, vremenski odvojene, ali su po glavnom motivu činile jedinstvenu ratnu operaciju likvidacije ustanka u Bosni. Prva na redu bila je njemačko-italijanska ustaško-domobranska ofanziva na području istočne Bosne u toku aprila i maja 1942. Glavni protivnik bile su partizanske snage, dok su italijanski komandanti nastojali da četnike u što većoj mjeri izdvoje iz ustaničkog fronta i zatim ih angažuju u »pacifikaciji« ustaničkih partizanskih centara. Zahvaljujući tako postavljenom kursu, partizanske jedinice bile su primorane da se povuku sa položaja koje su držale do ofanzive, pa je glavnokomandujući njemački general Bader ocijenio da je na ovom terenu ustanički pokret razdrobljen i da ovdje ubuduće nisu potrebni krupniji vojni poduhvati. Ipak, Nijemci su bili uvjerenja da se pročetnički kurs Italijana pokazao kao zapreka konsolidaciji vojnih uspjeha u istočnoj Bosni, kao i u cijeloj NDH.[112]

Druga faza protivustaničke operacije bila je planirana za ofanzivu na Kozaru. Još je na konferenciji u Zagrebu krajem februara 1942. bilo zaključeno da se, poslije likvidacije ustaničkog žarišta u istočnoj Bosni, vojne operacije prenesu u najaktivnije područje NOP-a zapadne Bosne, u šire područje ljubijskih rudnika željeza, pod Kozarom.[113] Komanda operacija bila je povjerena njemačkom general-majoru Fridrihu Štalu, a sastav borbene grupe nazvan je »Zapadna Bosna«. Partizanski uspjeh u akciji na Prijedor nije mogao računati sa dužim zadržavanjem u gradu pod kontrolom vojnih i političkih institucija NOP-a. Već 6. juna 1942. izdata je zapovijest za napad na Prijedor. General Štal imao je pod komandom na raspoloženju 11.000 vojnika, podoficira i oficira njemačkog Vermahta, 17.917 vojnika, podoficira i oficira ustaških i domobranskih formacija i oko 2.000 četnika; ukupno 31.000 pripadnika Vermahta, ustaša, domobrana i četnika bilo je angažovano u kozarskoj operaciji protiv 3.500 partizana.[114] Iako su bile nadmoćne ljudstvom i ratnom tehnikom, njemačko-ustaškim četama trebalo je mjesec i po dana da bi okončali operativne zadatke. U akciji blokade i čišćenja Kozare poginulo je 1900 partizana, a u logore je odvedeno 68.000 žitelja sa područja Kozare, od kojih

112 Zbornik NOR-a – Tom III – knj. 2 – Dokument br. 61 – str. 324.

113 Dušan Lukač, »Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope« – III – (1941–1945) – Beograd, 1977 – str. 214.

114 Antun Miletić – »Neke mere u dejstvu Vermahta na Kozari 1941–42. godine« – »Zbornik«: »Kozara u NOB« – Prijedor, 1980 – str. 203.

se nije vratilo 24.488 lica, jer su završili na stratištima Jasenovca i Gradine. Na rad u Njemačku bilo je otpremljeno 1590, a u Norvešku 2.774 lica.[115]

Uspjeh kozarske operacije omogućio je Nijemcima eksploataciju ljubijskih rudnika željeza, koje se prerađivalo u topionicama željezare u Jesenicama. Njemački vojni uspjesi protiv ustaničkog pokreta u istočnoj Bosni i na području Kozare iscrpljivali su njihove oružane snage razmještene u okupacionim područjima. To je razlog što su predstavnici Rajha u NDH insistirali na stanovištu da njemački strateški interes ne dopušta angažovanje novih oružanih snaga iz Rajha na ratištima u Bosni (i Hrvatskoj) i da kampanju protiv ustanika treba da vode domaće snage, u prvom redu hrvatske oružane formacije. Istovremeno, po uvjerenju njemačkog poslanika kod vlade NDH Zigfrida Kašea uspon ustanka ne može da bude opravdanje za uspostavljanje njemačke vojne uprave u NDH što su zahtijevali neki njemački generali, jer bi to značilo ukidanje hrvatskog suvereniteta, kome su njemačke pobjede u aprilu 1941. široko otvorile put. Međutim, Kaše je naglašavao da suverenitet NDH treba na prvom mjestu da osiguravaju hrvatske snage.[116]

Za razliku od predstavnika zvaničnih organa NDH, koji su za prijedorski poraz tražili uzroke i objašnjenja u realnim činjenicama i odnosima, dnevno i periodično novinstvo razmatralo je i tumačilo prijedorsku situaciju u duhu ustaške ideologije i aktuelne ustaške politike, čime se moglo služiti propagandi, ali ne i stabilizaciji poretka i položaja NDH.

Tjednik »Spremnost« objavio je nekoliko napisa povodom pada i ponovnog osvojenja Prijedora. Sva u nacional-socijalističkim političkim i ideološkim opredjeljenjima, »Spremnost« je slijedila »ustašku misao i volju«, pa je na fenomenu Prijedora tumačila kako je organizovan »boljševički« ustanak pod Kozarom. Po »Spremnosti« ustanak je djelo »nekoliko srbskih častnika, nekoliko Židova i drugih školovanih marksista«, sve pripadnika nehrvatske narodnosti. »Boljševizam« je ovdje prodro još u vrijeme bivše Jugoslavije; tamošnji sviet »grčko-istočne vjeroispovijesti« stavio se, dijelom spremno, a dijelom »ravnodušno« pod vlast komunističkih vođa ustanka protiv NDH.[117] Ovako formulisane stavove »Spremnost« će razvijati i u drugim prilozima u kojima je razmatrala prijedorsku situaciju.

Prema »Spremnosti«, na Prijedoru se dokazivalo i dokazalo hrvatstvo Bosne i Bosanskih Hrvata. Ovaj tjednik je hrvatstvo bosanskih Hrvata reducirao na »odanost Poglavniku i ustaškoj Hrvatskoj«, u čemu je vidio najviši izraz hrvatske nacionalne svijesti. Ustaški definisano hrvatstvo onemogućava da se u NDH »zamršiva pitanje Bosne«, što tjednik veže za djelovanje »čaršijskih karijerista«. »Pitanje Bosne« definitivno je skinuto sa političke scene, jer su ga svojom borbom za NDH odlučno skinuli bosanski Hrvati, a među njima »naročito Hrvati musli-

115 Isto – str. 210.
116 Zbornik NOR-a – XII – knj. 2 – Dokument br. 106 – str. 550–553.
117 »Spremnost« – Zagreb, 23. kolovoza – 1942 – br. 26 – »Krv prolivena u Prijedoru«.

mani«. U tom smislu list ističe primjer »Crne legije«, u kojoj se, po njemu, nalazi »polovina muslimana«.[118]

Osvajanje Prijedora i okončanje kozarske ofanzive predstavljali su za »Spremnost« dokaz da su partizani definitivno likvidirani kao opasnost za NDH. Pojavu partizana ovaj list je najuže povezivao sa pozivom boljševičke Moskve komunistima Evrope i svijeta da »ometaju sređivanje pozadine sovjetskih neprijatelja i tako pruže potporu bolješevizmu«. Ovom pozivu odazvali su se komunistički prvaci, dobrim dijelom Židovi sklanjanjem u guste šume i neprohodne planine. Međutim, mnogi srpski odmetnici ubrzo su shvatili, navodi »Spremnost«, da su bili prevareni pa su obrazovali »protivkomunističke odrede«, što je bio dokaz da je »kriza prebrođena«, jer su u borbu protiv komunista stupili i »njihovi dojučerašnji saveznici«. U »slomu partizanskih odreda« velika zasluga pripada »Crnoj legiji«. Prema tjedniku, partizani su u Prijedoru izvršili takve zločine koje ne mogu počiniti bića ljudskog imena, usljed čega se ne može više govoriti o partizanima, u kojima je »Spremnost« vidjela »stoljetnu naplavinu balkanske nečiste krvi, koji je talog isplivao u ovim mutnim vremenima«. Nasuprot ciljevima partizanskog boljševizma, »misija Hrvatske je da donese plodove evropskog napretka u prostor koji je stoljećima bio zapušten, ali koji povijest, krv i zemlja svrstavaju u područje evropskog zapada«.[119]

Prema izvještaju stožera III Domobranskog zbora iz sredine juna 1942. na prostoru I i II italijanske okupacione zone, koje pokrivaju dio jugozapadne Bosne, kao i dijelove istočne i jugozapadne Hercegovine, političko raspoloženje stanovništva je nejednako i pretežno nepovoljno po NDH. Stožer ocjenjuje da se u redovima hrvatskog katoličkog pučanstva, pod uticajem partizanskog pokreta, mijenja raspoloženje što je izraženo u pojavama nezadovoljstva prema politici NDH i njenih organa. S druge strane, među Muslimanima se ispoljava neraspoloženje i nepovjerenje u ustaše zbog pregovora o saradnji sa četnicima. Bilo je primjera da su Muslimani vršili osvetu nad pravoslavcima koji su se vraćali svojim kućama i pokazivali dobru volju da se pokore hrvatskim vlastima. Među pravoslavcima-»Hrvatima« jedan dio podržava lokalne četničke vođe oko Skender-Vakufa, Varcar-Vakufa, Ključa i Banje Luke, koji nastoje da privedu veći dio pravoslavnog pučanstva lojalnom odnosu prema organima NDH. Stožer izvještava da je u toku sklapanje novih sporazuma sa četničkim grupama, pa se zalaže da se prihvate četnički uslovi, »ako se ne kose sa interesima naših vlasti i NDH«.[120]

Započete u aprilu, okupatorsko-ustaške proljetne operacije protiv ustaničkih žarišta u Bosni bile su okončane tek sredinom ljeta 1942. Za to vrijeme BiH je bila zahvaćena dubokim političkim previranjima, koja su mijenjala njenu političko-ratnu strukturu. Niti je NDH bila stabilna u BiH, niti je BiH bila jedinstvena prema

118 »Spremnost« – br. 25 – 16. kolovoza 1942 – »Nevjerovatne priče o krutoj zbilji«.
119 Ibidem, »Partizana nema više«.
120 Zbornik NOR-a – IV-5 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 163 – str. 434–437.

NDH. Ipak, u vladi NDH, poslije mnogih primjedaba i kritika na račun njene politike u BiH, smatrano je da su neophodni koraci u pravcu vraćanja povjerenja bosanskohercegovačkog stanovništva u državni centar. Iskorištena je bila prilika održavanja godišnje skupštine hrvatskog muslimanskog kulturnog društva »Narodna uzdanica« 27. VII 1942., da se u Sarajevu pojave dva muslimanska člana Vlade, potpredsjednik dr Džafer Kulenović i ministar za promet ing. Hilmija Bešlagić. U radu skupštine »Narodne uzdanice« učestvovao je ministar Bešlagić, a potpredsjednik Kulenović je istog dana imao sastanak sa »političkim prijateljima iz pokrajine«. Tom prilikom dr Kulenović se naročito zadržao na objašnjavanju odnosa »posebnih ciljeva« prema interesima cjeline. Naime, u političkom životu NDH, a naročito u BiH, bilo je akumulirano saznanje o promjenama u hrvatsko-muslimanskim odnosima. Stvoreno u toku prve godine postojanja NDH, ono je govorilo o izbijanju na površinu mnogih parcijalnih interesa, koji su već imali ili su dobivali određene političke i vojne oblike, a neki su ih uporno tražili. Ako im vlasti NDH već nisu mogle stati na put, u njihovom centru smatralo se da je kritični čas da se glavno uporište NDH u BiH, muslimanski faktor, što je više moguće sačuva od daljnjeg odvajanja od ustaške politike.

To se potvrdilo i u spomenutom razgovoru potpredsjednika Kulenovića, koji se zalagao za »politički jaku cjelinu« (NDH) a protiv politike »koja služi posebnim ciljevima« (BiH izvan sastava NDH). Tom prilikom je naglasio da »ne spadaju u red domoljuba ljudi koji misle vjerski zatucano«. Da bi izloženom gledištu pribavio ideološku afirmaciju, dr Kulenović se pozvao na »nauk oca domovine dr Ante Starčevića«, koji je tvrdio da su »bosanski muslimani dio hrvatskog naroda i najčišća hrvatska krv« i istovremeno isticao da je »Poglavnik Pavelić Starčevićev učenik«, da bi na kraju ukazao na primjer muslimanskih mladića koji sa Francetićem »čiste našu zemlju«.[121] Predstavnik Župske redarstvene oblasti, koji je sačinio ovaj izvještaj, prelazi šutnjom preko navedenih stavova potpredsjednika vlade NDH, koje je pratio muk njegovih »političkih prijatelja«. Ako su nekada bili skloni Starčevićevom naučavanju o hrvatskoj etničkoj pripadnosti bosanskih Muslimana, u ponašanju organa NDH bilo je više nego dovoljno razloga da taj »nauk« zaborave i odbace, što su mnogi od njih u više prilika i pokazali.

Pošto je ostao bez podrške sarajevskih »prijatelja«, dr Kulenović je otputovao u Travnik, »vezirski hrvatski grad«, gdje je 1. srpnja 1942. govorio na zboru građanima o aktuelnom položaju i stanju u NDH. U travničkom govoru dr Kulenović je izrazio uvjerenje da je NDH prošla krizu, koja je bila obilježena »revolucionarnim stanjem kada se stvara država« i zatim »terorom pobunjenika«. Prvi momenat vezan je za ponašanje ustaša »u prvim danima« kada je »bilo nečega što nije valjalo«, a drugi za pad mnogih krajeva pod vlast pobunjenika u kojima su počinjeni mnogi zločini nad hrvatskim narodom. Pošto su ti krajevi »danas opet slobodni i mirni«, pa krizne situacije pripadaju prošlosti, sada se svim silama radi da se NDH izgradi u jednu od »najuzornijih i najmodernijih država, da u njoj

121 AMRS – Fond UNS – NDH – Župsko-redarstvena oblast u Sarajevu – Sarajevo, 7. srpnja 1942. – Godišnja skupština »Narodne uzdanice« – Br. 4377/42.

zavlada sloboda, red, pravda i sigurnost«. Ipak, narod je primoran da trpi mnoge oskudice i skupoću, zašto, po potpredsjedniku Kulenoviću, postoje tri glavna razloga: 1. rat, 2. uništavanje velikih količina životnih namirnica od strane unutrašnjeg neprijatelja; 3. u ratu se proizvode mnogo manje količine hrane nego u mirnim vremenima.[122] Poslije travničkog zbora stanovništvo BiH moralo je da se pomiri sa neizvjesnim trajanjem rata, teškim materijalnim stanjem i čekanjem da NDH postane »uzorna i moderna evropska država«. Očigledno, NDH je stajala nemoćna pred problemima koje je sama generirala.

Karakteristično je da se prema izvorima ustaške provenijencije iz ovog vremena stvara zamašno širok front protivnika NDH koji čine četnici, komunisti (partizani), Muslimani kao i »savezničke« italijanske snage. U ovim izvorima prikazuje se stanje pretežno u zonama italijanskog okupacionog područja koje su pokrivale prostor Hercegovine i zapadne Bosne. U jednom izvještaju o stanju u Hercegovini javlja se izraz »Pravi Hrvati« za razliku od standardnih naziva »Hrvati katoličke i islamske vjere«. »Pravi« Hrvati sada su samo katolici, ali se za njih kaže da ispoljavaju kolebljivost, koja se objašnjava ofanzivnim akcijama komunističkih, četničkih i italijanskih formacija. Takvom raspoloženju »pravih« Hrvata nužno doprinose glad i teško ekonomsko stanje, koje je na području Bileće, Trebinja, Nevesinja, Gacka, Ljubinja, Stoca i Čapljine praćeno aktivnijim organizovanjem četničkih odreda uz učešće i podršku italijanskih vojnih vlasti. Neke od četničkih grupacija (Gacko, Trebinje) nudile su saradnju vlastima NDH, koje su takođe inicirale kontakte sa četničkim vođama. Ipak, pravoslavni elemenat u masi zadržavao je nepromjenljiv stav nepovjerenja prema NDH. Uz to, u redovima Muslimana, naročito u Mostaru i Trebinju, zapažao se porast uticaja komunista, koji su u ovim centrima Hercegovine bili »promičbeno« veoma aktivni.[123] Tako je na području istočne Hercegovine ustaški poredak imao prema sebi relativno jake protivnike, koji nisu dolazili samo iz četničkog pokreta, već su se u njihovom taboru okupljali i partizani kao i »savezнички« Italijani, razočarani Muslimani i napokon pokolebani »pravi« Hrvati. Na početku druge polovine 1942. vlast NDH na ovom prostoru stajala je na nesigurnim nogama i bila ozbiljno ugrožena. Nije bilo slučajno što se tražila saradnja sa četnicima, da bi se ojačao položaj prema

122 »Sarajevski novi list« – br. 376 – str. 3/4 – 1. kolovoza 1942. Nijemci su imali negativno mišljenje o dr Džaferu Kulenoviću. U jednom povjerljivom izvještaju o njemu kažu slijedeće: »Er nahm unter seinen Schutz und seine Fürsprache in Unabhängigen Staat Kroatien viele Feinde der neuen Ordnung ... Es ist ihm ohne die Mittel zu wählen gelungen zu eliminieren von jedem Einfluss in den öffentlichen Angelegenheiten die kroatischen nationalistischen Muslimanen, welche für diesen Staat ihr ganzes Leben einlegten ... Er hat nur ein Ziel ... aus der IVZ ein Instrument zu machen, welche fähig wäre zu Erschaffung eines politischen Kapitals, welches dr Kulenović ganz unter den Muslimanen mit Moment des Verfalls Jugoslawiens gänzlich verloren hat ... Es ist schon öfters bewiesen worden dass er ein Feind der neuen Ordnung ist und dass er sehr nahe den Freimauern steht, welches leicht zu verstehen ist, weil er ein Feudal-Her »Beg« ist ... Er ist das Haupthindernis der Konsolidation des Unabhängigen Staates Kroatien; er will diese Konsolidation nicht und schafft ein Termin für seine Person für eventuelle zukünftige Kombinationen, welche eintreten sollen, wenn nach seiner Meinung die Engländer siegen.« (AVII – br. reg. 15/1/2-24; k. 86 – O političkom ponašanju i stavovima dr Džafera Kulenovića).

123 Zbornik NOR-a – IV-6 – Beograd, 1953 – Dokument br 143 – Ustaško-domobranska dokumenta – str. 354.

partizanima, uklonilo nepovjerenje Italijana, zaustavilo odvajanje Muslimana i kolebanje Hrvata.

Prema izvještajima oružničkih komandi čije su snage bile raspoređene u zapadnoj Bosni, kao i prema izvještajima nekih ureda Ustaške nadzorne službe, položaj NDH na njihovom području unekoliko se razlikovao u poređenju sa istočnom Hercegovinom. U jednom raportu iz sredine jula kaže se da su poslije sklopljenih sporazuma »prestala neprijateljstva između četnika i naših oružanih snaga«.[124] U drugom, iz istog vremena, bilježi se da »svakog dana sve više opada raspoloženje hrvatskog naroda prema NDH« s obrazloženjem da se narodu ne garantuju osobna sigurnost i sigurnost imovine i istovremeno napominje da komunizam, zahvaljujući »kolosalnoj promičbi«, napreduje na »krilnom području« Jajce, Kupres, Donji Vakuf, Bugojno.[125]

Činjenica da su u ovo vrijeme snage NDH na ovom području doživljavale poraze u borbi sa partizanima nikako ne znači da se u tome ogledalo napredovanje komunizma. Štaviše, Prozor i Gornji Vakuf, koji su 22. jula pali u ruke partizana, predstavljali su relativno jaka uporišta ustaškog poretka, a nikako istaknute tačke partizanskog, odnosno komunističkog pokreta.[126] Pada u oči da izvještaj oružničkog zapovjedništva pozitivno ocjenjuje saradnju četnika Uroša Drenovića sa građanskim i vojnim vlastima NDH i da komanda banjalučkog zdruga upozorava da je u hrvatskom interesu da se spriječi pogoršanje odnosa sa četnicima, koje izazivaju pojedinci iz ustaških organizacija.[127] Karakteristično je da kancelarije ustaških institucija, kao što je Ustaška nadzorna služba, u svojim izvještajima o neprijateljskom djelovanju pridružuju Muslimane četnicima i partizanima. Jedan službeni akt sarajevskog UNS-a iz prve polovine avgusta 1942., upućen nadležnom zapovjedništvu u Zagreb, nosi naslov: »Izvješće o četnicima, partizanima i muslimanima«. U aktu se saopštava da su Italijani 19. jula uhapsili u Konjicu 20 građana, od kojih su 2 katolika, pa se navodi da je to izazvalo veliko ogorčenje Muslimana prema katolicima i zatim tvrdi da su Muslimani u velikoj većini »protivnici NDH«. Izvještač to objašnjava slijedećim razlozima: Muslimani se ne odazivaju vojnoj vježbi; partizanima na konjičkom kotaru Muslimani pružaju veliku podršku; milicioneri muslimanske vjere ne bore se protiv partizana, i napokon, sporazum sa četnicima Muslimani shvataju kao opasnost po islam.[128]

Slične sadržine je i UNS-ov izvještaj o situaciji u Čapljini sredinom septembra 1942. Zajedno sa četnicima i Italijanima i ovdje su Muslimani svrstani u krug protivnika NDH. Pod italijanskim pokroviteljstvom oni sa četničkim vođama u

124 Isto – Dokument br. 145 – str. 373.

125 Isto – Dokument br. 157 – str. 433–434.
Predstavnici oružanih formacijia NDH često izjednačavaju komunizam sa partizanskim pokretom, u čijim se redovima velikim dijelom borila seoska omladina, koja nije poznavala ni osnovna načela komunističkog programa, ali se predano borila za oslobođenje zemlje od okupatora. Smisao takvog izjednačavanja je u tome da se borba protiv fašizma reducira na opredjeljenje za komunizam prema kome je hrvatski narod odbojan, za razliku od srpskog naroda, koji, navodno, u komunizmu traži spas.

126 Isto, Dokument br. 140 – str. 304.Isto, Dokument br. 140 – str. 304.

127 AVII – Fond NDH – br. reg. 56/5-2; k. 164 – Banja Luka, 1. VIII 1942.

128 AMRS – Fond UNS – fascikla rujan 1942 – NDH – Ustaška nadzorna služba – Ured II – br. 1183-T-42 – Sarajevo, 7. kolovoza 1942.

Čapljini rade na osnivanju »srpsko-muslimanskog dobrovoljačkog protukomunističkog odreda«. Posljedica takvog djelovanja prosrpskog muslimanskog kruga ispoljavala se u podvajanju Muslimana, što je praćeno »velikim neraspoloženjem Hrvata-katolika prema Muslimanima«, pa izvještač zaključuje da je takvo držanje Hrvata »prirodno«.[129]

Nastojanje hrvatskih političkih i vojnih organa da se pomoću sporazuma sa četnicima uspostavi lojalnost pravoslavnog stanovništva prema NDH nisu bila praćena uspjehom ne samo zbog negativnog iskustva stečenog u prvim mjesecima »revolucionarnog stanja«, nego i zbog svježih primjera ustaškog ponašanja u uslovima ustaško-četničke saradnje. Oružničko krilo Jajce izvještava 22. avgusta da je pravoslavno stanovništvo na njegovom području (Bugojno, Kupres, Donji Vakuf, Jajce) »potpuno izgubilo povjerenje u našu vlast«, jer su ustaše iz »Crne legije« u selu Glavice zaklale 76 osoba »kada nije vođena nikakva borba«.[130] Drukčije se ponašaju partizani, tvrdi isto zapovjedništvo, i navodi da su, poslije zauzeća Mrkonjić-Grada 1. septembra, partizani razoružali oko 190 domobrana i 5 časnika i zatim ih pustili na slobodu. Oni tako postupaju prema domobranima »da bi širili njihovu promičbu na štetu naše vlasti«.[131]

Dok se u javnom istupanju predstavnika NDH i dalje isticalo nacionalno i političko jedinstvo Hrvata katolika i muslimana, u unutaradministrativnim i vojnim komunikacijama sve češće i upornije bilježilo se nevjerstvo i otpadništvo Muslimana od NDH. Ukoliko se više naglašavao značaj ustaško-četničkih sporazuma i saradnje, utoliko je na unutrašnjim vojno-političkim relacijama bila prisutnija kritika političkog ponašanja Muslimana, koja je postepeno poprimala karakter političkih optužbi. S druge strane, administrativne i policijske mjere ustaških organa protiv pojedinih opoziciono opredijeljenih Muslimana, među Muslimanima su kvalifikovane kao opšti napad hrvatske države na muslimanstvo. Bilo je pravilo da je ugroženi pripadnik određene etničke zajednice tražio sklonište i zaštitu svoje nacije. Smatralo se da se samo tu, u krilu nacije, imala sigurnost.

Ustaška nadzorna služba (sarajevski ured II) ažurno je pratila politička kretanja među Muslimanima u istočnoj Hercegovini, Mostaru i istočnoj Bosni, potvrđujući tako da se u toj sferi nalazi primarni interes NDH u BiH uopšte. Pri tome posebna pažnja poklanjala se djelovanju pročetničke grupe Pašić–Popovac i njihovoj saradnji sa Italijanima i četnicima.[132] Prema ovim izvorima stiče se utisak da je pročetnička politika među Muslimanima u Hercegovini bila veoma uspješna, ali u tom pogledu ostaje često nerazjašnjena uloga Italijana na jednoj i četničkih lokalnih vođa na drugoj strani.[133] Ima tu i pretjerivanja, naročito kada se govori o brojnoj

129 AMRS – Fond UNS – fascikla rujan 1942 – NDH – Kotarska oblast Čapljina, 14. rujan 1942 – Ministarstvu unutrašnjih poslova – Zagreb – br. taj. 540/1942 – Velika župa Hum – Mostar.

130 Kao pod 126) – Dokument br. 165 – str. 488.

131 Zbornik NOR-a – IV-7 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 173 – str. 353.

132 Mustafa Pašić bio je sudija u Mostaru, a dr Ismet Popovac ljekar u Nevesinju. Oni su bili glavni propagatori četničkog pokreta Draže Mihailovića među Muslimanima u istočnoj Hercegovini i Mostaru.

133 AMRS – Fond UNS – fascikla novembar – NDH – Ustaška nadzorna služba – Povjerenstvo za grad Sarajevo i Veliku župu Vrhbosna – Ured II – br. 1417-T-1942.

snazi muslimanske milicije u organizaciji italijanskih vojnih vlasti. Jedan izvještaj navodi da se u Čajniču pod oružjem nalazilo 2500 italijanskih milicionera muslimanskog sastava,[134] iako je poznato da Italijani nisu pokazivali spremnost da naoružavaju Muslimane, jer bi na taj način slabili svog glavnog saveznika, četnike. Navedeni izvori također ne govore o motivima i ciljevima stvaranja hrvatske i italijanske milicije iz muslimanskog etničkog korpusa.[135] Ustaška nadzorna služba nije bila voljna, a ni sposobna da razmatra uzroke pojavama o kojima je izvještavala, pa je puko notiranje određenih događanja ustvari govorilo o nemoći politike kojoj je ova institucija služila. Kao da je uredima UNS-a u BiH više bilo stalo da udovolje gledištima koja su vladala u njihovim centralnim instancama. Treba konstatovati da se u izvještajima ustaškog porijekla, ali i stožera oružničkih i domobranskih zapovjedništava povlači iz upotrebe prvobitna i dugo navođena sintagma »Hrvati-katolici«, odnosno -»muslimani« i da u izvještajnim komunikacijama njihovo mjesto zauzimaju supstantivi »Hrvati« i »Muslimani«, koji označavaju njihovu posebnu nacionalnost i u tom smislu njihove posebne interese i opredjeljenja.

Sporazumi nisu uklonili nepovjerenje ustaša u četnike, koji, kaže se, igraju »dvoličnu ulogu« da bi dobili što više oružja i zatim zabili nož u leđa Hrvatima.[136] Nasuprot tome, partizani su jasni i dosljedni: strijeljaju istaknute ustaše i domobranske časnike ustaške orijentacije, a domobrane puštaju kućama.[137] Po zapažanjima domobranskog zapovjedništva trećeg vojnog zbora partizani više pridobivaju Muslimane, a manje katolike i pravoslavne koji se pretežno svrstavaju u nacionalne frontove. Zapovjedništvo odbacuje mišljenje da je zbog nekoliko partizana Hrvata veliki dio hrvatskog naroda privržen komunizmu, pa tvrdi da Muslimani ispoljavaju dvoličnost prema NDH. Dokazuje se to tezom da je »većina Muslimana u prvim danima oslobođenja bila oduševljena dolaskom njemačkih i naših snaga ... ali se u daljem toku vremena počelo ispoljavati njihovo neraspoloženje protiv naših vlasti«. Uzrok takvoj promjeni je, smatra se, prošlogodišnji pokolj Muslimana u Foči, Goraždu, Rogatici i drugim mjestima BiH, od strane četnika, za koji Muslimani »bacaju krivicu na ustaše Hrvate, dok su u ovim krajevima većinu ustaških postrojbi sačinjavale same domaće ustaše Muslimani, koji su izvršili mnogobrojne pokolje nad pravoslavnim pučanstvom«. Na kraju, zaključuje se, otkako su vlasti NDH počele sarađivati sa četnicima, kao i italijanske vlasti, Muslimani se okreću protiv Hrvata i prema partizanima.[138] Motiv ove promjene političkog ponašanja Muslimana, tvrdi se, proizvod je njihovog straha od četničke osvete.

Bilo bi pogrešno zaključivati da su ustaško-četnički sporazumi ukinuli nacionalne hrvatsko-srpske konfrontacije i da su hrvatsko-muslimanski odnosi u nacion-

134 Isti izvor – br. 1648-T-42 – Izviješće o stanju u kotarevima Čajniče i Foča – Zapovjedništvu UNS-a – Ured II – Zagreb.

135 Isti izvor – br. 1649-T-42 – Izviješće o prilikama u kotarevima Višegrad i Goražde – Zapovjedništvu UNS-a, Ured II – Zagreb.

136 Zbornik NOR-a – IV - 6 – Dokument br. 178 – str. 367.

137 Isto – Dokument br. 180 – str. 391.

138 Isto – Dokument br. 145 – str. 442–444.

alnim bazama dobili oštre konfrontabilne oblike. Oficijelni izvještaji i ocjene nisu uvijek pouzdani i često odražavaju subjektivno gledište izvještača. Ipak, oficijelni stavovi potvrđuju se kao uticajan faktor u političkim kretanjima i procesima. Realni položaj i opšta situacija razlikuju se od regije do regije. Ustaško-četnički odnosi u zapadnoj Bosni pokazuju elemente suzdržanog, kontrolisanog pomirenja, dok u istočnoj Bosni nose izrazito ratni karakter. To je došlo do izražaja i u obraćanju Predsjedništva vlade NDH Glavnom stožeru hrvatskog domobranstva krajem oktobra 1942. Tu se kaže da četnici vrše nasilja nad hrvatskim stanovništvom sa desne strane Drine, odvode ljude u šumu, ubijaju ih i kolju, pa se postavlja pitanje da li će istočna Bosna biti hrvatska ili će se dopustiti da njen živalj bude uništen. Stanovište Predsjedništva je da »ustanak našeg svijeta« (u Foči i Goraždu) treba iskoristiti da se četnici potpuno istrijebe i na taj način »osigura istočna Bosna u okviru NDH«.[139]

139 AVII – Fond NDH – br. reg. 11/12-1; k. 72 – NDH – Predsjedništvo vlade – Zagreb, dne 28. listopada 1942.

AKTUELIZIRANJE PROBLEMA ISTOČNE BOSNE. OSNIVANJE AVNOJ-a U BIHAĆU KRAJEM NOVEMBRA 1942. POJAVA MUSLIMANSKE PROČETNIČKE GRUPE

Pitanje istočne Bosne bilo je aktuelno i akutno od početka ustanka na ovom području. Podsticano i podgrijavano kako od strane domaćih četnika tako i od strane Nedićeve vlade u okupiranoj Srbiji i snaga ravnogorskog četničkog pokreta Draže Mihailovića, ono je bilo predmet susreta i pregovora između predstavnika njemačkog Vermahta i delegata vlade NDH, koji su odlučno odbijali izdvajanje nekih srezova istočne Bosne iz sastava NDH i njihovo uključivanje u sastav Srbije. Njemački generali nisu oklijevali da čvrsto stanu iza »suvereniteta« NDH.[140]

U borbu za očuvanje istočne Bosne u sastavu NDH, pored njenih političkih i vojnih predstavnika, uključili su se i ljudi od nauke. Potražila se geografska i historijska argumentacija da bi se obrazložilo kojoj civilizacijskoj sferi i kome etničkom entitetu pripada područje istočne Bosne, kao i kakav značaj s tim u vezi ima rijeka Drina. Polazište ovog obrazloženja čini načelni stav da geopolitički položaj država kao i njihovih dijelova određuje njihovu sudbinu i da pogranični krajevi prostora jednog naroda predstavljaju njegovu »bojnu frontu«. Kada je rimski car Teodosije izvršio diobu na Zapadno i Istočno carstvo, rimske pokrajine Dalmacija i Panonija ostale su u zapadnom dijelu. Drina je predstavljala istočnu granicu prostora koji su kasnije naselili Hrvati, pa su na taj način oni ušli u zapadno-kulturni razvoj. Drina je, kaže se, čisto diobna granična rijeka između jadranskog i crnogorsko-egejskog područja. U pogledu prometa, BiH je po svome položaju potpuno upućena na jadransko područje. Istočno od Drine nalazi se druga geopolitička cjelina, čiju prometnu okosnicu čini moravsko-vardarska dolina. Razmatranje geopolitičkog položaja prostora u kome žive Hrvati završava se zaključkom da Drina nikada nije bila spojna prometna veza, već obratno, čini »prirodnu diobnu granicu« između Zapada i Istoka. Činjenica da se istočna Bosna nalazi na Zapadu od Drine čini je prirodnim područjem Zapada, odnosno NDH.[141]

Koristeći izloženu argumentaciju, zvanični faktori u NDH smatrali su da Drina nije vukla samo istočnu granicu hrvatstva i hrvatske države, već je, štaviše, obilježavala granicu između dva svijeta, Istoka i Zapada, pa je u tom svjetlu predstavljala višeznačajni fenomen: geopolitički, povijesni, kulturni, civilizacijski. Međutim, »kulturno-civilizacijsko« gledište nije bilo praćeno adekvatnom politikom odgovornih organa NDH. Sa državnog vrha verbalno je osuđivano prisilno

140 Politisches Archiv – Auswärtiges Amt – Bonn – Büro des Statssekräters – Akten betreffend Kroatien (2) – Telegramm 4. Februar 1942 – Nr 196.
Zbornik NOR-a – XII – Dokumenti njemačkog Rajha – knj. 2 – Dokument br. 23 – str. 112–121.

141 »Spremnost« – br. 32 – 4. X 1942 – »Drina najprirodnija granica« – Dr Nikola Peršić, sveuč. docent.

prekrštavanje pravoslavnog stanovništva, da bi se »u zgodnom obliku« potpomoglo slobodno prevjeravanje.[142] Bila je to provjerena ustaška metodologija prevođenja istočnog pravoslavnog elementa u zapadni, katolički, kulturno-civilizacijski krug. Prisilno prekrštavanje dokinuto je preporučivanjem »slobodnog prekrštavanja«, odnosno državnim ustanovljenjem »hrvatske pravoslavne crkve«.

Izazvan razvojem ustanka i produbljen agresivnim nastupanjem velikodržavnih elemenata iz Srbije, kritični položaj NDH u istočnoj Bosni nije značio da su pozicije NDH u drugim dijelovima Bosne stvarale atmosferu stabilnosti. Naprotiv, u jesen 1942. ustaše su u zapadnoj Bosni, u prostoru Bihaćke krajine doživjele težak poraz, najteži od početka ustanka, koji su im zadale bosanskokrajiške partizanske formacije u operativnoj saradnji sa ličkim i kordunaškim partizanskim jedinicama. Pad Bihaća, kao i susjednih gradova i mjesta u partizanske ruke 4. novembra 1942.[143] izazvao je na širokom prostoru Bosanske krajine, Like, Korduna i Banije snažan zamah NOP-a koji je omogućio pojavu tzv. Bihaćke republike.

U ovom periodu najvažniji događaj bilo je Prvo zasjedanje Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobođenja (AVNOJ), održano u Bihaću 26. novembra 1942., u čijim su dokumentima formulisani njegovi principi i ciljevi.[144] Na pojavu AVNOJ-a u NDH reagiralo se tvrdnjama da NOP predstavlja boljševičku opasnost i da je u službi velikosrpske politike, čime se nastojalo dokazati da je NOP usmjeren isključivo protiv hrvatskog naroda. U tom pogledu tvrdilo se da u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske (NOV) nema Hrvata i da se među vijećnicima nalaze samo Hrvati iz reda predratnih komunista, koje su u AVNOJ primili Srbi-komunisti kako bi pokazali da partizanska vlada nije potpuno protuhrvatska.[145]

Prvo zasjedanje AVNOJ-a pružilo je priliku i motivisalo publicistiku u NDH da sistematizuje ustaške poglede o partizanstvu i nopovskom jugoslavenstvu. Ustaška doktrina proširila se novim elementima da bi se dokazalo da je hrvatski narod imun prema svemu što nije hrvatsko i ustaško. Sa tog stanovišta tvrdilo se da partizanski pokret nije mogao da ima odziva među Hrvatima, ni u »partizanskim odredima« ni u »partizanskim odborima«. Naime, poput četnika, i partizani su samo odmetnici koji su se digli protiv hrvatske državnosti i nezavisnosti, pa teže da obnove »nekakvu Jugoslaviju«. Zato nije slučajno što se u komunističkom rječniku potiskuje cjelovitost Hrvatske i ističu pokrajinski dijelovi, što se uporedo sa Hrvatskom cijepa i hrvatski narod na Hrvate, Bosance, Dalmatince, Muslimane. U navedenim distinkcijama izražava se odmetničko partizansko stanovište prema Hrvatskoj i Hrvatima, koje predstavlja samo »novi oblik velikosrbstva«, pa se tvrdi da je ono »još opasnije od velikosrbstva Draže Mihajlovića«. U suštini, po ustaškoj

142 AVII – Fond NDH – br. reg. 13/5-1; k. 175 – Predsjedništvo vlade – Ministarstvu unutrašnjih poslova – 2. XI 1942.

143 Zbornik NOR-a – IV-8 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 220 – str. 503.

144 Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a – Zagreb – 1963 – Rezolucija o osnivanju AVNOJ-a str. 59–63 – Proglas narodima Jugoslavije – str. 66–69.

145 Fikreta Jelić–Butić, »Ustaška NDH u vrijeme prvog zasjedanja AVNOJ-a« – Zbornik: »Prvo zasjedanje AVNOJ-a« – Bihać, 1966 – str. 200.
Isti autor: »Ustaše i NDH« – str. 240–241.

doktrini, obje skupine, partizanska kao i četnička, predstavljaju organizacije koje djeluju na liniji velikosrpskog programa. Dok četnička struja nastoji da obnovi »versajsku Jugoslaviju«, u obliku monarhije Karađorđevića, komunisti se zalažu za sovjetsko rješenje. Partizanska Jugoslavija je samo drugo ime za veliku Srbiju, jer partizanski odmetnici nisu ništa drugo do »sovjetska peta kolona«, čija je cjelokupna djelatnost inspirisana rušenjem Hrvatske. Posmatran u svjetlu odnosa prema NDH, AVNOJ se pokazuje samo kao »krinka« velikosrpske politike, a antifašističko jugoslavenstvo kao sovjetski oblik negacije hrvatske državnosti i samostalnosti.[146] Prema izloženom stanovištu, jugoslavenstvo je povijesni oblik neprijateljstva prema Hrvatskoj i stoga nema hrvatstva pored jugoslavenstva. Bilo da je četnička ili odmetničko-partizanska, Jugoslavija je uvijek grobar Hrvatske, kao što je NDH trajni dokaz nemogućnosti Jugoslavije. Tjednik »Spremnost« ažurno i izvorno interpretirao je političku liniju državnog vrha u aktuelnim zbivanjima u NDH, odnosno BiH, a pojava AVNOJ-a objašnjavana je u duhu ustaške političke doktrine kojom se branila NDH od znanih protivnika, kako srpskih tako i komunističkih.

Bio je to jasan, odlučan i moglo bi se reći tvrd stav rukovodstva NDH kada je u pitanju odnos prema snagama koje drže pozicije i na unutrašnjem frontu u ustaškoj državi, u prvom redu prema četničkom i partizanskom pokretu. U stvarnosti, ustaška politička doktrina i ustaško vojno-političko držanje nisu pokazivali podudarnost. Sve jasnije se ispoljavalo da vodeći faktori NDH prave razlike između četnika i partizana. Istina, smatralo se da su i jedni i drugi protivnici NDH; ali, dok je svekoliko hrvatstvo pod vodstvom ustaša u tumačenju zvanične propagande dosljedno nepomirljivo prema partizanima u kojima su ujedinjeni komunizam i velikosrpstvo, sa četnicima je mogućna i potrebna saradnja jer su oni, kao i ustaše, nacionalna i antikomunistička vojska. Protiv partizana NDH vodi rat na život i smrt, a sa četnicima treba zajednički ići u borbu protiv partizana. U tom pogledu ratno iskustvo NDH je različito, jer su četnici pružali dokaze o dobrom savezništvu sa ustaškim jedinicama, ali i mnoge primjere iznevjeravanja savezništva. Iz komandi vojnih formacija NDH dolazili su izvještaji o nesigurnosti koju ispoljavaju pojedini četnički odredi u akcijama protiv partizana, kojima su se oni u određenim momentima pridruživali, a ponekad i u većim formacijskim skupinama priključivali.[147] To se najčešće događalo kada su četnici osjetili da im prijeti opasnost poraza usljed nadmoći partizana.[148] Ustaška ratna saznanja o četničkoj nesigurnosti nisu vodila raskidu sa četničkim odredima; naprotiv, ustaške, domobranske i oružničke formacije i dalje su održavale s njima savezništvo u ratu protiv partizanskih jedinica.

Ako su četnici za NDH bili saveznici u nevolji, često i nesigurni, prvobitni saveznici koji su aktivno podržavali stvaranje NDH i svojim državnim priznanjem uveli je u međunarodnu zajednicu Osovine Berlin–Rim–Tokio, Italijani su prema

146 »Spremnost« – Zagreb, 21. veljače 1943 – »Porijeklo i smisao partizanstva« – Partizansko odmetništvo kao protuhrvatska i velikosrbska djelatnost – Ivo Bogdan.

147 Zbornik NOR-a – IV-8 – Dokument br. 238 – str. 548/9.

148 Isti Zbornik – Dokument br. 251 – str. 606.

NDH imali ambivalentan odnos. U BiH se to dvojako italijansko držanje izražavalo, s jedne strane, u zaštitničkom kursu prema četnicima koje su snabdijevali oružjem, hranom i drugim ratnim potrebama i, s druge strane, u lojalnom, savezničkom odnosu prema zvaničnim vojnim i političkim instancama NDH. Dvojako italijansko ponašanje moglo je da odgovara četnicima, dok je istovremeno djelovalo na destabilizaciju ustrojstva NDH, posebno na vojno-političkom planu u BiH. Ima primjera da su Italijani podržavali aktivnost pročetnički orijentiranih Muslimana, kao što su dr Ismet Popovac i sudija Mustafa Pašić, koji su u Mostaru i okolini krajem 1942. radili na formiranju muslimanske milicije. Po ocjeni Povjereništva UNS-a u Sarajevu, njenim pripadnicima nisu bili jasni ciljevi zbog kojih su bili naoružani.[149] Ovo Povjerenstvo je ažurno pratilo aktivnost mostarske muslimanske pročetničke grupe, pa sredinom decembra 1942. izvještava da je pod njenim rukovodstvom održan širi sastanak čija je svrha bila da se Muslimani organizuju na četničkoj platformi, što je bilo većinom glasova prihvaćeno. Međutim, neki učesnici izrazili su neslaganje sa stavovima inicijatora sastanka M. Pašića i dr Popovca, kojima ovaj otpor nije odgovarao. Prema izvještaču bilo je zaključeno da se u nekim opštinama Hercegovine obrazuje više muslimanskih četničkih bataljona,[150] ali u raspoloživim izvorima nismo našli potvrdu da su bataljoni bili organizovani.

Nezavisno od praktičnog efekta navedenog sastanka, neosporno je da je aktivnost hercegovačke muslimanske pročetničke grupe zabrinjavala vlasti NDH u Mostaru. Ali razloga za brigu bilo je i kada se radilo o situacijama Muslimana drukčijim po tendencijama i karakteru. Župsko redarstvo u Jajcu alarmantno je obavještavalo Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu da je u bugojanskom kotaru »lična sloboda pojedinih Muslimana ne samo ugrožena od četničko-partizanskih bandi nego i od pojedinih neodgovornih članova ustaške bojne«, pa s tim u vezi navodi brojne primjere ubistava uglednih Muslimana, kao i imena ustaških oficira po čijem su nalogu izvršena ubistva. Izvještač naglašava da je muslimansko pučanstvo bugojanskog kotara pridonijelo za NDH »nenadoknadive žrtve u krvi i imetku u borbi sa četničko-partizanskom bandom« i zatim pita dokle će da se nastavljaju nekažnjena ubistva Muslimana od strane pojedinih ustaša.[151] Akteri destabilizacije ustaške vlasti i poretka u BiH nisu bili samo partizani i četnici, već i neki hrvatski nacionalni elementi poput domobrana koji su »patriotskim« zahtjevima rata pretpostavljali izbjegavanje ratnih obaveza, kao i onih ustaša koji su se otimali kontroli države. Ranije smo ukazali da ni među Nijemcima, a pogotovo među Italijanima, NDH nije bila okružena uvažavanjem. Tako je u BiH ustrojstvo NDH, poslije godinu i po dana, bilo napadnuto i »spolja« i »iznutra«. Moglo bi se reći da je NDH bila ugrožena i u temelju i s krova.

149 AMRS – Fond UNS – fascikla prosinac 1942 – Povjerenstvo za grad Sarajevo i Veliku župu Vrhbosna – Ured II – br. 1754-T-42 – Sarajevo – 14. prosinca 1942. Zapovjedništvu UNS-a, na ruke upravitelja – Zagreb.

150 Isto – Sarajevo, 15. prosinca 1942. – Predmet: Izviješće o sastanku protuhrvatski raspoloženih Muslimana u Mostaru.

151 Isti fond – fascikla prosinac 1942 – NDH – Župska redarstvena oblast u Jajcu – br. 3698/42 – Predmet: Prilike u kojima živi muslimansko pučanstvo u kotaru bugojanskom – Jajce, 17 XII – 42.

Što je dublje ulazila u krizu, što je nestabilnost bila izrazitija, u NDH se upornije istrajavalo na ustaškoj političkoj doktrini, kojom se žilavo branilo pravo na državnu egzistenciju. Svako Pavelićevo javno istupanje i obraćanje hrvatskom narodu dovodilo se u vezu sa učenjem »oca domovine« Ante Starčevića. Pavelić je smatran njegovim nacionalno-političkim potomkom i genijalnim nasljednikom, kome je povijest dodijelila ulogu obnovitelja hrvatske države i njene nezavisnosti. Hrvatstvo BiH proglašavano je vrhovnim principom i dokazom hrvatske nacionalne istine, najvišim izrazom Pavelićevog epohalnog doprinosa hrvatskoj povijesti. Zahtjev da bez BiH nema hrvatske države Pavelić je pretvorio u stvarnost. Pavelićevo djelo predstavlja krunu hrvatske povijesti. Ova misao i gledišta dominirala su u hrvatskoj političkoj javnosti. U stvarnosti, ustaška politička doktrina u BiH imala je veoma ograničenu i tanku podršku koja se sve više topila usljed vojnih i političkih neuspjeha NDH. Odnos snaga na frontovima bio je permanentno nestabilan potvrđujući da se stvari u BiH ne kreću po planovima vodećih faktora NDH.

JERUSALIMSKI MUFTIJA EL HUSEINI U BOSNI. PRODUBLJAVANJE KRIZE USTAŠKOG POKRETA U BiH

Prvo zasjedanje AVNOJ-a predstavljalo je događaj koji je učinio da se NDH našla u politički izrazito defanzivnom položaju kada je morala da iskrivljavanjem dokumenata AVNOJ-a i propagandnim konstrukcijama brani svoja temeljna politička opredjeljenja.[152] U AVNOJ-u se prepoznavao i identifikovao fantom jugoslavenstva koji je svojom pojavom prijetio opstanku NDH, pa ga je trebalo neodložno likvidirati. Prije svega vojnom snagom i sredstvima, što je značilo uništiti glavni vojni faktor NOP-a. Za takav zadatak sama NDH nije bila sposobna, ali nije ni bilo potrebno da računa samo na svoje vojne potencijale. Prostrana teritorija »Bihaćke republike« stajala je na putu ratnim planovima velike ofanzive okupacionih sila Osovine, pa je štab komande Jugoistoka pristupio pripremama operacija po Hitlerovoj direktivi, koji je predviđao iskrcavanje anglo-američkih saveznika u proljeće 1943. i očekivao da će ustanički pokreti učestvovati na njihovoj strani.[153]

Početkom januara 1943. održano je više vojno-političkih savjetovanja predstavnika sila Osovine, pa je donesena odluka o pripremanju operacije »Vajs«, koja je otpočela 20. I 1943. Zadatak operacije bio je da se razbije i uništi glavnina partizanskih formacija pod komandom Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (VŠ NOV i POJ).[154] Za ovu operaciju NDH je stavila na raspoloženje oko 20.000 vojnika.[155] Nijemci nisu tome pridavali neki ozbiljniji značaj. Glavnokomandujući Jugoistoka general Ler dovodio je uspjeh operacije »Vajs« u vezu sa cjelokupnom situacijom NDH. Po njegovom uvjerenju vlada NDH je, usljed ustaškog kursa, izgubila pristaše ne samo u redovima pravoslavnih nego i u vlastitom hrvatskom stanovništvu. Na osnovu toga Ler je tvrdio da »Hrvati danas nisu sposobni da sami sobom upravljaju«. Izlaz iz te situacije komandant Jugoistoka vidio je u »iskopčavanju Pavelića, formiranju vlade od Mačekovih pristalica i stručnjaka, imenovanju generala Gleza fon Horstenaua za »specijalnog opunomoćenika Rajha« sa vojno-upravnim štabom za vršenje izvršne vlasti, opozivu njemačkog poslanika kod vlade NDH Zigfrida Kašea i napuštanju dotadašnjeg protivsrpskog kursa. Pod tim uslovima moglo bi se računati, smatrao je general Ler, na uspjeh operacije »Vajs«.[156]

152 Fikreta Jelić-Butić, n.dj. str. 240.
153 Zbornik NOR-a – XII-2 – Dokumenti njemačkog Rajha – Dokument br. 205.
154 Ibidem, Dokument br. 207.
155 Kao pod 152) – str. 260.
156 Bogdan Krizman – kao pod 5) – str. 509/510.

Navedeni Lerovi stavovi nisu bili prihvaćeni u vojno-državnom vrhu Rajha, a operacija »Vajs«, po ocjeni njemačkih generala, okončana je djelimičnim uspjehom, koji se ogledao u činjenici što je Tito bio »protjeran« sa teritorije NDH. Ova ocjena nije odgovarala stvarnosti, jer su u proljeće 1943. partizanske snage, pored dijelova Sandžaka i Crne Gore, kontrolisale značajan dio Hercegovine i istočne Bosne.

Jedan od razloga neuspjeha operacije »Vajs« nalazio se u suprotnim stavovima Nijemaca i Italijana prema četnicima. Dok su Nijemci insistirali na razoružanju četnika, jer su ih smatrali neprijateljskom formacijom, Italijani su zastupali stanovište da se razoružanju četnika pristupi poslije likvidacije partizana,[157] jer su u četnicima imali svoje antihrvatske i antikomunističke saveznike. Tok operacije »Vajs« je pokazao da je ustaški poredak u BiH doživio još dublju destrukciju i takođe da su u sukobu sa partizanima četnici pretrpjeli težak poraz, poslije koga više nisu bili sposobni za krupnije ratne poduhvate. To je ustaše i četnike u BiH i dalje upućivalo jedne na druge, na pregovore i sporazume koji im nisu otvarali put vojnoj i političkoj stabilizaciji. U međusobnim kontaktima njihov položaj bio je po pravilu promjenljiv. Jedan put su ustaše, a drugi put četnici bili u povoljnijoj poziciji. Njihovi sporazumi bili su i dalje praćeni uzajamnim nepovjerenjem. Inicijatori pregovora bili su nekad ustaše a nekad četnici. Pregovori su većinom završavani sporazumima u obliku zvaničnih akata. Komandant četničkog odreda na rogatičkom području Radivoje Kosorić zaključio je 16. I 1943. sporazum sa predstavnicima lokalnih hrvatskih vojnih i civilnih vlasti po kome je njegov odred priznao vrhovništvo NDH i poglavnika i obavezao se da neće djelovati protiv NDH i posebno, da će na poziv njemačkih i hrvatskih vlasti sa potrebnim oružanim snagama stupiti u borbu protiv partizana.[158]

Prvih dana operacije »Vajs« zapovjedništvo šeste pješačke pukovnije u Mostaru sklopilo je sporazum sa delegatom četničke Vrhovne komande Dobrosavom Jevđevićem. Ovim sporazumom Jevđević se obavezao da će preduzeti sve u cilju poraza partizana i pacifikacije Hercegovine. Sporazumom je takođe odlučeno da se obrazuje mješovito tročlano povjerenstvo za kotareve Konjic, Mostar i Nevesinje sa zadatkom da rješava sporove između hrvatskih i četničkih ustanova i vojnih jedinica. O zaključenom sporazumu bila je obaviještena komanda italijanske divizije »Murge«.[159] Prema ocjeni komande oružničke formacije sa sjedištem u Mostaru, stanje u Hercegovini u drugoj polovini januara 1943. bilo je za organe NDH sasvim nepovoljno. Naime, na području ove formacije uticaj vlasti NDH bio je veoma slab, dok je partizanski pokret napredovao a četnici se održavali zahvaljujući zaštiti Italijana. U muslimanskom dijelu pučanstva, navodno, uspješno je djelovao dr Ismet Popovac, koji je u to vrijeme radio na formiranju muslimanske dobrovoljačke antikomunističke milicije pročetničke orijentacije i u tom pogledu imao podršku italijanskih vlasti. Pročetničku aktivnost Popovac je osobito razvijao na području mostarskog, konjičkog, nevesinjskog i gatačkog kotara, gdje je »za

157 Zbornik NOR-a – XIII-3 – Dokument br. 38 – str. 125.
158 Zbornik NOR-a – IV-9 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 188 – str. 421–423.
159 Ibidem – Dokument br. 192 – str. 430/1.

svoju svrhu pridobio većinu (!) Muslimana«.[160] S druge strane, ponašanje četnika u drugom kraju, na tuzlanskom području, bilo je prema ustaškim lokalnim vlastima »pozitivno«. Četnici su plaćali porez državi uredno i izjavljivali da neće pucati na domobrane, ustaše, oružnike i legionare.[161]

Iza fronta operacije »Vajs«, koji se kretao prema jugoistoku, stanje u BiH nosilo je pečat konfrontacije svih postojećih nacionalnih vojnih organizacija. Prevaga je pripadala onima čija je pozadina bila brojno nadmoćna. Ali, ni u tom slučaju reda i mira nije bilo na vidiku. Naprotiv, stanovništvo je gubilo orijentaciju i vjeru da je stihiju sukoba moguće zaustaviti i okončati. U raspoloženju i razmišljanju naroda nije bilo mjesta za autoritet vlasti i države. Čak su i Nijemci svojim postupcima povećavali zbunjenost i strah kod ljudi, koji su vjerovali u njihovu vojnu snagu i upravnu efikasnost, u njihov prijateljski odnos prema NDH i hrvatskom narodu. Navodno, zbog veza sa partizanima, Nijemci su u Travniku, u saradnji sa organima župske redarstvene oblasti, uhapsili desetine građana i odveli ih u sabirni logor u Zenicu. Istovremeno, iz okoline Travnika odvedeno je oko 200 seljaka, katolika i muslimana, među kojima i manji broj pravoslavaca. Ova hapšenja i progoni izazvali su u gradu i kotaru veliku paniku, koja je prijetila da se pretvori u akciju iseljavanja u Tursku i priključivanja partizanima. Kotarski predstojnik u Travniku prikazuje situaciju ovim riječima: »S jedne strane seljaka gone, pljačkaju i ubijaju partizani, sa druge strane četnici, a sada i ovaj posljednji slučaj njemačkih represalija, pa je logično da je narod izgubio povjerenje prema svakome«.[162] Prema jednom službenom izvještaju Zapovjedništva oružničkog krila Jajce za period od 23. januara do 7. februara 1943. u susjednoj velikoj župi Pliva i Rama političke prilike nisu bile povoljne. Tu se kaže da je narod kolebljiv i da smatra nemoćnim hrvatske i savezničke snage da protjeraju pobunjenike – partizane sa područja NDH. Za razliku od katolika i muslimana koji ipak očekuju zaštitu od vlasti NDH, pravoslavno stanovništvo, bez obzira kojoj pobunjeničkoj grupi pripadalo, neprijateljski se odnosi prema Hrvatskoj i čeka njenu propast, stoji u spomenutom izvještaju.[163] Posebno je bio težak položaj malobrojnih katolika u istočnoj Hercegovini, jer su svakodnevno bili izloženi pritisku četnika, koji su svoje akcije izvodili pod zaštitom Italijana. Muslimanski milicioneri na ovom području oko dr Popovca također su blokirani od strane četnika, iako je dr Popovac razvijao pročetničku propagandu među muslimanskim seljacima.[164] Italijani su na ovom terenu pred-

160 Ibidem – Dokument – br. 201 – str. 456–469. (U ovom kao i u prethodnom dokumentu preuveličavaju se vojna organizacija i politički uticaj dr Ismeta Popovca među Muslimanima. Nije odgovaralo stvarnosti da su Muslimani navedenih hercegovačkih kotareva u većini bili uz Popovca, kao ni tvrdnja Jevđevića da je muslimanska milicija dr Popovca imala 8.000, odnosno 2.000 pripadnika. Tačno je da se četnička Vrhovna komanda negativno odnosila kada je u pitanju naoružavanje Muslimana koji su slijedili dr Popovca. Postojao je plan dr Popovca da formira muslimanski četnički bataljon u sastavu od 500 ljudi, ali se ta jedinica nije pojavila ni u jednoj akciji. Vidjeti: Zbornik NOR-a – XIV-1 – Dokument br. 194 – str. 715.

161 AMRS – Fond UNS – NDH – Župska redarstvena oblast – br. VT-1/43 – Tuzla – 30. siječnja 1943.

162 AIRPH – NG – inv. br. 17221 – NDH – Kotarska oblast Travnik – 2. II 1943. – Ministarstvu unutrašnjih poslova – Zagreb.

163 Zbornik NOR-a – IV-10 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 316 – str. 618.

164 AVII – Fond NDH – br. reg. 2/1-102 – Predsjedništvu vlade – Zagreb – 10. veljače 1943.

stavljali faktor koji je bitno uticao na vojno-političko stanje, u kome se gotovo nije ni osjećala vlast NDH.

I u dijelu istočne Bosne, u kotaru Čajniče, Italijani su protežirali četnike. Ministar dr Pavle Canki izvještava Predsjedništvo vlade o ogorčenim borbama između četnika i muslimanske milicije, koju su Italijani djelomično razoružali i omogućili prodor četnika do Drine. Ponovo se digao talas muslimanskih izbjeglica, koje su tražile spas us Goraždu, Ustiprači, Višegradu.[165]

Na zapadu Bosne, u velikoj župi Lašva i Glaž nestabilnost državnog poretka ispoljavala se na drukčiji način. Uništavanje vagona koji su transportovali sredstva i robe u ratne svrhe Nijemci su surovo kažnjavali. Zbog jednog djela sabotaže oni su strijeljali 9 pravoslavnih seljaka, a 25 seljaka katolika i muslimana uputili su u koncentracioni logor. Suočene sa ovakvim pojavama sabotaže i kaznenim postupcima, velikožupske civilne vlasti u Travniku smatrale su da se potrebna sigurnost poretka u ovom prostoru može održati samo uz prisustvo njemačke oružane sile.[166] Bilo je to izvorno priznanje o njihovoj nemoći da održavaju red i sigurnost na teritoriji Velike župe. Povjerenje se izgubilo ne samo u pravoslavni, već i u katolički i muslimanski svijet.

Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost u NDH posebno je razmatralo stanje u Hercegovini i ocijenilo da se ono pogoršava u razmjerama tako da život Hrvata u tom prostoru čini nemogućim. Zato su, smatra Ravnateljstvo, odgovorni na prvom mjestu Italijani, koji su sudbinu hrvatskog življa prepustili u četničke ruke. Uvjerenje je Ravnateljstva da su se Italijani i četnici izjednačili u neprijateljstvu prema Hrvatima. Usljed toga Hercegovina je dovedena »u nemoguće stanje«.[167] Tako je institucija, koja je bila odgovorna za održavanje javnog reda i sigurnosti u NDH, tvrdila da se izvan ustaškog poretka nalaze primarni razlozi i činioci koji su djelovali i djeluju u smislu razaranja poretka.

Na području BiH operacija »Vajs« bila je praćena promjenama vojno-političkog stanja u pojedinim krajevima u kojima su organi vlasti NDH obnavljali svoju nadležnost, ali na cijelom prostoru BiH vojno-politička zbivanja nosila su pečat konfrontacije antifašističkih i profašističkih snaga sa sve izraženijim tendencijama slabljenja ustaško-četničkog savezništva. Prema zvaničnim izvještajima dolaskom u pojedina mjesta njemačkih i hrvatskih oružanih snaga podizao se duh i moral kod katolika i muslimana, vraćala se kod njih vjera u moć i snagu savezničke vojne sile, ali se takođe priznavalo da NOP uzima maha na teritorijama koje kontrolišu partizani.[168] Očigledno, politička raspoloženja stanovništva mijenjala su se u zavisnosti od konkretne vojno-političke situacije, od toga koje su vojne snage imale kontrolu na datom terenu – njemačke, italijanske, ustaške, četničke ili partizanske. Nestalnost u političkom držanju naroda ogledala se u protivrječnim ocjenama da su se polagale nade u Nijemce i istovremeno ispoljavalo nepovjerenje u državne vlasti NDH što su nesposobne da zaustave stradanje naroda. Kada bi u

165 AVII – Fond NDH – br. reg. 2/0-111; k. 321 – Predsjedništvu vlade – Zagreb – 10. veljače 1943.

166 Zbornik NOR-a – IV-10 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 230 – str. 685.

167 AMRS – Fond UNS – fascikla februar 1943. – Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost – Odsjek IIB – Zagreb, 18. veljače 1943.

168 Zbornik NOR-a – IV-11 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 317 – str. 612.

nekom kraju ustaše povratile pozicije, onda bi se smatralo da se u hrvatskom narodu samim tim učvrstilo povjerenje u NDH; odnosno, kada partizani potisnu četnike iz nekog mjesta, iz te činjenice izvodila bi se tvrdnja da se četnici raspadaju.[169] U ustaškim vojnim i političkim krugovima uopšte, kao i u njihovom muslimanskom jezgru, preuveličavao se takođe značaj muslimanske pročetničke grupe oko dr Ismeta Popovca i Fehima Musakadića, koja, prema pouzdanim izvorima, uz sva nastojanja i obaveze prema Draži Mihailoviću, nije uspjela da među Muslimanima nađe čvršće uporište niti da formira muslimansku četničku jedinicu, koja bi imala važniju vojnu ulogu.[170]

Nisu samo unutrašnji protivnici NDH, četnici i partizani, predstavljali faktor njene destabilizacije. U tom pravcu djelovale su i sile Osovine, Njemačka i Italija, uprkos činjenici da su agresijom na Jugoslaviju otvorile mogućnost i izravno pomogle nastanak ustaške države. Kao što smo vidjeli, Italijani su savezništvom sa četnicima neposredno doprinosili destrukciji poretka NDH, dok su Nijemci u području ratnih operacija, koje se najvećim dijelom nalazilo u BiH, u interesu njihovog uspjeha tražili da njemački zapovjednici imaju potpunu vlast, što je značilo suspenziju hrvatske izvršne vlasti.[171] Ovakav zahtjev dolazio je izravno od Hitlera[172] i u njemu se ogledalo uvjerenje njemačkih generala u nesposobnost hrvatskih oružanih formacija da same poraze jedinice ustaničkih pokreta. Ako tome dodamo suprotne stavove i ocjene politike državnog vrha NDH koje su zastupali glavni predstavnici Rajha u NDH komandujući general Glez fon Horstenau i njemački poslanik kod vlade NDH Zigfrid Kaše, kao i otpor vrha NDH da se u BiH formira SS divizija muslimanskog sastava,[173] imaćemo potpuniju predstavu o činjenici da je i zvanična njemačka politika objektivno djelovala na liniji destabilizacije NDH uopšte, kao i u pogledu njenog efekta u BiH.

Preduzeta sa ciljem da likvidira udarne oružane formacije NOP-a, što nije ostvarila, operacija »Vajs« je i sama, svojim vojnim i političkim tokovima i posljedicama, doprinijela destrukciji poretka NDH. Obnavljanje vlasti NDH u pojedinim područjima nije vodilo stabilnoj situaciji, već je imalo povremeni i prolazni značaj. BiH se samo nominalno nalazila u sastavu NDH, jer je u stvari bila ratište, na kome se osjetno sužavao i slabio uticaj ustaške vojne i civilne vlasti.

U proljeće 1943. kod njemačkih generala preovlađivalo je uvjerenje o vojno-političkoj nesposobnosti NDH koje je imalo pandan u Hitlerovom stavu da je samo ustaška vlada, pritisnuta sopstvenim zločinima, spremna da do kraja izdrži na strani nacističke Njemačke.[174] Ipak, u vrhu Rajha nije se mnogo vodilo obzira o suverenitetu NDH kada je na njenom teritoriju trebalo provesti određene njemačke vojne inicijative. Tokom operacije »Vajs« njemačka komanda je suspen-

169 Isto – Dokument – br. 343 – str. 605.

170 AMRS – Fond UNS – Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost – Odsjek IIB – br. VT 2879-1-43 – 13-II-1943. Zbornik NOR-a – XIV-1 – Dokument br. 186 – str. 625–627. Ibidem, dokument br. 194 – str. 715–716.

171 Politisches Archiv – Auswärtiges Amt – Bonn – Botschafter Richter – Bd 21-BT – 288.

172 Mr Rafael Brčić, »Njemački i italijanski planovi u BiH u svjetlu dokumenata (1942–1943)« – Zbornik: »AVNOJ i NOB u BiH« – Beograd, 1974 – str. 154.

173 Enver Redžić, n. dj. – Sarajevo, 1987 – str. 82.

174 Ladislaus Hory, Martin Broszat, n.dj. str. 149.

dovala vojni i politički suverenitet NDH u operacionom području, a Hitlerova direktiva od 10. marta 1943. u cilju konačnog umirivanja oblasti koje su oslobođene od komunista poslužila je kao podloga zahvatanja u policijski suverenitet NDH.[175]

U prvoj polovini aprila 1943. u Sarajevu je boravio jerusalimski muftija El Huseini; svoj boravak iskoristio je u cilju mobilizacije Muslimana BiH na liniji ratnih ciljeva Hitlerove Njemačke, a posebno u cilju ostvarenja Himlerove inicijative da se u BiH organizuje jedna SS divizija bošnjačko-muslimanskog sastava. U vrhu NDH pružen je otpor Himlerovoj odluci izražen u stavu da bi dominantni muslimanski sastav SS divizije mogao uticati na jačanje muslimanskih težnji za bosanskom autonomijom.[176] A njemački poslanik kod vlade NDH Zigfrid Kaše, pružajući podršku Pavelićevoj vladi, bio je ne samo protiv preovlađujućeg muslimanskog sastava divizije, nego i protiv svake saradnje sa muslimanskim autonomistima koja bi kod autonomističkih vođa jačala nadu da bi mogli ostvariti »svoj davnašnji san«: autonomiju Bosne.[177] Ispitujući u aprilu 1943. politički položaj Muslimana u Bosni, konzul dr Vinkler došao je do zaključka da bi osnivanje muslimanske SS divizije moglo dovesti do konačnog umirenja bosanskog prostora i stvorilo pretpostavke da se njemačke vojne snage izvuku iz Bosne i upute na važnije frontove. S druge strane, autonomističko muslimanstvo, smatra dr Vinkler, doprinijelo bi, uz podršku Njemačke, razbijanju hrvatske države, što je protiv interesa Rajha, koji to mora spriječiti.[178]

Uprkos otporu koji je dolazio iz vladinih krugova da divizija po konfesionalno-etničkom sastavu dobije bošnjačko-muslimanski karakter, akcija vrbovanja vođena je po uputstvima njenog inicijatora rajhsfirera SS Himlera. Njegovi opunomoćenici i predstavnici u NDH nisu se obazirali na oponentne stavove vodećih ustaških funkcionera koji su se zalagali za mješoviti katoličko-muslimanski sklop divizije. Prvobitnu osnovu trebalo je da čini Dobrovoljačka muslimanska legija bojnika Muhameda Hadžiefendića, a zatim drugi dobrovoljci iz muslimanskih redova. Kampanja za formiranje divizije nije vođena samo na teritoriji Bosne. U političkoj mobilizaciji za pristupanje diviziji poseban značaj imao je Sandžak. U tom pogledu istaknutu ulogu vršio je plevaljski muftija Šećerkadić, kome se u kampanji pridružilo nekoliko legionara, dobrovoljaca iz Plevalja u njemačkoj vojsci. Opasnost istrjebljenja koja je prijetila sandžačkim Muslimanima od četnika stvarala je povoljnu klimu za prijavljivanje dobrovoljaca u SS diviziju.[179] Propaganda za obrazovanje muslimanske SS divizije imala je najjači argument u stradanju Muslimana od strane četnika na području istočne Bosne, pa je na ovom prostoru bila uspješna.

Sarajevo je, međutim, bilo centar aktivnosti njemačkih SS oficira koji su na području Bosne radili na pripremanju divizije. Ovaj posao oni su obavljali veoma

175 Bogdan Krizman, »Ustaše i Treći Rajh« – 1 – Zagreb, 1983 – str. 42.

176 Bogdan Krizman, kao pod 5) – str. 538.

177 Kao pod 174 – str. 44.

178 PA/AA – Inland II-403 – Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien von 1943 – B.3,4. – Konsusl Winkler: »Die politische Lage der Mohammedaner Bosniens« – April 1943 – 267551-267558.

179 AMRS – Fond UNS – fascikla travanj 1943 – br. Z. 146 – 8. IV 1943.

vješto, sa iskustvom profesionalnih obavještajaca. Obično su tražili kontakte sa uglednim građanima, koji su svojim pozitivnim opredjeljenjem prema Nijemcima mogli uspješno djelovati na liniji zajedničkog vojno-političkog interesa – uništenja vojnog potencijala četničkog i partizanskog pokreta. To je i bio jedan od ciljeva zbog kojih je Himler preduzeo akciju osnivanja bošnjačke mislimanske SS divizije. U kontaktima sa sarajevskim muslimanskim prvacima njemački obavještajci željeli su da upoznaju njihovo stanovište prema NDH kao i mišljenje muslimanskih političkih krugova o mogućnosti formiranja SS divizije iz redova bosanskohercegovačkih Muslimana. Po ocjeni Ustaške nadzorne službe za grad Sarajevo iz ovih susreta dalo se razabrati da se pravi motiv formiranja bošnjačke SS divizije nalazi u interesu Rajha da se njemačke trupe rasterete ratnih zadataka na prostoru BiH, odnosno NDH, i upute na ruski front.[180]

Krajem aprila održan je u Salcburgu sastanak između Hitlera i Pavelića. Tom prilikom Hitler je izjavio da Njemačka želi da prijateljski pomogne Hrvatsku kako bi se što prije konsolidovala. Ipak, on je postavio tri zahtjeva Hrvatskoj, relevantna za ratne potrebe Rajha: a) da osigura prugu Zagreb–Zemun, b) da omogući što veću liferaciju boksita u Njemačku i c) da uspostavi mir u zemlji kako bi njemačke trupe što prije napustile NDH. Pavelić je odgovorio da Njemačka može u svemu da računa na NDH kao na svoga najvjernijeg saveznika. U toku razgovora Hitler je izrazio posebno zadovoljstvo što je od Pavelića čuo da je odnos Hrvata prema Muslimanima dobar.[181] U zabilješci njemačkog poslanika Kašea, koji je prisustvovao ovom susretu, nema nijedne riječi o pitanjima vezanim za osnivanje bošnjačke SS divizije, iako su ova pitanja bila veoma aktuelna u njemačko-hrvatskim odnosima upravo u vrijeme salcburških razgovora između Hitlera i Pavelića. Vjerovatno je obojici odgovaralo da u razgovor ne uključuju pitanja koja su pratila i opterećivala njemačko-hrvatske odnose u vezi sa konfesionalno-etničkim karakterom divizije.

Salcburški razgovori Hitler–Pavelić predstavljali su uvod u političku kampanju za okupljanje i jedinstvo hrvatstva BiH u predstojećim zajedničkim njemačko-hrvatskim ratnim operacijama protiv snaga NOP-a. U prvoj polovini maja 1943. »po nalogu vođe njemačkog naroda« Adolfa Hitlera zapovjednik oružanih jedinica SS u NDH objavio je proglas »Hrvatima Herceg-Bosne«, kojim ih »Veliki vođa Adolf Hitler i poglavnik Ante Pavelić pozivaju na odbranu njihovog ognjišta«. U proglasu se naglašava da se radi o »odbrani zavičaja, posjeda i vjere«. »Komunizam, partizanstvo, boljševizam, to su oni neprijatelji, koji hoće da razore vaše svetinje«. Stoga, u »vašem zavičaju mora da se uništi sve što boljševički misli ili radi. Mjesecima ste željeli i očekivali da vam Hitler pomogne«, podsjećaju se u proglasu »Hrvati Herceg-Bosne« da bi im se saopštilo da su po želji vođe njemačkog naroda Adolfa Hitlera »izabrani i pozvani, kao prvi negermanski narod i primljeni u redove najboljih vojnika, slavnih SS odreda«. Isto, kao nekada u austro-ugarskoj carsko-kraljevskoj armiji i sada ćete pod »slavnim sivim fesom« pobjedonosno

180 AMRS – Fond UNS – fascikla travanj 1943 – V. br. 3525 – Rad njemačke obavještajne službe u Sarajevu - 21. IV 1943.

181 PA/AA – Akten betreffend Nachlass Kasche – Vermerk betrifft Besprechung Führer–Poglavnik am 27. IV 1943. in Salzburg – H 301987–301989.

maršírati i biti »najbolji čuvari svojih zavičajnih mjesta – svoje države«. Proglas se završava pozivom »Sinovima Herceg-Bosne! Hrvatima, Muslimanima i katolicima« da »stupaju u redove dobrovoljaca hrvatske SS divizije«.[182] Nijemci su nastavljali igru – u SS diviziju pozivali su Hrvate muslimanske i katoličke vjere, a u praksi stvarali su SS diviziju muslimanskog sastava u duhu direktive rajhsfirera SS Hajnriha Himlera.

Motiviran idejom da se na hrvatskom prostoru, a naročito u BiH, likvidira komunizam, Proglas »Hrvatima Herceg-Bosne« opovrgava njemačko-ustaške ocjene o uspjehu operacije »Vajs« izražen u tvrdnji da su komunističke snage razbijene na području NDH. Sam razvoj vojno-političke situacije poslije okončanja tzv IV ofanzive demantuje navedenu ocjenu. Naime, još od sredine marta vršile su se pripreme za novu veliku operaciju (»Švarc«) protiv Titove vojske s planom da se uništi njena glavnina. Njemački generali na prostoru Jugoistoka bili su u proljeće 1943. opsjednuti uvjerenjem da neposredno predstoji iskrcavanje savezničkih anglo-američkih snaga na Balkan. Da bi tu »namjeru« saveznika onemogućili, Nijemci su u operaciji »Švarc« angažovali sedam jakih divizija sa oko 127.000 vojnika prema 16.000 vojnika operativne grupe Narodnooslobodilačke vojske (NOV)[183] Istovremeno, njemački cilj je bio da se razbiju i razoružaju četničke formacije Draže Mihailovića, dok italijanski generali nisu s tim bili saglasni. Jedan od zadataka njemačko-ustaške ofanzive bio je da se, u skladu sa dogovorom između Hitlera i Pavelića, osigura što veća liferacija boksita u Njemačku iz rudnika zapadno od Mostara.

Započeta 15. maja 1943., operacija »Švarc« trajala je mjesec dana. Iako je oko partizanskih snaga bio stegnut obruč i da je nagovještavao njihovo potpuno uništenje, opkoljene jedinice, sa prepolovljenim sastavom, uspjele su da se probiju na sjever između 10. i 12. juna. Neuspjeh tzv. pete ofanzive izazvao je pojave demoralizacije u redovima njemačkih i hrvatskih oružanih snaga, a u vrhovima njemačkih formacija na prostoru NDH zavladalo je mišljenje o nužnosti promjena u hrvatskoj vladi koja bi morala da napusti ustaški kurs.[184]

Odnos bosanskohercegovačkog stanovništva prema njemačko-ustaškoj operaciji »Švarc« bio je različit i mahom uvjetovan konfesionalno-nacionalnom pripadnošću. Pretežan dio katoličkog elementa nadao se da će njemačkim i ustaško-domobranskim divizijama ovom ofanzivnom operacijom poći za rukom da likvidiraju »odmetničke skupine« i da će se na taj način stvoriti uslovi za miran život i povratak domovima. S druge strane, pravoslavni dio naroda u BiH i dalje je gajio nadu u pobjedu Engleza i saveznika.[185] Ustvari, takvo raspoloženje vladalo je u redovima srpskog stanovništva nezavisno od toga kome je pružalo podršku – četnicima ili partizanima. Razlika je bila u tome što je pročetnički dio preferirao

182 PA/AA – Inland II g – 402 – Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien – Band 2 – »Kroatien Herzeg-Bosnas!« – 267559-267560 – (13. V 1943).

183 Fabijan Trgo – »Četvrta i peta neprijateljska ofanziva« – Zbornik radova naučnog skupa: »Neretva–Sutjeska (1943)« – održanog od 27. juna do 2. jula 1968. u Sarajevu – Beograd, 1969 – str. 59.

184 Kriegstagebuch der Oberkommando der Wehrmacht (KTB) – Frankfurt/M – 1965 – Band III/2 – s. 800.

185 Zbornik NOR-a – IV-13 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 293 – str. 731–732.

savezništvo Engleske, a partizanski savezništvo Sovjetskog saveza. Centralni pravac muslimanske politike očekivao je da će njemačka oružana sila zadati odlučujući udarac i četnicima i partizanima, pa su njegovi predstavnici u jeku operacije »Švarc«, uporedo sa Nijemcima vodili intenzivnu kampanju za formiranje 13. muslimanske SS divizije.[186]

Iako je glavnina partizanskih snaga u operaciji »Švarc« bila više nego prepolovljena, činjenica da se ostatak probio na područje istočne Bosne motivirala je rajhsfirera SS Himlera da objavi naredbu kojom se cjelokupna teritorija njegovog opunomoćenika u NDH proglašava područjem borbi protiv jedinica NOVJ.[187] A njemački poslanik Kaše uporno se suprotstavljao Himlerovim saradnicima koji su u toku kampanje vrbovanja za SS diviziju u Bosni širili letke kojima su podržavali autonomističke težnje Muslimana.[188]

Administrativno-politički organi NDH nisu bili u stanju da uspostave red u BiH ni poslije okončanja velike V. ofanzive. Svi učesnici rata nastavili su da se ponašaju u skladu sa svojim metodima borbe i ratnim ciljevima. Oštrina konfrontacije činila je svaki pokušaj stabilizacije reda iluzornim, čak i u slučajevima kada se u takvu mogućnost vjerovalo. Za učvršćenje poretka NDH u BiH nije bilo izgleda ne samo zbog neprijateljstva od strane četnika i partizana, već i usljed nekontrolisanog ponašanja pojedinih ustaških jedinica. Pored Srba, sada su njihove žrtve bili i Muslimani. Poslije fizičke likvidacije ustaše su pristupale akciji opšte pljačke ubijenih,[189] potvrđujući da je bezakonje njihov način ratovanja.

Upravni organi ustaške vlasti smatrali su, međutim, da se primjeri pozitivnog raspoloženja Hrvata (katolika i muslimana) ogledaju u njihovom dobrovoljnom postrojavanju u SS diviziju, u čemu se, po njihovoj ocjeni, ispoljavala odlučnost naroda da se suprotstavi četnicima koji su vršili zvjerstva nad hrvatskim življem.[190] O nestabilnom položaju ustaškog poretka svjedočila je i pojava »treće odmetničke struje«, tzv. zelenog kadra, naročito na području Velike župe Usora i Soli, koji se takođe ističe primjerima ubistava i pljačkanja mirnog stanovništva bez obzira na vjeru i narodnost.[191]

Njemačko-ustaško vojno savezništvo, provjeravano u ratnim operacijama protiv partizana i četnika, često nije bilo praćeno dobrim savezničkim odnosima na terenu pojedinih organa ustaške vlasti u tzv. mirnim ciklusima. Naprotiv, Nijemci se nisu mnogo obazirali kako će neki njihovi postupci djelovati na položaj i autoritet ustaških organa. Za jednog ubijenog njemačkog vojnika u blizini

186 PA/AA – Inland II g – 403 – Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien – vom 1943 – Band 3 – Telegramm No 2485.

187 Zbornik NOR-a – XIII-3 – Dokument br. 95 – Naredba rajhsfirera SS Himlera od 21. juna 1943 – str. 396.

188 PA/AA – Inland IIg – 403 – Telegramm No 2586 – 26. VI 1943. – Geheime Reichssache 397833–397834.

189 Zbornik NOR-a – IV-14 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument – br. 242 – str. 526. – U Srebrenici i okolini pripadnici ustaške XXIX bojne poubijali su sredinom juna 1943. oko 200 pravoslavnih i muslimana svih starosnih doba (Ibidem).

190 AIRPH – NG – inv. br. 17306 – Velika župa Usora i Soli – Tuzla – 7. lipnja 1943 – Glavaru građanske uprave za istočnu i zapadnu Bosnu g. Šandoru Benaku – Sarajevo – dr Felix Niedzielski.

191 AIRPH – NG – inv. br. 17307 – Velika župa Usora i Soli – Tuzla, 20. srpnja 1943. – Potpredsjedniku vlade g. dr Džaferu Kulenoviću – Zagreb – Vel. župan Kadić.

Goražda njemačka jedinica pokupila je sve stanovništvo iz nekoliko obližnjih muslimanskih sela i bez ikakvog ispitivanja strijeljala.[192] Iako su Nijemci upravo među Muslimanima vrbovali pripadnike 13. SS divizije, u trenutku preduzimanja i izvršavanja kaznene ekspedicije oni nisu vodili računa o tom momentu.

Rat u BiH činio je da je nasilje vladalo na njenim teritorijama. Prostori BiH mijenjali su gospodare. NDH se u BiH osjećala sve nemoćnijom. Dani njene kontrole ovdje pripadali su prošlosti. Njemačka podrška nije mogla da reafirmira ingerencije i pozicije NDH u BiH, a Nijemcima to i nije bio primarni interes, jer veliki dio prostora NDH, odnosno BiH, ne bi proglašavali i tretirali okupacionim prostorom (Besatzungsraum). Ciljevi četničkog i partizanskog pokreta bili su razaranje NDH u cjelini, kao i njene vlasti u BiH posebno. Iako je značajno doprinio stvaranju NDH, italijanski fašizam protežirao je četničke vojne i političke organizacije, jer je četničko rušenje NDH odgovaralo italijanskim osvajačkim planovima na hrvatskom prostoru. Što su ratni sukobi duže trajali, Muslimani su se sve više distancirali od ustaškog državnog poretka. Autonomistički pravac uporno je računao sa njemačkim protektoratom nad BiH. Očigledno, ustaška vlast u BiH bila je preslaba da bi mogla spriječiti proces slabljenja pozicija NDH na teritoriji BiH.

Izvori koji su nastali tokom ljetnih mjeseci u organima UNS-a pretežno govore o negativnom raspoloženju i odnosu Muslimana prema NDH. To se ilustruje podacima o stanju u Hadžiefendićevoj Domobranskoj dobrovoljačkoj (DOMDO) legiji, za čije se pripadnike kaže da prelaze partizanima i na taj način izražavaju otpor ustaškom paktiranju sa četnicima. U Ustaškoj nadzornoj službi smatra se da Muslimani ispoljavaju u visokom stepenu nepovjerenje prema »Hrvatima-katolicima«, ali i obratno, da su ovi izgubili vjeru u Muslimane.[193] Također se na«vodi da Muslimani u Zenici ne kriju mržnju i nepovjerenje prema ustaškom poretku, pa se to objašnjava djelovanjem i uticajem muslimanskih vjerskih i kulturnih društava (El Hidaje, Narodna uzdanica, Merhamet). Okupljeni u ovim društvima i pod njihovim uticajem Muslimani, navodno, sprječavaju svojoj djeci da sudjeluju i rade u organizacijama »Ustaške mladeži« i odbijaju hrvatski nacionalni odgoj muslimanskog podmlatka. S tim u vezi je i pojava veoma slabog odziva Muslimana, naročito iz grada, u hrvatsku vojsku. Uporedo, opaža se da među Muslimanima rastu simpatije prema partizanima i Rusima, dok su njihovi prvobitno »prijateljski« odnosi prema njemačkom Rajhu znatno oslabili.[194] Prema izvorima UNS-a u izvjesnim bosanskohercegovačkim područjima pod ustaškom kontrolom vlada »bezvlađe i bezakonje«, a na teritoriji pod okupacijom Italijana »Srbi, kao četnici i partizani kako im bolje pogoduje, drže vlast u svojim rukama«. »Bezvlađe i bezakonje« osjeća se i na određenom teritoriju pod zaštitom njemačkih oružanih snaga usljed saradnje Muslimana sa četnicima. Znatan broj Muslimana raznog zanimanja i socijalnog statusa ispoljava srbofilska raspoloženja i filokomunistička

192 Zbornik NOR-a – IV-15 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 244 – str. 495/6.

193 AMRS – Fond UNS – fascikla kolovoz 1943 – Hadžiefendićeva legija (DOMDO) – br. 951 – 9. kolovoza 1943.

194 Isti fond – fascikla kolovoz 1943 – Raspoloženje Muslimana u Zenici i okolini – broj 797 od 24. VIII – 1943.

opredjeljenja.[195] Iz UNS-a potiču takođe ocjene da je znatan broj Muslimana u BiH, koji su bili »dobri i čestiti Hrvati«, sasvim razočaran u vodstvo NDH i da su »Hrvati-katolici« neprijatelji »Hrvata-muslimana«. Zbog takvog stanja optužuje se »sinekuraška grupa dr Džafera Kulenovića« koja je sa uticajnih položaja odstranjivala »prave hrvatske nacionaliste Muslimane« i tako poremetila političke odnose, pa se » BiH više govori protiv Hrvata-katolika kao protivnika Muslimana, nego protiv četnika«.[196] U tom procesu svi učesnici rata imali su svoj udio, koji je po motivima bio različit, a po angažovanju i efektu nejednak, usljed čega su se vojno-politički odnosi u BiH razvijali u znaku produbljivanja krize opšteg položaja NDH u BiH. Drugim riječima, neuspjeh njemačko-ustaško-italijanske operacije »Švarc« označio je konačan slom politike nasilnog ustaškog integriranja BiH u hrvatski državni sklop. Politička struktura i forma vlasti NDH u BiH u daljem razvoju vojno-političkih odnosa pokazaće se kao puka formalnost. U stabilizaciju ustaškog poretka na bosanskohercegovačkoj teritoriji sve manje su vjerovali i njegovi zvanični nosioci.

Za to je bilo dosta razloga. Povodom zauzeća mjesta Puračić na liniji Tuzla–Doboj u avgustu 1943. od strane partizana, Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH konstatuje da muslimanski legionari nisu pružili nikakav otpor partizanima i da je muslimanska DOMDO legija sasvim nepouzdana u odbrani svojih položaja.[197] Slične informacije sadrži izvještaj komandanta njemačkih trupa u Hrvatskoj – takođe iz avgusta mjeseca. Tu se saopštava da na području Kulen Vakufa, Bosanskog Petrovca i Vrtoča zabrinjava pojava dezertiranja Muslimana iz 373. divizije.[198]

195 Isti fond – fascikla kolovoz 1943 – Političke prilike u stolačkom kotaru – br. 90 – 27. kolovoza 1943.

196 Isti fond – fascikla kolovoz 1943. – Raspoloženje Muslimana u Bosni i Hercegovini – br. 1000 – 5. VIII 1943.

197 Zbornik NOR-a – IV-16 – Dokument br. 199 – str. 504.

198 Isti Zbornik – njemačko-italijanska dokumenta – Dokument br. 159 – str. 420.

KAPITULACIJA ITALIJE. OSNIVANJE ZAVNOBiH-a I DRUGO ZASJEDANJE AVNOJ-a U JAJCU KRAJEM NOVEMBRA 1943.

Ukoliko se kriza NDH izrazitije manifestovala, utoliko je u njoj politička publicistika bila jače motivirana da naglašava »sudbinsku povezanost Hrvatske sa Evropom«. Sve je prisutnija teza da je »postojanje hrvatske države od neprocjenjive vrijednosti za Evropu«. Štaviše, u razvijanju ove teze ne spominje se Njemačka, već se od »onih, u čijim će rukama ležati sudbina svieta« traži da respektuje činjenicu da »hrvatska država predstavlja jednu potrebu zapadnjačkog kulturnog kruga«, potrebu »europsku«, pa se »Europa« upozorava da »u svakom času« to ima u vidu.[199] Nastupalo je vrijeme kada će se u razvijanju hrvatske političke misli i propagande osjetiti odstupanje od tvrdih ustaških opredjeljenja, kada će se mjesto Hitlerove Njemačke i savezništva NDH sa njom sve više isticati Evropa kao kulturna sfera, medium i okrilje Hrvatske. Bio je to indikator jednog procesa koji će postepeno i šire zahvatiti hrvatsku javnost da bi se i u izmijenjenoj ratnoj konstelaciji očuvala NDH.

Slična i ovim veoma bliska razmišljanja bila su u ovo vrijeme prisutna i među Muslimanima. To je u prvom redu posljedica promjene u odnosu snaga na istočnom (Staljingrad) i afričkom frontu (El Alamejn). Otvorilo se pitanje položaja BiH i Muslimana u zavisnosti od konačnog ishoda rata. Prije toga ono se nije postavljalo u ovom obliku, jer je među Muslimanima postojalo čvrsto uvjerenje u pobjedu Hitlerove Njemačke. Sada se to uvjerenje ozbiljnije uzdrmalo, ali se osuđuje stanovište muslimanskih »najistaknutijih ljudi«, da bi bilo najbolje držati se neodređenog stava tako »da se može pristupiti i u jedan i u drugi tabor«. Na pitanje gdje je mjesto bosanskohercegovačkih Muslimana ako pobijedi Njemačka preovlađuje odgovor da je u tom slučaju »njihova budućnost potpuno sigurna«. U slučaju da pobjeda pripadne Anglosasima i Rusima, smatra se da bi Muslimani bili prepušteni na milost i nemilost Srba i Srbijanaca. Ipak, ova alternativa dozvoljava mogućnost da Muslimani u zajednici sa katolicima mogu da odluče sudbinu Bosne njenim priključenjem Hrvatskoj, koja bi se našla u sferi Zapada. Pred Muslimanima je, kaže se u ovom izvoru, da sami izaberu put kojim će ići.[200]

Kapitulacija Italije predstavljala je značajan elemenat destabilizacije NDH u BiH, u kojoj su vrhovi političkih institucija mogli da konstatuju porast nepovjerenja stanovništva u povoljan tok i ishod rata. Izvještaji govore da se u katoličkom dijelu hrvatskog pučanstva, koje se smatralo pouzdanim stubom i garantom uspješnosti ustaške državne politike i njenih ratnih ciljeva, izrazitije osjećaju negativne tendencije u političkom raspoloženju i odnosu prema državi i njenim

199 »Spremnost« – br. 78 û 22. VIII 1943 – Verus: »Sudbinsko određenje Hrvatske«.
200 AMRS – fascikla rujan 1943 – Dokument br. 3 - »Z« 146 – 30. kolovoza 1943 – 1. rujna 1943.

vojnim formacijama. Hrvatima je teško padala raširena pojava predaje vojnika i časnika domobranstva partizanima, zatim njemačko nastojanje da se u SS postrojbe ne uključuju pripadnici »katoličkog« dijela hrvatskog stanovništva, odnosno da se u ove jedinice primaju samo Muslimani, kao i primjeri da su njemački vojni faktori uspostavljali na terenu kontakte sa komandantima izvjesnih četničkih jedinica. Takvo ponašanje Nijemaca doživljavano je medu hrvatskim zvaničnicima kao izraz nepovjerenja u političke i vojne institucije NDH i, po ocjeni ustaških državnih organa, išlo je na štetu ugleda hrvatske države i hrvatskih državnih vlasti.[201] Naročito zbog toga što je poneki primjer njemačko-četničke saradnje »odbijao katolike od borbe protiv komunista«.

Za razliku od vojno-političkog razmatranja i ocjene situacije, u čemu su prisutna ne samo gledišta o slabosti i borbenoj nesposobnosti oružanih snaga NDH, već i kritičke rezerve prema vojnom ponašanju Nijemaca u Bosni, sljedbenici i predstavnici ustaške doktrine i ideologije uvjeravali su hrvatsku javnost da je »njemačko-hrvatska os« bitan faktor ne samo stabilnosti NDH, već i »arijske Europe«. Sva povijest Njemačke i Hrvatske, prema ovom gledištu, svjedoči o njemačko-hrvatskoj aktivnoj borbi protiv Istoka, koja je cijeloj zapadnoj Evropi omogućila da se mirno i nesmetano razvija. Činjenica da se njemačko-hrvatska borba protiv Istoka nastavlja i u Hitlerovom ratu protiv Sovjetske Rusije, potvrduje da »njemačko-hrvatska os« čini »hrptenjaču« oko koje se mogla »oblikovati Europa«, pa je ova »hrptenjača« i u ratnim uslovima nastavila da vrši funkciju opšteg proširenja evropske kulture prema Istoku, kao i uključivanje Istoka u Evropu.[202] Smisao ovog razmatranja je u tome da se naglasi geopolitička i historijska pripadnost Hrvatske Evropi, pri čemu je »njemačko-hrvatska os« presudan instrument te činjenice. Ne zanemarujući značaj instrumenta, naglasak je, za Hrvatsku, okrilje Evrope, u prošlosti i budućnosti, odnosno, da od sudbine Evrope zavisi i sudbina Hrvatske. Što je rat duže trajao a stanje na frontovima se mijenjalo u korist anglo-rusko-američke antihitlerovske koalicije, to se u javnosti NDH jače isticao značaj povezanosti Hrvatske sa Evropom.

U naglašavanju ovog momenta dolazila je do izražaja koliko tradicija da Hrvatska pripada sferi zapadne Evrope, toliko i potreba da se poremećeni vojno-politički položaj NDH ojača propagandom evropske opredijeljenosti hrvatske države. Porazi ustaša u hrvatskoj i katoličkoj velikoj župi »Usora i soli« bili su praćeni pravom panikom u krugu vodećih faktora NDH. Poraz se objašnjavao strahom za goli život, a moralni značaj činjenice da se hrvatski narod ovdje »u masama priključio partizanima« nastojao se obezvrijediti tvrdnjom da se partizanima pridružio »prvenstveno gradski ološ i niži sloj ljudi oba spola«.[203] U shvatanjima koja su prisutna u ustaškoj propagandi bilo je mjesta za protivrječna gledišta – da su Hrvati oduvijek pripadali zapadnom kulturnom krugu i da su se »od straha za goli život« priključivali višestoljetnim neprijateljima sa Istoka.

201 Zbornik NOR-a – IV-17 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 100 – str. 460–462.
202 »Spremnost« – br. 85 – 10. X 1943 – Dr. Ivan Krajač: »Njemačka i Hrvatska«.
203 Zbornik NOR-a – IV-18 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 154 – 6. XI 1943. – str. 483.

Nasuprot ustaškoj propagandi čiji je cilj bio da obradi i pridobije javnost, povjerljivi izvori pružali su dokaze kako su jamstva i obećanja hrvatskih i njemačkih vlasti Muslimanima, koje su egzistencijalno ugrožavali četnici, bila neuvjerljiva, lišena motivacije da budu ostvarena. U takvim izvorima se tvrdi da su Muslimani zbog toga »izgubili svako povjerenje u hrvatske državne vlasti«. Dokaz se nalazio u odlasku »u šumu« hafiza Muhameda Pandže i u njegovom stavu i pozivu Muslimanima da ne dozvole da ih »ustaše huškaju protiv Srba«, da pokažu »da su Muslimani Bošnjaci« koji teže miru sa svima, kako sa katolicima tako i sa pravoslavnima, ali uvijek »preko puške«, ako ih bilo koja strana ugrozi.[204]

Na području zapadne Bosne u ovo vrijeme prisutna su nastojanja Nijemaca da se sa četnicima i »partizanskim odmetnikom« Huskom Miljkovićem utvrdi sporazum o zajedničkoj borbi protiv NOVJ. Hrvatski vojni izvještaji daju poseban značaj uvjeravanjima četnika o njihovoj spremnosti da se odupru planu Engleza da zagospodare na Balkanu, kao i engleskoj propagandi da sav srpski narod podržava partizane. To je razlog što su, po ocjeni zapovjedništva 10. lovačke pukovnije, četnici zadobili povjerenje 114. pješadijske divizije.[205] Huska Miljković je imao pod svojom komandom oko 3.000 ljudi, koji nisu htjeli da se sa dopusta vrate u svoje domobranske jedinice, nego su radije pristupali formacijama »komandanta Cazinske krajine«. U brojnosti njegovih naoružanih pripadnika nalazi se objašnjenje što su predstavnici njemačkih, domobranskih, četničkih kao i partizanskih štabova nastojali da sa njim zaključe sporazum. Iste pokušaje činili su ustaške vojne starješine.

U Hercegovini su, u ovo vrijeme, ustaško-domobranska zapovjedništva zabrinjavale težnje četnika da pridobiju povjerenje njemačkih vojnih vlasti, a naročito spremnost Nijemaca da sa nižim četničkim štabovima uđu u saradnju. S druge strane, u redove hrvatskog stanovništva useljavao se strah koji je proizvodila četnička propaganda o navodno predstojećoj invaziji angloameričkih snaga i otvaranja fronta na Balkanu. Strah je bio praćen zbunjenošću i gubljenjem morala Hrvata, saopštava jedan ustaško-domobranski izvještaj.[206]

U istočnoj Bosni Muslimani su u toku rata neprekidno bili izloženi četničkim napadima i progonima. Poslije zauzeća Višegrada od strane četnika, muslimansko građansko stanovništvo bilo je, po nalogu oružanih snaga, iseljeno iz Rogatice, Goražda i okoline. Tim povodom Glavni odbor »El Hidaje«, organizacije ilmije NDH, obratio se svim jedinicama i prijateljima »El Hidaje« sa »uputama«: Braniti se od svakoga ko ugrožava život Muslimana, kloniti se pljačke, ubijanja nevinih i slabijih. Naš jedini cilj je održati muslimanski živalj, raditi na očuvanju vjere, života i imetka Muslimana.[207] Dok je društvo »El Hidaje« pozivalo Muslimane na jedinstvo, u redovima katoličkih svećenika franjevaca došlo je do rascjepa, pa su franjevci u Širokom Brijegu istupili sa oštrom osudom ustaškog pokreta i Nijemaca.

204 AMRS – Fond UNS – fascikla novembar 1943 – Raspoloženje Muslimana nakon evakuacije istočne Bosne – br. 701 – 5. XI 1943.

205 Zbornik NOR-a IV-19 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument – br. 154 – str. 481–483.

206 Ibidem – Dokument br. 159 – str. 494.

207 AMRS – Fond UNS – fascikla studeni 1943 – Ministarstvu vanjskih poslova Odjel B/I-Br – Zagreb – 12. XI 1943. – dostavlja sljedeće – Okružnica El-Hidaje svojim članovima i prijateljima.

Poznato je da su franjevci, upravo u Širokom Brijegu, prije uspostavljanja NDH prednjačili u ustaškim organizacijama, a sada su, u drugoj polovini rata, u svome javnom istupanju ne samo tvrdili da će Njemačka izgubiti rat, već su u kritici ponašanja i djelovanja ustaša založili svoj nesumnjivo veliki ugled, čime su doprinosili odvajanju naroda od ustaša, koje su tokom rata vršile presudan uticaj na katoličko stanovništvo u ovom kraju.[208]

Što se NDH vojno i politički više angažovala u BiH, to su se ovdje sve više širili i produbljivali procesi njenog opšteg unutrašnjeg rastakanja. »Cvijeće« je mirisalo oporo, a katolički stubovi počeli su da pucaju. Naročito nadomak treće ratne zime.

Ni tadašnje stanje međunarodnih odnosa nije bilo povoljno za položaj NDH. Zaključci moskovske konferencije predstavnika antihitlerovske koalicije inicirali su značajne promjene u odnosu snaga protivničkih tabora.[209] Pod njihovim uticajem u hrvatskoj javnosti sa zabrinutošću se razmišljalo o budućnosti hrvatske države. Njen opstanak, smatralo se, nije zavisio samo od »jakosti narodnih snaga«, već i od realnog međunarodnog položaja. Naime, u ovim razmišljanjima prisutno je bilo gledište da odnosi snaga na velikim prostorima uvjetuju takođe mogućnost opstanka pojedinih država. Pri tome, od naroda se tražila politička zrelost da bi se unutar datih međunarodnih odnosa osiguralo pravo mjesto narodnoj državi.[210]

U zvaničnim hrvatskim medijima sve glasnije se tražilo političko jedinstvo Hrvata narušavano otporom pojedinih političara i širih političkih grupa ustaškoj državi i njenom »savezničkom« odnosu prema njemačkom Rajhu. U vrhu NDH naročito teško doživljavalo se saznanje da se BiH udaljava od NDH. »Spremnost« je pisala: »Političko jedinstvo hrvatskih redova zahtjev je vremena«.[211]

Novembar 1943. označio je duboke promjene u političkom životu i položaju BiH. Vojni i politički razvoj NOP-a dostigao je bio stepen kada su, po ocjeni njegovog rukovodstva, bile pripremljene osnovne pretpostavke za konstituisanje BiH kao ravnopravne političke jedinice u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije. Održavanje osnivačke skupštine Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH) u Mrkonjić-Gradu 25/26. novembra 1943. i dokumenti usvojeni na prvom zasjedanju obilježili su početak novog razdoblja BiH. Moglo bi se reći da je to bio početak kraja ustaške vlasti i poretka u BiH. Jedan od najvažnijih stavova Rezolucije ZAVNOBiH-a odredio je da narode BiH u periodu NOR-a predstavljaju samo ZAVNOBiH i AVNOJ (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije) kao vrhovna politička predstavništva BiH i Jugoslavije. Bio je to državno-politički akt izdvajanja BiH iz sastava NDH, akt konstituisanja federalne države BiH.

---

208 AMRS – Fond UNS – fascikla studeni 1943 – Ministarstvo unutrašnjih poslova – Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost – Odsjek B/II – Zagreb, 23. studeni 1943. – br. VT 1104 – 10. 1943 – Neraspoloženje fratara na Širokom Brijegu prema ustaškom pokretu – Glavnom ustaškom stanu.

209 Moskovska konferencija ministara vanjskih poslova SAD, Engleske i SSSR održana je 30. X 1943. Donijela je više deklaracija: o načelima buduće organizacije UN, o odgovornosti hitlerovaca za izvršene ratne zločine, o savezničkoj politici prema Austriji i Italiji.

210 »Spremnost« – br. 90 – 14. XI – 1943 – »Pravo mjesto Hrvatske« (ur).

211 »Spremnost« – br. 95 – 19. XII – 1943 – »Magla i određenost« (Ur).

Tri dana poslije skupštine ZAVNOBiH-a održano je u Jajcu Drugo zasjedanje AVNOJ-a, na koje se tražio »hrvatski odgovor«. Ovi događaji intenzivirali su potrebu »integralnog okupljanja Hrvata oko danas najvrijednijeg hrvatskog realiteta – naše narodne države«. Skupština AVNOJ-a tumačena je kao »najnoviji pokušaj sovjetskog imperijalističkog prodora u srednju Evropu i Sredozemlje«.[212] Prema ovom tumačenju AVNOJ je predstavljao egzistencijalnu opasnost i prijetnju opstanku NDH. Pojedini hrvatski političari pripadnici HSS, koji su poput Božidara Magovca pristupili NOP-u i kao vijećnici učestvovali u radu Drugog zasjedanja AVNOJ-a, smatrani su defetistima hrvatske države i »slugama moskovskog imperijalizma«. Svoje protivljenje AVNOJ-u državno novinstvo i publicistika obrazlagali su tvrdnjom da je AVNOJ značio opasnost obnavljanja Jugoslavije u kojoj je ustaški pokret vidio najveće zlo po hrvatski narod i hrvatsku državu, ali i pretpostavku da bi uspostavljanje federativne Jugoslavije donijelo odvajanje BiH od NDH. »Nema Hrvata«, pisala je »Spremnost«, »koji bi se suglasio sa takvim rješenjem«, pa je postavila pitanje: »Tko je dao mandat Božidaru Magovcu i drugima da prosvjeduju protiv osnutka hrvatske države i da traže odvajanje BiH od majke zemlje«.[213] Kada list »Spremnost« – »misao i volja ustaške Hrvatske« – na kraju 1943. ovako reagira na događaj u Jajcu, onda je to bio dokaz da političkim tokovima u BiH i NDH ne upravlja suvereno ustaški državno-politički centar, da su događaji prerasli snage i mogućnosti čelnih državnih faktora, da se oni odvijaju izvan političkih koncepcija i okvira državnog vrha.

Pošto je duboko ušao u treću godinu trajanja, rat je ne samo temeljno izmijenio vojno-političku situaciju u NDH, odnosno u BiH, već je kod stanovništva pod ustaškom vlašću proizveo takvu psihološku zasićenost i pritisak da se mahom izražavala želja za njegovim okončanjem bez obzira na to kome će pripasti pobjeda. Izvori provenijencije raznih organa NDH saopštavaju da u narodu kolaju izjave da više od svega želi svršetak rata i da mu je »svejedno ko će pobijediti«. U vojnim komandama ocjenjuje se da se kod ljudi »izgubio patriotizam«, što je posljedica nesposobnosti oružanih snaga NDH da »zaštite narod od odmetnika«. Donedavno su ove komande naglašavale da je patriotizam hrvatskih oružanih snaga njihova najviša vrijednost, koja ih motivira u borbi za ostvarenje povijesnog hrvatskog nacionalnog cilja. Izvještaji zapovjedništva također govore da i četnici gube povjerenje kod naroda, ali da ga, na drugoj strani, stiču kod Nijemaca, što porazno djeluje na borbenu motiviranost hrvatskih vojnih jedinica.[214] Jedna od manifestacija unutrašnjih političkih procesa izražavala se, također, u širenju pozitivnog raspoloženja kod Muslimana i Hrvata prema partizanima, što je uvjetovano ponašanjem i postupcima partizana kao i njihovim političkim ciljevima bitno različitim od ciljeva i ponašanja četnika, koji su Hrvate i Muslimane izlagali teškim iskušenjima i stradanjima ugrožavajući ih u samoj biološkoj egzistenciji.

212 »Spremnost« – br. 94 – 12. XII – 1943 – »Od Moskve do Plive« (Ur).
213 Kao pod 211).
214 Zbornik NOR-a – IV-20 – Njemačka i ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 215 – 2. XII 1943. str. 725–730.

PAD TUZLE U RUKE PARTIZANA. POJAVA HUSKE MILJKOVIĆA U CAZINSKOJ KRAJINI

Na prelazu iz 1943. u 1944. godinu vojno-politička situacija nudila je obilje podataka koji su potvrdivali da je među Muslimanima ubrzano padalo povjerenje u ustaški državni poredak kao i u njegove oružane snage. U izvorima se kaže da je osvajanje Tuzle predstavljalo najkatastrofalniji udarac hrvatskoj državi, da je prilikom povlačenja partizana iz Tuzle sa njima otišlo preko 4.000 građana, da se partizanskim jedinicama priključilo 3.000 boraca. Najvećim dijelom bili su to Muslimani, za koje se kaže da su počeli »vrdati« kada je hrvatska državna vlast sklopila pakt sa četnicima. Prilaženje Muslimana partizanima u širim razmjerama obrazlaže se tvrdnjom da partizani ne pale muslimanska sela, ne ubijaju i ne kolju muslimanski svijet, kome hrvatske oružane snage nisu bile spremne da pruže zaštitu. Istovremeno, pojavu »Zelenog kadra« ustaše su objašnjavale muslimanskom težnjom za autonomijom BiH »pod zelenim barjakom«.[215]

Ustaško-domobranska dokumenta iz ovog vremena sadrže podatke da i u širem području Tuzle (Zvornik, Brčko, Doboj, Teslić) u hrvatskom narodu vlada općenita zabrinutost, koju naročito podstiče porast simpatija stanovništva prema partizanima. Uporedo s tim, ostavljeni bez zaštite hrvatskog domobranstva i ustaških formacija, Muslimani ovog regiona organizuju zelenokadrovske odrede da čuvaju muslimanska sela. Ima primjera da se ovi muslimanski odredi zajedno sa četnicima bore protiv partizana, ali i obratno, u zajednici sa partizanima protiv četnika.[216] Bilo je dovoljno događaja koji su nepovoljno djelovali na ustaški državni stroj u BiH. Ne samo na prostoru zapadne i istočne Bosne, već i u južnim oblastima BiH. Obrazovanje »partizanske vlade« stvaralo je u stanovništvu dojam da saveznici računaju sa partizanima u daljem toku rata protiv snaga Osovine.[217]

Politički procesi i kretanja pripremali su pojavu novih organizacija koje su inicirale aktivnost protiv ustaških vojno-političkih metoda i ciljeva. Jedna od takvih organizacija bilo je društvo »Mladi Muslimani«. Ono je razvijalo propagandu da se muslimanski svijet ne odaziva u hrvatsku vojsku, obraćalo se muslimanskoj omladini da se ne upisuje u ustaške organizacije, a oni koji su se u njima nalazili pozivani su da se ispišu.[218] Ustaška nadzorna služba vidjela je u pojavi »Mladih Muslimana« elemente koji štetno djeluju na Muslimane i među njima podupiru

215 AMRS – Fond UNS – fascikla prosinac 1943 – Ministarstvo unutrašnjih poslova – Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost – Odsjek BII – Zagreb, 2. prosinac 1943. – Zapovjedništvo Poglavnikovog tjelesnog zdruga – sigurnosna služba, na ruke bojnika g. Mirina – Zagreb.

216 Zbornik NOR-a – IV-20 – Dokument br. 216 – 3. XII 43.

217 Ibidem – dokument br. 227 – 17. XII 1943.

218 AMRS – Fond UNS – fascikla prosinac 1943 – Štetni elementi koji utječu na muslimanski živalj u Zenici i okolici – br. 797 – dostavlja sljedeće – 21. XII 1943.

težnje za odvajanjem BiH od NDH. Pod uticajem jačanja protivustaških raspoloženja među Muslimanima predstavnici ustaškog poretka, u prvom redu organi zaštite poretka, tvrdili su da su »Muslimani veoma slabog morala«, pa se to dokazuje rasprostranjenom pojavom vojnih bjegunaca, koji najradije pristupaju zelenokadrovskim odredima.[219]

Ustaško-domobranski izvori iz ovog vremena sadrže mnoštvo podataka i informacija o veoma konfuznim, nepouzdanim, kontroverznim ocjenama i pogledima u zvaničnim krugovima NDH o vojno-političkom stanju u BiH, kao i NDH u cjelini. Ipak, preovlađuju rasuđivanja da rastu snage, vojni i politički ugled partizana, da se Muslimani sve izrazitije opoziciono postavljaju prema NDH i da sve otvorenije zastupaju ideju autonomije BiH. Za razliku od novinske propagande odbacivanja i nipodaštavanja Drugog zasjedanja AVNOJ-a, spomenuti izvori sa respektom govore o značaju »partizanske vlade« formirane u Jajcu krajem novembra 1943. Porast vojne snage i ratne aktivnosti partizana, ustaško-domobranska zapovjedništva objašnjavaju uticajem političkih odluka jajačkog parlamenta, a posebno odluke o uspostavljanju Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije sa obilježjima vlade.[220] U njihovim izvještajima sve rjeđe se, od sada, govori o odmetnicima, komunistima; nasuprot tome, naglašava se da su partizani »brojčano jaka, dobro naoružana i organizovana vojska«, pa se u toj činjenici nalazi razlog što su Anglo-Amerikanci priznali »Titovu vladu«.

Početkom 1944. pažnja ustaških organa i vlade NDH bila je usredsređena na prilike u bihaćko-cazinsko-kladuškoj Krajini. Naime, tu pažnju izazvao je bivši partizan iz Velike Kladuše Huska Miljković, koji je pripadao 11. domobranskoj pukovniji. Prilikom premještaja ove pukovnije iz Velike Kladuše u Topusko, on je sa nekoliko stotina Krajišnika ostao na terenu Velike Kladuše, iz »svoje vojske« isključio katolike, a Muslimane zakleo »na din«.[221] To je bio ozbiljan udarac ustaškoj politici i poretku na ovom prostoru, koji je gotovo stoprocentno naseljen muslimanskim stanovništvom.

Pokazalo se da je Huskina vojska postala privlačna Muslimanima ovog kraja. Oni su radije prilazili Huski, nego što bi se odazivali pozivu da se jave u jedinice hrvatskog domobranstva, iz kojih su bježali još prije pojave Huske Miljkovića. Međutim, on je odbio da prima Hrvate koje je optuživao za prevaru nad Muslimanima. Naime, Huska je ponavljao u muslimanskim redovima raširenu tvrdnju da su ustaše pod fesovima vršile pokolj Srba, kako bi na taj način predstavili Muslimane kao izvršioce genocida nad srpskim stanovništvom.[222] Osvjedočeni da sa Huskom ostaju na svom zavičajnom terenu, u blizini svojih kuća i porodica koje su mogli obilaziti, krajiški Muslimani su široko prilazili Huskinoj vojsci, koja je svojom brojnošću postala veoma uticajan politički i vojni faktor u Krajini. Zbunjena

219 Ibidem – Mjesečno izvješće br. 10 – Dana 31. prosinca 1943. – Od. 1. XII do 31. XII 1943.

220 Zbornik NOR-a – IV-21 – Dokument br. 197 – Ustaško-domobranska dokumenta – str. 651.

221 AMRS – Fond UNS – fascikla januar 1944 – Predmet: Kotarski predstojnik Sait Dilić u Cazinu, novoimenovani podžupan u Bihaću.

222 Ibidem – fascikla februar 1944 – Huskina vojska – 3. veljače 1944.

i motivisana pojavom Huske Miljkovića, njegovim ponašanjem i uticajem, vlada NDH je krajem januara 1944. uputila nekoliko svojih članova u Cazin da utvrde stvarno stanje u ovom dijelu Krajine. Delegaciju vlade sačinjavali su ministri dr Mehmed Alajbegović, vitez dr Vjekoslav Vrančić, predstavnik Glavnog ustaškog stana (GUS) ing. Sažunić i ustaški stožernik iz Bihaća Josip Baljkas. Obraćajući se skupu cazinskih građana i činovnika, kojih je bilo oko 100, oni su govorili o nastojanjima vlade u pogledu obnove zemlje i zatim o političkoj situaciji u NDH i njenom vanjsko-političkom položaju. Bila je to prva posjeta Cazinu državnih funkcionera od početka rata, kaže se u izvještaju cazinskog ustaškog logora s početka 1944.[223]

Sredinom februara u Cazin je došla grupa ustaških i domobranskih oficira s planom da se Huskina vojska vrati u ustaško-domobransku strukturu. U ovoj grupi bili su ustaški pukovnik Juco Rukavina, domobranski bojnik ing. Vladimir Pankiv, ustaški satnik Martin Grabovac, izaslanik redarstva oružanih snaga Nikola Hećimović i ustaški logornik Mile Miletić. Oni su organizovali sastanak, kome su zajedno sa Huskom prisustvovali bivši narodni zastupnik Hasan Miljković i petorica zapovjednika pojedinih odreda Huskine vojske, koja je brojala oko 3.000 momaka. Na sastanku je prihvaćen zaključak da se od Huskine vojske formira ustaški zdrug.[224] Ovaj zaključak nije nikad ostvaren, jer je Huska nastavio igru da pregovara i sa predstavnicima drugih vojnih formacija.

Članovi vlade NDH nastojali su i na drugi način da se obavijeste o Huskinim opredjeljenjima i namjerama. Svakako su željeli da ga vrate u hrvatsku vojnu strukturu. Po nalogu ministra oružanih snaga NDH pukovnika Ante Vokića, početkom marta 1944. imao je sa Huskom sastanak muftija ustaški, bojnik Poglavnikove tjelesne straže (PTS) hadži hafiz Akif Handžić. Tokom razgovora Huska je, navodno, izjavio da nije protiv Pavelića, ustaša i Hrvatske, već da je protiv Germana. On optužuje Nijemce da naoružavaju četnike – »dušmane Muslimana« – ali i ustaše zbog saradnje sa četnicima. Za katoličku crkvu rekao je da joj je u interesu da Muslimana bude što manje. Zaprijetio je da će zajedno sa partizanima preduzeti akciju na Cazin ako se Nijemci iz njega ne povuku. U dodatku izvještaja ministru Vokiću Handžić je pisao da je Huska »za ovaj narod jedna jaka kuga« koju treba na svaki način uništiti i tražio da se na teren Krajine pošalje jedna dobro opremljena bojna ustaša sa zadatkom da vojnički razbije Husku.[225]

Produbljivanje hrvatsko-muslimanske konfrontacije nikako nije bilo u stvarnom interesu NDH, iako su hrvatsko-muslimanski sukobi prvenstveno inicirani ciljevima i praksom ustaške politike. Pritisnuto opasnošću potpunog nacionalno-političkog raskola Muslimana sa Hrvatima, ustaško novinstvo obraćalo se ideološkom izvorištu – naučavanju Ante Starčevića i u njemu tražilo argumentaciju za obnavljanje i održanje uvjerenja da bosanskohercegovački Muslimani treba da

223 Ibidem – »Ustaša – Hrvatski oslobodilački pokret« – Logor – Cazin – br. 26/44 – Cazin – 5. veljače 1944. Predmet: Izvješće za mjesec siječanj 1944.

224 Ibidem – fascikla februar 1944. – Naoružane muslimanske skupine Huske Miljkovića, pelaz u ustašku vojnicu – 16. veljače 1944.

225 Ibidem – Izvještaj o putu u Krajinu – Ministru oružanih snaga, pukovniku Anti Vokiću – Zagreb.

imaju odlučnu riječ o pripadnosti BiH hrvatskim zemljama.[226] Duboko ukorjenjivanje ideja Ante Starčevića u redovima »islamskog dijela hrvatskog naroda«, po listu »Spremnost«, pravi je način da se BiH očuva u okrilju NDH. Međutim, zbivanja i događaji u BiH, kao i u Hrvatskoj, išli su u drugom pravcu.

Vlast NDH u BiH ubrzano je slabila. Krug njenih nosilaca sužavao se na najpouzdanije, što je bio dokaz da se širio protivustaški front. Iz nadležnih vladinih organa krenule su instrukcije da se u kotarevima na području BiH obezbijedi sigurno činovništvo. Naime, unutar administrativnih organa bilo je pojava saradnje sa neprijateljem NDH, partizanima, pa je to trebalo efikasno spriječiti i onemogućiti. Izabran je provjereni metod uklanjanja nepodobnih. Odlučeno je da se izvrši premještanje činovnika islamske vjeroispovijesti u bansku Hrvatsku, a na njihova mjesta postave »čisti Hrvati«, katolici.[227] Instrukcija je također predviđala da nepoželjne, nezavisno od njihove vjerske pripadnosti, treba zamijeniti »dobrim i pouzdanim Hrvatima«.[228]

Ogledalo ustaške političke publicistike, list »Spremnost« objavio je tokom aprila 1944. dva urednička priloga u kojima se naglašava povijesna pripadnost Hrvatske evropskom zapadu. U prvom se ističu zasluge Hrvata u odbrani Zapada, a povod mu je godišnjica 27. marta 1941. Za ovaj datum veže se, prema ocjeni »Spremnosti«, srpsko porijeklo partizanskog pokreta, pa se tvrdi da se navedeni događaj ne tiče Hrvata, koji su, slijedeći »vječno živo hrvatsko poslanje« predstavljali branu protiv »nudiranja barbarstva sa Istoka«. Tvrdnjom da su Hrvati 1.300 godina pripadali Zapadu, a Srbi Istoku, list objašnjava odnos Hrvata prema Srbima. Rat koji Hrvati vode protiv partizanskih odreda, »predstraže sovjetskog imperijalizma« u suštini je »dramatski sukob između Istoka i Zapada«, koji traje stoljećima i koji »još uvijek nije dovršen«.[229] Pogotovo je četnički pokret predstavljao »simbol protuhrvatske mržnje«. Nastankom NDH smisao srpskog četništva ispoljavao se u dva osnovna pravca: da općenito ometa konsolidaciju hrvatske države i uporedo da spriječi inkorporiranje domaćeg pravoslavnog elementa u hrvatsku narodnu zajednicu. Hrvatski otpor četničkim ciljevima bio je neizbježno praćen prolijevanjem krvi, zbog čega NDH »ne nosi i ne može da nosi krivnju«. Time se sugeriralo stanovište da su ustaški teror i pogromi protiv Srba u NDH imali karakter odbrane od srpskih ravnogorskih neprijatelja s one strane Drine vođenih velikosrpskom mržnjom protiv hrvatstva. Taj elemenat je stran hrvatskom i evropskom prostoru,

226 Spremnost – br. 107 – 12. III 1944. – Vladimir Jurčić: »Za dobro muhamedanaca i krstjana« – Krajem XIX i u prvim decenijama XX vijeka u propagiranju pravaške ideje hrvatskog nacionalnog jedinstva muslimana i katolika u Mostaru i Hercegovini naročito se zalagao publicista i pripovjedač Ivan Milićević. Njegovo prijateljstvo i književna saradnja sa Osmanom Nuri Hadžićem, s početka devedesetih godina XIX vijeka, »Spremnost« je isticala kao značajan doprinos kulturno-političkom pripremanju NDH.

227 AMRS – Fond UNS – fascikla mart 1944 – IIB Pododsjek 6 – Izviješće br. 22 – Politički i vojnički položaj na području kotara maglajskog i tešanjskog – »U.S. 1115«, dana 31. III 1944.

228 Isto – NDH – Ministarstvo unutrašnjih poslova – Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost – Odjel B – Odsjek II – br. VT-2842-44 – 31. ožujak 1944.

229 »Spremnost« – br. 110 – 2. IV 1944 – »Hrvati i 27. mart« (Ur).

pa ga treba »u interesu Hrvatske, domaćeg pravoslavnog pučanstva i Europe« vratiti preko Drine, u njegov istočni zavičaj.[230]

Nema dokaza da su navedeni članci u »Spremnosti« imali odjeka u pogledu poboljšanja vojno-političke situacije u NDH, pogotovo u BiH. Naprotiv, mnogi primjeri govore o općem pogoršanju položaja ustaških snaga i pozicija. Porast simpatija Muslimana prema partizanima, izvjesni oblici saradnje Nijemaca sa četnicima, prebacivanje četnika iz Srbije u neke krajeve istočne Bosne, opadanje interesa i povjerenja Nijemaca u savezništvo sa ustaško-domobranskom vojskom, povećanje teritorija pod vlašću i kontrolom partizana – djelovali su u pravcu sve dublje destabilizacije ustaškog poretka.

230 Ibidem – br. 114 – 23. travnja 1944. – »Pojam četništva« (Ur).

PRODUBLJIVANJE MUSLIMANSKO-HRVATSKE KONFRONTACIJE

Krajem aprila delegacija vlade NDH sa predsjednikom dr Nikolom Mandićem učinila je zvaničnu posjetu Sarajevu. Bilo je dovoljno razloga da vlada NDH uspostavi neposredan kontakt sa autoritativnom delegacijom Muslimana Sarajeva, koju su sačinjavali predstavnici svih političkih organizacija aktivnih među Muslimanima tokom posljednjih 20 godina. Delegacija je predsjedniku Mandiću predala Memorandum sa obilnom dokumentacijom o ustaškom proganjanju Muslimana u BiH koje je imalo razne oblike – od masovnog upućivanja u koncentracione logore do diskriminacije u javnim službama, zapošljavanju, pljačkanju imovine i drugim nasiljima, koja su redovno ostajala nekažnjena.[231] U krugu organa ustaške vlasti Memorandum je ocijenjen kao »jedan od najvećih atentata... Muslimana na suverenitet i jedinstvo NDH«, ali se istovremeno predlagalo da se na odgovorne položaje u državnoj upravi postavi veći broj »pouzdanih« Muslimana i da se potpisivanjem Ustava Islamske vjerske zajednice u NDH uspostavi vjersko-prosvjetna autonomija kako bi se na taj način konačno likvidirao problem političke autonomije BiH.[232]

Dosljedna svojoj ratnoj praksi, ustaška državna politika osudila je Memorandum sarajevskih Muslimana, definišući ga kao akt neprijateljstva prema NDH; ali, shvatajući značaj njegove široke političke pozadine, političku težinu i ugled njegovih autora, tražila je niti kojima bi muslimanski elemenat zadržala u krugu i na liniji nacionalnih interesa NDH.

Sastanak sarajevske muslimanske političke elite sa predsjednikom vlade NDH ma koliko da je doprinio sagledavanju hrvatsko-muslimanskih odnosa u njihovoj širini i dubini, nije mogao da ih u praksi usmjeri pravcem ukidanja i prevazilaženja uzajamnih antagonizama. Obilna dokumentacija o nasiljima nad Muslimanima poslije ovog sastanka nastavila je da se proširuje novim činjenicama. Hercegovina sa Mostarom bila je područje ustaške šikanacije Muslimana da bi se metodom pritiska odbranio politički poredak NDH. Hapšenja i upućivanje muslimanske inteligencije potvrđivalo se kao sredstvo i način vraćanja autoriteta ustaške vlasti. Naročito su proganjani Muslimani koji su bili osumnjičeni kao saradnici partizana. A Mostar je bio veoma aktivan centar partizanskog pokreta. Izvori bilježe da su »Hrvati islamske vjeroispovijesti« i muslimanski svećenici protestovali što se u sarajevskoj »Promemoriji« predsjedniku Mandiću Muslimani smatraju konfesionalnom manjinom i tako ponižavaju.

231 AVII – br. reg. 24/4-10 – k. 233 – Pro memoria o održanom sastanku dne 28. i 29. travnja 1944. u zgradi Velike župe u Sarajevu.

232 AMRS – Fond UNS – fascikla svibanj 1944 – Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost – Odsjek B/II – Pododsjek IV-BH – Posebno izvješće br 65 – 31. svibnja 1944.

Pogoršanje hrvatsko-muslimanskih odnosa u znaku produbljivanja nikako nije odgovaralo interesima NDH. Iako su odgovorni faktori u NDH odlučno odbijali navode iz »Promemorije« muslimanskih prvaka, ipak su autori izvještaja o provjeri primjera političke diskriminacije Muslimana zaključili da nezadovoljstvu Muslimana treba stati na put odlučnim i brzim mjerama, da je u interesu države i naroda da se u NDH srede prilike i zavede pravni poredak u kome bi svim građanima bili sigurni njihovi životi, imetci i jednakost pred vlastima. Na predsjedniku vlade je, kaže se u odgovoru na muslimanski »Promemorij«, da svojim autoritetom djeluje da se ubuduće prestane sa dosadašnjom praksom prema Muslimanima.[233]

Dok se tako, na jednoj strani, tražilo da se izmijeni i korigira odnos političkih organa prema Muslimanima, na drugoj strani se podvlačilo da se NDH može pouzdati »isključivo u svjesne Hrvate katolike«.[234] Ustvari, za politički vrh NDH u tom pogledu nije bilo dileme od samog početka. Iako se zastupalo gledište da politikom nacionalnog jedinstva Hrvata katolika i muslimana može da se postavi široka svehrvatska osnova nezavisnoj hrvatskoj državi, hrvatskom katoličkom elementu pripadalo je vodstvo državnih i nacionalnih poslova. Činjenica da su, u četvrtoj godini rata, predstavnici vlasti NDH izražavali povjerenje »isključivo« u »katoličke Hrvate« bila je de facto priznanje neuspjeha politike integracije Muslimana u hrvatski nacionalni organizam.

Rat nije destruirao samo ustašku nacionalnu strukturu NDH, već je, štaviše, proizveo pukotine i u njemačko-hrvatskim odnosima, naročito na području njemačko-hrvatskog vojnog savezništva. Tako su, prerano zahrđale, otkazivale dvije glavne poluge NDH. Od početka problematično i ranjivo, katoličko-muslimansko hrvatstvo istrošilo se u hrvatsko-muslimanskim suprotnostima i sukobima da bi katoličko-muslimanska nacionalna homogenizacija dotrajavala i okončavala u uzajamnim optužbama i nepovjerenju. S druge strane, njemačke oružane snage nisu bile spremne da tolerišu ratnu nesposobnost hrvatskog domobranstva, pa su na učestale pojave predaje i napuštanja frontova prema partizanskim položajima reagirale oštrim mjerama protiv komandanata domobranskih pukovnija, bojni i satnija.[235]

Ali, ni predavanje domobranskih komandanata štabu SS divizije »Princ Eugen« na postupak istrage nije moglo da zaustavi defetistički proces u hrvatskoj vojsci na svim frontovima u BiH. Partizanima su se predavali ne samo niži već i oficiri višeg ranga, kako Hrvati tako i Muslimani, sa cijelim jedinicama, naoružanjem i drugom vojnom opremom.[236] Rijetki su hrvatski vojni izvještaji koji ne potvrđuju primjere pada borbenog morala u jedinicama svih formacijskih

233 Isto – fascikla kolovoz 1944 – Odgovor na »Promemorij« muslimanskih prvaka predan predsjedniku vlade – br. 50 – 31. svibnja 1944.

234 Isto – Prilike u Tesliću – Izvješće – 28. kolovoza 1944.

235 Zbornik NOR-a – IV-29 – Njemačka dokumenta – Dokument br. 145 – (Prilikom napuštanja položaja od strane 1. bojne 9. gorske pukovnije 4. septembra 1944. na komunikaciji Ivan sedlo–Tarčin–Pazarić, Nijemci su uhapsili zapovjednika pukovnije i više časnika, a njemački oficir poručnik Šosnovski preuzeo je komandu nad bojnom da bi spriječio njeno rasulo).

236 Isto – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 181 – s. 752.

stupnjeva. I o položaju Nijemaca rasuđivalo se sa jakom dozom pesimizma. U sarajevskim »višim krugovima« Nijemci i ustaše optuživani su kao začetnici kobnog položaja u kome se našao hrvatski narod. Predviđao se brzi slom Nijemaca i mislilo da u tom trenutku vojska treba da stupi na scenu da bi spasila Hrvatsku.[237] Gubilo se iz vida da ulogu spasioca ne može da odigra »sila« koja je i sama brodolomnik.

U traženju uzročnika za kritično stanje u BiH među mostarskim Muslimanima bilo je mišljenja da je učinjena velika pogreška što nije sprovedena Poglavnikova odluka o rješenju agrarnog pitanja. Odgovornost je, po njima, padala na kotarske odbore, koji su bili osnovani za izvršenje agrarne reforme.[238]

Izložena razmišljanja kretala su se površinom stvari, a ponekad su bila inspirisana uskim interesima. U svakom slučaju u njima se izražavala nesposobnost da se sagleda dubina i složenost krizne situacije, da bi se potražio i našao izlaz. Iskustvo je iznova potvrđivalo da krizu ne rješavaju snage i faktori koji su je stvorili. Pogotovo, ako se to očekuje od vojske koja se raspadala ili državnog aparata koga je rat razorio.

U ljeto 1944. opšte stanje NDH bilo je veoma nepovoljno, pogotovo u BiH. Od kapitulacije Italije u septembru 1943. njemačka armija bila je primorana da se sama bori na evropskim frontovima. Iskrcavanjem anglo-američkih trupa u Normandiji početkom juna 1944. njene snage bile su razvučene na dva fronta, istočni i zapadni. Oslobođenje Francuske, Belgije, Holandije na Zapadu, Rumunije i Bugarske na Istoku bili su događaji koji su značili da se ubrzano približava neposredna opasnost granicama NDH. Unutar BiH vojno-politički položaj bio je u znaku destruiranja čitavog državnog ustrojstva, u prvom redu odbrambenog sistema.

Na frontovima prema partizanima nastavljalo se sa predajom domobranskih jedinica na čelu sa zapovjednicima i časnicima različitih činova.[239] Prilikom napuštanja, odnosno povratka u pojedine gradove, ustaše su pribjegavale ubistvima nevinih građana, prvenstveno Muslimana, koji su optuživani zbog simpatija i saradnje sa partizanima.[240]

Krajem septembra 1944. muslimanska društva »El Hidaje«, »Merhamet«, »Hurijet«, »Đerđelez«, »Bratstvo« objavila su Rezoluciju kojom se zalažu za organizovanje samoodbrane i samozaštite na nekonfesionalnoj osnovi. Smisao i poruka Rezolucije je da se spriječe nepotrebne žrtve do kojih bi moglo doći na završetku rata. Rezolucija traži da »komšija jedne vjere brani pripadnika druge i treće zajednice« kako bi na taj način ostvarili zajedničku saradnju u opasnostima koje može da donese predstojeći ratni finale u BiH.[241]

237 AMRS – Fond UNS – fascikla rujan 1944 – B-II-D-BH – Neprijateljska promičba u Sarajevu – pouzdanik iz Sarajeva javlja – 8. IX 1944.

238 AMRS – Fond UNS – ista fascikla – BII-D-BH – Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini – Predvodioc iz Mostara dostavlja 4. IX 1944.

239 Isto – Prilike u Banja Luci i okolini od 15. do 23. rujna – br. 1300 – dne 25. rujna 1944.

240 Isto – Prilike u kotaru Derventa u prvoj polovini rujna 1944. te napad partizana na Derventu – br. 1250 – dne 25. rujna 1944.

241 Isto – BII-D-BH – Rezolucija muslimanskih društava u Sarajevu. Pouzdanik iz Sarajeva dostavlja 30. rujna 1944.

Proces destruiranja NDH ogledao se reljefno u redovnim izvještajima vojnih i političkih organa, ali je također privlačio pažnju publicista i analitičara visokog obrazovnog i stručnog nivoa, koji su u fokus svojih razmatranja odabirali važna pitanja opšte i aktuelne historijske i političke fenomenologije. Trebalo je ocijeniti stanja koja su razvojem rata nastala u određenim oblastima državnog i političkog života i koja su bila od velikog uticaja na opšti položaj, opstanak i budućnost NDH. Toga posla prihvatio se u našem radu više puta citirani tjednik »Spremnost«. Ukazaćemo na neke priloge koji su obilježili sadržaje brojeva iz avgusta i septembra 1944.

Osnovna motivacija predmetnih članaka je da se sačuva hrvatska država u konačnom raspletu svjetskog rata, ali ne bilo kakva Hrvatska, već postojeća ustaška NDH. Ona se može sačuvati hrvatskim nacionalnim jedinstvom, trajnom pripadnošću Zapadu, žilavim otporom velikosrpskoj hegemoniji, tj. svakom obliku jugoslavenske rekonstitucije. Navedeni uvjeti su jednako značajni i zajedno čine integralni smisao ustaške politike NDH.

Vojno-politička scena u BiH obilovala je primjerima katoličko-muslimanske konfrontacije koji su temeljito razarali ustašku nacionalnu doktrinu i državno-političku strukturu. Svjesna činjenice da ova konfrontacija ugrožava opstanak NDH, »Spremnost« je na svojim stranicama objašnjavala da su velike sile u uzajamnom sudaru koristile vjersku podijeljenost hrvatskog naroda, što je uvijek išlo na štetu hrvatskog narodnog jedinstva i hrvatske državne misli. Posljedica je izražena u stradanju »katoličkog i muslimanskog dijela hrvatskog naroda«. Stavom da otomanske provale i križarski ratovi pripadaju povijesti, tj. prošlosti, sugerira se nužnost da Hrvati jedne i druge vjere slijede vrhovni zemaljski i narodni zakon: očuvati zajedničku domovinu Hrvatsku. Simboli zajedničke povezanosti Hrvata obiju vjera su katedrala i džamija u Zagrebu.[242] Kao da je autor članka želio da mu simboli zamagle pogled u tragičnu stvarnost aktuelnih hrvatsko-muslimanskih odnosa.

U nacionalno jedinstvenoj Hrvatskoj su napokon izmirene katoličko-muslimanske povijesne razmirice. Interes je kulturnog Zapada da Hrvatska odigra ulogu odbrambenog zida prema osvajačkim težnjama Istoka, tj. sovjetskog imperijalizma. Stoga se ona suprotstavlja kako Mihailovićevom programu velikosrpske trojne federacije, tako i partizanskom programu višenacionalne federativne Jugoslavije. Obje su instrumenti velikosrpske hegemonije. Uz to, partizanska federativna Jugoslavija učvršćuje sovjetsku dominaciju, a isključuje svaki uticaj anglosaskih sila. Kulturno-historijski poziv Hrvatske je da se potvrđuje kao elemenat balkanske ravnoteže, da bi se na Balkanu osigurala prevlast »biele civilizacije«[243]

Zahvaljujući NDH, na Balkanu se stvara konstelacija novih odnosa. NDH znači negaciju vještačke jugoslavenske državne tvorevine, u kojoj je trebalo da Hrvati nasilu žive zajedno sa Srbima. Protiv zajedničke države Hrvata i Srba govori više

242 »Spremnost« – br. 130 – 13. VIII 1944 – »Muslimani i katolici« – »Dvije vjerske skupine Hrvata u prošlosti i sada u zajedničkoj nacionalnoj državi« – Dr Dragutin Kamber.

243 »Spremnost« – br. 133 – 3. rujna 1944 – »Hrvatska na Balkanu« – Uzpostava naše države znači mogućnost, a i nuždu stvaranja novih balkanskih perspektiva – (Ur).

razloga. Uprkos istom jeziku, tokom povijesti razvila se različita etnička podloga kod Hrvata i Srba. Kulturna i crkvena bizantinizacija provedena je kod Srba turskim prodorom u njihove oblasti. Nasuprot tome, Hrvati se uporno drže katolicizma i Zapada. Izuzetak predstavlja momenat što jedan dio Hrvata postaje bogumilski, kasnije islamski, ali trajno ostaje hrvatski, pa Bosnu smatra izdankom hrvatstva. Hajdučija i agresivnost isključila je srpstvo iz skupne državne tvorevine sa bilo kakvim nesrpskim elementom. Čitava povijest potvrđuje nemogućnost državne zajednice Hrvata sa Srbima, pa tako i kada je u pitanju federacija ili konfederacija.[244]

Ratovi počinju sa jednim ciljem, a po pravilu se završavaju suprotnim ishodom. Ustanička nacionalna politika koja je u uslovima okupacije i raspada Jugoslavije bila uspješna, na završetku 1944., kada se približavao kraj rata, nije mogla da prođe. Sada se ustaški režim surovo obračunavao sa protivnicima. Jasenovačka ustaška brigada objesila je 20. septembra u Dubici pred džamijom 17 uglednih građana islamske i katoličke vjeroispovijesti. Početkom oktobra u Bosanskoj i Hrvatskoj Dubici obješen je 21 građanin.[245]

Dok je na jednoj strani pojačavan ustaški teror nad građanima opozicionog opredjeljenja, elitne vojne jedinice zahvatio je talas rasula. Njemački poslanik kod vlade NDH Zigfrid Kaše još uvijek je smatrao da se hrvatska oružana sila može održati na osnovi ustaške državne misli.[246]

Ali, ni njemačke formacije nisu mogle da stabilizuju svoje položaje. Naprotiv, njemačke vojne vlasti donijele su odluku da povuku svoju vojsku iz cijelog obalnog područja. To je izazvalo naglo pogoršanje položaja ustaša u Hercegovini. Naredba da se isprazne Gabela, Metković, Čapljina i Stolac praćena je ulaskom partizanskih jedinica u ova mjesta bez otpora. Po nalogu Nijemaca hrvatske postrojbe morale su da napuste Imotski, Ljubuški, Posušje, pa su partizani mogli da stežu obruč oko Mostara. Lokalnim ustaškim organima bilo je neshvatljivo da se hercegovačka Hrvatska tako olako predavala. Smatrali su da su ostali i bez vojske i bez naroda, pa su tražili povratak Maksa Luburića i Rafaela Bobana u nadi da bi oni vratili vjeru stanovništva u NDH.[247]

Za razliku od izložene situacije u Hercegovini, pogoršanje položaja ustaške vlasti u sjevernim krajevima Bosne dolazilo je iz drugih uzroka. Prema ocjeni Ministarstva unutrašnjih poslova na području kotara Brčko muslimanski elemenat se u većini okupljao u postojbama »zelenog kadra« pod komandom Nešada Topčića. Prateći raspoloženje zelenokadrovaca, nezadovoljnih zbog pronjemačke

244 »Spremnost« br. 135 – 27. rujna 1944 – »Nemogućnost zajednice« – Letom kroz balkanske stvarnosti i nuždnosti – Piše dr Dragutin Kalember.

245 Zbornik NOR-a – IV › 30 – Njemačka i ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 139 – (Jedna od posljedica ustaškog terora bila je da je iz Bosanskog Novog prebjegla partizanima grupa veoma uglednih građana, među kojima su bili jedan advokat, zatim poslanik, predsjednik opštine, jedan sudija i jedan trgovac).

246 Isto – Dokument br. 153 – str. 859.

247 AMRS – Fond UNS – fascikla listopad 1944 – »Ustaša« – Hrvatski oslobodilački pokret – Stožer Hum – Mostar – br. 588/44 taj, izvještaj – Mostar, 30. X 1944.

orijentacije komandanta, organi ovog Ministarstva su procjenjivali da postoji mogućnost da se oni u znatnom broju vrate u svoje domobranske jedinice.[248]

Krajem 1944., za kratko vrijeme dolazilo je do povremene saradnje zelenokadrovaca sa ustašama. Međutim, to je bila pojava epizodnog značaja, jer su zelenokadrovci predstavljali vojnu organizaciju koju je bio zahvatio pravi pokret pristupanja partizanima. Ubrzano se gasila nada u ustaškim vrhovima da će u konzervativnom segmentu Muslimana naći oslonac za plan da se što dalje odgodi konačni slom i potraži izlaz u predaji zapadnim saveznicima i tako spasi NDH.

Uporedo sa katastrofičnom situacijom NDH u završnom razdoblju rata neka izvorna ustaška načela postala su predmet pragmatičnog razmatranja i novog definisanja. Tako je ustaški credo o nemogućnosti zajedničkog života Hrvata sa Srbima, ma koliko da je predstavljao krucijalni elemenat ustaške državne i nacionalne doktrine, došao pod udar revizije samih njenih protagonista. Revidiralo se učenje da hrvatstvo obilježava nacionalno Hrvate katolike i muslimane, pa se stvarao širi pojam hrvatstva i tvrdilo da ono, pored katolika i muslimana, obuhvata i pravoslavne u NDH. Odustalo se od stanovišta prema kome se pripadnošću određenim vjeroispovijestima – katoličkoj i muslimanskoj – određivala hrvatska nacionalnost. Postavljena je nova teza da se hrvatska narodna zajednica cijepa ako se ograničava samo na spomenute konfesije. Da bi se prevazišlo cijepanje, konstruisan je pojam integralnog hrvatstva, kojim se izražava »jednako orijentalni duh Islama kao i zapadni duh katolicizma, te epsko gledanje hrvatskog pravoslavlja«.[249] Na taj način, uključivanjem i isticanjem balkanske orijentacije hrvatstva, ono se nije isključivalo iz zapadnjačkog kulturnog kruga; naprotiv, hrvatstvu se ojačavala pozicija na Balkanu. Sa »integralnim hrvatstvom« NDH postaje efikasan faktor balkanske ravnoteže, praktični je smisao nove definicije.

248 Isto – fascikla studeni 1944 – NDH – Ministarstvo unutrašnjih poslova – Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost – Odjel B – Odsjek II – br. VT-17044-14 – 1944 – Zagreb, 25. studeni 1944 – Predmet: Djelatnost »Zelenog kadra« u okolini Brčkog.

249 »Spremnost« – Br. 140 – 22. listopada 1944. – »Integralno hrvatstvo« – »Odvija se proces političkog oblikovanja naše nove stvarnosti« – (Ur). – »U okviru ovih i ovakvih pogleda dobiva posebnu plastiku položaj hrvatske države, koja se prostire od Čakovca do Boke, te od Zemuna i Plevlja do Zadra i Pazina«, kaže Uredništvo na kraju svog uvodnika.

POVLAČENJE NIJEMACA IZ BiH. PARTIZANI U SARAJEVU 6. APRILA 1945. FORMIRANJE VLADE FEDERALNE BOSNE I HERCEGOVINE KRAJEM APRILA 1945.

U prvim mjesecima 1945. vojni položaj NDH veoma se pogoršao. Formacije hrvatske vojske doživljavale su teške udarce unutrašnje destrukcije, koje nisu mogle savladati da bi se osposobile za otpor sve jačem partizanskom protivniku. Uvjereni da ustaško-domobranske jedinice nisu u stanju da na bosanskohercegovačkim ratištima stabilizuju položaj NDH, Nijemci su odlučili da svojim snagama brane savezničku zemlju. Motiviran takvim stavom, Hitler je donio posebnu naredbu o operativnim zadacima njemačkih formacija Jugoistoka u Hrvatskoj, među kojima je bio zadatak da pod kontrolom drže veliku teritoriju oko Sarajeva. Tom naredbom izričito je određeno da glavni grad BiH mora, iz političkih razloga, ostati u njemačkim rukama. Da bi se održalo Sarajevo, naredbom se posebno zahtijevalo da pod čvrstom kontrolom mora biti željeznička i drumska linija Sarajevo–Brod i zatim da se moraju razbiti jake partizanske snage koje su bile koncentrisane oko Tuzle i Travnika.[250]

Na Balkanu se mijenjala konstelacija političkih odnosa koju je uspostavio Hitler, ali nije pogodovala idejama i projektima koji su nastajali u NDH. Kreator nove balkanske konstelacije sada su bile države antihitlerovske koalicije, sa kojima je NDH kao saveznik Njemačke bila u ratu. Odluke koje su u prvoj polovini februara 1945. na sastanku u Jalti, na Krimu, donijeli Ruzvelt, Čerčil i Staljin riješile su sudbinu NDH kao satelita Trećeg Rajha. »Spremnost« je negodovala što su »velike zapadne demokracije«, donoseći na konferenciji u Jalti zaključak o Jugoslaviji, ignorisali da postoji hrvatski narod i hrvatska država. Potez »velike trojice« ona je osudila kao nepravdu i udarac hrvatskom narodu, jer su se prema njemu postavili isto kao i »tvorci Versaja«, čijom se odlukom Hrvatska našla u sastavu kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.[251]

Ubrzo se oglasila i vlada NDH svojim stavom prema odlukama konferencije u Jalti. Njenoj izjavi prethodila je poluzvanična interpretacija Krimskog samita »velike trojice« izložena u radio-emisijama, na stranicama dnevnih listova i sedmične štampe. Obrazovanje jedinstvene Privremene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) 7. marta 1945. neposredno je podstaklo vladu NDH da reagira na taj čin kojim se pristupilo provođenju odluke Krimske konferencije u Jugoslaviji. Izjavom od 8. III 1945. vlada NDH pod predsjedništvom Poglavnika Pavelića suprotstavila se stvaranju jugoslavenske države, koja je u svome sastavu

250 AVII – NAV-T-78 – r 30& – Telegram – den 23. Februar 1945 – Streng geheim – S. 6255841–2.

251 »Spremnost« – br. 159 – Zagreb, 4. ožujka 1945 – »Nakon Krima« – (Milivoj Magdić) – »Politika mržnje« – (Dr Julije Makanec).

»imala da obuhvati i područje NDH«. Vlada NDH je izjavila da »nitko nema ovlasti zanijekati hrvatskom narodu pravo na samoodređenje ... na njegovu narodnu slobodu i nezavisnost u vlastitoj državi«. Slijedeći zaključke hrvatskog državnog Sabora od 22. II 1942. vlada NDH je u ime hrvatskog naroda, koji je »sviestan i izraden politički narod«, odlučno »odklonila odluke i savjete sastanka triju velevlasti u Jalti ukoliko se tiču hrvatskog naroda i države«.[252]

Zadaci koje su u Bosni i Hercegovini u rano proljeće primale njemačke formacije nadrastali su njihove realne mogućnosti. Nasuprot partizanskim snagama koje su jačale, njemačke divizije bile su primorane da iz Bosne i Hercegovine izvlače živu silu i ratnu tehniku. Iz Vermahta nisu više diktirane naredbe ofanzivnog karaktera. Pokazalo se da je iluzorno bilo Hitlerovo naređenje u pogledu Sarajeva da bi se potvrdio njemački prestiž u Bosni i Hercegovini.[253]

Prije nego što će pod zaštitom Nijemaca i oružanih jedinica NDH napustiti zemlju, Pavelić je naredio predsjedniku vlade dr-u Nikoli Mandiću da pozove crkvene glavare svih vjeroispovijesti radi zajedničkog i jedinstvenog istupanja protiv komunističkih neprijatelja hrvatskog naroda i države. Za neposredno izvršenje ovog naloga bio je zadužen ministar Pavle Canki, koji je stupio u kontakt sa vjerskim predstavnicima da bi ih upoznao sa predmetom i svrhom dogovora. Najprije je bila sačinjena i objavljena biskupska poslanica, koja je osudila »divljanje boljševičkih bandi na hrvatskom državnom području«. U dogovoru sa zastupnikom reisu-l-uleme Muhamedom Ridanovićem i muslimanskim ministrima u vladi NDH bilo je zaključeno da se izjava vrhovnog poglavara Islamske vjerske zajednice, sadržajno slična biskupskoj poslanici, objavi u Sarajevu pošto se tamo nalazi sjedište reisu-l-uleme. Riđanović se vratio u Sarajevo sa primljenim uputstvom, ali su partizani ubrzo zauzeli grad, usljed čega nije došlo do pripremljene izjave vrhovnog muslimanskog starješine.[254]

Pošto njemački XXI brdski korpus nije mogao da se na sarajevskom frontu suprotstavi nadmoćnim partizanskim formacijama, Nijemci su napustili Sarajevo noću 5/6 aprila i nastavili da se izvlače iz BiH u pravcu sjevera prema Savi i preko Save i Drave. Partizani su mogli da zauzmu grad 6. aprila 1945.

Krajem aprila u Sarajevu je održano III zasjedanje ZAVNOBiH-a i obrazovana federalna vlada BiH.[255] U BiH je okončana vlast NDH.

Prije nego što je donijela odluku o povlačenju prema Austriji, vlada NDH je raspravljala o predaji hrvatske vojske zapovjedniku engleskih snaga feldmaršalu Aleksanderu kako bi se izbjeglo njeno izručenje komunističkim partizanima. Na ovoj sjednici odbijen je prijedlog potpredsjednika vlade dr Džafera Kulenovića da

252 »Spremnost« – br. 160 – 11. ožujka 1945 – »Hrvatski narod za obranu svoje državne slobode« – Izjava Hrvatske Državne Vlade. Jedinstvenu privremenu vladu DFJ obrazovao je Josip Broz Tito 7. III 1945., pošto su on kao predsjednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i dr Ivan Šubašić kao predsjednik jugoslavenske vlade u emigraciji podnijeli ostavke 5. marta 1945.

253 Zbornik NOR-a – XII-12 – Dokument br. 209 – str. 843/4.

254 Kruno Menenghello–Dinčić: L'eat »Oustache« de Critie (1941–1945) u časopisu: »Revue d'histoire de la deuxieme guerre mondiale« – 1969, sv. 1–4, str. 64.
Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Rajh – knj. 2 – Zagreb, 1983 – str. 264–267.

255 ZAVNOBiH – Dokumenti 1945 – knj. II – Sarajevo, 1968 – str. 393–514.

hrvatska vojska ostane u zemlji, da se koncentriše u Bosni i započne gerilski rat protiv komunističke vlasti.[256] Zajedno sa Pavelićem, ministrima i dijelovima ustaških jedinica i dr Džafer Kulenović je napustio zemlju i krenuo u emigraciju.

U posljednjem broju ustaškog tjednika »Spremnost« (6. V 1945) objavljen je članak njenog stalnog saradnika Milivoja Magdića koji ima smisao poruke novim hrvatskim generacijama. U njoj se kaže da u rezultatu Drugog svjetskog rata jedna Evropa nestaje, a druga počinje. Snage koje su u četvrtom deceniju politički oblikovale Evropu silaze sa svjetske pozornice da bi pobjednice u Drugom svjetskom ratu oblikovale novu evropsku političku kartu. Na pitanje da li su Hrvati postupili pravilno kada su u vihoru rata obnavljali svoju državnost, Magdić odgovara da je to bio povijesni čin hrvatskog naroda, njegov izbor od trajnog značaja da okruni težnju za samostalnim životom u vlastitoj državi. Početak novog povijesnog razdoblja ne znači kraj hrvatske države. Naprotiv, izlazak iz velikog rata Hrvatska mora dočekati kao država, jer ona nije stvarana samo za vrijeme u kome je NDH proglašena, već i za budućnost u znaku nove evropske i svjetske stvarnosti. Hrvatski narod ne pristaje na sustav boljševičkog totalitarizma na Balkanu i Podunavlju. Odbrana Hrvatske je u interesu budućeg mira i u znaku onog kulturnog kruga kome je Hrvatska uvijek pripadala.[257]

Bile su to riječi nemirenja sa porazom i krajem NDH, koja je nastala i pala sa snagama koje je vjetar Drugog svjetskog rata otpuhao sa svjetske scene. Federalna Bosna i Hercegovina istrgla se iz obruča NDH i započela državni život u obnovljenoj jugoslavenskoj državi.

256 Bogdan Krizman, kao pod 254) – str. 303.

257 »Spremnost« – br. 168 – 6. travanj 1945 – »Pred odlukom« – Obrana hrvatske države predstavlja pozitivan prinos stvaranju sustava sigurnosti na balkanskom i srednjoeuropsko-jadranskom tlu – Piše Milivoj Magdić (Članak je objavljen samo dva dana prije ulaska partizana u Zagreb, 8. maja 1945.)

OPŠTI POGLED NA HRVATSKU POLITIKU PREMA BOSNI I HERCEGOVINI U PERIODU 1941–45.

Od početka druge polovine XIX stoljeća do kraja Drugog svjetskog rata hrvatska politika prema BiH težila je uključenju BiH u sastav hrvatske države. Legitimni predstavnici hrvatske politike smatrali su BiH hrvatskim zemljama po osnovu historijskog i hrvatskog državnog prava, kao i po osnovu etničkog sastava njenog stanovništva. Sa istim, jednakim razlogom to se može tvrditi i za odnos srpske politike prema BiH, kao i za stavove politike bosanskih Muslimana kada je u pitanju upravljanje političkim poslovima u BiH. Navedene nacionalno-političke konfrontacije oko BiH imaju svoj početak u krizi Istočnog pitanja od sredine XIX st., da bi se produbljivale i zaoštravale od austro-ugarske okupacije BiH i vrhunile u Drugom svjetskom ratu. Nažalost, tome je doprinijela i historijska nauka koja se stvarala i razvijala u Srbiji i Hrvatskoj, kao i u nacionalnim segmentima u BiH. Moglo bi se čak reći da je historijska nauka iz ovih zemalja kao i iz BiH podsticala obnavljanje i oživljavanje suprotnih teza o državnoj pripadnosti BiH, odnosno o negiranju državnog karaktera i posebne državnosti BiH. S obzirom na tematiku naše radnje, čini nam se da je neophodna prezentacija gledišta historijske nauke o pojedinim fazama hrvatske politike prema BiH, kao i o njenim predstavnicima i nosiocima.

Nas ovdje u prvom redu interesuju gledišta hrvatske historijske nauke, koja je nastojala da u metodologiji, analizama i zaključcima doprinosi utvrđivanju historijske istine, nasuprot nacionalno instrumentaliziranoj historiografiji. Hrvatska politika ispoljavala je značajnije interesovanje za položaj BiH u prvim decenijama postrevolucionarnog perioda do austro-ugarske okupacije ovih zemalja 1878. U njoj su do izražaja i relativno respektabilnog uticaja došla gledišta hrvatskog nacionalnog ideologa, inicijatora hrvatskog nacionalnog pokreta dr Ante Starčevića, osnivača hrvatske stranke prava. Svojim tezama o hrvatstvu bosanskohercegovačkih Muslimana i hrvatskom karakteru BiH Starčević je u politički život Hrvatske unosio nove pristupe i aspekte, koji će ga učiniti znamenitom ličnošću novije hrvatske historije.

Nacionalnu ideologiju Ante Starčevića određivao je njegov odnos prema Austriji, Turskoj, Ugarskoj, islamu, bosanskim Muslimanima i BiH. Austrija je, po njemu, tokom tristogodišnje vladavine habsburške dinastije donosila Hrvatima strahote ugnjetavanja, despotizma i bespravlja. Njegova mržnja prema Austriji bila je praćena simpatijama prema Turskoj i novim pristupima prema islamu, u kome, za razliku od kršćanske crkvene propagande, nije vidio inkarnaciju zla, već se suprotstavljao gledištu da je islam neprijatelj kršćanstva. Na taj način, u krugovima hrvatske inteligencije doprinosio je mijenjanju i ispravljanju shvatanja o muhamedanskoj religiji. Starčević, neosporno, nije idealizovao Tursku, ali je smatrao da

je iskustvo Hrvata sa Turskom mnogo bolje nego sa Austrijom. Dok za Austriju nije nalazio lijepu riječ, za Tursku je imao razumijevanja i vjerovao da bi, zahvaljujući reformama, mogla savladati unutrašnje probleme koje joj je donio sistem teokracije i otvoriti put napretku koji bi joj svakako donio porast simpatija Hrvata.[258]

Starčevićeva konfrontacija Austrije i Turske inspirisala je njegovo uvjerenje da je vladavina Austrije zajedno sa zapadnom civilizacijom bila za Hrvatsku pogubna, dok se »najčistiji« hrvatski duh nalazio u Turskoj, odnosno u Bosni, u kojoj »živi strana našeg najčistijeg naroda«, koji je, po njemu, predstavljao nosioca historijskog poziva hrvatskog naroda. Njegovo je uvjerenje da u Bosni živi narod »najčistie i najplemenitie krvi hervatske«, a za bosanskohercegovačko muslimansko plemstvo je tvrdio da čini »najsterie, najčistie plemstvo sablje u svoj Evropi«. Na tim elementima Starčević je formirao svoju koncepciju o historijskom pravu kraljevine Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu, ali se uporno suprotstavljao namjerama Beča da nad Bosnom uspostavi vlast Austrije. Bio je, naime, uvjeren da bi u tom slučaju Bosna bila izložena sužanjstvu i svim strahotama koje su Hrvati morali da podnose pod Austrijom. Štaviše, odbacivao je zahtjeve i mogućnost da se BiH priključe Hrvatskoj sve dok ona mora da trpi despotizam Austrije.[259] Drugim riječima, samo slobodnoj Hrvatskoj mjesto je hrvatskoj Bosni i Hercegovini.

Poput Starčevića, i Eugen Kvaternik, takođe znameniti hrvatski nacionalni ideolog iz druge polovine XIX stoljeća, zastupao je gledište o hrvatstvu Bosne, ali je od Evrope odlučno zahtijevao uključenje BiH u hrvatsku državu. Ovaj zahtjev temeljio je na uvjerenju da u BiH živi hrvatski narod, u koje je ubrajao i bosanske Srbe, pa se, po njemu, hrvatska država protezala do Drine. Pravaška ideologija, čiji su tvorci bili Starčević i Kvaternik, došla je do izražaja u Saborskoj adresi vladaru 1861., u kojoj je istaknuta težnja za ujedinjenjem svih hrvatskih zemalja, pri čemu se posebno naglašava pravo Trojedne kraljevine na hrvatske zemlje u Turskom carstvu, tj. pravo na BiH.[260]

Međutim, hrvatska oficijelna, režimska politika išla je drugim, prohabsburškim pravcem, određena dualizmom, odnosno statusom ustanovljenim austro-ugarskom i hrvatsko-ugarskom nagodbom 1867. i 1868. godine.

Interesovanje Habsburške monarhije za BiH nije vezano za ove događaje, već je počelo znatno ranije. Trebalo je da prođe više od jednog i po stoljeća, da bi Monarhija jasno izrazila težnju da zaposjedne teritoriju BiH. Unutrašnje krize u BiH, iskazivane nemirima i ustancima podsticale su teritorijalne aspiracije Austrije prema BiH. Još od karlovačkog mira u programu austrijske međunarodne politike BiH je imala svoje mjesto i značaj koji je rastao uporedo sa produbljivanjem istočne krize. Poražena u austro-pruskom ratu 1866., izbačena bečkim mirom iz Italije, Austrija se aktivnije okretala Balkanu, na kome se u to vrijeme osjećao uspon Srbije i Crne Gore. U podjeli interesnih sfera na Balkanu Rusija je priznala Austro-Ugarskoj »životne« interese u BiH, pa je u toku bosanskohercegovačkog ustanka protiv

258 Mirjana Gross, Povijest pravaške ideologije – Zagreb, str. 33, 84, 165.
259 Isto, str. 164–5.
260 Isto, str. 47,75.

Turske 1875–1878. Habsburška monarhija, uz podršku sila evropskog koncerta, agresivnije nastavila sa zahtjevom da zaposjedne BiH i u njima uspostavi mir i red. Provođenjem Berlinskog kongresa otpočelo je razdoblje austro-ugarske okupacione uprave u BiH.

Okupacija BiH imala je veliki značaj za Hrvatsku. U političkom životu Hrvatske ovaj događaj je nejednako primljen – sa izrazito pozitivnim odnosom, ali i sa kritičkim opozicionim stavovima. Dok je u Saboru preovladalo gledište da se status BiH reguliše u smislu priključenja okupirane pokrajine Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u skladu sa ugarsko-hrvatskom nagodbom, Štrosmajer, Rački i Starčević nisu odobravali okupaciju u uvjerenju da Austro-Ugarska monarhija ništa dobro neće donijeti BiH.[261] Starčević je također ostao sebi dosljedan kada je u Saboru 1886. podnio interpelaciju, u kojoj je izrazio misao i želju da vojska Austro-Ugarske monarhije napusti BiH[262] Pod vodstvom Josipa Franka Stranka prava usvojila je (1884) novi program, kojim se tražilo sjedinjenje hrvatskog naroda na prostoru Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Međimurja, Istre, Rijeke, Bosne i Hercegovine u sklopu Austro-Ugarske monarhije. Karakteristično je da je Frankova propaganda u pogledu hrvatskog karaktera BiH bila naglašeno militantna u Hercegovini, a posebno u listovima »Glas Hercegovca« i »Osvit«, koji su bili nošeni duhom nacionalne isključivosti, pogotovo kada su vodili kampanju na liniji sjedinjenja sa Hrvatskom. Na stranicama ovih listova tvrdilo se da su BiH isključivo hrvatske zemlje, pri čemu se uporno isticalo da su Muslimani Hrvati,[263] što će ubuduće biti stanovište ekstremnih struja hrvatskog nacionalizma.

Politički život bosanskohercegovačkih Hrvata na početku XX stoljeća kretao se između liberalizma franjevaca i klerikalizma Josipa Štadlera. Muslimani su politički bili bliži franjevačkoj struji, jer su osjećali da ih u vjerskom životu ugrožava agresivni isusovački prozelitizam. U prvoj deceniji XX stoljeća u Bosni su bile stvorene sve pretpostavke organizovanog političkog djelovanja Hrvata. Prvu političku organizaciju bosanskohercegovačkih Hrvata činila je Hrvatska narodna zajednica (HNZ) koja je osnovana u Docu kraj Travnika 1906. U jednom od temeljnih stavova političkog programa HDZ stoji da su Bosna i Hercegovina etnički i državno-pravno hrvatske zemlje, pa se zatim naglašava da sjedinjenje BiH sa Hrvatskom predstavlja prirodnu težnju b-h Hrvata.[264] Pod uticajem Starčevićeve ideologije i u HNZ je prihvaćeno stanovište da su bosanski Muslimani po narodnosti »neprijeporno« Hrvati.[265]

U predaneksionoj aktivnosti »Čiste stranke prava« popularisanje programa HNZ značilo je određenu podršku Frankovim nastojanjima da ojača svoje pozicije i postane uticajan faktor Monarhije u Hrvatskoj. U Trojednoj kraljevini sve stranke su podržavale aneksiju, iako su pri tome među njima dolazile do izražaja izvjesne

261 »Povijest hrvatskog naroda« (1860–1914) – Dr Jaroslav Šidak, dr Mirjana Gross, dr Igor Karaman, Dragovan Šepić – Zagreb, 1968 – str. 9.

262 Kao pod 258) – str. 238.

263 Kao pod 261) – str. 195.

264 Luka Đaković, Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata – Zagreb, 1985. – str. 241.

265 Isto – str. 237.

razlike koje nisu činile smetnje samom činu aneksije. Josip Frank i prvi čovjek HNZ dr Nikola Mandić stali su iza opredjeljenja Monarhije da BiH dobije status carevinske zemlje, zajedničkog posjeda Austrije i Ugarske, ali su se razlikovali u pogledu oblika aneksije. Dok je Mandić bio za bezuvjetnu aneksiju, Frank je očekivao da će vrhovi Monarhije priključiti okupirane pokrajine Hrvatskoj i istovremeno želio da BiH budu podijeljene između Austrije i Ugarske.[266] Mandić je smatrao da aneksija predstavlja neophodnu stepenicu za priključenje BiH Hrvatskoj.[267] Nadbiskup dr Josip Štadler zastupao je izrazito radikalno gledište. »Ako još nešto može biti od Bosne, mora doći do njenog sjedinjenja (sa Hrvatskom) ... Nikakva polovičnost nije dopuštena, niti poseban položaj kao carevinske zemlje«.[268]

Političar koji će u Hrvatskoj po završetku svjetskog rata postati autoritativni narodni vođa Stjepan Radić je u jeku aneksione krize razvijao tezu da na BiH imaju pravo Evropa, Habsburška monarhija i Hrvatska. Po njemu, u Turskoj nije uopšte postojalo pravo, pa Turci nisu ni bili sposobni da u Evropi osnuju državu; zato je Turska u Evropi ostala vojnički tabor.[269] O Evropi se može govoriti, tvrdi Radić, od Bečkog kongresa (1815), a Evropa se potvrdila Berlinskim kongresom (1878), koji joj je dao pravo na BiH. Na Berlinskom kongresu Evropa je svoje pravo prenijela na jednog svog člana, Austro-Ugarsku monarhiju, iz čega slijedi da Habsburška monarhija ima pravo na BiH.[270] Radić, zatim, poziva Hrvate da kao Evropljani budu najuporniji branitelji prava Habsburške monarhije na BiH; da se, istovremeno, hrvatskim državnim pravom postave prema Pešti, a prema Beogradu hrvatskim narodnim preporodom. Na taj način Hrvatska stiče pravo na BiH, koja »mora postati sastavni dio ujedinjene Hrvatske«.[271]

Okončanje aneksione krize značilo je za hrvatsku politiku poboljšanje izgleda za pripojenje BiH Hrvatskoj. S druge strane, jedan od rezultata aneksione krize ispoljavao se u produbljenju krize dualizma, koju žele da savladaju vrhovi Austro-Ugarske. Uporedo sa težnjom za priključenjem BiH kraljevini Hrvatskoj, hrvatska politika zalagala se za koncepciju trijalizma, odnosno za preuređenje Monarhije na trijalističkoj osnovi. I u trijalističkoj koncepciji BiH se našla u sklopu Hrvatske. Politički i vojni centar AUM uporno je branio dualizam, jer je u svakom pokušaju revizije austro-ugarske nagodbe vidio opasnost razgrađivanja habsburške države. Zato se protivio planu podjele BiH između Austrije i Ugarske, kao što je u priključenju BiH Hrvatskoj osjećao jačanje dezintegrativnih tendencija.

U postaneksionom razdoblju sve do raspada habsburške države i stvaranja jugoslavenske države, kraljevstva SHS, hrvatska politika, prvenstveno ona oličena

266 Kao pod 258) – str. 361. – 364.

267 Luka Đaković – n.dj. str 241.

268 Alojz Ivanišević – »Konfesionalna dimenzija aneksione krize« – ANUBiH – Posebna izdanja – Knjiga XCIX – Odjeljenje društvenih nauka – knjiga 29 – Naučni skup posvećen 80-godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine – Sarajevo 21. i 22. novembra 1988. – Sarajevo, 1991. – str. 336. (Autor citira Štadlera prema intervjuu koji je dao bečkom listu »Reichspost« 10. rujna 1908).

269 Stjepan Radić, Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu – Zagreb, 1908. – str. 12.

270 Isto, str. 29.

271 Isto, str. 59.

u pravaškim strankama, kao i ona koja je formirana u Saboru težila je integrisanju BiH u sastav Hrvatske u okviru AUM. Početkom 1912. Starčevićeva stranka prava (SSP) tražila je od vladara da zajedno sa Saborom uredi unutrašnje odnose u hrvatskom kraljevstvu, pri čemu je i BiH svrstala u hrvatske zemlje.[272] Poslije smrti Franje Josipa (1916) frankovački pravaši izložili su svoju koncepciju uređenja državno-pravnih odnosa između Ugarske i Hrvatske, koja se zasnivala na cjelokupnosti svih hrvatskih pokrajina u koje je ubrajana i BiH.[273] Frankovci su takođe u Saboru (5. III 1917) tražili da se konstituiše ujedinjena Hrvatska kao samostalno državno tijelo pod žezlom Habsburške dinastije i u okviru Monarhije.[274] Sve do kraja rata hrvatska politika je na temelju historijskog državnog prava zastupala stanovište ujedinjenja svih hrvatskih zemalja, uključujući BiH, u samostalno državno tijelo u sklopu Habsburške monarhije.

U drugoj polovini septembra bosanski političari u susretu sa mađarskim državnikom grofom Ištvanom Tisom izložili su stavove koji su se u pogledu položaja BiH znatno razlikovali. Tisa je dobio odgovore sa kojima je samo djelomično mogao biti zadovoljan. Bivši predsjednik Sabora dr Safvet-beg Bašagić primarno je zastupao gledište o ujedinjenju svih hrvatskih zemalja, među koje je, po njemu, spadala i BiH, u posebno državno tijelo. Međutim, ukoliko to rješenje nije prihvatljivo, Bašagić je za BiH tražio autonomiju. Šerif Arnautović, jedan od najistaknutijih muslimanskih političara, ostao je dosljedan opredjeljenju da se BiH, kao autonomna jedinica, uključi u sastav kraljevine Mađarske. Dr Mehmed Spaho i dr Halid-beg Hrasnica slijedili su gledište da se pitanje BiH riješi u jugoslavenskom smislu. Delegacija bosanskohercegovačkih političara sa Vojislavom Šolom na čelu, koju su sačinjavali jugoslavenski orijentirani Srbi, Muslimani i Hrvati, predala je 21. IX 1918. Tisi memorandum kojim se tražilo rješenje položaja BiH u duhu načela prava na samoopredjeljenje naroda u smislu integralnog rješenja jugoslavenskog pitanja. Nezadovoljan stavom podnosioca memoranduma, Tisa je istog dana primio grupu hrvatskih političara, dr Ivu Pilara i Josipa Vancaša, koji su bili pristalice integrisanja BiH u jedinstveno upravno područje Monarhije pod nazivom »Kraljevina Hrvatska, Slavenija, Dalmacija i Herceg-Bosna«.[275]

Oktobar 1918. u BiH proticao je u znaku ideje narodnog jedinstva i načela samoopredjeljenja naroda na pravcu stvaranja jugoslavenske države. Konačno, 29. oktobra 1918. Hrvatski Sabor raskinuo je sve državno-pravne veze sa AUM i proglasio konstituisanje zajedničke suverene države Slovenaca, Hrvata i Srba. U međuvremenu, obrazovana je vlada Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Muslimana, koja je 3. I preuzela vlast u BiH. U Beogradu je 1. decembra 1918. proglašeno osnivanje »jedinstvenog kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca«. Tim činom nisu prestale hrvatske aspiracije na BiH, kako one koje su dolazile iz Hrvatske tako i one koje su isticane u redovima Hrvata na području BiH.

272 Bogdan Krizman, Hrvatska u prvom svjetskom ratu – Zagreb, str. 24.
273 Isto, str. 395/6.
274 Isto, str. 396.
275 Bogdan Krizman, Bosna i Hercegovina i jugoslavensko pitanje – Zbornik: »Istorijske pretpostavke republike Bosne i Hercegovine« – Sarajevo, 1968 – str. 101–107.

Formiranjem nove države politički položaj Hrvata radikalno se izmijenio, ali je hrvatska politika i dalje insistirala na hrvatskoj državi, koja bi okupila sve hrvatske zemlje, među kojima i BiH. To je bila orijentacija hrvatskog nacionalnog pokreta pod vodstvom Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) sa Stjepanom Radićem na čelu. Po njegovom mišljenju BiH je predstavljala »poluplemensku i poluhistorijsku domovinu«,[276] a u dokumentima iz 1922. Muslimani se tretiraju kao Hrvati.[277] Unutar Hrvatskog bloka (HB), čiji je predsjednik bio Stjepan Radić, preovladavalo je gledište da nema hrvatsko-srpskog sporazuma mimo BiH, u čije su hrvatsko stanovništvo ubrajani i Muslimani, koje je vodstvo HRSS, odnosno HB, smatralo »Hrvatima islamske vjeroispovijesti«.[278] Tako je prihvaćeno stanovište koje je u hrvatskoj politici bilo formirano u predjugoslavenskom razdoblju da su BiH hrvatske zemlje, što je za HRSS značilo da se o BiH ne može govoriti kao o svojevrsnoj posebnosti.[279]

Zaokret Radića u pravcu saradnje sa srpskim radikalima bio je praćen kritikom i osudom frankovaca da je HRSS napustila borbu za nacionalno oslobođenje hrvatskog naroda i da je samo frankovačka Hrvatska stranka prava (HSP) ostala vjerna hrvatskom narodu.[280]

Odlaskom u emigraciju poslije uspostavljanja šestojanuarske diktature 1929. Pavelić je pristupio izgradnji ustaškog pokreta kao nosioca hrvatskog nacionalnog oslobođenja. Njegov osnovni program bio je formulisan u načelima koja su prožeta velikohrvatskom ideologijom i u kojima je rijeka Drina predstavljala granicu dvaju svjetova – Zapada i Istoka. Velikohrvatska koncepcija razrađivana je u raspravama publicista ustaškog pokreta u kojima je centralno mjesto imalo stanovište da je samostalna hrvatska država nezamisliva bez BiH.[281]

U vrijeme diktature glavnu opozicionu snagu predstavljala je Hrvatska seljačka stranka (HSS) sa dr Vlatkom Mačekom na čelu. Svoje gledište o pitanju položaja BiH Maček je formulisao u toku pregovora sa kraljevskim namjesnikom knezom Pavlom i predsjednikom jugoslavenske vlade Dragišom Cvetkovićem o rješenju hrvatskog pitanja, ali je, znatno ranije, u razmatranju državne krize imao u vidu značaj bosanskih Muslimana. Tada ih općenito, nije smatrao formiranom nacijom, ali je tvrdio da se muslimanska inteligencija »priznaje hrvatskom«, što će ga dovesti kasnije na pozicije, široko prihvaćene u Hrvatskoj politici da Muslimani u BiH čine dio hrvatskog naroda.[282] Maček se kolebao u pitanju autonomije BiH u Jugoslaviji, ali je prihvatao mogućnost autonomije u okviru Hrvatske. Kao frankovci i ustaše i on je smatrao Muslimane »najčišćim Hrvatima«.[283] Sa njima je

276 Dr Tomislav Išek – »Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature« – Sarajevo, 1981 – str. 120.

277 Isto, str. 125.

278 Isto, str. 133.

279 Isto, str. 322.

280 Fikreta Jelić-Butić, »Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941« – »Časopis za suvremenu povijest«, I–II – Zagreb, 1969. – str. 57.

281 Isto, str. 80.

282 Ljubo Boban, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941 – I – Iz povijesti hrvatskog pitanja – Zagreb, 1974. – str. 93.

283 Tomislav Išek, »Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929–1941«. – Sarajevo, 1991. – str. 259/260.

u BiH dobio hrvatsku većinu, što mu je služilo kao »argumentacija« da za Hrvatsku traži cijelu BiH.[284] U tom pogledu nije bio istrajan pa se zadovoljio podjelom BiH izmedu hrvatske i srpske jedinice.

Mačekovi pregovori sa knezom Pavlom i Dragišom Cvetkovićem motivirali su ustaše da u propagandi ističu značaj BiH za životni prostor hrvatskog naroda. Pri tome, ustaški publicisti su naglašavali da su BiH u etničkom pogledu hrvatske zemlje, a »Muslimani rasno najčistiji dio hrvatskog naroda«. Poslije sklapanja Sporazuma Cvetković–Maček 26. avgusta 1939. ustaše su optužile vodstvo HSS i Mačeka da su tim činom »spasavali Jugoslaviju i prodali hrvatski narod«. Posebno su bili nezadovoljni teritorijalnim opsegom Banovine Hrvatske jer su izvan nje »gotovo beziznimno ostala područja islamskih Hrvata«.[285] Sve do početka rata (1941) ustaška propaganda je neumorno isticala zahtjev da u granicama buduće ustaške države obavezno bude obuhvaćena cjelokupna BiH.

Njemačko-italijanski napad na Jugoslaviju 6. aprila 1941. stvorio je pretpostavke za uspostavljanje ustaške države Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Učesnici ministarske konferencije u Beču 21/22. aprila odlučili su da se BiH priključi hrvatskoj državi pod vladavinom ustaškog pokreta.

Specijalni izaslanik njemačkog ministarstva inostranih poslova Edmund Vezenmajer poslao je 31. marta 1941. ministru Joahimu fon Ribentropu izjavu velikog broja narodnih zastupnika, predstavnika vlade Banovine Hrvatske, kao i predstavnika kulturnih i privrednih institucija u kojoj je, pored ostalog, stajalo: »Jugoslavija je prestala postojati. Stvara se slobodna i nezavisna hrvatska država i ona obuhvata historijske i u nacionalnom pogledu hrvatske krajeve – Hrvatsku, uključujući i Međimurje, Slavoniju i Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, kao i hrvatski dio Vojvodine«.[286] Istog dana dr Branko Benzon[287] predaće njemačkom ministarstvu spoljnih poslova memorandum za ministra Ribentropa u ime »vođa« hrvatskih nacionalista dra Pavelića i dra Budaka, u kome se kaže da iščezava jugoslavenska država, da se podiže hrvatski narod i moli vođu njemačkog Rajha Adolfa Hitlera da ga pomogne u cilju stvaranja nezavisne hrvatske države, koja bi obuhvatala stare pokrajine Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu sa Sandžakom i Bačkom.[288]

U slijedu događaja Pavelić je 6. IV 1941. održao govor u kome se obratio »Hrvatima vojnicima, katolicima i muslimanima« naglašavajući da je došao dan »odlučnog boja za uspostavu samostalne i nezavisne države Hrvatske«.[289] Već 10. aprila 1941. pukovnik Slavko Kvaternik proglasio je stvaranje Nezavisne Države Hrvatske (NDH), a zatim se u posebnim proglasima obratio dalmatinskim Hrvatima i Muslimanima u BiH savjetujući im da kao »najkorjenitiji i najplemenitiji dio hrvatskog naroda slušaju zapovjednika koji će preuzeti vlast u ime poglavnika«.[290]

284 Isto, str. 101.
285 Kao pod 280 – str. 84.
286 Bogdan Krizman, kao pod 4) – str. 363.
287 Dr Branko Benzon će postati prvi poslanik NDH u Trećem Rajhu.
288 Bogdan Krizman, kao pod 5) – str. 17.
289 Petar Pekić, Postanak Nezavisne Države Hrvatske – Zagreb, 1842. – str. 82.
290 Mladen Colić, kao pod 4) – str. 93.

Iako je Hitler u direktivi od 12. IV saopštio da se Bosna prepušta Italiji,[291] Bečka konferencija ministara inostranih poslova 21/22. aprila odlučila je da se Bosna i Hercegovina priključi Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.[292] U Sarajevu je 24. IV pukovnik Slavko Kvaternik uputio proglas »Bosanskohercegovačkim Hrvatima«, u kome je naglasio da »ustaše dolaze kao oslobodioci BiH, bez koje nema hrvatske države«.[293] U sporazumu sa Hitlerom 7. juna 1941. utvrđena je i proglašena istočna granica NDH, koja se podudarala sa istočnim granicama Bosne.[294]

U prvim mjesecima NDH ustaše su pristupile progonima i nasiljima protiv Srba rukovodeći se ustaškom doktrinom po kojoj je trebalo da Hrvatska postane etnički čista i homogena. Eugen Kvaternik je ustaška nasilja protiv Srba opravdavao velikosrpskom politikom »uništenja hrvatskog naroda«.[295] Međutim, Nijemci su smatrali da je plan da se stvori nacionalno homogena hrvatska država »čista ludost«. Njemački vojni obavještajac Artur Hefner i njemački opunomoćeni general u NDH Edmund Glez fon Horstenau tvrdili su, na osnovu vjerodostojnih statističkih podataka o etničkim odnosima u NDH, da je NDH višenacionalna država u kojoj Hrvati čine 50,78%, Srbi 30,56%, Muslimani 11,86% i ostali 6,80% od ukupnog stanovništva.[296] General fon Horstenau izvijestio je 14. XII 1941. višu komandu da su Muslimani već u aprilu 1941. tražili da se BiH izdvoji iz sastava NDH i postane protektorat pod neposrednom upravom Trećeg Rajha.[297]

Hitler se svakako oslanjao na sopstvena iskustva stečena u Prvom svjetskom ratu kada je Paveliću izlagao svoje mišljenje o Muslimanima i tvrdio da oni u istočnoj Bosni čine zid prema Srbiji.[298] Za razliku od Hitlera, generali u sastavu komande Jugoistoka imali su o Muslimanima suprotno mišljenje. Početkom oktobra 1943. komandant Ler primio je izvještaj u kome su njemu potčinjeni generali tvrdili da se Muslimani ni na koji način ne zalažu za hrvatsku državu, da žele ili nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu ili njemački protektorat.[299] Njemački poslanik kod vlade NDH SS general Zigfrid Kaše u elaboratu za ministra fon Ribentropa od 3. decembra 1943. u kome se iscrpno bavio položajem i orijentacijom Muslimana, zaključio je da »povjerenje Muslimana u Rajh zavisi od njemačkih vojnih uspjeha«, kao i od provođenja »jedinstvene njemačke linije prema Muslimanima«.[300]

Mnogi dokumenti nastali u posljednjoj godini rata potvrđivali su da je između NDH i bosanskohercegovačkih Muslimana bio iskopan jaz nepovjerenja i da je protivustaška orijentacija Muslimana postala realnost. Istovremeno, u ocjenama najviših ustaških organa Muslimani su mahom tretirani kao protivnici NDH, a

291 Bogdan Krizman, kao pod 4) – str. 398.
292 Isto, str. 449.
293 Fikreta Jelić-Butić, kao pod 4) – str. 100.
294 Kao pod 290) – str. 124.
295 Jere Jareb, Pola stoljeća hrvatske politike – Buenos Aires – 1960. – str. 90.
296 Zbornik NOR-a – XII-1 – Dokumenti njemačkog Rajha – Dokument br. 123 – str. 328–330.
297 Ibidem – Dokument br. 279 – str. 775.
298 Bogdan Krizman – kao pod 4) – str. 488.
299 Zbornik NOR-a – XII – 3 – Dokument br. 145 – str. 586.
300 – Bogdan Krizman, Ustaše i Treći Rajh – str. 239.

autonomija BiH osuđivana kao protivdržavna zavjera. Ovaj trend produžio se do kapitulacije njemačke armije, koja je označila kraj NDH.

Interesantno gledište o odnosima Hrvata i Muslimana imao je hrvatski historičar (u emigraciji) Jere Jareb.[301] Povodom pojave Mačekove autobiografije (Njujork, 1957) »In the Struggle for Freedom« (»U borbi za slobodu«) Jere Jareb je u knjizi »Pola stoljeća hrvatske politike« postavio tezu da je aksiom hrvatske politike u BiH trebalo da određuju Muslimani uz potporu katolika.[302] Jareb je također smatrao da su bosanskohercegovački Muslimani Hrvati islamske vjeroispovijesti, pa im kao hrvatskoj većini u BiH pripada pravo da definiraju političke interese hrvatskog naroda u BiH. On je osuđivao Mačekovog bliskog saradnika, vođu bh. Hrvata-katolika dr Juraja Šuteja što je prihvatao i branio srpsku tezu o podjeli BiH (u vezi sa sporazumom Cvetković–Maček od 26. avgusta 1939.) »umjesto da je bio za cjelovitu BiH, pa makar i privremeno i izvan hrvatskog šireg okvira«.[303] Vjerskom kohezijom Hrvata-muslimana Jareb objašnjava »stanovite posebne interese unutar hrvatske narodne zajednice«, pa zaključuje da bi autonomna Bosna najbolje odgovarala njihovim interesima.[304] Po Jarebu, politika hrvatske državne vlade prema Muslimanima razlikovala se u pozitivnom smislu od hrvatske politike između dva rata. Njegovo je uvjerenje da je bio promašaj što za vrijeme NDH Muslimani nisu imali vodeću ulogu u BiH. To su, međutim, hipoteze, koje kao i slične hipoteze o razvoju i odnosima u historiji ostaju van okvira historijske nauke.

Kao što smo pokazali, ustaške vođe smatrali su se učenicima i nasljednicima nacionalne ideologije Ante Starčevića, rodonačelnikom nacionalnog pokreta pravaškog pravca. Nisu, međutim, bili sljedbenici njegove izvorne misli, njegovih pouka i poruka. Prvo, kada je riječ o Starčevićevom stanovištu i odnosu prema Nijemcima, i drugo, kada se radi o Starčevićevom stanovištu prema BiH i Muslimanima.

Starčević je ispoljavao veoma kritičan, gotovo negativan stav prema Nijemcima, odnosno Austriji, prema kojoj nije skrivao svoju mržnju. Ona je bila posljedica 300-godišnje vladavine Habsburgovaca, pod kojima su Hrvati podnosili teška stradanja i žrtve, grozna sužanjstva i tlačenja. Za Hrvate je Austrija bila »zloduh«, simbol neizmjernog zla. Starčević je smatrao da će pitanje Hrvata i uopšte istočno pitanje biti riješeno kada Evropa »zakopa Austriju i njenu despotiju«.

Starčević je također bio protiv priključenja BiH Hrvatskoj »sve dok ona stanuje pod Austrijom«, kao što se tvrdo protivio da Bosna dođe pod Austriju. Austro-ugarska okupacija BiH motivirala ga je da zahtijeva da austrijska vojska napusti BiH, jer je smatrao da je okupacija bila protivzakonit čin.

---

301 U maju 1945 Jere Jareb je emigrirao u Austriju, a u januaru 1952. doselio je u SAD. Godine 1958. odbranio je doktorsku dizertaciju pod naslovom »Jadransko pitanje od primirja 1918. do Orlandovog pada, lipnja 1919« Bavi se izučavanjem novije hrvatske povijesti poslije 1790. (Prema bilješci o piscu, na kraju knjige: »Pola stoljeća hrvatske politike« – str. 174.

302 Jere Jareb – n.dj. – str. 88.

303 Isto, str. 81.

304 Isto, str. 88.

Suprotno Starčeviću, koji je u odbrani od Austrije vidio način da Hrvatska postane nacionalno slobodna država, ustaše su njemačku agresiju iskoristile za proglašenje NDH i zahvaljivale Nijemcima za rušenje Jugoslavije i »nacionalno oslobođenje hrvatskog naroda«. Ono što je Starčević nazivao »sužanjstvom«, za ustaše je bio poredak nacionalne nezavisnosti.

Nasuprot Starčeviću, kome su, kao građanskom demokrati, po riječima Jaroslava Šidaka, načela francuske revolucije predstavljala jevanđelje, totalitarizam prožet Hitlerovim nacizmom, važio je kao ustaška dogma i politička praksa u NDH.

Pavelić je iznevjerio Starčevića ne zbog drukčijeg odnosa prema Nijemcima, već zbog prihvatanja njemačke okupacije kao oblika hrvatske nezavisnosti i slobode. Dok je austro-ugarska okupacija BiH za Starčevića bila protivzakonita, njemačka okupacija Hrvatske za Pavelića je predstavljala njeno nacionalno oslobođenje.

Ustaše su na riječima i u propagandi prihvatale Starčevićevo gledište o hrvatstvu bh. Muslimana, ali oni kod Starčevića nisu bili u funkciji instrumenta hrvatske političke prevlasti niti etničke diskriminacije i uništenja srpskog naroda kao u Pavelićevoj NDH. Rat je pokazao da se nije mogla potvrditi Starčevićeva doktrina o hrvatskom etničkom biću Muslimana, a pogotovo Pavelićeva teza o NDH kao nacionalnoj državi bh. Muslimana.

Ako je ratni trijumf Hitlerovog Trećeg Rajha omogućio nastanak i opstojanje NDH tokom rata, kapitulacija Njemačke povukla je za sobom i rušenje NDH. Hrvatski narod ušao je u novo razdoblje svoje povijesti. Bosna i Hercegovina vratila se u Jugoslaviju – kao republika.

BOSNA I HERCEGOVINA 1941–1945. U PLANOVIMA I DOKUMENTIMA ČETNIČKOG POKRETA DRAŽE MIHAILOVIĆA

UVOD

U novijoj historiji srpskog naroda četništvo predstavlja pojavu od posebnog značaja. Ono je nerazdvojno od događaja kojima je rat za »oslobođenje i ujedinjenje« srpskog naroda bio glavni motiv, sadržina i smisao. Nema srpske ratne historije bez akcija i uloge četničkih formacija.

Kao nacionalni pokret, četništvo je prvobitno nastalo i razvilo se iz iskustva četovanja, koje su vodile posebne čete u sastavu i pod kontrolom srpske regularne vojske u pozadini neprijatelja, sa zadatkom da prikupljaju obavještenja i djeluju iz zasjede, uvijek u funkciji državnih interesa.[1] U »nacionalnim ratovima« četničke jedinice potvrđivale su se kao faktor oslobođenja srpskih teritorija od turske vlasti, ali i kao osvajači nesrpskih teritorija i njihovog anektiranja Srbiji. Taj dvojaki karakter četništva dolazio je do izražaja naročito u balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu.

U balkanskim ratovima četničke jedinice su veoma aktivno učestovale u oslobađanju srpskih etničkih regija, ali su se takođe istakle i u osvajanju i priključivanju Srbiji velikih područja makedonske nacionalne teritorije.

U Prvom svjetskom ratu četništvu je bio opredijeljen zadatak da djeluje na liniji politike koju je određivao i formulisao vojno-državni vrh Srbije.

U skladu sa ratnim ciljevima i državnim interesima Srbije, četnički odredi su predstavljali posebne vojne jedinice pod neposrednom kontrolom Vrhovne komande srpske vojske. U stvari, četnički odredi činili su dodatne jedinice redovnoj vojsci sa specijalnim zadacima obavještajnog i diverzantskog karaktera kao i zadacima žandarmerijske i policijske službe. U topličkom ustanku (1917) su četničkom ratovanju ograničeni ciljevi na diverzantsku aktivnost kako ustanak ne bi dobio razmjere opštenarodnog pokreta što bi se protivilo strategiji srpske Vrhovne komande. Strogo kontrolisano iz vojnog vrha, četništvo u Prvom svjetskom ratu djelovalo je u okviru njegovih instrukcija, koje je provodio Kosta Pećanac. Zbog toga je optužen i osuđen od vodećih predstavnika četničkih odreda kao nosilac defetizma i sabotaže nacionalne uloge četničkih organizacija. Vrhovna komanda i vojni ministar donijeli su naredbu o rasturanju i ukidanju četničkih četa, koje su zatim bile raspoređene u sastav jedinica redovne vojske. Ovakva naredba je bila motivirana pretpostavkom da se u četništvu ne razviju tendencije u smislu nezavisnog pokreta koji je nagovještavalo držanje četnika u topličkom ustanku. Srpskoj vladi je naročito bilo stalo da četničku organizaciju drži pod kontrolom kako bi služila njenim političkim potrebama. Navedena procjena bila je sasvim neosnovana, jer ni u balkanskim ni u Prvom svjetskom ratu četništvo se nije

1 Nusret Šehić: »Četništvo u Bosni i Hercegovini 1918–1941« – Sarajevo – 1971.
Knjiga Nusreta Šehića poslužiće nam kao izvor u njoj sadržanih podataka, koje ćemo koristiti u uvodnoj glavi, pa ih stoga nećemo pojedinačno navoditi u aparaturi izvora.

pokazalo kao samostalan pokret, već je djelovalo u okviru strateških ciljeva srpske nacionalne politike koju je utvrđivala srpska vlada sa Vrhovnom komandom srpske vojske. To, međutim, ne znači da je četništvo slijedilo uvijek liniju vlade jer su neki uticajni četnički prvaci u izvjesnim okolnostima i pitanjima ispoljavali rezervu i oponirali politici režima.

U razdoblju od stvaranja jugoslavenske države, decembra 1918. god., do njene propasti – aprila 1941. god., četničke organizacije predstavljale su uporište velikosrpskih elemenata u državnopolitičkom vrhu. Tada se formira više četničkih organizacija, od kojih su najznačajnije Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine, Udruženje srpskih četnika za kralja i otadžbinu, Udruženje srpskih četnika »Petar Mrkonjić«. Po nacionalnoj strukturi članstva to su mahom srpska udruženja konzervativnog i reakcionarnog opredjeljenja. Cijepanje četnika na više udruženja bilo je posljedica nastojanja vodećih srpskih stranaka, Radikalne i Demokratske, da određena četnička udruženja drže pod svojom kontrolom kao instrumente svojih stranačkih ciljeva. U tom pogledu Radikalna stranka imala je više uspjeha od Demokratske stranke, pri čemu se služila batinaškim, pogromaškim i terorističkim akcijama da bi u izborima postigla pobjedu i obrazovala vladu u znaku stranačkog kursa. Na udaru terorističkih akcija srpskih nacionalista okupljenih oko SRNAO i ORJUNE, koje su ustvari predstavljale udarne odrede Radikalne stranke, našli su se u prvom redu pripadnici i aktivisti nesrpskih stranaka, ali i pristalice opozicionih srpskih stranaka. Ipak, najžešće napade navedene organizacije namjenjivale su pripadnicima radničkog pokreta, članovima Komunističke partije Jugoslavije, kao i pripadnicima makedonskog i hrvatskog nacionalnog pokreta.

Velikosrpske strukture ispoljavale su posebne težnje prema Bosni i Hercegovini kao »srpskoj zemlji«. U tom pogledu naročito su bila aktivna udruženja četnika, čija su vodstva smatrala da Srbima pripada odlučujući uticaj u državi. Već 1920. godine sarajevski list »SRPSKA ZORA« ističe parolu »Svi Srbi Srbiji, Srbija svima Srbima«. Četnički prvaci u BiH razvijaju kampanju netrpeljivosti prema Muslimanima nastojeći da oko njih stvore atmosferu nesigurnosti i straha i istovremeno tvrde i optužuju Muslimane da su nosioci i sljedbenici separatizma i protivnici ideje »nacionalnog i državnog jedinstva.« U četničkoj ideologiji i političkoj misli nije bilo mjesta za historijski pojam i ideju Bosne, lišavajući Bosnu svake argumentacije i pretpostavke u smislu realnosti njene materijalne i duhovne egzistencije.

Na platformi nacionalne isključivosti u znaku srpskog prava na političku dominaciju u državi uopšte i BiH posebno, stvarana je mreža četničkih pododbora i na području BiH s političkim ciljem da se Bosna likvidira kao historijska pokrajina i amalgamira u organizam velikosrpske države. Organizaciona aktivnost odvijala se u periodičnim ciklusima koji su nosili obilježje amplitude političkih odnosa karakterističnih za razvojne faze jugoslavenske države između dva svjetska rata. Do 1925. godine bilježi se porast mreže četničkih pododbora da bi se, poslije izvjesnog zatišja, obnovila organizaciona kampanja u uslovima šestojanuarske diktature, zatim u vrijeme nakon atentata na kralja Aleksandra i, napokon, u

vrijeme Sporazuma Cvetković–Maček ponovo se intenzivirala aktivnost u cilju formiranja i širenja mreže četničkih pododbora. Tokom 1937. i 1938. na teritoriji BiH najživlja organizaciona četnička aktivnost zabilježena je u istočnoj Bosni, kao i u nekim mjestima Posavine i Hercegovine.

Osnivanje Banovine Hrvatske na osnovu Sporazuma Cvetković–Maček praćeno je u četničkim redovima kao i u drugim nacionalističkim srpskim krugovima ocjenom da su Srbi temeljito politički razbijeni, pa se od njih traži da se okupe u jedinstvenom srpskom političkom frontu kako bi mogli da se uspješno suprotstave hrvatskom nacionalnom pokretu kao glavnoj snazi političke destrukcije jugoslavenske države. Toga zadatka prihvatio se Srpski kulturni klub, koji će do njemačke agresije na Jugoslaviju djelovati kao spiritus agens u znaku »devize »Srbi na okup« i stvaranja jedinstvenog srpskog programa u uvjerenju da Srbi čine kičmu jugoslavenske države koju teže da prelome hrvatski, slovenački, muslimanski i drugi protivjugoslavenski separatisti.

Služeći režimima velikosrpskog kursa, okupljeni u svojim organizacijama, četnici nisu dočekali spremno ni događaje oko Sporazuma Cvetković–Maček, ni Hitlerov napad na Jugoslaviju. Neke ideje i inicijative u znaku odbrane zemlje u izvjesnim četničkim organizacijama imale su prvenstveno lokalnu i protivalbansku motivaciju. Odluka jugoslavenskog generalštaba s proljeća 1940. o formiranju malih pokretnih jedinica gerilskog karaktera za borbu protiv agresora kao i odluka Ministarstva vojske i mornarice o obrazovanju četničkih bataljona pod komandom oficira redovne vojske i formiranju Vrhovne četničke komande ostale su mrtvo slovo na papiru. U desetodnevnom ratu ove odluke nisu došle do izražaja. U pravu je američki historičar Jozo Tomasevich kada kaže da jugoslavenski ratni planovi izraženi u vojnom vrhu između 1938. i 1941. nisu posmatrali gerilsko ratovanje kao elemenat ratne strategije u slučaju invazije na državu.[2]

Sporazum Cvetković–Maček nije riješio unutrašnju nacionalno-državnu krizu Kraljevine Jugoslavije već je, naprotiv, izazvao politička kretanja koja su krizu još više produbila. Ustaški elementi u hrvatskoj politici bili su nezadovoljni rezultatima Sporazuma, jer je veliki dio »hrvatske« teritorije (Bosna i Hercegovina) ostao izvan Banovine Hrvatske, pa su njihovi predstavnici optuživali vodstvo Hrvatske seljačke stranke (HSS) za nacionalno izdajstvo i spašavanje Jugoslavije i zahtijevali radikalno rješenje hrvatskog pitanja u smislu otcjepljenja Hrvatske i »hrvatskih zemalja« od Jugoslavije.[3]

S druge strane, nosioci velikosrpske politike nalazili su da Sporazum ugrožava opstanak Jugoslavije, koju su smatrali tekovinom srpskih nacionalnih ratova za oslobođenje i ujedinjenje, stečenim historijskim pravom da Srbi upravljaju jugoslavenskom državom. Za srpske organizacije – Narodnu odbranu, Srpski kulturni klub, četnička udruženja i druga – područje Bosne i Hercegovine pred-

2 Jozo Tomasevich: »Četnici u drugom svjetskom ratu 1941–1945« – Zagreb, 1979., str. 117.

3 Ljubo Boban: »Maček i politika HSS 1928–1941« – Zagreb, 1974. str. 185.
Fikreta Jelić–Butić: »Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941« – Časopis za suvremenu povijest, I, II Zagreb, 1969., – str. 83.
Dana Begić: »Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima Sporazuma Cvetković–Maček« Prilozi – br. 2, – Sarajevo 1966, str. 181/182.

stavljalo je srpsku nacionalnu teritoriju, koja je sa dalmatinsko-dubrovačkom obalom činila nerazdvojni dio buduće banovine »Srpske zemlje«. Cjelokupnoj kampanji ton je davao Srpski kulturni klub koji je smatrao da je Sporazumom Cvetković–Maček »počinjeno pravo bezumlje« i pozivao Srbe »na okup« u borbi za poništenje Sporazuma od 26. avgusta 1939. kao i protiv obrazovanja autonomne Bosne i Hercegovine za koju se zalagala Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) sa Džaferom Kulenovićem na čelu. Unutrašnji razdor i srpsko-hrvatsko-muslimanska konfrontacija u Bosni i Hercegovini predstavljali su neposredan uvod u raspad Jugoslavije. Hitlerovim i Musolinijevim divizijama trebalo je samo deset dana da je razbiju i okupiraju.

Četnički pokret nastao poslije kapitulacije jugoslavenske vojske i raspada jugoslavenske države nije imao organizacijske veze sa četništvom između dva rata. Međutim, u ideološkom opredjeljenju među četnicima predratnog i poratnog razdoblja postojala je puna saglasnost. Ideja Velike Srbije odredila je njihov nacionalno-politički program. Vidjeće se to iz predstojeće analize raspoloživih historijskih izvora i relevantne historijske literature.

OKUPACIJA, POJAVA ČETNIKA I USTANAK

Politički odnosi u Jugoslaviji 1940–1941. razvijali su se pod nabojem nacionalnih suprotnosti u uslovima koji su prijetili neposrednom uvlačenju države u svjetski rat koji je već obuhvatio veliki dio Evrope. Na njenim granicama nalazile su se fašističke sile Osovine i njihovi saveznici, čiji režimi nisu krili revizionističke aspiracije prema Jugoslaviji. Vlada Cvetković–Maček slijedila je kurs neutralnosti da bi održala zemlju izvan ratnog sukoba. Rukovođena tim ciljem, ona je 25. marta 1941. u Beču potpisala protokol o pristupanju Trojnom paktu, kojim su osovinske zemlje garantovale Jugoslaviji suverenitet i integritet, a posebnom notom obavezale se da od Jugoslavije neće tražiti prijelaz svojim trupama preko njenog teritorija za vrijeme rata. Dva dana nakon pristupanja Trojnom paktu izvršen je generalski puč kojim je srušena vlada Cvetković–Maček, a novu vladu probritanske orijentacije obrazovao je general Dušan Simović.

Događaj od 17. marta je u političkoj i historijskoj literaturi različito tumačen i ocjenjivan. Jedni su ga smatrali »revolucionarnim« činom, a drugi državnom katastrofom i nacionalnom tragedijom. Potpisnici i zagovornici Trojnog pakta doživjeli su državni udar, 27. mart, kao »nacionalnu nesreću« jer je zemlju bacio u rat i izložio ogromnim ljudskim i materijalnim žrtvama. U stradanjima i uništavanju Srba u Nezavisnoj državi Hrvatskoj (NDH) oni su takođe vidjeli posljedice pristupanja Trojnom paktu, koje su stvorile povoljne okolnosti i za razmah komunističkog pokreta. Pored toga, 27. mart djelovao je, po njima, i na tok rata na istočnom frontu, jer je odgodio njemački napad na Rusiju i na taj način omogućio da »velika zima« spasi Sovjetski Savez. Uporedo, za predsjednika vlade generala Simovića 27. mart predstavljao je »revoluciju«, koja je imala određene unutrašnje političke uzroke, među kojima je hrvatski separatizam bio na prvom mjestu.[4] Ima takođe mišljenja da je pristupanje Trojnom paktu predstavljalo najveću diplomatsku akciju kneza Pavla u cilju da se Jugoslavija spasi od nacista do momenta kada Njemačka bude maksimalno angažovana u Rusiji. Prema ovom mišljenju, puč nije bio samo nepromišljena akcija, već »zločin prema državi«[5]

Kao što je poznato, Hitler je na generalski puč odgovorio naredbom da se Jugoslavija uništi »vojnički i kao država«. U munjevitom napadu divizija koji je počeo 6. aprila 1941. Jugoslavija je pokorena za 10 dana i kapitulirala 17. aprila. Prema njemačkom izvoru koji navodi J. Tomasevich u zarobljeništvo je odvedeno 181.258 pripadnika jugoslavenske vojske, uglavnom Srba, od čega 13.559 oficira.[6] U vrijeme sloma jugoslavenskog vojnog otpora, jedna grupa oficira, podoficira i

4 Dragiša Ristić: »Yougoslavia's Revolution of 1941. – »Jugoslavenska revolucija« – London, 1966, str. 137/8; 113.

5 Vladimir Vauhnik: »Nevidena fronta« – Spomini – Buenos Aires 1965, str. 191–195.

6 Jozo Tomasevich n.dj. str. 78.

vojnika, koja se nalazila oko Doboja, odbila je da se preda Nijemcima i krajem aprila pod vodstvom generalštabnog pukovnika Draže Mihailovića stigla na Ravnu Goru u zapadnu Srbiju, gdje je odlučila da se organizuje kao središte otpora okupatoru. Ubrzo se veća grupa oficira koja je takođe odbila predaju pridružila pukovniku Mihailoviću, koji će neke od njih rasporediti kao svoje delegate u Bosni i Hercegovini da preuzmu komandu nad četničkim odredima protiv ustaša.[7]

Dok su se njemačke formacije kretale prema Zagrebu a jugoslavenska vojska već od početka njemačke agresije bila zahvaćena rasulom, pukovnik u penziji Slavko Kvaternik je 10. aprila proglasio NDH. Tokom aprila i maja 1941. poglavnik NDH, Ante Pavelić, objaviće više zakonskih odredaba fašističkog karaktera kojima su Srbi, Jevreji i Romi bili stavljeni van zakona u Hrvatskoj. Provođenje ovih mjera imalo je za cilj da se istrjebljenjem nehrvatskog stanovništva stvori etnički, nacionalno i rasno čista i homogena NDH, država arijevskog hrvatskog naroda. Na ustašku praksu etničke homogenizacije NDH preseljavanjem, pokatoličavanjem i biološkim uništavanjem Srba odgovoreno je srpskim pobunjeničkim pokretom i ustankom, koji je od početka imao dva pravca: četnički velikosrpski i partizanski narodnooslobodilački, antiokupatorski. Četnički pokret predvodili su lokalni prvaci velikosrpskih stranaka, sveštenici, trgovci, učitelji, oficiri, podoficiri, žandari, članovi četničkih udruženja, Narodne odbrane, jugoslovenskog Sokola, ljudi koji su u provinciji i na selu činili političku strukturu režima velikosrpske hegemonije u Jugoslaviji između dva rata. Cilj ovog pokreta bio je rušenje ustaške vlasti i NDH i uništavanje njihove nacionalne baze – Hrvata i Muslimana.[8] To je značilo da četnički pokret u BiH nije bio opredijeljen za borbu protiv okupatora, što se u praksi potvrdilo saradnjom četničkih odreda sa italijanskim vojno-političkim organima i vlastima.

Krajem proljeća i u ljeto 1941. na Ravnu Goru stizale su vijesti o stradanjima Srba u BiH od ustaša i Muslimana kao i o aktivnosti KPJ da ovlada ustaničkim pokretom stvaranjem partizanskih odreda. Ove vijesti donosile su srpske izbjeglice iz BiH, koje su u masama tražile spas u Srbiji. Draža Mihailović je ocijenio da je njegov ravnogorski pokret pozvan da stane na čelo četničkim ustaničkim odredima u BiH, da ih nacionalno-politički i vojno-formacijski poveže i integriše u »četničke odrede jugoslovenske vojske«, kako je prvobitno nazvao oružane jedinice pod svojom komandom.

Iako organizacija četničkog pokreta Draže Mihailovića nije potekla iz četničkih udruženja koja su djelovala u Kraljevini Jugoslaviji, njegova nacionalno-politička platforma zasnivala se na tradiciji velikosrpske ideologije da Srbiji pripada vodeća uloga na južnoslovenskom prostoru i Balkanu. Prije nego što je Draža Mihailović formulisao i oglasio nacionalni program svoga pokreta, ideja Velike Srbije bila je razrađena u dokumentu »Homogena Srbija«, koji je sačinio banjalučki advokat,

7 Isto str. 120; 148.

8 Pavelić i ustaše propagirali su starčevićevsko-frankovačko stanovište da su Muslimani »najčistiji dio hrvatskog naroda«, pa prema tome nacionalno jedinstvene Hrvate čine pripadnici katoličke i islamske vjeroispovijesti. Četnici su, međutim pravili razliku između Hrvata i Muslimana, koje su smatrali »poturicama«, pa su prema njima ispoljavali mržnju i težnju za potpunim uništenjem njihove historijske zajednice.

predstavnik Srpskog kulturnog kluba u Banjoj Luci, Stevan Moljević u Crnoj Gori 30. juna 1941. U svom memorandumu Moljević je definisao da je osnovna dužnost Srba da stvore homogenu Srbiju na cijelom etničkom prostoru na kome oni žive. To se ima ostvariti »preseljavanjem i izmenom žiteljstva Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja«. U granicama Velike Srbije obuhvaćena je cijela teritorija Bosne i Hercegovine. Prema Moljevićevom projektu Jugoslaviju bi činile tri federalne jedinice – Srbija, Hrvatska i Slovenija. U homogenoj Srbiji, u okviru Jugoslavije, Srbi moraju imati hegemoniju na Balkanu, koja je uslovljena hegemonijom u Jugoslaviji. Na kraju svog memoranduma Stevan Moljević kaže da je to Srbija za kakvu se srpski narod bori od Karađorđa do junskih dana 1941. To je, naglašava on, put kojim »srpski narod vodi Draža vojvoda«.[9] Svoj projekt Moljević je konkretnije razjasnio u pismu Dragiši Vasiću iz druge polovine decembra: zaposjesti »glavna čvorišta«, a zatim »iznutra pristupiti čišćenju zemlje od nesrpskih elemenata«, Hrvata i Muslimana. Za unutrašnje čišćenje upotrijebiti izbjeglice u Srbiji, kojih ima mnogo iz svih srpskih krajeva.[10]

Iako se centar četničkog pokreta nalazio u Srbiji, na Ravnoj Gori, gdje je pukovnik Draža Mihailović postavljao osnove strategije i pripremao vojnu organizaciju, masovne oblike četnički pokret prvobitno je imao, nezavisno od ravnogorskog centra, u oblastima BiH (i Hrvatske), gdje su ustaše u ljeto 1941. preduzele i počinile nasilja i zločine nad srpskim stanovništvom. U BiH bile su to oblasti u istočnoj Bosni, istočnoj Hercegovini i zapadnoj Bosni (Bosanskoj krajini). Za položaj BiH, kao i za razvoj ustaničkog pokreta bila je značajna podjela njene teritorije saglasno Hitlerovoj odluci o demarkacionoj liniji od 24. aprila 1941. na dva okupaciona područja – njemačko i italijansko.[11]

Njemačka okupaciona zona obuhvatala je privredno razvijeniji dio Bosne koji je bio povezan putnim i željezničkim vezama pravcem sjever–jug, a centri su mu se nalazili u Banjoj Luci i Sarajevu. Iako su Rimskim ugovorom (18. V 1941.) Italiji priključeni značajni dijelovi hrvatske teritorije od velike privredne i strateške važnosti, u Hrvatskoj u cjelini, pa i u BiH, Nijemci su se, po riječima grofa Ćana, ponašali kao gospodari.[12] Hitlerova izjava da Nijemci u principu nisu zainteresovani za Hrvatsku i da prepuštaju Musoliniju da se o italijanskim interesima dogovori sa Hrvatima, imala je više formalnu diplomatsku vrijednost nego realnu političku težinu. Razlike u odnosu Njemačke i Italije prema Hrvatskoj ubrzo su evoluirale u ozbiljne suprotnosti, što se veoma jasno ispoljilo u njihovim odnosima prema ustaničkom pokretu. Dok su Nijemci djelovali u pravcu slamanja ustanka, uništenja ustanika kako četničkog tako i partizanskog pravca, Italijani su pravili

9 Zbornik NOR-a – Tom XIV – knjiga 1 – Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941–1942 – Beograd – 1981 – Br. 1 – Projekat Stevana Moljevića od 30. juna 1941. o granicama, društvenom uređenju i spoljnoj politici »Velike Srbije« u obnovljenoj Jugoslaviji posle drugog svetskog rata – Homogena Srbija – str. 110. Projekat je napisan u Nikšiću.

10 Ibidem – Dokument br. 35 – str. 101–103.

11 Ladislaus Hory, Martin Broszat: »Der kroatische Ustascha–Staat 1941–1945« – Stuttgart – 1964 – str. 65/6.

12 Rafael Brčić: »Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svjetlu okupacije 1941« – »Prilozi« – br. 3 – Sarajevo, 1967 – str. 187.

bitnu razliku među ustaničkim snagama, pa su četnicima pružali podršku i zaštitu, a partizane tretirali kao protivnike koje treba uništiti. Kao tvorci NDH, Nijemci su je branili i politički i vojno, dok su Italijani od izbijanja ustanka bili na strani četnika u svim dijelovima BiH (i Hrvatske) koji su se nalazili u njihovim okupacionim područjima. U istočnoj Bosni Nijemci su preduzimali krupnije operacije protiv četnika, koji su težili da se mnogi srezovi priključe Srbiji. U jugozapadnoj Bosni Italijani su otvoreno pomagali četnike da bi na taj način što više oslabili NDH i na što većem dijelu njene teritorije imali vojnu i političku kontrolu. Na području jugozapadne Bosne četnički pokret imao je protektora i saveznika u italijanskom okupatoru.

I na području istočne Hercegovine srpsko stanovništvo bilo je izloženo ustaškim represalijama i genocidu, što je srpski narod i ovdje pokrenulo na ustanak, kome su četnici dali ne samo protivustaški, već prvenstveno protivmuslimanski i protivhrvatski pravac. Okolnost što se istočna Hercegovina također nalazila na italijanskoj okupacionoj teritoriji stvorila je četnicima identičan položaj kao i u drugim italijanskim zonama, tj. imali su zaštitu italijanskih okupacionih organa. Isti interes i ratni cilj udružio ih je u vojno-političko savezništvo protiv ustaša i protiv partizana.

Njemačko-ustaško i italijansko-četničko savezništvo nije moglo da zaustavi i savlada ustanak niti da spriječi ustaška nasilja nad Srbima kao ni četničke represalije i zločine nad Muslimanima i Hrvatima. Italijanski okupacioni faktor predstavljao je i obezbjeđivao teritorijalni okvir unutar koga su četnici mogli da ostvaruju svoj ratni cilj, »homogenu Srbiju«, u znaku tradicije velikosrpske nacionalne ideologije.

Za pojavu i razvoj četničkog pokreta, odnosno četničkog pravca ustanka u BiH, od osnovnog značaja i uticaja bilo je nekoliko momenata. U tom pogledu prvo mjesto pripada tradiciji srpskih ustanaka u XIX vijeku i pokretima na toj liniji početkom XX vijeka. Oni su vođeni protiv Turaka sa ciljem da se BiH priključi Srbiji. U tom pravcu posljednju aneksionističku akciju inspirisala je vlada Srbije na kraju Prvog svjetskog rata, u novembru 1918. Pokret za priključenje BiH Srbiji obuhvatio je znatan broj bosanskohercegovačkih srezova, a u Bosanskoj krajini, sa centrom u Banjoj Luci, imao je široke razmjere i nosio pečat izrazito velikosrpske ideologije.[13]

Drugi faktor koji je »radio« da u ustanku dođe do izražaja četnički pravac vezan je za geopolitički položaj navedenih područja. Istočna Bosna naslanjala se neposredno na zapadnu Srbiju, istočna Hercegovina na Crnu Goru, a Bosanska krajina na istočne oblasti hrvatske Krajine – Liku, Kordun i Baniju, koje su bile naseljene pretežno srpskim stanovništvom. Razlika je ipak postojala, jer je istočna Bosna bila u povoljnijem položaju, koji je četničkom ustanku omogućavao široku političku,

13 Dr Hamdija Kapidžić: »Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine« (»Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918«) – Sarajevo, 1968., Str. 262–282.
Dr Nusret Šehić: »Bosna i Hercegovina 1918–1925« – Sarajevo – 1991, – str. 24–30.
(Na zahtjev i po uputstvu srpske vlade general Terzić organizovao je u novembru 1918. kampanju za priključenje Bosne i Hercegovine Srbiji).

vojnu i nacionalnu pomoć Srbije, kakvu nisu krajiškim četnicima mogli da pruže njihovi susjedi na lijevoj strani Une, kao ni crnogorski četnici svojoj hercegovačkj četničkoj braći.

Geopolitičkim položajem četničkog ustaničkog pokreta u BiH objašnjava se činjenica da je najrazvijeniji bio u istočnoj Bosni. Naprotiv, za bosanskohercegovački četnički pokret u cjelini karakteristično je da ne postoji centralno vojno-političko rukovodstvo[14] kakvo je postojalo za narodnooslobodilački partizanski pokret. U vojno-operativnom pogledu četnički pokret u istočnoj Bosni bio je vezan za centar ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića, dok su u istočnoj Hercegovini i zapadnoj Bosni četnici u vojno-operativnom pogledu djelovali nezavisno od ovoga centra i saradivali sa četničkim odredima i komandama iz Crne Gore i hrvatske Krajine.

U najvećem dijelu BiH ustanak je imao spontan karakter i prvobitno nije bio politički i ideološki izdiferenciran. Spontanost ustanka nije bila dokaz njegovog jedinstva. Ustanak je, ustvari, bio odgovor srpskog naroda na genocid koji su ustaše preduzele i provodile da bi u NDH riješili »srpsko pitanje« i u njoj osigurali etničko hrvatsko jedinstvo. Spontanost ustanka nije bila ukinuta ni činjenicom da su mu se na čelu našli velikosrpski elementi i komunisti, pod čijim će se uticajem formirati dva pravca ustanka – četnički i partizanski. Italijanski faktor će u jugozapadnoj Bosni i istočnoj Hercegovini, u područjima koja su se nalazila u italijanskim okupacionim zonama, predstavljati element aktivne podrške četnicima, jer će od početka uspostavljanja svoje okupacione vlasti pokazati naklonost i spremnost za saradnju sa političkim predstavnicima Srba. Njihova koncentracija u Splitu, Šibeniku, Zadru i drugim dalmatinskim mjestima i primorskim gradovima koji su se nalazili na italijanskoj okupacionoj teritoriji imaće velikog značaja za razvoj četničkog pokreta u jugozapadnoj Bosni preko koga su Italijani nastojali da ojačaju svoje pozicije.

U prvoj polovini jula 1941. njemački komandujući general u NDH Edmund Glez fon Horstenau upozorio je Pavelića na teške »ispade« ustaša protiv Srba, koje je potkrijepio mnogim konkretnim podacima.[15] Ovaj general će kasnije izvijestiti da je krajem 1941. broj ubijenih Srba iznosio 3/4 miliona.[16] Iako su ovi podaci orijentacione procjene, koje nikad nisu egzaktno utvrđene, ipak je nesporno da je ustaški genocid nad Srbima u BiH, kao i u srpskim područjima Hrvatske bio masovan. Ne po izvršiocima, već po žrtvama. U Bosanskoj krajini masovnost zločina bila je izrazita u Bihaću, Kulen Vakufu, Bosanskoj Krupi, Cazinu, Sanskom Mostu, Ključu, Bosanskom Petrovcu, Mrkonjić-Gradu, Glamoču i drugim mjestima sa nacionalno mješovitim stanovništvom. Za zločine ustaša četnici su optuživali i činili odgovornim cijeli hrvatski narod, naročito Muslimane prema kojima su preduzimali akcije svirepe osvete, motivirane biološkim istrjebljenjem svega što u BiH nije bilo srpsko. Italijanske okupacione vlasti tolerisale su ovakve četničke operacije protiv Muslimana i Hrvata, pružale četničkim odredima zaštitu

14 Jozo Tomasevich, n. dj. str. 147.

15 PA/AA (Politisches Archiv Auswärtiges Amt) – Büro StS – Kroatien, Bd 1, B 1 307 f.

16 Antun Miletić: »Koncentracioni logor Jasenovac« – III – Beograd – 1987, – str. 718.

od ustaških i domobranskih jedinica, što je omogućilo četnicima da se održe i učvrste u krajevima sa demografskom većinom srpskog stanovništva kao što su Glamoč, Bosansko Grahovo, Drvar, Bosanski Petrovac, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Sanski Most, Ribnik, Mrkonjić-Grad, naročito područje Manjače. Četnici su se držali italijanskih garnizona koji su bili smješteni u navedenim mjestima, a odatle upadali u muslimanska (i hrvatska) sela, pljačkali i palili, vršili nasilja i ubistva nenaoružanog muslimanskog (i hrvatskog) stanovništva. Da bi se osvetili za ustaške akcije likvidacije Srba u Kulen Vakufu i okolini, srpski ustanici su poubijali kolonu muslimanskog stanovništva, koja je iz Kulen Vakufa krenula prema Bihaću u izbjeglištvo. Prema vojnom izvještaju NDH, »četničko-komunističke« snage tom prilikom (5. IX 1941) su »zarobile i poubijale preko 3000 našeg življa«.[17]

Ovaj i slični primjeri četničkih i ustaničkih nasilja i fizičke likvidacije Muslimana objašnjavan je u nopovskoj historiografiji izrazito politički. Prema ovoj historiografiji, koja je četništvo politički osuđivala, bez nastojanja da naučno istraži i osvijetli njegovu fenomenologiju u uslovima fašističke okupacije zemlje, srpski četnički odnos prema Muslimanima i Hrvatima bio je »pogrješka«, rezultat djelovanja »uticajnih konzervativnih i reakcionarnih elemenata« u srpskom društvu, što se moglo suzbiti »pravilnim« političkim djelovanjem i uspješnim vojnim partizanskim akcijama. »Mržnja i neprijateljski stav Srba prema Muslimanima i Hrvatima, prisutni i izraženi u znatnom dijelu gerilskih ustaničkih odreda«, posebno u nekim određenim jedinicama, manifestacija su šovinizma »koji nije teško suzbiti«. Dovoljno je, prema ovakvom analitičkom razmišljanju, da komunisti u tom pogledu razviju političku aktivnost i partizani preduzmu i izvedu nekoliko uspješnih akcija pa da se mržnja potisne i stanje izmijeni i poboljša.[18]

17 Zbornik NOR-a IV–1 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument 323 – str. 737.
(Drugi izvještaji operišu sa manjim brojem. U Zborniku: »Bihać u novijoj istoriji« – I – Banja Luka – 1987. Esad Bibanović navodi broj 2000, a mr Zdravko Dizdar u istom Zborniku, tom II – str. 32, piše da je tada pobijeno oko 900 Muslimana, uglavnom žena i djece.)

18 Dr Dušan Lukač: »Ustanak u Bosanskoj Krajini« – Beograd – 1967 – str. 190–194.
Pero Morača: »Jugoslavija 1941« – Beograd, 1971 – str. 57; 273; 283–6; 608–612, 623, 626, 629.
Zdravko Antonić: »Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941« – Beograd – 1973. – str. 258–282; 462; 470; 473.

SARADNJA ČETNIKA I ITALIJANA

Zahvaljujući protektorskom odnosu Italijana, četnici su mogli da se u njihovom okupacionom prostoru koncentrišu na borbu protiv ustaša i partizana (koje su smatrali glavnim protivnikom), pa su u tom pogledu bili u povoljnijem položaju nego četnici u njemačkom okupacionom području, naročito u istočnoj Bosni. Ovdje su prema sebi imali snage Nijemaca, ustaša i partizana. Osim toga, položaj četnika u istočnoj Bosni bio je unekoliko povoljniji od položaja četnika u italijanskom okupacionom području jer su imali neposrednu vezu i naslon na Srbiju i u njoj povezanost sa ravnogorskim četničkim pokretom i njegovim centrom. Već u avgustu 1941. god. Draža Mihailović uputio je svoje delegate na ovaj prostor, oficire sa vojnim znanjima, koji su tokom boravka na Ravnoj Gori razumjeli i prihvatili ratne ciljeve jugoslavenskog četničkog centra. Među prvim oficirima koje je pukovnik Draža Mihailović poslao u istočnu Bosnu bili su majori Boško Todorović i Jezdimir Dangić. Todorović je bio Mihailovićev delegat za Bosnu i Hercegovinu, a Dangić za istočnu Bosnu.[19] Njihov prvi zadatak bio je da četničke odrede vojno discipliniraju i stave pod kontrolu i komandu jedinstvenog četničkog pokreta Draže Mihailovića i da borbu bosanskih četnika usmjere protiv ustaša i Muslimana.[20] Četničko vodstvo izbjegavalo je od početka vojnu konfrontaciju sa Nijemcima (kako njegov ravnogorski štab, tako i njegovi emisari u istočnoj Bosni) tvrdeći da bi to srpski narod izložilo nacionalnoj katastrofi, pa su ratne akcije protiv Nijemaca odlagali za neodređeni trenutak kada će u tom pogledu opšta situacija biti vojno-politički zrela i povoljna. Do tada, smisao četničke ratne strategije je da čuva srpski narod od njemačkih kaznenih akcija, a istovremeno da drži otvoren front protiv NDH i Muslimana kao glavnih srpskih nacionalnih neprijatelja. Slijedeći ovu liniju četnici će pokušavati da uspostave određenu saradnju sa Nijemcima, koji će prema takvim inicijativama ostati nepovjerljivi. Njemački ratni ciljevi na području NDH temeljno su se razlikovali od italijanskih, usljed čega se razlikovao i položaj četnika na njihovim okupacionim područjima.

Historiografija nopovskog obilježja mahom tvrdi da je italijansko-četnička saradnja rezultat uspješne propagande na jednoj i drugoj strani. Ustvari, italijanska propaganda saradnje sa četnicima rukovodila se na riječima moralnim principima zaštite srpskog naroda koga su ustaše osudile na biološko istrjebljenje, pri čemu je zanemarivala realnu imperijalističku motivaciju i interes da okupaciona područja Italije učvrsti i proširi u Hrvatskoj, ali i u BiH. Četnička propaganda povezivanja i saradnje sa italijanskim okupacionim organima naglašavala je »prijateljski« odnos Italije prema Srbima, njihovu riješenost da učine kraj ustaškim zločinima nad srpskim narodom, zahvalnost srpskog naroda Italijanima na zaštiti

19 Jozo Tomasevich n. dj. str. 148.
20 Isto

od ustaških nasilja i njihovoj spremnosti da pomognu pravednu nacionalnu borbu Srba.[21] Ustvari, četnička propaganda prijateljstva sa Italijanima računala je sa produbljivanjem neprijateljstva Italijana prema Hrvatima.

Isto tako bio je motiviran odnos četnika prema Italijanima u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini. Odnos četnika prema Nijemcima u istočnoj Bosni imao je drukčije pretpostavke i odrednice. Tvorac linije prema Italijanima u njihovoj zoni u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini bio je major Boško Todorović, dok je major Jezdimir Dangić gradio četničku politiku prema Nijemcima. Osnovna značajka Dangićeve linije u istočnoj Bosni određena je stavom da će četnici, za razliku od partizana, izbjegavati oružane sukobe sa Nijemcima, pa se četnička borba ne shvata kao borba protiv okupatora, već kao »samoodbrana od ustaša i osveta nad Hrvatima i Muslimanima«. Poput Dangića, komandanta štaba bosanskih četničkih odreda, i četnički vojvoda Aćim Babić bio je protivnik borbe protiv Nijemaca, zbog čega je uporno izbjegavao sporazume sa predstavnicima partizanskih štabova.[22]

Na području Bosanske krajine ustanak je počeo zauzimanjem Drvara 27. jula 1941. U to vrijeme ustaničke grupe nisu bile dovoljno izdiferencirane i politički jasno uobličene u smislu partizanskih i četničkih organizacija. Za razliku od partizanskog, četnički pravac ustaničkog pokreta još nije istražen, pa se u historiografiji perioda 1945–1990. ustanak smatrao prevashodno rezultatom aktivnosti organizacija KPJ i KPJ u cjelini. Činjenica da je narodnooslobodilački pokret pod rukovodstvom KPJ na kraju rata bio pobjednik i, na novim društveno-političkim osnovama, obnovio jugoslavensku državu, ne dopušta da se i sam početak ustanka veže isključivo za djelovanje organizacija KPJ. Što se tiče ustanka u Drvaru, nesporno je da su pripreme i rukovođenje ustankom vezani za djelovanje Sreskog komiteta KPJ i ljudi okupljenih oko članova komiteta, tzv. simpatizera KP. To, međutim, ne znači da je masa ustanika bila politički odlučno partizanski orijentisana. Tek će razvojem ustanka doći do čvršćeg političkog opredjeljivanja ustanika za partizane i četnike, koje ustvari neće uvijek biti postojano jer će pod uticajem određenih situacija, prije svega na frontovima, ustanak gotovo trajno pratiti pojave prelaženja iz jednog njegovog pravca u drugi. Tokom ustanka u Drvaru i okolini njegovu rukovodeću strukturu nisu činili samo komunisti, već i pojedinci koji će poslije zauzimanja Drvara imati značajnu ulogu u četničkom pokretu.[23]

21 Dr Dušan Lukač, n. dj. str. 228, 231, 248, 443.

22 Zdravko Antonić n. dj. str. 269, 270, 276/7, 300.
(Prema mišljenju kapetana Milorada Momčilovića Aćim Babić imao je velik ugled i uticaj među četnicima u istočnoj Bosni. Babić je bio jedan od najbogatijih seljaka u srezu Vlaseničkom, pripadao je Zemljoradničkoj stranci. Pripadnike četničkih jedinica vezao je za sebe uvažavanjem njihovih zahtjeva (davanjem odsustva i sl.). Izbjegavao je borbu, sklon pljački i pijanstvu, vodio je nemoralan život. – Zbornik NOR-a, T XIV–1 – str. 320).

23 Mane Rokvić, koji je komandovao u ustanku gerilskim jedinicama oko Drvara, poslije postavljanja italijanskih posada u mjestima dolinom Une i Sane, postaje jedan od četničkih komandanata na sektoru Drvara i Petrovca.
Brane Bogunović takođe je u ustanku bio jedan od rukovodilaca gerilskih jedinica na drvarskom području ali je, po dolasku Italijana na ovaj prostor, postao jedan od najistaknutijih njihovih saradnika. Komandant Dinarske četničke divizije Ilija Trifunović Birčanin proizveo je u čin vojvode i Rokvića i Bogunovića – D. Lukač n. dj. str. 101, 226, 231, 247, 279 – Zbornik NOR-a T XIV – 1 – str. 421.

Činjenica da u ustanku i njegovom vođenju učestvuju zajedno i velikosrpski elementi i članovi KPJ govori sama po sebi o spontanosti ustanka. Nasilja nad Srbima i Jevrejima koja su kulminirala u genocidu nužno su izazvala pobunjeničku ustaničku reakciju srpskog naroda. Prva takva reakcija dogodila se 6. maja 1941. u selu Srpsko Kijevo kod Sanskog Mosta.[24] Njemačko-ustaški odgovor bio je veoma hitar i drastičan. Nijemci su 9. maja strijeljali 27 srpskih seljaka i objesili ih u gradskom parku u Sanskom Mostu.[25] Smisao ove represije bio je da se Srbi odvrate od pobune. Efekat njemačke mjere kratko je trajao. Krajem jula i početkom avgusta, planuo je ustanak koji neće moći da zaustave ni najoštrije mjere okupatora i ustaša. Majska pobuna seljaka kod Sanskog Mosta bila je njegov uvjerljiv nagovještaj. Kakve će razmjere i političke oblike ustanak dobiti to tada niko nije znao.

Neki historičari veoma su uporni da spontanitetu ustanka srpskog naroda opredijele karakter organizovanosti.[26] Stalo im je da na taj način istaknu njegovu slobodarsku tradiciju, patriotizam i antifašističku svijest, za razliku od Hrvata i Muslimana iz čijih redova zajedno sa Srbima idu samo »pošteni«, odnosno »napredni« pojedinci. Tzv. junski ustanak u istočnoj Hercegovini objašnjava se ustaničkom tradicijom i historijskim kontinuitetom borbenosti srpskog naroda kada je u pitanju njegova nacionalna sloboda. Ovim pretpostavkama dodaje se elemenat tradicije rusko-srpskog prijateljstva koju u istočnoj Hercegovini preuzimaju i nastavljaju da šire »progresivne« struje sa komunistima na čelu. Pod njihovim uticajem srpski narod se digao na ustanak protiv NDH i ustaša, koje na ovom području pretežno čine Muslimani. Ipak, po usvojenom političkom obrascu, ustanku se pridružuju i »slobodoljubivi elementi iz hrvatskog i muslimanskog stanovništva«, čime se ne osporava srpska nacionalna struktura ustanka, ali mu se na taj način ojačava moralno-politička dimenzija. Hoće da se kaže: nisu srpski ustanici vršili osvetu nad nezaštićenim muslimanskim stanovništvom, što se dokazuje primjerima da su »slobodoljubivi« Muslimani i Hrvati takođe učestvovali u ustaničkim redovima. Uočljivo je da se, uprkos podrobnosti analize »junskog ustanka«[27] u Hercegovini, nigdje ne navodi da se ustanici bore protiv okupatora i da se u citiranoj studiji pretežno govori o »neprijatelju« koga čine ustaše i sa njima »nesvesni« i »zavedeni« Muslimani.

Ako su za ustanak Srba u NDH »zaslužni« ustaše, Italijanima svakako pripada ne mala zasluga za njegov rascjep na dva suprotstavljena pravca, četnički i partizanski. Ustvari, četnički pokret od početka je pokazivao tendencije kolaboracije sa

24 AVII (Arhiv Vojno-istorijskog instituta), London – 19, H 310820.

25 AVII – London – 19 – H – 310823–310824.

26 Đorđe Piljević: »Ustanak u Hercegovini juna 1941« – Vojno-istorijski Glasnik – januar–april 1990 – str. 29–93. Vidjeti takođe: Đuretić: »Narodna vlast u Bosni i Hercegovini« kao i D. Lukač i Z. Antonić – n. djela.

27 Zaključke historičara Đ. Piljevića da je KPJ bila organizator junskog ustanka u Hercegovini i da je ustanak nosio narodnooslobodilački karakter dovodi u pitanje realno stanje da su iste mase već 1942. dale široku podršku četničkom pokretu, koji je sarađivao sa italijanskim okupatorom. U autorovoj analizi nedostaje obrazložena ocjena da isti narod u 1941. čini temelj narodnooslobodilačkom pokretu, a u 1942. bazu četničkog pokreta, koji je otvoreno kolaborirao sa italijanskim okupatorom.

italijanskim okupatorom. Stoga se s razlogom može reći da se četnički pokret održao i razvijao pod italijanskim vojnim i političkim pokroviteljstvom.

Odnosi četnika prema Italijanima prošli su nekoliko etapa. Prvobitno, četničko vodstvo nije pravilo razlike između Nijemaca i Italijana. Slijedeći stanovište da još nije vrijeme za borbu, četnici su provodili naredbu komandanta Draže Mihailovića da, »dok je to moguće, izbjegavaju sukobe i sa Nijemcima i sa Italijanima«.[28] Iz takvog »neutralnog« odnosa ubrzo je došlo do saradnje četnika sa Italijanima, ali ne i sa Nijemcima. Naime, bilo je dovoljno razloga i sa jedne i sa druge strane da se među njima uspostavi i razvija saradnja. Po mišljenju četničkog vojvode Dobroslava Jevđevića, Italijani su bili zainteresovani da ne izlažu svoje vojnike ratnim opasnostima u borbama protiv partizana smatrajući da će četnici preuzeti borbu za slamanje komunističkog partizanskog pokreta pa će na taj način biti postignuta njihova dva cilja: čuvanje žive italijanske vojne sile i, istovremeno, četničkim angažovanjem, uništavanje glavnog italijanskog protivnika u NDH, partizana. I četničko ratovanje protiv ustaša objektivno je koristilo italijanskim okupacionim težnjama. Takvo opredjeljenje četnici su od Italijana naplaćivali oružjem, municijom, hranom i na taj način osiguravali materijalne i ekonomske uslove za ostvarenje svojih ratnih ciljeva. Jevđević je s pravom zaključivao da Italijani duboko mrze Hrvate, dok Srbe ne vole ali ih smatraju faktorom u svojim okupacionim planovima. »Kolektivna« mržnja Hrvata prema Italijanima predstavljala je objektivno činjenicu koja je određivala mogućnosti i oblike četničke kolaboracije sa Italijanima, što su i jedni i drugi nastojali da iskoriste.[29]

Dosadašnja historijska istraživanja ustanka četničkog pravca pokazala su da prvobitno nije imao centralizovano vodstvo koje bi mu odredilo smjernice. Kada pišu o četničkom pravcu ustanka, historičari obično citiraju dva dokumenta da bi prikazali njegov strateški cilj. To su: Memorandum Stevana Moljevića iz juna 1941. i Instrukcije Draže Mihailovića iz decembra 1941. Oba ova dokumenta sadrže osnove srpskog nacionalno-političkog programa u kome se uglavnom izlažu zadaci da bi se ostvarila Velika Srbija, odnosno Velika Jugoslavija, dok se prenebregava borba protiv okupatora. U ovim dokumentima u prvom planu je »čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata«, u koje prvenstveno spadaju Muslimani. Izričito se traži »čišćenje Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa«.[30]

28 Zbornik NOR-a,T – XIV – 1 – Dok. br. 4 – str. 19–22.
29 Ibidem – dok. br. 77 – str. 226–228.
30 Ibidem – Dokumenti br 1 i br 34 – str. 1–9; 93–100.

ČETNIČKI USTANIČKI POKRET U BOSNI I HERCEGOVINI

Sve do početka septembra 1941. ustanak na području BiH nije bio obuhvaćen organizacijom četničkih odreda jugoslavenske vojske pod komandom pukovnika Draže Mihailovića. Štaviše, tek od septembra 1941, kada Draža Mihailović šalje u Bosnu oficire iz Ravne Gore, otpočinju njegova nastojanja da četničke vojne akcije u Bosni podredi svome ravnogorskom štabu. I to u prvom redu na graničnim teritorijama Srbije, Bosne, Crne Gore i Hercegovine, u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini. Do dolaska majora Boška Todorovića i majora Jezdimira Dangića, na čelu četničkih odreda na ovim područjima nalazili su se domaći ljudi, koji su, mahom kao članovi četničkih udruženja ili nacionalističkih stranaka velikosrpskog kursa, ili zajedno i jednih i drugih, predstavljali političke prvake u svojim selima i opštinama. Do dolaska oficira-emisara Draže Mihailovića četnički ustanički pokret u BiH nije poznavao vojnu organizaciju i disciplinu, niti je bio vođen jednim razrađenim nacionalno-političkim programom. Bio je to stihijni pokret otpora srpskog seljaštva ustaškom teroru i nasiljima, vezan za uticajne pojedince, lišene često elementarnog obrazovanja i moralnog stava, kojima je lični interes bio glavni motiv u njihovom »nacionalnom« djelovanju.

Komanda četničkih odreda jugoslavenske vojske upućivala je u BiH oficire s planom da objedini četničke odrede i uključi ih u jedinstvenu vojnu organizaciju da bi bili sposobni da vode rat protiv ustaških i domobranskih formacija, ali i da se suprotstave partizanskim jedinicama, koje su takođe u srpskom narodu imale svoje osnovno uporište. U tom pogledu istočna Bosna i istočna Hercegovina bile su u povoljnijem položaju zbog neposredne teritorijalne povezanosti sa centrom, odnosno sjedištem ravnogorskog štaba.

Povezanost zapadne Srbije i istočne Bosne objektivno je predstavljala povoljnu okolnost za vojno i političko povezivanje vodstva na Ravnoj Gori sa četničkom nacionalnom bazom na lijevoj obali Drine. Draža Mihailović je bio svjestan ovog položaja, pa je već u avgustu i septembru uputio svoje delegate u istočnu Bosnu. Osnovni njegov motiv bio je da četnički pokret u prostoru istočne Bosne stavi pod svoju kontrolu i komandu.[31]

Poslije kraćeg boravka na terenu, major Boško Todorović poslao je 2. septembra 1941. Draži Mihailoviću izvještaj o stanju četničkog pokreta u istočnoj Bosni. Po njemu, opšta situacija na ovom području bila je u znaku pasivnosti neprijatelja – ustaše su pokazivale spremnost na predaju ili povlačenje, a Muslimani su bili raspoloženi da predaju oružje u zamjenu za dobar postupak. Da bi se situacija izmijenila u korist četnika, major B. Todorović tražio je od Draže Mihailovića da mu pošalje što više oficira kako bi se vojno-četničkom akcijom Bosna oslobodila od

31 Ibidem – Dokumenti br 28, str. 76–78.

ustaša i stvorile pretpostavke za pripojenje okupiranoj Srbiji, što je i general Milan Nedić podržavao.[32]

Majori Dangić i Todorović, sa različitim uspjehom ali disciplinovano i predano, prihvatili su i provodili povjerene zadatke. Obojica su u prvom planu nastojali da četničke jedinice u vojnom pogledu organizaciono srede i da na njihovo čelo postave školovane vojne kadrove, oficire i podoficire, koje je Draža Mihailović mogao da im stavi na raspolaganje. Uporedo, po ocjeni Mihailovićevih delegata, trebalo je raditi na odvajanju Srba od partizanskog pokreta propagandom da se čuva živa sila srpskog naroda koga su komunisti, kako su Dangić i Todorović tvrdili, smišljeno izlagali pogibiji i uništenju u sukobima sa Nijemcima i Italijanima uprkos njihovoj vojnoj nadmoći u brojnosti boračkog ljudstva i ratnoj tehnici. Iz tih razloga je Draža Mihailović u funkciji »komandanta gorskih štabova jugoslavenske vojske« još u avgustu 1941. upozoravao da se »izbegavaju sukobi sa Nemcima dok god je to moguće.[33]

Ako se još u avgustu Nijemci i Italijani u dokumentima četničke provenijencije nazivaju neprijateljima,[34] četnički dokumenti iz novembra 1941. potvrđuju da su navedeni delegati Draže Mihailovića sklapali sporazume sa Italijanima, a prema njemačkim dokumentima iz novembra–decembra 1941. i januara–februara 1942. i sa Nijemcima. U kontaktima sa okupatorima Todorović je opredijeljen za pregovore sa Italijanima, a Dangić za pregovore sa Nijemcima. U tom pogledu imali su nejednake rezultate, jer su se i pregovarači – okupatori razlikovali. Dok su Italijani bili skloniji saradnji sa četnicima, Nijemci su ostali tvrdi. Major B. Todorović sklopio je sporazum sa italijanskim potpukovnikom Kastanjerom o povlačenju italijanskih trupa sa teritorija fočanskog i čajničkog sreza, kao i iz Višegrada, a četnici su poslije njihovog povlačenja preuzeli vlast u ovim srezovima i tom prilikom dobili od Italijana znatne količine oružja, municije, razne ratne opreme i hrane.[35] Ovim sporazumom četnici su se obavezali da će pružiti pomoć Italijanima u prostoru Goražde–Foča.[36]

Kao što smo naprijed naveli, Draža Mihailović je već u jednom od svojih prvih naređenja nagovijestio mogućnost kontakata sa Nijemcima.[37] Taj zadatak pripao je majoru Dangiću, o čemu govori izvještaj njemačkog vojnog obavještajnog centra u Beogradu od 14. novembra 1941. U izvještaju se obrazlaže da je Dangić od početka slijedio odlučniji stav protiv komunizma nego njegov komandant Mihailović. Dangićev cilj, prema ovom izvoru, bio je da zajedno sa Nijemcima nastupi protiv komunista u pograničnoj staroj Srbiji kako bi imao »slobodno zaleđe« radi suzbijanja hrvatskih ustaških jedinica u srpskim oblastima Bosne.[38] Direktne

32 Ibidem – Dok. br. 3, str. 16.
33 Ibidem – Dok. br. 2, str. 12.
34 Isto, str. 11.
35 Ibidem, Dok. br. 31 – Napomena – 4 – str. 87.
36 Isti Dokument
Jovan Marjanović: »Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca« – Zagreb–Beograd – 1979, str. 194.
37 Kao pod 33.
38 Jovan Marjanović – n. dj. – str. 193.

pregovore sa Nijemcima Dangić je vodio od decembra 1941. do aprila 1942.[39] U drugoj polovini decembra, on je imao više sastanaka sa predstavnicima njemačkog Abvera uz obostrano nastojanje da se zaključi sporazum.[40] U svojstvu komandanta bosanskih četničkih odreda Dangić se obratio srpskom stanovništvu istočne Bosne obavještavajući ga o svojoj naredbi da Nijemcima treba omogućiti slobodan prolaz kroz Bosnu. Istovremeno je pozvao srpski narod da uništava ustaše i Hrvate, kao i partizane.[41] Koliko je Nijemcima, ne samo Dangiću, bilo stalo da uspostave s njim saradnju vidi se po nivou njihovih predstavnika u pregovorima koje su sa njim vodili tokom januara i februara 1942. Tada su sa njim u ime Vermahta pregovarali njemački opunomoćeni komandant u Srbiji general Paul Bader i načelnik Operativnog štaba pukovnik Erih Keviš.[42] Tom prilikom Dangić je izrazio spremnost da »prizna hrvatsku suverenost«, kao i »da se sa svim svojim ljudstvom bezuslovno stavi pod njemačku komandu za potpuno uništenje komunista u istočnoj Bosni«. Istovremeno, tražio je »da se zemlja postavi pod njemačku vojnu upravu«. Usljed otpora predstavnika vlade NDH general Bader je odlučio da prekine pregovore sa Dangićem.[43]

U zapadnoj Bosni u ime Draže Mihailovića djelovali su njegovi predstavnici koji su bili okupljeni u splitskom srpskom odboru obrazovanom od istaknutih »nacionalnih radnika«, bivših narodnih poslanika, senatora, ministara, novinara i pravnika. Njihov zadatak je bio da uz pomoć Italijana zaštite srpsko stanovništvo od ustaških nasilja na području Like, Dalmacije i Bosne i Hercegovine. U sastavu ovog odbora djelovali su Niko Novaković Longo, svojevremeno ministar i senator, Dobroslav Jevđević, bivši narodni poslanik, Ilija Trifunović Birčanin, predsjednik Narodne odbrane, i Radmilo Grđić, novinar.[44]

Na proitalijanskoj poziciji bio je aktivan i dr Novica Kraljević, profesor na Pravnom fakultetu u Subotici, koji se do pogibije oktobra 1942. kretao na području Trebinje–Dubrovnik. Kraljević je, piše dr Rade Petrović, uputio 19. VIII 1941. Memorandum italijanskoj vladi u kome traži da Italija okupira Hercegovinu. Krajem avgusta obratio se papi Piju XII s molbom da se založi za pravoslavce.

U kontaktima sa komandantom 6. armijskog korpusa Rencom Dalmacom, Jevđević i Birčanin smatrali su da bi proširenje italijanske okupacije na cijelu Bosnu i Hercegovinu predstavljalo najbolju soluciju za Srbe u BiH. Njihovo je uvjerenje da bi italijansku okupaciju BiH podržalo 80% bosanskohercegovačkog stanovništva. Prve veze sa Italijanima Jevđević i Birčanin uspostavili su već krajem septembra 1941. U četničko-italijanskoj saradnji značajnu ulogu imao je general fašističke milicije Alesandro Lusana, koji je podnio važan izvještaj Musoliniju pod

39 Zbornik NOR-a T XIV – 1 – dok. br. 7 – Napomena br. 4.

40 Kao pod 38 – str. 200.

41 Zbornik NOR-a T XIV – 1 – Dok. br. 48 – str. 131/2.

42 Ibidem – Dok. br. 56 – str. 151–154.

43 Kao pod 38 – str. 202.

44 Dr Rade Petrović: »Počeci saradnje Jevđevića i Birčanina sa talijanskim okupatorom 1941. godine« – »Prilozi« br. 19 – Sarajevo 1982., str. 203–204.
(Neki podaci kao i određeni zaključci iz ove studije dr Petrovića poslužiće nam u razmatranju i analizi italijansko-četničkih odnosa).

naslovom »Situacija u južnoj Bosni i Hercegovini«. Na temelju saradnje sa Jevđevićem i Birčaninom general Lusana je zaključio da je njihova aktivnost u strateškom smislu bila antikomunistička i antigermanska, neposredno antiustaška, a u cjelini italofilska.[45]

Jevđević i Birčanin djelovali su također i u istočnoj Hercegovini, o čemu Birčanin u svojstvu komandanta zapadno-bosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih vojno-četničkih odreda, iscrpno izvještava Dražu Mihailovića. Po njegovoj ocjeni, za prevazilaženje krize četničkog pokreta, koji je poslije pogibije komandanta operativnih jedinica istočne Bosne majora Boška Todorovića u februaru 1942. bio sveden na svega 350 boraca, najviše je zaslužan Dobroslav Jevđević. Za nepuna dva mjeseca, izvještava Birčanin, Hercegovina je bila »radikalno očišćena od partizana« i dodaje da poslije izvršene smotre četnika po srezovima može konstatovati da u Hercegovini raspolaže sa »impozantnom snagom od preko 8.000 dobro naoružanih, dobro komandovanih i disciplinovanih četnika«. Zbog izvanrednih zasluga za napredak četničkog pokreta, Birčanin je unaprijedio Dobroslava Jevđevića u čin vojvode.[46]

45 Isto – str. 204, 216, 228, 233.

46 Zbornik NOR-a – TXIV – 1 – Dok. br. 120, str. 418–420.
Pored Jevđevića, Birčanin je u čin vojvode unaprijedio i popa Perišića i seljake Savu Kovača i Petra Samardžića – str. 420.

ČETNIČKO-PARTIZANSKI SPORAZUM

Iz dosadašnjeg izlaganja vidjeli smo da su vođe četničkog pokreta smatrale glavnim protivnicima srpskog naroda ustaše, Hrvate i Muslimane, dok su se diferencirano postavljale prema okupatorima – Italijanima i Nijemcima. Sa Italijanima je relativno rano uspostavljena saradnja protiv partizana, a pokušaji da slične odnose ostvare i sa Nijemcima nisu doveli do uspjeha. Odnosi sa partizanima razvili su se u neprijateljstvo. U samom početku ustanka četnici i partizani razišli su se u političkim ciljevima. Njihovi odnosi potvrđuju doktrinu pruskog generala i vojnog pisca Karla Klauzevica da je rat ustvari nastavak politike primjenom drugih sredstava, tj. oružja. Za razliku od četnika koji su se borili za Veliku Srbiju u Velikoj Jugoslaviji sa dinastijom Karađorđevića na čelu, partizani su imali za cilj obnovu Jugoslavije kao federativne republike na socijalističkim društveno-ekonomskim osnovama. Ipak, prvobitni dokumenti četničkog porijekla ističu njihovo antiokupatorsko opredjeljenje, koje su četnici ubrzo napustili. Objektivni, racionalni razlozi zahtijevali su saradnju četničkog i partizanskog pokreta.

U jesen i četnici i partizani nalazili su se u nepovoljnom položaju prema okupatorima i oružanim snagama NDH, prvenstveno u vojnom pogledu. Posebno je težak njihov položaj bio u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini, gdje su Nijemci, Italijani i ustaško-domobranske formacije kontrolisali najveći dio teritorije. Prednost četnika i partizana bila je u moralno-političkom pogledu, jer su i jedni i drugi imali podršku ugroženog srpskog naroda, dok je nepostojanje jedinstva među njima išlo u prilog okupatorima i ustašama. Pojedinačni, kao i ukupni njihov položaj, ako su htjeli da se održe, zahtijevao je udruživanje da bi podigli udarnost operativnih akcija. Udruživanje vojnih potencijala moglo je da bude uspješno samo ako se u uzajamnim odnosima potisnu razlike u političkim ciljevima. Činilo se da su predstavnici glavnih štabova bosanskih četnika i partizana shvatili ozbiljnost i cjelinu situacije. Moglo se to pretpostaviti na osnovu odredaba četničko-partizanskog sporazuma od 1. oktobra 1941., kao i na osnovu sastava i ugleda njegovih potpisnika koji su imali u vojnim jedinicima i narodu.[47] Sporazum je ustanovio da se obrazuje zajednički četničko-partizanski štab i da na oslobođenoj teritoriji djeluju zajednički organi vlasti. Prema prvom članu Sporazuma predviđeno je obrazovanje zajedničkog privremenog operativnog štaba pod nazivom »Komanda bosanskih vojnih i partizanskih odreda« koji su činili po tri predstavnika vojno-četničkih i partizanskih odreda.[48] Zadatak Komande je bio da

47 Isto, Dok. br. 7, str. 29–31.

48 Zajedničku komandu su od četničke strane činili major Jezdimir Dangić, kapetan Sergije Mihailović i Pero Đukanović, a od strane partizana Rodoljub Čolaković, Slobodan Princip i Svetozar Vukmanović – Isti dokumenat.

priprema i rukovodi planiranim operacijama i da proglašava mobilizaciju ljudi od 19 do 50 godina. Sporazum je odredio da se prilikom zauzimanja novih mjesta postavi zajednička vlast, odnosno da se na cijeloj oslobođenoj teritoriji izaberu narodni odbori čija je dužnost da vrše vlast u pozadini koja svojom organizacijom treba da odgovara zahtjevima fronta.

Pošto je sporazum potpisan, njegovi inicijatori i autori uputili su istog dana proglas »poštenom i rodoljubivom narodu Bosne«[49] u kome su izložili položaj Srba, Muslimana i Hrvata u okupiranoj zemlji, osudili pojave izdajstva oslobodilačke borbe i pozvali narode Bosne na jedinstvo u borbi protiv fašističkih okupatora i ustaša.

Prvi dani poslije obrazovanja Komande bosanskih vojnih i partizanskih odreda proticali su u pripremama zajedničkih akcija u cilju zauzimanja Zvornika. Međutim, tokom oktobra zajednička komanda nije zauzela nijedno značajnije mjesto. Razlozi izostanka uspješnije vojne saradnje nalaze se u uzajamnom nepovjerenju koje nije moglo biti uklonjeno zaključenim sporazumom. Oba potpisnika Sporazuma izjavljivala su kako su dogovoru o saradnji pristupili »iskreno«. U stvarnosti među njima su se i dalje održavale razlike: četnici nisu bili spremni da ulaze u sukobe sa Nijemcima, već samo sa ustašama, obrazlažući to stanovištem da ne žele da izlažu srpski narod represalijama Nijemaca. S druge strane, u vođstvu partizana nije bilo saglasnosti o pitanju daljnje saradnje sa četnicima, naročito kada se radi o stvaranju organa vlasti.

Do otvorenog sukoba nije trebalo dugo da se čeka. Komandant bosanskih četničkih odreda major Jezdimir Dangić primio je 9. novembra 1941. naređenje komandanta gorskog štaba Draže Mihailovića da sa svojim snagama na najbrži način krene prema Užicu u napad na partizane a u Bosni da ostavi samo najnužnije čete. U naređenju se naglašavalo da se na čelu partizana nalaze hrvatske ustaše, kojima je cilj da srpski narod bace u »bratoubilački rat i spreče odmazdu Hrvatima«.[50]

Nije poznato zašto komandant bosanskih četničkih odreda major Dangić nije izvršio naređenje. Vjerovatno mu je bilo važnije da u istočnoj Bosni učvrsti četničke pozicije. Pošto je 24. oktobra Romanijski partizanski odred, uz izvjesnu saradnju četnika, zauzeo Rogaticu, u njoj je, saglasno Sporazumu, bila uspostavljena partizansko-četnička komanda. Komandant je bio partizan, a zamjenik komandanta bio je četnik. Nezadovoljni slabijim položajem, četnici su krenuli u dubinu sreza u namjeri da organizuju Rogatički četnički odred i na tom području uspostave samostalnu četničku vlast. U situaciji kada se veći dio partizanskih snaga prebacio prema Višegradu, četnički kapetan Sergije Mihailović preduzeo je teror i nasilja prema Muslimanima, čime je otvoreno radio protiv Sporazuma.

49 Zbornik NOR-a – Tom XIV – knjiga 2 – Dokumenat br 1 – str. 7–9.

50 Kao pod 46. – Dokumenat br 27 – str. 72–75.
(Komanda bosanskih četničkih odreda nije izvršila to naređenje).

Da bi se sačuvao Sporazum, predstavnici Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda (NOPO) i Komanda vojno-četničkih odreda, prvenstveno komandanti iz reda uglednih seljaka, dogovorili su se da se održi zajednička konferencija u Vlasenici 16. novembra 1941. Umjesto da se završi jedinstvenim stanovištem, Vlasenička konferencija odbila je da prihvati predloženu rezoluciju. Dok su partizanski predstavnici u prvi plan isticali borbu protiv okupatora i zalagali se za bratstvo i jedinstvo Srba, Muslimana i Hrvata u BiH i naroda Jugoslavije, četnici sa majorom Dangićem na čelu za stradanja srpskog naroda činili su odgovornim Hrvate i Muslimane u cjelini, pa su pozivali četnike da izvrše osvetu nad njima.[51]

Sljedećeg dana (17. XI) četnici su održali zasebnu konferenciju na kojoj je prihvaćena rezolucija sa 14 tačaka u duhu Dangićevih stavova.[52] Tako je došlo do razlaza četnika i partizana prije nego što je Sporazum mogao da pokaže svoju opravdanost i cjelishodnost. Kao da su i jedni i drugi jedva čekali da se oslobode bremena i obaveza Sporazuma.

Već sutradan čelni predstavnici četničkog pokreta odlučili su da ustanove Privremenu upravu istočne Bosne,[53] neku vrstu vlade sa odjeljenjima za unutrašnje, pravne, vojno-tehničke, privredne i operativne poslove. Za rukovodioce ovih odjeljenja određeni su Pero Đukanović, Zdravko Tanasić, major Jezdimir Dangić, Aćim Babić i major Boško Todorović. Istovremeno, oni su činili sastav Gorskog štaba bosanskih četničkih odreda na čelu sa majorom Dangićem.[54] Privremena uprava istočne Bosne obratila se 19. novembra Glavnom štabu NOP odreda BiH sa prijedlogom da se nastave pregovori o saradnji »u duhu načelnih gledišta« usvojenih prilikom formiranja privremene uprave istočne Bosne.[55]

Krajem novembra 1941. član Gorskog štaba bosanskih četničkih odreda i Privremene uprave istočne Bosne major Boško Todorović sklopio je Sporazum sa komandantom italijanskog garnizona u Goraždu potpukovnikom Pietrom Kastanjerom o obezbjeđenju evakuacije italijanskih trupa i predaji Goražda četnicima.[56]

Inicijative za pregovore o saradnji bile su ustvari igre da bi se protivniku (partizanima, odnosno četnicima) smanjile mogućnosti uticaja i u narodu ojačale sopstvene pozicije. Političke prilike i raspoloženja bile su povoljnije za četnike, koji su držali inicijativu u rukama, dok su vođe partizana prednost davali moralnoj i principijelnoj strani strateških ciljeva.

Četničko-partizanski kontakti u smislu dogovora o saradnji tekli su uporedo sa inicijativama četnika da uspostave kontakt sa Italijanima i Nijemcima. Četničke komande u istočnoj Bosni opredijelile su se za saradnju sa italijanskim okupcionim vlastima, koje su sa svoje strane pokazivale spremnost za dobre odnose sa čet-

51 Zdravko Antonić – n. dj. – str. 444/5.
52 Kao pod 50 – Dok. br. 29 – str. 79–82.
53 Isto – Dok. br. 30 – str. 83/4.
54 Kao pod 51 – str. 453/4.
55 Zbornik NOR-a – T XIV – 1 – Dok. br. 30 – str. 83/4.
56 Isto – Dok. br. 31 – str. 87.

nicima. Komandant višegradskog četničkog odreda poručnik Kamenko Jevtić izvijestio je 1. novembra majora Boška Todorovića da će Italijani na liniji Bijelo Brdo – Rudo sačekati pad Višegrada, pa bi četnici slobodno pristupili njegovom zauzimanju.[57]

Uporedo sa kontaktima sa Italijanima, poručnik Jevtić preduzeo je korake da dođe u vezu i sa Nijemcima. U pismu opštinskoj upravi Rudo od 12. decembra 1941. on izvještava da je posjetio njemačke i srpske vojne vlasti u Užicu da bi doznao njihove namjere prema višegradskom području. Nijemci i »srpska vojska«, kaže, odobravaju aktivnost četnika u istočnoj Bosni i preporučuju da četnici čuvaju srez Višegrad i u njemu održavaju red i mir.[58]

57 Isto – Dok. br. 19 – str. 58/9.
Prave veze sa Italijanima uspostavili su vojvoda Ilija Birčanin i Dobroslav Jevđević još krajem septembra 1941. Vidjeti Napomenu br. 45.

58 Zdravko Antonić – n. dj. – str. 474.

INSTRUKCIJA DRAŽE MIHAILOVIĆA

Krajem 1941. godine četnički pokret u BiH ispoljio je nekoliko obilježja koja će nositi i potvrđivati tokom cijelog rata. Četnici su od početka naglašavali da vode borbu protiv ustaša, Hrvata i Muslimana, a ne protiv Nijemaca i Italijana, sa kojima su, generalno, izbjegavali oružane sukobe. Razvoj je pokazao da su četničke komande i komandanti već od jeseni 1941. tražili kontakte i saradnju sa okupatorima, motivirani zajedničkim protivpartizanskim ciljevima. Ako je predustanička faza ideološki bila označena projektom Stevana Moljevića, kraj 1941. donio je formulaciju ratnih ciljeva četničkog pokreta u obliku Instrukcija Draže Mihailovića.[59]

Do kraja 1941. četnički pokret dovoljno je iskazao svoja opredjeljenja, a Draža Mihailović se u tom vremenu potvrdio kao njegov vođa na poznatim područjima Jugoslavije, okupio i ujedinio ravnogorske oficire na platformi ideje Velike Srbije u Velikoj Jugoslaviji. Njegovo vodstvo prihvatili su u Bosni i Hercegovini domaći predstavnici četničkog pokreta, koji su kao lokalne vođe srpskog naroda stekli zasluge za njegovo političko organizovanje. Međutim, povjerenje Draže Mihailovića prvenstveno su imali i najvažniji saradnici njegovi bili su oficiri, u stvari njegovi delegati majori Jezdimir Dangić i Boško Todorović i vojvoda Birčanin u BiH, istočnoj i zapadnoj. Istovremeno, Draža Mihailović je stekao povjerenje kraljevske izbjegličke jugoslavenske vlade u Londonu, koja ga je 7. XII 1941. unaprijedila u čin generala, da bi ga već u januaru 1942. uvela u svoj sastav i dala mu položaj vojnog ministra. Od dolaska na Ravnu Goru do kraja 1941. Draža Mihailović je stekao u četničkom pokretu takvu poziciju da je mogao autoritativno da istakne njegove državne i političke ciljeve. Neosporno, od takvog je značaja Instrukcija koju je 20. XII 1941. uputio četničkim komandantima u Crnoj Gori.[60]

U sadržajnom pogledu Instrukcija nije isključivo vezana za Crnu Goru, već ima opšti, principijelni značaj programskog dokumenta. Glavni ciljevi jugoslavenskih četničkih odreda izloženi su u deset tačaka, koje čine okosnicu Instrukcije. Njeni osnovni stavovi su: opredjeljenje za monarhiju sa dinastijom Karađorđevića na čelu; Velika Jugoslavija sa Velikom Srbijom u čijem sastavu su etnički čista Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Srem, Banat i Bačka; čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nesrpskih elemenata; uspostavljanje zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenije unutar koje bi se Sandžak očistio od muslimanskog življa kao i BiH od muslimanskog i hrvatskog

59 Zbornik NOR-a – T XIV – 1 – Dok. br. 34, str. 93–100.

60 Isto – Instrukcija je upućena generalštabnom majoru Đorđu Lasiću, komandantu četničkih odreda Jugoslovenske vojske u Crnoj Gori i kapetanu Pavlu Đurišiću, komandantu Limskih četničkih odreda Jugoslovenske vojske, koji su se istakli u provođenju genocida nad Muslimanima na području Sandžaka i istočne Bosne.

življa; kažnjavanje svih ustaša i Muslimana; naseliti Crnogorce u sve krajeve očišćene od narodnih manjina i nenacionalnih elemenata; sa komunistima ne može biti nikakve saradnje, jer su oni protiv dinastije i za socijalnu revoluciju.

U projektu od juna 1941. Moljević je utvrdio propuste koje je učinila srpska nacionalna politika prilikom stvaranja jugoslavenske države u decembru 1918. U Instrukciji od decembra 1941. Draža Mihailović je jasno odredio metode i ciljeve srpske politike u Drugom svjetskom ratu. Nacionalni program srpskih četnika sabrao je i izrazio stogodišnje iskustvo i opredjeljenje srpskog naroda u borbi za »nacionalno oslobođenje i ujedinjenje« srpskog naroda, od Garašanina, preko Nikole Pašića, do Draže Mihailovića. Ako su ratovi bili nacionalni metod »oslobođenja i ujedinjenja« srpskog naroda, Muslimanima je uvijek bilo suđeno da svojim životima i imovinom plaćaju cijenu »srpske slobode«. Ona se postizala osvajanjem muslimanskog i hrvatskog prostora i njegovom srbizacijom, tj. pretvaranjem u »srpsku državnu teritoriju«, bilo u BiH, bilo u Hrvatskoj. Draža Mihailović se dosljedno kretao stazama »slavne« srpske historije. Što je uništavanje Muslimana bilo temeljitije, to je »srpska sloboda« imala trajniju budućnost. Po Draži Mihailoviću, »Velika Srbija u Velikoj Jugoslaviji« imala je da joj osigura vječno postojanje. Draža Mihailović se nije pitao kolika će biti muslimanska i hrvatska cijena. Pored ovih historijskih protivnika, četničkom pokretu našao se na putu i treći u licu »komunističkih« partizana. Četnici su, kako su sami isticali, bili pozvani da »zajedno sa nemačkim trupama« vode »svetu borbu protiv komunista za slobodu bratskih naroda«, u prvom redu srpskog naroda.[61]

Aktivnost četničkih odreda pod komandom pukovnika Draže Mihailovića pratila je jugoslavenska izbjeglička vlada u Londonu od prvih vijesti iz zemlje, i koliko su joj dopuštale mogućnosti pružala je političku podršku četničkom pokretu, a osobito se zalagala da Mihailovićeve jedinice dobiju od engleske vlade pomoć u vojnoj opremi i naoružanju. Vodeći engleski listovi pisali su o Draži Mihailoviću kao o jugoslavenskom heroju, koji je ostao u zemlji i odbio da kapitulira pred okupatorima. Stvarajući i podržavajući kult Draže Mihailovića, jugoslavenska vlada nastojala je da u kontaktima sa sovjetskom vladom osigura njen uticaj kod partizana, prije svega da prihvate vrhovnu komandu Draže Mihailovića.[62] U zemljama antihitlerovske koalicije Draža Mihailović je sticao ime i popularnost borca protiv fašizma, a kraljevim postavljenjem za komandanta cjelokupne vojne sile na okupiranoj teritoriji otvorila mu se nada i ambicija da će ponijeti zvanje komandanta »svih naoružanih pokreta« u cijeloj državi.[63] U decembru 1941. jugoslavenska vlada unaprijedila je Dražu Mihailovića u čin brigadnog generala, a već 19. I 1942. Draža Mihailović bio je imenovan na položaj ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva. Kako Mihailović nije praktično mogao neposredno učestvovati u vladi, predsjednik vlade Slobodan Jovanović preuzeo je

61 Zbornik NOR-a T XIV – 1 – dok. br. 40, str. 118–119.

62 »Jugoslovenske vlade u izbeglištvu« (1941–1943. – Bogdan Krizman; 1943–1945. – Branko Petranović) – Dok. br. 100 – Zagreb 1981, str. 241.

63 Isto – Dok. br. 104 – str. 245.

dužnost njegovog zamjenika.[64] Navedeni podaci potvrđuju da se predsjednik jugoslavenske vlade u izbjeglištvu veoma trudio da ojača položaj Draže Mihailovića u zemlji i inostranstvu, naročito u savezničkim zemljama. I vladi i Draži Mihailoviću bila je potrebna njegova legitimnost; vladi, da bi ojačala svoj međunarodni položaj, a Mihailoviću da bi učvršćivao pozicije u zemlji.

Početkom januara 1942. u Komandi bosanskih četnika razmatrana je mogućnost njemačko-italijanske ofanzive na područje istočne Bosne, koje se nalazilo pod kontrolom četničkih i partizanskih odreda. U situaciji da dođe do ove ofanzive, stanovište ove komande bilo je da bi svaki otpor bio uzaludan i veoma štetan po srpsko stanovništvo. Stoga se prihvata i najavljuje strategijsko odstupanje četničkih trupa ka zapadu od rijeka Bosne i Neretve, a istovremeno upozoravaju partizanske starješine da srpski elemenat svojim akcijama ne izlažu izlišnim žrtvama. Ovakve mjere ne znače da se borba neće produžiti tamo gdje uslovi za to budu najpovoljniji.[65] Ova procjena direktivnog smisla bila je praćena prijedlogom da se zaključi poseban sporazum sa komandom italijanskog 6. armijskog korpusa, kojim su se četnici obavezivali na prijateljstvo sa italijanskim trupama izraženo u odluci da »četničke trupe neće nikada upotrijebiti oružje protiv Italijana.« Zauzvrat, od Italijana se očekuje da neće razoružavati četnike jer im je oružje potrebno za slučaj da ih napadnu ustaše ako se italijanske trupe povuku sa područja koje se nalazi pod četničkom vlašću.[66] Uporedo sa ovim pretpostavkama i stavovima, u trupama komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine cirkulirao je izvještaj Komande višegradskog četničkog odreda od 11. januara 1942. u kome se predlaže sporazum o saradnji sa njemačkim formacijama protiv partizana u predstojećoj ofanzivi na istočnu Bosnu. U ovom izvještaju naglašava se da su komunisti i ustaše najveći neprijatelji srpskog naroda, da četnici nisu ni komunisti ni partizani, već nacionalni srpski borci, da je na istočnu Bosnu preduzeta njemačka kaznena ekspedicija i da »samo pamet može spasiti srpski narod u istočnoj Bosni«, kao i »borba na život i smrt sa komunistima«. Potpisnik dokumenta poručnik Kamenko Jevtić ističe da četnici »ne smiju dozvoliti da samo njemačke trupe uništavaju komuniste, jer će tada uništiti i sav srpski narod«.[67]

64 Jozo Tomasevich – n. dj. – str. 244.
65 Kao pod 61 – Dok. br. 38, str. 111–113.
66 Isto, Dok. br. 39, str. 114–117.
67 Isto, Dok. br. 40, str. 118–119.

NJEMAČKO-USTAŠKI PLAN U JANUARU 1942. I DRŽANJE ČETNIKA

U njemačko-ustaškoj januarskoj operaciji provjeravalo se ratno držanje i opredjeljenje četnika na teritoriji istočne Bosne, koja je znatnim dijelom bila pod vlašću četničkih odreda. Četnici su držali Zvornik, Višegrad, Vlasenicu, Srebrenicu, Drinjaču, Bratunac, Foču, Ustikolinu, Goražde i Čajniče, dok su sa partizanima dijelili vlast u Rogatici, Olovu i Han Pijesku.[68] Plan Nijemaca i ustaša bio je da sa jakim snagama očiste istočnu Bosnu od četnika i partizana i ovaj prostor »oslobode« i vrate pod kontrolu i vlast NDH.

Nijemcima nije bilo teško da ostvare postavljene ciljeve, utoliko više što su četnici, saglasno ponuđenim prijedlozima, izbjegavali otpor i sukobe i davali slobodan prolaz za akcije protiv partizana. Borba četnika protiv ustaša, njemačkih saveznika, imala je tokom januarske operacije oblik masovnog istrjebljivanja muslimanskog stanovništva u Podrinju. Njemački teror nad srpskim stanovništvom bio je praćen četničkim terorom nad Muslimanima.

Na ustaški genocid nad Srbima tokom ustanka, četnici su odgovorili genocidom nad Muslimanima. Tokom januara iz Bijeljine, Višegrada, Foče, Srebrenice, Rogatice stizali su izvještaji sa potpisima pojedinaca, manjih i većih grupa o izvršenim četničkim zločinima nad Muslimanima u Koraju, Višegradu, Foči, Srebrenici, Goraždu, Vlasenici. Potpisnici su se obraćali apelima gradskim i kotarskim vlastima, velikim županima, komandama domobranskih jedinica, Ministarstvu domobranstva, reisu-l-ulemi i tražili da se zaštite Muslimani od daljnjih stradanja i pokolja.[69]

Dok su tako dokazivali da su im Muslimani, ustaše i komunisti glavni neprijatelji, četnički komandanti upućivali su svojim odredima direktive sa objašnjenjima da »slobodan prolaz Nijemcima ne šteti interesima njihove (četničke, E. R.) borbe«.[70]

Pregovori lokalnih četničkih komandanata sa Nijemcima uklapali su se u pregovaračku inicijativu komandanta bosanskih četničkih odreda majora Jezdimira Dangića da pod protektoratom Nijemaca ostvari i osigura četničku kontrolu u istočnoj Bosni. Dangićevi pregovori sa Nijemcima (general Paul Bader, pukovnik Erih Keviš, kapetan dr Jozef Matl, izaslanik njemačkog ministarstva inostranih poslova Feliks Bencler, komandujući general za NDH Edmund Glez fon Horstenau i njemački poslanik pri vladi NDH Zigfrid Kaše) nosili su pečat antihrvatstva, antimuslimanstva i antikomunizma. Dangić je Nijemcima nudio

68 Isto, Dok. br. 39 – Napomena br. 10, str. 115.

69 Vladimir Dedijer i Antun Miletić: »Genocid nad Muslimanima«, Sarajevo – 1990. – str. 80, 82, 87, 100, 101, 123, 126, 127, 131.

70 Zbornik NOR-a – T XIV – 1 – Dok. br. 121.
Jovan Marjanović, n. dj. – str. 198.

spremnost da se sa cjelokupnim svojim ljudstvom stavi pod njihovu komandu da bi u istočnoj Bosni zajednički potpuno uništili komuniste, a zauzvrat bi pristao da se istočna Bosna stavi pod njemačku vojnu upravu i da prizna hrvatski suverenitet. Tokom januara, četnici istočne Bosne, podržani Nedićem i uz saglasnost Draže Mihailovića, nalazili su se na pragu zaključenja sporazuma sa Nijemcima, značajnijim nego što je bio njihov sporazum sa Italijanima. Otpor predstavnika Vlade NDH da izgubi istočnu Bosnu, podržan od njemačkih generala, onemogućio je ovu četničku inicijativu.[71] Ona će, međutim, dobiti novi oblik u srpskoj kampanji da se veliki dio istočne Bosne integriše u Srbiju. Umjesto njemačkog plana da se istočna Bosna očisti od četnika i partizana, nastaviće se četničko čišćenje Muslimana na ovom prostoru. Čišćenje Muslimana u istočnoj Bosni trajaće sve dok partizani ne uspostave na ovom području svoju vojnu i političku kontrolu i vlast.

Sredinom januara 1942. Komanda operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine izdala je područnim četničkim odredima više uputstava i odobrenja za saradnju sa italijanskim jedinicama u smislu zaštite srpskog življa na terenu pod italijanskom okupacijom. Na mnoga pitanja koja su iz četničkih odreda stizala u Operativnu komandu o karakteru četničko-italijanskih odnosa komandant major Boško Todorović odgovorio je posebnim obavještenjem. U njemu se, među ostalim, izričito kaže da je »stanovništvo okupirane teritorije privremeno povereno od strane naše vlade i vojske na čuvanje vojsci kraljevine Italije«. S tim u vezi, komandant Boško Todorović objašnjava da je »radi izvršenja ... zadatka – zaštite srpskog življa od svakog nasilja odobreno srpskim četnicima da sarađuju u neophodno potrebnoj meri sa italijanskim vojnim jedinicama.«[72]

U proglasu srpskom narodu od 22. I 1942. komandant bosanskih četničkih odreda major Jezdimir Dangić naređuje četničkim jedinicama da njemačke oružane formacije treba pustiti da »prođu kroz Bosnu kroz koju mirno po svome poslu prolaze i ne diraju naš nesrećni i napaćeni narod«. Od četnika i naroda Dangić traži da uništavaju ustaše, Hrvate i komuniste.[73]

Krajem januara, komandant operativnih jedinica istočne Bosne poslao je izvještaj gospodinu ministru vojske i mornarice Draži Mihailoviću u kome podvlači da se srpsko pitanje na teritoriji okupiranoj od Italijana (Hercegovina, Crna Gora, južna Dalmacija) rješava evakuacijom, istrjebljenjem, prinudnim iseljenjem znatnog broja Muslimana i katolika; da borba srpskog naroda u BiH ima veliki značaj za jugoslavenstvo u kome vidi »srpsku misiju okupljanja južnih Slavena« i napokon predlaže da se sa Glavnim partizanskim štabom za Jugoslaviju potpiše sporazum kojim bi komunistička stranka priznala kralja kao Vrhovnog komandanta«.[74]

---

71 Jovan Marjanović, n. dj. – str. 201/2.
Zbornik NOR-a XII – 2 – str. 111–122.
U pregovorima, pored Dangića, sa četničke strane učestovali su Pero Đukanović i Risto Ćuković, kao i predstavnik Nedićeve vlade Joksić. U ime vlade NDH pregovorima su prisustvovali i odbili Sporazum ministar Vjekoslav Vrančić i pukovnik Fedor Dragojlov.

72 Zbornik NOR-a XIV – 1 – Dok. br. 45, str. 126/7.

73 Isto, Dok. br. 48, str. 131/2.

74 Isto, Dok. br. 49, str. 133–139.
U ovom izvještaju major Todorović nabraja »turska« sela koja su zapalili četnici u istočnoj Hercegovini i nagovještava četničke akcije kojima bi se završila bitka za Hercegovinu istočno od Neretve.

Različita su iskustva četnika u pregovorima sa Italijanima i Nijemcima; različita i po vremenu početka i po rezultatima koji se mogu iskazati na kraju januara 1942. Četnički kontakti sa Italijanima datiraju od kraja septembra 1941, a njemački od decembra 1941. Navedene razlike objašnjavaju se različitim odnosima Italijana i Nijemaca prema NDH. Koliko su Italijani otvorenije ispoljavali negativan odnos prema Hrvatskoj, toliko su bile povoljnije mogućnosti četničko-italijanske saradnje. Koliko su njemačko-srpske suprotnosti bile dublje, utoliko su slabije bile pretpostavke za približavanje Nijemaca i četnika. U periodu od septembra do kraja 1941., kada okupatorske snage ne preduzimaju življu ratnu aktivnost na području Bosne i Hercegovine, četnici su pokazivali veću preduzimljivost u smislu saradnje sa Italijanima, dok ih ratna pasivnost Nijemaca u ovom vremenu ne podstiče da pokušaju pregovaračke kontakte sa Nijemcima. U međuvremenu, Boško Todorović i Dobroslav Jevđević imali su već više sporazuma sa Italijanima koji su ostvarili perspektivu stabilnije četničko-italijanske saradnje, prvenstveno u borbi protiv partizana. Pri kraju 1941. javiće se tek nagovještaji vojno-političkih kontakata četnika sa Nijemcima. Istina, sredinom novembra 1941. njemački vojno-obavještajni centar imao je saznanje da u redovima četničkih vođa postoji različito gledište o njihovim odnosima prema Nijemcima, kao i prema komunistima. U ovom centru smatralo se da major Dangić slijedi odlučniji stav prema komunistima nego sam Draža Mihailović. Mislilo se da je Dangićev cilj bio da zajedno sa njemačkim okupacionim snagama četnici krenu protiv komunističkih odreda da bi u borbi protiv ustaša dobili sigurno zaleđe u istočnoj Bosni.[75] Ove njemačke procjene, kao i identični stavovi prema partizanima otvorile su put njemačko-četničkim susretima i razgovorima krajem decembra 1941. Tada je »izražena obostrana želja da se zaključi četničko-njemački sporazum,[76] do čega nije došlo iz prethodno datih razloga. Dangić je vjerovao da je njegovo antikomunističko gledište dovoljno da Nijemci prihvate savezništvo protiv antičetničkih partizana.

Jedna posebna okolnost djelovala je što se Dangić orijentisao na kontakte sa Nijemcima i na mogućne dogovore sa njima. Naime, i Dangić je bio pod uticajem »kulta« generala Milana Nedića, koji se, prihvatanjem položaja predsjednika srpske vlade, po uvjerenju mnogih Srba u istočnoj Bosni, »svesno žrtvovao da bi mogao spasiti što više Srba«. »Znalo se,« piše Đoko Slijepčević, »da se Nedić trudi oko toga da se olakša sudbina našeg naroda u istočnoj Bosni« iz koje je u Srbiju dolazio talas izbjeglica i u njoj tražio utočište.[77] Pod uticajem autoriteta generala Nedića, Dangić se opredijelio »za nacionalnu Srbiju«, a ne za Jugoslaviju, uvjeren da sa Hrvatima nema uslova za zajedničku državu. Stoga, njegovo velikosrpsko, ali protivjugoslavensko stanovište, koje je bilo i Nedićevo, moglo je Nijemcima da bude zanimljivo, naročito poslije otvorenog sukoba četnika sa partizanima, i da

75 Jovan Marjanović, n. dj., str. 200.

76 Isto.

77 Dr Đoko Slijepčević: »Jugoslavija uoči i za vreme drugog svetskog rata, «Minhen 1978, str. 382–383. (Nedić je zastupao koncepciju »proširenja srpskog prostora na Sandžak, Srem, istočnu Bosnu i Crnu Goru. Za Nedića Jugoslavija je bila »promašena konstrukcija, a Srbija u okviru »Nove Evrope« jedino rješenje. – Branko Petranović: »Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945.« – Beograd – 1983 – knj. 1 – str. 309).

djeluje u pravcu kontakata i pregovora sa Nijemcima, ali Nijemci nikako nisu bili spremni da podrže Dangić–Nedićevo protivhrvatsko stanovište.[78]

Četnički ideološki i nacionalno-politički pravac, izražen u trifibijskom određenju: antihrvatstvo, antimuslimanstvo, antikomunizam, imao je različit odjek kod Italijana i Nijemaca. Sa četnicima je Italijane povezivao i zbližavao jednak stav u odnosu prema Hrvatima i komunistima, dok prema Muslimanima Italijani nisu ispoljavali tako tvrd i nepomirljiv stav kao četnici. Četnike i Nijemce približavalo je njihovo antikomunističko opredjeljenje, dok ih je razdvajalo i konfrontiralo stanovište prema Hrvatima i Muslimanima, koji su od početka rata bili njemački saveznici i simpatizeri. Iako su Nijemci s pravom tvrdili da su ustaše svojim zločinima prema Srbima izazvali srpski ustanak, zbog čega su osuđivali ustaše, oni su i pored toga podržavali generalnu politiku NDH, jer su u Vladi NDH, po obostranom uvjerenju, imali najčvršćeg saveznika na prostoru evropskog jugoistoka. Niti su se Nijemci, zbog četničkog antikomunizma, mogli preobratiti u prijatelje Srba, niti su se četnici, kao nosioci srpskog nacionalnog interesa, mogli transformirati u političkog saveznika Nijemaca. Historijski protivnici nisu mogli da trenutne taktičke interese postave ispred i iznad nacionalne tradicije. Pogotovo to nisu mogli u ratu koji su Nijemci poveli da za sva vremena pokore srpske pokretače ustanaka i izazivače ratova, po drugi put protiv Njemačke, u koji su srpski nacionalni ratnici pošli sa ambicijom da ponovo osvoje ime pobjednika. Historijski formirani, njemački i srpski nacionalni interesi nisu mogli biti napušteni, ma koliko da su bili izloženi zahtjevima rata za modificiranjem i korigovanjem. Ipak, slijedeći opredjeljenje da se izbjegavaju sukobi sa Nijemcima, što je bilo stanovište i jugoslavenske vlade u izbjeglištvu i komandanta jugoslavenske vojske u otadžbini Draže Mihailovića, i da se očuva životna supstanca srpskog naroda, četnici su objektivno pomagali Nijemce u njihovim ofanzivama protiv partizana, u kojima su, s razlogom, i jedni i drugi vidjeli svoje glavne protivnike. Davanjem prolaza Nijemcima, četnici su ih uvjeravali da ozbiljno misle na ratnu saradnju sa njima. S druge strane, Nijemci su se zadovoljavali takvim odnosom četnika, pa nisu ni imali potrebe da sa njima posebno ozvaniče saradnju zaključivanjem i potpisivanjem konkretnih sporazuma.

Neosporno, četnici nisu mogli da privole Nijemce da izmijene svoj odnos prema njima, ma koliko da su tome težili, jer su Nijemci svoj antisrpski odnos provodili i borbom protiv partizana, koje je podržavao isti srpski narod, srpsko seljaštvo. U krajnjoj liniji, moglo bi se reći da i četnici nisu u svemu imali razloga za nezadovoljstvo, jer su Nijemci borbom protiv partizana, u njihovom licu, uništavali glavnog četničkog protivnika. I jedni i drugi bili su u pravu kada su tvrdili da su partizani njihovi pravi neprijatelji.

U prvu ratnu zimu svi su ušli sa nepoznanicama šta će im ona donijeti.

U prvoj polovini januara 1942. Nijemci su u savezu sa ustašama, hrvatskim domobranima i italijanskim oružanim formacijama pripremili veliku ofanzivnu akciju protiv četnika i partizana na teritoriji istočne Bosne, koja je zbog blizine

78 Zbornik NOR-a – Njemački dokumenti – 1 – 1941 – Beograd 1973 – Dok. br. 123 – str. 329 – Dok. br. 266 – str. 722.

Nedićevih vojno-policijskih snaga kao i srbijanskih vojno-četničkih jedinica Draže Mihailovića, po njemačkoj ocjeni, predstavljala najopasnije ustaničko žarište i uporište koje je trebalo savladati.[79] Svaki od pokretača ove protivustaničke operacije djelovao je saglasno svome ratnom cilju. Nijemci su preduzeli operaciju da istočnu Bosnu očiste od partizana i četnika i da na ovom prostoru obnove vlast i poredak NDH. Istim ciljem rukovodile su se ustaško-domobranske formacije, koje su, za razliku od Nijemaca, tokom i poslije operacije provodile genocidne akcije nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom. Iako je bilo predviđeno da u ovoj istočno-bosanskoj zimskoj kampanji učestvuje i nekoliko krupnijih italijanskih formacija, Italijani su se takoreći ograničili na simbolično sudjelovanje.[80] Prethodni ratni sporazumi sa četnicima, orijentirali su Italijane na akcije protiv partizana. Za četnike ovo je bila prilika da se koncentrišu pretežno na akcije protiv partizana. Nijemcima i ustašama olakšali su posao četnici koji su, pred početak ofanzive, odlučili da Nijemcima pruže prolaz kroz istočnu Bosnu.[81] Preduzeta sa ciljem da se istočna Bosna očisti od ustaničkih snaga, ofanziva je okončana sa problematičnim rezultatima. Ustaško-domobranski garnizoni nisu mogli da se trajnije održe u mjestima koja su zauzeli Nijemci; partizanske snage nisu bile uništene, jer su na partizanskim enklavama ostali da djeluju lokalni partizanski odredi. Ipak, najteži udarac pretrpjele su krupnije partizanske jedinice u kojima se otvorio proces osipanja i prelaženja boraca u četničke odrede. Na taj način, kao relativni dobitnik iz ove kampanje izišli su četnici. Međutim, kako u demoralisanom srpskom seljaštvu nisu mogli da imaju stabilan oslonac, oni su morali te seljake dijeliti sa partizanima.

Njemačko-ustaško savezništvo imalo je svoju paralelu u italijansko-četničkoj kolaboraciji. Ipak, ove paralele znatno su se razlikovale. Prije svega po ratnim ciljevima kako oba okupatora, tako i po položaju i odnosu njihovih štićenika. Nijemci nisu ispoljavali težnju da hrvatske, odnosno bosanskohercegovačke teritorije priključe Rajhu. Njima je bilo važno da u borbi protiv ustanka i ustanika ne angažuju svoje ratne potencijale, jer su im bili potrebni na velikim frontovima, istočnom i zapadnom. Italijansko angažovanje na velikim ratištima bilo je od sekundarnog značaja, pa im je to omogućilo da znatne vojne snage drže i vežu za ratišta u BiH i Hrvatskoj. Takva pozicija stvarala je i pružala uslove za italijansko-četničko zbližavanje i ratne sporazume. Četnici su te mogućnosti obilato koristili, utoliko više ukoliko su sporazumi sa njima odgovarali i potrebama Italijana. Nije važno da se otvara pitanje od koje strane je potekla inicijativa da dođe do kolaboracije, od četničke ili italijanske. Bitno je da su u tom smislu postojale pretpostavke i kod jednih i kod drugih. U kolaboraciju ih je doveo uzajamni interes. U svakom slučaju, četnicima je bila nužna zaštita koju im je italijanski okupator bio spreman pružiti, a Italijanima oslonac i uporište u domaćem nacionalnom elementu, koji im ublažava status agresivnog zavojevača. Što je ustanak evoluirao dalje i poprimao

79 Zdravko Antonić – n. dj. – str. 487–491 i 513–516.
80 Enciklopedija Jugoslavije 3 –Zagreb – 1958 – »Druga neprijateljska ofanziva« – str. 96–98.
81 Zdravko Antonić – n. dj. str. 516.

oblik rata, to su zahtjevi na liniji ratne saradnje bili stvarniji i »normalniji.« Ratni saveznici traže se i nalaze saglasno realnom položaju i ciljevima.

Višemjesečno djelovanje majora Boška Todorovića, komandanta operativnih edinica istočne Bosne i Hercegovine; Dobroslava Jevđevića, bivšeg narodnog poslanika Samostalne demokratske stranke Svetozara Pribićevića; Ilije Trifunovića Birčanina, bivšeg predsjednika Narodne odbrane, pripremalo je situaciju u znaku mnoštva sporazuma sa Italijanima, koji su u zimskoj fazi rata na prelazu 1941/42. u dobroj mjeri olakšali poziciju četnika. S druge strane, za ratno prijateljstvo Četnika i Italijana sa italijanske strane zaslužni su generali Renco Dalmaco, Alessandro Lusana, Vitorio Ambrosio, Antonio Oksilia, italijanski poslanik kod Vlade NDH Raffaele Cesertano i drugi italijanski zvaničnici.

Glavno područje četničke aktivnosti u pogledu stvaranja sporazuma sa Italianima bila je istočna Bosna. Istovremeno, tu je ova aktivnost bila i najuspješnija. Njen organizator i nosilac bio je major Boško Todorović.

Činjenica da su četnici u određenim situacijama nastojali da konkretnim sporazumima obezbijede italijansku vojno-političku i materijalnu podršku govori da Italijani nisu bezrezervno stajali uz četnike, da italijanska politika prema četnicima nije bila uvijek stabilna. Takvo stanovište činilo je četnike zavisnim od Italijana, kojima je odgovaralo da im se četnici obraćaju za operativnu pomoć i saradnju kada im je to bilo strateški oportuno. Naime, Italijanima je najviše odgovaralo da pomažu četnike kada oni preduzimaju akcije protiv partizana, ali i protiv ustaša.

Izvori potvrđuju da su italijansko-četnički odnosi mahom nosili karakter pregovora, a rijetko sporazuma trajnijeg značaja, za koje su četnici imali primarni interes. Komandant operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, major Boško Todorović, naročito je nastojao da sa Italijanima postigne načelan sporazum, ali sa konkretnim uzajamnim obavezama. Početkom okupatorsko-ustaške januarske operacije on je formulisao »Instrukcije« četničkim oficirima da rade na postizanju Sporazuma za zaštitu srpskog življa od ustaškog i drugog nasilja. Sporazum je predviđao razoružanje svih vojnih ili poluvojnih formacija, osim četničkih, kojima je zadatak da zajedno sa italijanskim formacijama obezbjeđuju zaštitu srpskog naroda u istočnoj Bosni. S druge strane, četnici se Sporazumom obavezuju da neće napadati Italijane sve dok ne budu od njih napadnuti. Oni takođe dopuštaju Italijanima slobodan pristup na njihovu »oslobođenu« teritoriju.[82]

Opunomoćenici komandanta Todorovića radili su na zaključenju »pismenog sporazuma« sa komandom VI armijskog korpusa italijanske vojske. S tim u vezi, Todorović je u jednom obavještenju naglasio da pregovori i Sporazum ne angažuju Vrhovnu komandu, jugoslavensku vladu i redovnu vojsku, već samo četničke jedinice pod njegovom komandom.[83] Major Todorović poslao je 26. I 42. izvještaj Draži Mihailoviću o situaciji u istočnoj Hercegovini i saradnji sa Italijanima. On

82 Zbornik NOR-a – XIV – dok. br. 43 – str. 123/4.
Major Boško Todorović uputio je »Instrukciju« poručniku Milanu Šantiću i p. poručniku Mutimiru Petkoviću za pregovore sa Italijanima.

83 Ibidem – Dok. br. 45, str. 126/7.

ocjenjuje da je »srpski narod u gatačkom i nevesinjskom srezu izložen defetističkoj, antidržavnoj, antisocijalnoj, antimonarhističkoj, antibritanskoj i antičetničkoj propagandi« koju vode komunisti; da su na ovom području »Turci agresivno raspoloženi« i da pale srpska sela i da je naredio »protivnapad na Turke« i »protivpropagandu« za spašavanje Srba od »denacionalizacije i građanskog rata«; obavještava da su četnici zapalili više »turskih sela«, nastavili akcije kod Fazlagića kule i oko Stoca s planom da se okonča »bitka za Hercegovinu istočno od Neretve«. Cilj navedenih akcija je da se »ovaj kraj oslobodi od Turaka«, da se »ovlada delom jadranske obale« i da se vojničkim uspjesima suzbije »svaka neprijateljska i pogrešna propaganda«. Todorović smatra da se »srpsko pitanje« rješava »evakuacijom, istrjebljenjem, prinudnim iselenjem znatnog broja muslimana i katolika«. Tako bi se olakšalo kretanje »naših odreda redovne vojske za operacije u duhu direktiva naše Vrhovne komande«. Izvještaj sadrži i podatke o aktivnosti majora Todorovića na pregovorima sa Italijanima, o čemu je bilo riječi u prethodnom izlaganju. Na kraju, Todorović traži da mu se iz Srbije pošalje nekoliko »energičnih i mladih Srbijanaca, oficira, podoficira, kaplara i redova po mogućnosti dobro naoružanih i da Saveznici bace na četničku teritoriju nešto oružja i municije«.[84]

Krajem januara 1942. major Todorović je dobio izvještaj od svoga opunomoćenika poručnika Mutimira Petkovića o toku pregovora sa Italijanima. Petković obavještava da se u Mostaru nalazi oko 30.000 Italijana i da novi kontingenti stalno pristižu iz Dubrovnika. Prema njegovom zapažanju raspoloženje Italijana prema Srbima nalazi se »na prekretnici usljed pritiska Nijemaca da se likvidira četničko pitanje u BiH«. Ipak, Italijani su izrazili spremnost da ne razoružavaju četnike, što su Nijemci zahtijevali, ali se od njih ultimativno traži da učestvuju u zajedničkim operacijama. Preliminarnim Sporazumom četnici su se obavezali da neće pružati otpor Italijanima prilikom nastupanja u područja koja oni treba da zaposjednu. Na teritorijama koje sada drže, četnici će održavati red i mir. Uvjeren da postavljeni zadatak nadilazi njegove sposobnosti, poručnik Petković je tražio od komandanta Todorovića da dođe na četničku teritoriju, odakle bi zajedno krenuli u Mostar radi zaključenja sporazuma sa načelnikom štaba 6. armijskog korpusa.[85]

Početkom februara, major Todorović upućuje područnim četničkim odredima Obavještenje o toku i karakteru pregovora sa četnicima. Svrha Obavještenja bila je da se uklone nesporazumi i dileme oko pravog značaja pregovora. U Obavještenju Todorović naglašava da je cilj pregovora da se očuva srpsko stanovništvo u srezovima istočne Hercegovine. Italijani su, sa svoje strane, tražili od četnika da u krajevima pod svojom kontrolom održavaju red i mir.[86] Komandant italijanskih trupa u Nevesinju odgovorio je da je saglasan sa dogovorenim preliminarima, a Todorović je zatim utvrdio mogućnost četničkih jedinica u pogledu saradnje sa italijanskim jedinicama na području Hercegovine.[87]

84 Ibidem – Dok. br. 49, str. 133–139.

85 Ibidem – Dok. br. 50, str. 140–142.

86 Ibidem – Dok. br. 53, str. 145/6.
Riječ je o srezovima Foča, Gacko, Bileća, Trebinje, Ljubinje, Stolac, Nevesinje, Mostar i Konjic (na lijevoj obali Neretve).

87 Ibidem – Dok. br. 55, str. 55/6.

Todorović je već raspolagao sa dovoljno podataka da pošalje izvještaj ministru vojske i mornarice generalu Draži Mihailoviću o vojno-političkoj saradnji sa Italijanima i da ga uz to zamoli da vlada podrži političku aktivnost bivšeg narodnog poslanika Dobroslava Jevđevića u istočnoj Bosni, a da ministar pravde Milan Gavrilović, šef Zemljoradničke stranke, preko londonskog radija, u ime kraljevske vlade pozove srpski narod na slogu u borbi za slobodu.[88]

88 Ibidem – Dok. br. 57, str. 154/6.

INTENZIVIRANJE ČETNIČKO-ITALIJANSKE SARADNJE

Pravi motiv i smisao četničke saradnje sa Italijanima dolazio je do izražaja u borbi četnika za vlast protiv partizana. To gledište preovladavalo je prvenstveno u oficirskoj strukturi, koja je graditelj i nosilac četničke strategije. Jedan kapetan u izvještaju svome »bratu« kaže »da je za nas neprijatelj partizan kao i Nemac, odnosno kao ustaše i Hrvati«.[89] Sva četnička situacija izražena je u ovom odnosu. Dangić je tražio od četnika da uništavaju partizane »kao zaklete neprijatelje«, ustaše i Hrvate, a komandant rogatičkog četničkog odreda od svoga »brata« komandanta bataljona traži da organizuje hvatanje partizanskih vođa i istaknutijih partizana–seljaka, pa mu saopštava namjeru da priprema formiranje »specijalnog odreda« četnika za borbu protiv partizana.[90]

Draža Mihailović je od svojih oficira dobivao izvještaje o stanju u istočnoj Bosni u koju je, na zahtjev svojih delegata, upućivao starješinski vojni kadar za pomoć četničkom pokretu. Major Radisav Đurić informiše generala Mihailovića da je u Bratuncu kod Dangića našao stanje u kome se »ne zna ni ko pije ni ko plaća«. U štabu odreda nisu znali ni brojno stanje naoružanih četa, a komandanti su »samostalni« i ne izvršavaju naređenje viših štabova. U materijalnom pogledu »niko nikome ne polaže računa«. Četnici izjavljuju da su pošli u borbu protiv ustaša i neće da se bore protiv partizana »jer su i oni Srbi«. U Vlasenici partizani uzimaju u zaštitu Muslimane od četnika, koji su ih terorizirali i ubijali. Izvještač pita Dražu Mihailovića da li Nijemci i Nedić imaju namjeru da intervenišu u Bosni i obavještava ga da je kapetan Bogdan Dakić povezan sa ministrom unutrašnjih poslova Milanom Aćimovićem i da nastoji da kompromituje Dangića s planom da u narodu stvori raspoloženje za Milana Stojadinovića da bi došao na čelo »nove države kao predsjednik republike«. Đurić smatra da je Dangić bez najosnovnijih vojničkih znanja, ali nastoji da se popularište kod Bosanaca, dok se rijetko čuje ime Draže Mihailovića. Po mišljenju ovog majora, »Bosna za nas predstavlja problem«. Četnicima je, ističe, potreban komandant koji bi raščistio situaciju, pa, s tim u vezi, spominje majora Milana Kalabića, koji je »vrlo energičan«, a kao Bosanac mogao bi »da osvoji bosanski svet«. U zaključku major Đurić upozorava da je u Bosni »potrebna što brža intervencija«.[91]

89 Ibidem – Dok. br. 60, str. 163–165.

90 Ibidem – Dok. br. 63, str. 170–171.

91 Ibidem – Dok. br. 65, str. 173, 182 (26. III 1942).
Autor ovoga izvještaja prigovara Dangiću što je pomogao da se »vođa svih partizana u Bosni i Hercegovini, Rodoljub Čolaković, zvani Roćko, spasi iz ruku Dragoslava Račića, komandanta cerskog četničkog odreda, u kome je Čolaković bio zarobljen kao taoc. »Mislim da je tu Dangić pogrešio, jer ovakav lov nema se svaki dan« (Isto – str. 181).

Približno u isto vrijeme Draža Mihailović je primio izvještaj od Lazara Trklje o vojno-političkoj situaciji u istočnoj Bosni. Prema Trklji, partizani su ovladali komunikacijama u srezovima Rogatica, Vlasenica i Srebrenica, jer četnički seljaci nisu htjeli da se bore protiv njih, izuzev četničkog odreda kapetana Dragoslava Račića. Odredi kapetana Bogdana Dakića pridružili su se partizanima. Trklja kaže da »ova gužva među Srbima« odgovara Nijemcima i ustašama, pa naglašava da bi 500–600 dobrih boraca iz Srbije za kratko vrijeme likvidirali komunističku akciju u spomenutim srezovima. Četnička stvar, ocjenjuje Trklja, ovdje stoji vrlo slabo i moli Dražu Mihailovića da »po stvari bosanske akcije« preduzme što je u mogućnosti.[92]

Dok su četnici u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini, pored pomoći u oficirskom kadru, mogli računati i na podršku četničkih snaga iz Srbije i Crne Gore, četnički pokret u zapadnoj Bosni orijentirao se na domaće boračke formacije. Njegov centar predstavljao je Srpski nacionalni odbor u Splitu na čelu sa Ilijom Trifunovićem Birčaninom, koji je u početku slabo komunicirao sa Ravnom Gorom. Bazu četničkog pokreta činila je trometa Dalmacije, Like i Bosne. Vojnu organizaciju činili su četnički odredi koji su najprije obrazovani na terenu opština Knin, Crni Lug i Bosansko Grahovo. Glavne jedinice bili su pukovi. Na području opštine Bosansko Grahovo osnovan je puk »Gavrilo Princip«, a njegov komandant bio je Brane Bogunović.[93] Pošto su na ovom prostoru bila obrazovana četiri puka, javila se ideja da se formira divizija. Početkom januara 1942. upućen je Proglas srpskom narodu u ime Štaba Dinarske divizije.[94] O njenoj ulozi govori se iscrpno u Elaboratu Dinarske divizije. Ona je nosilac srpske nacionalne ideje, da bi se »ostvarila Srbinova zamisao o stvaranju Velike Srbije«. Prema Italijanima Elaborat traži stav koji treba da bude »povoljan po rad Dinarske divizije«, a prema Nijemcima traži aktivan borbeni odnos. Glavni unutrašnji neprijatelji su ustaše i partizani. U odnosu prema hrvatskom stanovništvu orijentacija je na »nacionalne Hrvate«, od kojih u hrvatskim krajevima treba osnivati hrvatske nacionalne odrede po uzoru na srpske vojno-četničke odrede. Muslimane treba uvjeravati u prijateljski odnos vojno-četničkih odreda, da se ne pokreću od svojih kuća, kako bi ih »u njihovim domovima uništili«.[95]

Dinarsku diviziju činili su pet pukova i dva odreda. Dva puka i jedan odred nastali su u zapadnoj Bosni. Pukom »Gavrilo Princip« komandovao je Brane Bogunović (po zanimanju lugar) sa sjedištem u Bosanskom Grahovu. Pukom »Kralj Aleksandar« komandovao je Mane Rokvić (po zanimanju mehaničar), sa sjedištem u Drvaru. Vojno-četničkim odredom komandovao je Uroš Drenović (po

92 Ibidem – Dok. br. 66 – str. 182–186.
Trklja je tražio saglasnost Draže Mihailovića da na ovom terenu ostane do daljeg razvoja događaja. U ocjeni stanja kod četnika u dijelu istočne Bosne u cjelini se slagao sa majorom Radoslavom Đuričem. Obojicu je Draža Mihailović uputio u istočnu Bosnu sa istim zadatkom (Isto – Napomena 3 – str. 173).

93 Đuro Stanisavljević: »Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj« – Časopis »Istorija XX veka« – Beograd 1962, str. 84.

94 Fikreta Jelić–Butić: »Četnici u Hrvatskoj 1941–1945« – Zagreb 1986, str. 84.
(Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske – NG (Neprijateljska građa), kut. 431 – f. 5.

95 Isto str. 90.

zanimanju učitelj), sa sjedištem u Mrkonjić-Gradu. Glavni zadatak Divizije bio je da vodi borbu protiv ustaša i partizana na prostoru Livno, Bugojno, Jajce, Banja Luka, Lapac, Gračac, Knin, Kistanje, rijeka Krka. Divizija nije imala snage da preduzme operacije protiv partizanske teritorije na dijelu Bosanske krajine, Like, Korduna i Banije.[96]

Italijanski generali koji su komandovali okupacionim snagama u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini bili su graditelji strategije i taktike prema četnicima. U tom pravcu glavnu mjeru dali su komandanti 6. korpusa i Druge armije. Među njima svakako najistaknutiju ulogu imao je i sa najvećim autoritetom na planu italijansko-četničke kolaboracije djelovao je general Mario Roata, komandant Druge armije. Još prije napada na Jugoslaviju, u funkciji zamjenika načelnika generalštaba italijanske vojske, Roatta je bio jedan od organizatora okupljanja italijanskih oružanih snaga u sjevernoj Italiji na jugoslavenskoj granici.[97] Po okončanju rata protiv Jugoslavije, general Roatta komandovao je Drugom armijom, čiji su komandanti mahom bili najistaknutiji generali italijanske vojske. Zbog neskrivene germanofobije i pročetničke orijentacije, Roatta je često dolazio u nesporazume sa njemačkim generalima u NDH. Ovaj general ispoljavao je naklonost prema četničkim stavovima da bi širenje italijanske okupacije na cijelu BiH bilo najbolje rješenje za srpsko stanovište. U toj zemlji Italijani su gajili ambiciju koja u datim okolnostima nije bila ostvarljiva, a četnici su morali da se zadovolje realnom italijanskom vojno-političkom podrškom, često promjenljivom i zavisnom od njemačkih zahtjeva prema Italijanima u pogledu njihovog učešća u zajedničkim ofanzivnim operacijama. General Roatta bio je centralna ličnost koja je utvrđivala taktiku prema četnicima. Nju je u svakoj prilici diktirao interes italijanskih okupacionih formacija. U memorandumima upućenim načelniku generalštaba italijanske kopnene vojske krajem januara i početkom februara 1942. generalu Ambrosiu, Roata je polazio od stajališta da hrvatskim kvislinškim snagama i partizanima protutežu predstavljaju četnici, usljed čega treba sa njima generalno računati. General Ambrozio smatrao je da italijanska politika prema Hrvatima treba da pokazuje što više lojalnosti – »ni neodlučnost, ni slabost, a čvrstu ruku ako treba«. Rukovodeći se ovom politikom prema NDH, Roatta je ocjenjivao da je potrebno izbjegavanje svakog pregovaranja sa četnicima, a u izvjesnim situacijama odobravao je s njima kontakte. Svoju četničku taktiku Roatta je zasnivao na uvjerenju da oni zaslužuju podršku zavisno od njihovog angažovanja u protivpartizanskim akcijama; od četnika treba zahtijevati da se ne bore protiv hrvatskih oružanih snaga i hrvatske vlasti; četnicima valja dopustiti da u operacijama protiv komunista »pokolju jedni druge« i, napkon, angažovati ih da djeluju paralelno sa Italijanima i Nijemcima. Za generala Roattu bilo je bitno da na njegovoj teritoriji djeluju u italijansku korist. To je bio lajt-motiv ovoga generala za kolaboraciju sa četnicima.

96 Zbornik NOR-a XIV – 1 – Dok. br. 120, str. 421/2.
»Rukovodstvo u Splitu, ne slabeći rad na učvršćenju četničkih pozicija u samom gradu, prebacilo je težište delovanja na Hercegovinu i Dalmaciju, i preko njih na zapadnu Bosnu i Liku« – (Đuro Stanisavljević, n. dj., str. 101).

97 Jozo Tomasevich, n. dj., str. 40.

S druge strane, kao slabija i zavisna strana, četnici su koristili sve mogućnosti koje im je pružala taktika generala Roatte.[98]

Plima ustaničkog pokreta u zapadnoj Bosni (Bosanskoj krajini) u jesen 1941. proizvela je pet krajiških narodnooslobodilačkih partizanskih odreda (NOPO), čiju je borbenu bazu činio srpski seljački elemenat. Njihov rast prekinuo je prodor italijanskih trupa koji je, pod uticajem zime, siromaštva i gladi pokrenuo procese osipanja njihovog boračkog sastava. Najstabilniji elemenat nastojao je da održi borce na okupu koliko je to bilo moguće i da u sklonitijim selima čuva vezu sa narodom, u kome je dominiralo raspoloženje za privremeni prekid borbe. Takvo stanje išlo je u prilog pročetničkim elementima koji su imali podršku Italijana. Čak i u centrima partizanskog pokreta kao što je bio Drvar, vlast su zadobili tzv. »italijanaši«. U području Podgrmeča pročetničke tendencije izrazitije su izbile na površinu. Ovakvo stanje neki historičari objašnjavaju djelovanjem i upadima ustaša, »zavedenošću« Hrvata i Muslimana, njihovom protivsrpskom orijentacijom, a srpski nacionalistički faktor svode na uzak krug, odnosno »pojedine šoviniste iz reda trgovaca, velikosrpskih agenata« iza kojih je stajao »kolebljivi«, »neupućeni srpski živalj«. Ovi elementi tretiraju se u nopovskoj historiografiji kao inspiratori i organizatori »četničke izdaje« NOP-a,[99] pa se na taj način, sa ovakvim »objašnjenjima« stavlja znak jednakosti između ustaničkog i narodnooslobodilačkog pokreta. U svih pet krajiških NOP odreda, procesi »četničke izdaje« izražavali su duboku krizu ustanka, a treći i četvrti NOP odred, zahvaljujući tzv. »neprijateljskim« uticajima, kao i djelovanju pridošlih Dražinih i Dangićevih oficira, postali su povoljno poprište i aktivna baza vojno-četničkih organizacija. Plimu ustanka smjenjivala je oseka, koja će prvobitno ustaničko područje razdvojiti na dvije nestabilne teritorije: četničku i partizansku. Zavisno od opšteg vojno-političkog položaja u BiH, one će mijenjati postojanost: jedanput će jedna biti veća i stabilnija, da bi zatim postajala prolazna, »ničija« zemlja.

Vojno-politička situacija na istočnom području BiH razlikovala se od ove u Bosanskoj krajini, ali je razvoj u međunarodnom i unutrašnjem položaju pod kraj 1941. i početkom 1942. pokazao da je plimu počela da smjenjuje oseka i da ova promjena donosi strukturalne preobražaje. Neizdiferencirani ustanički pokret profilira se i formira u dva suprotna ratna pravca sa različitim odnosima prema okupatorima, od kojih je jedan, nopovski, opredijeljen antiokupatorski, pa je izložen pritisku okupatora i prookupatorskih snaga do potpunog uništenja, a drugi ima protektorat jednog i traži toleranciju drugog za ponuđenu kolaboraciju. Okupatorsko-ustaška januarska ofanziva ubrzavala je unutrašnje diferenciranje ustaničkog pokreta, koje je imalo svoje unutrašnje motive, materijalne i političke.

98 Isto, str. 196/7.
Zbog kolaboracije sa četnicima Italijani su, kako je pisao general Roata u svojim memoarima, često dobivali proteste državnih vrhova iz Berlina i Zagreba. Napokon, Italijani su morali da prihvate njemačko stanovište. – (Isto, str. 197).

99 Vidjeti: dr Dušan Lukač, n. dj., str. 277–373.
Nije potrebna dublja analiza da se u navedenim tumačenjima ne prepozna tradicionalno gledište srpske historije: srpski narod nikoga ne ugrožava, a njega ugrožavaju svi (susjedi); on se uvijek brani i bori za svoju slobodu, a nikome ne oduzima pravo na nacionalnu slobodu.

Fenomenima zime, gladi, siromaštva pridružila su se stradanja koja su izazvale okupatorske represalije i sankcije zbog partizanskog otpora pohodu i mjerama pacifikacije.[100]

Iz dileme: nastaviti borbu ili sačekati povoljan trenutak za borbu u relativno širokim ustaničkim masama preovladavalo je raspoloženje i uvjerenje da se treba pomiriti sa stvarnošću okupacije i da najviši nacionalni interes nalaže da se sačuva biološki opstanak srpskog naroda, čiju sudbinu komunisti svojim intransigentnim stanovištem podređuju težnji za vlašću. Tako su partizani, u ime srpske budućnosti, proglašeni nacionalnim neprijateljem broj 1, pa su četničke vođe najavile da su dopuštena sva sredstva koja vode njegovom uništenju. U partizanskim odredima otpočela je kampanja izazivanja pučeva, likvidacije komandnog kadra, prvestveno članova Komunističke partije u njegovom sastavu, što je bilo praćeno prelaženjem čitavih jedinica u četničke odrede. Nisu bili rijetki primjeri da su komandiri partizanskih četa i komandanti bataljona bili predvodnici pučeva i razbijanja partizanskih formacija. Kao što također nisu bile rijetke pojave da su se čitave četničke jedinice sa kompletnim naoružanjem predavale italijanskim štabovima.[101]

Ovome procesu doprinijeli su i mnogi rukovodioci partizanskih jedinica u istočnoj Hercegovini kampanjom protiv tzv. »pete kolone«, koja se navodno regrutovala iz srpskog kulačkog elementa. Ponesene zabludom da je kraj rata blizu i pobjeda SSSR-a i saveznika na pragu, hercegovački komunisti ubrzano su, metodom terora, pripremali uspostavljanje sovjetskog društva. Tako je kampanja za »klasnu čistoću« partizanske vojske u proljeće 1942. istočnu Hercegovinu pretvorila u četničko područje uglavnom očišćeno od partizana.[102]

Stav četnika da neće da se bore protiv partizana jer su i oni Srbi, preobratio se u opredjeljenje partizana da neće da ratuju protiv četnika, jer su i jedni i drugi Srbi. Shvatanja četnika da su partizani njihovi glavni neprijatelji, smijeniće shvatanje komunista da su četnici prvi neprijatelji NOP-a. Srpski narod morao je da nosi žig dvojakog »neprijatelja«. Jedan put su mu ga udarali četnici, drugi put partizani–komunisti.

Tokom januarske ofanzive bili su obrazovani tzv. dobrovoljački odredi od onog srpskog seljačkog elementa koji je »patriotski« motiviran, obmanjivao spremnošću da se bori protiv okupatora, ali odbijao da prihvati partizansku disciplinu i komandu. To je bio sastav koji se politički nalazio između četnika i partizana, po mnogim svojstvima bliži četnicima. Kada su u proljeće Nijemci i ustaše reokupirali prostor istočne Bosne primjenjujući teror prema srpskom narodu (pljačkanje domaćinstava, paljenje sela, ubijanje civilnog stanovništva), a partizanski odredi usljed četničkih pučeva počeli da se raspadaju, dobrovoljački odredi, ne ispalivši ni metka protiv okupatora, rasprsnuli su se kao mjehur od sapunice. Mahom su se pridružili četnicima.[103]

100 Dr Rasim Hurem: »Kriza Narodno-oslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1941–1942.« Sarajevo, 1972., str. 221/2; 227.

101 Isto, str. 230–233; 237.

102 Isto, str. 225–229.

103 Isto, str. 233/4.

Na prostoru istočne Bosne i istočne Hercegovine u proljeće 1942. partizani su doživjeli težak poraz, koji nije donio i njihovo uništenje. Kriza ustaničkog pokreta razriješena je na taj način u korist četnika, koji će tokom rata, relativno dugo, imati prevlast u istočnoj Bosni i Hercegovini. To će im omogućiti još jedna važna komponenta koja je uticala na razvoj vojno-političkih odnosa u BiH.

Kao što se vidi iz prethodnog izlaganja, na ustaničkom području BiH ustaška vlast bila je manje-više ukinuta. Najveći dio bosanskohercegovačke teritorije nalazio se pod vlašću četnika i partizana. Međutim, odlučno antikomunističko opredjeljenje četnika izazvalo je pomjeranja i promjene u četničko-ustaško-domobranskim odnosima. Zajedničko protivpartizansko stanovište uticalo je na omekšavanje i slabljenje ustaško-četničkog neprijateljstva. Antikomunizam ustaša i četnika djelovao je u smislu korigiranja njihovih odnosa. Ustaško vođstvo bilo je inicijator da se otvore direktni kontakti između predstavnika jednih i drugih. Tome su prethodili opatijski i ljubljanski pregovori njemačkih, italijanskih i ustaških predstavnika održanih početkom marta koji su, pored ostalog, razmatrali i pitanje odnosa prema četnicima. Nijemci su dopustili mogućnost pregovora sa četnicima, pošto je vlada NDH već imala s njima kontakte. Italijani su u tom smislu prednjačili, pa su sada zajedno djelovali kod ustaškog režima da prihvati politiku tolerisanja Srba u NDH. Krajem marta vlada NDH odlučila je da povede pregovore sa četnicima. Motiva je bilo dovoljno i na jednoj i na drugoj strani da se uzajamni odnosi regulišu na nov način – pregovorima.

ČETNIČKO-USTAŠKI SPORAZUMI

Izložen pritisku Grmečkog protučetničkog bataljona, Uroš Drenović, komandant četničkog odreda »Petar Kočić«, odlučio se na Sporazum sa predstavnicima vlasti NDH u Mrkonjić-Gradu 25. aprila 1942. Iz cjelokupnog teksta ovog sporazuma Lukač izdvaja stavove koji određuju da će oružane snage NDH zajedno sa četnicima »poništavati komunističke bande«; da se svim pravoslavnim stanovnicima garantuje vjerska ravnopravnost i jednakost pred zakonom; da će sve akcije u cilju uništavanja »komunističkih bandi« sporazumno naređivati zapovjednici hrvatskih i četničkih oružanih snaga.[104] Poslije Drenovića, sličan sporazum sa predstavnicima vlasti NDH potpisao je u ime četničkog puka »Manjača« u Banjoj Luci 14. maja 1942. Vukašin Marčetić. U ovom sporazumu sadržani su novi stavovi, kao npr. da »pripadnici četničkih postrojbi na prostoru Ključ–Varcar Vakuf–r. Vrbas–r. Sana izjavljuju privrženost i odanost Državi Hrvatskoj« i da na tome prostoru »hrvatske državne vlasti uspostavljaju faktičnu redovitu vlast i upravu«.[105]

Pošto je konstatovao da su poslije sporazuma sa Drenovićevim odredom predstavnici organa NDH sklopili sporazume sa ozrenskim, trebavskim i zeničkim četničkim odredom, dr Rasim Hurem zaključuje da su navedenim sporazumima četnici na svojim područjima priznali suverena prava NDH i kao njeni državljani izrazili joj privrženost, a njenom poglavaru lojalnost i odanost. Istovremeno, ovim sporazumima NDH se, utvrđuje dr Hurem, odrekla vlasti nad datim područjima pod kontrolom četničke vlasti. Zaključenim sporazumima prekinuta su uzajamna neprijateljstva između četnika, s jedne, i ustaša i domobrana, s druge strane. Na taj način njihove jedinice, oslobođene međusobnih sukoba, mogle su sve raspoložive snage okrenuti protiv partizanskih formacija.[106]

Na temelju analize ovih sporazuma, američki historičar hrvatskog porijekla Jozo Tomasevich zaključuje da su obje strane bile motivisane »opasnošću od naoružanih partizanskih bandi«; da su Nijemci, zbog svoje usmjerenosti protiv

104 Dr Dušan Lukač – n. dj. – str. 431/2.
Integralni tekst Sporazuma objavljen je u Zborniku NOR-a, T XIV – knj. 1 – Dok. br. 74 – str. 216–218.

105 Isto str. 434.
Na konferenciji četničkih odreda 7. juna 1942. Vukašin Marčetić naveo je sljedeće razloge zašto je napravio sporazum sa Hrvatima: 1. Zaštita srpskog naroda; 2. Oslobođenje onih Srba koji su »trunuli po hrvatskim tamnicama«; 3. Dobivanje municije od Hrvata koja će nam »izgleda trebati baš za njih«. (Zbornik NOR-a, XIV – 1 – Dok. br. 100, str. 313.

106 Dr Rasim Hurem – n. dj. – str. 214–216.
U Zborniku NOR-a XIV – 1 – objavljen je dokument pod brojem 89 o sporazumu ozrenskog, trebavskog i odreda »Kralj Petar II« sa predstavnicima NDH o saradnji u borbi protiv NOP-a u istočnoj Bosni, potpisan 28. maja 1942. Sporazum sadrži 7 odredaba, kojima se konkretno regulišu uzajamne obaveze. (str. 276–280).

partizana, podržavali ove ugovore kao i iz razloga što su smanjivali angažovanje njihovih trupa i posebno što su predstavljali elemenat pacifikacije ratnih područja. Sporazumi su, smatra Tomasevich, na odreden način bili dokaz neuspjeha politike NDH, njene vojne i političke nemoći da svojim snagama uguši ustanak, koji je rezultat njene protivsrpske politike. Srbi su, tvrdi on, podržavali sporazume ukoliko su im pružali zaštitu od ustaša. Britanci su od četnika tražili da obustave kampanju protiv partizana i da otpočnu borbu protiv oružanih formacija sila Osovine.[107]

Fikreta Jelić–Butić postavlja tezu da je poglavnik NDH dr Ante Pavelić stajao iza hrvatskih dogovora sa četničkim vodama da se sklopi sporazum o borbenoj saradnji protiv partizana. Već je u martu 1942, poslije opatijskog i ljubljanskog savjetovanja, Pavelićev povjerenik kod II italijanske armije dr Vjekoslav Vrančić preduzeo akciju za postizanje sporazuma sa četničkim predstavnicima Dobroslavom Jevđevićem, Radmilom Grđićem i Novicom Kraljevićem. Značajno je da je ova inicijativa vođena sa znanjem njemačkih i italijanskih vojnih vrhova u NDH, sa znanjem opunomoćenog generala Edmunda Gleza fon Horstenaua i komandanta II italijanske armije generala Maria Roatte.

Opšte gledište je da je jačanje NOP-a u NDH bilo presudan činilac koji je uticao na četnike da prihvate hrvatsku inicijativu za sporazum. Obostrani interes i težnja četnika i ustaša govorili su u prilog zajedničkog suprotstavljanja oružanim snagama NOP-a. Zakrvljeni protivnici preobratili su se u saradnike. U novim odnosima četnici su nastojali da osiguraju autonomnu poziciju, da obezbijede izvjesnu samostalnost u inicijativama i ponašanju. Radije su stupali u pregovore i sklapali sporazume sa predstavnicima domobranstva i oružništva nego su ustašama. Među četničkim dokumentima iz juna 1942. pronađena je direktiva štaba Draže Mihailovića kojom se četnička Vrhovna komanda ograđuje od sporazuma koje su četnici potpisali sa ustaško-domobranskim predstavnicima. Četnički postupak se osuđuje, pa se naglašava da sporazum nije bio dopušten, iako je, kaže se, u svakom primjeru bio iznuđen teškim položajem srpskog naroda.[108]

Razmatrajući pitanja četničko-ustaške saradnje u Bosni pod okriljem Nijemaca, Jovan Marjanović zaključuje da su četnici od sporazuma imali glavnu korist u snabdijevanju sa municijom i vojnom opremom kod hrvatskih oružanih formacija, dok su Nijemci i ustaše izvlačili ekonomsku korist putem razmjene dobara koja je postala šira i raznovrsnija.[109]

Jedan od članova Mihailovićevog političkog vodstva, višegodišnji prvak jugoslavenskih socijalista, dr Živko Topalović, objašnjava »ustaško-četničke« sporazume nesposobnošću i nemoći Vlade NDH da sama savlada »srpski narodni ustanak«, pobunu protiv NDH. »Jedini izlaz (za Vladu NDH moja primjedba) bio je, piše Topalović, vojna i politička kapitulacija, sklapanje s njima (tj. sa ustanicima – moja primjedba) oružanog primirja i podela vlasti nad teritorijom ustanika i hrvatske države«. »Tako je već početkom 1942. NDH u Bosni zamrla«. Topalović

107 Jozo Tomasevich – n. dj. – str. 207–210.
108 Fikreta Jelić–Butić: »Četnici u Hrvatskoj 1941–1945« – Zagreb – 1986 – str. 108–114.
109 Jovan Marjanović – n. dj. – str. 248.

svoja razmatranja ustaško-domobransko-četničkih sporazuma formuliše u stavu: »Suština sporazuma jeste da ustanici formalno priznaju vlast države Hrvatske, ali da ostaju pod oružjem i sami vrše vlast na području svoje planine«.[110]

Rijetki su historičari koji su se bavili zbivanjima u BiH tokom Drugog svjetskog rata u razdoblju okupacije i vlasti NDH, koji nisu ispoljili interesovanje za ustaško-četničke sporazume sklapane u 1942. godini. Ovi sporazumi neosporno označavaju preokret u odnosima između NDH i četničkog pokreta u Hrvatskoj, kao i u BiH. Iako su pučevi veoma oslabili partizanske snage u istočnoj Bosni i Hercegovini, tako da je u Hercegovini u pet od šest partizanskih odreda ostalo svega oko 600 boraca,[111] NOP na prostoru BiH bio je još uvijek dovoljno snažan da je opasno ugrožavao i ustaško-domobranske i četničke formacije. Ustaška propaganda poistovjećivala je partizane sa četnicima, a četnička propaganda partizane sa ustašama, Muslimanima i Jevrejima, uvijek sa ciljem da kod Hrvata suzbije tendencije pozitivnog odnosa prema partizanima, odnosno kod Srba pristupanje u partizanske jedinice.[112] Takva propaganda mogla je da ima relativno efektivan uticaj do ustaško-četničkih sporazuma. Poslije ovih sporazuma protivpartizanska propaganda ustaškog i četničkog porijekla sukobljavala se sa stvarnošću, koja se nije dala krivotvoriti. Stoga nije slučajno što četnički vojvoda Birčanin pravi plan ofanzive protiv partizana u pravcu zapadne Bosne da bi se ostvarilo povezivanje srpskih teritorija od Srbije do Slovenije.[113] U svakom slučaju, ova Birčaninova ideja govori o snazi partizanskog pokreta koji nije sahranjen u pučevima, niti su ga sporazumi lišili razvoja i perspektive.

Tamo gdje su sklopljeni, ustaško-četnički sporazumi prekinuli su uzajamna neprijateljstva ustaša, odnosno domobrana i četnika i na taj način povećali njihove borbene efektive protiv partizana. U tome je njihov vojni značaj. Sporazumi su, međutim, imali i relevantan politički značaj jer su četnici priznali suverenitet NDH, a vlasti NDH su legalizovale četnički pokret. U tome je smisao ocjene da su ovi sporazumi predstavljali izuzetan fenomen.[114] Pa ipak, oni nisu označili kraj ustaškim nasiljima protiv Srba, niti četničkim zlodjelima nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom. Pogotovo u krajevima u kojima je preovladavala vlast jednog od potpisnika sporazuma, kao i područjima gdje nije ni došlo do sklapanja sporazuma.

Okolnost da se štab Draže Mihailovića ogradio od ovih sporazuma kao da govori o autonomnom ponašanju i stanovištu bosanskih četnika kada je u pitanju neosporno značajan vojno-politički akt. Nema podataka da su se bosanski četnici

110 Dr Živko Topalović: »Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji« – London – 1964 – str. 36/7. (Njegova (tj. četničkog odreda – pr. E. R.) planina ustvari je bila njegova država... Planina i srpsko naselje u njoj ostajali su kroz vekove isti, dok su se po ravnicama i gradovima menjale vlasti kao u nekoj tuđini – srpska, hrvatska, bosanska, nemačka, mađarska, jugoslovenska itd« – n. dj. – str. 35/6).

111 Jozo Tomasevich – n. dj. – str. 151.

112 Branko Petranović – n. dj. – III – »Istoriografija i revolucija« – Beograd – 1984 – str. 227.

113 Fikreta Jelić–Butić – n. dj. – str. 146.

114 Branko Petranović: »Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945« – I – Beograd – 1983 – str. 362.

opredijelili za ovaj korak protiv volje vojnog ministra u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi u vrijeme kada se uz propagandnu aktivnost britanskih zvaničnih faktora i javnosti o Draži Mihailoviću stvarao mit heroja u protivosovinskom svijetu, oko koga treba da se okupi sve što je u Jugoslaviji protiv okupatora.[115] Ni takav autoritet Draže Mihailovića nije mogao da odvrati bosanske četničke vođe od saradnje sa oružanim snagama NDH u borbi protiv partizana, koje su i bosanske četničke vođe kao i sam Draža Mihailović proglašavali i tretirali kao smrtne neprijatelje srpskog naroda. Nema takođe podataka da je štab Draže Mihailovića preduzimao praktične korake da bi natjerao bosanske četnike da odustanu od potpisanih sporazuma. Čini se da je bosanski »incident« neuvažavanja vojnog vrha ostao na protestu u znaku »ograđivanja«. Bosanski četnici nastavili su borbu protiv partizana u taktičkom »savezništvu« sa ustašama i domobranima, a štab Draže Mihailovića produžio je da traži mogućnosti dodira i dogovora sa Nijemcima i da podržava saradnju sa Italijanima u borbi protiv »zakletih« neprijatelja srpskog naroda, komunističkih partizana. U tom pogledu, identično svojoj Vrhovnoj komandi, ponašali su se i bosanskohercegovački četnici. Uostalom, i Britanci su znali da snage Draže Mihailovića kolaboriraju sa italijanskim okupatorom i dijelovima snaga NDH na području pod kontrolom Nijemaca, ali su od njega tražili da prestane da kolaborira sa Italijanima i kvislinškim režimima.[116]

U Bosni i Hercegovini je nastavilo da se mrsi klupko vojno-političkih odnosa. Svi postojeći faktori su ga zaplitali. Historičari i publicisti su ih po svojoj šemi razjašnjavali i tumačili. Dok su, braneći se pred okupatorima, četnici za ustanak činili odgovornim komuniste, neki historičari su ustanak bosanskih četnika ocjenjivali kao akt »samoodbrane«, koju su preduzeli tzv. »narodni četnici« i koja je odnijela takođe hiljade nevinih života Muslimana i Hrvata.[117] Oštrinom vjerskog i nacionalnog antagonizma, čiji su korijeni »od iskona,« obrazlaže se izostanak borbe protiv okupatora, koji začuđeno i ravnodušno posmatraju ustaške zločine i četničke odmazde. Ogrezla u nacionalizmu, ova historiografija kao da spašava okupatore od odgovornosti za ustaški genocid nad nevinim srpskim stanovništvom, da bi istovremeno četničke osvete nad Muslimanima i Hrvatima opravdavala nuždom samoodbrane, načinom borbe za biološki opstanak. Uzročnik »verskog rata« samo je jedna strana, to je NDH, čija se pojava ne dovodi u vezu ni sa okupatorima, ni sa prethodnom jugoslavenskom državom, ni sa velikosrpskom hegemonijom u njoj. Uprkos bezbrojnim dokumentima i dokazima o četničkoj kolaboraciji sa okupatorima, kategorički se tvrdi da bosanski četnici nisu služili okupatorima (ni sami četnici to nisu krili), već su pokazali sposobnost da se »prilagođavaju« okupaciji.[118]

U bosanskom slučaju sporazum dvojice uvijek je išao na račun trećeg, neizbježno protiv Bosne. Ustaško-muslimanska kolaboracija donijela je tragediju Srbima, kojima je ustanak pod četničkim vođstvom predstavljao ne samo odbranu,

115 Jozo Tomasevich – n. dj. – str. 137; 244.
116 Isto, str. 259–260.
117 Dr Đoko Slijepčević – n. dj. – str. 441.
118 Dr Živko Topalović – n. dj. – str. 46.

već i priliku za osvetu i odmazdu. Jedan zločin proizvodio je drugi. »Samoodbrana« se pretvorila u svoju suprotnost, u nasilje. Da bi imali Muslimane u savezništvu, ustaše su ih proglasili »cvijećem hrvatskog naroda« sa namjerom da budu u prvim koljačkim redovima, pa je takva ustaška namjena bila četnicima dodatna motivacija za četnički rat »za krst časni i slobodu zlatnu«, »za kralja i otadžbinu«. Ustaško-četnički sporazumi značili su sporazum druge dvojice na račun trećeg. Ustaše su prepustile Muslimane četničkom nožu.

Karakteristično je da su sporazumi između ustaša i četnika sklopljeni u vrijeme kada su partizani trpjeli poraze u svim dijelovima BiH. Na meti ustaša i četnika nalazili su se partizani, ali ne zbog svoje tadašnje već zbog svoje buduće snage. Sve okupatorsko-ustaške ofanzive, preduzete protiv partizana, nisu ostvarile postavljeni cilj da budu uništeni. Sporazumi su sklopljeni u uvjerenju njihovih inicijatora i potpisnika da bi zajedničkim snagama ustaša, domobrana i četnika partizani bili dotučeni. To, međutim, nije moglo odvratiti četnike da sada, sa sigurnim zaleđem koje su im držale ustaše i domobrani, ne nastave kampanju terora protiv Muslimana. Štaviše, ustašama su sporazumi sa četnicima dobro došli, jer su sada, kao državljani NDH, četnici prestali da vrše nasilja nad hrvatskim stanovništvom, a ustaše im nisu pružale otpor da produže sa progonima i uništavanjem Muslimana. Izjave četničkih vođa da su partizani glavni, zakleti neprijatelj Srba, nisu zaustavili četničke odrede da pale muslimanska sela i ubijaju nezaštićeno muslimansko stanovništvo. Tako su četnici postupali i sa hrvatskim stanovništvom kada nije imalo zaštite hrvatskih oružanih jedinica. U jednom izvještaju Draži Mihailoviću major Petar Baćović saopštava da je »u operacijama na Prozor zaklano preko 2.000 šokaca i muslimana.«[119] Muslimani su, međutim, bili glavne žrtve četnika. Lazar Trklja je u jednom izvještaju pisao: »Levu obalu Neretve smo radikalno raščistili; izgubili smo 10.000 Srba, ali smo zato uništili preko 40.000 Muslimana«.[120] Za tragediju Muslimana u Foči muslimanski međudruštveni odbor »Spas« smatrao je odgovornim hrvatske vojno-političke organe, koji, navodno, nisu pokazali spremnost da zaštite Muslimane.[121]

Među četničkim vođama često se isticalo da kod Srba »u narodnoj duši postoji neizmenljiva svest da više nema zajedničkog života sa Muslimanima« i da ni njihov autoritet ni napori koje ulažu ne mogu s tim u vezi ništa da promijene.[122] Primjeri da muslimanski intelektualci u izvjesnim sredinama ispoljavaju spremnost da sarađuju sa četnicima uticali su na izvjesne četničke prvake da se založe za toleranciju prema Muslimanima, ali su ostali na pokušajima i bez rezultata, jer se, po njihovom uvjerenju, »srpske i muslimanske mase mrze infernalno«, pošto je kod Srba, navodno, »formirana svest da im više nikada nema zajedničkog života sa Muslimanima.«[123] Na primjere kada partizani pružaju zaštitu ugroženom muslimanskom stanovništvu, u četničkim krajevima reagiralo se upitnim stavom kako

119 Vladimir Dedijer–Antun Miletić – n. dj. – str. 233.
Dr Živko Topalović – n. dj. – str. 76.
120 Dr Živko Topalović – n. dj. – str. 75.
121 Vladimir Dedijer–Antun Miletić – n. dj. – str. 205/6.
122 Zbornik NOR-a – XIV – 1 – Dok. br. 130 – str. 469.
123 Ibidem – Dok. br. 114 – str. 403/4.

»srpska vojska« (tj. partizani moja primjedba) »može da čuva Turke?«[124] Zaslužuje da se spomene primjer sa konferencije četničkih odreda istočne i zapadne Bosne (početkom jula 1942.) na kojoj je u diskusiji o Muslimanima izneseno gledište da Muslimani u većini nisu vršili nikakva nasilja prema Srbima, da treba pronaći i kazniti samo one Muslimane čija se krivica nesumnjivo može dokazati.[125] Četnici mahom nisu tražili dokaze o »krivici« Muslimana. Kapetan Pavle Đurišić, Crnogorac, komandant limskih četničkih odreda, izvijestio je Dražu Mihailovića da je u jednom mahu, na području pljevaljskog, čajničkog i fočanskog sreza »poginulo oko 200 odraslih Muslimana, od kojih je jedan broj bio naoružan, a ubijeno oko 8.000 žena, djece i staraca«.[126]

124 Kao pod 120) – str. 30.

125 Kao pod 122 – Dok. br. 115 – str. 407.

126 Dr Radoje Pajović: »Kontrarevolucija u Crnoj Gori, četnički i federalistički pokret 1941–1945« – Cetinje, 1977, str. 313.
Jozo Tomasevich – n. dj. – str. 233 (Autor piše da su u istoj akciji četnici Pavla Đurišića ubili oko 1200 muslimanskih boraca i oko 8000 staraca, žena i djece. Pajović navodi cifru od 300 ubijenih odraslih Muslimana.)
Branko Petranović – n. dj. – I – str. 360.

POKUŠAJI MUSLIMANSKO-ČETNIČKE SARADNJE

Izvjestan, manji broj Muslimana, intelektualaca »jugoslavenskog« opredjeljenja, računao je da bi saradnjom sa četnicima moglo da se zaštiti muslimansko stanovništvo od četničkih nasilja i »osvete«. U tom pogledu naročito se isticao dr Ismet Popovac, ljekar iz Nevesinja, pa se više puta obraćao Draži Mihailoviću obećavajući da će se u određenim hercegovačkim područjima (Konjic, Nevesinje, Stolac, Mostar) u tom pravcu aktivirati među Muslimanima. U najvećem broju slučajeva četničke vođe nisu imale povjerenje u izjave i prijedloge ovog muslimanskog ljekara, ocjenjujući da je njegov glavni cilj da zaštiti Muslimane i liši ih odgovornosti, a ne borba za »srpsku stvar« i srpski narod. Njihovo stanovište je bilo da treba sve učiniti da Muslimane međusobno zavade i na taj način da ih iskoriste za četničku stvar.[127] Ipak, dr Popovac je bio uporan u pismima Draži Mihailoviću u kojima ga je izvještavao o svojoj aktivnosti i aktivnostima svojih političkih prijatelja i saradnika. Jedan od njegovih glavnih ciljeva, kako je pisao vođi i komandantu četničkog pokreta, bio je da Muslimane odvoji od NDH i da ih, zatim, uključi u borbu protiv ustaša. Istovremeno, izvještavao je Dražu Mihailovića da radi na stvaranju sloge između muslimana i pravoslavnih i na obrazovanju muslimanskih četničkih jedinica.[128] Na mnoga od pisama koja mu je dr Popovac upućivao, Draža Mihailović nije odgovorio, ali je u Uputstvu svojim najbližim saradnicima o odnosu prema Muslimanima izložio svoje stanovište. Od Muslimana »jugoslavenske« orijentacije Draža Mihailović je tražio da pristupe obračunu sa muslimanskim ustašama, a od četničkih komandanata da s njim što više taktiziraju dok se izvode operacije protiv komunista.[129] U duhu Mihailovićevih uputstava major Baćović je smatrao da treba obustaviti rad na formiranju muslimanskih četa, jer to »kod Srba više škodi nego što kod Muslimana koristi«. Stoga je spriječio naoružavanje Muslimana, ali je nastavio »taktiku saradnje negdje otvorenije, a negdje slabije.«[130] Analizirajući opštu političku situaciju u BiH, Baćović i Jevđević u izvještaju Draži Mihailoviću naglašavaju da je pitanje Muslimana »delikatno«. Po njihovom mišljenju, situacija zahtijeva da se prema Muslimanima slijedi taktika »prividne saradnje« u zonama gdje su oni »još jaki« i gdje ih Nijemci favorizuju, a u pogledu generalne linije od »jugoslavenski« orijentiranih Muslimana treba zahtijevati da formiraju muslimanske četničke jedinice sa zadatkom da preduzimaju borbene akcije protiv ustaša, kako muslimana tako i katolika, i da na taj način potvrđuju svoju privrženost četničkom pokretu.[131]

127 Zbornik NOR-a – XIV – 1 – Dok. br. 151 – str. 566.
128 Ibidem – Dok. br. 186 – str. 687.
AVII – Beograd – Ča – 5/7–1; k. 226.
129 Ibidem – Dok. br. 175, str. 658/9.
130 Ibidem – Dok. br. 199, str. 734.
131 Ibidem – Dok. br. 162, str. 595/6.

»Prividna saradnja« služila je ustvari četničkom vrhu za obmanjivanje Muslimana da je praksa istrjebljivanja odbačena i da se neće ponoviti. Rezultat muslimanske pročetničke inicijative i promuslimanske četničke politike izrazio se u činjenici da je namjera za stvaranje Muslimanske nacionalne vojne organizacije (MNVO) u sastavu četničke Jugoslavenske vojske u otadžbini (JUVO) ostala među arhivskim papirima kao svjedočanstvo jedne izrazito apsurdne politike.

Ako je u pitanju odnosa prema Muslimanima među četnicima vladala opšta saglasnost, četničke vođe u BiH nisu se u svemu slagali sa stavovima Draže Mihailovića i njegovih delegiranih saradnika na području BiH. Još od upućivanja oficira iz štaba Draže Mihailovića na Ravnoj Gori u istočnu Bosnu sa planom da se četnički pokret objedini i obuhvati jedinstvenom komandom, među bosanskim četničkim vođama ispoljile su se izvjesne rezerve prema oficirima. Bila je to svojevrsna manifestacija nepovjerenja seljaka prema gospodi. Vodeći bosanski četnici nisu bili spremni da komandu nad četničkim odredima, koje su oni stvorili, predaju u ruke vojnih starješina koje oni nisu poznavali ni priznavali kao nadređene autoritete.

OSNIVANJE GLAVNOG ŠTABA BOSANSKIH ČETNIČKIH ODREDA

Više od godinu dana od početka ustanka četnički odredi djelovali su nepovezani štabom bosanskohercegovačkog opsega. Dangićev štab povezivao je četničke odrede na prostoru istočne Bosne, a Todorovićeva komanda operativnih jedinica djelovala je pretežno u istočnoj Hercegovini, a povremeno i u istočnoj Bosni. Četničke formacije u zapadnoj Bosni operisale su u sastavu i pod komandom štaba Dinarske divizije. Sve do sredine 1942. četnički odredi na području Trebave, Ozrena, Zenice i Borja nisu bili povezani jednim višim štabom. Na konferenciji ovih četničkih odreda 1. i 2. jula 1942. u selu Grapska osnovan je Glavni štab bosanskih četničkih odreda, a za komandanta je izabran Rade Radić, dotadašnji komandant odreda »Borje«.[132] Pored komandanta, Konferencija je izabrala članove Glavnog štaba i referenta za propagandu. Time je bio ispunjen glavni zadatak Konferencije, koja se nije bavila pitanjima organizaciono-vojne i političke aktivnosti Glavnog štaba u njegovoj cjelokupnoj nadležnosti. Radićev štab nije ni kadrovski obuhvatio četničku vojnu organizaciju u BiH, pa su četnički odredi i dalje ostali mahom samostalni, u operativnom pogledu pod komandom lokalnih, odnosno regionalnih štabova. Na primjer, štab Dinarske divizije i dalje je usmjeravao četničke operacije ne samo u Dalmaciji i Liki, već i u Bosanskoj krajini i Hercegovini. Nadležnost Radićevog štaba pokrivala je prostor na kome su djelovali odredi čiji su delegati izabrali »Glavni štab...« 2. jula 1942. Mnogi četnički odredi u BiH praktično nisu ni osjetili njegovu operativnu komandu.

Tek što je bio osnovan Glavni štab bosanskih četničkih odreda, pojavio se i Gorski štab bosanskih četničkih odreda pod komandom Stevana Botića obavještenjem koje govori o cijepanju cjeline bosanske četničke akcije, čiji je vinovnik, navodno, major Petar Baćović, komandant štaba grupe odreda, jedan od bližih saradnika Draže Mihailovića.[133] Tako se otvorila kriza u odnosima između Gorskog štaba bosanskih četničkih odreda i štaba Draže Mihailovića.

Botićevo (i Kovačevićevo) pismo uputio je, sa izvještajem o situaciji u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini, 18. jula 1942. Petar Baćović majoru Zahariju Ostojiću (u to vrijeme načelniku Operativnog odsjeka Vrhovne komande JUVO). U izvještaju Baćović naglašava da je Botić ličnost slabog karaktera, da se u borbi protiv komunista u Crnoj Gori pokazao nesiguran, pravdajući se da je za njegove četnike tada bilo posla i u istočnoj Bosni. Zatim izjavljuje da je on jedino protiv onih ljudi

132 Ibidem – Dok. br. 115, str. 405–409.

133 Ibidem – Dok. br. 122, str. 433–435.

Stevan Botić obavještava Milivoja Kovačevića, kapetana I klase, o »cjepačkoj« aktivnosti Petra Baćovića, njegovom smjenjivanju sa dužnosti komandanta odreda i postavljanju Milivoja Kovačevića na istu dužnost. (Vidjeti takođe Dok. br. 127, str. 459–461).

koji žele da preko autoriteta Draže Mihailovića stvaraju lični politički kapital. Baćović se, dodaje, slaže sa vojvodom Birčaninom i vojvodom Jevđevićem da je to »nesretna politika« koju je u Bosni poveo komandant Gorskog štaba bosanskih četnika Stevan Botić.[134]

U pismu Lazaru Trklji i Bori Mitranoviću Botić je otvoreno pokrenuo pitanje odnosa Draže Mihailovića prema bosanskim četnicima. On tvrdi da Draža Mihailović ne priznaje komandanta bosanskih četnika i njegov štab; da Botića i njegove saradnike sumnjiči za autonomaštvo, separatizam i unošenje stranačke politike u četničku vojsku. Botić odbacuje te optužbe i ističe da je njegovo stanovište da sačuva cjelinu bosanske četničke akcije; da se protivi da se u bosanske stvari miješaju pojedinci koji ne poznaju prilike u Bosni i koji nisu učestvovali u bosanskom ustanku. Do sukoba sa kapetanom Dragoslavom Račićem, komandantom nekih četničkih jedinica višeg ranga, došlo je zbog toga što je Račić ispoljio težnje da natura svoje stavove bosanskim četničkim komandantima. Botić traži od Draže Mihailovića da obustavi takvu politiku u Bosni, a od profesora Lazara Trklje i kapetana Bore Mitranovića traži da mu Draža Mihailović prenese stanovište da neće »dozvoliti da se nama (bosanskim četnicima – moja primjedba) natura ma ko bio u naše probleme, kao što oni zamišljaju. Dosta je njihovog tutorisanja, to se više dozvoliti ne može«.[135]

Pošto je dobio pismo od kapetana Pavla Grubača, Baćović je poslao izvještaj Draži Mihailoviću u kome naglašeno govori o Botićevoj izdajničkoj akciji i njegovim razbijačkim namjerama. Botić je, navodno, zaprijetio svima koji ne budu slušali smrtnom kaznom, pa Baćović uvjerava Dražu Mihailovića da Botić nema nigdje oslonca, čak ni u svojim srezovima – Srebrenici i Vlasenici. Prema Baćovićevom izvještaju, Botić toleriše rad četnika koji šuruju sa ustašama. S obzirom na takvu situaciju, Baćović traži od Draže Mihailovića saglasnost da na sektoru Zenice i Doboja postavi nove komandante brigada i korpusa da bi se suzbila negativna propaganda među četnicima, jer se tamo širi glas o nekom bosanskom pokretu, što je vezano za ime Stevana Botića.[136]

Da bi se prevazišla nepovezanost štabova i odreda, održana je u selu Liplju 21. avgusta 1943. zajednička konferencija Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda i Gorskog štaba bosanskih četničkih odreda. Konferenciji su prisustvovali komandanti ovih štabova Rade Radić i Stevan Botić sa odgovornim predstavnicima štabova. Konferencija je donijela više zaključaka, među kojima su najvažnija dva: 1. Neodložno pristupiti stvaranju jedinstvene komande bosanske četničke organizacije i 2. Obje strane priznaju za svoga vrhovnog komandanta ministra vojske i mornarice generala Dražu Mihailovića, koji ima ovlaštenje kralja Petra II i kraljevske vlade da rukovodi cjelokupnom narodnom borbom za oslobođenje porobljene države. O konačnom rješenju spornih pitanja komandanti štabova

134 Ibidem – Dok. br. 124, str. 151.

135 Ibidem – Dok. br. 139, str. 523–526.
Jozo Tomasevich – n. dj. – Napomena 123, str. 149.
Enver Redžić: »Okupacija i kontrarevolucija u svjetlu dokumenata četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941–1942« – Časopis za suvremenu povijest – br. III – 1982., str. 61.

136 Ibidem – Dok. br. 140 – str. 527/8.

Radić i Botić obavezuju se da se klone svega što bi izazivalo međusobne nesporazume i što bi kočilo stvaranje jedinstvene četničke komande u Bosni.[137] Iako su obje strane priznale Dražu Mihailovića za vrhovnog komandanta, ostalo se pri stanovištu da on nema pravo da bez njihove saglasnosti imenuje komandante u Bosni, a posebno su insistirali da postavljeni komandanti moraju biti Bosanci.[138]

Komandant Gorskog štaba bosanskih četničkih odreda Stevan Botić optuživao je Dražu Mihailovića da principijelno ne prihvata nikakve stavove u Bosni koji se kose sa njegovim političkim gledištem. Botić je tvrdio da se oko Draže Mihailovića okupljaju ljudi koji bi htjeli da budu gospodari Bosne, mahom su to Crnogorci i Srbijanci koji stvaraju nesporazume među četničkim štabovima u Bosni. Nasuprot Botiću, Rade Radić je naglašavao da se »u Bosni vodi čisto srpska borba; narod se bori za čisto srpsku stvar.«[139]

Iako se konferencija u Liplju opredijelila za stvaranje jedinstvene četničke komande u Bosni i priznala Dražu Mihailovića za vrhovnog komandanta, odnosi među četničkim štabovima u Bosni nastavili su da idu svojim tokom. Uklanjanje nesporazuma bilo je ustvari deklarativno. Pokazalo se to i poslije pola godine na konferenciji u Kulašima kod Prnjavora 1. i 2. decembra 1942. Jedan od važnih zaključaka ove konferencije bio je da se nastavi saradnja sa ustašama i Nijemcima protiv NOP-a. Odnosi između bosanskih četničkih odreda ponovo su bili u centru razmatranja. Oficiri koje raspoređuje Draža Mihailović u Bosni prihvataju se kao stručnjaci u štabovima, ali komandanti koje je postavio Glavni štab bosanskih četničkih odreda ostaju na svojim položajima. Komandant Glavnog štaba postavlja načelnike i druge članove štaba, a komandante štabova imenuje uz saglasnost Draže Mihailovića. Obnovljen je zaključak da bosanski četnici priznaju Dražu Mihailovića kao vrhovnog komandanta, ali se radi tješnje saradnje sa njim traži da on u svoj štab primi stalnog predstavnika Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda. Rade Radić je potvrđen na položaju komandanta Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda.[140]

Pošto je sa ovim zaključcima konferencija u Kulašima završila rad 2. decembra 1942, komandant Rade Radić uputio je po izabranoj delegaciji 14. decembra 1942. pismo Draži Mihailoviću, u kome su posebno istaknuti stavovi bosanskih četnika, da Srbi iz Bosne svoju sudbinu trajno vežu za sudbinu Srbije, »našom maticom«, da je Bosna sastavni dio srpskih zemalja i da se između Vrhovne komande, štaba Draže Mihailovića i Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda uspostavi što čvršća veza kao izraz »najveće naše srpske želje da stvorimo svoju srpsku državu«.[141]

137 Ibidem – Dok. br. 148 – str. 552–554.

138 Nikola Milovanović: »Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića« – knjiga prva – Beograd 1984, str. 287.

139 Dr Đoko Slijepčević – n. dj., str. 18–19.

140 Kao pod 138) – str. 287–290.
Dr Živko Topalović – n. dj. – str. 40–45 (Topalović smatra da Draža Mihailović nikad nije uspio da četničke odrede u Bosni potčini svojoj komandi i da su bosanski četnici težili takvoj srpskoj državi u kojoj bi Bosna bila autonomna sa gospodarenjem bosanskih Srba u toj autonomiji).

141 Zbornik NOR-a XIV – I – Dok. br. 207, str. 760–762.
U sastavu delegacije bili su Stevan Botić i Mirko Džombić. Nije poznato da li je ova delegacija predala pismo Draži Mihailoviću. Komandant Radić je isticao kako su svi pokušaji da uspostavi vezu sa Dražom Mihailovićem ostali bezuspješni.

Sticaj okolnosti je htio da je u isto vrijeme kada je održana konferencija u Kulašima, na drugom kraju četničke teritorije, u Šahovićima, blizu Bijelog Polja, u Sandžaku, održana konferencija intelektualne četničke omladine Crne Gore, Boke Kotorske i Sandžaka, posvećena pitanjima budućeg državnog uređenja zemlje. Konferencija je donijela zaključke u 16 stavova državno-pravnog karaktera. Od početka ustanka to je treći dokument nastao u krilu četničkog pokreta kojim se formulišu njegovi programski stavovi i politički ciljevi. O prethodna dva programsko-politička dokumenta već smo govorili u kontekstu razmatranja razvoja četničkog pokreta u BiH u naznačenim uslovima njihove pojave.[142] Razlog što na ovom mjestu govorimo o konferenciji u Šahovićima nije prvenstveno u vremenskoj koincidenciji sa konferencijom u Kulašima, već, prije svega, zbog njenog sadržaja koji se tiče i položaja BiH izraženog u zaključcima pod brojevima 3, 4 i 7. U zaključku pod brojem 3 kaže se: »Buduća država treba da bude unitarna i u njoj će Srbi, Hrvati i Slovenci živeti u svojim oblastima na principu širokih samouprava«.[143] Formalno, unitarna država ukida jednako sve nacionalne i historijske pokrajine, ali priznaje samo tri naroda – Srbe, Hrvate i Slovence, sa pravima širokih samouprava. Samo navedena tri naroda konstituišu buduću državu, a drugi slavenski narodi koji žive na istom prostoru su izvan konstitucije. Zaključak pod brojem 4 sasvim je decidan. U budućoj državi živjeće samo Srbi, Hrvati i Slovenci i u njoj ne može biti nacionalnih manjina. Da se ostvari takva država, pobrinuće se četnički terorizam, kao što su pokazali mnogi primjeri na raznim prostorima, naročito u BiH i Sandžaku. U zaključku pod brojem 7 priznaju se pravoslavna i katolička crkva, koja bi morala da se administrativno odvoji od Vatikana i postane jugoslavenska katolička crkva. Islamska vjerska zajednica ne spominje se u zaključcima, jer je crnogorska intelektualna četnička omladina ne priznaje u budućoj državi. Dr Đoko Slijepčević, koji zaključke konferencije tretira kao ustav i koji je saglasan sa mnogim njegovim odredbama, smatra da izostavljanje islama među priznatim religijama predstavlja jedno od njegovih »negativnih obilježja«. Tvorcima Šahovićke rezolucije on takođe zamjera što četništvo proglašavaju vodećom i jedino dozvoljenom ideologijom i što predviđaju uvođenje četničke diktature na neodređeni rok.[144]

Duhovni inspirator šahovićkog državno-pravnog dokumenta, Draža Mihailović, nije prisustvovao konferenciji, ali ga je svojim aktivnim učešćem u radu konferencije vojnički i politički legitimno zastupao njegov izaslanik, major Zaharije Ostojić, načelnik operativnog, organizacionog i obavještajnog odsjeka Vrhovne komande.[145]

142 To su Projekt Stevana Moljevića od 30. juna 1941. o granicama, društvenom uređenju i spoljnoj politici velike Srbije u obnovljenoj Jugoslaviji poslije Drugog svjetskog rata i »Instrukcija« Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. komandantu četničkih odreda u Crnoj Gori i komandantu Limskih četničkih odreda o organizaciji, ciljevima i upotrebi četničkih odreda.

143 Dr Radoje Pajović – n. dj. – str. 271.
Zbornik NOR-a XIV – I – Dokument br. 200.

144 Dr Đoko Slijepčević – n. dj. – str. 420.

145 Kao pod 143 – str. 270.
Nikola Milovanović – n. dj. – str. 329.

Iako je Šahovićka konferencija u većini zaključaka bila na liniji Moljevićevog projekta i Mihailovićevih Instrukcija, ona u širokoj propagandi četničkog pokreta na području BiH nije imala nikakav značaj. Prema izvorima o aktivnosti četnika u BiH moglo bi se reći kao da nije ni održana. Dokumenti četničkih konferencija u BiH pružali su dovoljno materijala za političku propagandu opštih i posebnih ciljeva kojima se osmišljavala deviza: »S verom u Boga, za kralja i otadžbinu«.

AKTIVNOST PROČETNIČKE GRUPE DR ISMETA POPOVCA

Krajem 1942. vojno-politički vrhovi četničkog pokreta bili su veoma okupirani muslimanskim problemom. Naročito su ih zabrinjavale pojave pozitivnog odnosa Muslimana prema partizanima, koje su proglasili srpskim neprijateljem broj 1. Četnički dokumenti iz ovog vremena pokazuju da se u vrhu mijenjao odnos prema Muslimanima, ali ne u strateškom, već u taktičkom pogledu. Umjesto svrstavanja Muslimana u isti red neprijatelja sa ustašama, sada je bila u prometu nova linija. Prihvaćena je inicijativa pročetničke grupe oko dr Ismeta Popovca. Draža Mihailović je tražio od svojih bosanskih saradnika da što energičnije produže aktivnost među Muslimanima, da bi četnički pokret u njihovim redovima »požnjeo veliki uspeh«.[146] Sam Ismet Popovac zasipao je Dražu Mihailovića pismima i izvještajima o »velikoj aktivnosti« svoje grupe. Istina, u njima se više čita o planovima i nacrtima nego o rezultatima borbe za »uništenje zajedničkog neprijatelja – Pavelićeve Hrvatske«. U izvještaju od 8. oktobra Popovac se trudi da uvjeri Dražu Mihailovića da je u pripremama dobro odmakao i da u obraćanju Muslimanima od njih traži da uvide kako su »teško zgriješili« i da je »posljednji čas da se oduže otadžbini« otvorenim sudarom sa ustaškom NDH. Sličnih deklarativnih izjava prepuni su Popovčevi izvještaji Draži Mihailoviću. Sačuvan je jedan Proglas Muslimanima Bosne i Hercegovine koji im je uputila ova grupa u kome se optužuju Muslimani što nisu spriječili stradanja Srba od ustaša. Hoće da se kaže da su »Muslimani, iako ne svi, pomogli Hrvatima da se poubija preko 700.000 Srba« i da su zato dužni, naglašava Popovac, »da odmah osnuju svoje muslimanske četničke organizacije po uzoru Srba četnika«, da »sa svojim četama... pomažu četničke akcije protiv svih neprijatelja srpskog naroda«.[147]

Početkom novembra 1942. Popovac izvještava Dražu Mihailovića da je naoružao »svoje ljude« u srezovima Nevesinje, Stolac, Konjic, a saradnju Muslimana sa područja Gacka uslovio je prethodnim uništenjem ustaških zaostataka da bi ih potom naoružao. Ovu informaciju izlaže sumnji, jer odmah kaže da nema u dovoljnom broju sigurnih ljudi koje bi postavio na dužnost komandanata. Ipak, dr Popovac ima za ministra Dražu Mihailovića radosnu vijest da su Muslimani u saradnji sa pravoslavnim »očistili lijevu obalu Neretve«, a broj izbjeglica cijeni na 12.000 ljudi.[148]

146 Zbornik NOR-a XIV – 1 – Dok. br. 211 (Telegrami štaba Draže Mihailovića – 21. decembra 1942 – Via Ištvan 6–515 – str. 782).

147 AVII – Ča – 5/7–1, k. 226; oktobar 1942.

148 AVII – Ča – 5/7–1; k. 226 – 3. nov. 1942.
Zbornik NOR-a – XIV – 1 – Dok. br. 186 – str. 686.

Podaci koje je dr Popovac slao Draži Mihailoviću o muslimanskim četničkim formacijama nisu imali potvrdu u stvarnosti. Ne postoji dokumentacioni trag i izvorni dokaz o muslimanskim četničkim bataljonima u Konjicu, Glavatičevu, Blagaju i Stocu, sa kojima se dr Popovac hvališe u izvještaju Draži Mihailoviću krajem novembra 1942, kao ni o pročetničkoj aktivnosti ing. Suljage Salihagića, bivšeg narodnog poslanika na području Banje Luke i Bosanske krajine. Bila je to Popovčeva priča o muslimanskim četničkim bataljonima – Potemkinovim selima, koju je Draža Mihailović »pročitao«, ne gubeći, ipak, želju da je ponovo čita. Od grupice pročetničkih muslimanskih intelektualaca Draži Mihailoviću rado su se pričinjavale krupne muslimanske četničke formacije.

Dok je izvještavao Dražu Mihailovića kako zajedno sa vojvodama Jevđevićem i Brajovićem obilazi teren pozivajući Muslimane da stvaraju četničke jedinice, dr Ismet Popovac primao je od političkih prijatelja pisma o novim četničkim zločinima nad Muslimanima. Odbori Muslimanske vojne organizacije u Stocu i Nevesinju tražili su od Popovca da »glavna četnička komanda naredi četničkoj komandi u Ljubinju da egzemplarno kazni četnike«, koji su 25. novembra 1942. »na Aranđelov dan« poubijali sedamnaestero djece, žena i staraca u selima Žabica i Grablje. »Molićemo i našeg dušmanina da se dočepamo oružja, jer će nas na drugi način biološki nestati«, ogorčeno vape predsjednik i sekretar mjesne Muslimanske vojne organizacije u Stocu.[149]

Sučeljena sa realnim položajem Muslimana, cinično su djelovala Uputstva tzv. Glavnog štaba Muslimanske nacionalne vojne organizacije za rad i taktiku punomoćnicima i obavještenja braći Muslimanima u kraljevini Jugoslaviji. Dok su Muslimani ginuli pod četničkom kamom, Uputstva su proklamovala kako »temelj« muslimanske četničke politike »treba da bude ujedinjenje svih poštenih Muslimana, izmirenje i puna saradnja Srba pravoslavnih i Muslimana u cilju zajedničkog ravnopravnog učešća u stvaranju slobodne narodne države«.

Jedva da bi u drugom svjetskom ratu mogao da se nađe primjer takve nacionalne hipokrizije i svjesnog samouništenja nacionalnog dostojanstva, kao što je primjer muslimanskog četničkog fenomena. Bilo je prirodno što je stvarnost onemogućila da se on u životu ostvari. Muslimani su tražili i nalazili spas izvan i protiv monstruoznog četničkog korpusa, na pravcu očuvanja nacionalne egzistencije i historijske afirmacije.

Uprkos potvrđenoj odbojnosti Muslimana prema genocidnom četništvu i njihovom odlučnom protivčetničkom opredjeljenju zasnovanom na etničko-egzistencijalnom iskustvu, grupa oko dr Ismeta Popovca nastavila je službu u korist ravnogorskog, antimuslimanskog četničkog pokreta pod rukovodstvom Draže Mihailovića. Posljednjeg dana 1942. ona je u Kalinoviku održala sastanak na kome je donijela Rezoluciju u duhu brojnih podaničkih izjava o vjernosti kralju Petru II i generalu Draži Mihailoviću. Formulisana u šest stavova, Rezolucija MNVO od 31. decembra 1942. predstavlja autentičan dokument o duhovnoj, moralnoj i nacionalnoj izopačenosti njenih tvoraca. Po njoj, Muslimani su »nerazdvojni dio srpstva«,

149 AVII – Ča – Br. reg. 6/7; k. 226.
AVII – Ča – Br. reg. 6/7–2; k. 226. – 20. dec. 1942.

a MNVO »sastavni dio četničkog pokreta pod komandom g. ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva, generala Draže Mihailovića«.[150]

I prethodni i budući razvoj pokazao je da nikakvo zaklinjanje pročetničke grupe dr Ismeta Popovca nije moglo izmijeniti odnos četničkog pokreta prema Muslimanima, kojima su četničke vođe odredile da ponesu sudbinu prognanih i osuđenih, kao ni svijest i volju Muslimana da im po prirodnim zakonima nacionalnog opstanka i egzistencije nema mjesta u redovima četnika.

Pokušaji sa muslimanske i četničke strane da među njima dođe do izmirenja i saradnje nisu donosili uzajamno očekivane rezultate. Neprijateljstvo je bilo glavno obilježje muslimansko-četničkih odnosa; ali ni četnici nisu više mogli, kao ranije, egzistencijalno ugroziti Muslimane, niti su Muslimani predstavljali veliku opasnost za četnike. Objašnjenje se nalazi u činjenici da su partizani uglavnom prevazišli krizu u svojim redovima, pa su ih četnici, ne bez razloga, smatrali svojim glavnim neprijateljem. Sa Nijemcima se nisu mogli ravnopravno nositi; sa Italijanima su dobro sarađivali; sa ustašama su imali sporazume za borbu protiv partizana koji su ne samo osvajali nove teritorije, već se istovremeno politika britanske vlade okretala u njihovu korist. Major Zaharije Ostojić obavještava krajem decembra 1942. Dražu Mihailovića o uspjehu partizanske propagande protiv četnika zbog toga što se ne bore protiv okupatora. Ostojić piše kako je sam zapazio da bi četnička stvar bolje stajala kod saveznika ako bi preduzeli jače borbe protiv okupatora. To je mišljenje i njegovih oficira, pa predlaže da se pitanje borbe protiv okupatora prouči i zatim nešto određenije preduzme u tom pravcu. Ipak, Ostojić smatra da za to ima vremena ali da treba tražiti najbolju soluciju.[151]

Četnici su, međutim, dobro zašli u kolaboraciju sa okupatorima, pa Draža Mihailović poslije ovog Ostojićevog pisma nije ni pomišljao da mijenja strategiju. Zajednički interes okupatora i četnika bio je uništenje partizana.

Kao oštriji problem u četničkom pokretu obnovila su se pitanja unutrašnjih odnosa i komandovanja. Četnička propaganda bila je neujednačena, jer je Jevđević izdavao direktive oprečne zvaničnim. Iako se moraju priznati njegove zasluge za opštu stvar, smatrao je Ostojić, on u svom ponašanju nije mogao da sakrije da mu je lična stvar iznad opšte; skinuo bi svakom glavu ko mu stoji na putu. Sve radi proračunato sa ličnog gledišta. Jevđević rado ulazi u zakulisne igre, koje plete između Draže Mihailovića i vojvode Birčanina, što je po četnički pokret i njegovo jedinstvo opasno. Nema znanja kada se radi o vojnim pitanjima a ispoljava neskrivene komandantske ambicije. Traži poslušnost prema sebi, a istovremeno je kočnica na pravcu poboljšanja stručnog oficirskog sastava vojnih starješina. Podržava ga Radmilo Grđić, a Bojović ne želi da mu se suprotstavlja. Stvarni problem komandovanja je u činjenici da neki viši oficiri nisu dorasli položaju koji

150 AVII – Ča – Br. reg. 8/7, k. 226–31. dec. 1942.
Pošto je donesena Rezolucija, učesnici sastanka uputili su »Kabinetskoj kancelariji« NJ. Vel. kralja Petra II London sljedeću izjavu: »Predstavnici Muslimanske nacionalne vojne organizacije iz Bosne i Hercegovine u kojoj su organizovani Muslimani u borbi za oslobođenje porobljene Otadžbine, sa sastanka u Kalinoviku, šalju svom dičnom kralju izraze svoje vernosti i odanosti«. – Kalinovik, 31. XII 1942. Za MNVO Fehim Musakadić, dr Ismet Popovac (AVII – br. reg. 10/7; k. 226).

151 Zbornik NOR-a – XIV – 1 – dok. br. 215 – str. 801.

drže, pri čemu Ostojić misli na Bajovića, a istovremeno kadrovski problem je i u tome što seljaci mahom drže položaje komandanata bataljona, dok podoficiri ostaju bez položaja i neiskorišteni. Kao što se iz ovog pisma vidi, Ostojić je sagledao mnoge probleme unutar četničkog pokreta, ali je zajedno sa Dražom Mihailovićem ostao nemoćan da ih riješi.

Zaključivanjem sporazuma sa ustašama i kolaboriranjem sa okupatorima protiv partizana, četnici su se opredijelili za strategiju iznevjeravanja nacionalnog interesa. Ovu činjenicu nisu mogla da ospore i obore ni sva uporna uvjeravanja četničkih vođa da tako postupaju u interesu nacionalnog opstanka srpskog naroda.

Standardno obrazloženje politike savezništva sa ustašama i kolaboracije sa okupatorima temeljilo se na uvjerenju da četnici koriste okupatore da bi uz njihovu pomoć uništili zajedničke neprijatelje – partizane, koji su »provjereni neprijatelji srpskog naroda«, pa uništavanjem partizana služe osnovnom interesu srpskog naroda – očuvanju njegovog nacionalnog opstanka. Četnička platforma kolaboracije sa okupatorima i borbene saradnje sa ustašama nije mogla da uhvati korijena u masama srpskog naroda, koji je od početka ustanka činio glavnu bazu borbenih snaga NOP-a. Praćena terorom i svakojakim zločinima prema Muslimanima i Hrvatima, ova četnička strategija nije mogla računati na podršku Muslimana i Hrvata, uprkos četničkim nastojanjima i pokušajima da unutar njihovog nacionalnog korpusa osnuju nacionalne vojne organizacije muslimanske i hrvatske, četničkog tipa i karaktera.

Kako je četnička strategija bila shvaćena u štabovima okupatora pokazalo je opredjeljenje Nijemaca, kao i Italijana u velikim ofanzivnim poduhvatima poznatim pod šiframa »Weiss« (»Vajs«) i »Schwartz« (»Švarc«).

Dok su trajale pripreme za operaciju »Vajs«, pa i u toku njenog izvođenja, četnici su smatrali da je nastupio povoljan momenat kada će moći da nastave plan istrjebljenja Muslimana u BiH i Sandžaku. Obilna je dokumentacija koja potvrđuje da su tokom januara 1943. četnici izvršili masovne zločine nad Muslimanima, naročito u krajevima istočne Bosne. Mnoštvo podataka nalazimo u navedenom djelu Vladimira Dedijera i Antuna Miletića. Poprište zločina bili su Koraj, Bijeljina, Srebrenica, Višegrad, Foča, Goražde, Vlasenica i druga mjesta u Podrinju.[152]

Zanimljivo je da se u periodu januar–mart 1943. u odnosu četnika prema Muslimanima često ispoljavaju kontroverzni stavovi, od krajnje ekstremnih, intransigentnih, kada dominira opredjeljenje da Muslimane treba biološki uništiti, do suprotnih, pomirljivih, kada se traži od njih saradnja u zajedničkoj borbi protiv komunista-partizana, kada četnici za svoju politiku traže uporišta među Muslimanima i njihovu aktivnu podršku. Slična pojava prisutna je i kod Muslimana. Zaharije Ostojić izvještava Dražu Mihailovića 1. I 1943. da »Turci« u Čajničkom srezu vrše pripreme za napad na četničke snage; da su, po njegovoj procjeni, četnicima potrebna tri dana za likvidaciju »Turaka«, pa napominje da pitanje Muslimana treba rješavati različito, u raznim krajevima. »Sandžaklije se moraju klati, jer ako nećemo mi njih, oni će pokušati nas«.[153] Sljedećeg dana grupa

152 Vladimir Dedijer, Antun Miletić – n. dj. – str. 80–82, 87, 100, 101, 122/3, 126/7, 131.
153 Zbornik NOR-a XIV – 2 Beograd 1983. – Dok. br. 5 – str. 31.

Muslimana oko dr Ismeta Popovca posjetila je Ostojića da bi napisali Rezoluciju MNVO. »Pored ovog prijateljstva, ja istovremeno radim detaljan plan za uništenje Turaka u Čajničkom srezu. Ova operacija trajala bi četiri dana.«[154] Za ovu »operaciju« Ostojić je tražio odobrenje od Draže Mihailovića, koji je već 3. januara 1943. napisao zapovijest za uništenje Muslimana i pripadnika NOP-a u Čajničkom srezu.[155]

»Proglasom braći Muslimanima Čajničkog i okolnih srezova« obratili su se 2. I 1943. dr Ismet Popovac i Mustafa Pašić s pozivom da stupe u redove muslimanske četničke organizacije, čiji je »glavni cilj pametna i poštena zaštita muslimanskih interesa« i »obezbeđenje sigurne budućnosti našem narodu na principima uzvišenog islama, a ti su: sloboda vjere, svetinja porodice, poštovanje privatne imovine, socijalna pravda i demokratske političke slobode«.[156] Izvršni odbor MNVO odbacio je optužbe da su svi Muslimani krivi za zločine pojedinih muslimanskih ustaša, pa uvjerava komandu četničkih odreda u Bosni da ne bi mogla razviti uspješnu četničku akciju da su svi Muslimani pošli putem ustaša. Pri tome se ukazuje na masovne ustaške zločine nad Srbima u Hrvatskoj – Kordunu, Lici, Slavoniji, Srijemu, gdje uopšte nema Muslimana.[157] U Proglasu istočne Bosne i Sandžaka MNVO ističe da su već formirane njene organizacije u srezovima Mostar, Stolac, Konjic, Nevesinje, Trebinje, Čapljina, Gacko i oko Kalinovika, da su »Muslimani krvlju i zemljom povezani sa braćom pravoslavne vjere« i da Muslimani moraju da vode politiku koju im »diktira krv i zemlja«.[158]

Draža Mihailović je hitro odgovorio majoru Ostojiću da usvaja njegov prijedlog da Musu (Fehima Musakadića) postavi za komandanta muslimanskih četničkih jedinica Jugoslavenske vojske. On odgovara Ostojiću da »Musa mora postati najveća veličina, jer je Jugosloven i Srbin od glave do pete«[159] Računali su da bi forsiranjem Musakadića pridobili veći broj Muslimana za četnički pokret. Ubrzo je u vrhovnu četničku komandu stigao zahtjev od majora Slavoljuba Vranješevića da se prostudira pitanje kako da četnici svojom politikom zaustave pristupanje hrvatskih i muslimanskih vojnika u komunističke partizanske jedinice.[160] To se svakako nije moglo postići mjerama majora Pavla Đurišića, koji je saopštio Vrhovnoj četničkoj komandi kako je sa svojim četnicima pristupio »uništenju muslimanskg življa bez obzira na godine u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom srezu«.[161] Instrukcija za opšti napad na partizanske snage u dolini Neretve od 18. II 1943. tražila je da »za vreme akcije odnos prema Muslimanima ima u svemu biti najkorektniji«, da muslimanski živalj »veštom propagandom« treba pokrenuti u

154 Isto – str. 32.
155 Ibidem – Dok. br. 2 – str. 16.
156 AVII – Ča – br. reg. 3/6–1; k. 226. (Muslimani istočne Bosne i Sandžaka – Kalinovik, 1943 – januar – Braći Muslimanima čajničkog sreza – 2. I 1943).
AVII – Ča – br. reg. 13/7–3; k. 226.
157 AVII – Ča – br. reg. 1/6–18; k. 226. – (Jedna poruka Muslimanima – 26. I 1943.)
158 AVII – Ča – br. reg. 3/6–1; k. 226 – Kalinovik krajem jan. 1943. Muslimanima istočne Bosne i Sandžaka – Za Izvršni odbor MNVO – dr Ismet Popovac, Fehim Musakadić.
159 Zbornik NOR-a XIV – 2 – Dok. br. 25 – 28. I – 1943. – str. 139.
160 Ibidem – Dok. br. 27 – str. 155.
161 Ibidem – Dok. br. 34 – str. 182–185.

borbu protiv komunista,[162] kao da se moglo očekivati da je »korektan odnos« za vrijeme jedne akcije dovoljan da Muslimani zaborave četničke zločine i da se »veštom propagandom« Muslimani mogu privući u četnički tabor, čiji je komandni vrh u generalnim strateškim dokumentima utvrdio da je čišćenje Muslimana neizmjenljiva četnička linija.

Tek što je iz četničke Vrhovne komande upućena naredba kojom se zahtijevao tolerantan odnos prema Muslimanima da bi se pridobili za četničku organizaciju, iz četničkog vojnog vrha stigla su izvješća kako »Crnogorci opet ubijaju Turke« i kvare trud za privlačenje Muslimana.[163] Komandanti četničkih odreda su znali da za ubijanje »Turaka« nema odgovornosti četničkom vodstvu, koje je inspirator istrjebljenja Muslimana. Krajem februara 1943. iz štaba Draže Mihailovića upućene su depeše kojima se insistiralo na pridobijanju Muslimana, pri čemu se naročito polagalo na aktivnost Muse (Fehima Musakadića). Ponovo je traženo da se »najoštrije zabrani ubijanje Turaka«, jer bi to Muslimane odvelo komunistima. Naglašavalo se da od prestanka ubijanja Muslimana »zavisi ukupan naš rad u Bosni«.[164] Antimuslimanska stihija nije mogla da se zaustavi depešama, pa ni pristupanje Muslimana partizanima, koje tada svakako nije bilo masovno. U martu 1943. četnici su od partizana trpjeli poraz za porazom. U četničkim odredima zavladalo je rasulo, koje nije moglo da se zaustavi. Vojvoda Jevđević je pozivao da se u Hercegovini prestane sa ubijanjem hrvatskog stanovništva, a prvi oficir Draže Mihailovića major Zaharije Ostojić zatražio je od načelnika Vrhovne četničke komande da obrazuje specijalni »prijeki sud sa zadatkom da utvrdi odgovornost zbog prodora komunista kod Jablanice«.[165] »Čiča« (Draža Mihailović) je 25. marta imenovao majora Fehima Musakadića za komandanta svih četnika Muslimana u Jugoslaviji u nadi da će širom zemlje imati muslimanske čete i bataljone.[166] Nije moglo biti veće iluzije od ove da će Muslimani oko dr Ismeta Popovca, Mustafe Pašića i Fehima Musakadića vaditi iz ponora četnike, kada su i sami morali da podijele sudbinu četnika.

162 Ibidem – Dok. br. 40 – str. 179.
163 Ibidem – Dok. br. 48 – str. 244.
164 Ibidem – Dok. br. 74 – str. 334, 335, 338.
165 Ibidem – Dok. br. 75 – str. 354.
Dok. br. 85 – str. 443.
166 Ibidem – Dok. br. 102 – str. 504/5.

PORAZI ČETNIKA U MARTU I APRILU 1943. PARTIZANI NEPRIJATELJ BR. 1

Dok su na početku operacije »Vajs« u januaru 1943. četnici računali da će zajedno sa okupatorima i ustašama slomiti i uništiti partizane, sredinom marta morali su da dožive takav poraz od koga se više nisu oporavili. Prelaz partizana preko Neretve kod Jablanice, omogućio im je da razbiju glavne četničke formacije i da njihove ostatke progone do Sandžaka i Crne Gore, pa je sam Mihailović bio prisiljen da se povlači u pravcu Srbije.[167]

Poslije konferencije u Teheranu, četnici su izgubili podršku saveznika, koji su se zbog četničke saradnje sa okupatorima stavili na stranu partizana i tako stvorili pretpostavke ubrzanog slamanja četnika. Prema ocjeni J. Tomasevicha, porazi četnika u martu i aprilu u istočnoj Hercegovini, jugozapadnoj Bosni i Crnoj Gori značili su »zalaznu fazu četničkog pokreta«.[168] Položaj četnika u proljeće 1943. bio je do te mjere pogoršan da je predsjednik jugoslavenske vlade u emigraciji, pod pritiskom britanske vlade, bio primoran da 17. juna 1943. podnese ostavku, što je za četnike predstavljalo gubitak uticaja kakav su do tada imali u izbjegličkoj jugoslavenskoj vladi.[169] Izrazitom promjenom odnosa prema četničkom pokretu, saveznici su prekinuli dotadašnju materijalnu i finansijsku pomoć snagama Draže Mihailovića, čime su potvrdili da više ne stoje uz četnike.

Na početku operacije »Švarc« Nijemci su zaoštrili mjere protiv četnika, a ni Italijani nisu mogli da se odupru pritisku Nijemaca u pogledu razoružanja četnika. Vojvoda Jevđević smatra da su Italijani likvidaciju četnika u Crnoj Gori i Hercegovini izvršili pod njemačkim pritiskom.[170] Pošto su se našli u bezizglednom položaju, četnici su se okrenuli pojačanom teroru nad stanovništvom.[171]

Iako su i Nijemci i Italijani, jedni oštro a drugi blaže, osuđivali četničke likvidacije Muslimana i Hrvata, to im nije bila zapreka da s njima zajedno vode kampanju protiv partizana. Tzv. partizanska Bihaćka republika pružala je i četnicima i okupatorima dovoljno snažnu motivaciju da preduzmu ofanzivne operacije protiv partizana na njihovoj slobodnoj teritoriji koja se prostirala na području Korduna, Like, Banije i Bosanske krajine. Štaviše, četnici su mogli da se pohvale da je ova inicijativa prvobitno od njih potekla. Oni su računali da sa svojim jakim snagama i 2–3 italijanske divizije, pomognuti sa domobranskim jedinicama, koncentričnom akcijom mogu savladati i uništiti partizane u njihovoj opkoljenoj republici.[172]

---

167 Jozo Tomasevich – n. dj. – str. 265/6.
168 Isto – str. 268.
169 Isto – str. 270.
170 Fikreta Jelić-Butić – n. dj. – str. 188.
171 Isto – str. 162.
172 Isto – str. 146/7.

Da bi se to postiglo, u četničkom vrhu računalo se sa snagama iz Crne Gore i Hercegovine, u čemu su određenu ulogu imali komandant II italijanske armije general Roatta i poglavnik NDH Pavelić.[173] Stvari su, međutim, dobile drugi tok, jer su Nijemci zajedno sa Italijanima i hrvatskim snagama 20. januara 1943. započeli prethodno isplaniranu operaciju »Vajs«, u kojoj su četnici imali da dožive sudbinu koju su im namijenili glavni stratezi ove operacije, Nijemci i pod njihovim uticajem Italijani. Naime, Nijemci su insistirali na potpunom razoružanju četnika, dok su Italijani u tom pogledu bili za postupnost, u uvjerenju da četnici pružaju koristan doprinos u borbi protiv partizana. Za razliku od Nijemaca, koji su bili za radikalno razoružanje četnika kao neprijateljske vojne grupacije, Italijani su izbjegavali njihovo razoružanje, računajući na njihovu ratnu sposobnost i brojnost, što ne treba zanemariti u provođenju operacije »Vajs«. Hitleru je bila svakako poznata italijansko-četnička kolaboracija kada je 16. II 1943. pisao Musoliniju tražeći od njega da zajedno likvidiraju i partizane i četnike, jer za njega obje formacije čine antiokupatorsku srpsku vojsku. Italijani su prihvatili ovaj zahtjev uz rezervu da likvidaciju četnika preduzmu kada partizani prestanu da postoje kao »opasan oružani pokret.«[174] Italijani su namjeravali da protiv partizana u Bosanskoj krajini angažuju dalmatinske, hercegovačke i crnogorske četnike i na taj način sruše »partizansku republiku« i nanesu odlučujući poraz partizanima. Bosanski četnici imali su dovoljno razloga za »korektan« odnos prema Nijemcima. Početkom 1943. Glavni štab bosanskih četnika pisao je podređenim odredima da prema Nijemcima održavaju »korektan stav« s obzirom da raspolažu snagom sposobnom »da unište veliki broj našeg naroda«.[175]

Porazi u martu i aprilu imali su za četnike teške posljedice, o čemu govore mnoga naređenja Draže Mihailovića i viših četničkih komandanata iz proljeća 1943. U njima se konstatuju raširene pojave nedisciplina, nedostatka reda i vojničke poslušnosti u mnogim četničkim jedinicama, nedostatka hrane, obuće i odjeće; mnogo je primjera prebjegavanja u partizane cijelih četničkih jedinica. Na vojno-političkoj konferenciji bosanskih četničkih odreda u Kulašima 2. i 3. maja 1943. rečeno je da bi »ljudi bili mnogo borbeniji kada bi se ratovalo protiv Nijemaca i Hrvata«.[176] Tu se također kaže da su u izvjesnim jedinicama prisutne pojave kolebanja kao i pojave da se izbjegava borba protiv partizana, da je demoralizacija uzela maha, da četnici bježe kućama, da su među četnicima otkriveni agenti komunista i Nijemaca, da između Komande bosanskih četničkih odreda i područnih četničkih odreda ne postoje potrebne veze, da se ne šalju redovni izvještaji višim štabovima. Opšta je konstatacija da je pljačkanje razorilo borbeni moral, da je pljačka jedan od prvih motiva četničkih boraca. »Zmije i meseca neće ukrasti, a sve ostalo hoće«, kaže Vukašin Marčetić, komandant četničkog puka »Manjača«.[177] U ime Vrhovne komande konferenciji je prisustvovao delegat, kapetan Borislav

173 Isto – str. 156.

174 Dr Živko Topalović – n. dj. – str. 91.
(Prema Ž. T. kao da su Italijani bili uvjereni da će partizani opstati kao »opasan oružani pokret«).

175 Isto – str. 45.

176 Zbornik NOR-a XIV – 2 – Dok. br. 145 – str. 671.

177 Isto – str. 677.

Mitranović. On je izložio njene stavove naglašavajući da su partizani najveći neprijatelji, da Nijemce ne treba izazivati, da prema domobranima treba postupati što bolje, a prema Muslimanima ispoljavati stav tolerantnosti i obazrivosti.[178] Stavove Vrhovne komande ova konferencija usvojila je jednoglasno, da bi četnički odredi nastavili da kolaboriraju sa Italijanima, da se klone sukoba sa Nijemcima, da slušaju poruke jugoslavenske vlade u Londonu i oglušuju se od zahtjeva saveznika, prvenstveno britanske vlade.

Ako su u ovo vrijeme četnici, umjesto ustaša, Hrvata i Muslimana, proglasili partizane glavnim neprijateljem, i kod partizana je s tim u vezi došlo do promjene. Umjesto okupatora, glavnim neprijateljima smatrani su četnici. I kod jednih i kod drugih najvažniji cilj borbe bila je vlast. Razlika se ispoljavala u karakteru vlasti kao i u načinu borbe da se ona ostvari. Dok su četnici u tom cilju sarađivali sa Italijanima, izbjegavali sukobe sa Nijemcima i utirali put saradnje sa njima, partizani nisu prekidali borbu protiv njemačkih i italijanskih okupatora. Time se, dijelom, objašnjava činjenica da su četnici gubili podršku naroda, koji je bio svjedok pljačke i demoralizacije u njihovim redovima, koji se uvjeravao da partizani predstavljaju vojsku reda i discipline, zbog čega im je sve šire pružao svoje povjerenje i simpatije. Pri tome je vojnička premoć partizana bila od odlučnog uticaja. Ni viši četnički komandanti nisu krili da je udarna ratna sposobnost četnika veoma opala. Jedan od prvih vojnih saradnika Draže Mihailovića, potpukovnik Zaharije Ostojić, saopštava načelniku štaba Vrhovne komande da se četničke jedinice nalaze u »bednom stanju«, da u njihovim redovima vladaju »glad i zamor«, a kod komunista »odmor i sitost«; »kod nas bez municije, kod njih sa municijom«. Neke jedinice ponašaju se »krajnje kukavički«, kao fočanska brigada koju, prema Ostojiću, »treba razoružati«.[179] Ove i slične pojave kvarile su odnose između Draže Mihailovića i Ostojića, koji se bunio što mu je Draža Mihailović počeo da uskraćuje podršku. Ustvari, poremećaj saradničkih odnosa između Draže Mihailovića i njegovih prvih komandanata bio je posljedica lošeg stanja u četničkom pokretu, koje se izražavalo u raširenoj nedisciplini i pljački, u činjenici da je u narodu raslo raspoloženje »za crvene«. Tome treba dodati i savjete koje je iz jugoslavenske vlade u Londonu Draža Mihailović dobivao da koriguje unutrašnju politiku, prije svega da prema Muslimanima vodi pomirljivu politiku.[180] Na odnose između kraljevske vlade i njenog vojnog ministra naročito su uticali zahtjevi britanske vlade da se četnici angažuju u borbi protiv okupatora, umjesto protiv partizana. Vlada Velike Britanije tražila je da Draža Mihailović uspostavi najtješnju saradnju sa Vrhovnom komandom britanskih trupa na srednjem istoku, kooperaciju sa gerilskim (partizanskim) grupama u Hrvatskoj i Sloveniji protiv Osovine. Predsjednik jugoslavenske vlade u izbjeglištvu, Slobodan Jovanović, u posebnom saopštenju Draži Mihailoviću od 11. maja 1943. naglašavao je da od toga zavisi moralna i materijalna

178 Isto – str. 692.

179 Isto – br. 156 – Depeša od 7 maja 43. – str. 729.

180 Zbornik NOR-a XIV – 3 – Dokumenti izbjegličke vlade kraljevine Jugoslavije – br. 9 – str. 968/9. (Postavljajući ovaj zahtjev generalu Mihailoviću, predsjednik vlade Slobodan Jovanović imao je u vidu ulogu Turske u aktuelnim međunarodnim odnosima kao i u budućem razvoju ratnih događaja).

potpora britanske vlade njegovim vojnim formacijama i njegovom pokretu u cjelini.[181]

Sile Osovine, međutim, slijedile su svoju politiku prema četnicima. Italijanski generali smatrali su da su Nijemci griješili što su u Bosni i Hercegovini razoružavali četnike, jer su se, po njihovom mišljenju, mogli korisno upotrijebiti protiv partizana. Ipak, pod presijom Nijemaca i Italijani su u Hercegovini, kako je vojvoda Jevđević izvještavao Žujovića, pristupili likvidaciji četnika.[182] Jedan od načina spašavanja četnika koji su preduzimali Italijani ogledao se u vojnoj reorganizaciji četničkih jedinica, koja se sastojala u stvaranju Dobrovoljačke antikomunističke milicije (MVAC) sa centrima u Selcima, Kninu i Trebinju.[183]

U ljeto 1943. četnici su se našli u nezavidnom položaju i pod višestrukim pritiskom. Partizani su ih poražavali u svakodnevnim akcijama, a njemačkom i italijanskom pritisku pridružio se i odlučan stav britanske vlade, koja im je prijetila uskraćivanjem svake pomoći ukoliko ne pristupe borbenim akcijama protiv oružanih snaga njemačkih i italijanskih okupatora. Britanska podrška partizanima, a zatim italijanska kapitulacija (8. IX 1943.) obilježili su razdoblje ubrzanog slamanja četničkih snaga na terenu. Ni omekšavanje njemačkog stava nije moglo da povrati četnicima perspektivu. Neizvjesna kolaboracija sa Nijemcima nije mogla biti zamjena za italijansku zaštitu, saradnju i savezništvo. Nesravnjeno više od četnika, partizani su u pogledu naoružanja iskoristili italijansku kapitulaciju, a Nijemci su, provodeći Hitlerovu direktivu od kraja jula 1943, jakim snagama ušli u područje italijanske odbrane obale.

Četnička vojna aktivnost protiv partizana u Bosni i Hercegovini bila je sada veoma ograničena. Umjesto borbenih akcija, obnavljani su primjeri genocida nad Muslimanima, podsticani od pojedinih komandanata četničkih brigada, što je izazvalo osudu Vrhovne četničke komande. Draža Mihailović je tražio da se preduzmu mjere »ozdravljenja« stanja u istočnoj Bosni i da se u tom pogledu angažuju »ljudi od vrijednosti.«.[184] U odgovoru Draži Mihailoviću potpukovnik Zaharije Ostojić je naglasio da se »ozdravljenje istočne Bosne« ne može postići bez sredstava i snaga iz Srbije, bez koordinacije sa radom u Sandžaku, Crnoj Gori, Hercegovini i zapadnoj Bosni«, a ta saradnja mora biti »prisna i bratska«. Sređivanje stanja u istočnoj Bosni, prema Ostojiću, pretpostavljalo je sređivanje »prilika u srpskim pokrajinama van Srbije«. Uslov da kroz mjesec-dva četnici ovladaju situacijom u Sandžaku, Crnoj Gori, Hercegovini i Bosni, po Ostojićevoj ocjeni, sastojao se u tome da četnici što uspješnije koriste akcije njemačkog okupatora protiv komunista. Ostojić se zadovoljavao pretpostavkom da u trenutku odlaska okupatora iz zemlje i dolaska saveznika četnici budu gospodari situacije »bar u svim srpskim pokrajinama«.[185] Karakteristično je da se u ovom pismu potpuk-

181 Ibidem – br. 10. str. 969–971.

182 Fikreta Jelić–Butić – n. dj. – str. 188.

183 Isto – str. 189.
(Pripadnici MVAC-a mogli su biti samo rođeni na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine od 18 do 30 godina starosti.)

184 Zbornik NOR-a XIV – 3 – Dok. br. 42 – Depeše štaba Draže Mihailovića – str. 149.

185 Isto – dok. br. 43 – str. 159–160.

ovnika Zaharija Ostojića načelniku štaba Vrhovne komande generalu Draži Mihailoviću, pod uticajem realnog položaja četničkog pokreta, ne spominje programirana Velika Jugoslavija, što ne znači da je Mihailovićev četnički pokret napustio ideju Velike Srbije u Velikoj Jugoslaviji. Naime, on je tada, početkom decembra 1943, bio zadovoljan da četnički pokret ovlada situacijom u »svim srpskim pokrajinama«, jer su u njima partizani bili u usponu, »u oružju i moralu jači«. Komande četničkih jedinica našle su se pred zadatkom da spašavaju »ono što se spasiti može«, da to rade uz pomoć Nijemaca, da bi saradnjom sa njima »uništili drugog neprijatelja koji im je bio opasniji«.[186] Nekada uporište i baza četničkog pokreta istočna Bosna, okretala se partizanima. U njoj su djelovale dvije četničke komande, potpukovnika Petra Baćovića i potpukovnika Gojka Borote, koji se iz Sarajeva oglašavao svojim naredbama. Komandant Romanijskog korpusa Milorad Momčilović se žalio da je u istočnoj Bosni, poslije »neuspjelih četničkih operacija i povlačenja četničkih snaga dolaskom komunista, moral kod trupa i naroda pao na nulu i da je trupe nemoguće odvojiti od kuće«.[187] Izvještaji četničkih komandanata u to vrijeme redovno su govorili o kritičnom položaju četničkih snaga na »slobodnim« četničkim područjima.

Jedan od najuticajnijih saradnika Draže Mihailovića, književnik Dragiša Vasić, ovako je razmišljao: »Ja sada ispitujem uzroke našeg poraza (na Neretvi i poslije Neretve, pr. E. R.) sa kojima se ne mogu pomiriti. Ja sam uvek bio zato da se suprotstavimo komunistima. To sam od prvog dana govorio i tvrdio komandantu. Ali, isto tako sam ga savetovao da njihovo uništenje treba prepustiti Nemcima i Italijanima. Nama jedino ostaje da izvršimo čišćenje terena, što smo mi četrdeset i prve i uradili i sproveli u Srbiji. A nikako da mi, zajedno sa okupatorom, idemo u borbu protiv njih. Građanski rat, koji je komandant počeo da vodi, u našem narodu nije popularan ... Naš narod voli slobodu i mrzi sve one koji pokušavaju da ga pretvore u roba. Zbog toga on ne može da prihvati nijedan razlog koji bi opravdao javnu saradnju pojedinih naših komandanata sa nemačkim i italijanskim okupatorskim trupama koje nad njim sprovode nezapamćeni teror i neopisive zločine. To je ono što je za nas najstrašnije i što može da nas dovede do prave katastrofe... Sve više stičem uverenje da je ta javna saradnja naših komandanata sa italijanskim i nemačkim trupama glavni i osnovni razlog naših poraza u borbi sa partizanima, kako na bojnom tako i na političkom polju«.[188]

Poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a i formiranja »partizanske vlade« u Jajcu, tekao je proces uspona partizanskog pokreta i slabljenja četničkih snaga na područjima izvan Srbije, u kojoj su Nedić i Mihailović dijelili politički uticaj i vlast. Od poraza i sukoba sa partizanima tokom operacija »Vajs« i »Švarc« Mihailović je gubio pozicije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a uporedo je slabio njegov položaj kod britanske vlade, koja ga je dugo pomagala kao komandanta Jugoslavenske vojske u zemlji i ministra vojnog u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi u Londonu. Saznanje Britanaca o kolaboraciji četničkih komandanata sa Italijanima i izvještaji

186 Isto – dok. br. 51 – str. 196/7.
187 Isto – dok. br. 52 – str. 201; 214.
188 Nikola Milovanović – n. dj. – I – Ispovest Dragiše Vasića – str. 408/9.

britanskih oficira kod Vrhovne četničke komande da se četničke jedinice ne bore protiv Nijemaca mijenjalo je britanski odnos prema četnicima. Od sredine 1943. Britanci su, pored četnika, počeli da materijalno i politički pomažu i partizane, kod kojih su takođe imali svoju vojnu misiju.[189] Međutim, Mihailovićevo ponašanje i dalje je potvrđivalo saradnju sa Italijanima i uporno izbjegavanje akcija protiv Nijemaca. To je bio razlog odluke britanske vlade da prekine praksu jednakog tretmana četnika i partizana i da promovira politiku opredjeljenja prema partizanima. Na Teheranskoj konferenciji krajem novembra 1943. saveznici su priznali partizane – Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije – kao ratnog saveznika i odlučili da joj pruže svaku vojnu i političku pomoć. Tako se na kraju 1943. okončao kontroverzni odnos britanske vlade i četnika Draže Mihailovića da bi četnici bili odbačeni od moćnog žaštitnika i pomagača, kome su do tada imali da zahvale kako za svoj položaj u zemlji, tako i za ime antifašističkog borca u savezničkim zemljama.

189 Jozo Tomasevich – n. dj. – str. 321.

KONGRES RAVNOGORSKOG ČETNIČKOG POKRETA U SELU BA

Unutrašnji položaj četnika poslije italijanske kapitulacije imao je svoju logiku, koja je izražena u procesu uzajamnog približavanja četnika i njemačkih okupatora. Približavao ih je njihov odnos prema partizanima, u kojima su i jedni i drugi imali neprijatelja broj 1. Nova situacija za četnike je značila da saradnju sa jednim okupatorom koji je otišao sa ratne scene, nastave sa moćnim koji je preostao na sceni i koji je imao interesa da četnike upotrijebi u provođenju svoje ratne strategije. Sve do kraja 1943. Nijemci nisu pravili bitnu razliku između četnika i partizana; i jedni i drugi bili su za Nijemce srpska vojska, ratni neprijatelj koga je trebalo uništiti. Ideološke i političke razlike između četnika i partizana za Nijemce nisu imale značaj koji bi zahtijevao njihov različit tretman u strateškom smislu.

Međutim, njemačka ratna strategija morala se prilagođavati ratnoj situaciji na ratištima na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine, gdje su partizani ispoljavali jačanje vojno-političkih mogućnosti i premoć u odnosu snaga. Ponude četnika da sa njemačkim jedinicama učestvuju u borbi protiv »komunističkih bandi« nije više njemačkim komandama bilo racionalno odbijati. Utoliko prije što je direktivom od 29. oktobra 1943. Hitler odobravao vojnu saradnju sa »nacionalnim antikomunističkim snagama« u zemljama Jugoistoka.[190] U tom pravcu imao je da djeluje Herman Nojbaher, opunomoćeni njemački ambasador sa specijalnim ovlaštenjima u jugoistočnoj Evropi. Njegov posebni zadatak bio je da koordinira novu njemačku politiku prema četnicima u najužoj saradnji sa glavnim komandantom Jugoistoka. Nojbaher je bio ovlašten »da vodi, odobri ili odbije pregovore sa vođama«.[191] Po njegovim instrukcijama došlo je do izvjesnog stepena kolaboracije između četnika i Nijemaca. Sada su i četnički komandanti donosili uputstva o saradnji s Nijemcima.[192] Četnički izvještaji o saradnji sa Nijemcima sadržavali su često krupna pretjerivanja. Kapetan Leka Damjanović depeširao je 12. januara 1944. u štab Draže Mihailovića da mu Nijemci nude cijelu Bosnu pod uslovom da četnici »čiste komunističke bande«.[193] Dozirana saradnja Nijemaca sa četnicima mogla je privremeno i u lokalnim razmjerama biti korisna i jednima i drugima u akcijama protiv partizana, ali njihov ratni položaj nije mogla značajnije poboljšati.

Snage antifašističke koalicije preduzimale su ofanzivne operacije na svim ratištima. Vojno-politički vrh četničkog pokreta pripremao je kongres četničkih predstavnika s planom da ojača političku bazu pokreta i da ga oživi novim

190 Isto – str. 286.

191 Isto.

192 Zbornik NOR-a XIV – 3 – Dok. br. 51 – Uputstvo komandanta nevesinjskog četničkog korpusa od 30. XII 1943. komandantu konjičke brigade za saradnju sa Nemcima.

193 Ibidem – Dok. br. 58 – str. 243.

inicijativama. Održan 25, 26, 27. i 28. januara 1944. godine, dva mjeseca poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, Kongres je usvojio više dokumenata u kojima su sadržana načela o uređenju Jugoslavije. Na temelju izvještaja dr Stevana Moljevića, referata dr Živka Topalovića, Izjave narodnih predstavnika i Jugoslovenske vojske Srbima, Hrvatima i Slovencima donesena je Rezolucija, kojom se odobrava rad Kongresa i usvajaju njegovi programski stavovi: da se u cjelini obnovi jugoslavenska država i proširi teritorijama na kojima žive Srbi, Hrvati i Slovenci; da se Jugoslavija uredi kao federativna država Srba, Hrvata i Slovenaca; da je postojanje buduće Jugoslavije uslovljeno stvaranjem srpske jedinice u kojoj bi sa svojim teritorijama bio obuhvaćen čitav srpski narod; Kongres je osudio pokušaj Komunističkog veća u Jajcu da mijenja ustavni poredak Jugoslavije i istakao da su bez ikakve vrijednosti odluke vlade Ribar – Broz – Pijade; Kongres takođe žali što su »neki od naših saveznika pridali nezasluženi značaj« komunističkoj skupštini u Jajcu.[194]

Od principijelnog značaja je takođe dokument »Ciljevi Ravnogorskog pokreta«, koji se obrađuju u dva podnaslova. U prvome, »Jugoslovenski ciljevi Ravnogorskog pokreta«, u posebnim stavovima se navodi da obnovljena i proširena Jugoslavija predstavlja nacionalnu državu Srba, Hrvata i Slovenaca; da će biti preduzeto iseljavanje sa jugoslavenske državne teritorije nacionalnih manjina koje su se potvrdile kao protivnici Jugoslavije i srpskog, hrvatskog i slovenačkog naroda; da će Jugoslavija biti organizovana u duhu demokratije, na federativnoj osnovi i u svom sastavu obuhvatiti »slobodnu Srbiju, slobodnu Hrvatsku i slobodnu Slovenačku«; jugoslavenski parlament imaće dva doma – jedan će predstavljati narod Jugoslavije, a drugi historijske pokrajine; nadležnost kraljevine Jugoslavije postojaće samo za zajedničke poslove sva tri naroda; zajednički ustav osiguravaće svakom pojedincu slobodu vjere, riječi, štampe, zborovanja i dogovaranja i slobodu glasanja tajnim putem; napokon, svaki od tri naroda Jugoslavije organizovaće svoj unutrašnji državni život kako njegovi predstavnici nađu za najbolje i najcjelishodnije.

U dugom podnaslovu utvrđuju se »Srpski ciljevi Ravnogorskog pokreta«: ujedinjenje svih srpskih pokrajina u jednu političku cjelinu u okviru velike federativne i slobodne Jugoslavije; organizovanje Srbije na načelu solidarnosti svih srpskih pokrajina; uspostavljanje parlamentarne vlade sa jednodomnim narodnim predstavništvom.[195]

Četnički kongres imao je dva osnovna motiva: da djeluje kao nacionalni odgovor na »komunistički puč« u Jajcu i da uvjeri saveznike da je četnički pokret čvrsto opredijeljen za demokratiju, federativnu državu u obliku ustavne, parlamentarne i nasljedne monarhije sa dinastijom Karađorđevića i kraljem Petrom II na čelu. Među vodećim ljudima četničkog pokreta nije bilo saglasnosti u pogledu karaktera Kongresa. Uvažavajući potrebu Kongresa Ravnogorskog pokreta, glavni politički savjetnik Draže Mihailovića Dragiša Vasić protivio se Moljević–Topalovi-

194 AVII – Ča – Br. reg. 17/1-8; k. 13. – Rezolucija Velikog Narodnog kongresa u BA, održanog 25, 26, 27. i 28. jan. 1944.

195 AVII – Ča – Br. reg. 17/3–1; k. 4.

ćevoj koncepciji da se održi kongres predstavnika političkog života u zemlji (»propalih političara«). Dragiša Vasić je od početka bio protiv uvlačenja političkih stranaka u pokret. »Ne znam šta je komandantu trebao ovakav kongres... Moram priznati da je ovaj kongres za mene bio formalni cirkus«.[196]

Inicijatori i organizatori kongresa vjerovali su da će kongresnim proklamacijama povratiti povjerenje kod zapadnih saveznika, prvenstveno kod britanske vlade i javnosti, koja je krajem 1943. nedvosmisleno stala na stranu partizana i osudila četnike Draže Mihailovića kao saradnike okupatora. U četničkom vrhu sa gorčinom se osudivao Radio London što »želi da uništi naš pokret« i protestvovalo što engleski avioni lete svakodnevno prema Bosni da bi pomagali komuniste. Teško se doživljavala »naivnost naroda«, koji ne razumije »kako se sve ovo zbiva, te prilazi komunistima«.[197] Iz zapadne Bosne od Štaba Vrhovne komande tražena je pomoć »za goli život i nacionalni opstanak« i naglašavalo da se »Bosna bori već dve i po godine sa svima neprijateljima«, pa »Bosnu treba pomoći u prvom redu i odmah«.[198] Ovaj i slične zahtjeve komandanata mnogih četničkih jedinica štab Draže Mihailovića nije bio u stanju da ispunjava, jer su Nijemci, uprkos sporazumima sa četnicima, na nivou nižih štabova bili protiv naoružavanja četnika jer nisu izvršavali određene obaveze utvrđene sklopljenim sporazumima.[199]

Kongres nije imao snage da zaustavi proces afirmacije zaključaka II zasjedanja AVNOJ-a, niti da izmijeni britansku politiku prema četničkom pokretu i povrati njegovu staru poziciju kod britanske vlade. Zahvaljujući činjenici da su saveznici odlučno stali na stranu NOP-a, četnici su u Bosni rapidno gubili tlo pod nogama, koju su, uz Srbiju i Crnu Goru, dugo smatrali svojom vojno-političkom bazom. Sada je potpukovnik Zaharije Ostojić tražio od Draže Mihailovića »izlaženje bar jednog lista za Bosnu« i da mu, s tim u vezi, stavi na raspolaganje novinare Bosance kako bi se opšta stvar u Bosni popravila.[200] Koliko je velik značaj pridavao Ostojić Bosni, pokazuje i njegova depeša Draži Mihailoviću iz istog mjeseca, kojom ga obavještava da je pri svome štabu formirao leteću brigadu i dao joj naziv »Bosna«. Brigadu je trebalo da sačinjavaju borci iz svakog sreza Bosne, što je trebalo da ima posebnu težinu, pa je od štaba Vrhovne komande depešom tražio da odobri ovaj plan.[201]

Paralelu Ostojićevoj inicijativi da se pojača četnička propaganda u Bosni osnivanjem bosanskog lista, predstavljao je list »Istok« (»Mašrik«), glas jugoslavenski orijentiranih Muslimana, čiji je pokretač i urednik bio Mustafa Mulalić, bivši narodni poslanik i jedan od potpredsjednika Ravnogorskog kongresa u selu Ba. U martovskom broju (1944) »Istok« objavljuje »poruku đenerala Draže Mihailovića Muslimanima širom Jugoslavije« u kojoj ističe da budući položaj u obnovljenoj državi »Muslimani stvaraju svojom saradnjom sa jugoslovenskom vojskom i borbom protiv zajedničkog neprijatelja udaraju temelje tome svome položaju«. Mi-

196 Nikola Milovanović – n. dj. – str. 53.
197 Kao pod 192 – Dok. br. 47 – Izvod iz knjige depeša Draže Mihailovića – str. 187.
198 Isto – Dok. br. 69 – 24. jan. 1944. – str. 325.
199 Jozo Tomasevich – n. dj. – str. 301.
200 Kao pod 197 – Dok. br. 74 – depeša od 7. februara – str. 363.
201 Isto – Dok. br. 84 – Depeša od 19. februara 1944. – str. 424.

hailović uvjerava Muslimane da »ravnopravnost i jednakost pred svim zakonima, slobodu građansku, slobodu vjersku, slobodu imovinsku oni mogu ostvariti samo u zajedničkoj borbi sa jugoslovenskom vojskom«.[202] Od Muslimana se traži da se opredijele za jugoslavensku federaciju u programskoj koncepciji četničkog kongresa. Pošto se Muslimanima odriče »izdvojena etnička zasebnost« jer su oni, navodno, Srbi ili Hrvati, usljed čega »muslimanska federativna jedinica« nema neophodnih geografskih, demografskih, ni prirodno-političkih uslova, postoji »samo jedna solucija« da se »Muslimani priklone srpskoj federaciji«. Srbija, ističe se dalje, ne ovisi o Bosni, ali obnova i razvoj Bosne imaju sve pretpostavke u sastavu Srbije – tako tvrdi »Istok«, glas jugoslavenskih Muslimana poslije održanog kongresa u selu Ba.[203]

Međutim, četnička situacija u Bosni nije odgovarala kongresnim opredjeljenjima. Partizanska teritorija širila se u svim dijelovima Bosne, a odnosi među četničkim komandantima bili su daleko od četničkog jedinstva. Draža Mihailović je shvatao pogubnost takvog stanja i komandantima bezuspješno naređivao da povrate slogu i saradnju. Velike nade polagao je u svoga predstavnika u Bosni potpukovnika Ostojića. Od svih četničkih komandanata u Bosni tražio je da rade na pridobivanju Muslimana i da unapređuju odnose s njima.[204]

Sporazumi koje su na pravcu Neubacherovih političkih intencija sklapali, nisu ni Nijemcima ni četnicima pružali garanciju u pogledu poboljšanja njihovih pozicija. Nijemci su često mogli da konstatuju da četnici ne ispunjavaju uvjete zaključenih sporazuma, dok su se četnički komandanti žalili da ih Nijemci ne snabdijevaju potrebnom municijom.[205] Činjenica da ih je operativno udruživala ideja antikomunizma i borba protiv vojno sve aktivnijih i uspješnijih partizana, nije otklanjala uzajamno nepovjerenje. Ipak, ratni interes je nalagao da se kako-tako održavaju sporazumi.

Jednom ozvaničena i definisana, Čerčilova politika podrške partizanima kao oružanoj sili koja ratuje protiv sila Osovine u okupiranoj Jugoslaviji, imala je svoju logiku i realizovala se u konkretnim oblicima. Vanstranačka izbjeglička vlada Božidara Purića zadržala je u svom sastavu kao vojnog ministra Dražu Mihailovića uprkos javnim ocjenama britanske vlade o njegovoj kolaboraciji sa okupatorima. Britanski zahtjev da se obrazuje nova jugoslavenska vlada koja će odgovarati interesima oslobodilačke borbe u zemlji i antihitlerovskih saveznika predstavljalo je potez koji je odgovarao razvoju antiokupatorskog pokreta i njegovih oružanih snaga u Jugoslaviji. Britanci su tražili sastav vlade u kojoj se više neće nalaziti Draža

202 AVII – Ča – 10/6–1; k. 226 –»Istok« – glas jugoslovenskih Muslimana – br. 7 – Slobodne srpske planine.

203 Isto – Autor članka: »Federacija i Muslimani« vjerovatno je bio urednik lista Mustafa Mulalić. U brojevima 8 i 9 objavljeni su članci: »Demokratija i Muslimani« (AVII – Ča – br. reg. 8/6; k. 226) i »Muslimani u Jugoslaviji« (AVII – Ča – br. reg. 10/6–1; k. 226), »Ustavna monarhija i Muslimani« (AVII – Ča – br. reg. 10/6–2; k. 226) u kojima se, na temelju podnesenih referata na kongresu, dokazuje nužnost opredjeljenja Muslimana za jugoslovensku federaciju u duhu velikosrpske ideologije i kongresne poruke Draže Mihailovića Muslimanima Jugoslavije.

204 AVII – Ča – br. reg. 37/2 – k. 4. (Dragi Drenoviću – 20. IV 44.)

205 Jozo Tomasevich – n. dj. – str. 300.

Mihailović. Obrazovanje Šubašićeve vlade 1. VI 1944. predstavljalo je afirmaciju partizanskog NOP-a, pa je od tada NOVJ imala značajnu pomoć britanske vlade. Već u proljeće, dvije partizanske divizije izvršile su prodor u Srbiju, u kojoj su do tada četničke snage Draže Mihailovića i formacije Milana Nedića imale dominaciju.[206] Izazvan pod presijom Čerčila, politički pad Draže Mihailovića nije prouzrokovao destabilizaciju njegovog komandantskog položaja unutar četničkih formacija, ali je ubrzao proces političkog slabljenja i onesposobljavanja četničkog pokreta za efikasne akcije u datim uslovima. Opunomoćeni poslanik njemačkog Rajha za Jugoistok Herman Nojbaher govorio je o »rasulu« četničkog pokreta, pa je u avgustu 1944. nastojao da ga zaustavi, da bi njegove jedinice bile u stanju da vode bitku protiv NOVJ. Krajem avgusta, on se obratio Ministarstvu inostranih poslova za povećanje pomoći četnicima u oružju i municiji, jer je u njihovim redovima izbijalo nezadovoljstvo zbog neizvršavanja obaveza od strane Nijemaca. Iako je pridavao značaj Nojbaherovoj misiji, Hitler se usprotivio njegovom zahtjevu jer se plašio da bi četnici mogli to oružje upotrijebiti u borbi na strani saveznika ako bi se iskrcali na Balkanu kao i da bi Srbima to omogućilo vraćanje vodećeg položaja na evropskom Jugoistoku.[207] Hitlerovo upozorenje zasnivalo se na vlastitom uvjerenju o ambicijama srpskih državnika tokom oba svjetska rata, ali i na izvještajima koje je dobivao od njemačke komande Jugoistoka.

206 Isto – str. 303.
207 Isto – str. 309.

BOSNA U STRATEŠKOM FOKUSU DRAŽE MIHAILOVIĆA

U međuvremenu, četnici u Bosni nastojali su da poboljšaju svoj položaj i da u pogledu kolaboracije sa Nijemcima osiguraju Nojbaherovo povjerenje. Vjerujući da je njihov uticaj u Srbiji dominantan, Bosna je dolazila u središte njihovih političkih spekulacija i vojnih planova. Četničke starješine naročito su polagale značaj da bude uspješno njihovo nastojanje u smislu povezivanja sa Muslimanima u Sarajevu. Radilo se o organizovanju Muslimanskog narodnog komiteta za djelovanje na prosrpskoj koncepciji, a prema posebnim uputstvima trebalo je ostvariti saradnju sa dr M. Karamehmedovićem, uglednim liječnikom i »nacionalnim radnikom« u Sarajevu. Uputstva su predviđala organizovanje muslimanskih odreda, jer su po ocjeni Mustafe Mulalića očekivani događaji »već bili na pomolu«. Obaviješten da su okupatori »razbili komuniste u istočnoj Bosni«, potpukovnik Zaharije Ostojić tražio je od Draže Mihailovića da naredi svim četničkim formacijama u Bosni da »razviju najveću aktivnost«.[208] Ocjenjujući da će Hrvati svim silama težiti da Bosna pripadne njima, Draža Mihailović je u pismu Ostojiću od 3. avgusta 1944. naglasio da četnici moraju spriječiti ovaj hrvatski plan i Bosnu »potpuno zgrabiti« u ruke četničkih snaga. Inače je neizvjesno kakvo bi rješenje o Bosni mogao da donese razvoj događaja. Stoga, »za odlučne događaje tamo«, treba da »budemo jaki, kako bismo (u Bosni, pr. E. R.) zgrabili svu upravu u svoje ruke«.[209]

Što je položaj četnika u Bosni bio slabiji, zahvaljujući napredovanju i jačanju pozicija partizanskih snaga, to su naredbe i zahtjevi Draže Mihailovića u pogledu Bosne bili radikalniji, sve dalje od realnih mogućnosti četničkih snaga. Jedva da su u njihovu ostvarljivost vjerovali sam Draža Mihailović i njegovi najbliži saradnici kojima je upućivao naređenja. Dok su zamišljali kako stvaraju muslimanske odrede za borbu protiv komunista, četnici su se hvatali za tanke niti muslimanskog domobranstva u rasulu i u »zelenom kadru« nalazili borbenog ratnog saveznika koji se, poput četnika, klonio ratnog fronta. U želji da čuju kako Muslimani oko Živinica, Tuzle i Kladnja kliču kralju Petru II i monarhističkoj jugoslavenskoj federaciji, četnici su gradili savezništvo sa zelenim kadrom i perspektivu čišćenja bosanske teritorije od partizana.[210] Perspektiva im se otvarala kada su, umjesto partizana, oko sebe vidjeli SS trupe, zelenokadrovske grupe i jedinice muslimanske milicije.

Dok su se četnici u Bosni vrtili u sve užem krugu, jake partizanske snage nadirale su tokom ljeta kroz Srbiju. Već početkom avgusta u Srbiji je operisalo osam divizija NOVJ, da bi im se početkom septembra priključilo još šest divizija iz Crne

208 Kao pod 200 – Dok. br. 165 – 2. i 12. maj 1944 – str. 632, 647.
209 AVII – Ča – br. reg. 27/1 – k. 5.
210 AVII – Ča – br. reg. 27/3; k. 194.

Gore, Sandžaka i Bosne, a početkom oktobra iz Bosne u Srbiju ušle su još dvije divizije. Ni to pražnjenje partizana iz Bosne nije omogućilo četnicima da preduzmu ofanzivne operacije za ovladavanje značajnijim bosanskim područjima. Ratna situacija u Srbiji okretala se protiv četnika. Tome je značajno doprinio sam kralj Petar svojim govorom od 12. septembra 1944. u kome je pozvao sve Srbe, Hrvate i Slovence da se ujedine i pristupe NOVJ pod komandom maršala Tita.[211] Bio je to udarac koji je izazvao raspadanje mnogih četničkih jedinica u Srbiji i opšte pogoršanje u redovima četničkih snaga širom zemlje. Glavni posao, međutim, obavile su snage NOVJ u saradnji sa sovjetskim trupama, koje su krajem septembra ušle u sjeveroistočnu Srbiju, da bi zajedno sa partizanskim divizijama 20. oktobra 1944. od Nijemaca oslobodile Beograd. Da bi izbjegao zarobljavanje, Draža Mihailović se povukao u istočnu Bosnu, gdje je na području Majevice uspostavio svoj štab.

Neposredno poslije pada Beograda, komandanti četničkih jedinica, u dogovoru sa Dragišom Vasićem, odbili su da prihvate odluku Draže Mihailovića da se sve četničke trupe povuku iz Srbije prema Sandžaku i sjeveroistočnoj Bosni. Dr Živko Topalović smatra da je ova odluka Draže Mihailovića bila iznuđena Čerčilovim savezom sa Titom »u ime viših britanskih interesa«, pa ocjenjuje da je tada Srbiju napustilo oko 80.000 četničkih boraca, što je omogućilo Titu da se »dokopa vlasti«.[212] Međutim, znatno prije pada Beograda, najvažniji komandanti Draže Mihailovića koji su provodili njegove strateške naredbe u Bosni, potpukovnik Zaharije Ostojić i potpukovnik Petar Baćović, nagovještavali su kritičku tačku u opštem položaju četnika. Depešom od 11. septembra 1944. oni su izvijestili načelnika štaba Vrhovne komande kako Muslimani i Hrvati listom prilaze Titu, kako su četničke jedinice u Bosni Hercegovini bez hrane i municije, pa predlažu Draži Mihailoviću »da od saveznika zatraži da nas okupiraju« jer smo »u protivnom izgubili bitku i politički i vojnički«. Po njihovoj ocjeni, »narod osjeća da crvene podržavaju sva tri velika saveznika, dok su nas sva tri ostavila«.[213] Padu Beograda uslijedio je za četnike ubrzani gubitak Srbije, koja je više od tri godine osiguravala nacionalnu i međunarodnu podršku Ravnogorskom četničkom pokretu.

Iako je sjeveroistočna Bosna pružila utočište Draži Mihailoviću, ona ni u tom momentu, a ni u perspektivi nije imala značaj stabilne baze četničkog pokreta da bi se održao i obnovio svježim snagama. Više momenata uticalo je što je Draža Mihailović odabrao ovo područje za utočište četničkom vojnom i političkom rukovodstvu. Prvi je svakako činjenica da su na ovom prostoru četnici bili relativno jaki, pa je smatrao da će mu pružiti povoljne i bezbjedne uslove za rukovođenje. U sjeveroistočnoj Bosni Draža Mihailović je mogao da ima na raspolaganju dosta jaku i koncentrisanu četničku vojsku. Osim toga, ovo područje bilo je relativno bogato hranom, što je za ishranu četničkih jedinica imalo veliki značaj. Na izbor sjeveroistočne Bosne uticala je takođe činjenica da su se ovdje nalazile respektabilne njemačke oružane snage, sa kojima su lokalni četnički komandanti imali

211 Jozo Tomasevich – str. 284; 368.
212 Živko Topalović – str. 132.
213 AVII – Ča – br. reg. 16.1; k. 280 – Depeše br. 501 – za 86 – very urgent.

dobre odnose, od kojih su dobijali izvjesne količine oružja i municije za borbu protiv partizana.[214] U višim četničkim štabovima vladalo je mišljenje da održavanje veza sa Nijemcima može četnicima biti korisno jer Nijemci, navodno, vjeruju da se mogu osloniti jedino na Srbe.[215]

Iz ovog perioda potiče naredba načelnika štaba Vrhovne komande za 18. oktobar kojom se traži da se svugdje gdje ima hrvatskog i muslimanskog življa, pored srpskih, obrazuju i muslimanske i hrvatske jedinice u sklopu Jugoslovenske vojske u otadžbini. Cilj ove naredbe bio je da ove jedinice budu privlačna snaga za Hrvate i Muslimane koji žele da pristupe četničkim redovima.[216] Naredba je neosporno zakasnila. Poslije trogodišnje četničke kampanje protiv Hrvata i Muslimana u znaku etničkog čišćenja i genocida da bi se stvorila etnički homogena teritorija velikosrpske države, Naredba je bila irealna, bila je svjedočanstvo da se četnički vrh nalazio pod vlašću iluzija da fikcijama može ovladati stvarnošću. U bezizglednom položaju četničkih snaga nalazila se podloga gubitka memorije i sjećanja na akcije sistematskog istrjebljivanja hrvatskog i muslimanskog stanovništva širom Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Sandžaka, pa se rodila apsurdna ideja o preobražaju četničke oružane sile u jedinstvenu vojsku Srba, Hrvata, Slovenaca i Muslimana.[217] Niti se naredbama i ukazima postizalo četničko vojno jedinstvo, niti su se premošćavale teškoće u saradnji sa Nijemcima, niti se uspostavljalo uzajamno povjerenje između Srba i Muslimana. Jedan od protagonista i ideologa Velike Srbije iz Bosanske krajine, dr Stevan Moljević, koji se nalazio u političkom vrhu četničkog pokreta, ocjenjujući da se četnički pokret u zemlji nalazi u kritičnom stanju obratio se srpskom narodu Bosanske krajine posebnim apelom da bi ga nadahnuo pobjedničkim duhom predaka iz ratne srpske prošlosti. On traži od naroda da izdrži do kraja u borbi i uvjerava ga da je »invazija« partizana u Srbiju prolazna i da će u zemlji ubrzo doći do poboljšanja jer su na vidiku pozitivne promjene u odnosu saveznika prema četničkom pokretu. On poziva na jačanje autoriteta generala Mihailovića, jer su u njemu oličeni borba, otpor i sve narodne težnje. Po Moljeviću, koji je u junu 1941. tražio čišćenje Muslimana iz Jugoslavije, »sloga sa Muslimanima i Hrvatima pokazuje se kao prvi uslov za sređenje prilika«. Ovaj Moljevićev apel predstavljao je ustvari jedan od izvornih podataka o dubini krize u kojoj se nalazio četnički pokret na kraju 1944.[218]

U decembru 1944. Draža Mihailović je objavio posebnu Uredbu o formiranju Srpske, Hrvatske i Slovenačke armije i grupe Muslimanskih korpusa. Već u januaru 1945. za komandanta grupe muslimanskih korpusa u Bosni imenovan je »brat« Muhamed Preljubović, od koga se očekivalo da »prikupi i organizuje sve Muslimanske jedinice«, koje su mahom postojale na papiru.[219]

214 Tomasevich – str. 380–1.

215 Zbornik NOR-a XIV – 4 – Dok. br. 68 – str. 290.1.

216 AVII – Ča – br. reg. 36/3 – k. 5.
(O dubini krize u četničkom pokretu krajem 1944. govori stav Naredbe da se u četničke jedinice mogu primiti i oni Hrvati i Muslimani koji su »uzeli naziv ustaše da bi izbjegli služenje vojske pod okupatorom«).

217 Kao pod 215 – Dok. br. 90 – str. 355.

218 Ibidem – Dok. br. 103 – str. 411–412.

219 AVII – Ča – br. reg. 26/1; k. 6 – Naredba načelnika štaba Vrhovne komande za 20. januar 1945.

Za razliku od razmišljanja i ponašanja članova Vrhovne četničke komande, lokalni komandanti i predstavnici četničkog pokreta bili su u svojim izvještajima na tlu realnosti. Pokazaćemo to na primjeru jednog izvještaja iz ovog vremena o situaciji na području Trebave. Obavještajni oficir Trebavskog korpusa izvještava Dražu Mihailovića da je komandant korpusa »otac–prota« Sava Božić svoje napore posvetio »sporazumevanju sa nesrpskim elementima, u prvom redu sa Muslimanima« kako bi ih pridobio za saradnju. Uz njihovu pomoć komandant korpusa uspio je da preuzme vlast u Modriči i Gradačcu, pa izvještač ocjenjuje da će Muslimani, zajedno sa četnicima, poći u borbu »protiv zajedničkog neprijatelja – komunizma«. S druge strane, sa Hrvatima nije došlo do sporazuma, jer se »karakter ustaša od 1941. na ovamo nije izmenio u našu korist. Obavještajac navodi da se »mlađi borci« protive nastojanjima oca Save Božića i da nije rijedak slučaj da presreću Muslimane–trgovce i pljačkaju ih do gole kože. Kada četnici opljačkaju i ubiju Muslimana, niko ih ne poziva na odgovornost. U Posavini se obnavlja zategnutost između četnika i ustaša, koja se okončava žrtvama na obje strane, ponekad i pokoljem. U srpskom narodu postoji veliko nezadovoljstvo što se na čelu četničkih jedinica nalaze »stranci«, oficiri iz Srbije. Ima primjera da su pojedine četničke brigade otkazivale poslušnost štabu korpusa i preduzimale pljačkaške akcije i napade na Muslimane. Takođe su česti konflikti između ustaša i Muslimana, stoji u izvještaju rezervnog potporučnika Dušana Spajića, koji je smatrao svojom dužnošću da svoja zapažanja predoči Draži Mihailoviću »kao vođi celog pokreta i kao licu koje nosi moralnu odgovornost za uspeh ili neuspeh akcije«.[220]

Imenovanje Muhameda Preljubovića za komandanta grupe Muslimanskih korpusa imalo je prevashodno političku motivaciju i značaj. Vidljivo je to iz stavova muslimanskih prvaka pročetničke orijentacije, koji su se veoma aktivno angažovali na strani četničkog pokreta. Tako »zamjenik komandanta VI muslimanskog korpusa JVUO poručnik Abdulah Osmanović, obraćajući se »braći« Muslimanima grada Bijeljine«, ističe da je obrazovanje grupe Muslimanskih korpusa za Muslimane »najbolji put« u pravcu postizanja i osiguranja ravnopravnosti Muslimana pod rukovodstvom generala Draže Mihailovića«. JVUO donijeće na kraju »slobodu svim poštenim Jugoslavenima bez obzira na vjeru«, kaže ovaj poručnik, koji od građana Bijeljine traži da budu svjesni teškog boja »za novu i srećniju kraljevinu Jugoslaviju«.[221] Bivši narodni poslanik na listi Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS), potpredsjednik Mihailovićevog Centralnog nacionalnog komiteta (CNK) Mustafa Mulalić je krajem januara 1945. dao, »u ime Muslimana«, izjavu o razlozima njihovog opredjeljenja za »Federativnu Jugoslaviju i dinastiju Karađorđevića«. Po Mulalićevom tumačenju, interes Muslimana je da Bosna i Hercegovina čini jednu samoupravnu jedinicu, kojoj bi trebalo da se priključe zapadni dijelovi srpskih krajeva (iz sastava Hrvatske, pr. E. R.) i neki srezovi Sandžaka koji gravitiraju Bosni. U takvoj Bosni i Hercegovini, u sklopu monarhističke jugoslovenske federacije, tj. u sklopu srpske federativne jedinice, Muslimani bi trebalo da imaju

220 AVII – Ča – Br. reg. 1/10 – k. 23a – 10. januara 1945.
221 AVII – Ča – br. reg. 2.51 – k. 27.

kulturno-vjersku autonomiju.[222] U ovoj Mulalićevoj koncepciji o položaju Bosne i Hercegovine došla je dijelom do izražaja muslimanska autonomaška tradicija, koja se izvorno protivila velikosrpskom državnom programu. Svjestan da je za srpsko stanovište neprihvatljiva amputacija Sandžaka i integracija određenih njegovih dijelova u sastav Bosne i Hercegovine, Mulalić je svakako kalkulisao sa autonomističkom tradicijom kod Muslimana kao elementom podrške obrazovanju Muslimanskih korpusa u okviru i pod komandom JVUO.

U maloj grupi muslimanskih političara na liniji Ravnogorskog pokreta, Mustafa Mulalić bio je jedan od najaktivnijih u propagiranju kongresnih i postkongresnih stavova o uređenju kraljevine Jugoslavije i definisanju položaja Muslimana u njoj. To je činio u porukama svojim prijateljima, kojima je izražavao svoje priznanje za nacionalno-političko djelovanje u duhu ideja Draže Mihailovića za »bratski sporazum između Srba i Muslimana«. U poruci Ibrahimu Pjaniću, komandantu »Legije–Soko«, Mulalić ga poziva da objavi svim Muslimanima da »đeneral Draža Mihailović, u ime Njegovog Veličanstva kralja, želi iskren bratski sporazum sa nama Muslimanima, osnovan na principima naše narodne etike i rešenje svih naših političkih, socijalnih, kulturnih i privrednih problema na osnovama bratske uzajamnosti«. Draža Mihailović je »jedini faktor i garancija mira, poretka i državnosti... Jugoslavija samo kao kraljevina može da bude i naša i međunarodna stvarnost. Samo takav poredak može nama da jamči za opstanak Islama«, dok »komunistički poredak znači očitu propast islama«.[223] Motivirane podrškom pokretu Draže Mihailovića, Mulalićeve poruke prijateljima bile su od neznatnog značaja u pogledu učešća Muslimana na njegovom pročetničkom opredjeljenju i angažovanju. Bio je to oblik koji je Mulaliću služio u cilju povezivanja sa muslimanskom bazom, u kojoj četnički program nije nalazio uporište. Poput Draže Mihailovića, i Mulalić je iluzije pretvarao u stvarnost, u kojoj se ubrzano topila nekadašnja snaga četničkog pokreta. Razlika među njima bila je u tome što je Mulalić prekinuo sa iluzijama da bi se našao u realnosti koja nije pokazala želju da mu bude sklona, a Draža Mihailović je nastavio da slijedi iluzije koje će označiti kraj njegovog služenja programu nacionalne ideologije velikosrpstva u periodu Drugog svjetskog rata.

Uprkos činjenici da je 7. marta 1945. obrazovana jedinstvena jugoslavenska vlada pod Titovim predsjedništvom, nastala fuzijom Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) i Šubašićeve vlade u izbjeglištvu, i da su novu vladu priznala velika trojica na Konferenciji u Jalti, Draža Mihailović se uljuljkivao u nadi da će se raspasti antihitlerovski savez i da će u njegovom raspadu četnički pokret naći svoj spas. Položaj četnika u sjeveroistočnoj Bosni, gdje je Draža Mihailović krajem 1944. smjestio svoj štab, toliko se pogoršao da mu je prijetila opasnost opstanka, pa je bio postavljen pred alternativu da li sa raspoloživim snagama krenuti u pravcu Slovenije ili se vratiti u Srbiju. Izbor slovenačkog pravca nudio je mogućnost kontakta sa anglo-američkim snagama, uz čiju bi pomoć slovenačke i srpske antikomunističke formacije mogle uništiti NOVJ i obrazovati jugoslavensku

222 AVII – Ča – br. – 602 od 542, br. 233 od 22. I 1945.
K. 280/5/1 – Depeše Draže Mihailovića.
223 AVII – Ča – br. reg. 36/1 – k. 15.

vladu sa osloncem na nacionalne snage. Vjerujući da neće doći do povlačenja njemačkih armija i da Nijemci imaju neki sporazum sa Anglosaksoncima, Draža Mihailović je u takvim hipotezama nalazio povoljne mogućnosti za izlaz iz kritičnog položaja. Kada su u pokretu prema zapadu, u oblasti Lijevča polja doživjeli pogibiju prvaci četničkog pokreta Dragiša Vasić, Zaharije Ostojić i Petar Baćović, Draža Mihailović je odlučio da se vrati u Srbiju, u uvjerenju da u Srbiji vlada jako raspoloženje protiv komunističkog režima, da će planuti ustanak na proljeće i da će zapadni saveznici vojno intervenisati i pomoći četnicima da uspostave vlast u Jugoslaviji. Odluku o pokretu preostalih četničkih snaga u pravcu Srbije Draža Mihailović donio je 13. aprila 1945. na planini Vučjak, na sjeveru centralne Bosne. Poslije mjesec dana, nakon iscrpljujućih marševa kroz centralnu i istočnu Bosnu, Draža Mihailović se sa članovima Vrhovne komande našao na području Zelengore. Njihovu pratnju, koja ih je osiguravala, činilo je svega 300–400 četnika.[224] Iako Bosna nije predstavljala glavnu bazu četničkog pokreta, napuštanje ili, tačnije, bijeg iz Bosne prema Srbiji označio je stvarni kraj četničkog pokreta pod rukovodstvom Draže Mihailovića. U zemljama anti-hitlerovske koalicije 9. maj 1945. bio je proglašen Danom pobjede nad fašizmom. Ostaci četničkih jedinica, rasprsnuti i razbijeni u male grupe, boriće se uz pomoć jataka u bosanskim planinama još više mjeseci, ubijati predstavnike organa nove vlasti, da bi na kraju bili pohvatani i likvidirani. Vojno četništvo bilo je uništeno, dok je njegova politička ideologija morala da prihvati stanje ilegalnosti.

224 Prikaz posljednje (bosanske) etape aktivnosti četničkog pokreta pod vodstvom Vrhovne komande Draže Mihailovića, prema djelu J. Tomasevicha (str. 390–402).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Za razliku od stanja u Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori, historijska literatura pisana u Bosni i Hercegovini o četničkom pokretu ne raspolaže ni sa jednom monografijom. Podaci i događaji vezani za četnički pokret u Bosni i Hercegovini mahom su registrovani, razmatrani i ocjenjivani u sklopu historijske literature o NOP-u, marginalno. Historiografsko zanemarivanje djelovanja četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini naučno je neopravdano, utoliko više što je četništvo u Bosni i Hercegovini tokom razdoblja 1941–1945. predstavljalo relevantan vojno-politički faktor. Našom studijom pokušali smo da popunimo rečenu prazninu u namjeri da podstaknemo napore historičara u smislu šireg i dubljeg istraživanja četničkog fenomena na području Bosne i Hercegovine.

Neosporno, četništvo u Bosni i Hercegovini je sastavni dio četničkog pokreta u Srbiji, što ne znači da između četničkog pokreta u Srbiji i Bosni i Hercegovini ne postoje određene razlike uvjetovane historijskim okolnostima i odnosima, prije svega razlikama u historijskom razvoju i položaju srpskog naroda u Srbiji i Bosni i Hercegovini. I u jednom i u drugom slučaju zajednička im je težnja za teritorijalno-političkim jedinstvom, ali i činjenica da se do cilja išlo metodom i sredstvima rata, a ne političkom metodologijom. Prema ideologiji četničkog pokreta, Bosna i Hercegovina pripada Srbiji, kako etnički, tako i teritorijalno-politički. U tom pogledu nema razlike između četničkog pokreta u Srbiji i Bosni i Hercegovini, iako je, po shvatanju centra, četnički pokret u Bosni i Hercegovini produženje četničkog pokreta u Srbiji.

Razvoj četničkog pokreta imao je nekoliko razdoblja, koja su karakteristična i značajna po ciljevima za koje se u njima zalagao. Pojavio se u Makedoniji prvih godina 20. stoljeća, da bi se borio protiv vladavine Otomanskog carstva na prostoru Balkana i zatim u balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu protiv turske i bugarske dominacije u Makedoniji i osvajačkih planova Centralnih sila na strani zemalja Antante. U historiografiji vlada mišljenje da je četnički pokret u ovom periodu djelovao patriotski, ali i da nije bio lišen osvajačkih težnji, naročito kada je u pitanju odnos prema Makedoniji i makedonskom narodu. Historičar J. Tomasevich smatra da su četnici u stvaranju jugoslavenske države predstavljali »jednu od vodećih srpskih patriotskih grupacija. Isti autor, s razlogom, tvrdi da su četničke organizacije u međuratnom periodu jugoslavenske države aktivno služile interesima srpskih vladajućih grupa. Ipak, u vojnim planovima Jugoslavije četnicima nije bila namijenjena značajnija uloga u slučaju invazije sila Osovine, niti je bila planirana šira upotreba gerilskog ratovanja. Vojna kapitulacija Jugoslavije pokazala je da četništvo nije bilo ni sposobno ni spremno da se pojavi na sceni u aktivnoj ulozi branioca nacionalne nezavisnosti. Služeći velikosrpskim hegemonističkim režimima, četništvo se raspalo zajedno sa raspadom jugoslavenske velik-

osrpske države, koja je kao nacionalno složena državna zajednica, umjesto na principima federalizma, bila ustrojena na osnovama izrazito krutog centralizma.

U uslovima okupacije Jugoslavije nastao je novi oblik i pokret koji, u vojno-organizacionom pogledu, nije imao ništa zajedničko sa izvornim četničkim organizacijama iz doba balkanskih i svjetskog rata. Ravnogorski pokret pod vodstvom pukovnika Draže Mihailovića je nova vojna organizacija sa četničkim imenom, tokom rata poznat pod nazivom četnički pokret Draže Mihailovića.

Nacionalno-politički program pokreta formulisan je u projektu Stevana Moljevića od juna 1941. i Instrukcijama Draže Mihailovića iz decembra 1941, Šahovićkoj rezoluciji mladih četnika od 2. decembra 1942. i dokumentima Kongresa u selu Ba iz januara 1944. Njihovo osnovno obilježje je opredjeljenje za Veliku Srbiju, koja predstavlja cilj svih srpskih nacionalnih pokreta od sredine 19. stoljeća do Drugog svjetskog rata. U periodu okupacije, glavne protivnike četničkog pokreta ne predstavljaju okupatori koji su razbili i rasparčali jugoslavensku državu, već hrvatske i muslimanske ustaše, odnosno Hrvati i Muslimani, koji kao srpski neprijatelji stoje na putu ostvarenja velikosrpskog nacionalnog cilja.

Izvan Srbije, u kojoj se nalazila njegova matica, četnički pokret imao je relativno jaka uporišta i baze u svim područjima gdje je živio srpski narod – Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Crnoj Gori. Pored Srbije i Crne Gore, najrazvijeniji i najmilitantniji bio je u Bosni i Hercegovini, kako zbog relativne većine srpskog elementa, tako i zbog dvostruke konfrontacije – srpsko-hrvatske i srpsko-muslimanske.

Historiografija čiji je predmet izučavanje četničkog pokreta imala je različit odnos prema istraživanju četničkog pokreta u Srbiji i Bosni i Hercegovini tokom razdoblja 1941–1945. Za razliku od historiografije u Srbiji, koja može da pokaže više monografija, studija, rasprava i članaka, bosanskohercegovačka historiografija ne bilježi nijednu bibliografsku jedinicu o četničkom pokretu u Bosni i Hercegovini u obliku cjelovite monografske obrade. Kao da je na taj način produžila da vodi rat protiv četničkog pokreta. Pobjednik je pisao historiju i sudio o prošlosti da bi svoga protivnika još jednom savladao i sahranio. Razloga za to ima više. Među prvima je svakako činjenica što je nova vlast dugo sprječavala da historičarima bude pristupačna izvorna četnička građa, a kada je Vojno-istorijski institut (VII) počeo sa njenim objavljivanjem, to se radilo u redakciji vojnih historičara-partizana, po njihovom kriteriju i izboru. Sabrani historijski izvori četničke provenijencije, objavljeni u četiri obimne knjige XIV toma Zbornika narodnooslobodilačkog rata ne predstavljaju podlogu za naučno autentičnu historiju četničkog pokreta u cjelini, kao ni u Bosni i Hercegovini posebno. Na taj način XIV tom Zbornika uslovljava nepotpunost, ograničenost i usmjerenost istraživačkog postupka i rezultata. S druge strane, izvori nopovske provenijencije, koji izrazito preovlađuju, utiču takođe na neobjektivnost i nekritičnost u razmatranju i ocjenjivanju aktivnosti četničkog pokreta. Otklanjanju, odnosno smanjivanju i ublažavanju ovih nedostataka pomažu izvori drugih relevantnih učesnika i aktera događaja u razdoblju 1941–1945, Nijemaca, Italijana, NHD, koji su se različito, saglasno svojim posebnim interesima, odnosili prema snagama četničkog pokreta. Našu monogra-

fiju gradili smo pretežno na izvorima četničke provenijencije, kao i na historijskoj literaturi velikonacionalnog obilježja, pri čemu smo se kritički postavljali i prema građi i prema njenoj obradi. Već sam ranije napomenuo da su u monografiju značajno ugrađeni istraživački rezultati historičara Nusreta Šehića za razdoblje 1918–1941. i Joze Tomasevicha za razdoblje 1941–1945.

Strategiju četničkog pokreta odredio je i formulisao njegov Ravnogorski centar. Njen temelj i pravac čini velikosrpska ideologija, čiji je historijski koncept i smisao ostvarenje državno-političkog jedinstva srpskog naroda. Rodonačelnik ideje Velike Srbije je srpski državnik Ilija Garašanin, autor »Načertanija« iz četrdesetih godina 19. stoljeća, da bi svojevrsno oživotvorenje prvobitno dobilo na kraju Prvog svjetskog rata u obliku jugoslavenske unitarne i centralistički ustrojene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. U ovoj državi prvi put je bilo okupljeno nekoliko etnički srodnih naroda, koji su tokom više stoljeća živjeli u zasebnim političkim jedinicama unutar krupnih državnih sistema. Hegemoniju u novoj državi imao je srpski vladajući krug, koji je uporno odbijao federalizam da bi spriječio nacionalnu ravnopravnost i jednakost, kojoj su težili nesrpski narodi u zemlji. Nacionalno-političke konfrontacije djelovale su protiv državne kohezije koja se nije mogla održati pred agresijom sila Osovine u aprilu 1941. Raspad jugoslavenske države nije, međutim, značio i kraj velikosrpske ideologije, koja je svoje uporište našla među ostacima poražene jugoslavenske vojske u vojnom krugu oko pukovnika Draže Mihailovića. Iako je bilo logično pretpostaviti da će pokret pod vodstvom Draže Mihailovića slijediti antiokupatorsku orijentaciju, glavni pravac njegove ratne aktivnosti bio je okrenut protiv NDH, odnosno protiv Hrvata i Muslimana, a pod uticajem ustaških zločina nad srpskim narodom. Ravnogorska platforma polazila je od pretpostavke da će Saveznici poraziti okupatore, Nijemce i Italijane, protiv kojih, zbog njihove superiornosti, četnički odredi ne treba da ratuju i da je njihova nacionalna obaveza da unište NDH i tako očuvaju biološki opstanak srpskog naroda. Stanovištem da će na kraju rata Saveznici poraziti Osovinu argumentirala se strategija izbjegavanja oružane borbe protiv okupatora, prvenstveno Nijemaca i čuvanja srpskog naroda od njemačkih represalija koje su bile sračunate na uništavanje otpora srpskog naroda prema vlasti i planovima okupatora.

Filozofija izbjegavanja rata sa nadmoćnim okupatorima, uskoro je bila zamijenjena praksom kolaboracije koja se odvijala nejednako i neravnomjerno. Ona je polazila od pretpostavke da su partizani zajednički protivnici i neprijatelji i okupatorima Nijemcima i Italijanima, kao i četnicima, i da je njihovo udruživanje uzajamni interes. Iako se činilo da je ovo shvatanje logično i racionalno, ono je protivrječilo osnovnim interesima i četnika i okupatora. Dok su se četnici inspirisali idejom Velike Srbije i Jugoslavije, u strategiji okupatora nije bilo mjesta ni za Veliku Srbiju ni za obnovu Jugoslavije, koju su razorili da bi trajno onemogućili njenu obnovu. Sa ove tačke gledišta logično bi bilo udruživanje četnika sa partizanima, jer su i jedni i drugi u ratnom programu imali obnovu Jugoslavije, ali na različitim osnovama. Pokazalo se i ovdje da se historija ne kreće po zakonima logike, već po sopstvenim zakonima, koji su djelovali tako da su četnički protagonisti Jugoslavije

prihvatili da budu saradnici historijskih protivnika Jugoslavije. Saradnja sa četnicima, za okupatore, Nijemce i Italijane, imala je smisao u tome da se njihovi neprijatelji – partizani – uništavaju četničkim rukama. Obratno, saradnja četnika sa okupatorima bila je motivisana da oni sa okupatorskim oružjem uništavaju i svoje i okupatorske neprijatelje – partizane. Draža Mihailović je više od dvije godine, uz učešće izbjegličke jugoslavenske vlade, skrivao svoju saradnju sa okupatorima pred Saveznicima, prvenstveno pred britanskom vladom, koja je njegove četničke formacije tretirala kao savezničku vojsku, pomagala ih moralno-politički, hranom, vojnom opremom i oružjem. Pa i poslije mnogih britanskih upozorenja, on je nastavljao da saraduje sa okupatorima, da uporno odbija prigovore i upozorenja i da od Britanaca traži pomoć. Draža Mihailović je svakako precjenjivao spremnost Nijemaca da podrže njegovu politiku čiji je cilj bio, kako je smatrao jedan historičar četničkog pokreta, da »okupator slomi njegovog neprijatelja sutrašnjice«. Očigledno, Draža Mihailović je griješio pretpostavljajući da su Saveznici i okupatori voljni da mijenjaju svoju strategiju kao što je on mijenjao četničku. Nije mogla da se održi politika četničkog saveza sa antihitlerovskom koalicijom uporedo sa politikom kolaboracije sa okupatorima. Zabluda Draže Mihailovića bila je da uz pomoć okupatorskog oružja može stvoriti Veliku Srbiju i obnoviti Jugoslaviju. Takva politika gradila se na pijesku a ne na pouzdanoj osnovi, na perspektivnoj strategiji.

Vojna pasivnost, kada se radi o okupatorima, da se srpski narod čuva i ne izlaže biološkom uništenju, imala je podršku izbjegličkih jugoslavenskih vlada, ali je u realnim odnosima i praksi vodila kolaboraciji koja nije osigurala očekivanu podršku srpskog naroda. Tu je početak spekulacije koja predstavlja bitnu odrednicu ratnog ponašanja četničkog pokreta pod vodstvom Draže Mihailovića. Uporedo sa vođom Ravnogorskog pokreta, politiku biološkog čuvanja srpskog naroda inaugurisao je i general Milan Nedić, predsjednik kvislinške srpske vlade, koji je sa Dražom Mihailovićem dijelio mišljenje da komunizam predstavlja najveću opasnost za opstanak srpskog naroda. U krugovima oko Nedića smatralo se da je on odgovoran za stanje u Srbiji, dok je četničkom pokretu pod vodstvom Draže Mihailovića primaran zadatak da zaustavi pokolje Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i da vodi borbu protiv ustaša. U borbi za ostvarenje utvrđenih ratnih ciljeva četnički pokret imao je podršku vrhova Srpske pravoslavne crkve, koja se tradicionalno identificirala sa pokretom iza koga je stajala monarhija sa vladajućom dinastijom i njenim autoritetom. Pretpostavljalo se da je tri četvrtine pravoslavnog sveštenstva bilo privrženo četničkom pokretu Draže Mihailovića. Dok je imao dovoljno razloga da bude zadovoljan odnosom Srpske pravoslavne crkve, Draža Mihailović je više puta iskazivao nezadovoljstvo držanjem srpske inteligencije. Za razliku od vrhova Srpske pravoslavne crkve koji su pozivali Srbe na okupljanje i nagovarali vjernike na kolektivne odmazde protiv Hrvata i Muslimana, Dražu Mihailovića zaokupljala je misao da se srpska inteligencija nije stavila na raspolaganje narodu, pa srpskim intelektualcima prigovara da je bilo »dosta čučanja po strani i posmatranja« i zahtijeva da zauzmu svoje mjesto u borbi za novu državu.

Po našem mišljenju, bili su to elementi generalne strategije četničkog pokreta, čija je primjena bila različita u pojedinim dijelovima države. Strategija je djelovala u smislu jedinstva četničkog pokreta, koje se u pojedinim dijelovima zemlje različito ispoljavalo i potvrđivalo, zavisno od konkretnog položaja i stanja četničkog pokreta u njima. Nastanak četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini u organizacionom pogledu nije imao veze sa Ravnogorskim pokretom. U Bosni i Hercegovini on je bio izraz spontanog otpora ustaškim nasiljima nad srpskim narodom. Ustanak u Srbiji, u kojoj nije bilo ustaša, bio je reakcija na teror njemačkog okupatora (sto Srba za jednog poginulog Nijemca), »četnici Draže Mihailovića bili su ustvari uvučeni u ustanak zato što nisu mogli ostati po strani i dozvoliti da vodstvo pokrenutog srpskog stanovništva pređe potpuno u ruke komunista«.[225] Kvislinški vojno-politički vrh u Srbiji smatrao je da su Nedićeve vojno-policijske formacije dovoljno jake da slome komunističku gerilu na teritoriji Srbije i da su četničke jedinice Draže Mihailovića pozvane i dužne da pruže zaštitu biološki ugroženom srpskom narodu izvan Srbije. Prema Stanislavu Krakovu, koga citira dr Đoko Slijepčević,[226] general Nedić je poručio Draži Mihailoviću da se prebaci sa svojim odredima u Bosnu i Hercegovinu i organizuje borbu protiv ustaša, što je od Draže Mihailovića takođe tražio i vladika Nikolaj Velimirović, ističući da u Srbiji nisu potrebni njegovi četnički odredi. »Što dublje prodiranje u Bosnu« bilo je, kako je pisao B. Petranović, izvanredno značajno sa stanovišta »srpstva«, u ime koga su Nedić i Mihailović radili da se Bosna i Hercegovina vojnim i diplomatskim putem pripoji Srbiji.[227]

Među izvorima četničke provenijencije nema dokumenata koji govore o stanovištu bosanskohercegovačkih četnika u vezi sa položajem Bosne i Hercegovine. Naime, ne postoji poseban politički program četničkog pokreta koji je djelovao na teritoriji Bosne i Hercegovine o položaju i uređenju Bosne i Hercegovine. Nezavisno od činjenice da je tokom rata dolazilo do izvjesnih nesporazuma političke prirode između četničkih štabova u Bosni i Hercegovini i štaba Vrhovne četničke komande, bosanskohercegovački četnici slijedili su liniju koju je formulisao jugoslavenski centar. Ukoliko je dolazilo do razlika, one su bile uvjetovane objektivnim okolnostima – Bosna i Hercegovina je bila u sastavu NDH, a Srbija se nalazila pod neposrednom njemačkom okupacionom upravom. Srbija je predstavljala vjerski i nacionalno homogenu regiju, a u »Bosni i Hercegovini je vladao vjersko-nacionalni trijalizam prožet najdubljom vjersko-nacionalnom konfrontacijom. Četnici su u cjelini činili vojsku srpstva, srpskog pravoslavlja, koja je nastala u spontanoj odbrani od ustaša, u koje su četnici svrstavali sve Hrvate i Muslimane, kao što je ustaška NDH sve Srbe proglašavala četnicima. Put do Velike Srbije u Bosni i Hercegovini vodio je preko vjersko-nacionalnih konfrontacija u znaku istrjebljenja Hrvata i Muslimana, kako se to programiralo u Moljevićevom projektu za homogenu Srbiju i Mihailovićevim Instrukcijama s kraja 1941. godine. Idejno-politički opredijeljen za Veliku Srbiju, četnički pokret u Bosni i Hercegovini

225 Jozo Tomasevich, str. 133.
226 Dr Đoko Slijepčević – n. dj. – str. 376.
227 Branko Petranović – n. dj. – I – str. 183.

u praksi je ispoljavao nedosljednost kada se radilo o odnosu prema protivnicima. Dok su prvobitno NDH i ustaše zauzimale mjesto neprijatelja br. 1 četničkog pokreta i srpskog naroda, već u aprilu 1942. izvjesni četnički odredi prihvatiće sporazume sa organima NDH i ustaško-domobranskim jedinicama, pa će čak na svojim područjima priznati i suverenitet NDH. Ako su predstavnici vojno-četničkih odreda u istočnoj Bosni početkom oktobra 1941. bili spremni da sa predstavnicima Glavnog štaba partizanskih odreda Bosne i Hercegovine sklope sporazum o formiranju zajedničkog štaba za rukovođenje planiranim operacijama protiv okupatora i ustaša, biće dovoljno da od ovog sporazuma protekne nešto više od pola godine da se partizani, umjesto ustaša, nađu na mjestu njihovog neprijatelja br. 1. Tako su, zahvaljujući ovim potezima, četnici u političkoj svijesti srpskog naroda gubili ime nacionalno pouzdane borbene organizacije, koje su nosili više zaslugom propagande (kako svoje tako i savezničke) nego izvornog patriotizma.

Konferencije bosanskih četnika koje su održane tokom 1942. i 1943. bile su pretežno motivirane unutrašnjim razlozima i potrebama da se četnički odredi povežu u okviru Bosne i Hercegovine i da se uklone nesporazumi sa Vrhovnom komandom, koji su poticali iz težnje oficirskih krugova oko Draže Mihailovića da se nametnu bosanskim četnicima kao vojne starješine. Prva takva konferencija održana je 1. i 2. avgusta 1942. u selu Grapska, na kojoj je osnovan Glavni štab bosanskih četničkih odreda, a za komandanta izabran dotadašnji komandant četničkog odreda »Borje« Rade Radić. Međutim, četnički odredi su i dalje djelovali pod rukovodstvom lokalnih komandanata, a nadležnost Glavnog štaba protezala se na uskom prostoru odreda koji su ga osnovali. Radićev štab predstavljao je korak u pravcu organizacionog povezivanja bosanskih četničkih odreda, ali nije postigao organizaciono vojno operativno jedinstvo. Pored njega, postojao je i Gorski štab bosanskih četničkih odreda pod komandom Stevana Botića, pa je ovo stanje podsticalo da se 21. avgusta održi u Liplju zajednička konferencija predstavnika ova dva štaba. Najvažniji zaključak ove konferencije bio je da se pristupi stvaranju jedinstvene komande bosanskih četničkih organizacija. Konferencija je priznala Dražu Mihailovića za Vrhovnog komandanta, ali je istovremeno usvojila stanovište da komandanti četničkih odreda u Bosni mogu biti samo Bosanci. Iako je značila izvjestan napredak u smislu jedinstva četničkog pokreta u Bosni, konferencija je pokazala da između bosanskih četničkih odreda i štaba Draže Mihailovića postoje ozbiljna razmimoilaženja. Početkom decembra 1942. održana je u Kulašima, kod Prnjavora, naredna konferencija bosanskih četničkih odreda, koja je odlučila da se nastavi saradnja sa ustašama, započeta u aprilu Drenovićevim sporazumom sa vojnim i političkim predstavnicima NDH, kao i sa Nijemcima, protiv partizana. Konferencija je usvojila posebnu odluku o priznanju Draže Mihailovića kao vrhovnog komandanta, ali je njegovim oficirima opredijelila status stručnjaka u bosanskim četničkim štabovima. Potvrđivanjem Rade Radića na položaju komandanta Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda naglašeno je stanovište da Srbi iz Bosne svoju sudbinu trajno vežu za sudbinu Srbije; da je to njihovo srpsko autonomno opredjeljenje. Druga konferencija, održana takođe u Kulašima počet-

kom maja 1943., pokazala je izvjestan stepen kritičnosti pri razmatranju konkretnog stanja i pojava unutar četničkih formacija, kao što su pljačka, znaci demoralizacije, izbjegavanje borbe, prebjegavanje u partizanske jedinice. Od značaja je da se ovaj put u Kulašima čulo mišljenje da bi četnici pokazali više borbenosti kada bi se ratovalo protiv Nijemaca, ali je prihvaćeno stanovište da Nijemce ne treba izazivati, da treba nastaviti saradnju sa ustašama i Italijanima, da prema Muslimanima i domobranima treba provoditi liniju obazrivosti i tolerantnosti. Partizani i dalje ostaju najveći neprijatelj.

Na nekim od ovih konferencija bili su jače naglašeni kritički stavovi prema četničkom centru i posebno prema Draži Mihailoviću. Naime, na njima je na određen način jače podvučen bosanski interes, odnosno interes i stanovište bosanskih Srba. Iako su se više puta nalazili na suprotnim pozicijama, dva istaknuta predstavnika četničkog pokreta u Bosni, Radoslav Radić i Stevan Botić, insistirali su na samostalnim stajalištima bosanskih četničkih štabova u rješavanju kadrovskih pitanja. O tome rječito govori nastojanje da se obrazuje Glavni štab četničkih odreda u Bosni i Hercegovini, što je došlo do izražaja na konferencijama u Kulašima, naročito u opredjeljenjima njihovih učesnika da se ograniči nadležnost Draže Mihailovića prema bosanskim četničkim štabovima i odredima.

Navedeni podaci, međutim, nisu i ne mogu biti podloga za zaključivanje da su organizatori i rukovodstva četničkog pokreta u Bosni zastupali stanovište o autonomnom položaju Bosne i Hercegovine u okviru Jugoslavije, kako to tvrdi dr Živko Topalović.[228] Opredjeljenje bosanskih četnika za Veliku Srbiju nije nikad dolazilo u pitanje i nepomirljivo je sa pretpostavljanjem postojanja autonomne Bosne u njenom okviru. Bosanske četničke vođe izričito kažu da je Bosna »srpska zemlja« i da se bosanski četnici bore za srpsku državu. Formiranje Glavnog štaba bosanskih četničkih odreda nikako nije dokaz da se ovaj štab zalagao za autonomiju Bosne. Težnja pojedinih četničkih komandanata za operativnom samostalnošću nije izraz njihovog autonomističkog gledišta, kao što ni kritičke izjave pojedinaca protiv tutorstva oficira Draže Mihailovića ne potiču iz političkog opredjeljenja za autonomiju. Tokom rata nije održana nijedna četnička konferencija koja bi bila posvećena usvajanju programskog političkog dokumenta o autonomiji Bosne i Hercegovine. Konstruisana na proizvoljnim i nepovezanim elementima, Topalovićeva teza svodi autonomiju Bosne i Hercegovine na poredak u kome primat pripada Srbima. Koliko je to politička konstrukcija pokazuju Topalovićeve konstatacije da Srbi nisu mogli razumjeti da »srpska vojska« (tj. partizani – pr. E. R.) čuva »Turke«, kao i da su »Srbi pravoslavci i Muslimani bili duboko zagazili u međusobni rat,« ili njegova tvrdnja da »bosanski četnici nisu služili okupatorima, već su se prilagodili okupaciji«. Da bi se održala autonomija jedne zemlje, nužna je pretpostavka da su njeni građani i narodi slobodni i ravnopravni, kao što je apsurdna teza o autonomiji u kojoj njeni narodi ne mogu živjeti zajedno, što su često isticale bosanske četničke vođe. Pogotovo je apsurdna Topalovićeva teza po kojoj bi autonomna Bosna i Hercegovina bila »prilagođena

228 Dr Živko Topalović – n. dj. – str. 228.

okupaciji« na način i po modelu bosanskih četnika. Činjenica da su u sporazumima sa ustašama i domobranima bosanski četnici priznali suverenitet NDH isključuje tezu o njihovom opredjeljenju za autonomni položaj Bosne i Hercegovine. Njihovo čvrsto i nepokolebljivo stanovište bila je homogena Velika Srbija u velikosrpskoj Jugoslaviji. Nikada predstavnici bosanskih četnika nisu odbacili gledište da Bosna ne može biti produžena Srbija, kako im to pripisuje Topalović.

Muslimani su uzalud tražili autonomni položaj Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom.

O srpskim autonomijama nema ni traga u relevantnim dokumentima Kongresa u selu Ba. Kraljevina Jugoslavija organizuje se na federativnoj osnovi i čine je »slobodna Srbija, »slobodna Hrvatska« i »slobodna Slovenačka«. Kao »srpska zemlja« Bosna i Hercegovina je uključena u »slobodnu Srbiju«, u kojoj se ostvaruju »vekovne težnje srpskog naroda za ujedinjenjem svih srpskih pokrajina«. Srbija se organizuje na »načelu solidarnosti svih srpskih pokrajina«. Uključena u Jugoslaviju, »srpska jedinica okuplja ceo srpski narod na njegovoj teritoriji«. Po nacionalnom sastavu Kongresa apsolutnu većinu imali su predstavnici političkih stranaka iz Srbije, dok je iz Slovenije, Hrvatske i Bosne bio prisutan zanemarljivo mali broj učesnika. U samoj Srbiji Kongres nije imao uticaja na vojno-političke tokove. Dok tokom rata nije mogao da se ostvari prodor četnika iz Srbije u dubinu Bosne, koja je za četnički pokret Draže Mihailovića bila od bitnog značaja, tokom 1944. do jeseni Srbija se znatnim dijelom našla u rukama i pod vlašću partizana. Poslije zauzimanja Beograda od strane NOVJ i snaga sovjetske armije, stezao se obruč oko četničkih formacija, naročito u sjeveroistočnoj Bosni. Otkazujući vjernost Draži Mihailoviću, njegovi najistaknutiji komandanti pripremali su pokret iz Bosne na zapad. Draža Mihailović je izdavao direktive da se pristupi stvaranju gerile »na celoj oblasti Bosne«, a zatim da se organizuje »što jača gerila ne samo u Bosni već u celoj Jugoslaviji, a napose i naročito u svim srpskim pokrajinama«.[229]

Prije nego što su partizani proglasili da je cijela zemlja oslobođena od okupatora, da su uništeni organi okupacione vlasti i uspostavljena vlast Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ), koju je u Bosni i Hercegovini predstavljao ZAVNO-BiH (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine), pod okriljem »slobodnih srpskih planina« i iz njihovih dubina počela je četnička gerila da preduzima pljačkaške akcije, diverzije i ubistva predstavnika vlasti novog državnog poretka. Na kraju Drugog svjetskog rata, bosanski četnici završili su svoju historiju kao malobrojne grupe odmetnika i terorista.

Akcijama nasilja i genocida nad Muslimanima i Hrvatima su četnici, ali i neki historičari proglašavali osvetom i odmazdom za ustaški teror i genocid nad srpskim stanovništvom, preko sporazuma sa vlastima NDH, priznanja suvereniteta NDH, kolaboracijom sa okupatorima u ime očuvanja i biološke zaštite srpskog naroda, četnički pokret nije pokazao da sadrži elemente i karakter autentičnog nacionalnog pokreta. Naime, nema nacionalnog pokreta tamo gdje se služi osvajačima i oku-

229 Zbornik NOR-a – XIV – 4 – Dok. br. 191 – str. 886.

patorima da bi se uz njihovu pomoć zemlja »oslobodila«. Podrška velikosrpskoj hegemoniji imala je svoj zakonomjerni nastavak u kolaboraciji sa okupatorima; u njihovoj cjelini izražena je katastrofa četničkog pokreta i njegovog nacionalnog izrođavanja.

Po značaju koji je imao u političkom životu Jugoslavije između dva svjetska rata, a naročito u toku okupacionog razdoblja 1941–1945, četnički pokret u historiografiji Jugoslavije uopšte, a Bosne i Hercegovine posebno, nije dobio obradu kakva mu pripada. Historičari Nusret Šehić i Jozo Tomasevich, prvi – bosanski Musliman, drugi – američki Hrvat, autori su kapitalnih djela neosporno visoke naučne klase. S druge strane, radovi Jovana Marjanovića, Nikole Milovanovića i Branka Petranovića, iako predstavljaju relevantan naučni doprinos, nisu lišeni motivacije, pristupa i ocjene historijske nauke u funkciji afirmacije strategije KPJ. Gdje je uzrok ovoj fenomenologiji? U Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji, četništvo se nalazilo na sporednom kolosijeku političkog života, pa ni historiografija toga doba nije ispoljavala veći interes da ga proučava. Ukoliko se o četništvu pisalo, bili su to mahom publicistički propagandni tekstovi na liniji glorifikacije režimske politike.

Šehićeva monografija »Četništvo u Bosni i Hercegovini 1918–1941« nastala je u socijalističkom razdoblju, ali je plod izrazito naučnog interesa i metoda da bi poslužila kao objektivan kritički prilog historijskoj svijesti, za razliku od pozamašnog broja historijskih studija i rasprava nastalih u funkciji formiranja i učvršćenja političke svijesti u znaku afirmacije socijalističkog društvenog sistema. Tomaševićevo djelo, naučno pouzdano, neophodna je konsultacija svakom autoru koji želi da istražuje djelovanje i razvoj četničkog pokreta u Jugoslaviji pod osovinskom okupacijom. Geopolitički distanciran od jugoslavenskih okupiranih regija, Tomašević je na relevantnim izvorima široke provenijencije, pohranjenim u respektabilnim arhivskim institucijama, stvorio monografiju koja stiče svojstvo i ugled klasičnog primjera u savremenoj historijskoj nauci o zbivanjima u Drugom svjetskom ratu. Za razliku od drugih autora, Tomasevich je objektivan, nepristran, kritičan prema četnicima kao i prema partizanskim kritičarima četničkog pokreta. Ne osporavajući naučne kvalitete monografija profesora Jovana Marjanovića, Branka Petranovića, Fikrete Jelić-Butić, Nikole Milovanovića, dr Radoja Pajovića i drugih, koji su u okviru svojih tema u njima iznijeli dragocjene podatke i dali mnoge tačne ocjene, četnički pokret u Jugoslaviji u cjelini, kao i u njenim federativnim jedinicama čeka istraživača(e) historičara(e), koji će na sveukupnim relevantnim izvorima, domaćim i stranim, naučno osvijetliti i prikazati djelovanje četničkog pokreta u historijskim koordinatama, društvenim i političkim odnosima u kojima se održavao i doživio poraz na kraju Drugog svjetskog rata.

Uljepšavanjem NOP-a ne može se dati vjerodostojna i pouzdana predstava četničkog fenomena, pogotovo kada se zna da su sve do polovine 1943. na istoj nacionalnoj bazi počivali i partizanski i četnički pokret. Otuda nema osnove Petranovićeva teza da u Bosanskoj krajini, koja je po nacionalnom sastavu pretežno naseljena srpskim stanovništvom, četnički pokret nije u toku rata uhvatio

korijena. Naprotiv, sve do kraja rata, četnici su u Bosanskoj krajini predstavljali ozbiljan antipartizanski pokret koji je svoju vojno-političku moć gubio pretežno u srazmjeri sa lišavanjem britanske materijalne i moralno-političke pomoći.[230]

Skoro pola stoljeća historijska nauka bila je lišena sistematski priređene historijske građe o praksi četničkog genocida u ratu 1941–1945. Stoji činjenica da su u ondašnjoj javnosti, koju je formirala komunistička politika, prešućivani četnički zločini i nasilja. Historijska nauka progovoriće jednom i o objektivnim razlozima te dugotrajne šutnje. Tek 1990. pojavila se Dedijer–Miletićeva knjiga »Genocid nad Muslimanima«. Iako obimna i dokumentacijom bogata, ova knjiga je tek otvorila pogled u masovnost i razmjere genocida koji su četnici počinili nad Muslimanima. Pa, iako zakašnjela pojava, ona ima značaj optužbe protiv inspiratora, ideologa i obnovitelja politike Velike Srbije, čijoj se restituciji išlo preko istrjebljenja nesrpskih naroda u tzv. srpskim zemljama, naročito u Bosni i Hercegovini, preko biološkog uništavanja Muslimana kao i Hrvata. Istovremeno, ova knjiga je historijska dokumentacija i izvorna historijska građa o četničkim zločinima počinjenim nad bosanskohercegovačkim Muslimanima, koja je nezaobilazna svakom istraživaču zbivanja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata. Njena trajna naučna vrijednost je i u tome što ona podstiče i traži nove istraživačke inicijative kojima bi se upotpunila i verifikovala cjelovita historijska dokumentacija, stvarana i stvorena u Bosni i Hercegovini u periodu 1941–1945. Dedijer–Miletićevo djelo je u dvostrukom pogledu pionirsko kako kao prvijenac po vremenu u svojoj kategoriji, tako i kao relevantno dostignuće u bosanskohercegovačkoj arhivistici svoga vremena. Sama po sebi, ona vrijedi i nadmašuje mnoge kritike četništva izložene u historiografskim prilozima o događajima u Bosni i Hercegovini, koji su pretendovali i doskora važili kao riječ nauke.

Nopovska historiografija četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, ukoliko se o njoj može govoriti, pisana je »s predumišljajem«, ne da se istraži i objektivno ocijeni, već da se njeni zaključci usklade sa stavovima aktuelne politike. Ta historiografija nipodaštavala je značaj četničkog pokreta, čime je ustvari htjela da istakne presudni doprinos srpskog naroda pobjedi nad okupatorima i oslobođenju zemlje. Međutim, četnička kolaboracija sa okupatorima pokazuje da su opredjeljenja srpskog naroda (kao i drugih naroda) bila promjenljiva i nepostojana i da su prvenstveno zavisila od stanja na frontovima. Narod se priklanjao pobjedničkoj strani, onoj u kojoj je prepoznavao trenutnog i sutrašnjeg pobjednika.

Poslijeratna politika režima 1945–1990. dugo je potiskivala iz javnosti četnička nasilja i zločine da bi u srpskom narodu osigurala podršku koju su imali partizani tokom rata i na taj način de facto politički amnestirali četničko angažovanje na strani okupatora, tj. »spašavanje« srpskog naroda kolaboracijom sa okupatorima. Otuda nije slučajno što su izvjesni historičari četnički genocid i teror tumačili i

230 Branko Petranović – n. dj. – III – str. 260: »Što je daleko važnije, četnička politika nije uspela da uhvati korena u Bosanskoj Krajini... Srpski narod (u Bos. Kraj.) je plebiscitarno odbacio ideju »Velike Srbije« i Mihailovićevog nacionalističkog revanša). Ovu Petranovićevu tezu surovo je opovrgla veliko-srpska agresija na Bosnu i Hercegovinu, u kojoj je Bos. Krajina postala poprište četničkog genocida 1992. nad Muslimanima i Hrvatima, koji po masovnosti i svireposti nema paralele u istoriji«.

smatrali aktima osvete i odmazde za ustaška nasilja i zločine prema srpskom narodu. Tako jedan od njih izričito tvrdi da su Muslimani pristupali partizanima jer su se »bojali srpske osvete«.[231] Ova historiografija doprinosila je da se u miru održavala politička svijest kojom je bila inspirisana ratna konfrontacija u znaku nacionalno-konfesionalne mržnje, međuvjerskog i međunacionalnog uzajamnog istrjebljenja.

O četničkom pokretu u Bosni i Hercegovini u periodu 1941–1945. pisano je izrazito nedovoljno i marginalno, a veoma rijetko u samostalnim, posebnim studijama. To je svakako proizvod vremena u kome je stvarana ova predmetna historijska literatura. Ona je, takođe, prvenstveno proizvod autora koji su je pisali, njihovog stručnog obrazovanja, intelektualnog, naučnog profila i moralnog, filozofskog stava, koji mahom ide uz ličnost i nije uvijek određen takozvanim objektivnim okruženjem.

Četnički pokret nije imao svojstvo i kvalitet autentičnog pokreta za nacionalno oslobođenje ni u Bosni i Hercegovini posebno, ni u Jugoslaviji. Pokret koji je ideološki i vojno-politički težio velikosrpskoj dominaciji u Jugoslaviji u kolaboraciji sa okupatorima nije mogao proći u raspletu koji se odigrao na završetku Drugog svjetskog rata.

Moglo bi se reći da je u četničkom pokretu izražena formula historije za masovne zločine nad ljudima druge vjere i nacije. Historija nije sklona da zločin prihvati kao nacionalnu vrlinu. Jer nacija ne može biti zajednica zločinaca. Iako historija ne oskudijeva u primjerima da su joj se zločinci, ponekad uspješno, nametali kao vođe.

231 Veselin Đuretić: »Saveznici i jugoslovenska ratna drama« – Beograd 1987.
(Autor se nije upitao zašto se Muslimani nisu bojali srpske osvete i odmazde od strane partizana, koji su sve do kraja rata u većini bili srpske nacionalne pripadnosti. Nopovska historiografija ne može se negirati četničkim nacionalizmom.)

MUSLIMANSKA POLITIKA I POLOŽAJ BOSNE I HERCEGOVINE 1941–1945.

UVOD

Do okupacije Jugoslavije (1941.), i u njoj Bosne i Hercegovine, muslimanska politika imala je dva razdoblja u kojima se konstituisala i razvijala. Pečat joj je davao društveni i politički položaj Muslimana, koji je bio određen, prije svega, odnosom prema Bosni i Hercegovini dvaju država, Austro-Ugarske monarhije i Kraljevine Jugoslavije, u čijem sastavu se ona nalazila; u prvoj od 1878.–1918., u drugoj od 1919.–1941. Bila su to historijski dva veoma značajna razdoblja, ne samo u pogledu Bosne i Hercegovine, već i sa stanovišta kretanja i odnosa u Evropi. Ovdje ističemo tezu da je Evropa bila presudan faktor u pogledu položaja Bosne i Hercegovine kako u periodu austro-ugarske uprave, tako i u sastavu Jugoslavije, pa, na određen način, i za njen raspad 1941.

Osnovana poslije stvaranja jugoslavenske države, Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) djelovala je do izbijanja Drugog svjetskog rata, odnosno do kraja jugoslavenske države. Među bosanskohercegovačkim Muslimanima ona je bila najuticajnija stranka, moglo bi se reći da se inkorporirala u sve organske segmente njihovog nacionalnog korpusa, da je bila njihova autentična nacionalna stranka. Njen nacionalno-politički program bio je: autonomija Bosne i Hercegovine čiji je bitni smisao očuvanje njene teritorijalno-političke cjelovitosti.

Završetak rata i stvaranje jugoslavenske države postavili su bosanskohercegovačke Muslimane u novi položaj. Odbijajući kurs srpskog i hrvatskog nacionalnog opredjeljenja, reagirajući na nasilja u znaku socijalno-političkog programa velikosrpskog hegemonističkog režima, Muslimani su u novom političkom organizovanju ostali vjerni tradiciji, pa je i JMO formirana na konfesionalno-etničkoj osnovi. Za JMO je od bitnog značaja bilo održanje agrarnih odnosa u kojima je zakonski regulisan minimum zemljišnog posjeda, zaštićen slobodni seljački posjed i pravno garantovano održavanje većih zemljišnih posjeda. Bazu JMO činili su znatnim dijelom vjerski službenici koji su podsticali stranku da poziva Muslimane na jedinstvo, naglašavajući da je »islam u opasnosti«. Bio je to način odbrane od raznih oblika pritisaka i napada na imovinu Muslimana, ne samo zemljišnih veleposjednika, ali i izraz otpora političkom kursu »nacionalizovanja« Muslimana u smislu srpskog, odnosno hrvatskog nacionalnog opredjeljenja. Ipak, to ne znači da je JMO bila klerikalna politička stranka, kao ni stranka begovata, iako je u njenom vodstvu bilo i jednih i drugih. Stvarno rukovodstvo JMO činio je građanski elemenat, koji je bio nosilac ideja modernog razvoja bosanskohercegovačkih Muslimana.

Usljed sistematskog političkog i ekonomskog pritiska hegemonističkog režima, JMO nije imala snage da izdrži na platformi autonomije Bosne i Hercegovine, pa je u vrijeme donošenja tzv. Vidovdanskog ustava 1921. podržala centralistički poredak. To je bila cijena sporazuma sa vladom Nikole Pašića o naknadi za oduzeta kmetovska selišta, o rješenju beglučkog pitanja i, posebno, o ustavnom garantovanju teritorijalno-političke cjelovitosti Bosne i Hercegovine u njenim historijskim granicama. Odlaskom iz vlade i pristupanjem opozicionom federalističkom bloku (1923.), JMO se vratila autonomističkom programu, potvr-

dujući time i svoju opredijeljenost za uspostavljanje demokratskih odnosa u političkom životu zemlje.

Nezavisno od činjenice da li je JMO imala svoje predstavnike u vladi ili opoziciji, ona je između dva rata držala na okupu većinu Muslimana. Na parlamentarnim izborima 1923, 1925. i 1927. JMO je ostala u opoziciji i djelovala u okviru njenog bloka, da bi se, poslije obrazovanja Jugoslavenske radikalne stranke (JRZ), uključila u vladu obilježenu imenima Stojadinović, Korošec, Spaho. Ni ova vlada nije uspjela da riješi državnu krizu koju je proizveló neriješeno nacionalno pitanje, u posebno oštrom obliku hrvatsko pitanje. Bosna i Hercegovina predstavljala je poligon oštrog srpsko-hrvatskog antagonizma, pa je ona imala da plati visoku cijenu Sporazuma Cvetković–Maček krajem avgusta 1939, čiji su tvorci cijelim postupkom i rezultatom totalno ignorisali bosanskohercegovačke Muslimane kao nacionalno-politički subjekt. JMO se tada sa zakašnjenjem vratila autonomističkom programu, oko koga su se okupile sve muslimanske političke i kulturne organizacije i institucije u težnji da političko jedinstvo Muslimana suprotstave zahuktalim tendencijama razaranja teritorijalno-političkog integriteta Bosne i Hercegovine.

Agresija sila Osovine ubrzo je raskomadala Jugoslaviju, da bi se Bosna i Hercegovina, u uslovima okupacije, našla u sklopu nove države, NDH. To je bio kraj muslimanske politike koju je u periodu 1919.–1941. gradila i predvodila JMO, čuvajući političku kompaktnost Muslimana i Bosne i Hercegovine pred nasrtajima srpskog i hrvatskog nacionalizma. U vrhovima ustaške političke strukture, koja je Muslimane proglasila »cvijećem hrvatskog naroda« vjerovalo se u trajnost pobjede hrvatskog nacionalizma na prostoru Bosne i Hercegovine. Značajan dio vodećeg stratuma JMO priklonio se novoj situaciji aneksije Bosne i Hercegovine u državni sklop NDH, u kojoj se našlo oko 700.000 Muslimana.

U razdoblju moderne historije Bosne i Hercegovine borba Muslimana za autonomiju bila je dvojake sadržine. Prvobitno, to je bila borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju Muslimana, a zatim borba Muslimana za političku autonomiju Bosne i Hercegovine. Dok je prva okončana relativno uspješno, borba Muslimana za autonomiju Bosne i Hercegovine nije donijela očekivane rezultate. Poput srpskog i hrvatskog nacionalnog pokreta, ni borba bosanskohercegovačkih Muslimana za autonomiju nije izražavala ni jedinstveni ni opštezemaljski interes svih naroda Bosne i Hercegovine, već je predstavljala poseban nacionalno-politički program koji su slijedili bosanskohercegovački Muslimani nasuprot separatističkim, centrifugalnim težnjama nacionalnih pokreta Srba i Hrvata. Iako se centar autonomističke politike JMO nalazio u Bosni i Hercegovini, to samo po sebi nije garantovalo njenu opštezemaljsku podršku. Ako je vođa JMO dr Mehmed Spaho predstavljao kohezibilnu ličnost JMO, odnosno muslimanske politike, njegov nasljednik dr Džafer Kulenović doprinijeće prekidu tradicije i aktivnosti JMO. Složeni uslovi okupacije nadilazili su sposobnosti političara koji su iznevjerili i napustili JMO.

MUSLIMANI U PRVOJ FAZI NDH

Okupacija i osnivanje NDH ubrzali su proces drobljenja JMO, koja je izmedu dva rata programski i sa dosta uspjeha djelovala u smislu političke kompaktnosti Muslimana i Bosne i Hercegovine. O ovom procesu govore historijski izvori autentične muslimanske političke provenijencije. Prikazaćemo ga na osnovu teksta dr Mehmeda Alajbegovića, jednog od ministara spoljnih poslova u vladi NDH, koji se čuva u Arhivu Vojno-istorijskog instituta (AVII) u Beogradu.[1] Za nas je interesantno Alajbegovićevo mišljenje o dr Džaferu Kulenoviću kao nasljedniku dr Mehmeda Spahe na čelu JMO i kao potpredsjedniku vlade NDH. Kulenović se našao na kormilu JMO zahvaljujući Uzeir-agi Hadžihasanoviću, koji je i za života Spahe bio veoma uticajan muslimanski političar, pa je sve do kraja života bio priznat u vodećim muslimanskim političkim krugovima kao njihov prvak. Za razliku od Spahe koji je djelovao u smislu muslimanske političke kompaktnosti, Kulenović je pripadao i u stranci zastupao prohrvatsku liniju koju je slijedio od Vidovdanskog ustava protiv koga je glasao kao Hrvat (jedini među muslimanskim poslanicima u Ustavotvornoj skupštini 1921) do Cvetković–Mačekovog sporazuma 1939., kada je ponovo, kao član Cvetković–Mačekove vlade, deklarisao svoje hrvatsko opredjeljenje. Rukovodeći se hrvatskim nacionalnim interesom, dr Kulenović će ostati (kao i dr Maček) u zemlji i neće se pridružiti jugoslavenskoj vladi u njenoj odluci da emigrira u Veliku Britaniju. U svojstvu šefa JMO on će dati izjavu o uključenju Muslimana u ustaški pokret, pa će od novembra 1941. do kraja rata 1945. biti u samom vrhu vlade NDH kao njen potpredsjednik. Prije njega, kao prvi potpredsjednik ustaške vlade imenovan je njegov brat dr Osman Kulenović, koji je prihvatio Pavelićevo uvjeravanje da su bosanskohercegovački Muslimani kao »rasno najčišći Hrvati« pozvani da vladaju državom. Dr Alajbegović smatra da je dr Osman Kulenović prvi ušao u sastav vlade NDH, jer Pavelić, navodno, nije u početku mogao pronaći dr Džafera Kulenovića. Već prvih dana Pavelić je kao svoje delegate poslao u Bosnu i Hercegovinu profesora Hakiju Hadžića i profesora Aliju Šuljka, koji će razviti propagandu ustaške ideologije i politike da bi među Muslimanima afirmirali ustašku državnu misao, a NDH shvatili i u svijesti prihvatili kao svoju nacionalnu državu. Liderskim ambicijama dr Džafera Kulenovića nikako nije odgovarala politička afirmacija Hadžića i Šuljka u strukturi ustaškog vrha. Netrpeljivost Kulenovića i muslimanskih ustaških čelnika vodila je političkom razbijanju Muslimana i koristila ustaškom pokretu, kome je bilo stalo

1 Arhiv Vojno-istorijskog instituta (AVII) – Fond NDH – Br. reg. 5/5 – 1 – 16; K IOG – Tekst dr Mehmeda Alajbegovića pod naslovom: »Politička strujanja među bosansko-hercegovačkim Muslimanima«. U njemu dr Alajbegović daje prikaz političkih odnosa u Bosni i Hercegovini od austro-ugarske okupacije do kraja Drugog svjetskog rata. Vjerovatno je ovaj tekst nastao tokom istražnog postupka i saslušanja kome je bio podvrgnut kao član vlade NDH pred sudskim organima FNRJ.

da dr Kulenovića ima u vladi i istovremeno da ga izolira od muslimanskih masa. Odbijajući kritike i optužbe mnogih uglednih Muslimana da je odgovoran za zlo i tragičan položaj Muslimana, Džafer Kulenović je odgovarao da on u vladi predstavlja samo sebe, pa je sve do kraja svoju sudbinu vezao za Pavelića i NDH. U izjavi koju ovdje koristimo, dr Mehmed Alajbegović kratko se osvrnuo na posjetu NDH jerusalimskog muftije El Huseinia u proljeće 1943, pa kaže da se dr Džafer Kulenović nije angažovao u akciji formiranja muslimanske SS divizije »Handžar«.

Zanimljive podatke iz političkog života Muslimana sa značajnom ulogom JMO nalazimo u elaboratu dr Hifzije Gavran-Kapetanovića o djelovanju JMO, koji se također čuva u AVII.[2] Iz ovog dokumenta doznajemo da je dr Džafer Kulenović izbjegavao konsultacije sa stranačkim ljudima i da je zakazao samo jedan sastanak sa svojim stranačkim prijateljima u Doboju, u kući Bećira Đonlagića. Sastanak je prethodio Kulenovićevom ulasku u vladu NDH, ali Gavran-Kapetanović ne tvrdi da je to bio zaključak dobojske konferencije. On je, međutim, mišljenja da je o ulasku u vladu odlučeno u razgovoru Džafera Kulenovića sa uticajnim prvakom JMO Uzeir-agom Hadžihasanovićem. Naime, Uzeir-aga Hadžihasanović je, kako smatra dr Gavran-Kapetanović, očekivao da će dr Kulenović uticati na politiku vlade NDH u smislu obustavljanja zlodjela koja su provodile ustaške vlasti, a istovremeno je želio da parališe ustaško djelovanje Hakije Hadžića uz pomoć Džafera Kulenovića. Gavran-Kapetanović ovdje posebno ističe da je Uzeir-aga Hadžihasanović bio jedan od inicijatora i tvoraca Rezolucije uglednih sarajevskih Muslimana kojom su osuđena nasilja i zločini ustaša u Bosni i Hercegovini.

Iako predstavljaju relevantnu historijsku dokumentaciju o politici JMO u periodu raspada Jugoslavije i osnivanja NDH, citirani arhivski materijali ne daju elemente za integralni prikaz politike i položaja bosanskohercegovačkih Muslimana u ovom prelomnom zbivanju, koje je nerijetko dobivalo pogrešan naziv »državni prevrat«. Naime, valja razlikovati čin okupacije od čina državnog prevrata.

Od Berlinskog kongresa (1878) do Bečke konferencije ministara sila Osovine (20 – 22. IV 1941) Bosna i Hercegovina i bosanskohercegovački Muslimani bili su inkorporirani u tri državne strukture a da ni jedanput o tome nisu suvereno odlučivali. U Austro-Ugarskoj monarhiji proživjeli su četiri decenije, u kraljevini Jugoslaviji preko dvije decenije, da bi u rezultatu njenog raspada i uspostavljanja NDH došli u njen sastav, proglašeni najboljim dijelom hrvatske nacije. U okviru etničkog korpusa bosanskohercegovačkih Muslimana bilo je pojedinaca, organizovanih u hrvatske nacionalne stranke, koji su veoma militantno djelovali u smislu Starčevićeve doktrine da je Bosna i Hercegovina »hrvatska zemlja«. Već u toku aprilskog rata u Sarajevu je bio obrazovan Akcioni odbor Hrvata nacionalista, u čije je ime Hakija Hadžić izrazio Paveliću zahvalnost za uspostavljanje NDH, a Pavelić je imenovao Hadžića, sa svećenikom Božidarom Bralom, za opunomoćenika »nad cjelokupnom teritorijom Bosnom i Hercegovinom osim Vrbaske

2 AVII – Reg. br. 6/1-1-107; K U O 10 – Elaborat o djelovanju Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) – napisao dr Hifzija Gavran-Kapetanović.

banovine«. Tako se Hakija Hadžić našao u samom ustaškom vrhu u Sarajevu, da bi se, zajedno sa profesorom Alijom Šuljkom, istakao kao nosilac antisrpske i antijevrejske propagande na liniji čišćenja Bosne i Hercegovine od Srba i pretvaranja u etnički čistu hrvatsku zemlju. Paveliću je odgovarala netrpeljivost između dr Džafera Kulenovića i Hakije Hadžića koja je negativno djelovala u pogledu jedinstva Muslimana. Ustaška politika gradila je svoj uticaj među Muslimanima arbitražom čas u korist jedne čas u korist druge hrvatske muslimanske grupacije, koje su se razlikovale u metodu djelovanja, ali ne i u pogledu odnosa prema NDH. I za jedne i za druge NDH je bila država Hrvata islamske vjere. Kulenović je uspio da na uticajne upravne položaje u Bosni i Hercegovini dovede svoje ljude, dok je Hadžić radio na učvršćivanju svoje pozicije u ustaškom vrhu i organizacijama. Međutim, Kulenović se svojim kolebljivim stavovima odvojio od stranačkog gremiuma, koji nije mogao ni htio da se saglasi sa njegovim samovoljnim ponašanjem.

Treću muslimansku političku grupaciju autoritativno je predstavljao Uzeir-aga Hadžihasanović, poslije Spahe najuticajnija ličnost u JMO. Autonomističku ideju on je pokušao da prilagodi uslovima njemačke okupacije koja je omogućila nastanak NDH čije je nacionalno-političke premise o hrvatstvu bosanskohercegovačkih Muslimana od početka i uporno odbijao. Uzeir-aga Hadžihasanović i njemu politički bliski ljudi odvajali su odnos Nijemaca prema Muslimanima i odnos NDH i istovremeno određivali svoj odnos prema njima. Prema Nijemcima su izražavali poštovanje i divljenje kao najmoćnijoj sili u svijetu i u njihovom poretku vidjeli uzor reda, kakav je u Bosnu i Hercegovinu svojevremeno donijela Austro-Ugarska monarhija, dok su NDH doživljavali kao ratnu tvorevinu koja je spremna da razori Bosnu i Hercegovinu, njihovu povijesnu domovinu. Suprotstavljajući se ustaškom antisrpskom nacionalizmu i antihistorijskom potiranju Bosne i Hercegovine, prvaci JMO Uzeir-aga Hadžihasanović, Asim Šeremet i Husein Kadić zajedno sa srpskim političarima dr Dušanom Jeftanovićem, dr Vojom Besarovićem i protom Milanom Božićem, obratili su se njemačkim okupacionim vlastima memorandumom u kome su tražili za Bosnu i Hercegovinu autonomni status pod njemačkim protektoratom. Dr Džafer Kulenović izrazio je protivljenje ovoj inicijativi.[3] U istom sastavu ova delegacija posjetila je krajem aprila 1941. i Pavelićevog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu Hakiju Hadžića i izložila mu zahtjev da Bosna i Hercegovina dobije autonomnu upravu. Ova posjeta okončana je tako što su Srbi Jeftanović, Besarović i Božić bili uhapšeni i uskoro ubijeni, a Muslimanima Uzeir-agi Hadžihasanoviću, Asimu Šeremetu i Huseinu Kadiću bilo je strogo naređeno da odustanu od protuhrvatskih ideja.[4]

Hadžićeve prijetnje nisu mnogo uznemiravale Uzeir-agu Hadžihasanovića. Još za vrijeme ulaska Nijemaca u Sarajevo, on je sa nekima od njih uspostavio lične

3 Dr Muhamed Hadžijahić: »Od tradicije do identiteta« – Sarajevo, 1974. – str. 155.

4 Arhiv Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Bosne i Hercegovine (ARSUP) – Zemaljska komisija BiH za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – Br. 288/46 – Predmet Hakije Hadžića.

veze, pa je zahvaljujući predratnom pronjemačkom opredjeljenju osigurao njihovu zaštitu. Naime, muslimanski krugovi, a posebno muslimanska čaršija, sa simpatijama je pratila zbivanja u Hitlerovom Trećem Rajhu, cijeneći u njemu, prije svega, poredak reda koji nije tolerisao liberalizam i anarhiju, prisutne i često dominantne u parlamentarnim demokratskim zemljama Zapadne Evrope. Njima je imponirao Hitlerov sistem, a pogotovo su ih impresionirale Hitlerove vojne pobjede na frontovima u Poljskoj i Francuskoj, koje su tumačili stabilnošću i nadmoćnošću Hitlerovog poretka, nasuprot porazima zapadnih demokratija. Pri tome su oživljavali svoja sjećanja na doba i red koji je bio zaveo »Švabo«. u Bosni. Zbog takvog, pozitivnog odnosa jednog dijela gradskog segmenta Muslimana prema Hitlerovoj Njemačkoj, beogradski režim proglašavao ih je Hitlerovom »petom kolonom«, a neki pojedinci iz toga kruga u susretu sa svojim njemačkim sagovornicima izjavljivali su da su ponosni što su ih zbog toga optuživale jugoslavenske vlasti.[5] Pri samoj okupaciji Nijemci su mogli da se uvjere u blagonaklono držanje Muslimana, ali ono nije bilo povezano sa primjerima organizovane vojne aktivnosti i podrške Muslimana samom činu okupacije. Muslimani nisu imali motiva da se suprotstave padu jugoslavenskog poretka, u kome su doživljavali razne pritiske i nasilja socijalnog i ekonomskog karaktera, kao i metode i oblike nacionalno-kulturne neravnopravnosti, često bili tretirani kao manjina tuđinskog porijekla, bez prava na potvrđivanje svoga historijskog identiteta.

Poslije raspada Jugoslavije i uspostavljanja NDH, među Muslimanima se javljaju dvije oprečne struje – proustaška i pronjemačka. I proustaška struja se dijeli na dva krila; jedno su činili proustaški disidenti iz JMO, a drugo prohrvatska desnica oko muslimanskog ogranka HSS u Bosni i Hercegovini, koja će evoluirati u ustašku organizaciju. Kako odmah po proglašenju NDH nije mogao naći i uspostaviti vezu sa dr Džaferom Kulenovićem,[6] Pavelić se prilikom obrazovanja vlade zadovoljio sa uključenjem u vladu u funkciji potpredsjednika njegovog brata, advokata u Bihaću, dr Osmana Kulenovića. Premda se u periodu između dva rata nije isticao u političkom životu, dr Osman Kulenović se držao svoga frankovačkog uvjerenja i spremno prihvatio Pavelićevu odluku o imenovanju. Iako je manje-više statirao na dužnosti potpredsjednika vlade, bez značajnijih kompetencija i zaduženja, dr Osman Kulenović je u političkom djelovanju podržavao ustašku politiku i pozivao Muslimane da stoje uz vladu i brane ustaški režim »koji smo dugo čekali«. Obilazeći razna mjesta u Bosni i Hercegovini, O. Kulenović je nastojao da Muslimane pridobije i veže uz vladu NDH i osigura njihovu kompaktnost na ustaškoj liniji. Nije poznato da je propagandno

5 AVII – Fond NDH – Reg. br. 51/3, 40-G – »Aussprache mit Nedžad-beg Sulejmanpašić« – Rudolf Treu.

6 U citiranoj izjavi dr Mehmed Alajbegović ne objašnjava bliže zašto Pavelić nije mogao doći do dr Džafera Kulenovića. Mišljenja smo da se dr Džafer Kulenović, kao član vlade generala Dušana Simovića koja je emigrirala, nije pojavljivao u javnosti da bi sačekao da prode prvi val »prevrata«. Istovremeno, imenovanje njegovog brata dr Osmana Kulenovića, advokata u Bihaću, za potpredsjednika vlade NDH, moglo mu je u prvim danima nove vlasti biti zaštita, pa je bilo oportuno da ne istupa u javnosti.

podržavao ustaške zločine nad Srbima i Jevrejima, ali je čvrsto pristajao uz ideologiju Ante Starčevića i Josipa Franka, kao i uz Pavelićevu političku doktrinu.[7]

Drugu struju činila je grupa oko Hakije Hadžića i Ademage Mešića, koji su se dosljedno isticali kao protivnici JMO. Njihov cilj je bio da okupe Muslimane u hrvatskom političkom taboru, pa su u tom smislu osnivali i djelovali u muslimanskim ograncima HSS. Za njihovo djelovanje među Muslimanima na hrvatskom nacionalističkom kursu Pavelić ih je nagradio posebnim priznanjima. Već u aprilu 1941. Ademaga Mešić imenovan je za doglavnika, što mu je kao članu Doglavničkog vijeća pružalo mogućnost da utiče na tokove političkog raspoloženja među Muslimanima. Hakija Hadžić je opravdavao Pavelićevo povjerenje na poslovima uključivanja Muslimana u ustaške organizacije, posebno na angažovanju Muslimana u protivsrpskoj propagandi, neposrednim oblicima protivsrpske aktivnosti i uključivanju Muslimana u ustaške protivsrpske akcije. Osnovni motiv i smisao Hadžićeve ustaške aktivnosti bio je da Bosna i Hercegovina, čišćenjem od Srba, postane etnički čista hrvatska zemlja.[8]

Iako su se obojica nalazila na istaknutim položajima i poslovima u NDH, između Hakije Hadžića i dr Džafera Kulenovića vladali su odnosi netrpeljivosti. Hadžić je optuživao Kulenovića zbog njegovog učešća u beogradskim vladama, naročito u vladi generala Simovića poslije vojnog puča 27. marta 1941., a Džafer Kulenović je činio odgovornim Hadžića za razaranje političkog organizma JMO, odnosno za razbijanje političkog jedinstva Muslimana. Ustvari, vodili su borbu za lični prestiž u NDH. U toj rivalskoj borbi dr Džafer Kulenović je bio u izvjesnoj prednosti. Još od izglasavanja Vidovdanskog ustava, kada se deklarisao kao Hrvat, i odbacivanja ustava solidarišući se sa hrvatskim poslanicima u jugoslavenskom parlamentu, Džafer Kulenović je u JMO važio kao ličnost bliska prohrvatskim političkim solucijama. Paveliću i ustašama to nije bilo nepoznato, pa im je bilo stalo da Džafera Kulenovića što više angažuju za stvar NDH. Nije bilo potrebno da dugo čekaju na odlučan korak Džafera Kulenovića. Sredinom avgusta 1941. on je posjetio Pavelića na čelu jedne reprezentativne delegacije JMO pa je tom prilikom izjavio: »Mi smo svi u pokretu od prvog časa, te suradujemo u njemu, u državnoj politici i u upravi NDH u svim pravcima. Svima je nama Muslimanima Hrvatima pred očima konsolidacija i uređenje NDH, pa u to ulažemo i uvijek ćemo ulagati sve svoje sile«.[9] U novembru 1941. Pavelić je imenovao dr Džafera Kulenovića za potpredsjednika vlade NDH, na kojoj dužnosti je ostao čitav rat, sve do povlačenja iz zemlje početkom maja 1945. godine. Zajedno sa ing. Hilmijom Bešlagićem, u vladi je predstavljao disidentsku grupu JMO koja je bila od slabog uticaja i ugleda među Muslimanima, ali je muslimanskim vjerskim, državnim i političkim funkcionerima u Bosni i Hercegovini predstavljala u vladi NDH adresu na koju su se ovi obraćali da interveniše u određenim predmetima i žalbama pojedinaca, institucija i organa. Takvim zahtjevima bio je najviše izložen Džafer Kulenović kako

7 AVII – Br. reg. 1/7-1-20; KIOG – Zapisnik o saslušanju Kulenović dr Osmana, sastavljen u Zagrebu 19. II 1947.

8 Kao pod 1) i 4).

9 »Hrvatski narod« br. 182 – 15. kolovoza 1941. – »Predstavnici bivše JMO kod Poglavnika«.

zbog državne funkcije potpredsjednika vlade, tako i zbog većeg političkog iskustva koje je sabrao tokom karijere u JMO. Iako je u vladi bio tri i po godine, on je ostao bez vlasti, jer je sva vlast bila u rukama istaknutih ustaških »dužnosnika« i članova vlade – ustaša. Poslužio je potrebama ustaškog državnog poretka, ali je u toj službi gubio pozicije kod Muslimana. U pitanjima ustaške državne politike na području Bosne i Hercegovine znatno uticajniji od potpredsjednika vlade dr Džafera Kulenovića bio je dr Vjekoslav Vrančić, koji je imao zvanje pomoćnika predsjednika vlade u rangu državnog tajnika, čovjeka od velikog Pavelićevog povjerenja i njegov delegat na značajnim vojno-političkim sastancima i dogovorima u Bosni i Hercegovini. Od njega iz državnog centra dolaze direktive o hrvatskoj nacionalnoj identifikaciji Muslimana koji »ni kao Bosanci ni kao Muslimani nemaju kvalitet nacije. Oni su Hrvati islamske vjeroispovijesti«.[10] Za svako odstupanje od ovog stanovišta dr Vrančić je tražio kažnjavanje, naročito u javnim glasilima.

Iako se krug pristalica Džafera Kulenovića sužavao, Pavelić nikako nije imao namjeru da se liši starih pravaša i frankovaca iz reda Hrvata Muslimana, poput braće Kulenovića, Ademage Mešića i drugih, koji su mu svojom saradnjom pružali političko pokriće za ustaška nasilja nad Srbima i Jevrejima. Pod uticajem takvih političara, motivirani razlozima koristoljublja, vjerske netrpeljivosti i osvete, pljački, nasiljima i zločinima skloni elementi iz redova Muslimana aktivno su učestvovali u ostvarivanju ustaškog genocidnog programa u Bosni i Hercegovini, da bi ona na taj način postala etnički čista hrvatska zemlja.

Ovu praksu osudili su najtrezveniji i najugledniji ljudi u muslimanskoj narodnoj zajednici. Najprije su to učinili članovi Glavnog odbora »El Hidaje«, društva muslimanskih vjerskih predstavnika, Rezolucijom Glavne skupštine Društva muslimanske ilmije od 14. avgusta 1941, kojom se osuđuju podstrekači i izvršioci nasilja i zločina prema Srbima i Jevrejima iz redova Muslimana. Slične rezolucije donesene su i objavljene u drugoj polovini 1941. i početkom 1942. u nizu mjesta Bosne i Hercegovine. Ima napomena da je inicijator sarajevske rezolucije bio u muslimanskim krugovima uticajni Uzeir-aga Hadžihasanović. Ovu rezoluciju potpisalo je oko 100 sarajevskih Muslimana iz reda vjerskih funkcionera, intelektualaca i privrednika uglednih u širokoj muslimanskoj javnosti.[11] Pojava muslimanskih rezolucija vršila je značajan uticaj u pogledu kritičkog stava muslimanske javnosti prema poretku bezakonja i pravne nesigurnosti građana u Bosni i Hercegovini i oborila tvrdnje ustaške propagande da »Hrvati islamske vjeroispovijesti« čine oslonac ustaškom poretku u Bosni i Hercegovini.

Ustaški vrh nije računao da će njihova nasilja izazvati ustanke u srpskim područjima, a još manje je pretpostavljao da će Muslimani pružiti otpor ustaškoj politici koja je svoja zlodjela željela da pokrije muslimanskim imenom. Moglo bi se reći da je svaki otpor Muslimana ustaškom bezakonju, koji se ispoljavao u različitim oblicima i različitom snagom, vukao svoje idejno i političko porijeklo iz

10 AVII – Br. reg. 54/2-2; K 79.

11 ARSUP – Rezolucija sarajevskih Muslimana – 12. listopada 1941. Dr Muhamed Hadžijahić: »Muslimanske rezolucije iz 1941.« – Zbornik: »1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine« – Sarajevo, 1973. – str. 275–282.

rezolucija muslimanskih građana, vjerskog i svjetovnog elementa, koje su bile izraz otrježnjenja Muslimana od ustaške šovinističke indoktrinacije. Sindrom muslimanske politike dobivao je nove oblike i izraze. Između hrvatskog ustaštva, koje im je htjelo da negira njihov historijski subjekt i srpskog četništva, koje je htjelo da ih uništi i pokopa, Muslimani su iskonskom snagom težili etničkom spasu i historijskom održanju. Obrazovanje muslimanskih milicija bilo je sredstvo odbrane od svakog napada na životno biće Muslimana. Biološki opstanak je životno opredjeljenje, otpor vinovnicima ubijanja potvrda je razloga i prava na postojanje.

OŽIVLJAVANJE IDEJE AUTONOMIJE BOSNE I HERCEGOVINE – STANJE BEZAKONJA I NESIGURNOSTI

Aprilska muslimansko-srpska audijencija kod Nijemaca prvobitni je izraz ove linije. Muslimanska ideja autonomije, koja je obnovljena nastankom JMO, imala je ustvari karakter zaštite Muslimana i njihovog ravnopravnog položaja sa Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini. Potreba njene zaštitne uloge javila se osnivanjem NDH, čiji je početak bio u znaku nekontrolisanog ustaškog bezakonja. Zaštita se, međutim, mogla dobiti samo od faktora moćnijeg od NDH, a to su bili Nijemci, čije je oružje omogućilo proglašenje ustaške države. To su bile realne premise koncepcije autonomije Bosne i Hercegovine pod protektoratom Njemačke, koja je potekla iz vodećeg jezgra JMO, čije je djelovanje, kao i ostalih političkih stranaka, zabranila ustaška vlast. Najagilniji i svakako najuticajniji čovjek iz toga jezgra bio je trgovac i bivši senator Uzeir-aga Hadžihasanović. Autonomističke inicijative i akcije prvenstveno su vezane za njegovu ličnost. Kao što smo već pokazali, on je bio svuda gdje se nastojalo sačuvati čast i dostojanstvo bosanskohercegovačkih Muslimana. Ideja autonomije Bosne i Hercegovine potvrdila je svoju vitalnost činjenicom da je nadživjela stranku u čijem programu je imala istaknuto mjesto. Ali, u uslovima okupacije ona se transformira na taj način što pretpostavlja i traži protektorat okupatora, Nijemaca.[12] Od Nijemaca se traži, u prvom redu, zaštita historijskog identiteta bosansko-hercegovačkih Muslimana, koji im ustaška vlast ne priznaje i oduzima tretirajući ih Hrvatima islamske vjeroispovijesti. U tom pogledu mogli su očekivati njemačku podršku, jer su i najodgovorniji njemački predstavnici tvrdili da je velika pogreška ustaške vlasti bila što je NDH smatrana nacionalno homogenom državom. Tu homogenost konstruisali su dekretnim proglašenjem Muslimana u hrvatski nacionalni subjekt. Još u avgustu 1941. Nijemci dokumentovano tvrde da je »ustaški režim već u početku učinio neoprostivu grešku što je prešao preko činjenice da je hrvatska država u sadašnjim granicama sastavljena iz više nacionalnosti, u kojoj Hrvati predstavljaju jedva 50%, a Srbi 30% stanovništva. Tu činjenicu nisu mogli da izmijene ni pokušaji, koji nemaju nikakvog osnova, da se Muslimani, koji predstavljaju 12% stanovništva, proglase Hrvatima. Vjerovanje da se hrvatska nacionalna država može da stvori silom je zabluda... U Rajhu bi trebalo da se shvati da život njemačkih vojnika treba da se žrtvuje samo tamo gdje to koristi njemačkim idealima i interesima, a ne spasavanju jednog političkog režima koji sam po sebi ne može da se održi«.[13] Ovo gledište o višenacionalnom karakteru

12 Dr Rasim Hurem: »Pokušaji nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira NDH« – »Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine« – br. XVI – Sarajevo, 1965. – str. 191–221.

13 Zbornik NOR-a – Dokumenti njemačkog Rajha – T XII – knj. 1 – 1941. – Beograd, 1973. – str. 329. – Dokument br. 123.

NDH zastupao je i njemački opunomoćeni general u Zagrebu Glez fon Horstenau. On ističe da u NDH hrvatski narod sačinjava jedva nešto više od polovine stanovništva. U NDH živi »preko dva miliona Srba, koji stanuju u posebnim područjima«, pa zaključuje da ustaško proganjanje Srba predstavlja »glavni razlog širenja ustaničkog pokreta na hrvatskoj teritoriji«.[14]

Između Nijemaca i muslimanskih autonomista u tom pogledu postojala je saglasnost, što ne znači da su oni jednako mislili i imali identičan odnos prema NDH.

Ipak, i jedni i drugi slično su ocjenjivali prilike u Bosni i Hercegovini i NDH.

Sam general fon Horstenau smatrao je da se razlozi pogoršanja odnosa ustaške vlade i Muslimana nalaze, prije svega, u ustaškim nasiljima prema Srbima, koja su dovela do izbijanja ustanka Srba u mnogim dijelovima Bosne i Hercegovine.

Istovremeno, on je bio uvjerenja da je »pogrešno bilo htjeti hrvatsku narodnu državu režirati kao državu jedne nacionalnosti«, pa je zaključio da je u NDH, pod uticajem ustaških progona Srba i ustanka srpskog naroda, nastalo stanje da bi »većina hrvatskog i muslimanskog naroda, čak i mnogobrojni pravoslavci, pozdravili jedan njemački protektorat kao spas i oslobođenje«.[15] Na temelju ovog stava bilo bi pogrešno ocjenjivati da je opunomoćeni njemački general kod vlade NDH stajao uz Muslimane uopšte i muslimanske autonomiste posebno. Naime, on je prema njima i prema ponašanju njihovog predstavnika u vladi bio, po pravilu, kritičan, kao što je bio kritičan i prema politici ustaškog vrha, jer je svoje držanje i prema jednima i prema drugima određivao u skladu sa svojim pogledima i stavovima o opštim interesima njemačkog Rajha.

Međutim, Hrvati i Muslimani slijedili su svoje posebne interese, koji su ih dovodili u uzajamnu konfrontaciju, a koju je ustanak činio sve složenijom. U hrvatsko-muslimanskoj konfrontaciji Nijemci nisu bili spremni da se opredijele na bilo koju stranu. U traženju izlaza iz stanja stvorenog ustankom između Nijemaca i Muslimana postojale su značajne razlike. General fon Horstenau zastupao je stanovište »zaposjedanja cijele NDH«, a muslimanski autonomisti težili su odvajanju Bosne i Hercegovine od NDH, da bi se konstituisala kao autonomija pod njemačkim protektoratom. Nijemci nisu bili skloni državnoj destabilizaciji NDH koju bi izazvalo autonomističko konstituisanje i odvajanje Bosne i Hercegovine. I Nijemci i Muslimani isključivali su svoju odgovornost za stanje u NDH koje je izazvalo ustanak i koje je nastajalo razvojem ustanka. Dok se u koncepciji njemačkih generala kao efikasna solucija krize podrazumijevao protektorat Rajha nad cijelom teritorijom NDH, Muslimani su rješenje svoga položaja vidjeli u protektoratu Njemačke nad Bosnom i Hercegovinom. Vojno-politički vrh Rajha nikako nije bio spreman da digne ruke od NDH, kao što nije htio da se liši simpatija bosanskohercegovačkih Muslimana prema Rajhu, koje je još u posljednjim godinama mira inspirisala pronjemačka struja među Muslimanima, a sada računala da će ta okolnost djelovati kod Nijemaca pozitivno u vezi sa njihovom autonomističkom koncepcijom. Zablude ne bi bile to što jesu, kada ne bi imale podlogu u stvarnosti. Zaštita Muslimana pomoću autonomije imala je dvojaku sadržinu i

14 Ibidem – Dokument br. 239 – str. 641–642.

15 Isto – str. 775.

smisao: osigurati se od ustaških pretenzija da mjerama nasilja i terora postignu etničku homogenost bosanskohercegovačke teritorije u hrvatskom smislu i, istovremeno, onemogućiti hrvatsko »nacionalizovanje« Muslimana u duhu teze da predstavljaju etnički »najčišće« Hrvate. S druge strane, odbraniti Bošnu i Hercegovinu od velikosrpskog četničkog plana njene integracije u homogenu Veliku Srbiju i četničkog projekta biološkog istrjebljivanja Muslimana svim metodima i oblicima genocida.

Tragičnost muslimanskog programa autonomije Bosne i Hercegovine bila je u činjenici što su se njegovi autori obraćali sili koja je podjarmila zemlju, a u njoj muslimanski autonomisti nisu imali saveznika. Od prve polovine XIX stoljeća Muslimani ističu program autonomije Bosne i Hercegovine, koju im tadašnji turski gospodari Bosne i Hercegovine nisu bili spremni da daju. Od turskog povlačenja nijedan gospodar Bosne i Hercegovine nije htio da čuje za takve njihove zahtjeve. Evropa Berlinskog kongresa sa Bizmarkovom Njemačkom na čelu protjerala je Tursku iz Bosne i Hercegovine i predala je pod okupaciju Austro-Ugarskoj monarhiji. Hitlerova Njemačka je na Bečkoj konferenciji, poslije okupacije Jugoslavije, krajem aprila 1941. dosudila Bosnu i Hercegovinu ustaškoj NDH, a zatim je ova temeljito likvidirala. Od te Njemačke Muslimani očekuju podršku da bi ostvarili svoju stoljetnu ideju autonomnog položaja Bosne i Hercegovine. U tom pitanju Treći Rajh slijedio je svoje strateške interese. Koncepcija nekih njemačkih generala o njemačkom protektoratu nad Bosnom i Hercegovinom, koji bi, navodno, odgovarao željama većine Muslimana, Hrvata i Srba, u stvari je povratak na plan okupacije Bosne i Hercegovine iz 1878, da bi se ugušio srpski ustanak 1941. god. Hrvati, odnosno ustaše, nisu bili spremni da izgube Bosnu i Hercegovinu, a velikosrpski četnički pokret borio se da je osvoji, jer je kao srpska zemlja pripadala homogenoj Velikoj Srbiji. Traženje njemačkog protektorata bilo je van historijskih pouka i van realne konstelacije nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Ipak, to je bila jedina teoretsko-politička mogućnost autonomije Bosne i Hercegovine i toga pravca uporno su se držali muslimanski autonomisti. Ova računica imala je izvjesnu podlogu: gubljenje povjerenja Nijemaca u sposobnost NDH da se održi kao homogena nacionalna država i odlučnost Nijemaca da likvidiraju četnike kao nosioce obnavljanja velikosrpske Jugoslavije. Nasuprot činjenici da joj se u poređenju sa prijeratnim stanjem ozbiljno sužavala politička baza, ideja autonomije održavala se kao relevantna politička opcija Muslimana. Sada je to više bila sofisticirana tradicija nego akcioni politički program; više se održavala nekim svojim tradicionalnim vrijednostima nego osmišljenom organizovanom političkom aktivnošću. U toku rata autonomisti nisu pripremili i održali nijedan kongres ili neki drugi značajan politički skup na kome bi odredili strategiju borbe, niti su imali neophodni centar za rukovođenje vojno-političkim akcijama. Konkretni oslonac autonomije predstavljali su oblici spontane samoodbrane od svih elemenata koji su ugrožavali biološku egzistenciju Muslimana.

Odmah po obrazovanju vlade NDH (16. IV 1941), Pavelić je počeo sa obznanjivanjem »zakonskih odredaba« koje su podsticale stvaranje stanja nezakonitosti, utoliko više što su imale smisao da u NDH ustanove poredak u kome vlast pripada

jedino hrvatskom narodu, ne samo po osnovi historijskih i političkih, nego i etničko-rasnih razloga.[16] Konstituisanje ustaškog poretka na temelju ovog zakonodavstva bilo je praćeno rušenjem pravoslavnih crkava, jevrejskih sinagoga, pokrštavanjem Srba sa pravoslavne na katoličku vjeru, a najvažniji metod stvaranja rasno čiste hrvatske države bila je masovna fizička likvidacija srpskog stanovništva, pri čemu su na udaru bili imućniji slojevi, sveštenici i inteligencija, kao materijalno i duhovno jezgro nacije. Ustaškom vrhu naročito je bilo stalo da pridobije Muslimane, kako bi pomoću njihove brojnosti olakšali građenje etnički čiste hrvatske Bosne i Hercegovine. U toj misiji uključivanja Muslimana, u Sarajevo su krajem aprila došli njemački komandujući general Glez fon Horstenau i vojskovođa Slavko Kvaternik.[17] Tom prilikom general fon Horstenau postavio je osnove organizacije domobranskih i oružničkih jedinica, a Kvaternik se u ime Pavelića obratio Muslimanima obećanjem da će ustaška država ispraviti nepravde koje su im bile nanesene u jugoslavenskoj državi.[18] Za svoje gledište o Muslimanima kao »najčišćem dijelu hrvatskog naroda« Pavelić je dobio podršku Hitlera, koji mu je savjetovao da u istočnom dijelu zemlje pomoću Muslimana izgradi čvrstu granicu prema Srbima.[19] Muslimani su skupo platili ovo Pavelić–Hitlerovo dogovaranje.

Srpski ustanak u Bosni i Hercegovini počeo je na mnogim mjestima kao osveta prema Muslimanima. Lavina ustaničke stihije kosila je i odnosila hiljade muslimanskih života. Spontanitet ustanka okončavao se procesom diferenciranja u dva pravca – četničkom i partizanskom. Četnički je ostao isključivo srpski i neprijateljski prema Muslimanima; partizanski, iako pretežno sastavom srpski, od početka je načelno, idejno-politički bio otvoren prema pripadnicima svih nacionalnosti u Bosni i Hercegovini. Izuzev Romanijskog bataljona muslimanskog sastava pod komandom Muje Hodžića, Muslimani su u drugim partizanskim jedinicama bili izrazito malobrojni; to su prvenstveno bili članovi KPJ i SKOJ-a. Posmatrana u svjetlu ove činjenice, ne može se prihvatiti tvrdnja generala fon Horstenaua iz novembra 1941. da su se poslije izbijanja ustanka Muslimani »u sve većem broju priključivali ustanicima«.[20] O masovnijem priključenju Muslimana u partizanske jedinice može se govoriti potkraj 1942., kada su partizanske snage zauzele prostor Bihaćko-cazinske krajine u kojoj je dominiralo muslimansko stanovništvo. Do tada je u Bosni i Hercegovini ne malo razloga uticalo na rezervisanost Muslimana prema partizanima koji su u ponašanju prema Muslimanima često ispoljavali nepovjerenje i činili krupnije greške.

Često se, i ne bez razloga, tvrdi da su Muslimani u Bosni i Hercegovini bili pocijepani i nejedinstveni, što je neosporno jedna strana realnosti njihovog političkog i ratnog položaja. Međutim, pocijepanost i nejedinstvo nisu bili izraz njihovog političkog bića, već posljedica situacije u kojoj su morali da žive. Ustaške

16 Bogdan Krizman: »Pavelić i ustaše« – Zagreb, 1978. – str. 46.
17 Mladen Colić: »Tzv. NDH« – Beograd – 1973. – str. 208/9.
18 Fikreta Jelić–Butić: »Ustaše i NDH« – Zagreb, 1978. – str. 100.
19 Ladislaus Hory, Martin Broszat: »Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945.« – Stuttgart – 1964. – str. 97.
20 Kao pod 14.

vlasti dvostruko su se ponašale prema njima: proglašavale su ih najboljim elementom hrvatskog naroda, a istovremeno su ih okružavale nepovjerenjem potvrđujući to mjerama policijskog pritiska i progona. Nijemci su im, na jednoj strani, zahvaljivali za simpatije, a na drugoj tvrdili da su prema NDH »oportunistički i nepouzdani«. Četnici su ih uništavali kao narod, a Italijani su ih prepuštali sudbini. Partizani su ih pozivali u svoje redove da bi dokazali kako je njihova borba opštenarodna, a ne samo komunistička, prema četničkim optužbama, i srpska, za što su partizane optuživale ustaše. Krajem 1941. stanje među Muslimanima ispoljavalo se u primjerima kritike i udaljavanja od NDH, koji su dopuštali ocjenu da se oni nalaze »na prekretnici«.[21] Bio je to proces koji je sadržavao i nagovještavao razvoj raznih političkih strujanja i pravaca u držanju i opredjeljivanju Muslimana u ratnim događajima koji su dolazili.

Muslimani su i dalje popunjavali vojne jedinice NDH – ustaše i domobranstvo, ali su to prvenstveno činili po sili državnih zakona, a ne po motivima političke svijesti i svjesne podrške planovima NDH. Muslimanski seljaci, koji su činili masu vojnih obveznika, nisu bili spremni na rizik da neodzivanjem na vojne pozive podnesu stroge kazne ustaških ratnih zakona. Međutim, koristili su svaku priliku koja im se u ratu ukazala da se predaju partizanima koji su ih puštali kućama. Ove i slične pojave u ponašanju Muslimana bile su oslonac ustaškim organima za dokaz da Muslimani sve više odlaze u opoziciju prema NDH i da ih zbog toga optužuju za nepouzdanost i izdajstvo.[22]

Razvoj događaja u Bosni i Hercegovini učinio je mnoge planove NDH krajnje neizvjesnim. Program hrvatske dominacije u Bosni i Hercegovini, kojoj su težile ustaške vlasti, sve više je gubio podršku Muslimana, među kojima se javljalo izrazito razočarenje u ustaše i NDH. Stoga ih ustaše optužuju zbog »tradicionalne kolebljivosti«, ali su istovremeno svjesne da se bez Hrvata – islamske vjeroispovijesti ne mogu u Bosni i Hercegovini održati na kormilu. Ustaška propaganda u ovo vrijeme mahom je motivirana i bila u funkciji da zakoči muslimansko distanciranje od NDH, koje se ispoljavalo u raznim oblicima otpora i nesaglasnosti. Ustaške kritike i prigovori Muslimana o iznevjeravanju hrvatstva trebalo je da zatru istinu da oružane snage NDH nisu mogle i bile spremne da zaštite Muslimane od četničkih nasilja. Misao o samoodbrani Muslimana od četnika, kao i drugih protivmuslimanskih agresija i zlih postupaka počela je da dobiva realne oblike u pojavama grupa i jedinica muslimanske milicije. U ratu je svaka politika težila da dobije svoje oružane formacije i snage, kao što su, s druge strane, sve oružane formacije slijedile politiku svojih osnivača. Bosna i Hercegovina se prekrivala naoružanim četama i političkim taborima. Muslimanska milicija bila je među njima najmlađa, što je značilo da je bila najslabije naoružana i obučena. Ona je bila sastavljena znatnim dijelom od muslimanskih vojnika odbjeglih iz domobranstva.

21 Zbornik NOR-a T – IV-1 – Dokument br. 65 – Izvještaj delegata Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH (Avde Hume) od novembra 1941. o raspoloženju Muslimana, masovnim hapšenjima i proslavi oktobarske revolucije u Sarajevu – str. 157.

22 Zbornik NOR-a T – IV-2 – Dokument br. 140 – Izvještaj oružničkog Zapovjedništva u Banjoj Luci o borbama na teritoriji Bosanske krajine od 5. do 25. januara 1942. – str. 425.

Ustaški organi radili su na razne načine u prilog nezadovoljstva među Muslimanima. Pod uticajem ustanka stanje u NDH potvrdivalo je da su Pavelić i ustaško čelništvo sve manje upravljali događajima, odnosno da su događaji upravljali njima. Zbog njihovog terorističkog ponašanja raslo je neraspoloženje Muslimana prema ustaškim vlastima. To je razlog što je, na primjer, oružnička postaja u Koraju tražila da se raspuste ustaški organi i organizacije.[23] Teror se proširivao i na Muslimane i Hrvate. Nezadovoljstvo Muslimana poticalo je ne samo iz političke već i iz vjerske motivacije. Izražavali su ga čak muslimansko-hrvatski vodeći politički i vjerski muslimanski vrhovi. Doglavnik Ademaga Mešić traži od ministra unutrašnjih poslova Andrije Artukovića da se i licima koja prelaze na islam sa pravoslavne vjere dozvoli da, kao i konvertiti na katoličku vjeru, ne budu iseljena.[24] O sličnom problemu govori i intervencija reisu-l-uleme Fehima Spahe Predsjedništvu vlade od 11. II 1942. Tu se kaže kako grko-istočnjaci (pravoslavni) koji prelaze na katoličku vjeru stiču sva prava koja imaju i Hrvati u ovoj državi, dok se prema onim Srbima koji prelaze na islam postupa drukčije, pa »promjena vjere nimalo ne poboljšava njihov osobni položaj«. Reis Spaho piše da su neki grko-istočnjaci koji su prešli na islam bili ubijeni samo zbog prelaza na islamsku vjeroispovijest. Isto tako Židovima koji su prešli na islam nije bila dozvoljena povlastica da skinu židovski znak. Za razliku od prelaznika na katoličku vjeru, prelaznici na islam često se upućuju u zbirne logore.[25] Strah i nesigurnost bili su muslimanska realnost i perspektiva.

Iako u nejednakom omjeru, progone se i hapse ne samo Srbi, već i Muslimani. I na visokim položajima, Muslimani su pod pritiskom. Zbog toga što je insistirao da se utvrdi istina o nestanku više desetina uhapšenih Srba iz Rogatice, veliki župan velike župe Usora i Soli Ragib Čapljić bio je izložen optužbama ustaša, koje su tražile da se on smijeni kao nepouzdana ličnost na povjerenoj dužnosti.[26] Ustaški stožer u Tuzli optuživao je Čapljića da kao veliki župan namješta kod Velike župe i Redarstvenog ravnateljstva »svoje ljude« iz Rogatice, iako u Tuzli ima dosta nezaposlenih i kvalifikovanih Hrvata.[27] U Bosni je bilo još Muslimana na dužnosti velikog župana, jer su uživali povjerenje ustaša. U Velikoj župi Pliva i Rama sa sjedištem u Jajcu na ovoj dužnosti nalazio se dr Bahrija Kadić. Iz jednog njegovog izvještaja Ministarstvu unutrašnjih poslova u Zagreb od septembra 1941. doznajemo da kod Muslimana u Župi raste negodovanje zbog tvrdnje da državne vlasti toleriraju zlodjela buntovnika prema Muslimanima, zatim, kako nakon obračuna sa grko-istočnjacima dolaze na red Muslimani. Veliki župan je zahtijevao da se preduzmu energične mjere protiv pobunjenika smatrajući to jedinim izlazom za povratak povjerenja u državu. U pomenutom izvještaju naveo je da na području

23 AVII – Fond NDH – Br. reg. 44/1-3; K 143-a (Karakteristično je da je ovaj zahtjev za raspuštanjem ustaških organa u Koraju postavljen još 27. juna 1941.).

24 Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske – (AIHRPH) – NG (Neprijateljska građa) inv. br. 1805 – 15. 7. 1941.

25 AVII – Fond NDH – br. reg. 45/3-3; K 190. – Također: Br. reg. 7/3-1; K 179 (30. 9. 1941.).

26 AVII – Fond NDH – Br. reg. 7/2-1; K 213.

27 AVII – Fond NDH – Br. reg. 7/2-4; K 213.

njegove župe nema autonomista, u čemu je nalazio jedan od dokaza za povoljno političko stanje među Muslimanima u župi.[28]

Njemački službeni izvještaji o vojno-političkoj situaciji u NDH imali su relativno visok stepen objektivnosti ne samo kada se radi o politici ustaškog centra, već i kada se odnose na držanje Muslimana. General fon Horstenau je ocijenio da se, poslije »energičnih mjera« Pavelića prema nedisciplinovanim ustašama, različite grupe Muslimana odriču svojih dosadašnjih oportunističkih voda u prilog poglavnika. Ustvari, Pavelićeve »energične mjere« protiv ustaškog bezakonja stvarale su kod izvjesnih grupa Muslimana zabludu o uspostavljanju zakonitosti u NDH i povratku pravne sigurnosti u položaju Muslimana.[29] Čak su i Nijemci povjerovali da će mjere zakonitosti potisnuti rasprostranjene pojave bezakonja. U tom momentu Pavelić je ostavljao utisak jake ličnosti da zavede red u NDH. Ustaško čelništvo željelo je da vjeruje u čvrstu privrženost Muslimanima. Prilikom susreta sa Hitlerom u ljeto 1941. vojskovođa Kvaternik uvjeravao je firera da su »Bosanci složni kao jedan, bez obzira jesu li katolici ili Muslimani«, i tom prilikom tvrdio da »oni sigurno nisu Slaveni«.[30] Ideologija je tražila uporište u etnobiologiji. Ubrzo se pokazalo da je njemačka ocjena o sređivanju stanja u NDH bila neutemeljena. Već početkom septembra 1941. njemački general u Zagrebu izvještava komandanta oružanih snaga Jugoistoka da je situacija u zemlji »neprekidno labilna«. Takvom je čine i odnosi sa Italijom, koji su »zategnuti« jer se »neprijateljstvo Hrvata prema Italijanima ponovo vraća«. Dok je Musolini ranije zahtijevao oblast oko gornje Drine, sada »zahteva za Crnu Goru ceo Sandžak sa Novim Pazarom«. Pavelić, međutim, želi da Muslimane Sandžaka zamijeni sa Srbima iz Bosne. Ovaj zahtjev njemački general dovodi u vezu sa nastojanjem Austro-Ugarske od 1878. do 1909. da u Sandžaku ostvari »svoje pravo posjeda«.[31]

U Bosni su nastale pojave koje su stanje u njoj činile trajno neizvjesnim i nesigurnim. Muslimani su imali višestruke razloge za zabrinutost. Nesigurnost od strane četnika dopunjavana je ponašanjem civilnih, vjerskih i vojnih vlasti NDH. Nijemci, ustaše i partizani pomagali su im na posredan način – borbom protiv četnika. Ipak, prema četnicima su na mnogim područjima ostali nezaštićeni i otvoreni. Dio njihovog političkog predstavništva koji se nalazio u vladi, kao i vrh Islamske vjerske zajednice nije bio faktor od pozitivnog uticaja na njihov egzistencijalni položaj. Ulema medžlis i reisu-l-ulema više su se brinuli o pravima pravoslavnih i židovskih konvertita na islam,[32] čime su Muslimanima u moralnom

28 AIHRPH–NG – inv. br. 17250.

29 Zbornik NOR-a XII – 1 – Dokument br. 114 – Izvještaj njemačkog generala 17. 8. 1941. Vrhovnoj komandi Vermahta o vojno-političkoj situaciji i razvoju ustanka u NDH – str. 300.

30 Bogdan Krizman: »Pavelić i ustaše« – str. 496.
Ovu ustašku tezu o neslavenskom porijeklu Muslimana (i Hrvata) prihvatila je pronjemačka struja među Muslimanima i isticala je kao rasno-etnički kvalitet da bi ukazala na srodnost sa Nijemcima.

31 AVII – NAV-T-501-r. 264.
Zbornik NOR-a XII - 1 – Dokument br. 132 – str. 349.
U ovom dokumetu general fon Horstenau je na kraju zapisao: »U zemlji vlada zabrinutost da će Italija postepeno okupirati čitavu Hrvatsku«.

32 AIHRPH – NG – inv. br. 2452.
Reisu-l-ulema Islamske vjerske zajednice traži od vlade NDH (14. 9. 1941.) jednak tretman prelaznika iz pravoslavne i židovske vjere na islam.

pogledu pravili samo štetu, jer interes Muslimana nije bio u porastu i pravima konvertiteta, već u sigurnosti sopstvenog položaja kao posebne etničke zajednice, što su im osporavali i ustaše i četnici. Umjesto da bude aktivan subjekt vojno-političkih zbivanja ova ih je politika pretvorila u objekt kojim su drugi upravljali. I Nijemci su često posmatrali položaj Muslimana kroz prizmu hrvatskog političkog interesa. Kada general fon Horstenau, koga ovdje češće navodimo zbog njegove samostalne pozicije, u analizi vojno-političke situacije u Hrvatskoj piše o odnosima između Muslimana i vlade, pa kaže da se pogoršavaju, on tvrdi da to pogoršanje ne dolazi od vlade i zaključuje da mora »dovesti do daljeg sužavanja vladine političke platforme«.[33] Kao da to »sužavanje« unaprijed opravdava. Uostalom, on je vojni predstavnik Rajha kod vlade NDH, pa mu taj položaj omogućava da se kritički postavlja prema političkim potezima vlade, ali i prema držanju Muslimana, koje baš nije mnogo uvažavao. Pojedini muslimanski političari i sami su mu zato davali povoda. U navedenom izvještaju značajni su podaci da su ustaše uhapsile dr Mačeka i kipara Ivana Meštrovića, iz čega general fon Horstenau zaključuje da vlada »stoji na staklenim nogama«.[34] S druge strane, i ustaški izvori koji se odnose na Muslimane, pružaju podatke o nepovoljnoj situaciji u Bosni i Hercegovini, posebno u hrvatsko-muslimanskim odnosima. U jednom izvještaju iz Velike župe Usora i Soli od novembra 1941, izlažu se prigovori Muslimana da u ovoj župi nije bilo jake vojničke akcije protiv četnika, uz tumačenje da bi se što više zavadili Muslimani i pravoslavni i međusobno uništavali. Isto tako Muslimani su tvrdili da se na poziv za prijavljivanje dobrovoljaca i legionara u tuzlanskom kraju javilo preko 98% Hrvata-muslimana, dok se Hrvati-katolici nisu javljali u dobrovoljce. Sličnog karaktera je prigovor na adresu katoličke crkve da forsira masovno i brzo prevođenje pravoslavnih u katoličku vjeru, pa se s tim u vezi otvara pitanje šta će biti sa Muslimanima i hoće li i njih pogoditi prevjeravanje. Zbog nesigurnog položaja Muslimana, veliki župan Ragib Čapljić zalaže se za organizovano i masovno »naoružavanje seljaka Muslimana« da bi se sa njima »zamijenili domobrani koji se slabo bore«.[35]

Vrstan analitičar vojno-političke situacije u NDH, general fon Horstenau, podrobno prikazuje stanje u NDH sredinom decembra 1941. U ovom izvještaju on najprije uočava zabrinutost Muslimana na području Banje Luke koja se vidi iz njihove pritužbe svome predstavniku u vladi. Povod ovim pritužbama bila su nasilja tzv. divljih ustaša, koja su praćena, prema viđenju fon Horstenaua, znacima promjena u raspoloženju Muslimana prema italijanskom, čak i prema srpskom kursu. Da bi zadržala Muslimane, vlada NDH pristupila je rekonstrukciji Meštrovićeve građevine, okružene stubovima, u džamiju sa koje će idućeg proljeća u Zagrebu »odjekivati mujezinov melanholični zov«. Svoje nezadovoljstvo Muslimani ispoljavaju tako »što se u sve većem broju priključuju pravoslavnim ustanicima«. Za držanje italijanskih okupacionih trupa general tvrdi da je »potpuno

33 Zbornik NOR-a XII – 1 Dokument br. 239. – Izvještaj generala u Zagrebu od 16. novembra 1941. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji na teritoriji NDH – str. 641/2.

34 Isto – str. 642.

35 AIHRPH – NG – inv. br. 2452.

srbofilsko«, ali ono ne može u Hrvatskoj oslabiti njemački položaj, koji onemogućava italijanske aspiracije prema Bosni i Hercegovini.[36] Dominantna srpska nacionalna struktura ustaničkog pokreta opovrgavala je ocjenu njemačkog generala o ozbiljnijem priključivanju Muslimana NOP-u u ovo vrijeme. Krajem 1941. partizanski pokret imao je u svome sastavu manji broj intelektualaca, studenata, đaka i radnika nesrpske nacionalnosti. Da bi kompromitovala Muslimane kao protivnike NDH, ustaška propaganda je namjerno uveličavala brojnost muslimanskih pripadnika partizanskom pokretu, čija je popularnost zbog toga mogla u hrvatskoj javnosti samo da raste. Zvanični muslimanski predstavnici u NDH uporno su odbacivali ove optužbe da bi istakli svoju lojalnost i odanost ustaškoj državi. Međutim, njihov uticaj je opadao kako u vladi, tako i u pogledu položaja Muslimana.

36 Zbornik NOR-a – XII – 1 – Dokument br. 279. – Izvještaj njemačkog generala u Zagrebu od 14. decembra 1941. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji u NDH i njenim odnosima sa kraljevinom Italijom, ustrojstvu oružanih snaga NDH i o zadacima sopstvenih trupa u NDH – str. 766.

POJAČANO DISTANCIRANJE MUSLIMANA OD NDH – ČETNIČKI GENOCID I ČETNIČKA POLITIKA PREMA MUSLIMANIMA

Iako su Italijani manje ili više bili u sukobu sa političkim i vojnim organima NDH, a prema četnicima se odnosili zaštitnički i savezнички, prema Muslimanima nisu imali definisano držanje. Ipak, u četničko-muslimanskoj konfrontaciji pretežno su bili skloni četnicima. Njihova težnja da ostvare prestižan uticaj na događaje u Bosni i Hercegovini ostavljala je Muslimane na margini njihove bosanske strategije. U istočnoj Hercegovini, naročito na području Gacka, Muslimanima je teško padalo što organi NDH »zanemaruju ovaj kraj« i to u trenutku kada Srbi nastoje da se uz pomoć Italije ovo područje nađe u sastavu Crne Gore. Razočarenje ovdašnjih Muslimana izaziva spoznaja da organi NDH ne polažu ozbiljne aspiracije na ovaj prostor i ono je utoliko dublje što su vlasti NDH svojevremeno izjavljivale da će se naročito brinuti da se ovo područje što jače integrira u NDH. Italijani su, međutim, znali vješto da koriste svoju dominaciju u Crnoj Gori i da u konfrontaciji četnika i Muslimana drže stranu četnika i na taj način doprinose nesigurnosti Muslimana.[37] U svakom slučaju, sprega Italijana i četnika bila je, generalno, na štetu Muslimana, prema kojima su Italijani samo u izuzetno rijetkim prilikama ispoljavali odnos podrške. Strategija je imala svoja taktička odstupanja. Bilo je svakako dovoljno razloga što su i Muslimani prema Italijanima ispoljavali rezervisan, pa i nepovjerljiv odnos. Ovo stanje muslimansko-italijanskih odnosa objašnjava se i relevantnom činjenicom da su Muslimani tražili zaštitu i prijateljstvo Nijemaca, što je bilo njihovo gotovo konstantno ratno opredjeljenje, bar kada se radi o legitimnom segmentu muslimanske politike.

Vojni i politički faktori u NDH pratili su sa živim interesovanjem kretanja među Muslimanima. Krajem 1941. imali su utisak da su Muslimani razočarani u svojim perspektivama za budućnost; primjećivali su da se među Muslimanima osjeća potištenost, nezadovoljstvo i strah od budućih događaja. U vrhovima hrvatskog domobranstva navedeno stanje objašnjavano je shvatanjem Muslimana da je gubitak pojedinih muslimanskih sela i kotareva posljedica nedovoljnog staranja za njih od strane odgovornih hrvatskih vojnih faktora i da su oni postali žrtve hrvatske ravnodušnosti. General Lukić odbijao je takvo gledište ne trudeći se da navedenim pojavama potraži uzroke u odnosu praktične politike NDH prema Muslimanima u cjelini.[38] Iz zvaničnih struktura NDH jednostrano se sudilo o držanju Muslimana, isključivo sa aspekta koliko Muslimani podržavaju ustašku vlast i poredak. Od izvjesnih primjera euforične podrške na početku NDH, krajem

37 AIHRPH – NG – kut. 243 – fasc. 1.
38 AIHRPH – NG – inv. br. 499.

1941. ova podrška je znatno oslabila. Ustaška propaganda proglašavala je izrazom i dokazom hrvatskog patriotizma ako je u nekim muslimanskim krajevima mogola da navede primjere proustaške aktivnosti. Zapovjedništva hrvatskog domobranstva nalazila su se objektivno u povoljnijoj situaciji kada su općenito ocjenjivala držanje domobranstva, ne samo njegovog muslimanskog segmenta. U tom pogledu imala su dovoljno razloga za nezadovoljstvo.

Sa vojne i političke tačke, NDH je krajem 1941. bila konstituisana i po vertikali i po horizontali, ali nije bila izgradila neophodni autoritet koji bi joj osiguravao poštovanje građana, zasnovano na zakonitosti a ne na strahu. NDH nije raspolagala sa kapacitetom, vojnim i političkim, koji bi bio sposoban da savlada ustanički pokret sa njegovim »četničko-komunističkim bandama«. Teza da u Hrvatskoj »mogu gospodovati samo Hrvati muslimani i katolici« sadržavala je više elemenata propagande nego što je imala oslonac i potvrdu u realnosti. Stanje u NDH uopšte, a u Bosni i Hercegovini posebno, odredivale su protivrječne težnje Hrvata, Muslimana i Srba; ustaša, domobrana, četnika i partizana; Nijemaca i Italijana. Na ovom prostoru najviše je bilo antagonizma, a najmanje saglasnosti u bilo kojem pravcu. Ratni ciljevi bili su prepoznatljivi i u najbitnijem deklarisani. Međutim, u tom pogledu ne bi se moglo govoriti o dovoljno jasnim pozicijama kod svih učesnika rata.

Položaj Muslimana više su određivali drugi učesnici nego oni sami. Unatoč ustaškim deklaracijama i njihovim promoviranjem Muslimana u krunu hrvatskog etnosa, Muslimani su se tjeskobno osjećali u NDH, čak i oni koji su pripadali oficijelnoj strukturi. I vodeći su bili bespomoćni kada se radilo o ispravljanju nepravdi prema Muslimanima. Njima je više bilo stalo da u političko-upravljačkoj strukturi NDH očuvaju stečene i poklonjene pozicije nego da se angažuju u smislu poboljšanja položaja Muslimana. Ova grupacija muslimanskih političara ostaće vjerna i lojalna ustaškom vrhu, uprkos činjenici što ovaj nije ostao vjeran i lojalan svojoj hrvatskoj muslimanskoj politici. Legitimna, vanoficijelna muslimanska politika, ma koliko da je imala moralnu i psihološku podršku Muslimana, nije imala snage da bude faktor njihove političke zaštite i da postane njihov autoritativni vođa. Po tradiciji muslimanske politike, ona je tražila oslonac u najmoćnijoj sili, koju je u NDH i Bosni i Hercegovini predstavljao okupator, njemački Treći Rajh.

Autonomna Bosna mogla je biti samo cjelovita, nikako samo muslimanska. Realni odnos činili su takvu Bosnu nerealnom. Stoga je i orijentacija na Njemačku bila realnost ove muslimanske politike. Borba za autonomiju bila je način da se Muslimani Bosne i Hercegovine održe i prežive u ratnim uslovima koji su im prijetili biološkim uništenjem. Okupirana brigom za vlastiti opstanak, NDH ih je objektivno prepuštala ratnoj sudbini. Muslimanska autonomija bila je politički izraz samoodbrane od svih napada na njihovu egzistenciju, bilo da su trajne ili prolazne motivacije. Preostali vrh JMO opredijelio se, od samog nastanka NDH, za političko savezništvo sa Nijemcima u uvjerenju da će na toj strani naći zaštitu. Nikako nije pristajao na hrvatsko-nacionalno ime, kojim su ustaški čelnici htjeli Muslimane lišiti njihovog historijskog identiteta. Iako je JMO bila zabranjena zajedno sa ostalim političkim strankama, ona je i bez stranačkog mehanizma, koji ni u bivšoj državi nije bio osobito čvrst, u muslimanskim masama bila prisutna

njenom autonomističkom tradicijom. Ustaške vlasti su se zbog toga prvenstveno morale da bore protiv same ideje autonomije, a ne protiv njene organizacione stranačke obnove, koju su zabranile i stavile van zakona. Međutim, ma koliko bila politički proskribovana, ideja autonomije nije se dala zabraniti. Tek što je počela stajati na noge, ustaška vlast susrela se sa idejnom političkom opozicijom prisutnom u redovima muslimanske eminencije, koja je prvenstveno duhovnim vezama bila spojena sa muslimanskim masama.

Krajem 1941. i početkom 1942. svi učesnici na ratnom frontu su zauzeli svoje pozicije. Složna i konfuzna situacija stvorena ustankom počela se razjašnjavati, što ne znači da je postojala i manje složena. Konfrontacija je bila višestruka, pa ipak su se raspoznavala politička stajališta i teritorijalna vezanost zaraćenih strana. Pod zaštitom okupatora ustaše su branile NDH od četnika i partizana, koji su istovremeno međusobno ratovali. Četnici su tražili zaštitu italijanskog okupatora u ime nacionalnog opstanka srpskog naroda, preduzimali akcije osvete nad Muslimanima i Hrvatima, rjeđe ulazili u sukobe sa ustašama, izbjegavali borbu protiv okupatora, vodili propagandni rat protiv partizana i komunista i ulazili s njima u ratne obračune pod parolom i u ime jedinstva srpskog naroda. Muslimanska milicija branila je muslimanska naselja od četnika i partizana, ali nije izbjegavala ni upade u srpska naselja. Pored ustaša, partizani su imali za protivnika četnike koji su kolaborirali sa Italijanima.

Optužbe ko je prvi na koga podigao oružje nisu ništa objašnjavale. Svi na frontu računali su da će na liniji svojih ratnih ciljeva imati podršku svoga naroda ili naroda svoga štićenika. Međutim, razvoj događaja u Bosni i Hercegovini poremetio je mnoge planove, a neke učinio krajnje neizvjesnim. Program hrvatske dominacije u Bosni i Hercegovini gubio je oslonac među Muslimanima, jer se u njihovim redovima javljalo razočarenje u ustaše i NDH. Muslimane je zahvatalo otrježnjavanje, pa ih sada ustaše optužuju zbog »tradicionalne« kolebljivosti. Ipak, svjesni su da se bez »hrvatskih Muslimana« ne mogu u Bosni i Hercegovini održati na kormilu. Ustaše čine napore i pojačavaju propagandu da bi zakočili distanciranje Muslimana od NDH, koje se ispoljavalo u raznim i neskrivenim oblicima. Činjenica da je poslije ustanka došlo do stvaranja muslimanske milicije predstavljala je svjedočanstvo o nesposobnosti NDH da oružanim snagama zaštiti muslimansko stanovništvo od ustanika, posebno četnika. S druge strane, svojim nastankom muslimanska milicija pružala je dokaz da se muslimanski interesi ne podudaraju sa ustaškim i da Muslimani ne žele da stoje iza ustaškog bezakonja.

Dok su ustaše vodile svoju igru oko Muslimana da bi u Bosni i Hercegovini očuvali pozicije ugrožene od ustaničkog pokreta, Muslimani su u istočnoj Bosni proživljavali pravu tragediju i masovna stradanja u četničkim pokoljima. Vođstvo četničkog pokreta inspirisalo je ove pokolje ideološkim i strateškim motivima da se stvori etnički homogena srpska Bosna i tako, preko muslimanskih žrtava, prokrči put Velikoj Srbiji. Na muslimanskim stradanjima i ustaše i četnici nastojali su da ojačaju svoje pozicije. Ustaše su željele da četničke pokolje Muslimana iskoriste za raspirivanje osvete i mržnje Muslimana protiv Srba, da ih mobilišu u svoje formacije. U jednom ustaškom letku iz januara 1942. kaže se: »Mi srdačno zahvaljujemo

Hrvatima muslimanima istočne Bosne za sve ono što doprinesoše da se taj kraj NDH očisti od zločinačkih komunista i četnika«, da bi se zatim proklamovalo: »U Hrvatskoj mogu gospodovati samo Hrvati muslimani i katolici«.[39] S druge strane, četnici su ocjenjivali da će razočarenje Muslimana u NDH iskoristiti da ih angažuju na svojoj strani i čak da organizuju muslimanske četničke jedinice.[40] Inspiratori masovnih pokolja Muslimana, četničke vođe ne odriču se manevara, poput ovog pokušaja, da provede genocidni plan uništavanja Muslimana na vjekovnoj srpskoj teritoriji.[41]

Događaji koje je donosila zima 1942. nastavili su da dube vojno-političko korito u znaku formiranih ratnih pravaca. Bosna i Hercegovina isticala se kao poligon višestrukih ratnih konfrontacija, čiji su se izvori nalazili u dubini povijesti njenih naroda, njihovih religija i tradicija. Kao da je rat bio njihova životna lozinka i način egzistencije. Smišljani su obračuni, dozivala i gradila vizija pobjede na uništenju protivnika ne vodeći računa o cijeni žrtava. Kao da su kod svakoga postojale neiscrpne rezerve krvi. Ljudski život nije ulazio u račun rata, kome se nije tražio kraj. Vrlina je bila lukavost, a ne mudrost i pamet. Sve što se radilo i preduzimalo činilo je element strategije; svaki potez bio je od vrhovnog značenja.

Muslimanski predstavnici iz kruga koji je bio lojalan poretku NDH bili su daleko od zbivanja koja su određivala položaj Muslimana. Bavili su se izrazito nevažnim pitanjima. Tako se Ulema medžlis obraća reisu-l-ulemi Fehimu Spahi, a ovaj potpredsjedniku vlade dr Džaferu Kulenoviću da »učini kraj izazivanjima Muslimana od strane katolika«. Istovremeno, reisu-l-ulema traži od nadležnih u poslovima prevjeravanja da Srbe konvertite na islam upisuju kao Hrvate.[42] Dok Muslimani širom Bosne i Hercegovine krvare, vrhovni poglavar Islamske vjerske zajednice traži da se broj pobijenih Muslimana nadoknadi brojem pravoslavnih konvertita na islam. Ovakve i slične intervencije potpredsjednika vlade NDH činile su glavne oblike njegove političke aktivnosti. Istovremeno, ne bojeći se posljedica zbog nezakonitih mjera prema Muslimanima, ustaški policijski aparat pojačavao je hapšenja Muslimana i upućivao ih u poznate logore i kazamate. U maju 1942. iz Zenice je prebačeno 180 kažnjenika Muslimana u kaznionu u Hrvatskoj Mitrovici.[43] Nadstojnik promičbenog ureda u Sarajevu Munir Šahinović Ekremov provodio je stav državnog tajnika dr Vjekoslava Vrančića kada je od novina i časopisa zahtijevao da se ne upotrebljavaju izrazi »Bosna i Hercegovina« i »Musliman«.[44] Tako su oficijelni politički i vjerski predstavnici Muslimana sarađivali sa ustaškim organima na liniji najgrubljeg denacionalizovanja Muslimana. Bijeda

39 AIHRPH – NG – inv. br. 502 – NDH – Predsjedništvo vlade – Državni izvještajni i promičbeni ured – Podružnica Sarajevo – 31. I 1942. – Uredu vojskovođe, Zagreb – Nastojnik Podružnice Ekremov.

40 Zbornik NOR-a IV – 2 – Dokument br. 32 – »Muslimanima istočne Bosne povodom pokušaja četnika da stvore muslimanske četničke jedinice« – (Proglas Muslimana boraca NOP i DVJ od januara 1942. – str. 94.

41 Zbornik NOR-a XIV – 1 – dokument br. 34 – Instrukcija Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. – str. 93–98.

42 AVII – Fond NDH – Br. reg. 45/3-3; K. 190.

43 AVII – Fond NDH – Br. reg. 4/17-1 – K. 151.

44 AVII – Fond NDH – Br. reg. 27/24-1; K. 186.

ustaške muslimanske politike bila je ogledalo i casus tragičnog položaja Muslimana. Ovi predstavnici ponašali su se slično kao i njihovi partneri u redovima četničkog pokreta. Razlika je u tome što su ustaše uništavale muslimansko ime, a četnici žive Muslimane. Dva metoda vodila su istom cilju. Muslimani su morali da se odupru svakom obliku svoga historijskog i etničko-nacionalnog zatiranja. Historiografija koja posmatra ratnu stvarnost u Bosni i Hercegovini sa aspekta jednog, bilo kojeg nacionalnog pravca, gubi kvalitet nauke i pretvara se u dopunski oblik date nacionalne politike. Medutim, nacionalna historiografija često pada u zamke nacionalizma ako položaj svoga naroda razmatra jednostrano, isključivo na njegovim nacionalnim premisama. Svaki narod je historijski subjekt, koji živi u objektivnim uslovima. Otuda potezi koje čini nisu ni »greške« ni »pravi« odgovor na pitanja koja mu se postavljaju. Oni traže da budu objašnjeni historijskim, objektivnim kontekstom.

IDEJA AUTONOMIJE IZMEĐU IZVORNOSTI I REALNOSTI – MUSLIMANSKA MILICIJA – MUSLIMANSKA PROČETNIČKA GRUPA

Ideja autonomije Bosne i Hercegovine nastala je u kontekstu turskog gospodarstva u njoj, u uslovima koji su njenu pojavu činili normalnom i opravdanom. Otpor sultanskim reformama udružio se sa težnjama Bošnjaka da poslove Bosne drže u svojim rukama. Autonomni pokret slomila je sultanska sila, ali se pokazala preslaba da uništi ideju autonomije Bosne. Sila je ostala nemoćna pred izvornom snagom ideje autonomne Bosne. Bosna je ostala turska provincija zahvaljujući teroru turskih paša nad snagama bosanske opozicije turskoj vlasti. Međutim, unutrašnja podjela Bosne bila je nepremostiva zapreka konstituisanju koncepcije autonomije koja bi imala podršku svih naroda Bosne i Hercegovine. Sa tom podjelom računao je evropski faktor kada se na Berlinskom kongresu odlučio na okupaciju i pacifikaciju Bosne i Hercegovine. Ideja autonomne Bosne morala je da se probija kroz tjesnace austro-ugarskog okupacionog poretka, da bi se pojavila na široj sceni jedino moguće konstitucije u obliku vjersko-prosvjetnih samouprava. Bila je to ipak potvrda vitalnosti autonomne ideje. Pod austro-ugarskom okupacijom ona je egzistirala u svom prirodno-historijskom medijumu, bošnjačkom elementu, što je bila njena politička šansa i njena politička sudbina. Tako je bila lišena snage da postane opštebosanski program, da se potvrdi kao epicentar Bosne. Nacionalni trijalizam Bosne onemogućavao je političku koheziju Bosne i na dnevni red uporno postavljao njeno povezivanje sa srpskom, odnosno hrvatskom nacionalnom maticom. Izložena takvom pritisku, ideja autonomije sve dublje se ukorjenjivala u biće bošnjačkog naroda i tako se odupirala rasparčavanju i podjeli Bosne izmedu dvije susjedne države, Srbije i Hrvatske.

Stvorena i priznata Versajskim mirovnim ugovorom 1918/1919, jugoslavenska država je u ime »nacionalnog i državnog jedinstva« likvidirala historijsku pokrajinu Bosnu i Hercegovinu, njenu teritoriju podijelila i uključila u nekoliko banovina, velikosrpskih ekspozitura, da bi je na kraju Cvetković–Mačekov sporazum podijelio između Banovine Hrvatske i neostvarene banovine Srpske zemlje. U razdoblju između dva svjetska rata JMO osiguravala je podršku Muslimana njihovom privrženošću ideji autonomije, koja nije mogla prevazići muslimanski, bošnjački okvir, niti očuvati politički integritet Bosne i Hercegovine.

Odlukom Bečke konferencije ministara vanjskih poslova sila Osovine Bosna i Hercegovina je, bez konsultovanja njenog stanovništva, uključena u sklop NDH. Ideja autonomije Bosne i Hercegovine našla se u NDH izvan zakona i tretirana je kao antidržavna politička ideja. Ponovo će je Bošnjaci učiniti prisutnom u političkim tokovima okupirane Bosne i Hercegovine. Potražiće razumijevanje i podršku Nijemaca, koji će se u tom pogledu rukovoditi svojim ratnim interesima.

U raznim njemačkim krugovima različit je bio i interes prema pitanju autonomije. Uzeto u cjelini, može se reći: niti su je odbacivali niti prihvatali. Po uvjerenju njenih muslimanskih pobornika, ona je imala utoliko šansu, ukoliko je Nijemcima bilo stalo da imaju Muslimane na svojoj strani. Kada su tražili izdvajanje Bosne i Hercegovine iz sastava NDH sa autonomnim položajem pod njemačkim protektoratom, Muslimani su računali sa činjenicom da se NDH nalazi pod stvarnom njemačkom okupacijom, koja bi se u slučaju Bosne i Hercegovine samo protegla na njen politički integritet koji bi dobila njemačkim protektoratom. Suština zahtjeva bila je motivirana procjenom da bi u Bosni i Hercegovini pod njemačkim protektoratom Muslimani bili zaštićeni i od nasilne ustaške asimilacije i od četničkih nasilja i zlodjela. Navedena procjena je, međutim, bila nerealna, jer su njeni autori gubili iz vida da je pojava NDH bila najdublje vezana uz njemačke ratne planove na Jugoistoku i da Nijemci nisu bili spremni da se, za ljubav muslimanske političke tradicije, odreknu svog glavnog uporišta na Balkanu, svog najpouzdanijeg saveznika na ovom prostoru. Na tankoj žici autonomije Nijemci su sa Muslimanima vodili igru, koju su u svakom odabranom trenutku ratnog koncerta mogli okončati. U ovoj igri dirigentska palica nalazila se u njemačkoj ruci. Ali, ni Muslimani nisu predstavljali kompaktan hor koji je pjevao po njemačkim notama. Ipak, u ratnoj aktivnosti bilo je dovoljno motiva za njihovu saradnju, razvijanje i održavanje uzajamnosti.

Opšti odnosi u Bosni nosili su u sebi tendenciju promjena. To se naročito ispoljavalo u ustaničkom pokretu, koji se od početka diferencirao u dva pravca, četnički i partizanski. Iako je i jedan i drugi po svojoj bazi bio srpski, a četnički isključivo srpski velikosrpskog cilja, partizanski pokret je po cilju bio antiokupatorski pokret, otvoren pripadnicima svih nacija u Bosni i Hercegovini, odnosno Jugoslaviji, što mu je poslije jednogodišnjeg razvoja davalo prednost prema četničkom. To je razlog da su i okupatori i ustaše u partizanima prepoznali glavnog protivnika, čije je uništenje postalo cilj i ustaša i četnika. Pošto je još prije proljeća 1942. uspostavila kontakte sa četničkim grupama u Hercegovini, vlada NDH je pokazala spremnost da sa predstavnicima četničkog pokreta povede pregovore o konkretnim oblicima i uslovima saradnje na teritoriji NDH. Osnovni smisao saradnje određivao je njihov zajednički interes: likvidacija NOP-a na teritoriji NDH.[45] Nagoviještene još krajem 1941,[46] četničke inicijative za saradnju obnavljaju se krajem marta 1942, da bi već u aprilu bili sačinjeni prvi sporazumi. U aprilu i maju biće zaključeno više sporazuma između predstavnika NDH i pojedinih četničkih komandi. Sporazumi su odgovarali i jednima i drugima. Svojim glavnim protivnikom smatrali su NOP, protiv čijih su oružanih snaga vodili borbu zajedno sa okupatorima kao njihovi saradnici i saveznici. Kada su se osvjedočili i ocijenili da ih mnogo jače povezuju motivi usmjereni protiv NOP-a nego što ih suprotstavljaju tradicionalni razlozi u međusobnim odnosima, vojno savezništvo bilo je i formalno zaključeno.

45 Fikreta Jelić-Butić: »Ustaše i NDH« – Zagreb – 1977. – str. 248/9.

46 Dušan Lukač: »Ustanak u Bosanskoj krajini« – Beograd, 1967, str. 248.

Sporazum između ustaša i četnika diktirao je njihov stvarni položaj u Bosni i Hercegovini. Pozicije NDH bile su u Bosni i Hercegovini veoma oslabljene. U istočnoj Hercegovini i istočnoj Bosni dominirao je uticaj četničkog pokreta, u Bosanskoj krajini NOP je bio u porastu. Sporazum sa organima NDH poboljšavao je položaj četnika prema Nijemcima, prvenstveno u istočnoj Bosni, podržavao i podsticao težnje četnika da u zapadnoj Bosni potisnu snage NOP-a, partizane, i u njoj uspostave svoju dominaciju. Prvi sporazumi između ustaša i četnika zaključeni su upravo u Bosanskoj krajini,[47] da bi se njihovom saradnjom zaustavio razvoj NOP-a koji je ovdje išao linijom uspona. Time su bila otvorena vrata novim sporazumima.

Značajno je da sporazumi nisu sadržavali nikakav određen stav prema Muslimanima. Ustvari, ignorisanje potrebe da se odrede prema Muslimanima, akterima sporazuma ostavljalo je odriješene ruke prema Muslimanima. Ustaše su i dalje ostavljale Muslimane bez zaštite, a četnici su produžavali sa antimuslimanskim nasiljima i zločinima. Muslimanima je preostalo da se snalaze kako mogu i znaju. Jedna od posljedica ustaško-četničkih sporazuma iskazala se u porastu aktivnosti Muslimana da predanije priđu organizovanju i jačanju jedinica Muslimanske milicije.[48]

Pojava Muslimanske milicije istovremeno je bila dokaz da ustaško-četnički sporazumi nisu bili praćeni stabilizovanjem njihovog ratnog položaja. Umjesto organizacionog sređivanja i jačanja ustaških i četničkih formacija, sa čime su računali inicijatori ovih sporazuma, u njihovim redovima prisutne su obratne tendencije. Naročito se to potvrđivalo nepostojanim držanjem domobrana i četnika, kojima prelazak u partizane nije predstavljao naročito težak i neostvarljiv korak. Obrazovanjem muslimanskih jedinica za samoodbranu stvarala se nova ratna vojno-politička situacija. Pored zaštite koju su im objektivno svojom borbom pružali partizani, kao i zaštite od strane Nijemaca, Muslimani su nastojali da sopstvenim jedinicama budu sami sebi neposredna zaštita. Samoodbrana je imala realne razloge, i dok oni traju, ona će se održavati u funkciji opstanka Muslimana. Jedinice Muslimanske milicije stvarane su u područjima gdje su Muslimani bili egzistencijalno ugroženi od četnika kao i tamo gdje je bilo dovoljno borbenog ljudstva i neophodnog naoružanja. Najpoznatija jedinica Muslimanske milicije osnovana je u rejonu Tuzle, pod komandom »pričuvnog bojnika Muhameda Hadžiefendića, tuzlanskog trgovca, koja je okupljala oko 5 do 6 hiljada ljudi«. Nosila je naziv »Dobrovoljačka legija narodnog ustanka«, koja, po ocjeni policijskih organa, nije priznavala nikakvu vlast NDH.[49] Policijske vlasti u Tuzli predlagale su nadležnim instancama u Zagrebu da se ova legija likvidira mobilizacijom njenih pripadnika u jedinice domobranstva. I u Hercegovini se pojavila legiji slična

47 Pero Morača: »Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata« – Beograd – 1957. – str. 95. – (Prvi sporazum između četničkog odreda »Petar Kočić« i predstavnika NDH zaključen je 27. aprila 1942.)

48 Enver Redžić: »Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija« – Sarajevo – 1987. – str. 48–50.

49 Arhiv Muzeja revolucije Sarajevo (AMRS) – Fond UNS-a – Redarstvena oblast Tuzla – VT br. 17/42 – Tuzla – 26. travnja 1942. – Izvještaj o radu dobrovoljačke legije Narodnog ustanka – Primljeno u Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH – 4. V 1942.

jedinica pod komandom Saliha Ćatića, bivšeg austrijskog oružničkog narednika, koji je održavao kontakte sa predstavnicima italijanske vojske u Nevesinju da bi od njih dobivao hranu za svoju miliciju.[50] U svom radu Ćatić je zaobilazio organe NDH, ali je morao da prihvati kontrolu italijanske vojne komande i da se potčinjava njenim naredbama. I u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine osnivane su jedinice Muslimanske milicije, uvijek u cilju samoodbrane, za koje je karakteristično da se u vojno-političkom pogledu nisu povezivale pa, sa izuzetkom Hadžiefendićeve Dobrovoljačke legije, nije ni došlo do obrazovanja krupnijih oblika milicije niti do formiranja njihovog vojno-političkog centra. Karakteristično je takođe da ove jedinice nisu imale jednak odnos prema ustašama i četnicima i da su povremeno borbeno kontaktirale sa partizanima. Općenito se može zaključiti da je pojava jedinica Muslimanske milicije rezultat procesa raspadanja vojnog stroja NDH, kao što ustaško-četnički sporazumi predstavljaju dokaz i potvrdu generalnog neuspjeha politike NDH. Istovremeno, s druge strane, oni nisu bili ni odraz snage četničkog pokreta, jer se ovaj u borbi protiv partizana morao udružiti sa ustašama, izrazitim neprijateljem srpskog naroda.

Kao što ustaški pokolji srpskog stanovništva nisu bili zapreka četnicima da prave sporazume sa ustašama, tako se ni četnički pokolji Muslimana nisu ispriječili kao zid uzajamnim četničko-muslimanskim inicijativama, uperenim protiv zajedničkih protivnika NDH i NOP-a. Iako se ni daklarativno ni u praksi nisu odrekli generalnog opredjeljenja da na putu stvaranja Velike Srbije u Velikoj Jugoslaviji uklone Muslimane, predstavnici četničkih odreda istočne i zapadne Bosne, na konferenciji održanoj početkom jula 1942, smatrali su da je potrebno da se u posebnoj tački dnevnog reda razmatra pitanje četničkog stava prema Muslimanima. Iz šire i slobodnije rasprave proizišao je zaključak da Muslimani kao cjelina ne snose odgovornost za zločine koje su muslimanske ustaše počinile nad srpskim stanovništvom i da, prema tome, treba kažnjavati »samo one Muslimane čija se krivica može dokazati«.[51] Iako se četnički odredi u Bosni i Hercegovini nisu u predstojećim akcijama držali stavova ove konferencije prema Muslimanima, niti je ona u tom pogledu označila prelom, valja konstatovati da su tom prilikom u četničkom pokretu došle do izražaja tendencije promjene kursa prema Muslimanima, koje nisu bile praćene promjenama u praksi. Bila je to ustvari epizodna pojava na ovoj konferenciji, koja nije imala ni ambicija ni snage da nešto mijenja u utvrđenoj strategiji. U tom pogledu više interesa ispoljavali su pojedini Muslimani, skloni četničkom pokretu i srpskoj nacionalnoj ideji. Za razliku od četničkih vođa, poput Dobrosava Jevđevića, koji su iz razloga političke taktike propagirali snošljive odnose prema Muslimanima[52] i zalagali se za »prividnu saradnju« sa njima u zonama gdje su oni još jaki i gdje su im Nijemci osiguravali zaštitu, grupa muslimanskih intelektualaca, »čistih Srba«, podržavala je u svojim rezolucijama četnički pokret i u ostvarenju njegovih ratnih ciljeva zamišljali sigurnost Musli-

50 AMRS – Fond UNS-a – NDH – Kotarska oblast Nevesinje – Pres. br. 101/42 – 1. lipanj 1942. – Ministarstvo unutrašnjih poslova Zagreb – v. d. kotarskog predstojnika pristav Horvat.

51 Zbornik NOR-a XIV T – 1 – Dokument br. 115 – str. 407.

52 Zbornik NOR-a – T XIV – 1 – Dokument br. 130 – str. 469.

mana. Jedan od agilnih agitatora za četničku stvar među Muslimanima, dr Ismet Popovac, uporno je u svojim pismima uvjeravao Dražu Mihailovića u odanost njegovom državnom programu i u riješenost svoje grupe da pristupi osnivanju muslimanskih četničkih jedinica. Iako Draža Mihailović nije odgovorio ni na jedno pismo dr Popovca, on je od svojih najbližih komandanata tražio da ne prekidaju kontakte sa ovom pročetničkom muslimanskom grupom u uvjerenju da preko nje može ostvariti uticaj četničkog pokreta u određenim muslimanskim krajevima, naročito u dijelovima Hercegovine. U tom smislu bilo je više inicijativa različitog sadržaja kao i različitih planova. Sredinom 1942. u Čapljini je održan sastanak političkih sljedbenika dr Avde Hasanbegovića, ministra u jugoslavenskoj vladi iz perioda režima Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS).[53] Sastanku su prisustvovali dr Ismet Popovac, italijanski general Lusana i nekoliko četnika sa namjerom da osnuju srpsko-muslimanski dobrovoljački protukomunistički odred, koji bi imao da djeluje na području nekih hercegovačkih srezova, gdje je dr Ismet Popovac imao izvjesnog uticaja među Muslimanima. Međutim, očekivani rezultat je izostao jer Muslimani nisu bili spremni da pređu prag ponora u koji su ih četnici već toliko puta bacili. Nisu samo nacionalni razlozi uticali na Muslimane da ne postanu saradnici svojih četničkih grobara. Oni su imali dovoljno svijesti da ne postanu primjer historijskog apsurda. Ne pristajući na poziv muslimanskih srpskih nacionalista da ih proguta četnički pakao, Muslimani su se radije opredijelili za čistilište kroz koje su morali proći da bi fizički i duhovno opstali. Njihov put nije bio jednosmjerna ulica, niti su na njemu imali samo jednog protivnika.

53 AVII – K. 69 – R 10/4.3 – Dnevno izvješće zamjenika zapovjednika 6. pješadijske divizije u Mostaru pukovnika Peukera – 24. VII 1942.

JERUSALIMSKI MUFTIJA EL HUSEINI – KONFERENCIJA MEĐUDRŽAVNOG ODBORA »NARODNI SPAS« – AKCIONI ODBOR ZA AUTONOMIJU BOSNE I HERCEGOVINE U MOSTARU

Aktivnost Muslimana imala je dva osnovna pravca, međunarodni i unutrašnji. Među njima ne treba tražiti organizaciono-političku povezanost i jedinstvo, što ne isključuje duhovnu solidarnost njihovih aktera. Gravitacioni pravac bio im je Hitlerov Treći Rajh. Jerusalimski muftija El Huseini bio je posrednik Hitlerove ideologije u islamskom svijetu. Muslimanski nedjeljni list »Osvit« predstavio je na svojim stranicama ideje El Huseinia bosanskoj muslimanskoj javnosti. Učinio je to posredstvom kontaktiranja svog urednika Mustafe Busuladžića sa jerusalimskim muftijom, koji je imao iscrpne razgovore sa Hitlerom. Po uvjerenju muftije, Hitler je veliki prijatelj muslimana u svijetu, a Njemačka je uzor muslimanima u borbi za nezavisnost, pravo i napredak. Ovaj rat nije obračun zaraćenih armija, već je to borba pogleda na svijet, borba između potlačenih i podmlađenih naroda, u prvom redu Njemačke, za pravedniji poredak u svijetu. El Huseini naglašava da u borbi za slobodu islamski narodi stoje na strani Njemačke, Japana i njihovih saveznika riješeni da istraju do potpunog sloma britanske imperije kao i Sovjetske Rusije, koja je vjekovni neprijatelj islama. Razgovor sa Busuladžićem El Huseini zaključuje stavom da će se pobjeda sila Osovine kao i pobjeda islamskih naroda ostvariti u obliku jedinstva islamskih naroda koji se ne može predvidjeti.[54] Jerusalimski muftija iskoristiće i druge mogućnosti i prilike da javnosti bosanskih Muslimana izloži svoje poglede o tokovima Drugog svjetskog rata i ratnim ciljevima islamskih i njemačkog naroda pod Hitlerovim vodstvom.

Organima NDH naročito je smetala aktivnost Muslimana u duhu rezolucija donesenih krajem 1941. godine u Sarajevu. Smetala im je široka platforma na kojoj su se okupili potpisnici rezolucija koji su pripadali svim svjetovnim i vjerskim profesijama i strukturama javnog života. Godinu dana kasnije, na istoj platformi održana je (26. VIII 1942.) u Sarajevu neprijavljena konferencija uz učešće oko 300 Muslimana, elitnih predstavnika društvenog života sa ciljem da osnuju međudruštveni odbor Narodnog spasa. Inicijator konferencije bio je predsjednik muslimanskog društva »Merhamet« Salihaga Čomara, a sazivači sarajevski uglednici hafiz Muhamed Pandža, Uzeir-aga Hadžihasanović, profesor Derviš Korkut, dr Šefkija Behmen, dr Asim Musakadić, kao i drugi muslimanski prvaci. Za predsjednika konferencije izabran je zastupnik reisu-l-uleme Safet ef. Bašić. Svrhu konferencije izložio je Pandža, koji je naglasio značaj zbrinjavanja muslimanskih stradal-

54 Politisches Archiv Auswrtiges Amt (PAAA) – Bonn – Handakten Ettel – Grossmufti – Band 6; 1942–1944 – Telegramm – Agram – den 13. VIII 1942. – Nº 2105 vom 13. 8. 42.

nika u četničkim nasiljima na prostoru istočne Bosne. Konferencija je osudila nehaj organa NDH koji nisu poveli računa o osiguranju i zaštiti Muslimana u Foči, iako su na to bili upozoravani. Osuđeno je također ponašanje predstavnika vlasti u Konjicu, gdje se ugledni muslimanski građani objeđuju i zatvaraju kao komunisti. Ista praksa prisutna je i u Sarajevu i drugim mjestima NDH. Konferencija se založila za saradnju cijelog žiteljstva Bosne i Hercegovine, za slogu muslimana, pravoslavnih i katolika i za onemogućavanje smutnje između pripadnika svih vjera u Bosni i Hercegovini. Omer Čengić iz Foče upoznao je učesnike konferencije da su mnoge delegacije Fočaka dolazile u Sarajevo i bezuspješno tražile pomoć. Teška je optužba da su Fočaci dva dana prije katastrofe pošli u Sarajevo da traže oružje, da je kod Sjetline izbačeno iz vlaka 200 ljudi, tu ostavljeni da sijeku drva i bili prepušteni četničkim koljačima. Fočaci optužuju vlasti NDH da su namjerno prouzrokovali katastrofu i da ni poslije masovne pogibije fočanskih Muslimana nisu pomogli fočanskom građanstvu. Na završetku rada konferencija je izabrala odbor Narodnog spasa koji su, pored ostalih, sačinjavali Safet ef. Bašić, Mehmed ef. Handžić, Uzeir-aga Hadžihasanović, Derviš ef. Korkut, Edhem ef. Mulabdić, Mustafa ef. Softić, dr Jusuf Tanović, dr Hamdija Karamehmedović, dr Šefkija Behmen, Hamdija Kreševljaković, dr Avdo Salihbegović, dr Zaim Šarac, dr Vejsil Bičakčić, dr Safetbeg Zečević, hafiz Muhamed Pandža, Kasim ef. Dobrača, Muhamedaga Šabić, Ahmed ef. Ṭufo, Asim Tafro, Omer ef. Čengić, Fehim ef. Đemišić i drugi. Izvještač sa ove konferencije zaključuje da je cilj vodećih muslimanskih ličnosti da među Muslimanima osiguraju većinu i da im je u tom pogledu glavna deviza autonomija Bosne i Hercegovine. Po ocjeni predstavnika Ustaške nadzorne službe odboru Narodnog spasa je posebno stalo da iskopa »što dublji jaz između muslimanskog puka i naših vlasti«.[55] Policijskom optužbom Muslimana nije se mogla skinuti odgovornost organa NDH za izostanak zaštite muslimanskih stradalnika u Foči u četničkim pokoljima na proljeće 1942. Muslimani su to doživjeli kao saučesništvo ustaša u četničkom zločinu genocida. Ponovo se potvrdilo da predstavnici Muslimana u vladi NDH, sa Džaferom Kulenovićem na čelu, nisu imali moći da uzmu u zaštitu Muslimane niti da stave pred zakonsku odgovornost nosioce ustaške vlasti zbog »nehaja« u fočanskoj muslimanskoj tragediji. U svijesti Muslimana sve više je sazrijevala misao da zaštita Muslimana mora biti stvar samih Muslimana i da se ona mora tražiti izvan vojno-političkog stroja NDH, a nikako kod četničkih vojvoda Jevđevića i Baćovića, kako je mislio dr Ismet Popovac.

U jednogodišnjem iskustvu Muslimana u NDH ustaška propaganda da su Muslimani »cvijeće hrvatskog naroda« i njegov najbolji dio nije prodrla u svijest Muslimana. Naprotiv, Muslimani su ispoljavali prema toj propagandi odbojnost i prema njoj ostali zatvoreni, utoliko više što je bila agresivnija. Među Muslimanima najmanji ugled imali su upravo njeni nosioci. Odbojnošću prema nametanom hrvatstvu izražavali su svoju povijesnu individualnost, za koju su tražili zaštitu moćnog oslonca koju su mogli očekivati kod Nijemaca, jer je NDH bila stvorena njihovom snagom i voljom. Muslimani su radije pristajali na položaj štićenika Trećeg Rajha nego na položaj miljenika Pavelića i ustaša. Odbijali su ulogu nosioca

55 AVII – film 20. UBD – Zagreb – snimak 455-7.

hrvatske državne ideje u Bosni koja je njihovom historijskom biću bila strana, jer su slijedili svoju bosansku državnu ideju u obliku autonomije Bosne i Hercegovine. Zabludno su je vezali za silu njemačkog Rajha. Nije bila zabluda da je u to vrijeme Njemačka bila prva vojna sila u svijetu. Ako bi se nad Bosnom uspostavio njemački protektorat, Bosna i Hercegovina i NDH našle bi se u jednakom položaju. To je bio način da NDH ne upravlja u Bosni i Hercegovini.

Ideja autonomije imala je dva centra: bosanski u Sarajevu i hercegovački u Mostaru. Zanimljivo je da se osnivanje muslimanskog međudruštvenog odbora »Narodni spas« u Sarajevu i osnivanje »Akcionog odbora« za autonomiju Bosne i Hercegovine u Mostaru vremenski podudarilo. Ustaški organi su i jednu i drugu inicijativu kvalifikovali kao antidržavni rad Muslimana. Krajem septembra 1942. ustaške vlasti konstatuju intenzivniju aktivnost autonomista u Mostaru, koji se nalazio u italijanskoj okupacionoj zoni. Kao i sarajevskim, i mostarskim autonomistima bilo je u prvom redu stalo do odvajanja od NDH pa su, iz razloga objektivnog položaja Mostara i Hercegovine, računali na italijansku podršku. Na sastanku autonomista u septembru 1942. prihvaćen je zaključak kojim se podvlači stav: »Mi Hercegovci i Bosanci nijesmo ničija prćija i nikom nećemo priznati pravo da nas maltretira, pa ukoliko braća u Zagrebu ne žele pristati na naše zahtjeve, tražit ćemo zaštitu naših interesa kod koje druge velesile iz redova naših saveznika... Pitanje bosanskohercegovačke samostalnosti ostat će za nas otvoreno, sve dok našoj otadžbini čast ne povratimo i mir vratimo«.[56] Bio je to zaključak »viđenijih Muslimana grada Mostara« koji se obraćaju prijateljima i saopštavaju svoje mišljenje da se »moraju organizovati kao bosanski autonomisti i nikako drukčije... Uostalom, neprirodno je za svakog normalnog čovjeka da želi da se u njegovoj vlastitoj kući drugi više pitaju od njega«.[57] Članovi Akcionog odbora nisu se zadovoljili samo izjašnjenjem za autonomiju Bosne, već su preduzeli i praktične političke korake, koji su u Župskoj redarstvenoj oblasti u Mostaru dobili veoma kontroverzna tumačenja. Naime, pozivom na interpelaciju jednog narodnog zastupnika u ankarskoj skupštini, Turska je protestvovala u Rimu zbog progona Muslimana pod italijanskom vojnom upravom. Muftija Omer ef. Džabić i drugovi otputovali su u Rim na poziv jerusalimskog muftije El Huseinia radi razmatranja čisto vjerskih pitanja. Po drugom tumačenju, delegacija Akcionog odbora za autonomiju Bosne i Hercegovine otputovala je u Rim da bi na mjerodavnom mjestu dala izjavu da je postupak italijanskih vlasti prema Muslimanima korektan. Na kraju, u ustaškoj administraciji u Mostaru isključivalo se tumačenje da su Džabić i drugovi otišli u Rim da traže aneksiju Hercegovine, odnosno da traže autonomiju Bosne i Hercegovine pod protektoratom Italije. U samoj Redarstvenoj oblasti u Mostaru vladalo je mišljenje da Italijani oživljavaju akciju za autonomiju Bosne i Hercegovine i to povezuju sa namjerom Italije da provede aneksiju Hercegovine, a možda i Bosne.[58] Ovako kontroverzna tumačenja puta mostarske

56 ARSUP – Sarajevo – Akcioni odbor za autonomiju BiH u Mostaru – Prepis – Zagreb – 29. rujna 1942. – Zaključak.

57 ARSUP – Sarajevo – Akcioni odbor za autonomiju BiH u Mostaru – Dragi prijatelju – 29. rujna 1942.

58 ARSUP – Sarajevo – Akcioni odbor za autonomiju BiH u Mostaru – Odlazak delegacije u Rim – Župska redarstvena oblast iz Mostara izvještava 19. X – Ministarstvo vanjskih poslova, Zagreb.

delegacije u Rim možda su poticala i od samih članova Akcionog odbora da bi što dublje prikrili pred ustaškim vlastima motiv svoga putovanja u Rim. Veliki župan kod Ministarstva unutrašnjih poslova, dr Nikolić, poslao je Ministarstvu vanjskih poslova izvještaj Župske redarstvene oblasti u Mostaru od 15. listopada u kome stoji da su toga dana u 5 sati ujutro italijanskim vojnim vlakom otputovali u Metković ili Dubrovnik odakle će proslijediti za Rim Omer ef. Džabić, veliki muftija u miru, Ibrahim ef. Fejić i Hadži Ahmed Karabeg. Spomenute osobe otputovale su bez hrvatskih propusnica, a u njihovoj pratnji nalazio se i jedan viši italijanski časnik. U izvještaju velikog župana dr Nikolića kaže se da je na odlazak u Rim ovu grupu navodno nagovorio zapovjednik VI armijskog korpusa general Santovito. U Rimu bi imali posjetiti jerusalimskog muftiju El Huseina i Dučea i tražiti autonomiju Bosne i Hercegovine pod protektoratom Italije ili aneksiju Hercegovine od strane Italije.[59]

Inicijativa mostarskih autonomista otežavala je i inače težak položaj NDH u odnosima sa Italijom. Gubitku znatnog dijela Dalmacije i jadranskih otoka na osnovu Rimskih ugovora, pridružila se druga italijanska okupaciona zona u kojoj je vojno-političku vlast stvarno imala Italija, a u jesen 1942. stvorila se opasnost da Italija formalno provede okupaciju Hercegovine na zahtjev mostarske muslimanske grupe, odnosno da na prostoru Hercegovine uspostavi svoj protektorat pod izlikom autonomije Hercegovine, koju je tražio Akcioni odbor za autonomiju Bosne i Hercegovine u Mostaru. Ustaška država potresla se u temelju, sa više strana i aktivnošću brojnih protivnika.

Istovremeno, dok je bila aktuelna navedena situacija u Mostaru, na području Goražda i Foče četnici su obnavljali nasilja i teror nad Muslimanima, koji su se suprotstavljali četnicima raspoloživim oružjem. Kotarska ispostava u Goraždu tražila je od opunomoćenika ministra unutrašnjih poslova u Sarajevu da joj za borbu protiv četnika osigura neophodno oružje i municiju kako bi svom stanovništvu obezbijedila mir i opstanak. Pomoćnik predsjednika vlade, državni tajnik dr Vjekoslav Vrančić, podržao je ovaj zahtjev Goraždana kod Glavnog stožera domobranstva i Zapovjedništva ustaške vojnice ističući da »ustanak goraždanskih i fočanskih Muslimana protiv četnika« predstavlja povoljan momenat koji bi trebalo »iskoristiti za osiguranje istočne Bosne«. Kotarska ispostava Goražda alarmirala je »mjerodavne da reknu svoju riječ, da li će istočna Bosna biti Hrvatska i da li će u njoj hrvatski živalj živiti ili će pustiti da bude poklan, a ovi krajevi za svagda izgubljeni«.[60] Predsjedništvo vlade NDH smatralo je dovoljnim da na ovu kritičnu situaciju Muslimana Goražda i Foče reagira dopisom domobranskom i ustaškom vrhu. Svi su radili što su htjeli, morali ili mogli. Četnici su nastavili nasilja nad Muslimanima, Muslimani su se goloruki branili i tražili od ustaške vlasti oružje, a NDH je rukama i životima Muslimana čuvala istočnu Bosnu, koju je već bila izgubila. Ustaško-četnički sporazumi potvrđivali su se na djelu.

59 ARSUP – Sarajevo – Akcioni odbor u Mostaru za autonomiju Bil I – Odlazak delegacije u Rim – Ministarstvu vanjskih poslova Zagreb – 21. listopada 1942.

60 AVII – Reg. br. 11/12-1 – K. 72 – Predsjedništvo vlade – Zagreb – 28. listopada 1942.

U drukčijem pravcu razvijali su se događaji u zapadnoj Bosni. Dok su u istočnoj Bosni četnici dominirali i u gradovima, u Bosanskoj krajini partizani su bili u usponu. Krajem septembra, partizani su zauzeli Jajce i tako stvorili povoljne uslove za jačanje svojih pozicija u gornjem toku rijeke Vrbas i u oblasti srednje Bosne.[61] Zajedno sa ličkim, kordunaškim i banijskim partizanskim jedinicama, partizanske krajiške formacije preduzele su 2. novembra 1942. akciju i 4. novembra zauzele Bihać, a odmah zatim Bosansku Krupu, Cazin i Veliku Kladušu. Na ovom prostoru, na lijevoj obali Une, živjelo je oko 100.000 Muslimana, koji su tu činili većinu stanovništva. Shvatajući veliki politički značaj ove činjenice, rukovodeći organi NOP-a pokrenuli su veliku političku aktivnost među Muslimanima Krajine i već krajem decembra bila je osnovana 8. krajiška brigada, dobrim dijelom muslimanskog sastava. Zasluga za to pripada istaknutim partizanima iz redova Muslimana, kao i Nuriji Pozdercu, jednom od prvaka JMO u Bosanskoj krajini, koji je zbog velikog ugleda među krajiškim Muslimanima i opredijeljenosti za NOP izabran za potpredsjednika Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) u Bihaću 26. novembra 1942. Partizanska akcija zauzimanja Bihaća 4. novembra 1942, koja je omogućila da se stvori povezana, prostrana teritorija tzv. Bihaćka republika, dala je novi podsticaj uključivanju Muslimana u NOP na ovom području.[62] To je bilo prvi put od izbijanja ustanka da je NOP mogao da razvije aktivnost na jednoj teritoriji koju je u većini naseljavalo muslimansko stanovništvo.

Ponašanje Muslimana Cazinske krajine u smislu NOP-a, još ne znači da je autonomistički kurs kod njih izgubio svoj značaj i da su autonomisti digli ruke od ovog muslimanskog područja. U svakom slučaju, za vrijeme svoje vlasti na prelazu iz 1942. u 1943, partizanski pokret pustio je ovdje korijen, što će se potvrđivati sve do kraja rata. Međutim, vojno-politička situacija na ovom području mijenjala se u zavisnosti od odnosa snaga i tendencija koje su se ovdje ukrštale. Nijedna ratna struja nije se mirila sa gubitkom ovog prostora. Iako je muslimanska aglomeracija ovdje bila jaka, centar muslimanske politike nalazio se u centru Bosne i Hercegovine, a ne na njenoj periferiji. Po historijskoj tradiciji to je bilo Sarajevo. Ono je bilo i ostalo središte autonomističke aktivnosti, kako između dva rata, tako i tokom okupacije Bosne i Hercegovine 1941–1945. Tokom ratnog razdoblja, kao relativno jaki centri autonomističke akcije bosanskohercegovačkih Muslimana, Sarajevu su se pridružili Tuzla i Mostar.

Izvori hrvatske provenijencije omogućili su nam određena saznanja o autonomističkoj djelatnosti Akcionog odbora u Mostaru, ali ne raspolažemo izvorima na osnovu kojih bismo mogli dati ocjenu putovanja u Rim članova mostarskog Akcionog odbora za autonomiju Bosne i Hercegovine. Pogotovo ne raspolažemo izvorima o rezultatima ovog putovanja. Ipak, historijski je relevantna činjenica da je postojala inicijativa da se uspostavi autonomija Hercegovine pod protektoratom Italije i da je ona organski dio akcije bosanskih autonomista.

61 Enver Redžić: »Nacionalni odnosi u BiH 1941–1945. u analizama jugoslavenske istoriografije« – Sarajevo – 1989. – str. 76.

62 Zbornik: »Bihaćka republika« – II – Zbornik dokumenata – 4. 11. 1942 – 29. I 1943. – str. 473–479.

Za razliku od sarajevske grupe autonomista iz vodećeg kruga JMO koja se već u toku aprilske okupacije obratila Nijemcima sa prijedlogom njemačkog protektorata i izdvajanja Bosne i Hercegovine iz sastava NDH, mostarski Akcioni odbor pojavio se na sceni tek nakon jednogodišnjeg perioda italijanske okupacije Hercegovine. Ove dvije inicijative razlikovale su se i po tome što su predviđale dva protektorata, što su Bosnu i Hercegovinu podijelile na njemački i italijanski protektorat. Značajnija je bila svakako sarajevska inicijativa, kako po ugledu njenih pokretača u Bosni i Hercegovini, tako i po vojnoj snazi i po ugledu protektora u širokim muslimanskim krugovima. Ideja njemačkog protektorata naslonila se na historijsku tradiciju i veze Bosne i Hercegovine i habsburške države, pri čemu je njemački faktor imao istaknutu političku, ekonomsku i kulturnu ulogu.

NIJEMCI I HRVATSKO-MUSLIMANSKA KONFRONTACIJA – MEMORANDUM MUSLIMANA ADOLFU HITLERU – INICIJATIVA DA SE FORMIRA SS DIVIZIJA MUSLIMANSKOG SASTAVA

Nijemci su živo pratili politička kretanja među Muslimanima i bilo im je veoma stalo da u njihovim redovima očuvaju svoj uticaj koji je u muslimanskim masama rastao sa njemačkim vojnim uspjesima u srednjoj i zapadnoj Evropi. Njima nije ostala nezapažena pročetnička akcija među Muslimanima, ali su svakako najviše cijenili vojne efektive muslimanske legije zbog njenog relativno širokog sastava,[63] kao i zbog povjerenja ove legije i njenog oficirskog sastava u njemačku vojnu silu. Unutar Hadžiefendićeve legije, koja je nastala kao izraz nepovjerenja u NDH njenih pripadnika, bila je široko rasprostranjena ideja izdvajanja Bosne i Hercegovine iz sastava NDH da bi dobila autonomiju pod njemačkim protektoratom. Nijemci su uvažavali zasluge koje im je muslimanska tzv. »peta kolona« pružila u pogledu brzog sloma Jugoslavije u aprilskom ratu, ali nisu bili spremni da muslimanske zahtjeve za autonomijom pretpostave interesima NDH, u čijem su stvaranju sami imali odlučujuću ulogu. Ako je u aprilskom ratu primarni interes bio rušenje Jugoslavije, sada je prvorazredni interes Njemačke bio da se očuva NDH.[64] Muslimani nisu mogli živjeti od petokolonaških zasluga, pa su od Njemaca očekivali zaštitu koju su zamišljali u autonomnom statusu Bosne i Hercegovine. Interes Nijemaca bio je da očuvaju simpatije Muslimana, ali da ih ne nagrađuju cijenom na račun NDH. Nijemcima nikako nije odgovarala hrvatsko-muslimanska konfrontacija. Hrvati su bili sujetni na primjere njemačko-muslimanske uzajamnosti i zbližavanja. Muslimani su teško doživljavali njemačko oklijevanje u kome su prepoznavali neutralisanje autonomističkih težnji. Muslimani su gubili strpljenje.

Među Muslimanima čulo se mišljenje: ako Njemačka neće da nas zaštiti protektoratom, treba da nam dozvoli iseljavanje u Njemačku ili Tursku. Događaji u bosanskom prostoru, po njihovom uvjerenju, bacaju sjenu na Njemačku kao zaštitnicu Muslimana. Došlo je dotle, razmišljalo se u vodećim muslimanskim krugovima, da većina Muslimana želi da se iseli u Tursku, čak ako bi morali da ostave svu imovinu.[65] Autonomisti su smatrali da je došao trenutak da se izravno obrate vođi Rajha Adolfu Hitleru da on uzme u svoje ruke stvar bosanskih

63 AVII – 1/3 (II – 40 – 6); Esseg, den 24. Oktober – 15. Berichte des SS Oberleutnant Rudolf Treu – (Krajem oktobra 1942. Hadžiefendićeva legija imala je 6 bataljona u kojima je bilo raspoređeno oko 4.000 vojnika i 50 oficira.).

64 AVII – Reg. br. 1/3-1, 40-G; Lageberichte, 15. Oktober 1942.

65 Isto.

Muslimana. Tako je nastao Memorandum Narodnog odbora od 1. novembra 1942. »Njegovoj ekselenciji Adolfu Hitleru«. Po generalnim stavovima koji se u njemu izlažu, moglo bi se reći da se njegov početak nalazi u aprilskoj peticiji sarajevskih muslimanskih prvaka, koja je predata njemačkim komandantima neposredno poslije proglašenja NDH.[66] S obzirom na značaj sadržaja Memoranduma ovdje ćemo izložiti osnovne teze koje su postavili njegovi autori.

Ne poričući da su dali saglasnost da Bosna i Hercegovina uđe u sastav NDH, autori ističu da su vjerovali da će Bosna i Hercegovina ostati pod njemačkom vojnom upravom i da će Muslimani biti pozvani na saradnju u upravi Bosnom i Hercegovinom.

Pavelić je silom uključio Bosnu i Hercegovinu u okvir hrvatske države i predao je u ruke agresivnoj Crnoj Internacionali. U Bosnu i Hercegovinu upućivani su ustaški bataljoni sa muslimanskim fesom da bi ubijali Srbe, dozivajući se pri tom muslimanskim imenima. Masovno ubijanje Srba izazvalo je njihov ustanak i osvetu nad muslimanskim stanovništvom.

Istovremeno crni kler i njegova mafija uništavali su Muslimane u gradovima.

Uprkos tim okolnostima, prvi dobrovoljci iz NDH na istočnom frontu bili su Muslimani, da bi zatim Muslimani i Muslimanke krenuli na rad u Njemačku.

Da je sa Bosnom postupljeno drukčije, da su Muslimani bili naoružani pod komandom njemačke armije i bili privučeni na saradnju u upravi, ne bi došlo do svega navedenog u Bosni. Ako bi u Bosni duže potrajao ovaj »ludački režim«, treba se bojati da će Muslimani listom krenuti u Tursku.

Mi Bošnjaci, po rasi i krvi, nismo Slaveni, već smo gotskog porijekla koje nas povezuje sa njemačkim narodom. Pod imenom bogumila ostali smo kod svoje stare gotske arijevske vjere, koju smo zadržali sve do dolaska Turaka 1463., kada smo primili islamsku vjeru. Islam i bogumilska, stara gotska vjera, imaju dosta zajedničkog u nekima od svojih osnovnih principa.

Mi smo 1463. primili Turke kao spasioce, jer su Srbi, Hrvati i Mađari težili da nas unište. Turci su nam dali autonomiju. U vrijeme austro-ugarske okupacije imali smo punu vjersku, a djelimično i političku autonomiju.

U prvom svjetskom ratu sa Njemačkom nas je povezivalo krvno srodstvo, sa Turskom islamska vjera i historija. Našoj krvnoj braći – Nijemcima, mi Muslimani imali smo da budemo most od Zapada prema islamskom Istoku.

Stvaranjem jugoslavenske države na osnovu Versajskog mirovnog ugovora ponovo se podigla stara slavenska mržnja protiv bosanskih Muslimana.

Prije početka Drugog svjetskog rata, bojeći se njemačkog napredovanja, Srbi i Hrvati (26. avgusta 1939.) podijelili su Bosnu. Muslimani su bili optuženi kao njemačka »peta kolona«, jer su željeli da Njemačka zaposjedne Jugoslaviju.

Na osnovu izloženog prikaza historijskog porijekla i značaja Bošnjaka, autori Memoranduma postavili su sljedeće zahtjeve: da Hadžiefendićeva legija dobije naziv »Bosanska straža«. Da sve Bošnjake, podoficire i oficire, treba uključiti u »Bosansku stražu« pod komandom Muhameda Hadžiefendića. Naoružanje, snabdijevanje, obrazovanje i kontrolu »Bosanske straže« preuzela bi njemačka armija.

66 AVII – film 20, UDB, Zagreb, snimak 455-7.

Troškove pacifikacije do definitivnog regulisanja odnosa Bosne prema Hrvatskoj treba da snosi njemačka armija. Obustavlja se cjelokupna aktivnost ustaškog pokreta i njegovih jedinica na području Bosne. Na ovoj teritoriji osniva se administrativno-politička uprava pod nazivom »Župa Bosna« sa sjedištem u Sarajevu, a njenog šefa imenuje Hitler. U »Župi Bosna« dozvoljava se stvaranje Nacional-socijalističke partije. »Župa Bosna« ustupa Italiji bosansko zalede i dobija izlaz na more u luci Ploče. U »Župi Bosna« bilo bi 925.000 Bošnjaka, 500.000 Srba i oko 225.000 katoličkih Hrvata.[67]

Prema jednom izvještaju s kraja januara 1943. koji nosi potpis Gördesa, kao autori Memoranduma označavaju se muslimanski prvak Uzeir-aga Hadžihasanović, gradonačelnik Sarajeva Mustafa Softić i Suljaga Salihagić, ing. iz Banje Luke.[68] Krajem 1942. njemački SS oficir Rudolf Troj vodio je razgovor sa Uzeir-agom Hadžihasanovićem i Nedžadom Sulejmanpašićem o položaju i političkim pogledima Muslimana. U tom razgovoru Uzeiraga Hadžihasanović je odbio ustašku tvrdnju da su Muslimani po nacionalnosti Hrvati. Rekao je da se iz muslimanskih redova medu ustašama našao najgori ološ. Sa četnicima je nemogućno izmirenje, a kao iskreni prijatelj Nijemaca, Muslimani bi najradije prihvatili njemačku upravu nad Bosnom i Hercegovinom. Za nesreću koja se sručila na Bosnu i Hercegovinu Uzeiraga je smatrao odgovornim Pavelića i katoličku crkvu. Mir i red u Bosni i Hercegovini može osigurati samo »jaka ruka«, a to je Njemačka, jer Slaveni nisu za to sposobni.[69] Razgovor Rudolfa Troja sa Nedžad-begom Sulejmanpašićem sadržajno se uglavnom podudarao. Po njegovom mišljenju, Muslimani bi se našli na strani Saveznika ako bi Turska stupila u rat na njihovoj strani. Mir u Bosni mogućno je osigurati ako Bosna dođe pod zaštitu i kontrolu »jake ruke«, Hitlerovog Trećeg Rajha.[70]

Razgovorima sa muslimanskim prvacima Rudolf Troj dodao je svoj komentar. On smatra da su Muslimani razočarani držanjem Njemačke, jer ih ostavlja bez zaštite. Iako Muslimani imaju duboko poštovanje prema Hitleru i vjeru u njemačko prijateljstvo, ukoliko se hitno ništa ne poduzme u smislu njihove zaštite, razvoj će ih neumoljivo otjerati u naručje partizana. Za poboljšanje njihovog položaja neodložna je zabrana ustaškog pokreta u Bosni i Hercegovini; neophodno je da se uspostavi autonomni položaj prema Zagrebu i stvarno nezavisna uprava u Bosni i Hercegovini. Pred licem Njemačke čije trupe sjede neaktivne u garnizonima, cjelokupan bosanski prostor pruža sliku raspadanja.[71] U Trojevim mislima i ocjenama bosanske situacije očigledno je dominirao pesimizam. Njegova analiza činjenica pokazala je da nije bio bez podloge.

Vodećim predstavnicima Rajha bila je poznata sadržina muslimanskog Memoranduma Hitleru. Njemački komandujući general u NDH Glez fon Horstenau nije mu pridavao veći značaj jer je bio anoniman. Njemački poslanik kod vlade NDH

67 AVII – London – Nā – 13-306774-92; Seiner Excellenz Adolf Hitler, Führer des dutschen Volkes – Berlin; Sarajevo, den 1. November – 1942. – Volkskomitée.

68 AVII – London – N – 13-306773/ – Sarajevo, 20. I – 1943.

69 AVII – 51/3, 40-G, 26. XI – 1942. – »Aussprache mit Uzeirafe Hadžihasanović« – Rudolf Treu.

70 AVII – ista signatura – »Aussprache mit Nedžad Sulejmanpašić« – 26. XI 1942. – Rudolf Treu.

71 AVII – ista signatura – Lagebericht Bosnien – 27. XI 1942. – Rudolf Treu.

Zigfrid Kaše smatrao je da u Memorandumu ima dosta tačnog, ali je odbijao da prihvati postojanje bosanske narodnosti. On takode odbacuje diskusiju koju o hrvatskoj državi otvaraju Muslimani. Po Kašeu, u Bosni i za Bosnu ratuju njemačke trupe i u velikom broju hrvatske oružane snage, prvenstveno ustaše. On je saglasan sa generalom Glezom da se Hadžiefendićeva legija formira kao regularna muslimanska jedinica, koja bi bila podređena njemačkoj diviziji u Sarajevu.[72]

Memorandum muslimanskog Narodnog komiteta, kao i Horstenau-Kašeovo razmatranje pitanja koja su u njemu pokrenuta, pokazuju da su Muslimani i čelni predstavnici Rajha u NDH tražili izlaz iz složene bosanske situacije. Muslimani su očekivali da će glavni teret za savladavanje bosanske krize i u njoj kritičnog muslimanskog položaja ponijeti njemačka vojna sila uz značajno učešće Hadžiefendićeve legije, dok je sa njemačke strane muslimanskim planovima bila postavljena granica izražena u stavu da se ne prihvata stanovište autonomista o posebnoj bosanskoj narodnosti i da Nijemci nisu spremni da stanu iza muslimanskog zahtjeva o izdvajanju Bosne iz sklopa NDH pod njemačkim protektoratom.

U međuvremenu, unutar vodećeg kruga SS sa rajhsfirerom SS Himlerom na čelu, pokrenuta je inicijativa da se u Bosni formira jedna SS divizija muslimanskog sastava. Ova inicijativa naišla je na otpor ustaškog vrha NDH i samog Pavelića. S te strane tražilo se obrazovanje hrvatske SS divizije, da po sastavu bude opštehrvatska, a nikako samo ili pretežno muslimanska. Istovremeno, sa vrha NDH traženo je da divizijom komanduje hrvatski oficirski kadar i da komandni jezik u diviziji bude hrvatski. Pregovore o ovim pitanjima između vlade NDH i njemačkih vojnih i političkih predstavnika u Zagrebu presjekao je Himler odlukom da SS bošnjačka divizija bude muslimanskog sastava. Kao boračka i kadrovska osnova imala je da posluži i uzeta u obzir Hadžiefendićeva dobrovoljačka muslimanska legija, koja je njemačkoj strani bila dobro poznata po svojim ratnim kvalitetima i političkom opredjeljenju. Muslimani su mogli da smatraju da je relevantan dio njihovih stavova izloženih u Memorandumu dobio podršku osnivanjem SS bošnjačke divizije. Može se prihvatiti da je divizija osnovana završetkom njemačko-hrvatskih pregovora 5. marta 1943. O tome je Kaše obavijestio Ministarstvo inostranih poslova.[73] Iako je sporazum određivao da se ljudstvo za SS diviziju vrbuje među muslimanskim i katoličkim Hrvatima, predstavnici SS su se već u početku vrbovanja opredijelili samo za Muslimane.[74]

Iz ovog vremena potiče jedna veoma obrazložena analiza političkog položaja Muslimana. Njen autor je konzul dr Vinkler, prema čijoj ocjeni su među Muslimanima postojale sljedeće struje: hrvatska, uticajem slaba, koju karakterišu zabrinutost za opstanak hrvatske države, mržnja prema Srbima i Italijanima i prijateljstvo prema njemačkom narodu; »autonomistička«, jaka grupa, nema

72 Zentrales Staatsarchiv (ZStA) Potsdam – Aauswätiges Amt (AA) Politische Abteilung (PA) – 61144 – Politische Lage in Kroatien – Band 1; April 1941. – Mai 1943. – Deutsche Gesandschaft, Zagreb, 12. Februar 1943. – »Denkschrift eines Volkskomitées der bosnischen Muselmanen«.

73 PA/AA – »Büro Staatssekräter« – Akten betreffend Kroatien – Band 4 – Telegramm Nº 1272 vom 23. 3. 1943. – 33/334.

74 PA/AA – Büro Staatssekräter – Akten betreffend Kroatien – Band 4 – Telegramm Nº 1338 – vom 2. 4. 1943. – 369370.

povjerenja u NDH, sklona velikosrpskim pogledima, prijateljska prema Njemačkoj, i prokomunistička, slaba grupa, neprijateljska prema Njemačkoj. Winklerovo je mišljenje da je u autonomističkim krugovima vrbovanje za SS diviziju doživljeno kao njemačka pomoć ugroženom muslimanstvu. Stanovište autonomista bilo je da SS divizija ostane u Bosni i na tom opredjeljenju ostvarena je uspješna mobilizacija, jer se već do kraja aprila 1943. u bosansku SS diviziju javilo oko 12.000 ljudi. Divizija je mogla donijeti umirenje bosanskog prostora, a njemačke formacije mogle su biti upućene na važnije frontove. Kao štetne posljedice dr Winkler je vidio opasnost razbijanja NDH djelovanjem autonomističkog muslimanstva uz njemačku podršku kao i mogućnost razvijanja panislamističke orijentacije na području Bosne i Hercegovine.[75] Područje Bosne i Hercegovine predstavljalo je poligon dubokih ratnih konfrontacija. Što se više težilo umirenju Bosne, pacifikacija njenog prostora imala je sve manje šanse. Obrazovanje ratnih tabora činilo se sudbinom Bosne. Svi su sijali iluzije pobjede, a rat kao da je tek počinjao. Ratni ciljevi pretvarali su se u ratne zablude da bi upravljale ponašanjem i strastima svojih tvoraca. Ideja autonomije proticala je između Muslimana i Nijemaca; kao san prvih i slabih i kao taktika drugih i moćnih. Otuda razočarenja Muslimana u Nijemce, i povjerenje Nijemaca u Muslimane.

Iako je na početku 1943. raspored sukobljenih snaga bio utvrđen, ipak se dešavalo da se ponašanja u ratu nisu zbivala po tom rasporedu. Naprotiv, dešavala su se nepredvidljiva odstupanja, kao što se dogodilo na području Travnika. Početkom februara 1943. kotarski predsjednik travničke oblasti obavijestio je Ministarstvo unutrašnjih poslova u Zagrebu kako su Nijemci, skupa sa organima Redarstvene oblasti u Travniku, uhapsili i u sabirni logor u Zenicu odveli oko 200 seljaka katolika i muslimana pod sumnjom da su imali vezu sa partizanima. Usljed toga u travničkom kotaru nastala je opšta panika i opasnost da seljaci iz mnogih sela ne pobjegnu u šumu i iz straha ne priključe partizanima. Prema izvještaju kotarskog predsjednika, ljudi u Travniku i okolini ostali su bez orijentacije, jer su izloženi progonima, počev od partizana do ovih posljednjih događaja.[76] Na ratnim frontovima otvarale su se pukotine koje su bile nepoželjne ustaškim vlastima, muslimanskim autonomistima, kao i Nijemcima, koji su mahom postupali po naredbama viših komandi. U svakom slučaju, masovnim upućivanjem katoličkih i muslimanskih seljaka u koncentracioni logor Nijemci nisu djelovali u smislu stabilizacije vlasti NDH, što su smatrali svojom vojničkom i državnom obavezom. Stihija rata bila je jača i od Nijemaca.

Istočna Bosna bila je otvorena rana NDH, koja je tamo ostala posmatrač muslimanske tragedije. Ministar dr Pavle Canki izvijestio je telegramom 7. II 1943. Predsjedništvo vlade da su u rejonu Čajniča četnici popalili mnoga muslimanska sela, poubijali mnogo muslimanskog življa, da su Italijani razoružali jedan dio muslimanske milicije i tako omogućili četnicima prodor do Drine. Muslimani su

75 PA/AA – Inland II g – 403 – Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien, vom 1943, B 3,4 – Konsul dr Winkler: »Die politische Lage der Mohammedaner Bosniens« – April 1943; 267551–267558.

76 AIHRPH – NG – inv. br. 17221 – (Neuvjerljiva je tvrdnja kotarskog predstojnika da su na ovaj korak njemačke časnike na privatnim večerama nahuškali čelni ljudi Župskog redarstva.).

napustili svoja popaljena sela, da bi se oko 8.000 žena i djece sklonilo u Višegrad, Goražde, Ustipraču i Međeđu.[77] Izvještaj ministra Cankia vladi NDH uslijedio je nepunih desetak dana poslije pregovora koje su ustaško-domobranski predstavnici u Mostaru vodili sa četničkim delegatom Dobrosavom Jevđevićem. Pregovori su imali da dovedu do sklapanja sporazuma između četnika i hrvatske vlade na osnovu uzajamnih obaveza koje su utvrđene ranijim ustaško-četničkim sporazumima. Jevđević je tom prilikom izjavio da ne može usvojiti nikakve zaključke bez pristanka italijanskih vojnih vlasti.[78] Karakteristično je da ministar Canki izvještava svoju vladu o četničkim progonima Muslimana u istočnoj Bosni u isto vrijeme dok njeni predstavnici u Mostaru pregovaraju sa Jevđevićem o sporazumu sa četnicima kojim se sasvim zanemaruje postojanje Muslimana. Kao da je hrvatska strana bila prešutno spremna da legalizuje četnička nasilja i zločine nad Muslimanima. Oba dokumenta potvrđuju da su od strane vlade NDH Muslimani bili predani sudbini koja nije u njihovim rukama.

Istovremeno, navedeni izvori jezikom činjenica govore o položaju Muslimana. Ono što se očekivalo od strane četnika, bilo je neprihvatljivo kada se radilo o odnosu Nijemaca. Birajući Muslimane za svoje saveznike, Nijemci im nisu opraštali ako su se svrstavali u njihove protivnike. Nijemci su nepogrješivo osjećali da u svim narodima na prostoru Bosne i Hercegovine imaju protivnike, otvorene ili prikrivene, nejednako spremne i nejednako motivisane. Nikome nisu olako i bez rezerve vjerovali niti su u odnose saradnje ulazili bez računa. Nisu bili opterećeni zabludom da su bilo koga oslobodili. Na osvojenom prostoru su zbog toga da bi na njemu vladali. Bili su svjesni da njihovu vladavinu niko nije spreman da nagrađuje ljubavlju. Kada su se uvjerili u nestabilnost vojno-političkog stroja NDH i ustaškog poretka, razmišljali su da u NDH uvedu vojnu upravu. Muslimane su vezali nadom u neizvjesni protektorat nad Bosnom i Hercegovinom, a progoneći četnike nisu isključivali mogućnost kolaboracije s njima protiv partizana.

Sticajem okolnosti, u ovo vrijeme nastao je komentar muslimanskog Memoranduma Hitleru i događaja koji su ga pratili iz pera njemačkog poslanika kod vlade NDH Zigfrida Kašea, ličnosti koja je u principu podržavala ustaški režim. Kaše smatra da Memorandum sadrži dosta tačnog, ali istovremeno pretjeruje i izopačuje. On odlučno negira postojanje jedinstvene bosanske narodnosti, kao i jedinstvenog stanovišta kod Muslimana. Oni su pocijepani na više grupa, među kojima postoje izrazite razlike. Mogućnost da se u tom ljudstvu provede masovna regrutacija samo je uslovna. Pravoslavno stanovništvo okupljeno je oko četničkih jedinica Draže Mihailovića. Hrvatsko stanovništvo mobilisano je u hrvatskom domobranstvu. Ne postoji jedinstvena bosanska osnova za novu regrutaciju velikog obima. Hadžiefendićeva legija nema vojne discipline i mnogim ispadima pogoršava stanje. U Bosni i za Bosnu bore se njemačke i u velikom broju hrvatske trupe, prvenstveno ustaše. Kaše je saglasan sa generalom Glezom da bi jačanjem discipline u Hadžiefendićevoj legiji mogle da se ojačaju snage protiv Mihailovićevih četnika i da se spriječi odliv iz hrvatskog domobranstva u partizane. Po

77 AVII – reg. br. 2/1-111; K 321 – Predsjedništvo vlade Zagreb – 10. veljače 1943.

78 Zbornik NOR-a – Italijanski dokumenti – XIII – 3 – 1943 – Dokument br. 20 – Beograd – 1976. – 29. I 1943. – str. 72/3.

Kašeovom mišljenju nedopustivo je diskutovati sa Muslimanima o pitanju hrvatske države, jer se na taj način ozbiljno ugrožava njemački ugled na ovom prostoru.[79]

U drugoj polovini februara 1943. na dnevnom redu bilo je provođenje direktive rajhsfirera SS Himlera da se obrazuje divizija SS sastavljena od muslimanskih Bošnjaka sa pravima koja su imali Muslimani u staroj austrijskoj armiji. Obavještavajući ministra inostranih poslova, poslanik Kaše navodi da hrvatska vlada pozdravlja osnivanje divizije s tim da bude mješovitog vjerskog sastava, da po mogućnosti nosi naziv »SS ustaška divizija Hrvatske«. Istovremeno, hrvatska vlada ne bi željela da njemačka strana neposredno vodi akciju vrbovanja dobrovoljaca. Takođe je saglasna da veći dio sastava čine Muslimani, ali da pukovi nose zemaljske nazive kao »Bosna«, »Krajina«, »Una« i sl.[80] Poslije intenzivne kampanje vrbovanja, u kojoj su veoma aktivno učestvovali muslimanski vjerski službenici i dio štampe, 13. SS divizija bila je formirana u maju 1943. Najveći dio njenog sastava, 60%, činili su Bošnjaci, nešto je bilo Albanaca i oko 40% Nijemaca. Komandni sastav činili su njemački oficiri, većim dijelom jugoslavenski folksdojčeri; među oficirima bilo je svega 10% Muslimana; podoficirski sastav bio je 50% njemački, a 50% bošnjački. Mali broj Hrvata bio je raspoređen u komoru i policijsku službu. Pored imama i muftija, uspješnom vrbovanju dala je svoj doprinos štampa, u kojoj su objavljivani brojni napisi sa obećanjima da će porodice dobrovoljaca biti materijalno osigurane. Sastavni dio kampanje predstavljalo je obećanje da divizija neće napuštati Bosnu sve dok u njoj ne bude zaveden red.[81] Prema citiranom izvoru motivi za organizovanje ove divizije bili su višestruki – vojni i politički. Glavni razlog vojnog karaktera bila je borba protiv oružanih snaga NOP-a, koje su rasle naročito zahvaljujući rasprostranjenom dezerterstvu iz domobranskih i četničkih jedinica. Politički motiv, kako se tu tvrdi, izražavao se u nastojanju da se stvori baza za otcjepljenje Bosne i Hercegovine od NDH. Osim toga, osnivanje ove divizije bilo je motivirano potrebama propagande kod Muslimana Bliskog istoka, da bi se emancipovali od uticaja Engleske na liniji protivengleske kampanje koju je vodio jerusalimski muftija El Huseini iz Berlina, u kome je uživao Hitlerovo gostoprimstvo.

Za vrijeme posjete Hrvatskoj od 1–11. aprila 1943, boraveći u Zagrebu, Banjoj Luci i Sarajevu veliki jerusalimski muftija izrazio je zadovoljstvo što »hrvatski Muslimani posjeduju svoju vlastitu državu«, a posebno je podržao borbu koju Muslimani Hrvatske i Arabljani u dalekoj Palestini, Siriji, Egiptu i drugim potlačenim zemljama vode za zajedničke ideale za slobodu i pravo na život »bilo protiv moskovskih potpaljivača, bilo protiv engleskih nasilnika«.[82] Pošto se sa ovog puta vratio u Berlin, veliki jerusalimski muftija poslao je izvještaj njemačkom ministarstvu inostranih poslova. U izvještaju on podvlači da su bosanski Muslimani sa velikim zadovoljstvom pozdravili ulazak njemačkih trupa u Bosnu i

79 ZStA – Potsdam – AA/AA – B.1 – 61144 – Deutsche Gesandschaft – Zagreb – 12. Februar 1943 – Betrifft: Denkschrift eines Volkskomitées der bosnischen Muselmanen.

80 ZStA – Potsdam – AA/AA – 61144 – Telegramm № 774 – Agram – vom 18. II 1943 – Für RAM – Kasche.

81 AVII – Br. reg. 43/1-50 – K 312 – »13. SS bosansko-hercegovačka divizija zvana Handžar«.

82 PAAA – Bonn – Handakten Ettel – Grossmufti – Band 6, 1942. – 44 – DNB Vertrauliches Rohmaterial – N 106 – Eigendienst – 16. April 1943 – Blatt 101.

Hercegovinu. Međutim, on ne može da pređe preko činjenice da su Muslimani razočarani zbog kleveta sa hrvatske strane da su povezani sa partizanima, iako su učešćem na istočnom frontu protiv boljševizma čvrsto stali uz Njemačku. U vezi sa SS divizijom veliki muftija moli Nijemce da uvaže da je njena najvažnija zadaća da djeluju na bosanskom prostoru i na njemu štite zavičaj Muslimana i njihovih porodica. Po uvjerenju velikog muftije smisao i uloga bošnjačke SS divizije je da bude predstraža protiv revolucije, pa bi njeno pokretanje sa bosanskog prostora neizbježno značilo otvaranje vrata revoluciji u Bosni i Hercegovini.[83] Iako su se u Ministarstvu inostranih poslova sa respektom odnosili prema preporukama jerusalimskog muftije, o upotrebi 13. SS bošnjačke divizije odlučivao je rajhsfirer SS Himler.[84] Ubrzo poslije osnivanja, divizija se našla izvan Bosne i Hercegovine.

Formiranje bošnjačke SS divizije nije teklo prema očekivanju vrha SS službi u Njemačkoj, odakle je potekla inicijativa da se ona obrazuje. Smetnje su dolazile iz vodećih krugova NDH. Tako je vođa muslimanske legije Hadžiefendić bio smijenjen sa dužnosti komandanta. Pripadnici ustaških jedinica bili su zatvarani ukoliko bi se prijavili u ovu diviziju. Komandant Poglavnikove tjelesne garde, pukovnik Moškov, proglasio je izdajnicima domovine pripadnike garde koji bi se prijavili u bošnjačku SS diviziju. Komanda SS u Berlinu smatra da su ustaške i vojne službe u NDH sabotirale akcije vrbovanja ljudstva za SS bošnjačku diviziju i da je njemačko poslanstvo u Zagrebu podržavalo njihovo ponašanje.[85] U aktu upućenom Ministarstvu inostranih poslova savjetnik rajhsfirera SS Himlera dr Rajhel okrivljuje vojni vrh NDH da se protivio osnivanju čisto muslimanske divizije kako se to planiralo u vođstvu SS. Poslanik Kaše imao je izrazito kritičke stavove u pogledu vrbovanja pripadnika ustaških i domobranskih jedinica u SS diviziju. Njegova je ocjena da je vrbovanje izazvalo opadanje morala u vojsci NDH.[86] Značajno je, međutim, da je pod njemačkim pritiskom došlo do potpisivanja dogovora između predstavnika vlade NDH i predstavnika Rajha 11. jula 1943. kojim su uklonjeni dotadašnji nesporazumi i rezerve vlade NDH. Dogovor je sadržavao stav o uključivanju Muslimana vojnika i podoficira iz redovnih hrvatskih jedinica u SS dobrovoljačku brdsku diviziju. Od Muslimana iz 1924. regrutnog godišta 2/3 su odmah uključene u SS diviziju, a iz regrutnog godišta 1925. uključuje se takođe 2/3 u SS diviziju. Vlada NDH, kaže se u tački 6 dogovora, može shodno svojoj želji objaviti da će SS dobrovoljačka brdska divizija biti upotrijebljena samo u Hrvatskoj ili za neposrednu odbranu Hrvatske. U ime vlade NDH dogovor su potpisali ministar Lorković i general Vilko Begić, a u ime Njemačke SS general Gotlob Berger i komandujući general u NDH Edmund Glez fon Horstenau.[87]

---

83 AVII – NAV – T - 120 – r. 2908 – E 464784–464786 – Berlin, den 30. 4. 1943. (Izvještaj El Huseinia Ministarstvu inostranih poslova).

84 AVII–Na – NAV – T - 120 – r. 2908. – Berlin 18. Mai 1943. – An das Auswärtige Amt – Betr. Vorschläge des Grossmufti – Gruppenführer G. Berger – E 464779–464780.

85 AVII – London 2 – H 297602/603 – Reichsführer SS – An das Auswärtige Amt Berlin, 25. VI 1943. – Betreffend: Werbung für die kroatische SS Freiwilige Geb. Division.

86 AVII – London 2 – H297599-601 – Telegramm, Agram 1. Juli 43. – Nº 2702 vom 1. VII 1943.

87 AVII – London 2 – H 297582–583 – Zagreb, 11. jula 1943.

ZELENI KADAR – PROTIVMUSLIMANSKI ISPADI NIJEMACA I USTAŠA – PROMUSLIMANSKO AKTIVIRANJE ČETNIKA – POSLJEDICE NEUSPJEHA OPERACIJA »VAJS« I »ŠVARC«

Činilo se da se sređuje stanje u Bosni i Hercegovini. Prema izvještaju velikog župana dr Kadića u Velikoj župi Usora i Soli bilo je zadovoljavajuće prijavljivanje dobrovoljaca u SS diviziju, kao i relativno stabilna situacija u domobranstvu. Veliki župan ističe da je na području župe od 10. IV 1941. do sredine 1943. bilo svega oko 100 odmetnika.[88] Međutim, već u sljedećem izvještaju vladi veliki župan navodi da se pojavila treća odmetnička struja na području kotareva tešanjskog i teslićkog, koja je pod imenom »Zeleni kadar« nosilac nereda, pljački i ubistava i napada mirno stanovništvo »bez obzira na vjeru i narodnost«. Stanje u velikoj župi pogoršava se porastom izbjeglica, kojih ima oko 37.000.[89] Velika župa Usora i Soli postala je, prema ocjeni dr Kadića, područje sa mnoštvom pljačkaških bandi iz reda svih jedinica – četnika, partizana, legije, »zelenog kadra«, koji ne pljačkaju samo »neprijateljsko«, već i »svoje« stanovništvo. Vlada NDH bila je nemoćna da uspostavi red, kao i vlasti u župi, koje su joj se obraćale. Poznati kao narod discipline i reda, Nijemci također ne mogu da uspostave red. U narodu, kako hrvatskom tako i muslimanskom, ispoljavaju se protivrječna raspoloženja. Podlogu im čini uvjerenje da ni savezničke njemačke i italijanske oružane snage, ni hrvatske vojne formacije nisu uspjele da oslobode narod od četničkog i komunističkog neprijatelja. Umjesto da stabilizuju poredak, Nijemci su nekim svojim postupcima doprinosili neredu. Vijesti da su Nijemci strijeljali oko 150 muslimanskih seljaka u okolini Goražda, Sokoca i Mostara izazvale su veliku paniku i nezadovoljstvo među Muslimanima.[90] Ovaj postupak Nijemaca nije bio odraz njihovog držanja i odnosa prema Muslimanima, ali nije mogao ni da ne optereti njihovo raspoloženje prema Nijemcima. Da bi imali njemačku zaštitu od četnika, kao i drugih protivnika, Muslimani su morali da zaborave na spomenute »incidente«. Utoliko prije što su se osjećali nezaštićeni i od strane ustaša. Sredinom juna 1943, 21. i 29. ustaška bojna poubijale su u Srebrenici i okolini oko 200 ljudi, uglavnom Muslimana.[91]

Ustaška neprijateljstva prema Muslimanima bila su nužno praćena četničkom inicijativom da se u krugu jugoslavenski, odnosno srpski opredijeljenih musliman-

88 AIHRPH – NG – inv. br. 17306 – Tuzla, 7. VI – 43 – Potpredsjedniku vlade dr Džaferu Kulenoviću – Zagreb.

89 AIHRPH – NG – inv. br. 17307 – Tuzla, 20. srpnja 1943. – Potpredsjedniku vlade dr Džaferu Kulenoviću – Zagreb.

90 AVII – R. Br. 30/1-1; K 180 – Zapovjedništvo II Domobranskog zbora – Izvj. br. 1349 – Saraajevo, 20. 7. 1943. – Glavnom stožeru oružanih snaga.

91 Zbornik NOR-a – IV – 14 – III – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 242 – str. 526.

skih intelektualaca stvori uporište četničkog pokreta. Nosioci četničkog pravca među Muslimanima bili su dr Ismet Popovac, Mustafa Pašić i Fehim Musakadić, koji su pokušavali da razviju pročetničku aktivnost u konjičkom, nevesinjskom, mostarskom i stolačkom srezu, pozivajući Muslimane da se u slozi sa pravoslavnim bore protiv NDH i Hrvata u sklopu Jugoslovenske vojske u otadžbini pod komandom Draže Mihailovića. Iskustvo Muslimana stvoreno u četničkom genocidu predstavljalo je nepremostivu branu ovom četničkom planu, koji je ostao vezan uz nekoliko muslimanskih imena – komandanata bez vojske.[92]

Uporedo sa hercegovačkom, postojala je i beogradska grupa simpatizera i propagatora četničkog pokreta Draže Mihailovića. U toj grupi bili su beogradski imam Abdulah Hadžić, Ahmed Kemura, Muhamed Ćemalović, dr Mehmed Begović, profesor Tajib Okić i Mustafa Mulalić. Na prijedlog ove grupe, bivši narodni poslanik na listi JNS Mustafa Mulalić određen je sredinom septembra 1943. da uspostavi vezu sa Dražom Mihailovićem s planom da se obustavi četničko ugrožavanje Muslimana i među Muslimanima inicira i propagira saradnja sa četničkim pokretom. Za kratko vrijeme Mustafa Mulalić zauzeo je istaknuto mjesto na političkoj ljestvici u pokretu Draže Mihailovića i otpočeo, putem pisama prijateljima, propagandnu aktivnost pridobijanja Muslimana za četnički pokret.[93] Poput grupe dr Popovca, ni Mulalić nije uspio da među Muslimanima afirmira ratne ciljeve četničkog pokreta, koji se poslije poraza na Neretvi panično povlačio pred partizanskim snagama. O političkoj aktivnosti Mustafe Mulalića na liniji četničkog pokreta biće više govora u osvrtu na četnički kongres u selu Ba i dokumente koje je donio.

Iako je činjenica da je beogradska muslimanska grupa Mustafe Mulalića tražila kontakt sa četničkim pokretom i njegovom centralom sa Dražom Mihailovićem na čelu, ipak je njegov korak bio izraz izvjesnih promjena u četničkoj politici prema Muslimanima, kada se genocid odbacuje kao generalni kurs, a saradnja sa njima na liniji velikosrpskog programa ustrojstva Jugoslavije ističe u prvi plan. Na početku druge polovine 1943, pošto je propala i druga velika njemačka operacija »Švarc«, među Muslimanima je prisutno snažno previranje, ponajviše u znaku pristupanja u partizanske jedinice. U te procese ubacuju se i prijatelji i neprijatelji Muslimana, objavljuju letke i pozivaju ih da se vrate u stare jedinice, odnosno da se priključe novim. Letke i pozive Muslimanima upućuju zapovjedništva domobranskih i ustaških postrojbi, komandanti četničkih odreda, štabovi partizanskih brigada i bataljona, zelenokadrovski komandanti, Italijani i Nijemci, ukratko svi učesnici ratnih frontova koji su prekrivali Bosnu i Hercegovinu. Kao da se stvaralo javno mišljenje: ko bude imao Muslimane, njemu će pripasti pobjeda. Politička ofanziva prema Muslimanima smanjivala je mogućnosti da izgrade jedinstvo. Nijemci su tvrdili da se Muslimani nikako ne zalažu za hrvatsku državu, da neki

92 AVII – Ča – Br. reg. 8/7 – K 226 – »Rezolucija muslimanske vojne organizacije« – 31. XII 1942. – Za Izvršni odbor Dr Ismet Popovac, Fehim Musakadić, Mustafa Pašić.
AVII – Ča – Br. reg. 3/6-1 – K. 226 – »Muslimanima istočne Bosne i Sandžaka« – Kalinovik, januara 1943. – Za Izvršni odbor Muslimanske vojne organizacije dr Ismet Popovac, Fehim Musakadić.

93 AVII – Br. reg. 46-2/21 – K 260 – Mustafa Mulalić: »Moja biografija«.

njihovi intelektualni krugovi žele nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu ili njemački protektorat pod čijom bi vojnom upravom imali određene mogućnosti za rad i razvoj.[94] Po mišljenju Nijemaca, formiranje Muslimanskog odreda Huske Miljkovića, »bivšeg banditskog komandanta«, izraz je muslimanskih težnji za nezavisnošću. U Miljkovićevom pozivu Muslimanima da ne idu u hrvatsku vojsku i partizane oni su prepoznali »vječiti san Muslimana za autonomijom«.[95] Muslimanima su bila nepoznata navedena njemačka tumačenja njihovog autonomističkog opredjeljenja, pa su autonomističke nade polagali u 13. bošnjačku SS diviziju. S druge strane, Nijemcima je bilo veoma stalo do povjerenja Muslimana, koje su, sasvim opravdano, vezali za svoje vojne uspjehe. Istovremeno su naglašavali da Muslimani smatraju da je njemačko stanovište prema njima jedan od bitnih preduvjeta čvrstine njemačko-muslimanskih odnosa.[96] Naime, Muslimani su osjećali da se prema njima različito odnose predstavnici Rajha Himler, Kaše, fon Horstenau, koji su neposredno uticali na rješavanje muslimanskog pitanja. Glavnu, dominantnu struju muslimanske politike predstavljao je i dalje njen legitimni, autonomistički pravac, koji ni u trećoj godini nije raspolagao sopstvenom vojnom organizacijom iako su na frontu bile prisutne oružane formacije 13. bošnjačke SS divizije i zelenokadrovske čete, sa kojima su vođe autonomista računali ali nisu usmjeravali njihove ratne operacije. Najznačajniji segment muslimanske politike nije imao svoju vojsku, pa je njegov uticaj u narodu izrazito zaostajao u poređenju sa pokretima koji su se od početka vojno organizovali. Ni pojava vojske Huske Miljkovića ni zelenokadrovskih četa nije mogla biti uspješna zamjena za vojne formacije sa komandom iz centra. Neuspjele osovinske operacije »Vajs« i »Švarc« intenzivirale su proces pristupanja domobrana i četnika u partizanske jedinice, u kojima se povećavalo učešće Muslimana kao odgovor na politiku ustaša i četnika prema njima. Prema izvještajima ustaške provenijencije Muslimani su ispoljavali sve veće nepovjerenje u NDH i ustaški poredak, prema četnicima demonstrirali su otvoreno neprijateljstvo, dok su prema partizanima gajili izvjesne simpatije i prijateljsko raspoloženje.[97] Razvoj odnosa u Bosni i Hercegovini mijenjao je pravce u korist partizana – bila je to opšterasprostranjena ocjena.

94 Bogdan Krizman: »Ustaše i Treći Rajh« – 1 – Zagreb, 1983. str. 162.
95 Isto.
96 Isto, str. 235.
97 AMRS – Fond UNS-a – Rezolucija Muslimana u Zenici i okolici – br. 797 od 24. VIII 1943.

KAPITULACIJA ITALIJE – TUZLA U RUKAMA PARTIZANA – AKCIJA ČLANA ULEMA-MEDŽLISA HAFIZA MUHAMEDA PANDŽE – AKCIJA HUSKE MILJKOVIĆA

Pogotovo je to potvrdila kapitulacija Italije, koju su predviđali i Saveznici i Nijemci. Italija je u 1943. ispoljavala znake sve slabijeg otpora Saveznicima i na kraju, 8. septembra 1943, pred nadmoćnim protivnicima popustila i kapitulirala. Na prostoru Jugoslavije vodila se bitka između četnika i partizana za teritorije koje su Italijani prema Saveznicima kontrolisali i za naoružanje sa kojim su raspolagali. Kao vodeća sila Osovine, Njemačka je imala u planu da zaposjedne italijanske teritorije i da se domogne italijanskog naoružanja. Primarne su joj bile teritorijalne pozicije. Međutim, ojačajni svježim snagama, ni partizani nisu bili samo posmatrači. Oružane formacije NOP-a imale su i iskoristile šansu na najbolji način. Za razliku od Nijemaca i četnika koji su morali da se zadovolje skromnim rezultatima, partizanske formacije su od 15 italijanskih djelimično ili u cjelini razoružale 13 divizija. Ovaj uspjeh podstakao je novi polet NOP-a u svim krajevima Jugoslavije. U ovo vrijeme jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) pristupilo je oko 80.000 boraca.[98] Bosna i Hercegovina postajala je sve više partizanska, a partizanske jedinice sve otvorenije prema pripadnicima svih bosanskohercegovačkih naroda. Ako je kapitulacija Italije bila praćena promjenama u odnosu snaga na prostoru Bosne i Hercegovine sa izrazitom tendencijom jačanja NOP-a, opšti razvoj vojno-političke situacije u Bosni i Hercegovini bio je praćen pobjedama partizanskih formacija. U takve svakako spada zauzimanje Tuzle 2. oktobra 1943, koja je spadala u red jačih političkih i ekonomskih centara u Bosni i Hercegovini. Tako se zauzećem Tuzle i tuzlanske regije znatno proširila partizanska teritorija, na kojoj je NOP dobio novi zamah u muslimanskom i hrvatskom stanovništvu. Određeni uticaj u tom pogledu imalo je angažovanje na liniji NOB-a domobranskog pukovnika Sulejmana Filipovića i bivšeg narodnog poslanika u srebreničkom srezu na listi JMO Ismeta Begtaševića, kao i pristupanje NOP-u više članova vodstva HSS (Hrvatske seljačke stranke) iz Tuzle. Pukovnik Filipović pozvao je proglasom »časnike, dočasnike, domobrane, legionare i milicionere tuzlanskog okruga i DOM-DO (Domobransko-dobrovoljačke) pukovnije u Tuzli«, a prvaci HSS iz Tuzle Aleksandar Preka, Jure Begić, Ante Kamenjašević, Bogomir Brajković, Ivo Sunarić, dr Luka Šimunović i Ivica Martinović objavili su da pristupaju NOP-u.[99]

98 Dr Gojko Miljanić: »Razvoj oružanih snaga NOP-a između dva zasjedanja AVNOJ-a« – Zbornik: AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini – str. 462/3.

99 Zdravko Antonić: »O razvoju NOB u istočnoj Bosni 1943–1944., s posebnim osvrtom na oslobođenje Tuzle« – »Prilozi« – Sarajevo – G XX – br. 21 – Sarajevo, 1985. – str. 219–220.
Fikreta Jelić–Butić: »Hrvatska seljačka stranka« – Zagreb, 1983. – str. 289.?

Padom Tuzle u ruke partizana temeljito su se mijenjali vojno-politički odnosi u ovom dijelu Bosne. Neposredno poslije zauzeća grada, osnovana je 27. divizija NOVJ, u čijem sastavu je bila i 18. hrvatska brigada. Vojno-državni stroj NDH pretrpio je teško razaranje, pa se neće oporaviti ni poslije povlačenja partizana. Zahvaćena previranjima i procesima unutrašnjeg slabljenja koji su se izražavali u labilnom vojnom položaju, bez političke čvrstine i kompaktnosti, Hadžiefendićeva DOM-DO legija nije mogla da se odupre plimi NOP-a. Mnogi pripadnici njenog sastava priključivali su se partizanskim jedinicama. Muslimansko stanovništvo tuzlanskog kraja pristupalo je NOP-u u većim grupama, usljed čega je autonomistička politika gubila značajan oslonac koji je imala na tuzlanskom području. Umjesto da odigra ulogu najvitalnijeg faktora u 13. bošnjačkoj SS diviziji, DOM-DO legija je pojavama i primjerima unutrašnjeg raspada potvrđivala slabljenje autonomističkog pokreta u regiji koja mu je bila jedna od jačih baza, ako ne i najjača.

U tom momentu, iz Sarajeva je uz podršku bogatijih građana, krajem oktobra 1943. krenuo »u šumu« ugledni član Ulema medžlisa hafiz Muhamed Pandža u namjeri da organizuje Muslimanski oslobodilački pokret. U proglasu »Braći Muslimanima« Pandža je istakao odgovornost ustaške vlasti zbog ubijenih 150.000 Bošnjaka i 250.000 unesrećenih, pozvao Muslimane »da otkažu vlast ustašama u Bosni« i da ostvare stoljetnu misao Bošnjaka, autonomnu Bosnu, u kojoj će svi njeni pripadnici »bez razlike vjere imati jednaka prava«. Na kraju, Pandža je pozvao sve Muslimane sposobne za oružje, kao i one u hrvatskom domobranstvu i drugim oružanim sastavima, da se okupe u Muslimanskom oslobodilačkom pokretu i da se »u službi svoje islamske zajednice i domovine« bore sve dok se izbjegle muslimanske mase »ne vrate na svoja ognjišta i otpočnu život sa svojim susjedima u miru i sigurnosti«.[100] Pandžina namjera da u izmijenjenoj situaciji obnovi muslimanski autonomistički pokret nije bila praćena očekivanim rezultatima. Uspjeh svoje inicijative Pandža je povezao sa nekim istaknutijim muslimanskim javnim radnicima, koji su, po njemu, mogli značajno doprinijeti ostvarenju njegove akcije, kao i sa saradnjom sa muslimanskim milicijama na terenu i njihovim uključivanjem u organizaciju Muslimanski oslobodilački pokret, sa ciljem da budu odbrana i zaštita Muslimana. Usmjeravajući Muslimanski oslobodilački pokret protiv NDH, Pandža je neizbježno bio izložen kampanji Muslimana hrvatsko-ustaškog opredjeljenja, koji su optuživali autonomiste da kopaju »jaz između Hrvata katolika i Muslimana«.

Iako se u idejno-političkom pogledu slagao sa drugim predstavnicima autonomnog statusa Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, Pandža se od njih razlikovao načinom organizacije. Jedini je on pristupio vojno-političkom organizovanju pokreta za autonomiju. On je prošao mnoge krajeve u istočnoj Bosni, od Goražda do Tuzle, održao mnoge propovijedi u džamijama, govorio postrojenim

100 AVII – Reb. br. 16/13-2 – K. 217 – »Braćo Muslimani« – Za Muslimanski oslobodilački pokret Hafizi Muhamed Pandža, član Ulema Medžlisa. (Pandža se nosio mišlju da poslije završetka rata internacionalizuje pitanje Bosne postavljanjem pred Mirovnu konferenciju zahtjev da »po volji naroda Bosne i Hercegovine odredi njen budući položaj« (Isti izvor).

milicionarima nastojeći da poveže grupe muslimanske milicije i muslimansku miliciju učini oružanom formacijom Muslimanskog oslobodilačkog pokreta, čiji je bio osnivač i organizator. Pandža je prvi pokušao da muslimanski autonomni pokret vojno-politički individualizira, da ga učini vojno-političkim subjektom na ratnoj sceni u Bosni i Hercegovini, da bi ga podigao iz programski neprofiliranog i neodređenog političkog kursa zeleno-kadrovskog pokreta. Pandžu nije zadovoljavalo formalno egzistiranje autonomnog pokreta, pa je nastojao da ga akciono preobrazi u Muslimanski oslobodilački pokret koji je u njegovoj koncepciji imao da bude izraz jedinstva Islamske zajednice i domovine Bosne i Hercegovine. Pokazalo se da je Pandža zakasnio jer su se, poslije pada Tuzle, Muslimani u većem broju okretali partizanima, koji su slijedili poziv i stav AVNOJ-a, objavljen u Bihaću 27. XI 1942. da se Bosna i Hercegovina konstituiše »kao jedinica... na zadovoljstvo svih bez razlike na vjeru i stranke«.[101]

Neosnovano bi bilo utvrditi da je nopovska ideja ravnopravne jedinice Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj zajednici potisnula koncepciju autonomne Bosne i Hercegovine pod protektoratom njemačkog Rajha, ali je činjenica da su se Muslimani u ovo vrijeme svrstavali u partizanske jedinice koje su kao borbene ratne formacije adekvatnije izražavale raspoloženje Muslimana nego milicijske čete u okviru Pandžinog Muslimanskog oslobodilačkog pokreta. Obrazovanje i operativno djelovanje 16. Muslimanske narodnooslobodilačke udarne partizanske (NOU) brigade podsticalo je širenje NOP-a među Muslimanima, što nije mogao da pokaže autonomni pokret u svim svojim oblicima i konceptima od Memoranduma do pojave Pandže na ratnoj sceni. Ipak, ne može se tvrditi da je osnivanjem krupnih partizanskih jedinica okončan proces vojno-političkog opredjeljenja Muslimana. On će ostati otvoren i u završnoj godini Drugog svjetskog rata, potvrđujući žilavost muslimanskog autonomnog pokreta uprkos njemu nepovoljnim tokovima. U tom kretanju Pandžin Muslimanski oslobodilački pokret imaće određenu ulogu, dokazujući vitalnost ideje autonomije Bosne i Hercegovine, koja se održala u izvjesnim segmentima muslimanskog društva i pojedinim regijama Bosne i Hercegovine da bi u njima izrazila svoje mogućnosti.

Znatno prije nego što je član Ulema medžlisa hafiz Muhamed Pandža pošao »u šumu« da organizuje Muslimanski oslobodilački pokret na platformi autonomije Bosne i Hercegovine, u Cazinskoj krajini na sceni se pojavio »komandant muslimanske vojske« Huska Miljković oko koga su se okupljali muslimanski vojni obveznici koji su bili pozivani u jedinice hrvatskog domobranstva. Tako je, za relativno kratko vrijeme, Huskina vojska u svom sastavu imala oko 3.000 krajiških Muslimana. Na prostoru koji je kontrolisao Huska Miljković uticaj vlasti NDH bio je sasvim beznačajan, a prvu i najvišu vlast predstavljali su bataljoni Muslimanske vojske. Zahvaljujući brojnosti svoje vojske, Huska je privlačio pažnju vojnih snaga koje su operisale u okruženju Cazinske krajine, pa su njihovi predstavnici iz Zagreba, kao i Nijemci, nastojali da Husku Miljkovića privuku na svoju stranu. Huska je manevrisao između delegata NDH, Nijemaca, kao i partizana, sa kojima

101 Slobodan Nešović: »Temelji nove Jugoslavije« – Proglas AVNOJ-a Narodima Jugoslavije – 27. XI 1942. – Beograd, 1973. – str. 17.

je pregovarao o ponuđenim prijedlozima za saradnju. Za razliku od Pandžinog pokreta, sa kojim je održavao izvjesne kontakte, Huska u idejno-političkom pogledu nije imao platformu koja bi bila njegova konstanta. Između Pandžinog pokreta u istočnoj Bosni i Huskinog pokreta u Cazinskoj krajini postojala je značajna razlika; Pandža je imao jasnu ideološko-političku orijentaciju a preskroman vojni potencijal, a Huska je imao brojnu vojsku bez jedinstveno osmišljene platforme. Kada je ulazio u pregovore sa predstavnicima pojedinih vojnih formacija, Huska je pragmatički procjenjivao uslove koji će najpovoljnije odgovarati Cazinskoj krajini, ali i njegovoj poziciji na ovoj muslimanskoj teritoriji. Njegova snaga bila je u kompaktnosti Muslimana Cazinske krajine, koja je odbila kontrolu i vlast NDH. Dok su ga Nijemci i ustaški vrh u Zagrebu smatrali čovjekom sa kojim mogu uspješno pregovarati i pregovore okončati u svoju korist, Huska Miljković je istovremeno prihvatao kontakte i sa partizanskim komandantima na području Korduna u namjeri da što više očuva samostalnu poziciju – ni sa okupatorima i ustašama, ni sa partizanima. Ova igra bila je metod ponašanja Huske Miljkovića kako bi pokazao svoju nezavisnost i nadmoć prema svim učesnicima pregovora i u narodu održavao uvjerenje da je on prvi i u Krajini vlast. Huska se nije usudivao da preduzima vojne akcije protiv Nijemaca, jer je bio uvjeren u njihovu nadmoć, pa mu je najviše odgovaralo da pregovara sa svima i tako očuva stečenu poziciju. Najviše mu je imponovala uloga komandanta »muslimanske vojske«, u koju je pod parolom »za islam« okupljao krajiške Muslimane. Koristio je podršku uskog kruga građanskih elemenata i izvjesnog broja hodža, ali je prema njima ostao nezavisan. On je raspolagao sa vojskom i bio je vlast od koje su njegovi pomagači mogli da dobiju nešto i za sebe samo ako su ostali s njim i bili uz njega. Ovom balansiranju razvoj vojno-političkih odnosa u Cazinskoj krajini morao je učiniti kraj. U okruženju ovog prostora partizani su osvojili povoljan položaj. Huska Miljković nije imao ni snage ni perspektive, a ni plana da ovo okruženje savlada i probije. Pripala mu je značajna uloga da odlučuje o položaju Cazinske krajine.

OSNIVANJE ZAVNOBiH-a I MUSLIMANI

U jesen 1943. Bosna i Hercegovina je najvećim dijelom, a posebno Bosanska krajina, bila pod vlašću partizana. Sve su pretpostavke bile ispunjene da se na dnevni red postavi pitanje konstitucije NOP-a u Bosni i Hercegovini. Još je zasjedanje AVNOJ-a u Bihaću 27. XI 1942. usvojilo stanovište da se u pogodnim uslovima formiraju zemaljska antifašistička vijeća u jugoslavenskim zemljama.[102] U ljeto 1943. počelo se u rukovodstvu NOP-a razmišljati o provođenju u život ovog stava, da bi zatim o položaju Bosne i Hercegovine bili povedeni razgovori između predstavnika NOP-a Bosne i Hercegovine i delegata jugoslavenskog rukovodstva. Bila su suprotstavljena dva stava: da Bosna i Hercegovina dobije status autonomne pokrajine koja bi bila povezana sa centrom jugoslavenske federacije, odnosno da dobije status šeste, ravnopravne federalne jedinice u jugoslavenskoj federativnoj zajednici. Pod Titovim uticajem prevladalo je ovo drugo stanovište. U političkim pripremama izostala je javna diskusija o rješenju političkog položaja Bosne i Hercegovine. Formalni inicijator da se konstituira Zemaljsko antifašističko vijeće Bosne i Hercegovine bio je Izvršni odbor AVNOJ-a.[103] Osnivačka skupština i Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a održani su 25/26. novembra 1943. u Mrkonjić-Gradu. Vijećnici su birani iz svih društvenih slojeva: intelektualci, radnici, seljaci, sveštenici, službenici, trgovci, vojnici, oficiri. Zastupljenost u pogledu nacionalne pripadnosti približno je odgovarala nacionalnoj strukturi NOP-a. Za predsjednika ZAVNOBiH-a bio je izabran dr Vojislav Kecmanović, ugledni ljekar, patriota i antifašista iz Bijeljine, a za sekretara Hasan Brkić, politički komesar divizije, advokatski pripravnik iz Sarajeva. U Predsjedništvo ZAVNOBiH-a izabrano je više istaknutih muslimanskih intelektualaca, javnih radnika, među kojima Avdo Humo, Osman Karabegović, Hasan Brkić, Skender Kulenović, dr Hamdija Ćemerlić, pukovnik Sulejman Filipović, Ismet Mujezinović, Muhamed Sudžuka i drugi. Bili su to ljudi od uticaja i ugleda u NOP-u, koji su svojom aktivnošću dali značajan doprinos razvoju i autoritetu ZAVNOBiH-a. U političkoj javnosti među Muslimanima cijenila se njihova riječ kao ličnosti koje su imale šta da kažu. Zbog toga su stekli veliki ugled i u drugim nacionalnim sredinama. Uopšte, u NOP-u se podigla i afirmirala jaka grupa muslimanskih javnih radnika od imena i uticaja.

Položaj federalne jedinice Bosna i Hercegovina dobila je kao historijska pokrajina mješovite nacionalne strukture svoga stanovništva. Jedan od presudnih argumenata za federalni status Bosne i Hercegovine temeljio se na masovnom učešću i ogromnim materijalnim i ljudskim žrtvama njenih naroda u borbi protiv

102 Isto.

103 Hamdija Ćemerlić: »Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do Ustava SRBiH-a« – Zbornik: »Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine« – Sarajevo, 1968. – str. 337.

okupatora i njihovih pomagača i saveznika. Drugo zasjedanje AVNOJ-a održano u Jajcu 29/30. novembra 1943. odlukom o federativnom uređenju Jugoslavije opredijelilo je i potvrdilo Bosni i Hercegovini status federalne jedinice. Na zasjedanju u Mrkonjić-Gradu ZAVNOBiH se konstituisao kao opšte političko predstavništvo naroda Bosne i Hercegovine, čiji su najvažniji zadaci bili: »učvršćenje bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i Muslimana, razvijanje oružane borbe protiv okupatora; izgradnja narodnooslobodilačkih odbora kao organa narodne vlasti u narodnooslobodilačkoj borbi (NOB)«. U Rezoluciji ZAVNOBiH-a izražen je stav da narode Bosne i Hercegovine u periodu NOB-a predstavljaju samo ZAVNOBiH i AVNOJ kao vrhovna politička predstavništva Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Poslije osnivanja ZAVNOBiH-a u NOP-u je na području Bosne i Hercegovine djelovalo više pojedinaca, koji su pripadali raznim političkim strankama, kao što su HSS, JMO, Demokratska stranka i druge. Međutim, konstituisanje ZAVNOBiH-a kao opštepolitičkog predstavništva bosanskohercegovačkih naroda imalo je smisao da se u djelovanju ZAVNOBiH-a spriječe tendencije višestranačja i u praksi učvrsti neprikosnovena rukovodeća uloga KPJ, koja je i bila inicijator osnivanja ZAVNOBiH. Tako je ZAVNOBiH istovremeno pokazivao pluralističku demokratsku formu i sistematski djelovao kao nosilac partijskog unitarizma u znaku dominacije KPJ.

Poslije zasjedanja ZAVNOBiH-a, vijećnici Muslimani obratili su se proglasom »Muslimanima Bosne i Hercegovine« u kome se osuđuje aktivnost »Zelenog kadra« jer on gura Muslimane u nova stradanja i ističe da samo borbom u NOP-u Muslimani mogu ostvariti sigurnost egzistencije i napredak u budućnosti.[104] Posebna pažnja u proglasu poklonjena je situaciji u Cazinskoj krajini, u kojoj se nalazila značajna muslimanska vojna organizacija, tzv. Muslimanska vojska Huske Miljkovića, u čijem je sastavu bilo oko 3.000 odbjeglih domobrana i domobranskih obveznika, kao i ustaša sa ovog područja. Nijemci i ustaše nastojali su da ovu kao i zelenokadrovske grupe povrate u njihove jedinice i tako spriječe da pristupaju partizanima. Dezerterstvo Muslimana iz oružanih jedinica NDH pokazalo se u ovo vrijeme kao pokret relativno širokih razmjera. Jedan njemački izvještaj sadržavao je podatke da se krajem 1943. i početkom 1944. u Hrvatskoj nalazilo u bjekstvu okruglo 230.000 ljudi, od toga oko 210.000 sa područja Bosne i Hercegovine ... Većinu dezertera činili su Muslimani.[105] Smisao proglasa vijećnika Muslimanima, bio je, između ostalog, da u javnosti Cazinske krajine i Bosne i Hercegovine vojsku Huske Miljkovića prikaže kao protivnika NOP-a, saradnika njemačkog okupatora i ustaša, koji su računali sa Huskinim prelazom u njihov tabor.

Uporedo sa procesom destrukcije poretka NDH, u Bosni i Hercegovini je općenito opadao uticaj Muslimana koji su u organima zauzimali određene položaje. Među njima je svakako bio najistaknutiji dr Džafer Kulenović, koji je od početka bio meta kritike ustaških funkcionera iz redova Muslimana. Obaranju njegovog ugleda aktivno su doprinosili i njemački zvaničnici u NDH koji su ga

104 ZAVNOBiH (1943–1944) – I – Proglas Muslimana vijećnika ZAVNOBiH-a »Muslimanima Bosne i Hercegovine« – decembra 1943. – str. 85–90.

105 Zbornik NOR-a – XII – 4 – Dokument br. 12 – str. 69/70.

smatrali neprijateljem novog poretka, glavnim kočničarem konsolidacije NDH, pristalicom Engleza i slobodnim zidarom.[106] Kulenovićevi protivnici u ustaškom vrhu Ademaga Mešić, Hakija Hadžić i Alija Šuljak doživljavali su također gubitak ugleda u muslimanskoj javnosti. Nasuprot njima, Muslimani koji su bili istaknute ličnosti u NOP-u, poput Avde Hume, Hasana Brkića, Sulejmana Filipovića, dr Hamdije Ćemerlića sticali su ugled u širim muslimanskim redovima. Bio je to također jedan od pokazatelja širenja i afirmacije NOP-a među Muslimanima. Osnivanje i djelatnost ZAVNOBiH-a nezamislivo je bez aktivnosti ovih njegovih predstavnika.

Dok su spomenuti Muslimani u NOP-u bili njegovi graditelji, autentični nosioci njegovog programa, mala grupa Muslimana u četničkom pokretu bila je u svakom pogledu od marginalnog značaja. Na prelazu iz 1943. u 1944. u njoj se više aktivirao bivši narodni poslanik Mustafa Mulalić, koji se kretao oko Vrhovne komande Draže Mihailovića i Centralnog nacionalnog komiteta. Početkom decembra 1943, on je od jednog svog prijatelja tražio da uspostavi kontakt sa majorom Hadžiefendićem i da ga ubijedi da da izjavu o vjernosti kralju Petru II i Jugoslaviji. U proglasu povodom 1. decembra Draža Mihailović posebno se obratio Muslimanima i odbacio Ljotićevu tvrdnju o kolektivnoj odgovornosti Muslimana za ratne zločine nad srpskim narodom. Mihailović je sada smatrao da je dosta »besmislenog« prolijevanja krvi, jer ni Muslimani Srbe ni Srbi Muslimane ne mogu iz korijena uništiti. Mulalić je propagirao da Muslimani svojim životnim prostorom pripadaju srpskoj federaciji i da se ne mogu radovati crvenom poretku, jer se on protivi principima islama.[107] Nije moglo biti dvoumljenja u kom pravcu će se opredjeljivati Muslimani. Poslije ZAVNOBiH-a oni su sve odlučnije slijedili program NOP-a, svrstavali se u jedinice NOVJ, posebno u muslimanske formacije. Njihove autonomističke težnje našle su u dokumentima ZAVNOBiH-a širi i dublji smisao, jer je federalna Bosna i Hercegovina odgovarala težnjama pripadnika NOP-a iz reda svih njenih naroda.

Perspektivama i duhom ZAVNOBiH-a prožimana su unutrašnja kretanja i zbivanja u tako značajnoj organizaciji kao što je bila Muslimanska vojska Huske Miljkovića. U vođstvu NDH bili su odlučni da Husku pridobiju i njegovo ljudstvo uključe u hrvatske vojne formacije. O tome rječito govori delegacija visokog ranga koja je sa Huskom pregovarala krajem januara 1944. Veoma reprezentativnu delegaciju sačinjavali su ministri vlade NDH dr Mehmed Alajbegović, dr Vjenceslav Vrančić, predstavnik Glavnog ustaškog stana ing. Sažunić i ustaški stožernik iz Bihaća Josip Baljkas.[108] Ovaj kao i više narednih pokušaja završio se nepovoljno za pregovarače iz Zagreba. Muftija Akif Handžić zaprijetio je Huski Miljkoviću »dobro opremljenom bojnom ustaša«, koja bi imala da zavede red u Cazinskoj krajini i krajiški narod oslobodi od Huskinog terora.[109] Pošto se nalazio

106 AVII – Br. reg. 15/1/2-24 – K. 86 – O političkom ponašanju i stavovima dr Džafera Kulenovića.

107 AVII – br. reg. 7/1-1 – K. 276 – Mustafa Mulalić: »Dragi Muhamede...« – 3. dec. 1943.

108 AMRS – Fond UNS-a – »Ustaša« – Hrvatski oslobodilački pokret – Logor Cazin – br. 26/44 – Cazin 5. veljače 1944. – Izviješće za mjesec siječanj 1944. – Logornik Z. Topić.

109 AMRS – Fond UNS-a – Izvještaj o putu u Krajinu Ministru oružanih snaga ustaškom pukovniku Anti Vokiću – Zagreb – Ustaški muftija bojnik PTS Hhf Akif Handžić.

u partizanskom okruženju, uvjeren da će Nijemci izgubiti rat, Huska Miljković je ocijenio da je najmudrije da sa svojom vojskom pristupi partizanima. Tako je on okončao pregovore sa predstavnicima Glavnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske i priznao komandu IV korpusa u čijem su sastavu već početkom februara bile raspoređene Prva i Druga muslimanska brigada kao jedinice Unske operativne grupe. Huska Miljković je i u novijoj vojnoj organizaciji zadržao komandu nad svojom vojskom, kojoj će biti potrebno vrijeme da se prilagodi organizacionom i političkom ustrojstvu partizanskih formacija.[110] Ogorčeni Huskinim sporazumom s partizanima, Nijemci i ustaše organizovali su njegovo ubistvo očekujući da će se »huskinovci« iz partizanskog ustrojstva vratiti u bivše vojne formacije NDH iz kojih su dezertirali i okupljali se oko Huske. Vojno-političke prilike i odnosi u Cazinskoj krajini razvijali su se suprotno njemačko-ustaškim procjenama, ali ni partizani nisu mogli na juriš, kako se činilo, osvojiti ustaška utvrđenja na ovom prostoru.

Na suprotnoj strani, u istočnoj Bosni, odvijao se sličan proces u muslimanskom Zelenom kadru okupljenom oko Nedžada Topčića. Za razliku od Huske Miljkovića, koji je prihvatao pregovore sa svima koji su to tražili, Topčić se veže za Nijemce, ne prekida sa ustašama, ali ne može da zaustavi proces unutrašnjeg raslojavanja u zelenokadrovskim redovima, niti da spriječi prelaženje zelenokadrovaca u partizanske jedinice.[111] Na jednoj strani Zeleni kadar obnavljao se dezertiranjem domobrana, a na drugoj strani topio se priključivanjem partizana. U ovom kretanju prevladavala je partizanska tendencija.

Nisu sve zelenokadrovske grupacije, među kojima je Topčićeva bila najbrojnija, bile od jednake vrijednosti. Muslimanska autonomistička politika svoju glavnu aktivnost usmjerila je na organizovanje svoje vojske, koju je vidjela u Zelenom kadru, grupaciji odbjeglih pripadnika i obveznika vojnih formacija NDH. U tom pravcu, u istočnoj Bosni je veoma aktivno djelovao Muhamed Pandža. On je bio spreman da pristupi NOP-u i uputi proglas Muslimanima, ali sa tom njegovom namjerom nije se složio štab III korpusa NOVJ s obrazloženjem da se Pandža »bolje drži od svih muslimanskih prvaka ... i da je sposobniji od svih«. Po ocjeni štaba ovog korpusa, na teritoriji istočne Bosne u sastavu Zelenog kadra bilo je tada okupljeno 400–500 ljudi.[112]

110 Zbornik NOR-a – V – 19 – Dokument br. 26 – str. 96/7. Šukrija Bijedić: »Ratne slike iz Cazinske krajine« – Sarajevo – 1968. – str. 45.

111 Zbornik NOR-a – IV – 22 – Dokument br. 154 – str. 563.

112 Zbornik NOR-a – IV – 19 – Dokument br. 100 – str. 334–335.
Ova procjena razlikuje se od prethodno citiranih, prema kojima se u zelenokadrovskim grupacijama nalazilo mnogo više ljudi.

MUSLIMANI U SREDIŠTU PAŽNJE SVIH UČESNIKA RATA

Krajem 1943. Nijemci su unosili određene promjene u svoju politiku na prostoru NDH. Autoritet njemačke oružane sile bio je znatno opao u okupiranim oblastima. Dok je ranije bilo nezamislivo da Nijemci kontaktiraju sa četnicima u smislu saradnje, sada su visoki njemački vojni štabovi dozvoljavali komandantima njemačkih jedinica saradnju sa lokalnim četničkim odredima protiv partizana. Štaviše, primjeri njemačkog angažovanja i povezivanja sa zelenokadrovskim komandantima rječito govore da to više nije bila vojska koja je u blickrigu slamala otpore evropskih armija. U državnom vrhu Rajha nije skrivana zabrinutost za razvoj vojno-političke situacije u NDH. Krajem oktobra 1943. u Hitlerovom Glavnom stanu održan je sastanak na kome su, uz Hitlera, prisustvovali njemački diplomati najupućeniji u stanje na području NDH sa ministrom inostranih poslova fon Ribentropom na čelu.[113] Na ovom sastanku Hitler je izložio svoje poglede na situaciju u Hrvatskoj. On je bio mišljenja da u slučaju iskrcavanja i u sukobu sa Englezima trupe NDH ne bi imale nikakvu vrijednost. Hitler je takođe negirao sposobnost Hrvatske da upravljaju bez pomoći Rajha; tvrdio je da oni ne bi nikada stvorili red. U vezi sa bosanskom SS divizijom on je, za razliku od katolika, u Muslimanima vidio pouzdane vojnike. Poslanik Kaše je tvrdio da je usljed neuvažavanja hrvatskih interesa Njemačka »stvarno izgubila povjerenje hrvatskog naroda i hrvatskih vladajućih krugova u najširem smislu«. Ipak, situacija se, smatra Kaše, može spasiti »ako određene zadatke budemo utvrđivali u saglasnošću sa Hrvatima i zatim ih uspješno ostvarivali«.[114]

Početkom novembra 1943. Herman Nojbaher dobio je od Hitlera poziv da ga posjeti u Glavnom vojnom stanu Wolfšance. Nojbaher je zabilježio da Nijemci, po Hitlerovom uvjerenju, ne smiju dozvoliti da na Balkanu jedan narod postane nadmoćan sa osjećajem političke misije. Pri tome, Hitler je mislio na Srbe, koji ispoljavaju osvajačke težnje sve do Egejskog mora. Od Nojbahera je tražio da slijedi »pozitivnu politiku prema Muslimanima«.[115] Rukovodeći se Hitlerovom sugestijom Nojbaher je smatrao da Muslimani Sandžaka i Bosne i Hercegovine predstavljaju »objekat politike Rajha u okviru novog poretka u hrvatskom i srpskom prostoru«. Prema njegovoj koncepciji, u federaciji koju bi činili »ostatak Srbije, Sandžak i Crna Gora« (tzv. Nojbaherova Srpska federacija) Sandžak bi imao

113 »Akten zu deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Serie E, Band VII – Unterhaltung mit dem Führer am 29. Oktober 1943. im Hauptquartier – str. 180/1.
(Razgovoru su prisustvovali poslanici Ritter, Hevel, Neubacher, dr Wesenmayer i Kasche).

114 PA/AA – Akten – Nachlass Kasche – H 302012-H302016 – Betrifft Kroatien und das Reich – Zagreb, den 5. November 1943 – Geheime Reichssache – Herrn Reichsminister Joachim von Ribbentrop – persönlich – eigenhändig – Kasche.

115 Hermann Neubacher: Sonderauftrag Südost (1940–1945) – Bericht eines fliegenden Diplomaten – Berlin–Frankfurt, 1956. – s. 159.

funkciju opozicije beogradskom centralizmu, dok bi u hrvatskom prostoru muslimanskom stanovništvu imala biti priznata široka kulturna autonomija. Nojbaher je smatrao da će na taj način biti stvorene pretpostavke da se Muslimani u hrvatskom i srpskom prostoru založe za jednu državnu ideju koja bi djelovala »protiv kompaktnog nacionalističkog povezivanja Hrvata i Srba«.[116] Nojbaherova koncepcija namjenjivala je Muslimanima prejaku ulogu, neadekvatnu njihovoj političkoj snazi i mogućnostima. Podijeljeni između dva antagonistička nacionalizma, srpskog i hrvatskog, oni su nemoćni prema asimilatornim težnjama i jednog i drugog i primorani da traže intervenciju i zaštitu Njemačke. Na sastanku u Wolfšance Hitler se nije izjasnio o Nojbaherovoj ideji, ali mu je savjetovao da svoje poglede preispita saglasno mišljenju koje je Hitler izložio o stanju na evropskom Jugoistoku.[117] Hitlerovo načelo ostalo je nepromjenjivo: odlučno protiv Srba, do kraja u savezu sa Hrvatima, prijateljski sa Muslimanima. Promjene su se, međutim, zbivale u položaju Srba, Hrvata i Muslimana, u odnosima na prostoru NDH kojima Nijemci nisu mogli da upravljaju kako su to ranije činili. Niti su Nijemci bili zadovoljni, niti su zvaničnici NDH bezrezervno računali sa Nijemcima kao čvrstim saveznicima. Mnogi su se odnosi ovdje poremetili, naročito u Bosni i Hercegovini. Mnoge pukotine su se otvorile unutar ratnih tabora, u kojima je sve manje bilo kompaktnosti, a sve više neodređenosti.

Od II zasjedanja AVNOJ-a stanje u zemlji izrazito se mijenjalo u korist NOP-a. Najviši vojno-politički predstavnici u NDH ocjenjivali su da se od uspostavljanja partizanske vlade u Jajcu pokazuje da NOP i partizani predstavljaju snagu koja se mora uvažavati i da raste aktivnost i uticaj NOP-a, što se ogleda u pojavi novih partizanskih jedinica. Međutim, od posebnog značaja u pogledu međunarodnog položaja NOP-a bilo je priznanje Titove vlade od strane Anglo-Amerikanaca,[118] čime je nanesen udarac četničkom pokretu Draže Mihailovića, kao i kolebljivom držanju jugoslavenske vlade u izbjeglištvu. Sastanak velike trojice u Teheranu u novembru 1943. rasvijetlio je da je Tito imao prednost pred Mihailovićem kod engleske i američke vlade.[119] Poslije Jajca, Nijemci nisu skrivali uvjerenje da su im oružane formacije NDH sve nepouzdanije, a sama NDH više opterećenje nego saveznik. Posebno su bili okupirani muslimanskim pitanjem, koje se često nalazilo u središtu analiza njemačkog poslanika Kašea. Kaše je smatrao da gornji sloj Muslimana teži privilegovanom položaju iz doba vladavine Austro-Ugarske monarhije. Po njegovom mišljenju, postoje među Muslimanima razne grupe: autonomisti, zatim pristalice saradnje sa Srbima, kao i grupe koje se smatraju Turcima. Najviše je onih Muslimana, uvjeren je Kaše, koji se osjećaju Hrvatima. Više razloga doprinijelo je gubljenju povjerenja Muslimana u Rajh, koje se može povratiti samo njemačkim ratnim uspjesima i jedinstvenom politikom prema Muslimanima. Kaše

116 PA/AA – Inland II G - 410 – Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage im und über den Nahen Osten – vom 1941. bis 1944. – K. 209.554 – Telegramm N° 771 vom 9. 4. 1944. – Sonderbevollmächtigter Südost – Neubacher.

117 Kao pod 113.

118 Zbornik NOR-a – IV – 21 – III – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 197 – str. 650.

119 Ladislaus Hory, Martin Broszat – n. dj. str. 151.

se odlučno protivi muslimanskim nastojanjima i opredjeljenjima protiv NDH i ističe potrebu njemačkog garantovanja njihove vjerske posebnosti.[120] U tome on vidi elemente njemačke politike koja bi zaustavila priključivanje Muslimana NOP-u i partizanskim formacijama, izrazito akutno poslije zasjedanja ZAVNO-BiH-a i AVNOJ-a.

Poslije Jajca i Teherana, unutar vodstva četničkog pokreta Draže Mihailovića nadali su se mogućnosti povratka četničkog kredibiliteta kod Saveznika, prvenstveno kod Engleza. Vjerovali su da će antikomunistička platforma Velike Britanije prevagnuti u korist četničkog pokreta. U tom pogledu oslonac su nalazili u antimonarhističkoj Deklaraciji zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu. Četnički kongres u selu Ba (25–28. I 1944.) trebalo je da bude odgovor na komunistički puč u Jajcu, na dokumente Drugog zasjedanja AVNOJ-a, u prvom redu na stav o budućem uređenju Jugoslavije. Četnički kongres izjasnio se za federativno uređenje kraljevine Jugoslavije – tri jedinice – u obliku ustavne i parlamentarne nasljedne monarhije sa »narodnom dinastijom« Karađorđevića.[121] Organizatori kongresa željeli su da ovaj skup predstave kao jugoslavenski pokret, pa su u njegovo predsjedništvo izabrali, pored predstavnika političkih stranaka velikosrpske orijentacije, i nekoliko pojedinaca iz redova Hrvata, Slovenaca i Muslimana. Izborom Mustafe Mulalića za jednog od petorice potpredsjednika trebalo je da se izrazi pozitivan odnos četničkog pokreta prema Muslimanima. Odmah poslije kongresa, potpukovnik Zaharije Ostojić predložio je Draži Mihailoviću da se pokrene »bar jedan list za Bosnu«, kako bi se popravila opšta stvar u Bosni u kojoj sú četnici ubrzano gubili pozicije.[122] Paralelu Ostojićevoj inicijativi predstavljao je list »Istok« (»Mašrik«), glas jugoslavenski orijentiranih Muslimana, čiji je pokretač i urednik bio Mustafa Mulalić. U martovskom broju (1944) list je objavio »Poruku đenerala Draže Mihailovića Muslimanima širom Jugoslavije« u kojoj ističe da budući položaj u obnovljenoj državi »Muslimani stvaraju svojom saradnjom sa jugoslovenskom vojskom i borbom protiv zajedničkog neprijatelja udaraju temelje svome položaju«. Mihailović uvjerava Muslimane da »ravnopravnost i jednakost pred svim zakonima, slobodu građansku, slobodu vjersku, slobodu imovinsku« oni mogu ostvariti samo u zajedničkoj borbi sa jugoslovenskom vojskom.[123] U članku »Federacija i Muslimani« Mulalić smatra da postoji »samo jedna solucija«, da se »Muslimani priklone srpskoj federaciji«. Srbija, piše Mulalić, ne ovisi o Bosni, »ali obnova i razvoj Bosne imaju sve pretpostavke u sastavu Srbije«.[124] Međutim, četnička situacija u Bosni se pogoršavala. Partizanska teritorija širila se u svim dijelovima Bosne. U vezi sa položajem i odnosom Muslimana Draža Mihailović polagao je velike nade u svog predstavnika u Bosni, potpukovnika Ostojića.

120 Bogdan Krizman: »Ustaše i Treći Rajh« – I – Zagreb, 1983. – str. 232 – 9.

121 AVII – Ča – Br. reg. 17/1-8; K 13 – Rezolucija velikog Narodnog kongresa u Ba održanog 25, 26, 27. i 28. januara 1944.

122 Zbornik NOR-a – XIV – 3 – Dokument br. 74 – depeša od 7. februara – str. 363.

123 AVII – Ča – 10/6-1; K 226 – »Istok« – glas jugoslavenskih Muslimana – br. 7 – Slobodne srpske planine.

124 Isto – »Istok« br. 7.

Istovremeno, od svih četničkih komandanata u Bosni tražio je aktivnost u pridobijanju Muslimana i unapređivanju odnosa sa njima.[125] Iskustva Muslimana, međutim, bila su suviše teška da bi se mogli odazvati porukama Mulalića i pozivima četničkih komandanata i okupiti sve pod okriljem četničkog pokreta, koji je uništenje Muslimana proglasio svojim državnim programom.

Teško je naći zemlju u kojoj se, poput Bosne, sukobilo više unutrašnjih i spoljnih protivnika. To joj je odredila njena višestoljetna prošlost, kojoj su se pridruživala i aktuelna ratna zbivanja da bi je učinila još složenijom, težom i mučnijom. Muslimani su imali da plate račune koje su im ispostavljali njihovi susjedi, hrišćani i kršćani, sa neskrivenom težnjom da se vrate u staru, prvobitnu, pradjedovsku vjeru. Smatrani su povijesnim grješnicima, koji moraju grijehe okajati sadašnjim i budućim životima, dok ih ima i dok ih bude. Njihov najveći »grijeh« bio je što nikad nisu bili dorasli vremenu u kome su živjeli, što su pretežno bili objekat povijesti, a nikad subjekt Bosne. Drugi svjetski rat namijenio im je sudbinu žrtve povijesti, pa su se u borbi za opstanak vezivali za partizane, čije je vodstvo znalo da im obezbijedi međunarodnu afirmaciju i mjesto na strani pobjednika. Pošto nije mogao da stvori četničke jedinice u sastavu Mihailovićeve jugoslavenske vojske, Mulalić je u listu »Istok« otvarao velike teme: »Federacija i Muslimani«, »Demokratija i Muslimani«, »Muslimani u Jugoslaviji«, »Ustavna monarhija i Muslimani«, da bi im predočio »veličinu« zadataka koji stoje pred njima[126] i na čije ostvarenje ih je pozivao kongres Ravnogorskog četničkog pokreta u selu Ba.

U vrhovima četničko-srpske i ustaško-hrvatske politike prisutna su suprotna strujanja u vezi sa Muslimanima. Četnici izrazito ofanzivno traže uporište kod Muslimana da bi ojačali pozicije u Bosni i Hercegovini, koje su gubili pred ofanzivnim partizanima. Istovremeno, Muslimani su u središtu pažnje organa NDH, ali u znaku optužbi da su zahvaljujući negativnom držanju Muslimana pozicije NDH u Bosni i Hercegovini veoma loše. Ako su prvobitno Muslimane smatrali hrvatskim stubom u Bosni i Hercegovini, sada su, prema glavnim faktorima u NDH, Muslimani bili njeni protivnici, »izdajnici« hrvatskog nacionalnog interesa, ostvarenog poslije duge povijesti u licu NDH. Ideja Muslimana i njihova aktivnost u smislu autonomije Bosne i Hercegovine osuđivani su kao antidržavna zavjera. Za sve poraze i haotične prilike u Bosni i Hercegovini odgovornost pripada Muslimanima u koje ne treba imati povjerenje, sa ogorčenjem se isticalo u ustaškim vrhovima. U formiranju javnog mišljenja na liniji antimuslimanske propagande i političke osude držanja Muslimana prva riječ pripala je sedmičnom listu »Spremnost«, koja je pretendovala da bude »misao i volja ustaških Hrvata«.[127] Vodstvo NDH imalo je razloga za zabrinutost zbog razvoja političkih odnosa u Bosni i Hercegovini, jer su sve manje mogli da ih kontrolišu i usmjeravaju. Karakteristično je, međutim, da ustaški organi u izvještajima o političkom stanju u Bosni i Herce-

125 AVII – Ča – Br. reg. 37/2 – K. 4 – »Dragi Drenoviću« – 20. IV 44.

126 AVII – Ča – Br. reg. 8/6 – K. 226 – Br. reg. 10/6-1 – K 226 – Br. reg. 10/6-2; K 226.

127 U »Spremnosti« su sarađivali i neki muslimanski autori, koji su tada stajali na ustaškim idejnim pozicijama.

govini centralnu pažnju posvećuju ponašanju i raspoloženju među Muslimanima. Najopasniji su bili elementi koji su priželjkivali autonomiju. Protiv ovog pokreta efikasna je mogla da bude, prema stavu nosilaca ustaškog pokreta, samo »akcija čišćenja sa našim junačkim postrojbama«,[128] jer su samo one u stanju da »zavedu red«. Bile su to prijetnje koje se nisu mogle preduzeti, pa su ostale kao arhivski podatak o nemoći ustaškog državnog stroja da zaustavi i spriječi proces sopstvenog raspada. Vojno-političkim institucijama NDH preostalo je da računaju na angažovanje Rajha, čiji je vrh imao dosta glavobolje zbog kritičnog položaja na mnogim ratištima.

128 AMRS – Fond UNS-a – II B, Pododsjek 6 – Izvješće br. 27 – Politički i vojnički izvještaj za područje kotara maglajskog i tešanjskog – »U. S. 1115« – dana 31. III 1944.

HIMLEROVE »SMJERNICE ZA OSIGURANJE ZEMALJSKOG MIRA U BOSNI« – PROMEMORIJA SARAJEVSKIH MUSLIMANA VLADI NDH – AKTIVNOST KOMANDANTA »ZELENOG KADRA« NEDŽADA TOPČIĆA

Ojačati veze i savez sa Njemačkom bio je smisao posjete delegacije NDH Hitleru početkom marta 1944. u dvorcu Kleshajm kod Salcburga. Delegaciju su sačinjavali predsjednik vlade dr Nikola Mandić i ministar inostranih poslova Stijepo Perić. Cilj posjete je bio da se od Rajha dobije pomoć u naoružanju i da njemačka Vrhovna komanda uspostavi povoljniji raspored svojih formacija na prostoru NDH. Delegacija je takođe izrazila nezadovoljstvo NDH zbog ponašanja 13. SS divizije iz čijeg štaba se podržavaju težnje za autonomijom Bosne i Hercegovine. Ne prihvatajući Mandićeve ocjene o vojno-političkom stanju u NDH, Hitler je takođe odbio prijedlog generala Varlimonta da se u NDH uspostavi vojna uprava, što je inače bilo stanovište brojnih njemačkih generala u prostoru Jugoistoka.[129] Staro pitanje lociranja 13. SS divizije, odnosno pitanje njene vezanosti za područje istočne Bosne, glavnog izvorišta njenog regrutnog sastava, bilo je riješeno poslije povratka divizije u Bosnu, u duhu zahtjeva muslimanskih autonomista i jerusalimskog muftije El Huseinia. Oni su, naime, tražili da divizija ostane i djeluje u Bosni. Povratkom sa izobrazbe u Francuskoj i Njemačkoj, 13. SS divizija dobila je primarni zadatak da osigurava mir u Bosni. Ovaj zadatak razrađen je u posebnim »Smjernicama za osiguranje zemaljskog mira u Bosni«.[130] U njima se utvrđuju uslovi koje su obavezni da ispunjavaju pripadnici divizije. Jedan od prvih uslova je vjernost Hitleru svakog pripadnika divizije, a u drugom se određuje da se mir u Bosni osigurava na taj način što se isključuje zajednički život Muslimana sa Srbima u svakoj administrativno-teritorijalnoj jedinici. Inspirisane i prožete nacističkom ideologijom, »Smjernice« su istovremeno izražavale protivrječne stavove u procesu ostvarivanja. Dok se na jednoj strani produbljavala muslimansko-srpska konfrontacija, koja je vodila isključivanju zajedničkog života Muslimana sa Srbima, Nijemci, inspiratori i organizatori 13. SS divizije, istovremeno su na području istočne Bosne, glavnom operativnom području divizije, inicirali saradnju sa četnicima da bi zaustavili napredovanje i uspon partizana. U stvarnosti rata potvrđivalo se da su svi njegovi učesnici slijedili svoje smjernice. Himlerove »Smjernice« izražavale su više njemačku orijentaciju opšteg značaja, nego što su pripadnici divizije mogli da ih oživotvoruju. Nacistička platforma nije bila podobna strukturi i konstelaciji bosanskih odnosa. Njemačko-muslimansko savezni-

129 Bogdan Krizman: »Ustaše i Treći Rajh« – I – str. 308–314.

130 Arhiv Jugoslavije (AJ) – T - 120 – R - 1757 - 0253779-025388-13. SS Division – Geheime Komandosache vom 9. 3. 44. – Richtlinien für die Sicherung des Landfriedens in Bosnien.

štvo, ma koliko da je imalo uzajamnu motivaciju, bilo je izraz njihovih pragmatičnih pogleda i interesa, kao što je njemačko-četnička saradnja na kraju rata također bila pragmatično motivirana. Iako su ovi primjeri, razmatrani pojedinačno, imali da služe raspletu prema viđenju njihovih inicijatora, u cjelovitosti prakse oni su djelovali u pravcu zapleta. Tendencije i snage raspleta imale su nosioca u NOP-u, protivniku broj 1, kako su to isticali predstavnici antipartizanskih ratnih formacija, od ustaša, četnika, Nijemaca, 13. SS divizije do zelenokadrovca Nedžada Topčića. Snaga partizana dolazila je od slabosti njihovih protivnika. Samo su oni napredovali, dok su njihovi protivnici bili osuđeni da nazaduju. U napredovanju partizana sasvim određeni pozitivan značaj imali su Muslimani. Jačanje muslimanskog faktora u NOP-u bilo je praćeno okupljanjem i ujedinjavanjem muslimanskih političara svih struja i pravaca na antiokupatorskoj orijentaciji i opredjeljenju.

Povratkom na prostor istočne Bosne, zavičaj 13. SS divizije, njeni pripadnici, kao i komandujući sastav, nisu skrivali autonomističke stavove i težnje. Od toga je njemačka zvanična politika u NDH imala dosta glavobolje. Poslanik Kašc podržavao je vladu NDH u njenom kritičkom stavu prema svakoj pojavi i obliku autonomističkih tendencija. Izražavajući žaljenje zbog povećanog razočarenja vodstva NDH u Rajh, Kaše je svaki izraz autonomističkih manifestacija ocjenjivao »kao štetu za našu državnu politiku na ovom prostoru«.[131] Ne samo odbojnost prema 13. bosanskoj SS diviziji, već i ukupna politika NDH prema Muslimanima generirali su njihovo nezadovoljstvo u cijeloj političkoj strukturi, tako da je njihov negativni odnos prema ustaškoj državi i poretku poprimao razmjere i značaj širokog nacionalnog otpora. Ako su u vrhu NDH Muslimani smatrani neprijateljem NDH i hrvatstva, to ni u redovima Muslimana nije bilo rezerve i suzdržanosti kada su se ustaški antimuslimanski postupci kvalifikovali kao izraz i potvrda neprijateljstva prema Muslimanima. Što je teži bio položaj NDH, međunarodni i unutrašnji, to je veći pritisak ustaške vlasti bio nad Muslimanima. Komandant 13. SS divizije general Zaubercvajg smatrao je da je NDH još postojala samo zahvaljujući prisustvu njemačkih formacija.[132] Njemačko-četnička saradnja nije mogla biti politika zaštite Muslimana. Ona je bila motivirana i okrenuta protiv partizana, u čije su redove Muslimani pristupali u sve većem broju. Objektivno, zeleni kadar i partizani bili su Muslimanima otvoreni kao utočište. Razlika je bila u tome što se zeleni kadar smanjivao prelaženjem u partizanske jedinice, a partizani činili jedinu borbenu formaciju koja se povećavala i rasla. Historičar Veselin Đuretić je pokazao totalno nerazumijevanje ovoga procesa masovnijeg pristupanja Muslimana i Hrvata NOP-u videći u njemu »prestrojavanje ... na stranu pobjednika radi izbjegavanja srpske osvete«, što je NOP »nekažnjeno omogućavao«.[133] Primjer kako šovinizam ovladava historiografijom.

131 AVII – London – 2 – H297580-581 – Telegramm Kašea Ministru Ribentropu – 16. II 1944.

132 PA/AA – Inland IIG - 404 – Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und ber Jugoslawien – Geheime Komandosache – 13. SS Division – Lagebrichte № 1 (9) für die Zeit vom 7. 4. – 15. 6. 1944. – Der Kommandierende General Sauberzweig – SS Brigadenführer und Generalmajor der Waffen SS – 405524 – 405545.

133 Veselin Đuretić: »Saveznici i jugoslovenska ratna drama« – II – Beograd, 1987. – str. 251.

Krajem aprila 1944. desio se jedan hrvatsko-muslimanski susret za koji je bilo više nego dovoljno razloga. Bio je to susret veoma respektabilnog sastava i nivoa. Stranu NDH predstavljali su predsjednik vlade dr Nikola Mandić, vitez ing. Ivica Frković, glavar gradske uprave i župan Velike župe Vrhbosna dr Mehmed Kulenović. Sarajevske građane–Muslimane predstavljali su Asim Ugljen – predsjednik Vrhovnog suda, Hamdija Kreševljaković – akademik, dr Šefkija Behmen – odvjetnik, Ismetbeg Gavran-Kapetanović – narodni zastupnik, dr Hifzija Gavran-Kapetanović – potpredsjednik Državnog hrvatskog sabora, dr Zaim Šarac – odvjetnik. Naveli smo sastav sarajevske muslimanske delegacije da bi se vidjela njena politička širina i intelektualna reprezentativnost. Odmah na početku razgovora, muslimanski delegati su izjavili da dolaze kao predstavnici svih političkih grupa koje su među Muslimanima postojale u zadnje dvije decenije u Sarajevu. Zvanični NDH izvještaj kaže da su se sve političke struje našle na jedinstvenoj platformi, čime se potvrđuje ozbiljnost samog susreta i problematike zbog koje su se sastali. Kako je istakla njihova delegacija, Muslimani su smatrali da će dolaskom u sklop NDH biti tretirani kao ravnopravni građani sa ostalim sugrađanima i da će u punom opsegu u NDH zavladati jednakost za svakoga, pravednost za sve i zakonitost iznad svega. Podvukli su da su još uvijek mišljenja da se na području Bosne i Hercegovine gdje žive pripadnici raznih religija i gdje se vijekovima gajio princip tolerancije ne može s uspjehom voditi druga politika ako neće da zapadne u takvo društveno stanje u kome je čovjek čovjeku vuk. Događaji su pokazali, kaže se u Promemoriji sarajevskih Muslimana, da je bilo mnogo nepravde prema Muslimanima. Izvjesni elementi u NDH protežiraju praksu koja vodi istrjebljenju Muslimana. Taj osjećaj sjedinio je sve političke grupe u jedinstvenom stavu da je u pitanju životni opstanak Muslimana. Od strane državnih organa odvedeno je u razne sabirne logore na hiljade nevinih muslimanskih građana za čiju se sudbinu ne zna. Neispravno se vodi personalna politika na štetu Muslimana u državi uopće, a u Bosni i Hercegovini posebno. Otišlo se tako daleko da se Muslimani kao kolektiv sumnjiče da su pristalice partizana. Muslimani se uzimaju kao taoci, a domovi im se spaljuju. Prošle godine ustaški natporučnik Kurelac izvršio je strahovit pokolj nad muslimanskim stanovništvom u Srebrenici, da bi nakon toga zlodjela bio unaprijeđen u čin satnika. Ima mnogo primjera koji govore o bespravnom položaju i praksi progonjenja Muslimana. U interesu je države i naroda, ističe se u Promemoriji, da se prilike u NDH srede i uspostavi pravni poredak. U četvrtoj godini državnog života nikakvi ekscesi ne mogu se ispričavati razlozima revolucije, jer je revolucija koja traje četiri godine anarhija.[134] Posebno izviješće koje sadrži »Osvrt na Promemoriju« smatra da je po srijedi »jedan od najvećih atentata Muslimana na suverenitet i jedinstvo NDH« i da mu je cilj autonomija Bosne i Hercegovine. U »Osvrtu« se zastupa stanovište da se problem autonomije Bosne i Hercegovine može likvidirati jednom za uvijek uspostavljanjem vjersko-prosvjetne autonomije u Bosni i Hercegovini potpisivanjem Ustava Islamske vjerske zajednice (IVZ) u smislu zahtjeva muslimanskog svećenstva. Pokušaji da se

134 AVII – Br. reg. 1/23-1-8; K. 86. – Promemorija o sastanku 28. i 29. travnja 1944. u zgradi Velike župe Vrhbosna u Sarajevu.

poboljša personalni sastav političkih organa iz reda Muslimana nisu rješavali suštinu položaja Muslimana u NDH, niti su to njeni organi personalnim poboljšanjem mogli riješiti. Kritičkim stanovištem »Promemorije« bilo je sa muslimanske strane otvoreno samo pitanje mogućnosti NDH. Imenovanje dr Mehmeda Alajbegovića za ministra vanjskih poslova početkom maja 1944., nekoliko dana poslije sarajevskog hrvatsko-muslimanskog sastanka, nije donijelo niti je moglo donijeti značajnije promjene u smislu jačanja političkog uticaja NDH među Muslimanima, odnosno povjerenja Muslimana u NDH. Moglo je samo da izazove pad političkog ugleda i kredibiliteta dr Alajbegovića kod Muslimana. Sam dr Alajbegović je zapisao da su njegove ingerencije u tako važnom vladinom resoru bile neznatne i formalne, jer je vođenje spoljnih poslova, tačnije političkih odnosa NDH sa Rajhom, Pavelić držao u svojim rukama.[135]

Iako je susret hrvatsko-muslimanske delegacije na veoma visokom nivou, sudeći po sadržini i težini muslimanske kritike politike NDH prema Muslimanima, predstavljao značajan događaj u unutrašnjem političkom životu zemlje, on nije bio praćen stvarnim promjenama i poboljšanjem stanja u smislu muslimanskih političkih zahtjeva. Politički odnosi u Bosni i Hercegovini razvijali su se poslije sarajevskog sastanka po inerciji kretanja, čiji su nosioci bili vojno-politički faktori različite sposobnosti da utiču na pravac promjena u odnosima snaga na ratnoj sceni. U ratu se formiraju politički odnosi zavisno od snage onih koji su na frontovima nadmoćni. To sada nisu bile oružane formacije NDH, a ni dezerterske grupe koje su od njih otpadale i obrazovale Zeleni kadar. Pored njemačkih formacija, to su u Bosni i Hercegovini bili partizani i 13. SS divizija.

Ako se izuzmu poklonstvene posjete Paveliću koje su mu činili muslimanski političari, pojedinačno i u delegacijama, spremni da podrže ustaški režim, sastanak sarajevskih muslimanskih političara sa predsjednikom vlade NDH bio je jedini zvanični susret predstavnika vlade NDH i sarajevskih Muslimana od najvišeg političkog autoriteta tokom postojanja NDH.

Poslije hrvatsko-muslimanskih razgovora u Sarajevu, muslimanska politika dolazila je do izražaja u otporu prema držanju i stavovima NDH prema Bosni i Hercegovini i Muslimanima, u vojnom, a naročito političkom djelovanju i ponašanju pripadnika 13. SS divizije; u širenju Zelenog kadra i prelazima u partizanske jedinice; u jačanju NOP-a muslimanskim sastavom. Kao od početka ustanka, osobito teška i složena vojno-politička situacija bila je i dalje u istočnoj Bosni. Vlast i kontrolu u ovom prostoru imali su svi osim NDH – partizani, četnici, zeleni kadar i Nijemci. Svi su oni međusobno ratovali i međusobno sarađivali, čak i zeleni kadar sa četnicima. Samo je između partizana i Nijemaca postojao jedan odnos – neprijateljstvo. Hrvatsko-muslimanski odnosi tekli su u znaku sukobljavanja, netrpeljivosti i uzajamnih optužbi. Po mišljenju generala Zaubercvajga, Hrvati su Muslimane u SS jedinicama, a ne partizane, smatrali »državnim neprijateljem broj 1«. Ustaške vlasti nailazile su na otpor Muslimana na svim područjima, pogotovo u pogledu mobilizacije u ustaške i domobranske formacije. Što

135 AVII – Fond NDH – Reg. br. 5/5-1-15; K I. O. G. – Izjava dr Mehmeda Alajbegovića od 16. XI 1946. – str. 15.

je protivustaško držanje Muslimana bilo dosljednije i otvorenije, ustaški pritisci i teror prema Muslimanima bili su bezobzirniji i obratno. Hapšenje, interniranja i pogubljenja Muslimana, o kojima je muslimanska delegacija dala vjerodostojnu argumentaciju predsjedniku vlade dr Mandiću, predstavljali su metod da se muslimanske mase zadrže pod kontrolom ustaškog režima. Prva ustaška brigada iz Jasenovca objesila je 17 uglednih građana 20. septembra 1944. u Bosanskoj Dubici pred džamijom.[136] Muslimanima je preostalo više mogućnosti da se suprotstave ustaškim nasiljima.

Najrealnije šanse imalo je dezerterstvo iz domobranstva, kao i neodazivanje vojnoj obavezi poslije mobilizacije. Posljedice su se ispoljavale u narastanju zelenog kadra, u koji su se slijevale mase domobrana i vojnih obveznika iz redova Muslimana. Ova pojava bila je najrašireniji u oblasti Tuzle, Srebrenice, Zvornika, Kladnja, Vlasenice, gdje se zeleni kadar okupljao oko zvorničkog profesora Nedžada Topčića. Pretjerivalo se u procjeni da se u sastavu zelenog kadra na prostoru istočne Bosne nalazilo između 8.000 i 10.000 ljudi. Njihov komandant Topčić, prema izvještaju komandanta 13. SS divizije generala Zaubercvajga, održavao je veze sa istaknutim rukovodiocima u Glavnoj SS službi Rajha u Berlinu.[137] Sastavljen od dezertera, zelenokadrovski pokret bio je više izraz rasula oružanih formacija NDH nego što je predstavljao disciplinovanu vojnu organizaciju. To je razlog što se i sam zelenokadrovski pokret svakodnevno topio prelazima njegovih pripadnika u partizanske jedinice kao i jedinice 13. SS divizije, sa kojima su dijelili i slijedili ideju o autonomnom položaju Bosne i Hercegovine pod protektoratom Rajha. Zelenokadrovce je sa 13. SS divizijom vezalo zajedničko protivsrpsko opredjeljenje. U brojnim protivsrpskim ekspedicijama, zajedno sa dijelovima 13. SS divizije, učestvovali su i zelenokadrovci. U nekim mjestima u kojima su bili smješteni pukovski štabovi ove divizije, kao što su Brčko i Bijeljina, zelenokadrovci su imali veliku vlast.[138] U saradnji zelenokadrovaca sa 13. SS divizijom, njihovim odvajanjem od formacija NDH i u njihovom protivsrpskom djelovanju nalaze se određeni elementi autonomističkih tendencija i opredjeljenja zelenokadrovskog pokreta. Štaviše, u vrhovima ustaškog režima vladalo je uvjerenje da je glavnu snagu autonomističkog pokreta predstavljao zeleni kadar, a komandant Nedžad Topčić smatran je njegovim autoritativnim vođom. Topčić je na autonomističkom planu sarađivao sa Šefkijom Behmenom i Mehmedom Handžićem u Sarajevu, na poziv jerusalimskog velikog muftije El Huseinia putovao je u Berlin, gdje je imao sastanke sa generalom SS Bergerom. Ustaške vlasti pratile su ovu Topčićevu aktivnost sa velikim podozrenjem, utoliko više što su bile obaviještene da neki Topčićevi oficiri održavaju veze sa partizanima, pa su se plašile približavanja »bosanskih planinaca« NOP-u.[139] Nije im bilo skriveno da su komandanti zelenokadrovskih grupa tražili kontakte sa partizanima na području

136 Zbornik NOR-a – IV-30 – Njemačka i ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 139 – str. 817.

137 Kao pod 132).

138 AVII – Br. reg. 43/1-56 – K312 – Elaborat: 13. SS bosanska divizija zvana »Handžar«.

139 AVII – Br. reg. 30/4-1-5; K 153 c – Predmet: »Nedžad Topčić – Bosanski planinci«.

Gračanice, Gradačca, Srebrenika i u dolini Spreče.[140] Promjene na bosanskim ratištima nastale pod uticajem krupnih partizanskih akcija – zauzeća Banje Luke, Tuzle i Zvornika – kao i ulaska Crvene armije na jugoslavensku državnu teritoriju, ubrzavale su pristupanje zelenog kadra partizanskim jedinicama. Jedan dio ostajao je na okupu u zelenokadrovskim četama.[141] Za razliku od stanja u istočnoj Bosni, na prostoru Cazinske krajine prisutan je obratan proces. Tu je ustaška propaganda pozivala na stvaranje zelenog kadra, malih grupa od ustaških elemenata, koje su vršile nasilja nad stanovništvom u pozadini, ubijali pripadnike NOP-a, naročito članove narodnooslobodilačkih odbora (NOO).[142]

Sastavljen od svojevrsnih ratnih brodolomnika, lišen stabilnog političkog programa (autonomija Bosne i Hercegovine nije bila njegova unutrašnja ideja vodilja, već naknadno pozajmljena ideologija) zeleni kadar nije raspolagao sa moralnim preduvjetima da se učvrsti i održi, pa je neminovno bio zahvaćen procesom rastvaranja koji je okončan rasulom i raspadom iz koga je i nastao. Prelazom u partizanske jedinice, zeleni kadar je prestao da postoji, pošto se po zakonima asimilacije prilagodio njihovom vojnom ustrojstvu i programu. Kao poseban fenomen, zeleni kadar je bio proizvod rata, bez šanse na postojanu egzistenciju, pa je trajao kao olupina koju je rat konačno smrvio. Kratkotrajni su bili trenuci u kojima se ponašao kao subjekt, ali ni tada nije imao perspektive, jer je po načinu svoga postanka i postojanja nije mogao ni imati.

140 Zbornik NOR-a – IV – 30 – 27. jul 1944. Dok. br 53 – Izvještaj štaba 3. korpusa od 14. jula 1944. – str. 251–257.

141 Zbornik NOR-a – IV – 30 – Dokument br 20. – str. 95.

142 AIHRPH – KP – 34/22292 – OKKPH Cazin – 30. IV – 1944. – Centralnom komitetu KPH.

NADE MUSLIMANA U 13. SS DIVIZIJU – AKTIVNIJE PRISTUPANJE MUSLIMANA NOP-u

Pronjemački orijentirani Muslimani najviše su očekivali od 13. SS divizije iz dva razloga: prvo, jer je iz njihovog sastava stvorena njemačkom inicijativom i posebnom Hitlerovom odlukom; drugo, jer su u Glavnoj službi SS u Berlinu bila otvorena vrata ideji autonomije Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom. Međutim, njen nastanak kao i držanje u ratu izazivali su otpore u vrhu NDH, koji nije bio spreman da prihvati njen muslimanski sastav niti da se pomiri sa njenim proautonomističkim manifestacijama. Ni među samim njemačkim zvaničnicima, poput poslanika Rajha Zigfrida Kašea, ideja muslimanske SS divizije, kao i njeno djelovanje nisu bili praćeni sa simpatijama i podrškom. Međutim, u pitanju nacionalnog sastava i uloge 13. SS divizije presudnu riječ imao je Rajhsfirer SS Hajnrih Himler, koga je podržavao Hitler, koji je u pogledu vojničkih kvaliteta davao prednost Muslimanima u poređenju sa Hrvatima. Kaše je u razmatranju i ocjenjivanju pojava vezanih za 13. SS diviziju polazio od cjeline odnosa između Trećeg Rajha i NDH, pri čemu je mahom bio sklon zvaničnim stavovima vlade NDH, koji su divergirali od stavova Ministarstva inostranih poslova u Berlinu. Ministar fon Ribentrop mu je zbog toga prigovorio da ne smije primati kao gotovo ono što mu se od strane hrvatske vlade saopštava, jer je dužan da brižljivim provjeravanjem stvara pouzdane ocjene i sud.[143]

Od samog početka priprema za osnivanje 13. SS divizije postoje nesporazumi i sukobljavanja između Himlera i vlade NDH o njenom nacionalnom sastavu, kao i o njenom teritorijalnom rasporedu. Dok je centar SS službe u Berlinu insistirao na njenom muslimanskom sastavu, vladini krugovi u Zagrebu tražili su da pored Muslimana divizijski sastav čine i hrvatski vojnici. Hrvatske stavove podržavao je poslanik Kaše, smatrajući da pitanje ove divizije ne može imati prednost pred njemačko-hrvatskim savezom. Ni Muslimani i Nijemci nisu imali identične stavove u pogledu zadataka i uloge 13. SS divizije. Dok su Nijemci definisali da je primarni zadatak divizije da porazi četnike i partizane i tako uspostavi mir u Bosni, Muslimani su u diviziji gledali oružanu formaciju sposobnu i spremnu da uspostavi autonomni položaj Bosne i Hercegovine pod zaštitom njemačkog Rajha. U tom pogledu paragraf 1 »Smjernica za obezbjeđenje Zemaljskog mira u Bosni« ima karakter generalnog stava i naredbe. Tu se kaže: »Firer zahtijeva od SS dobrovoljaca bosanskohercegovačke brdske divizije da budu čuvari domovine pripadnika divizije. Rajhsfirer SS je zbog toga naredio diviziji da izgradi i osigura mir u Bosni«.[144] Tako je prvim paragrafom »Smjernica« diviziji postavljen zadatak da se

143 PA/AA – Akten – Nachlass Kasche – Band 10/2 – Berlin, 13. IV '44. An den deutschen Gesandten Herrn Kasche – Agram – Ribbentrop – H 302049–H302052.

144 AVII – NAV – N-T-175. – 120/2645996–6023 – Smjernice za obezbjeđenje Zemaljskog mira u Bosni – 9. marta 1944.

bori za Bosnu, pa su Muslimani mogli da u njemu imaju uporište za ostvarenje autonomije Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom, što je bio njihov ratni politički program. Ali njegovo ostvarenje nije zavisilo od divizije, iako je njen sastav bio autonomistički nastrojen. Divizija nije imala protivnike samo među četnicima i partizanima, već joj ni opšte vojno-političko stanje u Bosni nije bilo sklono. Ustaški organi u Bosni nisu mogli sa odobravanjem gledati kako na prostoru Brčko–Tuzla–Bijeljina divizija suspenduje ustaške državne institucije i na ovom području uspostavlja svoju vlast i kontrolu.[145] Čak je i komandant zelenog kadra Topčić prijetio akcijama za razbijanje 13. SS divizije i povlačenjem njenog ljudstva u zelenokadrovske jedinice.[146] Muslimani nisu bili zadovoljni opštom aktivnošću divizije, jer su vjerovali u brzo ostvarenje autonomnog položaja Bosne i Hercegovine i u povratak agrarnih odnosa kakvi su u Bosni i Hercegovini postojali do 1918. Među njima je cirkuliralo mišljenje da se topi njemačko-muslimansko prijateljstvo.[147] Primjeri da su SS oficiri u 13. SS diviziji otvoreno ispoljavali autonomističke stavove i propagirali otcjepljenje Bosne i Hercegovine od NDH produbljivali su krizu u hrvatsko-muslimanskim odnosima i podsticali hrvatsko-njemačke nesporazume i sukobljavanja.[148] Usljed nasilja i terora pripadnika divizije nad srpskim stanovništvom, divizija je postepeno gubila podršku Muslimana, koji su svoje nezadovoljstvo ispoljavali pristupanjem partizanima. Bilo je pojava da su se pred nastupom četa 13. SS divizije zajedno sa partizanima povlačili i Muslimani.[149] Na sastanku kod Hitlera početkom marta 1944. predsjednik vlade NDH dr Nikola Mandić optuživao je 13. SS diviziju zbog antihrvatskog ponašanja.[150] Moral u diviziji rapidno je opadao, što se ogledalo u čestim pojavama dezerterstva, koje je pratilo nasilnu mobilizaciju Muslimana u diviziju. Izvještaj štaba III korpusa NOVJ s početka oktobra navodi da se njegovim formacijama sa svom ratnom opremom predalo oko 700 pripadnika 13. SS divizije.[151] Jedan broj od ovih svrstao se u sastav muslimanske brigade. Krajem oktobra Kaše je u izvještaju Ministarstvu inostranih poslova tvrdio da divizija nije više operativno sposobna, jer je usljed dezertiranja veoma oslabila i brojno i u borbenom pogledu. Shodno naredbi Vrhovne komande za Jugoistok ona će biti podijeljena u sastav drugih divizija, čime će stvarno prestati da postoji. Kaše konstatuje da je dosljedno ukazivao na probleme u vezi sa 13. SS divizijom, pa zaključuje da mu je razvoj dao za pravo, što je bilo na štetu Rajha i NDH ali, po njegovom mišljenju, i na štetu Muslimana.

145 PA/AA – Inland II G-404 – Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien vom 1944 – Band 4, Band 5 – Berlin, den 4. Juli 1944. – Hencke.

146 Kao pod 132).

147 AJ – T-120 – Rolna 1146 – Politička situacija u Hrvatskoj – septembar 1944.

148 AVII – Reg. br. 16/3-1; K 153 – Izvještaj pouzdanika iz Brčkog – 3. VIII '44.

149 AMRS – Fond UNS-a – B II–IV – BH – Odjek dolaska BH SS postrojbi – Izvještaj pouzdanika iz Zagreba, 29. IV '44.

150 AJ – T-501, Rolna 265; 1087–1089. – Zagreb, den 2. März 1944. Geheime Reichssache – Vermerk – Besprechungen des Ministerpräsidenten Mandić und Aussenminister Perić beim Führer und RAM – am. 1. 3. 1944. – Ges. Kasche, Oberst v. Selchow.

151 Zbornik NOR-a – IV – 30 – Njemačka i ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 20 – str. 94.

Ubrzani raspad divizije bio je praćen porastom neraspoloženja i nepovjerenja Muslimana prema Rajhu. Kaše smatra da su za ovakve posljedice odgovorni rukovodioci SS, o čijem je ponašanju obavještavao i rajhsfirera SS Himlera i ministra inostranih poslova fon Ribentropa.[152] Sprječavanju ovakvog procesa nije doprinio ni sastanak kod državnog sekretara za inostrane poslove barona fon Stengrafta, kome su prisustvovali, uz predstavnike Ministarstva inostranih poslova – državnog podsekretara Henkea i poslanika Kašea, SS obergrupenfirer (generali) Kaltenbruner, Berger i Lorenc. Održan početkom avgusta, sastanak je usvojio zaključke da se obustavi propaganda za bosansku autonomiju i da se radi koordinacije u štabu divizije imenuje opunomoćenik vlade NDH. Na kraju sastanka državni sekretar je konstatovao saglasnost svih učesnika da je nužna saradnja svih službenih njemačkih faktora u NDH u duhu smjernica koje je postavio Hitler.[153] Kaše je imao razloga da bude zadovoljan, iako prekasno, jer se proces negativnog smjera u diviziji nije više dao zaustaviti nikakvim političkim zaključcima, pogotovo onim koji nisu odgovarali karakteru divizije. Oficijelna muslimanska politika Rajha nije bila autonomija Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom, već taktiziranje između NDH i Muslimana, pri čemu su Nijemci nekad više stajali uz Muslimane, a nekad uz NDH. Ustvari, unutar njemačkog predstavništva nije bilo jedinstva. Krug oko generala fon Horstenaua i predstavnika SS u Zagrebu kritički se odnosio prema ustaškom režimu, a njemački poslanik u Zagrebu Zigfrid Kaše principijelno je i uporno odbijao muslimansku autonomističku orijentaciju koju je kvalifikovao kao antihrvatski muslimanski separatizam. Kaše je čak ulazio u polemiku sa Hitlerom kada je na sastanku u Glavnom vojnom stanu ispoljavao simpatije prema Muslimanima. Ipak, politika Rajha presudno je uticala što se među Muslimanima stvaralo i taložilo nezadovoljstvo prema Nijemcima.

Razočaranost Muslimana u njemačku politiku u Bosni i Hercegovini i u vezi sa položajem Bosne i Hercegovine bila je praćena njihovim pristupanjem partizanima. Ovaj proces najprije se izrazio uključivanjem malog broja Muslimana u NOP, da bi se ostvarivao u ritmu koji su dopuštali opšti vojno-politički odnosi na području Bosne i Hercegovine. Prvi izraz bio je Muslimanski batljon Muje Hodžića na Romaniji, da bi zatim pojedine partizanske brigade obuhvatale u svome sastavu brojnije grupe Muslimana. Već u 1942. rijetke su bile bosanskohercegovačke krupnije partizanske formacije bez muslimanskih boraca. Padom Prijedora i Bihaća sa Cazinskom krajinom u ruke partizana, proširuje se učešće Muslimana u krajiškim brigadama.[154] Osvajanjem Tuzle u jesen 1943.[155] Muslimani postaju

152 AJ – T-120 – Rolna 1757; E 025374/025375 – Der deutsche Gesandte in Kroatien, 27. X – 1944. – An Auswärtiges Amt – 13. SS bosansko-hercegovačka divizija »Handžar«.

153 PA/AA – Inland II G – Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien vom 1944. – Vermerk über eine unter des Vorsitz des Herrn Staatssekratärs Baron von Stengraft im Auswärtigen Amt stattgefundenen Besprechung zur Klärung der Fragen der politischen Zusammenarbeit zwischen den verschiedenen in Kroatien eingessetzten deutschen Stellen – Berlin, den 4. August 1944. – E 505377/1–E 505377/7.

154 Partizani su zauzeli Prijedor 16. maja, a Bihać 4. novembra 1942; cijelu Cazinsku krajinu 6. novembra 1942.

155 Tuzlu i veliki dio tuzlanskog bazena partizani su zauzeli početkom oktobra 1943.

relevantan faktor u NOP-u uopšte, a posebno u njegovim oružanim jedinicama. U rukovodstvima NOP-a, njegovim jugoslavenskim i bosanskohercegovačkim institucijama Muslimani su imali značajno mjesto i položaj. Jedan od potpredsjednika Izvršnog odbora AVNOJ-a bio je Nurija Pozderac, senator i uticajni predstavnik JMO. U NOP-u Bosne i Hercegovine, među njegovim najpoznatijim rukovodiocima bili su Avdo Humo, jedan od potpredsjednika ZAVNOBiH-a; Hasan Brkić, sekretar ZAVNOBiH-a; vijećnici AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a Osman Karabegović, pukovnik Sulejman Filipović, dr Hamdija Ćemerlić, Muhamed Sudžuka, profesor Husein Brkić i drugi. Zahvaljujući njihovom ugledu i djelovanju, Muslimani su prihvatili program NOP-a i u njegovim tijelima i oružanim jedinicama borili se za njegovo ostvarenje. Mnogo Muslimana nalazilo se na komandnim položajima u partizanskim formacijama, kao i u organima vlasti i političkih organizacija.

Odlučujući doprinos razvoju NOP-a u Bosni i Hercegovini, u kome su Muslimani sticali značajnije mjesto i ulogu, vezan je prije svega za uspjehe partizanske vojske. Tokom 1944. mnogi gradovi u Bosni i Hercegovini našli su se u rukama partizana. Bili su stvoreni povoljni vojno-politički uslovi da se u Sanskom Mostu održi II zasjedanje ZAVNOBiH-a (30. VI – 2. VII 1944.) i da se ZAVNOBiH konstituiše u najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine. Najvažniji dokument ovoga zasjedanja bila je Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine, koja je sadržavala osnovne principe demokratije i građanskih sloboda koji su bili ugrađeni u ustave najnaprednijih zemalja Evrope i svijeta. U Bosni i Hercegovini rasla je plima NOP-a, koja je vukla na dno razbijene ustaške i četničke snage. Povoljno se mijenjala nacionalna struktura NOP-a, u kojoj se adekvatnije izražavalo učešće Muslimana. U krajevima gdje su bile poduzete, propale su ustaške i četničke mobilizacije.[156] Poslije II zasjedanja ZAVNOBiH-a održana je Zemaljska konferencija NOF-a (Narodnooslobodilačkog fronta) Bosne i Hercegovine, koji je preuzeo ulogu opštepolitičkog predstavništva Bosne i Hercegovine, koju je do tada imao ZAVNOBiH. Zanimljivo je da je na konferenciji pokrenuto pitanje obrazovanja jednog muslimanskog političkog odbora u okviru NOF-a koji bi uticao na veći priliv Muslimana u redove NOP-a. Ovaj prijedlog ostao je na ideji, jer se smatralo da bi njegovo ostvarenje moglo da otvori nesporazume u vezi sa opštenacionalnim karakterom NOF-a,[157] čije je rukovodstvo insistiralo na najčvršćem jedinstvu. Naime, kao organizator NOP-a, odnosno NOF-a, Komunistička partija (KP) nije bila spremna da svoju vodeću poziciju i uticaj dijeli sa pripadnicima građanskih stranaka koji su se priključili NOP-u u njegovom usponu. Zbog toga su se oni u tijelima NOF-a osjećali neravnopravnim, a disciplina ih je obavezivala da u javnosti podržavaju usvojene stavove i odluke. Ako su se ovi pripadnici građanske demokratije nalazili u političkim ili državnim forumima, oni su prvenstveno bili njihov »demokratski« ukras, a nikako ličnosti od većeg uticaja u njihovom radu. Značajan broj vijećnika ZAVNOBiH-a i članova

156 Zbornik NOR-a – IV – 29 – Dokument br. 21 – str. 81. Ibidem – Dokument br. 112 – str. 447.

157 Drago Borovčanin: »Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a« – Sarajevo, 1979. – str. 299.

rukovodećih tijela NOF-a iz redova Muslimana bio je izraz priznanja naraslog učešća Muslimana u NOP-u, a nikako nije otvarao mogućnost jedne muslimanske politike u NOF-u. NOF je imao da ostane i djeluje kao jedinstvena opštenacionalna politička organizacija, a nikako kao savez nacionalnih političkih organizacija. Takav NOF osiguravao je neospornu rukovodeću ulogu KP, a demokratskim građanskim elementima pripadala je uloga njenih saveznika.[158] Prvobitno uslovljena stanjem nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, nacionalna ravnopravnost u razvitku NOP-a ostala je kao princip njegovo trajno obilježje sve do kraja rata 1945. U tom pogledu, jedna od karakteristika završne etape rata u Bosni i Hercegovini izražavala se u činjenici šireg pristupanja Muslimana NOP-u. Deklarativno proklamovana na oba zasjedanja ZAVNOBiH-a kao vrhovni princip u Bosni i Hercegovini, linija nacionalne ravnopravnosti teško se probijala u nacionalnoj strukturi NOP-a. Nasuprot verbalnoj inauguraciji principa nacionalne ravnopravnosti, u praksi je suvereno djelovao zakon inercije. Objektivni položaj Muslimana nije zaokupljao misao rukovodećeg faktora NOP-a, KP, koja je i dalje istrajavala na ocjeni o zaostajanju Muslimanaa. Ne ulazeći u analizu objektivne stvarnosti, rukovodstvo NOP-a je nacionalnu ravnopravnost mjerilo statistički – nacionalnom ravnomjernošću u razvoju NOP-a. Nacionalna većina u NOP-u, koja je politički bila objektivno determinirana, bila je podloga ispoljavanju nacionalizma u NOP-u, koji je u njemu tražio svoj legitimitet. Komunisti i Srbi bili su prvoborci i glavna snaga NOP-a, a Muslimani i Hrvati njihovi saveznici.

Pošto je, poslije II zasjedanja ZAVNOBiH-a bio osnovan NOF Bosne i Hercegovine, najveći dio njegove aktivnosti proticao je u znaku popularisanja i afirmacije odluka ZAVNOBiH-a donesenih u Sanskom Mostu. Težište je bilo da se postigne ravnomjernije učešće naroda Bosne i Hercegovine u NOB-u. Naime, i pored uspjeha koje je NOP imao među Muslimanima, u izvještaju za II zasjedanje ZAVNOBiH-a rečeno je da »još u Bosni i Hercegovini veliki dio Hrvata i dobar dio Muslimana nisu aktivirani u NOP-u«.[159] Rezultati djelovanja NOF-a mjerili su se poboljšanjem nacionalne strukture NOP-a, tj. porastom učešća Muslimana i Hrvata u narodnooslobodilačkoj borbi.

158 Ovaj odnos nastavljen je i održavan u djelovanju NOF-a u Bosni i Hercegovini i poslije oslobođenja zemlje. Izrazito sporo mijenjao se rezervisan stav rukovodstva NOF-a prema Muslimanima i Hrvatima. U sastavu KP preovladavao je srpski elemenat.

159 Dušan Lukač: »Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini« – Zbornik: »Istorijske pretpostavke republike Bosne i Hercegovine« – Sarajevo 1968 – str. 489.

VELIKI PREOKRET – MUSLIMANI I RASPAD NDH – FINALE

U četvrtoj godini rata sve se rušilo što su preduzimali okupatori i vlasti NDH. Uzajamnim iznevjeravanjem obilježavani su odnosi između njemačkog okupatora, ustaša i četnika. U porastu su bili pojave raspada u ustaško-domobranskim formacijama kao i u 13. SS diviziji. Nijemci su planirali da se osnuje nova SS divizija i da joj se stave na raspolaganje Muslimani koji pripadaju rezervnim kontingentima.[160] Nijemci su još vjerovali u ratne potencijale Bosne i Hercegovine. Međutim, oružana konfrontacija sa Nijemcima, koja je ranije bila nezamisliva, sada se potvrdila kao realnost. Jedna bojna VI lovačke pukovnije, poslije zauzeća Derventa u septembru 1944. od strane partizana, razoružala je jednu njemačku jedinicu i zajedno sa partizanima pošla u borbu protiv njemačkih snaga lociranih na ovom području.[161] Bila je to potvrda velikog preokreta u držanju naroda na ovom prostoru u pravcu NOP-a. I u muslimanskim društvima kao što su »El Hidaje«, »Merhamet«, »Hurijet«, »Đerđelez«, »Bratstvo« jačalo je uvjerenje da se približava slom okupatora i NDH. Dosljedna stavovima i opredjeljenjima muslimanskih rezolucija iz 1941. i 1942., ova društva obratila su se rezolucijom »komšijama« koje su pozvali na »zajedničku saradnju« kako bi se »spriječile nepotrebne žrtve« koje bi mogao da donese završetak rata.[162] Politička aktivnost Muslimana kretala se iz dva pravca: iz tradicionalnih centara legitimne muslimanske politike i iz centra NOP-a. Oba su djelovala u istom smjeru – oslobođenja zemlje od okupatorske, ustaške i četničke vlasti.

Legitimnu muslimansku politiku određivala je ideja autonomije Bosne i Hercegovine, koja je u ustašama i četnicima imala beskompromisne, smrtne protivnike. U ratu 1941–1945. održavala se podrškom određenih njemačkih faktora, a ne državne politike Rajha. Dok su Nijemci držali čvrste pozicije na frontovima Jugoistoka – NDH i Bosne i Hercegovine – ideja autonomije Bosne i Hercegovine kao pravac muslimanske politike manifestovala se izrazitije i potvrđivala aktivnošću izvjesnih muslimanskih vojnih grupacija koje su sa njom tražile šansu šire afirmacije. U završnoj etapi rata, koju prvenstveno obilježavaju ratni porazi njemačkog Vermatha, muslimanski autonomistički pravac sve je slabije prisutan na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni, jer ga, kao i druge antagonističke konfrontirane pravce, potiskuje NOP. Oslonjen i povezan sa njemačkim protektorom, autonomistički pokret gubio je perspektivu, što je, u prvom redu, posljedica činjenice da su njemačke okupacione formacije na ovom prostoru brojale svoje

160 AVII – NAV – N – T-311, r. 193/315–380.

161 AMRS – Fond UNS-a – Prilike u kotaru Derventa u prvoj polovici rujna 1944. – br. 1250 – Dne 25. rujna 1944.

162 AMRS – Fond UNS-a – B II – D – BH – Rezolucija muslimanskih društava u Sarajevu – 30. rujna 1944.

zadnje dane. Čak je slom 13. bosanske SS divizije, glavnog vojnog uporišta autonomističke politike, uslijedio znatno ranije nego što su njemačke oružane snage krenule prema sjeveru. Njemački poslanik Kaše je raspadom divizije dokazivao, ponavljajući to mjesecima, kako je bio u pravu što je podržavao negativne stavove vlade NDH u pogledu jednonacionalnog sastava divizije. U kontaktima sa komandom Jugoistoka on je još vjerovao u mogućnost poboljšanja položaja njemačkih i hrvatskih oružanih snaga u hrvatskom i bosanskohercegovačkom prostoru.[163] Zeleni kadar, drugo značajno vojno uporište pokreta za autonomiju, nalazio se takođe u raspadu. Njegov komandant Nedžad Topčić sklonio se u Njemačku prije nego što su se Nijemci povukli sa ovog prostora, a zelenokadrovci, kao i pripadnici 13. SS divizije, mahom su prebjegavali u partizanske jedinice i ratovali u muslimanskim partizanskim formacijama. NDH je svoju sudbinu vezala uz Hitlerov Rajh, pa je i ona proživljavala posljednje dane. Ustaške vlasti su ipak preduzele mobilizaciju da bi spasile što se još može spasiti. Siti rata, Muslimani su izbjegavali mobilizaciju, a ustaše su na sabotažu odgovarale bezobzirnim terorom. Hapšenja, interniranja i pogubljenja Muslimana predstavljali su metod da se zadrže pod kontrolom NDH. Ustaše su 22. septembra 1944. objesile 17 uglednih Muslimana pred džamijom u Bosanskoj Dubici.[164] Opirući se mobilizaciji i teroru, Muslimani su svoj odnos prema NDH ispoljavali pristupanjem partizanima. Bila je to posljedica njihove ocjene da su Nijemci, a sa njima zajedno i NDH, izgubili rat, pa su se opredjeljivali na stranu partizana u kojima su vidjeli ne samo pobjednika, već i garanta povoljnog položaja. Svijest da su im partizani više puta pružali zaštitu, kako od četnika tako i od ustaša, djelovala je u smislu orijentacije Muslimana prema partizanima i NOP-u.

Raspad NDH pripremao se tokom rata, a naročito NOB-om, čiji je sastavni dio bila borba za novi položaj Bosne i Hercegovine. Još u aprilu 1941. autonomisti su tražili izdvajanje Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom. Nasuprot ustaškoj i četničkoj ideji ukidanja historijske i političke posebnosti Bosni i Hercegovine utapanjem u velikohrvatsku i velikosrpsku državnu ideju, NOP Bosne i Hercegovine od početka se zalagao za ravnopravni položaj Bosne i Hercegovine u višenacionalnoj jugoslavenskoj državnoj zajednici. Osnivanje i djelovanje ZAVNOBiH-a značilo je trasiranje puta da se Bosni i Hercegovini osigura stabilnost, koju su joj oduzimali ratovi tokom dugotrajne prošlosti i režimi u poslijeratnim razdobljima. Ova koncepcija bila je bliska Muslimanima, pa su je podržavali svojim pozitivnim odnosom prema NOP-u, a od dosljednosti u održavanju ravnopravnog položaja Bosne i Hercegovine i nacionalne ravnopravnosti u njoj zavisiće i položaj Muslimana u Bosni i Hercegovini i njihov odnos prema državnopolitičkom poretku.

---

163 PA/AA – 22 – Handakten Ritter – Akten betreffend Kroatien vom 1944 – Band 6 – Telegramm Nº 2106 – vom 4. XI 1944. – Geheime Reichssache – Für Herrn Reichsaussenminister – 358134-358135 – Kasche.

164 Zbornik NOR-a – IV-30 – Njemačka i ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 139 – str. 187.

Pred sam kraj rata, početkom marta 1945., ministar u vladi NDH Pavle Canki stupio je, po zaključku vlade, u kontakt sa predstavnicima priznatih vjera s prijedlogom da dignu svoj glas i osude »divljanje boljševičkih bandi na hrvatskom državnom području«. Najprije je bila objavljena biskupska poslanica, a u dogovoru sa zastupnikom reisu-l-uleme Muhamedom Riđanovićem bilo je zaključeno da se izjava vrhovnog poglavara IVZ objavi u Sarajevu, sjedištu reisu-l-ul-eme. Tek što se Riđanović vratio u Sarajevo, partizani su zauzeli grad, usljed čega nije ni došlo do pripremane izjave vrhovnog islamskog starješine.[165]

Ubrzo poslije zauzeća Sarajeva, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a sazvalo je treće zasjedanje, koje je počelo sa radom 26. aprila 1945. Ovim zasjedanjem ZAVNOBiH-a praktično je zaključeno razdoblje NOR-a u Bosni i Hercegovini. Početak poslijeratnog perioda obilježen je donošenjem Zakona o pretvaranju ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine i Zakona o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine. Najvažniji čin u radu Narodne skupštine bio je izbor članova vlade, a jedan od najvažnijih dokumenata bio je Deklaracija vlade Bosne i Hercegovine. Ovom Deklaracijom vlada je prihvatila i potvrdila principe Deklaracije o pravima građana Bosne i Hercegovine usvojene na zasjedanju ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu, koja se smatra aktom od ustavnog značaja. Svojim nacionalnim sastavom vlada je potvrdila proklamovano opredjeljenje za nacionalnu ravnopravnost, što joj je pribavilo u narodu dobar ugled. Ipak, bila je to vlada ratnog pobjednika, koji je i u miru morao da nastavi borbu protiv jakih grupa odmetnika iz ustaških i četničkih formacija. U historiografiji se navodi podatak da se u Bosni i Hercegovini u junu 1945. u odmetništvu nalazilo oko 11.500 četnika i ustaša.[166] Činjenica da je »masovnost kvislinških formacija u Jugoslaviji bila bez presedana u porobljenoj Evropi«[167] sama govori o složenosti i težini nasljeđa sa kojim je u novo razdoblje ulazila Bosna i Hercegovina. Još pred povlačenje prema Austriji, vlada NDH je raspolagala sa značajnim oružanim snagama ustaša i domobrana, koje su se kretale u istom pravcu. Ona nije htjela da prihvati prijedlog potpredsjednika dr Džafera Kulenovića da »hrvatska vojska ne napusti domovinu, nego da se sva koncentriše u Bosni i započne gerilskim ratom protiv komunističke vlasti u zemlji«.[168] Posljednji predsjednik JMO, koji se kampanjom za autonomiju Bosne i Hercegovine suprotstavljao Cvetković–Mačekovoj podjeli Bosne i Hercegovine, potvrdio se kao defetist ideje autonomije, kao renegat autonomne Bosne i Hercegovine.

165 Bogdan Krizman: »Ustaše i Treći Rajh« – 2 – str. 264–267. Partizani su zauzeli Sarajevo 6. aprila 1945.

166 Branko Petranović: »Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji« (1941–1945) – I – Beograd, 1983. – str. 210. Prema podacima ovog autora na teritoriji Bosne i Hercegovine neposredno poslije završetka rata bilo je više od polovine ustaških i četničkih odmetnika. Na prostoru Jugoslavije bilo ih je preko 20.000.

167 Isto – str. 294.

168 Bogdan Krizman: »Ustaše i Treći Rajh« – II – str. 303.

IDEJA AUTONOMIJE BOSNE I HERCEGOVINE U PERIODU OKUPACIJE I VLASTI NDH

Politiku Muslimana najduže je obilježavalo opredjeljenje za autonomiju Bosne i Hercegovine.

Inkorporirana u Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH), BiH bila je osuđena na utapanja u hrvatstvo. Da bi se BiH održala, ideja autonomije BiH tražila je zaštitu njemačkog Rajha. Za BiH Muslimani su se borili u raznim vojskama i pod raznim političkim vodstvima. Za nju su najviše dali i doprinijeli učešćem u Narodnooslobodilačkom pokretu i partizanskim formacijama. Nova epoha nosila je Muslimanima nova iskustva.

Već početkom NDH, u Bosni i Hercegovini su se formirale dvije prohrvatske muslimanske političke grupacije: jedna oko dr Džafera Kulenovića, a duga oko profesora Hakije Hadžića. Obje su usvajale gledište da je NDH bila hrvatska nacionalna država, tj. i država »Hrvata – islamske vjeroispovijesti«. Opoziciju im je činila grupa oko Uzeir-age Hadžihasanovića, veoma uticajnog prvaka JMO. Ova grupa istakla je ideju autonomije BiH pod njemačkim protektoratom, jer nije priznala aneksiju BiH u sastavu NDH. Od Nijemaca je tražila zaštitu historijskog identiteta bosanskohercegovačkih Muslimana, koje je ustaška vlast proglašavala i tretirala »Hrvatima islamske vjere«.

Među njemačkim generalima bilo je pojedinaca, kao na primjer opunomoćeni general u NDH Edmund Glez fon Horstenau, koji su smatrali da je bilo pogrešno NDH tretirati i »režirati kao državu jedne nacionalnosti«, što je Muslimanima činilo realnom šansu autonomije BiH pod njemačkim protektoratom. Međutim, dok su Muslimani izražavali simpatije prema njemačkom Rajhu, njegov vojno-politički vrh nije ni pomišljao da digne ruke od NDH i prihvati muslimanske zahtjeve za izdvajanjem BiH iz sklopa NDH. Ipak, među Nijemcima i Muslimanima postojala je saglasnost u ocjeni da je konstituisanje NDH u znaku Pavelićevih »zakonskih odredaba« s planom istrjebljenja i protjerivanja Srba sa prostora Hrvatske i BiH izazvalo srpski ustanak, koji je doveo do ratnog stanja i ugrozio Muslimane. Zato su u ideji autonomije BiH pod njemačkim protektoratom njeni pokretači vidjeli instrument zaštite Muslimana od ustaške politike nacionalizovanja Muslimana, nasilne ustaške asimilacije u smislu teze da predstavljaju etnički »najčišće« Hrvate, kao i od opasnosti velikosrpskog četničkog projekta biološkog istrjebljenja Muslimana metodima i oblicima genocida. Smatra se da je Uzeir-aga Hadžihasanović bio inicijator Rezolucije kojom su ugledni sarajevski Muslimani sredinom oktobra 1941. javno osudili nasilja ustaša nad Srbima, među kojima i Muslimane, počinioce zlodjela, i založili se za slogu i život u prijateljstvu, ljubavi i dobrosusjedstvu sa sugrađanima druge vjere i nacionalne pripadnosti. Krajem 1941. među Musli-

manima se odvijao proces koji je najavljivao pojavu raznih političkih strujanja i pravaca i koji je dopuštao pretpostavku da se Muslimani nalaze »na prekretnici«.

Ustaške vlasti nisu skrivale nepovjerenje prema Muslimanima, a ni Muslimani svoje razočarenje u NDH. Potvrđivalo se da oružane snage NDH nisu bile spremne da zaštite Muslimane od četničkog terora i pokolja. Stvarale su se pretpostavke za obrazovanje grupa i jedinica muslimanske milicije. Svaka politika u BiH težila je da se obezbijedi svojim oružanim formacijama. Muslimanska milicija bila je najslabije obučena i naoružana. Ipak, u nju Muslimani polažu nadu da će im pružiti zaštitu koju im je NDH uskratila. Sada se iz ustaškog državnog vrha izražava nezadovoljstvo i prema političkim funkcionerima u BiH koje je sam taj vrh postavljao, prvenstveno ako su bili Muslimani. U muslimanskim redovima širilo se shvatanje da, nakon ustaškog obračuna sa pravoslavnima, dolaze na red Muslimani. Da bi kompromitovala Muslimane kao protivnike NDH, ustaška propaganda namjerno je preuveličavala brojnost muslimanskih pripadnika u partizanskim jedinicama i optuživala Muslimane zbog podrške komunističkom pokretu. Obuzeta brigom za vlastiti opstanak u borbi koju joj je nametnuo ustanak, NDH je prepuštala Muslimane sudbini koju su im namijenili četnici. U istočnoj Bosni Muslimani su proživljavali pravu tragediju i masovna stradanja u četničkim pokoljima. Četničko vođstvo imalo je plan da preko muslimanskih žrtava stvori etnički homogenu srpsku Bosnu i tako prokrči put Velikoj Srbiji.

Ustaše i četnici, u suštini terorističke organizacije, slijedili su ideologiju i politiku nacionalnog velikodržavlja, kome se u BiH suprotstavljao partizanski pokret, u kojem su i jedni i drugi prepoznavali branu razbijanju i uništavanju historijskog integriteta BiH. Iz tog njihovog obostranog uvjerenja nastali su ustaško-četnički sporazumi u proljeće 1942, koji su odgovarali strateškoj zamisli njemačkog Vermahta o pacifikaciji Bosne i Hercegovine. Istovremeno, ustaško-četnički sporazumi objektivno su otežali položaj Muslimana. Naime, u protivmuslimanskim pogromima četnici su sada imali odriješene ruke, jer su ustaše ostavljale Muslimane bez vojne zaštite. Formiranjem muslimanske milicije Muslimani su nastojali da sami sebi budu zaštita. Karakteristično je da obrazovanje jedinica Muslimanske milicije nije bilo praćeno stvaranjem operativnog komandnog vojno-političkog centra, koji bi imao ulogu njihovog jedinstvenog zapovjedništva, već su djelovale nepovezano u pojedinim regijama BiH. U svakom slučaju, njihova pojava predstavljala je dokaz raspadanja vojnog stroja NDH, kao što su ustaško-četnički sporazumi također bili izraz i potvrda neuspjeha politike ustaške srbofobije.

Prosrpska grupa dr Ismeta Popovca, Mustafe Pašića i Fehima Musakadića, koja je slijedila velikosrpsku nacionalnu ideologiju, uzaludno je pokušavala da približi Muslimane četničkom pokretu Draže Mihailovića da bi ih na taj način spašavala od istrjebljenja. U tom cilju dr Popovac objavio je nekoliko rezolucija u kojima je pozivao Muslimane da stupe u muslimanske četničke jedinice, a Dražu Mihailovića obavještavao kako u dijelovima Hercegovine napreduje pripremanje muslimanske četničke vojne organizacije. Uticajni četnički komandanti sa nepovjerenjem su se odnosili prema inicijativi dr Popovca i njegove grupe i odbijali

da naoružavaju Muslimane. Nastojanja muslimanske pročetničke grupe ostala su bez rezultata, jer Muslimani nisu mogli zaboraviti kalvariju koju su im u istočnoj Bosni i Sandžaku priredili četnici. U stvari, saradnja uskog muslimanskog kruga prosrpskog opredjeljenja sa četničkim pokretom i odobravanje te saradnje od strane vrhovne četničke komande potvrdila je apsurdnost velikosrpskog programa biološkog istrjebljenja Muslimana i srpske etničke homogenizacije BiH.

Krajem 1942. muslimanski autonomisti obraćaju se Hitleru posebnim memorandumom da bi ga uvjerili da njihova inicijativa za autonomiju BiH pod protektoratom njemačkog Rajha ima pouzdane temelje i čvrste razloge. Himlerova riješenost da se u Bosni formira SS divizija bošnjačkog muslimanskog sastava shvaćena je u vodećem krugu autonomista kao podrška ideji autonomne »župe Bosna« sa statusom administrativno-političke jedinice u okviru njemačkog Rajha. Veliki jerusalimski muftija El Huseini za vrijeme posjete Bosni u proljeće 1943. založio se svojim autoritetom koji je uživao u islamskom svijetu za osnivanje muslimanske divizije koja bi odigrala ulogu predstraže protiv revolucije i nosioca njemačko-muslimanskog ratnog savezništva i prijateljstva. Nijemcima je svakako bilo stalno do simpatija i povjerenja Bošnjaka u Hitlerov Treći Rajh, ali nisu bili spremni da se za ljubav bosanskih Muslimana odreknu svog glavnog saveznika na Balkanu – Pavelićeve NDH. Međutim, privrženost Muslimana Hitlerovoj Njemačkoj bila je istovremeno praćena porastom njihovog nepovjerenja i sve izrazitijim konfrontiranjem sa ustaškom državom. O tome svjedoči i pojava »Muslimanskog oslobodilačkog pokreta« sa članom Ulema medžlisa hafizom Muhamedom Pandžom na čelu. U jesen 1943. on se obratio Muslimanima da »otkažu vlast ustašama u Bosni«, da sa oružjem u ruci postanu odbrana i zaštita »svoje islamske zajednice i domovine« Bosne, u kojoj treba da izbjegle muslimanske mase na svojim ognjištima »otpočnu život sa svojim susjedima u miru i sigurnosti«. Iako nije ostvario razvoj po zamisli svog osnivača, Pandžin pokret je potvrdio vitalnost ideje autonomije BiH, uprkos nepovoljnim ratnim okolnostima.

Osnivanje ZAVNOBiH-a krajem novembra 1943., u čijim se organima našao respektabilan broj uglednih javnih radnika iz reda Muslimana, uticalo je na aktivnije i šire opredjeljivanje i angažovanje Muslimana u NOP-u. U politici ratnih tabora, u BiH sve više je rastao značaj Muslimana. Smatralo se da će pobjeda pripasti onom taboru kome se priklone Muslimani u većini. Poslije ZAVNOBiH-a i AVNOJA, u tom pogledu vojno-politička situacija u BiH bila je izvjesnija. Oružane formacije NDH diskreditovale su se kod Muslimana, jer su ih ostavljale bez zaštite četničkim odredima, koji su akcijama pokolja muslimanskog golorukog stanovništva ostvarivali postavljeni ratni cilj da bi se uspostavila velikosrpska hegemonija nad BiH. Partizanske oružane snage pokazale su da su vojska koja je spremna i sposobna da se bori protiv okupatorskih formacija za slobodu i ravnopravnost svih naroda u BiH, koju razaraju ustaše i četnici da bi je utopili u tvorevinama hrvatskog i srpskog velikodržavlja. Zato su partizanske jedinice bile privlačne Muslimanima, koji su prilaženjem NOP-u osnivali svoje muslimanske bataljone i brigade.

Poslije četničkog kongresa u selu Ba, njegov potpredsjednik Mustafa Mulalić preduzeo je intenzivnu političku aktivnost da bi među Muslimanima popularisao

kongresna opredjeljenja za velikosrpsku jugoslavensku federaciju. Upućivao je pisma svojim prijateljima sa preporukom da Muslimani prihvate status BiH u srpskoj federalnoj jedinici. Organizovan da bi minirao uticaj odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a koji je dolazio do izražaja u porastu i afirmaciji NOP-a, prije svega u BiH, a posebno među Muslimanima, ravnogorski »svetosavski« četnički kongres, uprkos Mihailovićevim apelima i Mulalićevim pismima, ostao je bez odjeka u muslimanskim redovima. Proces opredjeljivanja Muslimana za ciljeve NOP-a nije mogla zaustaviti ni pojačana ustaška propaganda imputirajući Muslimanima da podržavaju komunizam i optužujući ih da su izdali hrvatstvo.

U aprilu 1944. u Sarajevu je održan sastanak između delegacije vlade NDH, koju je predvodio predsjednik dr Nikola Mandić, i predstavnika sarajevskih Muslimana svih političkih grupa da bi se razmotrili i razjasnili politički odnosi između vlasti NDH i Muslimana. Pozivajući se na brojne primjere i činjenice, muslimanska delegacija optužila je organe NDH da su u BiH provodili sistem obespravljivanja i u praksi postali nosioci bezakonja, što je teško pogađalo Muslimane. Promemorija sarajevskih Muslimana, predata dr Nikoli Mandiću, sadržavala je obilje dokaza da su ustaške vlasti sistematski progonile i ugrožavale egzistenciju Muslimana. Iako je Promemorija bila utemeljena na faktima, među kojima i primjerima ustaškog pokolja Muslimana, ona je u institucijama NDH smatrana »jednim od najvećih muslimanskih atentata na suverenitet i jedinstvo NDH«. Hrvatsko-muslimanski susret u Sarajevu nije bio praćen poboljšanjem položaja Muslimana, već naprotiv – produbljivanjem suprotnosti između NDH i Muslimana. Međutim, ni ratna aktivnost 13. muslimanske SS divizije nije odgovarala raspoloženjima i pogledima Muslimana. Nasilja prema srpskom stanovništvu nisu izražavala njenu vojnu borbenu sposobnost, već moralne slabosti koje su se ogledale u pojavama dezerterstva, pljačke, ubistava i drugim oblicima nevojničkog ponašanja sa tendencijom ubrzanog rasula. Himlerove Smjernice da divizija osigura mir u Bosni nisu u diviziji našle snagu sposobnu da ih ostvari. Njemački poslanik kod vlade NDH Zigfrid Kaše mogao je da izvještava Ministarstvo inostranih poslova da se nije varao u ocjeni uloge bošnjačke muslimanske SS divizije, o promašenosti podrške nekih njemačkih krugova autonomiji BiH, ali nije mogao da očekuje ni poboljšanje položaja NDH, pogotovo u BiH.

Nijemci nisu više imali snage da učvrste NDH, ali ni spremnosti da podržavaju politiku muslimanskih autonomista. Jedino je, među njima, Kaše vjerovao u mogućnost stabilnosti njemačkih ratnih pozicija na Jugoistoku i u opstojnost NDH. Nerealnost njegove ocjene može se objasniti činjenicom da nije bio vojnik po profesiji, već čovjek stranke i pouzdanik Hitlera, koji nije dopuštao misao o porazu. Ipak, poraz je bio neminovan, kako u pogledu održanja NDH, koja je stajala i padala sa Trećim Rajhom, tako i u pogledu održanja njemačkog balkanskog fronta uopšte, kao i njegovog hrvatskog i bosanskog ratišta.

Bilo je izvjesno da će pobjeda pripasti NOP-u, što je značilo da je doživjela poraz muslimanska politika koja se vezala za NDH, kao i onaj njen pravac koji je tražio oslonac na Njemačku, gubitnika u ratu sa antihitlerovskom koalicijom. U svjetlu ove činjenice nalazi se objašnjenje šireg pristupanja Muslimana NOP-u,

naročito u završnoj etapi rata. Muslimanska politika autonomije pod njemačkim protektoratom podijelila je sudbinu okupatora i kvislinga. Pobjeda NOP-a značila je obnovu historijskog integriteta BiH ravnopravnim položajem njenih naroda, Srba, Muslimana i Hrvata. Politika velikodržavne hegemonije nije mogla proći u BiH u obnovljenoj Jugoslaviji, jer je težila njenom cijepanju i uništenju kao političkog entiteta. Federalni položaj BiH u Demokratskoj federativnoj Jugoslaviji podrazumijevao je njen ravnopravni položaj, koji je bio toliko stabilan koliko su se u BiH nacionalni odnosi temeljili na principu nacionalne ravnopravnosti. Nacionalna struktura Narodne vlade BiH, obrazovane na zasjednaju Privremene narodne skupštine BiH u aprilu 1945., odgovarala je proklamovanom principu. U njenom sastavu bilo je 5 Srba, 5 Muslimana i 4 Hrvata. Za razliku od vlade Narodnog vijeća BiH iz 1918/19, koju su sačinjavali 7 Srba, 4 Hrvata i 1 Musliman, ovo je bio podatak o kvalitativnoj promjeni u politici na području nacionalnih odnosa u BiH. Muslimani su mogli da budu zadovoljni nacionalnom politikom koju je inaugurisao ZAVNOBiH. Međutim, nisu mogli da se pomire sa hipotekom kojom ih je zaduživala KPJ da su tokom rata spekulisali i pripadali raznim taborima. Takvim prigovorima KPJ je ustvari ispoljavala nerazumijevanje historijskog razvoja i položaja bosanskohercegovačkih Muslimana. KPJ je sebi uzela za pravo da od naroda BiH traži jednak doprinos uspostavljanju federalne BiH, koji je zavisio od njihove nacionalno-političke tradicije, a prvenstveno od realnosti njihovog ratnog položaja.

Muslimani su tokom rata podnijeli srazmjerno najveće žrtve, koje se ne mogu uzimati kao mjera nacionalne investicije u ratnu pobjedu. Najveće žrtve Muslimani su podnijeli u četničkom genocidu, da bi četnički pokret istrjebljenjem Muslimana otvorio put srpskoj etničkoj homogenizaciji BiH. Ustaše su takođe uzele žrtve od Muslimana, jer su se oni od početka vlasti NDH suprotstavljali etničkoj kroatizaciji BiH, kao što su takođe Nijemci i Italijani surovo kažnjavali Muslimane zbog otpora okupatorskim planovima. I partizani se svojim odnosom prema Muslimanima nisu uvijek razlikovali od četnika, izjednačavajući ih sa ustašama u izvjesnim periodima i u nekim krajevima BiH.

Na kraju razdoblja 1941–1945. politički relevantan dio Muslimana bio je uključen u NOP i aktivno učestvovao u svim njegovim civilnim i vojnim strukturama. Široke muslimanske mase pozdravile su okončanje rata i akciono se svrstale iza proklamovanih državnih i društvenih ciljeva i interesa. U federalnoj BiH u većini su vidjeli i osjećali svoju državu. Ratne frakcije muslimanske politike koje su bile opredijeljene i djelovale protiv NOP-a potisnuo je val pobjede. Kada se val bude smirio, u političkim tokovima BiH osjetiće se strujanje trezvene i kritičke misli u znaku korektiva političkog i socijalnog poretka koji se pod rukovodstvom KPJ uspostavljao u BiH kao i u cijeloj Jugoslaviji. Bez učešća Muslimana nije moglo biti ni izgradnje novog poretka ni kritičkog odnosa prema njegovim totalitarnim mjerama. Ratna pobjeda NOP-a nije bila sklona demokratiji u BiH kao ni historijsko-politička tradicija.

BOSNA I HERCEGOVINA 1941–1945. U DOKUMENTIMA NARODNO-OSLOBODILAČKOG POKRETA

KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE I PITANJE BOSNE I HERCEGOVINE

Pristup historijskoj obradi fenomena i razvoja narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) u Bosni i Hercegovini (1941–1945) zahtijeva, po našem mišljenju, kratak pregled djelovanja KPJ u jugoslavenskoj državi sa posebnim osvrtom na njenu aktivnost u BiH.

Osnovana neposredno poslije stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), jugoslavenske države, KPJ je u periodu njenog kratkotrajnog postojanja, u periodu između dva svjetska rata, prošla kroz nekoliko razvojnih etapa.

U prvoj etapi, do Obznane, ona je legalno djelovala i u parlamentu imala čak 58 narodnih poslanika. Do III zemaljske konferencije, januara 1924., KPJ je zastupala stanovište o »državnom i nacionalnom jedinstvu«, da bi, poslije petogodišnjeg iskustva, došla do ocjene da Jugoslavija predstavlja višenacionalnu državnu zajednicu pod hegemonijom velikosrpske buržoazije.

Otjerana u ilegalnost Zakonom o zaštiti države, KPJ se održavala kao mala partija velikih revolucionarnih ciljeva, koju su režimi progonili, pa se u političkom životu zemlje više osjećala kao zavjerenička antidržavna organizacija nego kao uticajan politički faktor. Kao članica Komunističke Internacionale (KI) od samog osnivanja, ona je dosljedno i dogmatski slijedila politiku KI, odnosno politiku vlade SSSR-a, što je takođe uticalo da je ponijela i nosila lik političke ekspoziture Sovjetskog Saveza i tako, sama sebi, zatvarala prolaz na široku političku scenu. Sektaška u organizacionom pogledu, prevratnička u socijalno-političkom smislu, KPJ je nosila žig antidržavnog i socijalno opasnog instrumenta, usljed čega nije uspjela da u redovima radničke klase i nacionalno ugroženih naroda izgradi neophodnu socijalno-političku bazu. Njeni zahtjevi protiv eksploatacije radničke klase i za uspostavljanje nacionalne ravnopravnosti nisu dopirali do širokih slojeva onih snaga čiji je ona htjela da bude predvodnik. Uspjeh koji je postigla na izborima za Ustavotvornu skupštinu (1920), kada je po broju poslaničkih mandata u parlamentu bila treća partija, neće se više ponoviti u narednim parlamentarnim izborima na koje je izlazila pod imenom Nezavisna radnička partija Jugoslavije (NRPJ), odnosno pod nazivom Radničko-republikanski blok.

Nezavisno od izbornih okolnosti, KPJ je od samog osnivanja zanemarila ideološko-političku složenost nacionalnog pitanja u zemlji uopšte i, s tim u vezi, i pitanje položaja BiH, koji je ostavljala otvorenim, ne izjašnjavajući se ni za autonomiju BiH, ni za njenu integraciju u sastav Srbije, odnosno Hrvatske. U njenoj koncepciji radničko-seljačkih republika (1925) nije bilo mjesta za BiH, već samo za Makedoniju, Hrvatsku i Sloveniju. Specifičnost položaja i problematike nacionalnih odnosa u BiH ostala je izvan horizonta KPJ. Tek na III kongresu u Beču (1926) u KPJ će se ispoljiti tendencija približavanja nacionalnoj problematici u BiH

isticanjem potrebe za konkretizacijom stanovišta prema pitanju BiH, ali je izostao napor da se traži i nađe oblik »konkretizacije«.

Dvije godine kasnije, na IV kongresu u Drezdenu, KPJ se opredijelila za rušenje »imperijalističke tvorevine« – jugoslovenske države, smatrajući to uslovom za oslobođenje potlačenih nacija u njoj. Pravo na otcjepljenje, kao jedan od principa nacionalne politike KPJ, u strategiji drezdenskog kongresa preobraćeno je u obavezu. IV kongres KPJ opredijelio se za obrazovanje samostalnih nezavisnih država u sklopu Balkanske federacije radničko-seljačkih republika. U ovoj federaciji nije se spominjala BiH ni kao samostalna republika ni kao autonomna jedinica u nekoj od radničko-seljačkih republika. Iz dokumenata Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH (PK KPJ) koji su nastali poslije kongresa u Drezdenu, ne vidi se da su rukovodstvima KPJ u BiH uopšte bili poznati kongresni zaključci. Ovaj podatak baca dovoljno svjetla na odnos KPJ prema BiH, kao i na položaj bosanskohercegovačke partijske organizacije u okviru KPJ. To je bila slaba i nerazvijena organizacija koja nije osjećala složenu problematiku položaja BiH u jugoslavenskoj državi, kao ni nacionalnih odnosa u samoj BiH. Od kritike nacionalne politike građanskih nacionalnih stranaka ona nije znala da učini korak u smislu pozitivnog određenja i formulisanja autentične nacionalne politike na prostoru BiH. Socijaldemokratsko naslijeđe da je nacionalno pitanje stvar buržoaskih partija dugo se održavalo u političkoj aktivnosti i praksi KPJ, tačnije njenih rukovodstava. Međutim, kada mu je pristupila, ona je to činila dogmatskim usvajanjem stavova KI, odnosno političkog kursa vlade SSSR-a. U takvom njenom protivdržavnom opredjeljenju režimi diktature, inaugurisani 6. januara 1929., nalaziće opravdanje za žestoko proganjanje KPJ. Policijska hapšenja i sudski procesi bili su metod diktature za gušenje komunističke aktivnosti. S druge strane, pozivom radnicima za obaranje diktature da bi oružanim ustankom odgovorila na represalije režima protiv njenih organizacija, KPJ je sama doprinijela i pomogla diktaturi u razaranju i uništavanju njenog ionako slabog organizacionog stroja. U ljeto 1929. organizacija KPJ u BiH pod pritiskom režimskog terora bila je razbijena i onesposobljena, da bi se mogla osjetiti u političkim zbivanjima i tokovima u zemlji. Činilo se da je ona definitivno uklonjena iz političkog života u BiH.

Ipak, do obnavljanja aktivnosti KPJ došlo je najprije u većim bosanskohercegovačkim gradovima, gdje je postojala koncentracija radništva i inteligencije, kao što su Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Tuzla. Pokazalo se da diktatura nije uspjela da slomije opozicioni pokret, kao ni KPJ. Iako je oktroisani ustav od 1931. donekle proširio prostor za djelovanje građanske demokratske opozicije, KPJ je i dalje bila izložena pritiscima i progonima. Štaviše, u BiH je cjelokupna politička struktura bila izrazito antikomunistička. Blokirana sa svih strana, sektaški uskog sastava i otjerana u duboku ilegalnost, KPJ nije bila sposobna da nađe put do eksploatisanih i nacionalno obespravljenih masa za čije je oslobođenje potvrđivala spremnost da se bori i žrtvuje. Vjerujući da je revolucija pred vratima, ona je svu svoju energiju trošila u doktrinarnoj propagandi revolucije koja je bila njen san, kada njeno izvođenje nije imalo ni objektivnih ni subjektivnih pretpostavki u zemlji. KPJ se teško oslobađala iluzije ustanka, ali je, uprkos velikim žrtvama, demonstrirala

čvrstinu u otporu diktaturi i njenim režimima. Tome je presudno doprinosila okolnost što je rukovodstvo KPJ boravilo u emigraciji i odatle, ne poznajući situaciju u zemlji, upućivalo direktive organizacijama. To su mahom bili stavovi Izvršnog komiteta KI (IKKI), koji su političke zadatke KPJ određivali prema interesima Sovjetskog Saveza. Odvojeno od socijalne i nacionalno-političke realnosti u zemlji, partijsko rukovodstvo je metodologijom direktiva iz emigracije veoma doprinosilo izolaciji organizacija KPJ od socijalno-političke baze.

U pripremama za IV zemaljsku konferenciju problematika političkih odnosa u BiH i njenog položaja u jugoslavenskoj državi ostala je izvan vidokruga bosanskohercegovačkih komunista. U radu ove konferencije koja je održana u Ljubljani krajem decembra 1934. nisu učestvovali delegati partijskih organizacija iz BiH. Činjenica je, međutim, da je konferencija znatnu pažnju posvetila razmatranju kompleksa nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, što je, pored ostalog, došlo do izražaja u odluci o obrazovanju KP Hrvatske i KP Slovenije, a u bliskoj budućnosti i KP Makedonije u okviru KPJ, kao i u deklarativnom isticanju perspektive radničko-seljačkih sovjetskih vlada u Srbiji, Sloveniji , Hrvatskoj, Makedoniji, Kosovu, Crnoj Gori, Bosni i Vojvodini. Deklarativnost isticanja parole o »radničko-seljačkim sovjetskim vladama« u Jugoslaviji, a posebno o radničko-seljačkoj sovjetskoj vladi u Bosni, potvrđuje se činjenicom da se IV zemaljska konferencija nije uopšte zadržala na pitanju političkog položaja BiH u Jugoslaviji. Štaviše, direktiva da se bosanskohercegovačke organizacije KPJ na graničnim područjima BiH priključe partijskim organizacijama i rukovodstvima izvan BiH i rasporede pod partijska rukovodstva drugih pokrajinskih centara sprječavala je da se historijska politička posebnost BiH osjeti i dođe do izražaja u političkom djelovanju Centralnog komiteta KPJ (CK KPJ). Tako je iz posebnih, pragmatičnih razloga, na određen način i sama KPJ doprinosila političkoj praksi negiranja historijsko-političkog integriteta BiH.

Iako je označavala relevantan napredak na liniji obnavljanja i konstituisanja pokrajinske organizacije KPJ u BiH, ni Pokrajinska konferencija KPJ, održana u ljeto 1938. u Mostaru, nije uspostavila organizacionu cjelovitost KPJ u BiH, čiji su zapadni i istočni dijelovi i dalje bili povezani sa partijskim centrima u Zagrebu, Splitu, Crnoj Gori i Beogradu. Ipak, formiranje pokrajinskog rukovodećeg centra, PK KPJ za BiH, imalo je pozitivnu ulogu na liniji razvijanja antifašističkog pokreta u kome su se okupljale snage i elementi spremni da pruže otpor fašizaciji zemlje i ugrožavanju njene nezavisnosti. Antifašistička platforma otvarala je organizacijama KPJ u BiH prostor za povezivanje i uticaj u političkoj bazi. Inaugurisan na VII kongresu KI (1935), antifašistički kurs bio je u KPJ prihvaćen i potvrđivao se kao njeno generalno opredjeljenje, pri čemu je međunarodni interes SSSR-a bio njegova izvorna motivacija i bitna odrednica. To je vrijeme kada se u KPJ šire prihvata ideja federativnog uređenja države, a u bosanskohercegovačkim organizacijama stanovište za autonomiju BiH. Istovremeno, u KPJ je preovladalo shvatanje da je princip samoodređenja naroda mogućno ostvariti u sklopu jugoslavenske države.

Pod uticajem organizacione razjedinjenosti, bosanskohercegovačka pokrajinska organizacija KPJ bila je izložena različitim i kontroverznim stavovima na putu

izgradnje samostalnog gledišta i opredjeljenja u pogledu političkog položaja BiH. Tek će Peta pokrajinska konferencija KPJ za BiH (juli 1940) u svome osnovnom dokumentu formulisati stanovište za »narodnu autonomiju BiH«. U ovom dokumentu konferencije usvojeno je gledište da historijska pokrajina BiH predstavlja politički izraz i oblik sloge i ravnopravnosti naroda BiH, da u njoj ne može biti mjesta supremaciji i hegemoniji jednog naroda nad drugim, odnosno politici nacionalnog potčinjavanja i obespravljivanja. Pravi značaj Pete pokrajinske konferencije KPJ za BiH bio je u njenom opredjeljenju da se Bosni i Hercegovini vrati njen višestoljetni status historijske pokrajine, njen historijsko-politički integritet. S tim u vezi valja konstatovati da su bosanskohercegovački komunisti samostalno formulisali stanovište o tako značajnom državno-političkom pitanju kao što je autonomni položaj BiH u projektovanoj jugoslavenskoj državnoj federaciji i da je to njihovo stanovište potvrdila Peta zemaljska konferencija KPJ koja je održana u Zagrebu oktobra 1940. Na ovoj konferenciji delegati iz BiH odlučno su se suprotstavili pojedinačnom osporavanju autonomije BiH koje je dolazilo od nekih istaknutih funkcionera KPJ. Peta zemaljska konferencija imala je bitan značaj u pogledu strategije i taktike KPJ u uslovima Drugog svjetskog rata. Ona se opredijelila protiv uvlačenja Jugoslavije u rat, za nezavisnost naroda Jugoslavije, za nacionalnu ravnopravnost i demokratske slobode. Posebnu težinu imalo je stanovište i zahtjev da KPJ u cjelini vodi borbu protiv podjele BiH između srpske i hrvatske buržoazije. Shvatanje da je autonomija BiH nacionalno i historijsko pravo njenih naroda počivalo je na uvjerenju da je »Bosna jedno zbog vjekovnog zajedničkog života njenih naroda bez obzira na vjeru«.

U predvečerje njemačko-italijanske agresije i katastrofe jugoslavenska države u aprilu 1941. pokazalo se da je u političkom životu Jugoslavije KPJ izrasla u relevantan faktor od uticaja na tokove, odnose i položaj zemlje. Strategija odbrane zemlje od njemačkog i italijanskog agresora presudno je doprinijela afirmaciji KPJ u kriznoj situaciji i u uslovima okupacije zemlje. Do tada malobrojnog članstva, sektaški organizovana partija, izlaskom na scenu obznanila je da ne priznaje okupaciju i da će uporno voditi borbu protiv okupatora i domaćih satelita, da je njena ambicija da postane predvodnik i rukovodeća snaga antiokupatorskog fronta.

Hitlerov napad na SSSR bio je praćen odlukom i pozivom CK KPJ na oružani ustanak. Svirepi ustaški teror nad Srbima stvorio je uslove za masovno učešće srpskog naroda u ustanku. Cijepanje ustanka na dva pravca - partizanski i četnički - postalo je obilježje političke realnosti u zemlji u cjelini, i u BiH posebno. U ratnom sukobu ovih pravaca, nadmoćan se pokazao narodnooslobodilački pokret (NOP) sa opredjeljenjem za obnovu Jugoslavije na načelu demokratske federacije ravnopravnih nacionalnih federalnih jedinica i historijskih pokrajina. Poražen je bio četnički pokret koji je kolaborirao sa okupatorima i koji je težio obnovi monarhije u znaku velikosrpske hegemonije, koju su četnici u BiH sistematski pripremali istrjebljenjem i etničkim čišćenjem Muslimana. Na području BiH, uporedo sa velikosrpskim, poražen je i velikohrvatski plan. Nakon 480 godina opstajanja u položaju osvojene, okupirane i potčinjene zemlje, Zemaljsko antifašističko vijeće

narodnog oslobođenja (ZAVNOBiH) je 1943. vratilo Bosni i Hercegovini njen status historijske pokrajine da bi u Demokratskoj federativnoj Jugoslaviji (DFJ) sa Srbijom, Hrvatskom, Slovenijom, Makedonijom i Crnom Gorom postala ravnopravna federalna jedinica. Na prostoru BiH narodnooslobodilačka borba (NOB) okončana je pretvaranjem ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu BiH i obrazovanjem Narodne vlade BiH (krajem aprila 1945). Ovim činom, otpočeo je mirnodopski period izgradnje BiH u društveno-političkom sistemu i pod režimom koji je diktirala i formirala KPJ sa CK KPJ na čelu.

KRIZE, PORAZ I RASPAD JUGOSLAVIJE

Od svoga postanka u decembru 1918. kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslavija, proživljavala je državnu i nacionalnu krizu. Njenu političku osnovu činila je ideologija narodnog i državnog jedinstva, koja je imala da bude štit protiv separatizma, ustvari protiv pokreta koji su tražili nacionalnu ravnopravnost i instrument koji je imao da osigurava vladavinu i hegemoniju velikosrpskog faktora u državi. Kriza se ispoljavala u sukobima snaga državnog centralizma i nacionalnog unitarizma sa snagama koje su težile federalističkom ustrojstvu države kao obliku i garantu nacionalne ravnopravnosti. Pokazalo se da Jugoslavija nije homogena nacionalna država, već višenacionalna državna zajednica, što dinastija i vladajući elementi nisu nikako bili spremni da priznaju i prihvate. Uvjereni da sistemom parlamentarne demokratije ne mogu stabilizovati i očuvati proklamovani poredak, kralj i generalski krug oko njega izvršili su 6. januara 1929. državni udar i proglasili vojno-monarhističku diktaturu. Ukidanjem ustava i raspuštanjem parlamenta kralj Aleksandar Karađorđević uzeo je svu vlast u svoje ruke. Njegovo ubistvo označilo je početak slamanja diktature, početak restauracije parlamentarizma, koji je bio reduciran na vladavinu jedne državne stranke velikosrpskog pečata.

Opozicioni pokret koji je obuhvatio zabranjene stranke toliko je ojačao da je na parlamentarnim izborima (1935, 1938) de facto izlazio kao pobjednik. Novi, pseudoparlamentarni režim morao je da se povuče pred nabujalim snagama nacionalnih pokreta, koji su prijetili rasturanjem države ukoliko se ne zadovolje njihovi politički zahtjevi. Najorganizovaniji i najjači nacionalni pokret – hrvatski, pod rukovodstvom predsjednika Hrvatske seljačke stranke (HSS) dr Vlatka Mačeka, sklopio je sporazum sa dvorom i vladom Dragiše Cvetkovića o uspostavljanju Banovine Hrvatske sa svojim saborom i vladom sa banom dr Ivanom Šubašićem na čelu. Sporazum Cvetković-Maček ostvaren je na račun BiH, od koje je otkinuto 13 srezova da bi ušli u sastav Banovine Hrvatske. Na cijelom preostalom teritoriju, izuzev Dravske banovine koja je pokrivala slovenačko etničko područje, imala je da se konstituiše banovina »Srpske zemlje« čime bi bila dovršena federalistička transformacija Kraljevine Jugoslavije. Formalno, to bi bilo federalističko ustrojstvo Kraljevine SHS.

Drugi svjetski rat koji je već bio otpočeo nije ostavio na miru Jugoslaviju. Vlada Cvetković-Maček spekulisala je da pristupanjem Trojnom paktu sila Osovine sačuva neutralnost i nezavisnost Jugoslavije u kojoj su generalskim pučem oboreni kraljevsko Namjesništvo i vlada u znaku otpora i odbacivanja pakta zaključenog i potpisanog u Beču 25. marta 1941. Ako je u Versaju 1918/19. jedna Evropa – zapadna – predvođena pobjednicama Engleskom i Francuskom, uspostavila jugoslavensku državu kojoj su težili legitimni faktori u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji,

Crnoj Gori i BiH, poslije 23 godine njenog postojanja u znaku unutrašnjih kriza, centralna Evropa, pod vođstvom sila Osovine, Njemačke i Italije, potpomognuta separatističkim antijugoslavenskim pokretima, agresijom na njenu državnu teritoriju, pripremila je ne samo vojni poraz, već i potpuno razaranje i slom jugoslavenske države. U Hitlerovom novom evropskom pokretu nije bilo mjesta za nacionalno nezavisne države. Stvorena ustaškim prevratom i podrškom njemačkog Rajha, Nezavisna država Hrvatska (NDH) bila je to samo po imenu. U historijskoj nauci preovlađuje gledište da NDH predstavlja izrazito »kvislinšku tvorevinu«.[1]

Bilo je dovoljno svega pet godina da Njemačka pod Hitlerovim kancelarstvom sve Versajskim mirovnim ugovorom nametnute obaveze odbaci, da oduzete nacionalne teritorije i njemačke nacionalne manjine vrati u sastav Rajha, da Treći Rajh naoruža i uspostavi vojnu nadmoć u Evropi. Minhenski sporazum (1938) kojim su Velika Britanija i Francuska mislile da spašavaju evropski mir, za Hitlera je značio konačnu likvidaciju versajskog diktata. Bio mu je otvoren put da krene u pokoravanje Evrope, najprije prema Istoku, kampanjom protiv Poljske, a odmah zatim prema Zapadu, kampanjom protiv Francuske i drugih zapadno-evropskih država. Uporedo, pokoravao je zemlje jugoistočne Evrope i Balkana, ali ne oružanim, već diplomatskim pritiskom. Kada je u proljeće 1941. Jugoslavija došla na red, njeni versajski protektori i saveznici prepustili su je sudbini.

Njemačko-italijanski napad na Jugoslaviju počeo je 6. aprila 1941. Za 11 dana, 17. aprila, jugoslavenska vojska je kapitulirala. Nijemci su zarobili preko 330.000 vojnika i podoficira i preko 6.000 oficira.[2] Otpočeo je ubrzani raspad jugoslavenske države. Unutrašnji faktori državne destrukcije i dezintegracije bili su superiorni integrativnim elementima. Legitimni nosilac državnog suvereniteta i integriteta, jugoslavenska vlada sa kraljem na čelu emigrirala je u Englesku da, pod zaštitom britanske vlade, formalno nastavi rat protiv njemačkih i italijanskih okupatora. Foren ofice i Uprava za specijalne operacije SOE, čiji je zadatak bio da održava veze sa pokretima otpora, činili su sve da Jugoslavija ude u rat protiv sila Osovine, a kada je kapitulirala, nisu pokazali spremnost da joj efikasno pomognu. Nacionalističke političke organizacije u većini su u okupiranim zemljama Jugoslavije prihvatile okupacioni poredak, uspostavile saradnju sa okupatorima i uključile se svojom aktivnošću u okupacione sisteme. Demokratske građanske stranke držale su se dijelom pasivno, a neki njihovi istaknuti pojedinci tražili su i ostvarivali kontakt sa nosiocima okupacione vlasti. Okupacija je bila totalna, što je značilo da je bila zabranjena svaka politička aktivnost koja nije stajala iza okupacionog poretka. »Legalna«, odnosno dozvoljena je bila samo politika kolaboracije i satelitizma.

1 Franjo Tuđman – »Okupacija i revolucija« – Zagreb, 1963. Str. 70. Ovu ocjenu nalazimo u monografijama i studijama cijelog niza autora, kao što su dr Ferdo Čulinović, dr Bogdan Krizman, dr Fikreta Jelić-Butić, dr Ivan Jelić, dr Jovan Marjanović, dr Vlado Strugar, Pero Morača, dr Branko Petranović i drugi.

2 Vlado Strugar – »Jugoslavija 1941–1945« – Beograd, 1961., str. 22.

Dok su se vođstva građanskih stranaka mahom raspadala, cijepala i uključivala u politički poredak NDH ili sklanjala u inostranstvo da bi iz emigracije djelovala, rukovodstvo KPJ je ostalo u zemlji[3] da bi u uslovima okupacije ispitivalo, razvijalo i provjeravalo borbenu antifašističku strategiju. Istog dana kada je pukovnik Slavko Kvaternik proglasio NDH, 10. aprila, CK KPJ održao je sjednicu i obrazovao vojni komitet CK-a.[4] Zatim su u centralnim, pokrajinskim i lokalnim partijskim komitetima takođe formirani vojni komiteti sa zadatkom da na svojim područjima izvrše vojne pripreme za borbu protiv okupatora. Početkom maja 1941. u Zagrebu je održano partijsko savjetovanje pod rukovodstvom CK KPJ, koje je naložilo partiji »da usmjeri najveću pažnju borbi protiv okupatora, za nacionalno oslobođenje podjarmljenih naroda Jugoslavije«.[5] Pet dana poslije napada Njemačke na SSSR, CK KPJ je obrazovao Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (NOPOJ) sa generalnim sekretarom KPJ Josipom Brozom Titom na čelu, a zatim su formirani glavni (nacionalni) i pokrajinski štabovi.[6] Početkom jula 1941. KPJ je imala oko 12.000 članova, a u sastavu Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) bilo je oko 40.000 članova. Na sjednici 4. jula 1941. Politički biro CK KPJ donio je odluku o pokretanju ustanka, a proglasom od 12. jula pozvao je narode Jugoslavije na oružani ustanak protiv okupatora.

3 Franjo Tuđman – »Stvaranje socijalističke Jugoslavije« – Zagreb, 1960 – str. 32. (»KPJ baš je u najtragičnijem momentu sloma i okupacije ... dokazala svoju punu vrijednost, ispoljivši se kao jedina općejugoslavenska partija, koja je ostala sa svojim narodom«).

4 Vlado Strugar, n.dj. – str. 39.

5 Zbornik NOR-a – Tom II – knj. 2 – Beograd, 1954., str. 21.

6 Kao pod 4 – str. 40/41.

AKTIVNOST KPJ I SITUACIJA U BiH U PRVIM MJESECIMA VLASTI NDH

Pokrajinski komitet KPJ za BiH održao je 13. jula 1941. sjednicu u prisustvu delegata CK KPJ Svetozara Vukmanovića Tempa,[7] koji je bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo upoznao sa odlukom PB CK KPJ donesenoj na sjednici od 4. jula 1941. da se pokrene oružani ustanak protiv okupatora. Znatno prije ove sjednice PK KPJ za BiH uputio je dva proglasa narodu BiH, u kojima su sadržane njegove ocjene o političkom stanju i odnosima u BiH. U proglasu od 1. aprila, dok još nije bila preduzeta njemačka agresija na Jugoslaviju, Pokrajinski komitet upozorava da bi cijepanje Jugoslavije dovelo do bratoubilačkog rata i porobljavanja jugoslavenskih naroda.[8] Drugi proglas Pokrajinskog komiteta upućen je »radnom narodu BiH« u junu, prije napada Njemačke na SSSR. Iako je naslovljen »radnom narodu BiH«, PK se u njemu obraća narodima BiH da bi ih upozorio na posljedice djelovanja »petokolonaških« elemenata iz redova Srba, Hrvata i Muslimana i na kraju pozvao Muslimane i Hrvate »da ne dozvole da postanu tlačitelji braće Srba i Jevreja«,[9] protiv kojih su ustaše već bile najavile terorističke pogromaške planove etničkog čišćenja i istrjebljenja. Prije ustanka, u BiH je bilo oko 830 članova KPJ, koji su pretežno bili koncentrisani u industrijskim centrima i većim gradovima. Rijetka su bila sela u BiH u kojima su postojale partijske ćelije.

Ilegalni položaj KPJ određivao je uslove primanja članova i unutrašnju organizaciju partije. Članom partije postajalo se prihvatanjem statuta i programa, koji je tražio revolucionarno obaranje buržoaskog kapitalističkog društva i uspostavljanje diktature proletarijata da bi se izgradio socijalistički društveni poredak i zatim besklasno komunističko društvo »materijalnog i duhovnog bogatstva i izobilja«. Da bi odgovorili programskim zadacima, KPJ je bila organizovana na principu tzv. demokratskog centralizma, koji je podrazumijevao pokoravanje manjine većini, članova partije partijskim komitetima, a nižih komiteta višim. CK KPJ predstavljao je vrhovno rukovodstvo, čije su odluke bile obavezne za cjelokupno članstvo. Generalni sekretar partije imao je poziciju neprikosnovenog autoriteta. Od članova partije tražena je budnost i čvrstina prema klasnom neprijatelju. Neispunjavanje primljenih zadataka povlačilo je partijske kazne koje su išle do isključenja i do proglašenja neprijateljem partije. Bojkotovanim »neprijateljima« partije prijetila je sankcija izolacije, koja je u teškim slučajevima mogla da za »neprijatelja« znači i

7 Pero Morača – »Jugoslavija 1941« – Beograd, 1971., str. 265. (U svojim memoarima »Revolucija koja teče« – I – Zagreb, 1982., str. 175. Svetozar Vukmanović Tempo tvrdi da je sjednica PK KPJ za BiH održana 7. jula 1941. Ovu njegovu tvrdnju osporavaju članovi PK-a Đuro Pucar, Avdo Humo, Uglješa Danilović i ostaju kod datuma 13. jula 1941.)

8 Arhiv Saveza komunista BiH – Tom III – knj. 1 – Sarajevo, 1952. str. 7/8.

9 Ibidem, str. 9–13.

životnu opasnost. Ideološki i teorijski, članstvo u KPJ vaspitano je na historijsko-političkim, ekonomskim i filozofskim spisima i radovima Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina, kao i na dokumentima i rezolucijama partijskih kongresa, konferencija i plenarnih zasjedanja CK KPJ. U tom pogledu, u praksi je najvažniju ulogu imala popularna, tzv. marksističko-lenjinistička literatura, naročito »Istorija SKPb« i Staljinovi »Osnovi lenjinizma« sve do Rezolucije Informbiroa (1948).

Sa organizacijama stroge discipline, platformom za odbranu zemlje od osvajača, računajući sa borbenom patriotskom tradicijom u narodu i moralnim kapitalom u širokoj javnosti stečenim u borbi protiv hegemonističkih režima koji su otvarali vrata fašizmu, KPJ je procijenila da su se stekli povoljni uslovi za pokretanje oružanog ustanka protiv okupatora. Ovu procjenu posebno su činili realnom teror i pogromi koje su njemački okupatori i ustaška vlast vršili nad srpskim narodom stavljajući ga izvan svake zakonske zaštite. Mjerama istrjebljenja bili su izloženi i Jevreji i Romi, a koncentracioni logori punili su se ne samo Srbima, Jevrejima, Romima, već i patriotima i antifašistima nezavisno od nacionalne pripadnosti. Na ustaške pokolje u Hrvatskoj i BiH srpski narod odgovorio je stihijom ustanka. Gdje god je mogla da stigne sa svojim organizacijama, KPJ je nastojala da suzbije stihiju i ovlada ustankom, dajući mu smjer antifašističke, narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora i njihovih domaćih pomagača.

Hrvatska nacionalna politika oduvijek je zastupala stanovište da Bosnu i Hercegovinu treba integrisati u sastav hrvatske države. To je u novije doba bilo opredjeljenje kako HSS pod vođstvom dr Vlatka Mačeka tako i Pavelićevog ustaškog pokreta. U prvim mjesecima Banovine Hrvatske novine »Hrvatski dnevnik« isticale su da Banovina Hrvatska ne može opstati u postojećem obliku, pri čemu se mislilo na njeno proširenje etničkim hrvatskim teritorijama BiH i Vojvodine.[10] Posljednjeg dana marta 1941., u Zagrebu je održan sastanak narodnih zastupnika i predstavnika vlade Banovine Hrvatske, predstavnika hrvatskih kulturnih i privrednih institucija iz svih hrvatskih krajeva bez razlike na stranačku pripadnost radi razmatranja položaja u kome se našla Hrvatska. Sastanak je okončan Rezolucijom koja sadrži ocjenu da je Jugoslavija prestala da postoji i da se stvara slobodna nezavisna hrvatska država koja obuhvata historijske i u nacionalnom pogledu hrvatske krajeve: Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, kao i hrvatski dio Vojvodine. Rezoluciju su potpisali predstavnici HSS i ustaškog pokreta.[11] Identične sadržine bio je i proglas Slavka Kvaternika od 10. aprila 1941. o osnivanju NDH. U proglasu se također podvlače »historijski razlozi« zbog kojih se BiH uključuje u NDH. Istog dana objavljena je i Mačekova izjava da je »slobodna, samostalna i nezavisna Hrvatska Država formirana na cjelokupnom historijskom teritoriju hrvatskog naroda«, u koji spada i teritorija BiH.[12]

Njemačke jedinice ušle su u Sarajevo 15. aprila 1941.,[13] čime su stvoreni uslovi da se u BiH pristupi uspostavljanju vlasti NDH. Odmah po dolasku u Zagreb,

10 Fikreta Jelić-Butić – »Hrvatska seljačka stranka« – Zagreb, 1983., str. 18.
11 Fikreta Jelić-Butić – »Ustaše i NDH« – Zagreb, 1977., str. 67/8.
12 Ljubo Boban – »Maček i politika HSS 1929–1941« – II – Zagreb, 1974, str. 536.
13 Mladen Colić – »Tzv. NDH 1941« – Beograd, 1973., str. 208.

Pavelić je sastavio vladu koju su sačinjavali istaknute ustaše, a zatim je u BiH poslao bliske saradnike Juru Francetića, Ivu Herenčića i Miju Babića sa zadatkom da uspostave ustaške organizacije i formiraju ustaške jedinice.[14] Po uzoru na Hitlerov Treći Rajh, ustaški vrh pristupio je donošenju zakonskih propisa kojima je trebalo ustanoviti da u NDH jedino hrvatskom narodu pripada sva vlast ne samo po osnovu historijskih i političkih, nego i etničkih i rasnih razloga i prava. Temelje ovog »zakonodavstva« čine: »Zakonska odredba za obranu naroda i države«, zatim »Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti«,»Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda«, kao i »Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere u drugu«.[15] Međutim, navedene zakonske odredbe nisu bile ni objavljene, a teror protiv Srba već je počeo. Iseljavanje, prekrštavanje i pokolj srpskog stanovništva bili su metod etničkog čišćenja i homogenizacije NDH i u njoj BiH. Na području Bosanske krajine najmasovniji pokolji izvršeni su u Sanskom Mostu, Bihaću, Bosanskoj Krupi, Cazinu, Bosanskom Novom, Ključu, Prijedoru. Prema procjeni domobranskog generala Rumlera, krajem jula i početkom avgusta 1941. u Bos. krajini bilo je ubijeno oko 10.000 ljudi.[16] U istočnoj Bosni ustaški pokolji srpskog stanovništva dobili su u ljeto 1941. široke razmjere na području Birča, Vlasenice, Zvornika, Višegrada, Bijeljine, oko Sarajeva, Foče, Goražda, Visokog, Doboja, da bi ih u zimu produžile ustaške bojne pod komandom Jure Francetića.[17] U istočnoj Hercegovini ustaški teror imao je izuzetno svirepe oblike, u čemu su se istakle domaće ustaše koje su u Hercegovini formirane poslije proglašenja NDH.[18] Terorom različitog oblika i intenziteta pripremala se genocidom nad srpskim stanovništvom hrvatska etnička većina u pojasu Une, Drine i u istočnoj Hercegovini. Na istočnoj granici BiH prema Srbiji i Crnoj Gori ustaška država računala je na tradiciju vjerske mržnje između Muslimana i Srba i u njoj će ona naći uporište za ostvarenje svoga vrhovnog cilja: istrjebljenjem srpskog stanovništva osigurati istočnu granicu NDH. Na sastanku sa Pavelićem početkom juna 1941. u Berghofu, Hitler je naročito podvukao potrebu da se u istočnom dijelu zemlje pomoću Muslimana, koje je visoko cijenio kao ratnike, podigne i izgradi sigurna pozicija i zid prema Srbima.[19] Da bi NDH utvrdila pozicije u BiH, Pavelić je već 29. aprila 1941. izdao naredbu da se potpredsjedništvo vlade NDH sa potpredsjednikom dr Osmanom Kulenovićem premjesti u Banju Luku. Kako je objašnjavao njemačkom ministru inostranih poslova Joachimu fon Ribentropu, ovu odluku Pavelić je donio iz obzira prema Muslimanima u BiH, koje je nazvao »cvijećem hrvatskog naroda« i među kojima je tražio glavni oslonac u svojoj državnoj politici na području BiH.[20] U vladi NDH bili su svjesni da teror nad Srbima, Jevrejima i antifašistima ne može dobiti podršku

14 Bogdan Krizman – »Pavelić i ustaše« – Zagreb, 1978., str. 416.

15 Kao pod 1 – str. 97.
Bogdan Krizman – »NDH između Hitlera i Musolinija« – Zagreb, 1983., str. 117–120.

16 Dr Dušan Lukač – »Ustanak u Bosanskoj krajini« – Beograd, 1967., str. 139.

17 Zdravko Antonić – »Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni« – Beograd, 1973., str. 396.

18 Mladen Colić, n.dj., str. 59.

19 Ladislaus Hory–Martin Broszat – »Der kroatische Ustascha–Staat 1941–1945« – Stuttgart, 1964., str. 97.
Bogdan Krizman, kao pod 14) – str. 486–488.

20 Bogdan Krizman, isto, str. 486.

naroda, pa su uporedo osnivali prijeke i pokretne prijeke sudove sa ciljem da po hitnom postupku izriču presude nad »državnim neprijateljima« koji su mahom kažnjavani smrću. Karakteristično je da je takvih sudova bilo najviše osnovano u Bosni, gdje je sudskim postupkom trebalo osigurati provođenje terora. Sa osnivanjem prijekih sudova počelo se već u maju, da bi tokom juna već djelovali u Sarajevu, Banjoj Luci, Bihaću, Brčkom, Derventi, Višegradu,[21] u svim mjestima u kojima se ustaška vlast nije osjećala sigurnom.

Ustaški teror izazvao je mjestimično otpor srpskih seljaka na koji su ustaše reagirale žestokim odmazdama s ciljem da onemoguće ozbiljnije i opasnije pobune. Zbog toga što su im pružili otpor 6. maja 1941. u selu Kijevo kod Sanskog Mosta, ustaše su objesile 27 talaca.[22] U istočnoj Hercegovini, naročito na području Nevesinja, izbio je prvi ustanak srpskog stanovništva u odbranu od ustaških pokolja, koji su ovdje bili masovni i svirepi. Ustaški vrh iz Zagreba intervenisao je ovdje sa ustaškim i domobranskim snagama pod komandom generala Lakse sa zadatkom da spriječi teror ustaša i ugasi ustanak.[23] Ovaj, tzv. »junski ustanak« bio je savladan, ali time nije bilo uspostavljeno normalno mirno stanje u ovom kraju. Naprotiv, ustaški teror bio je nastavljen, što će sa srpske strane prouzrokovati osvetu nad »Turcima«, koja nije bila samo odlika četnička, već i ne malog broja pripadnika partizanskih jedinica. Antiturska tradicija snažno je prožimala svijest srpskog seljaštva koje je činilo osnovni element ustaničkog pokreta, nezavisno od njegovog političkog i ideološkog opredjeljenja.

Uporedo sa fizičkim uništavanjem srpskog stanovništva, ustaška vlast pristupila je masovnom iseljavanju bosanskohercegovačkih Srba u Srbiju, a u saradnji sa predstavnicima katoličkog klera, i prevođenju u katoličku vjeru na temelju spomenute Zakonske odredbe vlade NDH. Već u maju 1941. srušena je pravoslavna crkva u Banjoj Luci,[24] a jevrejski dom pretvoren je u javnu kuću za njemačke vojnike i ustaše. Poslije banjalučke, na području BiH bilo je srušeno više pravoslavnih crkava, da bi se kod srpskog stanovništva trajno slomio duhovni otpor, naročito u kampanji pokatoličavanja. Iseljavanje i protjerivanje Srba bili su redovna pojava i praksa u prvim mjesecima vlasti NDH u BiH. Najmasovnije razmjere dobili su u istočnoj Bosni, u graničnim područjima prema Srbiji. Dok je do sredine jula 1941. sa područja NDH u Srbiji iseljeno preko 80.000 Srba,[25] iz istočne Bosne do sredine avgusta 1941. protjerano je 137.000 Srba u Srbiju.[26] Iako masovan, antisrpski genocid najprije je udario po ekonomski imućnijim slojevima, sveštenicima, inteligenciji, da bi u tom rasporedu prvo mjesto imali antifašisti. Istovremeno, ustaški zatvori i koncentracioni logori bili su punjeni komunistima i antifašistima iz redova Hrvata i Muslimana. Zajedno sa Srbima, Jevrejima i Romima, oni su proglašeni državnim neprijateljima, koje je fizičkim uništenjem trebalo istrijebiti. Pavelić je sasvim dobro shvatio i primio Hitlerov savjet da 50

21 Fikreta Jelić–Butić, kao pod 11, str. 160.
22 Dušan Lukač, n.dj., str. 61/2.
23 Mladen Colić, n.dj., str. 281.
24 Dušan Lukač, n.dj., str. 62.
25 Pero Morača, n.dj., str. 60.
26 Zdravko Antonić, n.dj., str. 77.

godina treba voditi nacionalno netolerantnu politiku, tj. politiku nacionalne isključivosti prema Srbima ako hrvatska država želi da bude postojana.[27] Hitler je odobravao Pavelićev plan da Srbe iz Bosne iseli u Sandžak, a sandžačke Muslimane da naseli u BiH.

Ustaški protivsrpski teror naročito je bio pooštren poslije njemačkog napada na SSSR. Tradicionalni kult »bratske Rusije« u srpskom narodu sada se održavao zahvaljujući komunističkoj propagandi i izražavao kao kult Sovjetskog Saveza, koji se temeljio na »nepobjedivosti« Crvene armije, kojoj je KI namijenila udarnu ulogu svjetske proleterske revolucije. U planinama BiH srpski seljaci palili su vatre u znak spremnosti da zaratuju sa ustaškom NDH. Ustaški teror time je dobio novi podsticaj, ali je to bio podsticaj i srpskom otporu genocidnom zatiranju.

27 Bogdan Krizman, kao pod 14, str. 490.

USTANAK I KPJ

Nasilja nad fizičkim i duhovnim bićem srpskog naroda imala su granicu, preko koje se opstanak osiguravao samo posljednjim sredstvom – oružanim otporom. Ustanak je bio neminovan, provalio je spontano, snagom stihije, najavljujući ne manju bezobzirnost od ustaške riješenosti da na tlu NDH likvidira srpski element.

Strategija NDH prema Srbima bila je precizno definisana. Na polasku iz Italije u Hrvatsku, Pavelić je izjavio italijanskom novinaru: »Mi nemamo i nikad nismo imali nikakvu vezu sa Srbima. Od Srba se razlikujemo po religiji i po fizičkom izgledu ... Mi nismo Slaveni«.[28] Pavelićev doglavnik Mile Budak, vrlo aktivan u antisrpskoj kampanji, izjavljuje: »Jedan dio Srba ćemo pobiti, drugi raseliti, a ostale ćemo prevesti u katoličku vjeru i tako pretopiti u Hrvate«.[29] Ustaški protivsrpski program Budak je obrazložio riječima: »Mi imamo ne samo pravo nego i dužnost tražiti od ovdašnjeg pravoslavnog življa da uvidi to što jest i da se prema tome snađe. Imamo zato pravo govoriti, ako je tko Srbin ima Srbiju i to je njegova domovina«.[30] Prema jednoj njemačkoj procjeni s kraja avgusta 1941. ustaše su do tada pobile oko 200.000 Srba.[31] Smatra se da je tokom 1941. iz NDH u Srbiju legalno i ilegalno iseljeno preko 150.000 Srba.[32] Historičarka Fikreta Jelić–Butić navodi da je u razdoblju 1941–1942. prisilno pokatoličavanjem obuhvaćeno oko 240.000 Srba.[33] Njemačka zvanična ocjena je da je ustanak posljedica »ustaškog proganjanja Srba«, koji su postali »žrtve ustaških razularenih instinkata« i da ustanički pokret kontroliše velik dio teritorije BiH već početkom septembra 1941«.[34]

U ustanku je došao do punog izražaja srpski nacionalizam, koji je eksplodirao provalom mržnje protiv Hrvata i Muslimana kao »vjekovnih srpskih neprijatelja«. KPJ se našla u BiH pred imperativom da uspostavi kontrolu nad ustaničkim energijama srpskih masa, da ih zaustavi i skrene s puta vjersko-nacionalne konfrontacije i usmjeri antifašističkim i antiokupatorskim pravcem.

U proglasima od maja, juna i jula 1941. CK KPJ formulisao je političku liniju u uslovima okupacije zemlje. U prvomajskom proglasu naglašava se da će KP »sada još upornije organizovati i voditi borbu naroda protiv okupatora i njihovih sluga u zemlji, protiv raspirivanja nacionalne mržnje...«[35] Povodom njemačkog napada na SSSR, CK KPJ je objavio proglas u kome se obraća porobljenim narodima

28 Fikreta Jelić–Butić, kao pod 11, str. 139.
29 Viktor Novak – »Velika optužba« – III – Sarajevo, 1960., str. 54.
30 »Hrvatski narod«, 16. VI 1941. – Govor Mile Budaka u Slavonskom Brodu.
31 Zbornik NOR-a – Njemački dokumenti 1941, 1942. – Tom XII – knj. 1 – Dokument br. 123 – str. 329.
32 Mladen Colić, n.dj., str. 377.
33 Fikreta Jelić–Butić – kao pod 28 – str. 175.
34 Kao pod 31 – Dokument br 150 – str. 394 i Dokument br 266., str. 722.
Mladen Colić, n.dj., str. 304.
35 Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta – Sarajevo, Fond: Leci i proglasi – 3/1941.

Jugoslavije da »ujedine svoje snage protiv fašističkih osvajača«, a komuniste da se »hitno pripremaju za posljednji boj« i da »stanu na čelo radnih i nacionalno ugnjetenih masa u borbi protiv fašističkih tlačitelja«.[36] Tek sa proglasom od 12. jula 1941. CK KPJ izlazi pred narod Jugoslavije sa pozivom na ustanak, a komuniste poziva da hitno organizuju partizanske odrede i stanu na čelo oslobodilačke borbe protiv okupatora.[37] Pošto su otpočeli ustanci širom zemlje, PK KPJ za BiH poziva narode BiH da se ujedine u borbi protiv okupatora bez obzira na vjeru, narodnost i politička uvjerenja jer »oslobodilačka vojska Bosanaca i Hercegovaca donosi oslobođenje za sve Muslimane, za sve Hrvate i za sve Srbe«.[38]

U ostvarenju ovako postavljene linije komunisti su postizali nejednake rezultate. Najteže je bilo zaustaviti i suzbiti u nacionalno-mješovitim područjima mržnju i osvetu srpskog seljaštva protiv Hrvata i Muslimana zbog ustaških zločina. Svi izvještaji koji su slati PK-u govore da KPJ u tom pogledu nije imala dovoljno snage, a u izvjesnim krajevima bila je i sasvim nemoćna.[39] Od posebnog značaja za komuniste u BiH bila je zaštita Muslimana od odmazde šovinističkih srpskih ustanika i privlačenje Muslimana u partizanske odrede. Izazvan ustaškim zločinima, ustanički pokret bio je prožet i opterećen antimuslimanskim i antihrvatskim šovinizmom, koji je predstavljao najtežu prepreku Komunističkoj partiji u njenom nastojanju da ustanak dobije karakter narodnooslobodilačkog pokreta. Činjenica da je KP u BiH bila nerazvijena, pogotovo među seljaštvom – osnovnom bazom i snagom ustanka, sama sobom govori o teškoći i složenosti zadatka pred kojim se našla KP. Na mnogim područjima BiH ambicija da bude pokretač i rukovodilac ustanka nailazila je mogućnost KP. Dok su rijetki izvještaji o uspjesima i pozitivnom uticaju KPJ u muslimanskim selima, u PK su stizali brojni izvještaji da su ustanici u sukobu sa ustašama stajali na četničkoj liniji, ubijali Muslimane i Hrvate, pa i cijele familije – djecu, žene i starce.[40] Od početka okupacije i ustanka rukovodstvo KP u BiH težilo je zbližavanju i uzajamnoj solidarnosti Muslimana, Srba i Hrvata i tražilo od komunista i partizanskih štabova da posebnu pažnju poklanjaju Muslimanima, da im se pruži zaštita pred osvetoljubivošću ustaničkih masa, da se pristupi formiranju muslimanskih partizanskih četa i da se djeluje u tom pravcu. Ovim naporima, međutim, stajalo je na putu ponašanje izvjesnih partizanskih jedinica, koje se u odnosu prema Muslimanima i Hrvatima često nije razlikovalo od četničkih odreda, jer su za stradanje Srba optuživali i u ustaše svrstavali sve Muslimane i Hrvate.

Rukovodstvo KP uporno je zahtijevalo od članstva da odgovorno izvrši postavljene zadatke. Ni najopasnije situacije nisu mogle biti opravdanje da se ne provede direktiva. Disciplina je tražena maksimalno strogo. Neizvršavanje primljenog zadatka povlačilo je kaznu isključenja iz KP, kvalifikaciju izdajstva, pa i strijeljanje.[41] Delegat CK KPJ za BiH Svetozar Vukmanović Tempo imao je saglas-

36 Zbornik NOR-a – Tom I – Beograd, 1949., str. 16–17.
37 Ibidem, str. 19–20.
38 Arhiv SKBiH – Tom III – knj. 1 – Sarajevo, 1952., str. 30–37.
39 Uglješa Danilović – »Sjećanja« – III – Beograd, 1987., str. 76.
40 Svetozar Vukmanović Tempo, kao pod 7 – str. 212.
41 Isto, str. 170.

nost generalnog sekretara KPJ da partijsku organizaciju u Zenici, zbog odbijanja da sruši željezaru, može raspustiti a odgovorne rukovodioce strijeljati. Kazna strijeljanja prijetila je i sekretaru Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu što se pri izlasku iz Mostara, da ne bi pao u ruke ustašama, vratio u grad.[42] Prijetnje najodgovornijim komunistima »revolucionarnim sudom« i strijeljanjem upućivane su iz partijskog vrha u razne krajeve BiH s ciljem da se ostvari rukovodeća uloga KP u ustanku. U određenim slučajevima nije se ostalo na prijetnjama, nego su, zbog »izdaje partije«, kazne i izvršavane. Ipak, ne može se reći da je ova praksa bila veoma raširena. I bez toga, u organizacijama KP vladala je izrazito stroga disciplina, koja je u miru očuvala partiju uprkos policijskim progonima koji su često završavani presudama na kazne robijom. Sada, u uslovima okupacije, kada se KPJ pojavila na sceni, široka politička platforma patriotskog otpora okupatorima i kvislinzima, udružena sa strogom disciplinom koja je obavezivala članove da djeluju na liniji partije, omogućila je partiji da stiče uticaj i povjerenje ustaničkih masa, koje su se uvjeravale da komunisti stvaraju drukčiju vojsku nego što su četnici.

Međutim, izgrađena na doktrini lenjinizam–staljinizam, kao članica KI, KPJ se teško oslobađala ovih učenja u radikalno izmijenjenim uslovima u zemlji. Teorija o pretvaranju imperijalističkog rata u socijalističku revoluciju, naučena iz historije SKPb, dolazila je do izražaja u ljevičarenju i pseudorevolucionarnom fraziranju dijela komandnih kadrova prema čijim je shvatanjima partizan–seljak bio izrazito odbojan. Pojave ljevičarenja, međutim, lakše su suzbijane nego tendencije šovinizma koje su ispoljavale partizanske jedinice prema Muslimanima i Hrvatima. U početku je bilo primjera da su partizani odbijali da u svoje čete prime Muslimane koji su izbjegli iz gradova da bi se kao pripadnici partizanskih odreda borili protiv ustaša i okupatora. To se dešavalo manje-više u svim krajevima BiH. Teško je bilo suzbijati shvatanje »Mi ili Turci«. U rukovodstvu KP su bili svjesni da na području BiH uspjeh borbe za oslobođenje zemlje zavisi od učešća pripadnika svih njenih naroda i da samo linija nacionalne ravnopravnosti vodi pobjedi nad okupatorima i njihovim domaćim pomagačima. Zato je svaki Musliman i Hrvat u partizanskim odredima krčio put širenju nacionalnog sastava narodnooslobodilačkog pokreta. Tako se u masama srpskog naroda, iako veoma sporo, potiskivalo shvatanje da su svi Muslimani i Hrvati ustaše, koje se među ustanicima dulje održavalo pa je, prihvatanjem realnosti da partizani nisu samo srpska vojska, na najbolji način sužavan prostor četničkom pokretu i njegovoj velikosrpskoj ideologiji. S tim u vezi, ustaše i četnici imali su isto gledište. Za ustaše partizanski pokret bio je četnički, a za četnike to je bio ustaški pokret. To je već bilo i ustaško i četničko priznanje da su partizani vojska protiv koje će i jedni i drugi biti sve više nemoćni i da se Hrvati, Muslimani i Srbi postepeno i sve šire otvaraju partizanskim ratnim ciljevima.

Izloženo pritisku razbuktalog osvetoljubivog srpskog četničkog šovinizma prema Muslimanima i Hrvatima, rukovodstvo KP u BiH prvobitno je smatralo da je u takvim uslovima zadatak komunista da u početnoj fazi partizanske borbe

42 Isto, str. 260.

politički »neutraliziraju«[43] Hrvate i Muslimane i na taj način ih odvajaju od ustaša. U ovoj direktivi, koja predstavlja izraz doktrinarnog pristupa revoluciji u izmijenjenim odnosima, sadržano je shvatanje da su Hrvati i Muslimani prihvatili i podržavali politiku ustaškog fašističkog terora, pa ih je u takvom položaju trebalo »neutralizirati«. Doktrinarno posmatrano, to je značilo da poslije »neutralizacije« treba pristupiti njihovom »privlačenju« u NOP.

Ambicija delegata CK KPJ u BiH bila je da komunisti BiH budu prvi u podizanju ustanka, iako je organizacija KP u njoj bila veoma slaba i nerazvijena.[44] Svetozar Vukmanović se ljutio što je od sjednice Politbiroa CK KPJ 4. jula do prvih oružanih partizanskih akcija u sarajevskoj oblasti (1. avgusta) prošlo skoro mjesec dana. To je razlog što on vodećim komunistima u pojedinim krajevima BiH prijeti isključivo iz partije, »revolucionarnim sudom« i strijeljanjem, potvrđujući na taj način da nije shvatio složenost nacionalne i vjerske realnosti u BiH. Istovremeno, to je razlog što u vojnom pogledu nije došao do izražaja Glavni štab NOPO za BiH, pa je najvažniji posao pokretanja i vođenja ustanka pripao oblasnim partijskim komitetima u Bosanskoj Krajini, istočnoj Bosni i Hercegovini i štabovima NOPO u ovim oblastima.

U historiji narodnooslobodilačke borbe prihvaćeno je da je do ustanka u BiH, koji je organizovala KP, najprije došlo u Drvaru, koji su zauzeli partizani 27. jula 1941. Ovaj datum je još u toku narodnooslobodilačke borbe proglašen danom ustanka naroda BiH. Početkom i tokom avgusta 1941. pokrenuti su ustanci pod rukovodstvom KPJ i u drugim krajevima BiH. Zajednička im je karakteristika da partizanske odrede čine pripadnici srpskog naroda, koje je po riječima člana Glavnog štaba NOPO BiH »neposredna opasnost od ustaškog noža učinila ustanicima«. Egzistencijalno ugroženi, »srpski seljaci u većini su ustali na oružje... jedni na poziv KP, a drugi su pošli u borbu kao četnici«.[45]

Uslovi za pokretanje i razvoj ustanka bili su identični i različiti u glavnim oblastima BiH – Bosanskoj krajini, Hercegovini i istočnoj Bosni. Identičnim su ih činila ustaška nasilja nad srpskim stanovništvom, a različitim njihov geopolitički položaj, izvjesna posebnost političkih odnosa, razmještaj organizacija KPJ i stepen njihovog uticaja. Prema raspoloživim dokumentima, po metodima i obimu ustaški teror bio je jednako surov u svim krajevima BiH sa srpskim stanovništvom, kome je ustanak značio odbranu nacionalne egzistencije i prava na opstanak. Granice na Uni, Drini i prema Crnoj Gori uticale su na razlike i posebnosti ustanka. Zapadna Bosna graničila je sa srpskim područjima (Lika, Kordun, Banija) NDH, istočna Bosna sa Srbijom, a istočna Hercegovina sa Crnom Gorom. Nije bilo slučajno da je ustanak pokrenut istog dana, 27. jula, i u Drvaru i u Srbu i da je već na početku uspostavljena vojna i politička saradnja zapadne Bosne i Like, o čemu svjedoči izvještaj komandanta Drvarske brigade sekretaru Oblasnog komiteta KPJ u Bosan-

43 Isto, str. 292.

44 Đuro Pucar Stari – »Dokumenti i članci (1926–1945)« Banja Luka, 1989. (Prema dokumentu br. 373 u BiH je prije rata – 1941 – bilo 715 članova KPJ, a prema dokumentu br. 377 bilo ih je 1399. Navedeni podaci su orijentacioni, jer su plod rekonstrukcije po sjećanju, pošto usljed ilegalnog položaja u KPJ nije sačuvana takva evidencija).

45 Rodoljub Čolaković – »Zapisi iz oslobodilačkog rata« – II – Sarajevo, 1948., str. 56.

skoj krajini.[46] Prema navedenim podacima, organizacije KPJ u Bosanskoj krajini i Hercegovini bile su prije rata izjednačene i imale su po 160 članova, dok je u istočnoj Bosni i Sarajevu bilo 280 članova KPJ.[47] Obnavljanje ustanka u istočnoj Hercegovini u avgustu 1941. pokazalo je da komunisti nisu ostvarili rukovodeću ulogu i da je u ustanku dominirala četnička osveta širokih razmjera nad Muslimanima i Hrvatima. Antimuslimanski šovinizam u ustaničkom pokretu na području istočne Hercegovine nadrastao je sposobnosti komunista da mu se uspješno suprotstave.[48] U izvještaju od avgusta 1941. član PK Avdo Humo posebno naglašava da crnogorski komitski odredi u istočnoj Hercegovini opštim pokoljem onemogućavaju kontakte i pregovore sa Muslimanima i tamo gdje su, kao u Bileći, zato postojali dobri uslovi.[49]

46 Đuro Pucar Stari – n.dj., str. 176–180.

47 Isto, Dokument br. 173, str. 892 i br. 177, str. 896. – (Sarajevska organizacija KPJ dala je znatan broj rukovodećih kadrova kako za štab NOPO istočne Bosne, tako i za druge štabove u okolini Sarajeva i istočnoj Bosni).

48 Uglješa Danilović, kao pod 39.

49 Arhiv SK BiH – Tom III – knj. 1 – 1941 – str. 23–25.

RAZVOJ USTANKA I »MUSLIMANSKO PITANJE«

Dok su četnici »muslimansko pitanje« rješavali u principu i konkretno osvetom, odmazdom i pokoljem, u rukovodstvima i redovima partizana, u principu riješen u duhu nacionalne ravnopravnosti, problem odnosa prema Muslimanima ostaće u praksi dugo otvoren, da bi se Muslimani privlačili u NOP zavisno od konkretnih situacija na određenim područjima i od političkog stanja u samim partizanskim jedinicama. U situacijama kada četnici nisu bili spremni da pucaju na »srpsku braću« u partizanima, odnosno kada Srbi-partizani nisu bili spremni da pucaju na četnike, takođe »srpsku braću«, Muslimani su ostajali nezaštićeni i tražili spas u samoodbrani. Pokrajinsko, kao i oblasna rukovodstva KP u BiH, stalno su zahtijevali od komunista i partizana da svojom aktivnošću i držanjem stiču povjerenje Muslimana i Hrvata, podvlačeći nužnost njihovog okupljanja u partizanskim redovima kao prvi i nezamjenljivi uslovi uspjeha narodnooslobodilačke borbe. To je imala da bude linija partizanskog razgraničenja sa četničkim pokretom, čije su pripadnike, kao i pripadnike jedinica hrvatskog domobranstva, pozivali u zajedničku borbu protiv okupatora i ustaša. Okupatori, ustaše i četnici mnogo brže su dobili razdor između Srba, Hrvata i Muslimana, nego što su komunisti i partizani među njima uspostavljali razumijevanje, toleranciju i povjerenje. Uticaj KPJ i NOP-a u masama nacionalno mješovitog i sukobljenog stanovništva mogao je biti srazmjeran njegovom distanciranju od politike okupatora, ustaških i četničkih vrhova. Odnosom partizana prema Muslimanima i Hrvatima mjerila se politička čvrstina NOP-a.

Po ocjeni sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu u borbama krajem jula i početkom avgusta 1941. Drvar sa okolinom zauzimao je prvo mjesto. Partizanski odred koji je zauzeo Drvar 27. jula sačinjavali su radnici pilane i tvornice celuloze, željezničari Šipadove pruge i seljaci iz okoline Drvara. U sastavu odreda bilo je nekoliko hiljada ljudi. Oni su svojim rukama držali par dana Drvar i Oštrelj. Na području Podgrmeča u ustanku je učestvovalo oko 8.000 ljudi, ali ovdje ustanak nije bio pod rukovodstvom KP, pa je imao više »četnički nego oslobodilački karakter«. Na osnovu ovog saznanja i ocjene izveden je zaključak da komunisti u Bosanskoj krajini moraju »na selu raditi daleko više politički, nego što je to do sada činjeno«.[50] Za razliku od gerilskog odreda grahovsko-drvarskog područja kojim je komandovao komunista, na sastanku delegata većine gerilskih odreda sa područja Podgrmeča u štab gerilskih odreda nije izabran nijedan član KP, pa su mu se na čelu našli izraziti protivnici narodnooslobodilačke borbe, koji

50 Kao pod 44) – str. 158–161.
(Navedeni podaci–cifre ne odgovaraju vojnom ustrojstvu gerilskog odreda, već se odnose na masu ustanika koja nije učestvovala u vojnim operacijama, ali je predstavljala pobunjeni narod).

su se suprotstavljali svakoj saradnji sa Muslimanima i Hrvatima.[51] Kratko vrijeme poslije izbijanja ustanka, u Drvaru je održana skupština koja je (31.VIII 1941.) izabrala Narodnooslobodilačko vijeće za zapadnu Bosnu i Liku u sastavu od 80 članova i sa užim odborom od 32 člana. Za potpresjednika Vijeća izabran je sekretar Sreskog komiteta KPJ Drvara, metalski radnik Vaso Trikić.[52] Skupština je takođe donijela rezoluciju protiv pokušaja italijanskih agenata da »dosadašnje uspjehe borbe prodaju italijanskim okupatorima«.[53] Uspjeh ustanka i gerilskog Drvarsko-grahovskog odreda aktivirao je srpske šovinističke elemente, koji su povezivanjem sa italijanskim okupatorima obećavali srpskom narodu italijansku zaštitu od ustaša. U organizaciji Narodnooslobodilačkog vijeća organizovan je u Drvaru veliki narodni zbor na kome je usvojen Proglas »Srpskom i hrvatskom narodu« da još »smionije nastavi borbu protiv italijanskih okupatora i njihovih sluga Pavelića i domaćih izdajnika«.[54] Istovremeno, upućen je proglas i italijanskim vojnicima, u kome se ističe da su ih italijanski fašistički vlastodršci poslali u Bosnu da budu »krvnici« njenih naroda i da tako gušeći »našu« guše i »svoju slobodu«.[55]

Uporedo sa političkom kampanjom, u saradnji sa velikosrpskim četničkim elementima, Italijani su preduzeli i vojne akcije da bi uspostavili svoju kontrolu i vlast na prostoru koji su držali partizani. Nadmoćnost Italijana, praćena četničkom propagandom da se ne treba suprotstavljati zaštitnicima srpskog naroda, izazvala je rasulo mnogih gerilskih četa. Tako se Grahovo našlo u italijanskim rukama već 9. septembra, a Drvar je pao 25. septembra 1941.[56] U redovima seljaštva brzo se rasplinula ustanička borbenost, koju je potisnulo kolebanje i vjerovanje da prodor i vlast Italijana donose kraj ustaškom teroru i znače uspostavljanje mira i sigurnosti. Poraz je izazvao depresiju u političkom raspoloženju masa, ali nije uništio misao da se otpor okupatorima, ustašama i četnicima mora nastaviti. Oseka ustanka nije mogla biti trajna. Na prijelazu iz 1941. u 1942. političko stanje u Bosanskoj krajini nagovještavalo je oživljavanje ustanka.

U istočnoj Bosni ustanak je od početka imao dva izrazito oprečna pravca – partizanski i četnički, koje je isti, ustaški protivnik upućivao na saradnju, koja se nije dala učvrstiti. Na ovom području pripremama za ustanak rukovodio je PK KPJ iz Sarajeva. I ovdje su ustanak prouzrokovali ustaški pokolji srpskog stanovništva, nasilno pokatoličavanje i protjerivanje u Srbiju. Bilo je više ustaničkih žarišta koja su se naslanjala na planine Romanija, Ozren, Majevica, na kojima su obrazovane prve partizanske jedinice pod rukovodstvom štabova sarajevske i tuzlanske oblasti. Ustaničke partizanske akcije počele su posljednjih dana jula i početkom avgusta, po obliku su predstavljale napad na žandarmerijske stanice sa učešćem malog broja ustanika. Iz manjih uspješnih akcija izrastale su po sastavu brojnije jedinice, koje su preduzimale akcije zauzimanja gradova kao što su Sokolac,

51 Dušan Lukač, n.dj., str. 154/5.
52 Isto, str. 209.
53 Zbornik NOR-a – Tom IV – knj. 1 – Dokument br. 66 – str. 144.
54 Ibidem, Dokument – br. 70 – str. 153–155.
55 Ibidem – Dokument br. 71 – str. 156/7.
56 Dušan Lukač – n.dj. str. 235; 240.

Vlasenica, Rogatica. Bilo je i zajedničkih partizansko-četničkih napada na mjesta u kojima su bili locirani ustaško-domobranski garnizoni. Ako je u toku zajedničkih osvajanja pojedinih mjesta i bilo određene saradnje, nakon njihovog zauzimanja između četnika i partizana počinjala je borba za vlast.[57] Od posebnog značaja u razvoju ustanka na području istočne Bosne bilo je obrazovanje muslimanske partizanske čete krajem septembra 1941. u romanijskom selu Šatorovići, koja će se do kraja 1941. razviti u Prvi muslimanski bataljon pod komandom Muje Hodžića.[58] Ovaj proces, međutim, kočili su otpori lokalnih četničkih voda, a nije imao ni dovoljno jaku podršku partizana, koji su se prema muslimanskom stanovništvu često odnosili kao i četnici.[59] Čak ni štab Romanijskog odreda nije imao puno povjerenja u Muslimanski bataljon, pa je od njegovog štaba više puta tražio podatke o »moralnoj ispravnosti svakog borca Muslimana«,[60] što nije tražio od štabova bataljona srpskog boračkog sastava.

Iza ustaničkog pokreta četničkog pravca ovdje nisu stajali Italijani, kao što je to bio slučaj u Bosanskoj krajini, pa su četničke vođe u istočnoj Bosni bile sklone da prihvate prijedlog Glavnog štaba NOPO za BiH o vojno-političkoj saradnji. Na ovakve dogovore četničke komandante upućivalo je i saznanje da u prvim mjesecima ustanka »bosanski četnik nije htio da okrene pušku na partizane«.[61] Krajem septembra 1941. otpočeli su pregovori između predstavnika Komande vojno-četničkih odreda i Glavnog štaba NOPO BiH u Drinjači i bili su okončani zajedničkim proglasom od 1. oktobra 1941. U Proglasu se prikazuje Pavelićev plan istrjebljenja srpskog naroda pomoću »nesvjesnog i zaostalog muslimanskog i hrvatskog zaostalog življa«, pa se pozivaju bosanski Srbi na jedinstvo u »odlučnoj borbi protiv fašističke najezde«, a Hrvati i Muslimani da »pomognu borbu svoje srpske braće«.[62] Na ovom sastanku zaključen je sporazum da se formira zajednički privremeni operativni štab između vojnih i partizanskih odreda pod nazivom »Komanda bosanskih vojnih i partizanskih odreda«. Sporazum je, pored drugih, sadržavao i tačke o formiranju pokretnih prijekih sudova pri svakom odredu za izricanje smrtne kazne za djela kao što su pljačka, bjekstvo iz borbe, špijunaža, izdaja i sl., kao i zaključak da se u oslobođenim krajevima izaberu narodni odbori kao organi vlasti.[63] Ovaj sporazum održavao se više-manje nasilu, jer su motivi i ciljevi njegovih ugovarača bili više suprotni i oprečni nego podudarni. Glavni interes i jedne i druge strane bio je da se ima vlast na oslobođenim teritorijama i da se ostvari vojna premoć. Zbog kršenja oktobarskog sporazuma i s jedne i s druge strane, 20. novembra sklopljen je novi partizansko-četnički sporazum, koji je proglasio obustavu uzajamnih neprijateljstava i zalagao se za saradnju u vojnim

57 Rodoljub Čolaković, n.dj. – str. 157.
Zdravko Antonić, n.dj. – str. 155; 277.
58 Rodoljub Čolaković, n.dj. – str. 212.
59 Avdo Humo – »Moja generacija« – Sarajevo–Beograd – 1984., str. 642.
60 Zdravko Antonić, n.dj., str. 463.
61 Rodoljub Čolaković, n.dj., str. 190.
62 Zbornik NOR-a Tom IV – knj 2 – str. 7–9.
63 Zdravko Antonić, n.dj., str. 418/419.

operacijama.[64] Ni ovaj sporazum nije bio dugog vijeka. Predstavnici partizana i četnika uzajamno su se optuživali za iznevjeravanje saradnje, pa je stvaranjem četničke Privremene uprave istočne Bosne postalo jasno da je nepovjerenje jednih u druge onemogućilo svako partizansko-četničko sporazumijevanje. Povremena dotadašnja uzajamna neprijateljstva pretvorila su se u otvorene i trajne ratne sukobe.

Iako je tokom 1941., pa i narednih ratnih godina, bazu partizanskog i četničkog pokreta činio srpski narod, njihovi strateški ciljevi predstavljali su faktor koji ih je doveo u oružane ratne konfrontacije. Dok je ideja vodilja partizanskog NOP-a bila oslobođenje zemlje od okupatora i njihovih domaćih saveznika, četnički pokret motivirala je i prožimala borba protiv ustaša, Hrvata i Muslimana u cjelini kao krivaca za stradanje srpskog naroda. Ratni ciljevi ovih pokreta ne bi bili od strateškog karaktera kada ne bi sadržavali i borbu za osvajanje vlasti. Politički razlozi da proširi i ojača NOP, da osigura povjerenje narodnih masa djelovali su svakako da CK KPJ u proglasu krajem jula istakne da »KPJ ne vodi partizansku borbu radi osvajanja vlasti za sebe, da bi iskoristila situaciju za postizanje svojih ciljeva«,[65] što se nije slagalo sa ratnom praksom, koja je potvrdivala da je narodnooslobodilačka borba čitavim svojim tokom bila neodvojiva upravo od osvajanja vlasti. Narodnooslobodilačka borba i borba za osvajanje vlasti činili su jedinstvo; bile su to dvije strane, dva elementa istog procesa, pa odvajanje jednog elementa od drugog predstavlja jednostranost u prikazivanju i tumačenju ove fenomenologije. Naime, tokom rata rukovodstva KPJ više puta su zauzimala stavove i davala ocjene koje nije potvrđivala realnost, pa je tako neosnovana tvrdnja da se KPJ nije borila za osvajanje vlasti. Kao što je također neprihvatljivo tumačenje da je KPJ u prvom planu imala borbu za osvajanje vlasti. Jednostranost ovog tumačenja ispoljava se u tome što eliminiše objektivne, stvarne uslove u kojima se odvija borba za vlast – narodnooslobodilačku borbu protiv okupatora i njihovih domaćih pomagača. U dijelu PK KPJ, koji je djelovao iz Sarajeva, krajem 1941. vladalo je mišljenje, koje nikako nije bilo utemeljeno na realnim vojno-političkim odnosima da će se »rat uskoro završiti pobjedom SSSR-a, Engleske i Amerike«, što se može pročitati u Proglasu Muslimanima od decembra 1941.,[66] kao i u direktivi »Zadaci partijskih organizacija u partizanskim jedinicama«, koja sadrži pogrešnu ocjenu da predstoji »brzi slom njemačkog fašizma«.[67] Nerealno je bilo pretpostavljati da se Muslimani mogu privući u partizanski pokret tvrdnjom da se »uskoro« očekuje pobjeda Saveznika, koji su se u to vrijeme branili na svim frontovima od snaga sila Osovine, a NOP preživljavao krizu, kao što proizvoljna ocjena o »brzom slomu njemačkog fašizma« nije mogla biti uvjerljiva komunistima u partizanskim redovima, koji su se povlačili ne samo pred divizijama okupatora, nego i pred četničkim odredima.

64 Isto, str. 437.

65 Zbornik NOR-a – Tom I – str. 26.

66 Zbornik NOR-a – Tom IV – knj. 2 – Dokument br. 90 – str. 222.

67 Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta, Sarajevo – Zbirka PK KPJ za BiH – 1. br. 32/7806 – novembar 1941.

U ovo vrijeme, član PK KPJ za BiH Avdo Humo imao je značajan susret sa vođom bivšeg JMO (Jugoslavenska muslimanska organizacija) Uzeir-agom Hadžihasanovićem. Tom prilikom Humo je izložio gledište KP o položaju Muslimana BiH i o tome zapisao sljedeće: »Muslimanske mase na terenu prilično su zbunjene držanjem pojedinih prvaka JMO... mnogi lokalni predstavnici te organizacije su kolebljivi i dezorijentisani... Većina seljačkih masa gaji simpatije prema partizanima, ali još nije spremna da se priključi narodnooslobodilačkoj borbi. Žive u strahu od četnika i njihovih pokolja, a postaju svjesne da ih ni ustaška država ne zaštićuje... Koliko im dozvoljavaju snage, partizani nastoje da im pruže zaštitu... Četnici kao politička i vojna organizacija velikosrpske buržoazije žele da u okviru Velike Srbije osiguraju BiH-u... NDH teži da BiH ostane hrvatska teritorija kao njen sastavni dio«. Uzeir-aga je otvoreno izložio svoje gledište: »Vi partizani ne možete pobijediti. Zasad vam tu pobjedu neće dati Nijemci i Italijani, a poslije ni Saveznici. Čerčil nikad neće dozvoliti da se na Balkanu stvori komunistička država... Muslimani ne treba da se istrčavaju niti da se priključuju bilo kojoj strani u sukobu. Četnici nas ne mogu uništiti. Mogu osakatiti, ali uništiti nikada. Poručio sam Mulaliću u Beograd da pređe u Dražin štab da bi otupio četničku oštricu u odnosu na Muslimane. Mi sada radimo na organizaciji i naoružavanju muslimanske milicije i to će sa Muslimanima-domobranima biti jedina realna snaga naše politike. Ne držanje nas pojedinaca, nego te oružane snage pokazaće koliko mi političari vrijedimo kad se bude krojila sudbina buduće države. Možda ćete i vi partizani biti neki faktor kad se bude stvarala nova država, ali nikada glavni. Ja bih volio da budete nešto, jer bi pomogli nama Muslimanima da dobijemo što veća prava u državi... Svi narodi imaju svoje oružane snage, pa zašto ne bismo i mi Muslimani imali... Ja sam protiv oružane saradnje muslimanske milicije s vama partizanima. Općenito gledajući, ta bi saradnja značila utapanje Muslimana u pokret u kome bi se izgubila njihova posebnost«.[68]

Ustanički pokret partizanskog pravca u Bosanskoj krajini, Hercegovini kao i istočnoj Bosni provjeravao se na odnosu prema Muslimanima. Snage italijanskog okupatora u Bosanskoj krajini predstavljale su zaštitno zaleđe četnicima, koji su u italijanskoj okupacionoj zoni bili mirniji od ustaša, a prema Muslimanima i Hrvatima agresivniji. Da bi osvojili i očuvali simpatije srpskog stanovništva, Italijani su ispoljavali promjenljivu politiku prema Muslimanima, koji su kroz teško iskustvo spoznali da su bili zavedeni i prevareni, da NDH nije ispunjavala obećanja koja im je obilato davala. Iako nejednakim tempom, oživljavanje partizanskog pokreta u Bosanskoj krajini bilo je uslovljeno, prije svega, okolnostima da li se i gdje u uslovima italijanske okupacije očuvalo borbeno jezgro ustaničkih partizanskih jedinica. Tako je na prostoru Bosanske krajine od oktobra 1941. do februara 1942. fomirano pet partizanskih odreda u jednom procesu u znaku relativno uspješnog suzbijanja italijanskog uticaja. Stvarao se novi odnos snaga, u kome je prevagu dobivao partizanski pokret, ali još nedovoljno učvršćen da bi bio imun prema četničkim diverzijama. U nekim četama i bataljonima partizanskih odreda vladalo je nepovjerenje prema Muslimanima i Hrvatima koji su dolazili u partizane.

68 Avdo Humo – n. dj. – str. 788–790.

Organizacije KP unutar partizanskih jedinica, kao i u pozadini, borile su se protiv srpskog šovinizma više mjerama partijske discipline, pa se može reći da su ga više povremeno potiskivale i suzbijale nego što su ga savladavale.

Nacionalizam je bio dominantna svijest bosanskohercegovačkog seljaštva, iz čijih se redova regrutovalo partijsko članstvo isticanjem u partizanskim akcijama, privrženošću ciljevima NOP-a. Od sposobnosti rukovodstva partije da se prilagode lokalnim odnosima, da ciljeve NOP-a povežu i protumače egzistencijalnim životnim interesima seljaštva zavisilo je njegovo opredjeljenje i aktivno učešće u narodnooslobodilačkoj borbi, prije svega u oružanim partizanskim formacijama. Otuda je razvoj partizanskog pokreta istovremeno bio uslovljen koliko pozitivnim odnosom prema Muslimanima i Hrvatima, toliko i borbenim odnosom prema četnicima. Linija narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora i njihovih domaćih pomagača zahtijevala je vještinu u njenom praktičnom provođenju. Nije bilo lako pridobiti mase za borbu protiv okupatora, koja je tražila spremnost na žrtve, koliko ih je bilo lako odbiti pogrešnim potezima i ponašanjem. Ratovati protiv do zuba naoružanih okupatora nije bilo isto što i ugrožavati egzistenciju mirnog i nezaštićenog muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Vještina političke mobilizacije masa za ciljeve NOP-a mogla je donijeti rezultate ako se povezivala i prožimala moralnim vrijednostima duhovne, nacionalne i ljudske slobode. Kao i svaka druga politička partija, i KPJ je mogla pragmatično biti toliko uspješna koliko je na svojoj borbenoj platformi mogla da osigura podršku širokih masa, koliko je svoje ideje i strateške ciljeve mogla da učini opredjeljenjem masa. Ako je htjela da rukovodi narodnooslobodilačkom borbom, KPJ nije mogla da se dokazuje samo kao partija radničke klase, već se morala okrenuti seljaštvu i u njegovom krilu stvarati svoja politička i organizaciona uporišta.[69] To je bilo neizbježno, ali ne i bez posljedica po socijalni i idejni profil i karakter partije. Ustvari, sistem demokratskog centralizma u KPJ funkcionisao je na taj način što je članstvo izvršavalo direktive komiteta, a niži komiteti direktive viših, dok je CK djelovao pod neprikosnovenim rukovodstvom generalnog sekretara i predstavljao naredbodavni centar strategije i taktike. »Partijnost«, odnosno poslušnost članstva činila je njegovu osnovnu »vrlinu«, nezamjenjivu vrijednost u ostvarivanju borbenih zadataka i ciljeva NOP-a. Oslanjajući se na željeznu disciplinu, KPJ je prikupljala snagu da NOP pod njenim rukovodstvom savladava teškoće i krize koje su ga neminovno pratile.

69 Đuro Pucar Stari – n.dj., Dokument br. 42 – str. 161.

KRIZA NOP-a

Situacija ustanka krajem 1941. i početkom 1942. bila je obilježena krizom NOP-a u svim ustaničkim krajevima na teritoriji BiH.[70] U nekim krajevima bila je veoma duboka i stoga trajala duže, kao npr. u Hercegovini. Kriza je bila utoliko dublja ukoliko su ustaničke mase bile snažnije nadahnute i prožete šovinističkim duhom, mržnjom i netrpeljivošću prema Muslimanima i Hrvatima. Izvještaji koje je dobivao Pokrajinski komitet o stanju u Hercegovini, obilovali su dokumentacijom o uzajamnim pokoljima srpskog i muslimanskog stanovništva, o zločinima crnogorskih komita nad Muslimanima, kao i o masovnoj osveti ustanika nad nenaoružanim muslimanskim i hrvatskim stanovništvom. Ustanak je nosio karakter vjerskog rata kome ne mogu da se suprotstave malobrojni komunisti, jer »pljačka i paljenje muslimanskih sela postoji kao tradicija u graničnim krajevima Hercegovine i Crne Gore«.[71] Italijanska reokupacija istočne Hercegovine, odgovarala je, kao i u Bosanskoj krajini, jačanju četničkog pokreta, kome je italijanska pacifikacija stvarala prostor da se širi i u njemu postiže dominaciju. Sastavni dio pacifikacije predstavljala je italijanska politika razbijanja jedinstva ustanka, što je olakšavala nerazvijenost NOP-a na ovom području. Italijanska reokupacija istočne Hercegovine imala je, istovremeno, oblik zaštite srpskog stanovništva od ustaškog i »muslimanskog« nasilja. Ustvari, italijanski okupatori su na taj način gušili ustanak, što je pogodovalo četničkim odmazdama nad Muslimanima. Krajem 1941. ovdje se pojavio predstavnik Vrhovne komande Draže Mihailovića, major Boško Todorović, koji je razvio saradnju četnika sa Italijanima na liniji borbe protiv partizana i NOP-a, u smislu četničkog rješavanja »srpskog pitanja«, uništavanjem i prinudnim iseljavanjem katolika i Muslimana sa ovog prostora.[72] Ipak, kao ni u Bosanskoj krajini, italijansko-četnička saradnja u istočnoj Hercegovini nije ostvarila svoj glavni cilj – gušenje ustanka, jer se pokazalo da se jezgro NOP-a nije dalo uništiti, ali je neosporno stvorila velike teškoće ustanku produbljavanjem podvajanja i konfrontiranjem NOP-a i četničkog pokreta.

Ako su Nijemci imali saveznika u ustaškoj NDH, Italijani su već u početku ustanka našli saveznika i štićenika u vođama četničkog pokreta, koje su od italijanskog okupatora tražile zaštitu srpskog naroda od hrvatskih ustaša.

Poslije izbijanja ustanka u BiH krajem jula i početkom avgusta 1941., karta vojno-političkih odnosa bitno se izmijenila. Pored Nijemaca, Italijana i ustaša na sceni su se našle konfrontirane ustaničke snage – partizani i četnici. Bilo je potrebno nekoliko mjeseci da se ratni tabori organizuju i istaknu ratne ciljeve. Krajem 1941.

70 Opširno o tome: Rasim Hurem: »Kriza NOP-a u BiH 1941/42.« – Sarajevo, 1972.

71 Arhiv SK BiH – Tom III – 1 – 1941 – str. 67–77. (Izvještaj Uglješe Danilovića Svetozaru Vukmanoviću Tempu).

72 Branko Petranović – »Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji« – I – str. 349.

svi učesnici rata bili su zauzeli svoje pozicije. Pod zaštitom okupatora ustaše su branile NDH od četnika i partizana. Četnici su tražili zaštitu italijanskog okupatora u ime nacionalnog opstanka srpskog naroda, preduzimali akcije protiv Muslimana i Hrvata, rjeđe ulazili u sukobe sa ustašama, izbjegavali borbu sa okupatorima, vodili propagandni rat protiv partizana i komunista. Muslimanska milicija branila je muslimanska naselja od četnika kao i partizana, ali je aktivnija bila u napadima na srpsko stanovništvo. Partizani su bili u najtežem položaju, jer je na suprotnom frontu stajao protivnik u licu četničkog pokreta, sa kojim će se jedno vrijeme voditi politički dijalog o borbenoj saradnji protiv okupatora, ali će propasti i biti potisnut oružanom konfrontacijom. Optužbe ko je na koga prvi podigao oružje nisu ništa objašnjavale. Svi na frontu računali su da će na liniji svojih ratnih ciljeva imati podršku »svoga« naroda ili naroda svoga štićenika. U sveopštoj, međunacionalnoj konfrontaciji na teritoriji BiH veoma aktivno su učestvovali njemački i italijanski okupatori. Nijemci su od početka bili na strani ustaša, dok su Italijani držali pročetničku poziciju. Pružajući »zaštitu« Hrvatima, odnosno Srbima, njemački i italijanski okupatori bili su nepomirljivi protivnici NOP-a u BiH, jer su se partizani potvrđivali kao antiokupatorska snaga s kojom su svi ratni tabori morali da računaju. Okupatori, ustaše a, poslije rascjepa ustanka, i četnici preduzimali su manje i veće vojne operacije da bi uništili partizanske snage koje su bile u porastu. Svi okupatorski planovi »pacifikacije« ustaničkih područja imali su za cilj uništenje partizanskih formacija. Okupatorsko-ustaška pacifikacija BiH bila je okončana neosporno značajnim rezultatom – postalo je jasno da četnički pokret ne slijedi antiokupatorsku liniju i da u njegovom vodstvu preovlađuju tendencije za saradnju sa okupatorima u borbi protiv NOP-a i partizana kao njegove oružane snage.

Umjesto metoda pacifikacije, okupatori će ubuduće, u saradnji sa ustašama i uz podršku četnika, pokretati krupnije vojne operacije u cilju slamanja NOP-a i uništenja partizanskih formacija. Na prelazu iz 1941. u 1942. NOP BiH našao se u kritičnoj fazi, pred odlučnim ispitom opstanka. Izraz krize NOP-a bilo je shvatanje i predviđanje brze pobjede antiosovinske koalicije i sloma fašizma, koje je odgovaralo nadama partizana da rat neće dugo trajati. Ovo shvatanje imalo je svakako i spoljne podsticaje i uticaje koji su ovdje imali dubljeg odjeka jer su dolazili iz Sovjetskog Saveza. Naime, u govoru povodom 24. godišnjice oktobarske revolucije 7. XI 1941. Staljin je nagovijestio završetak rata do kraja 1942. U rukovodstvima KPJ ova Staljinova procjena bila je primljena kao signal za početak »druge etape revolucije«, pa je u nekim krajevima preduzeta oštra borba protiv »pete kolone« u koju su svrstavani imućniji seljaci, a »kulaci« traženi i tamo gdje ih nije ni bilo. Tako je siromašna istočna Hercegovina, zahvaljujući lijevom kursu partijskog rukovodstva i oblasnog partizanskog štaba, pretvorena u poprište obračuna sa »klasnim neprijateljem«, što je bilo praćeno masovnim slijevanjem srpskog seljaštva u četnički pokret i desetkovanje partizanskih jedinica.

Za Nijemce i ustaše u ovo vrijeme od posebnog vojnog i političkog značaja bila je istočna Bosna, u kojoj su se poslije povlačenja iz zapadne Srbije koncentrisale partizanske snage pod komandom Vrhovnog štaba NOPOJ. Dok je plan partizanskog Vrhovnog štaba bio da sa svojim snagama, uz pomoć istočno-bosanskih

partizanskih jedinica razbije četničke snage koje su na ovom području bile u porastu, njemačka komanda Jugoistoka, po direktivi Vermahta, odlučila je da preduzme operacije za uništenje partizanskih snaga u istočnoj Bosni. U njemačkom operativnom planu dobile su svoje mjesto italijanske i ustaško-domobranske formacije.[73] Opasnost koja je zaprijetila NOP-u u istočnoj Bosni motivirala je CK KPJ, Vrhovni štab NOPOJ, PK KPJ za BiH i Glavni štab NOPO BiH da se zajedničkim proglasom obrate narodima BiH.[74] U proglasu se ponavlja osuda okupatorskog plana za istrjebljenje naroda BiH, osuđuju ustaški zločini nad srpskim narodom i izdajstvo četnika, pa pozivaju narodi BiH da svojim širim učešćem učvršćuju narodnooslobodilačku borbu. Zatim je u Ivančićima, blizu Sarajeva, održano Pokrajinsko partijsko savjetovanje 7. i 8. januara 1942. u prisustvu vrha KPJ, koje je bilo posvećeno razmatranju opšteg položaja NOP-a u BiH, kao i konkretnog položaja u istočnoj Bosni. Među zaključcima savjetovanja najvažniji je bio da pred NOP-om predstoji odlučna borba protiv četnika, koji kao »velikosrpski čvor u Bosni« predstavljaju »glavnog neprijatelja«. Na savjetovanju su došli do izražaja stavovi u znaku tendencija za prelaz u »drugu etapu revolucije«, prema kojim se borba protiv četnika tretirala kao klasna borba proletarijata protiv buržoazije. Poslije savjetovanja, pristupilo se obrazovanju dobrovoljačkih odreda, da bi se u njima okupili borci koji su izjavljivali da su spremni da ratuju protiv okupatora i ustaša, ali ne u partizanskim jedinicama pod rukovodstvom KP, kao ni u četničkim odredima.

O procesima unutar partizanskih jedinica prije i poslije Savjetovanja i o njihovim posljedicama nalaze se svjedočanstva u zapisanim sjećanjima rukovodećih ljudi NOP-a u BiH. Komandant Glavnog štaba NOPO BiH svakako je vjerodostojan svjedok zbivanja. »U bosanskim partizanskim odredima nastalo je masovno previranje usljed četničke propagande i prelaženja na stranu četnika. Prelazile su čitave čete i bataljoni... Svakodnevno se događalo da jedinice napuste front i krenu na muslimanska sela izjednačavajući se tako sa četničkim odredima«.[75] U takvoj situaciji partizanska vojska istočne Bosne morala je da se sučeli sa okupatorsko-ustaškim divizijama u izrazito nejednakom odnosu snaga. Surova zima dodatno je pogoršavala položaj partizana. Političkom komesaru Glavnog štaba NOPO BiH, Rodoljubu Čolakoviću, rat koji su morali da vode bosanski partizani bio je neuporediv sa svim ratovima u prošlosti BiH. »Ovo je tek početak rata kakvog Bosna još nije zapamtila, rata čiji frontovi prolaze kroz svako selo, u kome niko ne može biti siguran da mu se on sa svojim strašnim licem neće pojaviti na njegovom kućnom pragu«.[76] Okupatorsko-ustaška januarska (1942) ofanziva, u kojoj su četnici potvrdili neprijateljstvo prema partizanima, zadala je težak udarac NOP-u u istočnoj Bosni, u kojoj su se brojne partizanske jedinice raspale, kao i tek formirani dobrovoljački odredi, sastavljeni od seljaka koji su se kolebali između

73 Zdravko Antonić – n.dj. – str. 490/1.
74 Arhiv SK BiH – T III – 2 – 1942 – str. 7–10.
75 Svetozar Vukmanović – n.dj. – II – Zagreb – 1982. – str. 10; 18.
76 Rodoljub Čolaković – n.dj. – III – Sarajevo, 1950. – str. 18.

četnika i partizana,[77] ali su ostali srpski šovinisti. Proces obnavljanja partizanskih snaga u istočnoj Bosni odvijaće se u uslovima dominacije četničkog pokreta.

Za krizu NOP-a u BiH zaslužni su, u prvom redu, njegovi protivnici – okupatori, ustaše i četnici, ali i rukovodstvu NOP-a i partizanskih štabova pripadaju u tom pogledu neosporno određene zasluge. Vojnički nadmoćni, okupatori i ustaše nanosili su partizanima manje ili veće poraze, koji su u narodu bili praćeni negativnim posljedicama, prije svega pružanjem podrške četnicima. Kada su poraze doživljavali u sukobu sa četnicima, nerijetko zbog pogrešnih procjena ili pogrešnih političkih poteza, onda su rukovodstva NOP-a zato okrivljavala četnike i tumačila četničkom »izdajom«. Linija narodnooslobodilačke borbe, formulisana u stavu da je »borba protiv okupatora prvi i najvažniji zadatak«, često je u praksi narušavana, pa je njeno napuštanje proizvodilo teškoće i probleme za NOP. Već u prvim partizanskim akcijama, dok su odredi sticali vojno i političko iskustvo, bilo je pojava ljevičarstva,[78] koje se nisu raširile u vojsci, a pogotovo nisu našle tlo u narodu. Nakon pola godine rata, kada se ustanički pokret nepovratno rascijepio i polarizovao u dva smjera – partizanski i četnički, kada je četničko »izdajstvo« zadobilo značajan prostor u srpskom narodu njegovom političkom podrškom, pojedini uticajni partijski i vojni rukovodioci počeli su gubiti glavu zanemarujući liniju narodnooslobodilačke borbe i vraćajući se doktrinarnim formulama o etapama socijalističke revolucije. To skretanje partizana od borbe protiv okupatora na borbu protiv kulaka, buržoazije i pete kolone skupo je stajalo NOP, zbog čega ne snose odgovornost isključivo pojedini partizanski rukovodioci u nekim krajevima, prvenstveno u istočnoj Hercegovini. Na prethodno spomenutom pokrajinskom partijskom savjetovanju u Ivančićima, prema sačuvanom zapisniku, došla su istovremeno do izražaja gledišta o preorijentaciji partije na drugu etapu revolucije, a istovremeno i stanovište da su glavni neprijatelj njemački i italijanski fašizam, a ustaše sluge Hitlera i Musolinija.[79] U vrijeme održavanja savjetovanja CK KPJ i Vrhovni štab NOPOJ uputili su više direktivnih pisama nacionalnim, pokrajinskim i oblasnim partijskim komitetima, koja takođe nisu lišena stavova u znaku ljevičarskog sektaštva na liniji »etape koja nastupa«.[80] Naše je mišljenje da je u ovim dokumentima izražena protivrječna situacija u kojoj se našao NOP na kraju 1941. i u prvim mjesecima 1942. u zemlji uopšte, a posebno u BiH. Na pokrajinskom savjetovanju nije inaugurisana strategija »druge etape revolucije«, ali se ono nije okrenulo licem i odlučno prema liniji narodnooslobodilačke borbe. Prema brojnim relevantnim dokumentima partijsko-političke i vojne provenijencije toga perioda, ono je bilo otvoreno i tendencijama »druge etape« i realnim potrebama borbe protiv okupatora. Otuda i u njegovim stavovima dolaze do izražaja uporedo oba

77 Vlado Strugar – »Rat i revolucija naroda Jugoslavije« – Beograd – 1962. – str. 85.

78 Đuro Pucar – n.dj. – Dokument br. 42 – str. 157.

79 Zdravko Antonić – n.dj. – Tekst dokumenta o pokrajinskom savjetovanju u Ivančićima – str. 503–507.

80 Rasim Hurem – n.dj. – str. 106.
Enver Redžić – »Tri značajna partijska skupa u Bosni na početku 1942. – »Revolucija i jugoslavenska misao« – Sarajevo, 1986. – str. 41–69.

pravca strategije, one koja je otvorila put ustanku i u njemu težila afirmaciji, i druge, koja se bazirala na spoljnim uticajima i u krizi doktrinarno nametala ustanku kao metod njenog prevazilaženja. Pristalice ideje »druge etape« očekivali su brzi slom Hitlera i završetak rata u znaku konačnog poraza buržoazije. Međutim, fikcijom »druge etape« nije mogao da se ubrza i skrati tok rata protiv okupatora i njihovih domaćih kvislinga. Pokazalo se da je fikcija bila dinamit za NOP, čije je oružane snage zahvatio proces rasula sa posljedicama gubljenja osvojenih uporišta i širenja četničkih teritorija. Stoga se ne može prihvatiti ocjena da je vrhovno partijsko rukovodstvo lišeno odgovornosti za razmah četničkog pokreta u ovo vrijeme i da je stvoreno stanje u Hercegovini samo posljedica »svinjarija« koje su pravili hercegovački rukovodioci.[81]

Uvjeren »da sovjetske vođe mogu da svrše rat u toku 1942. godine«, član CK KPJ i Vrhovnog štaba NOPOJ Moša Pijade otvara pitanje šta će narodima svijeta donijeti slom fašizma na bojnom polju. U članku »Za šta se bore partizani u BiH«, od januara 1942., pod uticajem Staljinove ocjene, on narodnooslobodilačkoj borbi daje karakter klasne borbe, pa na pitanje o uzročniku narodne tragedije u BiH odgovara da su »glavni krivci hrvatski kapitalisti i bogataši i muslimanski begovi. Oni su ne samo neprijatelji Srba, nego i hrvatske i muslimanske sirotinje, kao što su i srpske gazde i zelenaši neprijatelji i gulikože srpske sirotinje... Partizani hoće da se sva sirotinja, srpska, muslimanska i hrvatska, ujedini, da bi se zajednički oslobodila od svih zajedničkih neprijatelja«.[82] Ovakvo rasuđivanje bilo je sračunato da kod partizana izazove mržnju protiv izrabljivača koji predstavljaju »petu kolonu« koju treba sistematski uništavati da bi se tako očistio put za prelaz u novo društvo – socijalizam. Dok se tako vodila kampanja protiv »pete kolone«, četnički pokret širio se i bujao kao poplava koja je progutala brojne partizanske jedinice, podizane teškom mukom u borbama protiv okupatora i ustaša. Zimski i prvi proljetni mjeseci u istočnim krajevima BiH proticali su u znaku partizanskih likvidacija »pete kolone« i četničkih diverzija i pučeva u partizanskim odredima. Gonjeni od Nijemaca i ustaša, iznutra ugroženi četničkim zavjerama, partizani su preživljavali trenutke u kojima su spašavanje i sam opstanak predstavljali vrhunski borbeni uspjeh. Pri tome je po njih kobno bilo što su, uprkos razornim posljedicama, nastavljali liniju obračuna sa »klasnim neprijateljem«. Pošto su je sami ispleli, vodeći ljudi u partiji nisu znali da izađu iz paukove mreže sopstvenih protivrječnih stavova. Sa vrha partije zahtijevane su najstrožije kazne za prekršitelje linije narodnooslobodilačke borbe i istovremeno izražavana priznanja za uspjehe u antipetokolonaškoj kampanji. Pokazaćemo to na nekoliko izvornih primjera. Komandant Kalinovičkog NOP odreda u izvještaju Glavnom štabu NOPO BiH od 22. januara o situaciji u vezi sa neprijateljskom ofanzivom saopštava da su uhapsili oko 20 četnika i da su ih većinom strijeljali.[83] Vrhovni štab NOP i DVJ upućuje 20. II 1942. naredbu Glavnom štabu NOPO BiH: »Upamtite, ako se ponove greške iz

81 Branko Petranović – n.dj. – III – str. 474.
82 Arhiv SK BiH – T III – 2 – str. 11–21.
83 Zbornik NOR-a – T IV – knj. 4 – Dokument br. 6 – str. 29.

prošlosti, ne samo da ćemo smjenjivati kadrove, nego ćemo pribjeći najstrožijim kaznama – strijeljanju«.[84] Sredinom marta (1942) Tempo odgovara Titu: »Ne pomažu više kritike... Moraćemo pristupiti smjenjivanju pa i strijeljanju pojedinaca odgovornih drugova«. Zatim saopštava: »Proglasili smo opštu mobilizaciju i izdali naredenje da se svaki borac ima u roku od 48 sati vratiti u svoju četu pod prijetnjom strijeljanja... Ljudi na Ozrenu nisu više htjeli da se bore ni protiv ustaša«.[85] Čolaković zapisuje: »U Nišićkom i Vareškom bataljonu neki borci su već počeli da prišivaju kokarde... U sva tri bataljona odreda »Zvijezda« izvršen je puč... Bilo nam je jasno da se većina srpskog stanovništva u ovom kraju opredijelila za kapitulaciju... U Zeničkom odredu puč je organizovao zenički radnik, član Partije Golub Mitrović... Grupa udarnih bataljona od oko 600 boraca činila je sve što je ostalo na okupu pod oružjem od Romanijskog, Ozrenskog, Majevičkog, Zeničkog i odreda »Zvijezda«.[86] Operativni štab NOPO za Hercegovinu izvještava Vrhovni štab početkom marta 1942.: »Veliki uspjeh postignut je za ova dva mjeseca; strijeljano je oko 250 petokolonaša i njihovih glavešina... Masovno uništavanje petokolonaša svih boja i izdajničkih četničkih bandi imalo je ogroman politički značaj. Mase u potpunosti odobravaju ubijanje petokolonaša.«[87] U izvještaju Operativnog štaba kalinovačkog sektora Vrhovnom štabu s kraja aprila 1942. stoji: »Sve te petokolonaše ćemo nemilosrdno da pobijemo. Sutra sudimo i tridesetorici radi pljačke iz Borča. Nadam se veselju – biće valjda polovina za strijeljanje... Likvidiraćemo petu kolonu i one koji će to biti još za 20 godina«.[88] Operativni štab NOPO za Hercegovinu izvještava Vrhovni štab 29. aprila da »na terenu Gacko–Nevesinje peta kolona još nije temeljito pokasapljena« i zatim dodaje samokritički kako im je »CK skrenuo pažnju na lijeve greške«, ali oni nisu imali kuraži da tu praksu presijeku«.[89] Početkom maja 1942. Vrhovni komandant NOPO i DVJ obavijestio je komandanta kalinovičkog sektora da je izabran za člana Vrhovnog štaba NOPO i DVJ.[90] To je bila nagrada za »uspjehe« u likvidacijama »klasnog neprijatelja«.

Neki historičari NOP-a u BiH ozbiljnije su analizirali ove pojave. Dr Rasim Hurem je podrobnije pisao o njima sa kritičkim osvrtom na ponašanje i stavove rukovodećih ljudi suprotstavljenih pravaca ustaničkog pokreta. Slijedeći događaje Hurem konstatuje da su četnici »u Hercegovini obilato iskoristili neopravdanu oštrinu kriterija partizanskih štabova po kome je vršena likvidacija pete kolone«. Samu likvidaciju četnici su predstavljali kao »klanje srpskog naroda«. Njihov cilj je bio da »razbiju i obezglave partizanske jedinice, pa su u pučevima ubijali »starješine odane narodnooslobodilačkoj borbi – komandire i političke komesare

84 Svetozar Vukmanović – n.dj. – I – str. 34.
85 Isto – str. 108; 114; 115.
86 Rodoljub Čolaković – n.dj. – III – str. 153; 160; 187; 191.
87 Zbornik NOR-a – IV – 4 – Dokument br. 25 – str. 77.
88 Ibidem – Dokument br. 104 – str. 276. (Prethodno je ovaj komandant tražio od Vrhovnog štaba NOPOJ da mu se pošalju politički radnici »da fizičko čišćenje objasne narodu« – Dokument – br. 84 – str. 227.)
89 Ibidem – Dokument br. 109 – str. 292.
90 Zbornik NOR-a IV – 5 – Dokument br. 4.

četa, štabova bataljona i odreda«. Najteže posljedice ove dobro organizovane i vodene četničke pučističke aktivnosti morao je da podnese NOP u Hercegovini. Oko 500 preostalih boraca partizanskih odreda, »izgubivši oslonac u narodu i budući izloženi pritisku Italijana i četnika, bili su prisiljeni da napuste Hercegovinu«.[91] I Branko Petranović s pravom tvrdi da se razlozi raspada partizanskih odreda u istočnoj Hercegovini i nekim krajevima istočne Bosne nalaze u politici »levih skretanja« koja je izazvala porast četničkog pokreta. Tako je »vladavina NOP-a zamijenjena vladavinom četnika i okupatora«. U strahu od odmazde partizana seljaci su napuštali sela. Bilo je krajeva u kojima više nije bilo »ni žive duše«.[92] Pokrenuto partizanskim likvidacijama nepouzdanih seljaka, eksplozivno širenje četničkog pokreta u pojedinim dijelovima BiH pokazalo je da u njima NOP nije imao dubljeg korijena i da su njegove pozicije počivale prvenstveno na stvarnoj snazi i kontroli partizanskih odreda. Određene teritorije mogle su se zvati partizanskim, odnosno četničkim, ako su ih jedni ili drugi u dužem periodu mogli održati pod svojom vlašću, ako je većina vojnih obveznika i ratnika bila u borbenom sastavu jednih ili drugih formacija. Tokom rata Drvar i Kozara bili su partizanski; Manjača je bila četnička; Romanija je bila i četnička i partizanska.

Okupatori su mogli da budu zadovoljni, jer su pored ustaša, sada i u samom krilu ustaničkog pokreta, u četnicima, dobili saradnika za gušenje NOP-a. Jedna od posljedica razbijanja ustaničkog pokreta, u znaku plime četničkog pokreta, ispoljavala se u svakojakim oblicima nereda, bezakonja i haosa. Četnički štabovi nisu bili sposobni da kontrolišu i uspostave poredak na zauzetim teritorijama. Na drugoj strani, u vojno-političkim rukovodstvima NOP-a gubio se kompas sigurnosti. Povlačenje iz Srbije i ratni porazi u istočnoj Bosni doprinosili su protivrječnim ocjenama opšteg vojno-političkog položaja NOP-a, koje je davao njegov vojno-politički vrh. Na osnovu teškog položaja u kome su se našli Muslimani, izloženi četničkim nasiljima, CK KPJ je izvlačio zaključak o »mogućnosti mobilizacije muslimanskih masa za oružanu akciju protiv okupatora, te nedićevskih i drugih raznih četničkih bandi«, da bi zatim Muslimane proglasio »vanredno važnom rezervom (podvukao E. R.) naše oslobodilačke borbe, naročito u etapi koja se približuje i u kojoj će velikosrpska reakcija biti glavni neprijatelj«. Na drugom mjestu, u istom dokumentu – pismu CK KPJ od januara 1942. upućenom Oblasnom komitetu Sandžaka – Muslimani se proglašavaju »**najvažnijom pokretnom snagom** (podvukao E. R.) u borbi protiv izdajničke akcije nedićevskih i raznih reakcionarnih četničkih bandi«.[93] Citirana proizvoljnost potvrđivala je nesigurnost strategije i taktike partizanskog vojno-političkog vrha, koja je izrazito doprinosila krizi NOP-a u zimu i proljeće 1942.

Sredinom 1942. cijela Srbija, istočna Bosna, Crna Gora, Sandžak i istočna Hercegovina bili su pod vlašću okupatora i četnika. Glavnini partizanskih snaga pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba prijetila je opasnost blokade, a na skučenoj i nesigurnoj teritoriji, materijalno iscrpljenoj, nije bilo uslova za prehranu.

91 Rasim Hurem – n.dj. – str. 229–232.

92 Branko Petranović – n.dj. – I – str. 336–338.

93 Svetozar Vukmanović Tempo – n.dj. – II – str. 22/3.

Samo na pravcu prema zapadnoj Bosni postojale su mogućnosti za vođenje relativno uspješnih partizanskih operacija, kojima su na putu stajali ustaško-domobranski garnizoni. U takvoj situaciji vrhovni komandant NOPO i DVJ izdao je 22. juna 1942. zapovijest za pokret proleterskih brigada prema Bosanskoj krajini.[94] Pravi smisao ove zapovijesti je u odluci o povlačenju sa teritorije koja u relativno dužem periodu nije pružala perspektivu za uspješno djelovanje glavnine partizanskih snaga. Međutim, bilo je to povlačenje udruženo sa dobro smišljenim i planiranim ofanzivnim operacijama da se ojača i učvrsti NOP u zapadnoj Bosni.

I u Bosanskoj krajini NOP je u zimu i proljeće 1942. prolazio kroz krizne situacije, ali su ovdje bile znatno blažeg oblika nego u istočnoj Hercegovini i istočnoj Bosni. Ustvari, NOP je ovdje imao i čvršću organizaciju, i širu osnovu, i slabijeg protivnika u licu okupatora. U poređenju sa Nijemcima, Italijani su sa vojničkog stanovišta bili drugorazredna sila. Osim toga, NOP u Bosanskoj krajini nalazio se u povoljnijem položaju, jer na njenoj zapadnoj granici nije bilo ni Nedićeve Srbije, ni italijansko-četničke Crne Gore. U historiografiji NOP-a odluka Vrhovnog štaba za pokret prema Bosanskoj krajini ocjenjivana je kao veoma mudar strateški potez. Čak je jedan njemački historičar pisao da je to bio »legendarni dugi marš male Titove partizanske armije sa hercegovačko-crnogorske granice«, da bi se izvukla iz »neizdržljivog položaja« u kome se nalazila.[95] U vrijeme ovog marša stanje NOP-a u Bosanskoj krajini bilo je znatno povoljnije nego u drugim dijelovima BiH.

94 Zbornik NOR-a II – 4 – Dokument br. 189 – str. 395.
95 Gert Fricke – »Kroatien 1941–1944« – Freiburg – 1972. str. 75.

STABILIZACIJA NOP-a U BOSANSKOJ KRAJINI

U poređenju sa četničkim protivnikom, NOP u Bosanskoj krajini bio je u vojnom i političkom pogledu organizovaniji. Zasluga je to prvenstveno Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, koji je neposrednim djelovanjem doprinosio razvojnim mogućnostima NOP-a, naročito njegovog vojnog borbenog faktora, partizanskih odreda, kao i povezivanju fronta i pozadine. Za učvršćenje stečenih pozicija NOP-a, posebno za osposobljavanje u borbi protiv četništva, čije su vođe i ovdje nastojale da razbiju partizanske jedinice, od pozitivnog uticaja bila je Oblasna partijska konferencija, održana u Skender-Vakufu 21–23. februara 1942. Konferencija je pripremljena održavanjem okružnih partijskih konferencija i vojno-političkih konferencija u krajiškim partizanskim odredima. Ratne okolnosti su uticale da u radu Skendervakufske konferencije nisu učestvovali delegati PK KPJ i Glavnog štaba NOPO za BiH. Utoliko više dolazi do izražaja samostalnost i odgovornost Oblasnog komiteta za tok i zaključke konferencije i njihov uticaj na stanje i razvoj narodnooslobodilačke borbe u Bosanskoj krajini. Registrovaćemo nekoliko tendencija i stavova karakterističnih za rad Oblasne partijske konferencije u Skender-Vakufu. U uvodnom izlaganju (Osman Karabegović) bilo je stavova u smislu zaoštravanja klasnog pristupa u sprovođenju linije narodnooslobodilačke borbe. S obzirom da je predstojao blizak prodor Crvene armije u zemlje okupirane Evrope (kako se vjerovalo pod uticajem Staljinovog govora povodom 24. godišnjice Oktobarske revolucije), Osman Karabegović je smatrao da u narodnooslobodilačku borbu treba unijeti socijalni program, što je značilo da je NOP trebalo klasno pročistiti. Zanimljivo je da je diskusija samo sporadično imala pravac klasnog zaoštravanja i da je pretežno bila okrenuta problemima razvoja ustanka – borbi protiv četništva i potrebi šireg uključivanja muslimanskih i hrvatskih masa u NOP. Konferencija se više zadržala na rovitom stanju u III i IV NOP odredu pod uticajem četničkih elemenata koji su protestovali što štabovi »nameću čifute i Turke« za političke komesare i komandire. Završna riječ sekretara Oblasnog komiteta Đure Pucara Starog imala je karakter rezolucije. Odbačeni su stavovi na liniji unošenja parole o sovjetskoj vlasti i shvatanje da je neprijatelj svako ko nije partizan. Ocijenjeno je da odgovornost za budućnost narodnooslobodilačke borbe u Bosanskoj krajini leži na sastavu Oblasne partijske konferencije i sprovođenju njenih zaključaka. U narodnooslobodilačkoj borbi, podvučeno je, mjesto je svim patriotima nezavisno od njihove vjerske, nacionalne i stranačke pripadnosti, koji su spremni da se bore protiv okupatora. Konferencija je posebno naglasila stav za odlučnu borbu protiv četnika, koji djeluju protiv jedinstva NOP-a. Na kraju rada

Konferencije, formiran je Glavni štab, odnosno Operativni štab NOPO za Bosansku krajinu.[96]

Provođenje zaključaka Skender-Vakufske konferencije doprinijelo je stabilizaciji i razvoju NOP-a u Bosanskoj krajini. Za položaj četničkog pokreta na ovom području veliki značaj imala je italijanska reokupacija niza krajiških gradova. Međutim, Italijani su bili primorani da u njima prihvate život pod partizanskom blokadom, jer su gotovo sve glavne komunikacije bile pod kontrolom partizanskih jedinica. Kako su četnici bili vezani za određena uporišta kao što su Bosansko Grahovo, Glamoč, Mrkonjić-Grad, italijansko-četnička saradnja nije mogla da funkcioniše prema uzajamnim potrebama, pa ni da bitno utiče na poboljšanje njihovog položaja. Zalaganjem Operativnog štaba ostvarivan je u krajiškim partizanskim odredima napredak u pogledu vojne discipline, pokretnosti i udarnosti, proširivala se partizanska teritorija i učvršćivao NOP. Partizanski odredi uspješno su odbijali italijanske napade i ispoljavali sposobnost za ozbiljnije ofanzivne akcije. Operativni štab je svakako zaslužan što četnici nisu uspjeli da razbiju partizanske jedinice i što se u njima nije razvila kampanja u znaku prelaza na »drugu etapu revolucije« kao u Hercegovini. Obrazovanje Operativnog štaba značilo je uspostavljanje jedinstvene partizanske komande u Bosanskoj krajini, koja je neposredno odgovorna i potčinjena Vrhovnom štabu, bez koje su do tada krajiški partizanski odredi djelovali nepovezano i bili vezani za svoja sela. Pod rukovodstvom Operativnog štaba u Bosanskoj krajini stvarana je partizanska vojska, koja je, po shvatanju njenih čelnih ljudi, bila »vojska Partije«, njena »transmisija« do narodnih masa, kao i druge institucije i masovne organizacije NOP-a.[97] Iako se poslije Skender-Vakufske konferencije NOP u Bosanskoj krajini kretao linijom uspona, on još nije mogao da se proširi i prodre u četnička područja. »U narodu Manjače«, piše Kosta Nađ, »bilo je neke praiskonske verske i nacionalne netrpeljivosti«, a »nepismeno Zmijanje, sve u ovčijem kožuhu, išlo je nekim svojim vanistorijskim tokom.«[98] Ovaj zaostali elemenat činio je stub četničkih oružanih jedinica u Bosanskoj krajini.

Četničke krajiške vođe mogle su računati sa dovoljno snaga za izvođenje pučeva u dva partizanska odreda, Trećem i Četvrtom, koji su bili formirani na područjima čije je stanovništvo ispoljavalo pročetničko raspoloženje.[99] Žrtva četničkih pučističkih akcija bio je, pored brojnih vojnih i političkih rukovodilaca u navedenim odredima, i zamjenik komandanta Operativnog štaba dr Mladen Stojanović,[100] ličnost velikih zasluga za razvoj partizanskog pravca ustaničkog pokreta, za opredjeljenje srpskog naroda na stranu NOP-a u Bosanskoj krajini. U proljeće 1942. i na području Kozare osjetila su se previranja, izrazitija u pozadini

96 Zapisnik Prve oblasne konferencije KPJ za Bosansku krajinu, održane 21, 22 i 23. februara 1942. u Skender Vakufu – integralno je donesen kao dokument pod brojem 48 u Zborniku: »Đuro Pucar Stari – Dokumenti i članci« – str. 182–219.

97 Kosta Nađ – »Ratne uspomene« – Četrdeset druga – Zagreb – 1979. – str. 88.

98 Ibidem – str. 143/4.

99 Dušan Lukač – n.dj. – str. 322; 359/60.

100 Osman Karabegović – »Krajina na putevima revolucije« – Beograd – 1978 – str. 188.

nego u četama, u kojima su se, prema ocjeni Okružnog partijskog komiteta, prepoznavale simpatije prema četnicima.[101]

Protivnopovsko opredjeljenje ustaša i četnika potvrđivalo se u njihovom neprijateljstvu prema partizanima u mnogim vojnim akcijama, bilo samostalnim, bilo u saradnji sa okupatorima. Uz podršku okupatora, neprijateljstvo prema partizanima otvaralo je i utiralo put ustaško-četničkim sporazumima. Prvi sporazum između ustaša i četnika zaključen je u Bosanskoj krajini između četničkog odreda »Petar Kočić« i predstavnika NDH 27. aprila 1942.[102] Zatim su slijedili sporazumi koje su tokom maja 1942. sa komandantima oružanih snaga NDH sklopili predstavnici ozrenskih i majevičkih četnika da bi, napokon, ustaške vlasti potpisale sporazume i sa ostalim četničkim komandama u Bosni.

Prije nego što će krajem maja 1942. pristupiti povlačenju iz gradova u Bosanskoj krajini da bi se utvrdili u jačim garnizonima na teritoriji Slovenije i Dalmacije, Italijani su zajedno sa četnicima preduzeli više napada na teritoriju koju su zauzele i pokrivale jedinice Prvog, Drugog i Petog krajiškog partizanskog odreda. Na ovaj italijanski pritisak, sračunat na destabilizaciju partizanskih snaga u korist svog četničkog saveznika, jedinice Drugog krajiškog odreda odgovorile su ofanzivnom akcijom na Prijedor u kome se nalazio jak ustaško-domobranski garnizon i zauzele ga 16. maja 1942. Poslije ustanka u Drvaru, bio je to najveći uspjeh krajiških partizana, koji su zauzimanjem Prijedora obogatili svoje ratno iskustvo i pokazali da su sposobni i za složenije operacije osvajanja gradova. Ovaj poraz ustaško-domobranske vojske izazvao je uznemirenost ne samo u vrhu NDH, nego je istovremeno ubrzao odluku Nijemaca da sa jakim snagama preduzmu ofanzivu na Kozaru, da je blokiraju i u njoj unište partizanske jedinice. Prema izvještaju Oblasnog komiteta Pokrajinskom komitetu, ofanziva na Kozaru počela je 10. juna i umjesto za 10 dana, kako je to bilo planirano, trajala je mjesec i po dana i okončana je početkom avgusta 1942. U njoj je učestvovalo 40 do 50.000 vojnika koji su pripadali jednoj njemačkoj diviziji, a ostali hrvatskom domobranstvu i Pavelićevim zdrugovima i bojnama. Prema procjeni Oblasnog komiteta, gubici partizana, zajedno sa stanovništvom, iznosili su 10 do 15.000 ljudi, dok je u logore odvedeno 70 do 80.000 ljudi.[103] Vođena pod komandom generala Štala, ofanziva je izložila narod teškim stradanjima, ali nije uništila NOP i partizane na području Kozare. O tome govori podatak da je, neposredno poslije ofanzive, od kozarskih partizana koji su se probili iz obruča formirana Druga krajiška NO udarna brigada,[104] koja će biti nosilac brojnih operacija za likvidiranje ustaško-domobranskih uporišta u dijelovima Bosanske krajine. U ofanzivi na Kozaru, zajedno sa Nijemcima i ustašama, išli su i četnici i obećali narodu mir samo da raskine sa komunistima.[105]

---

101 Zbornik NOR-a – IV – 4 – Dokument br. 54 – str. 153/4.

102 Pero Morača – »Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata« – Beograd – 1957 – str. 95.

103 Đuro Pucar Stari – n.dj. Dokument br. 60 – str. 264–266.
(Komandant Operativnog štaba NOPO za Bosansku krajinu smatra da su partizanski gubici na Kozari 1.500 boraca, a neprijateljski oko 600 vojnika i oficira – Kosta Nađ – n.dj. – str. 292.)

104 Đuro Pucar Stari – n.dj. – str. 267 – Dokument br. 60.
Rade Bašić – »Ustanak i borbe na Kozari 1941–1942« – Beograd – 1957 – str. 270.

105 Zbornik NOR-a – IV – 5 – Dokument br. 76 – str. 222.

Ustaško-četnički sporazumi provjeravali su se na masovnom stradanju kozarskog naroda. Sredinom jula 1942. zapovjedništvo Treće oružničke pukovnije konstatuje da su, nakon sklopljenih sporazuma sa vlastima NDH, prestala neprijateljstva između četnika i oružanih snaga NDH.[106]

U ljeto 1942., zahvaljujući prodoru partizanskih brigada pod komandom Vrhovnog štaba, bio je stvoren širok partizanski koridor od Hercegovine do Bosanske krajine. Na ovom prostoru ustaška vlast će biti potpuno likvidirana, a NOP će se vojno i politički ojačati i obnoviti novim snagama. Pošto su se Italijani povukli iz Bosanskog Grahova, krajiški četnici bili su primorani da se okupe u planinskim selima oko Glamoča, Bosanskog Grahova i Mrkonjić-Grada. Sada su u Bosanskoj krajini postojale sve pretpostavke za veoma živu aktivnost u cilju mobilizacije ljudstva sposobnog za vojsku, osnivanje i aktiviranje narodnooslobodilačkih odbora (NOO) za potrebe narodnooslobodilačke borbe. Jedan od krupnih problema koji se našao pred NOO-ima bio je veliki broj izbjeglica kojima je trebalo osigurati smještaj i prehranu. Veliki uspjeh postigli su NOO-i, uz veoma aktivno učešće omladine, u kampanji za žetvu, koja se u nekim krajevima morala obaviti u neposrednoj blizini i na domak ustaških garnizona.[107]

Za razliku od situacije u Bosanskoj krajini, NOP se u istočnoj Bosni i Hercegovini veoma slabo osjećao. Ostavljeni na miru od Nijemaca, obezbijeđeni od ustaša uzajamnim sporazumima, četnici u istočnoj Bosni ispoljavali su svoje ustaničko djelovanje ispadima protiv muslimanskog i hrvatskog stanovništva, kao i protiv partizanski opredijeljenog srpskog stanovništva. U istočnoj Hercegovini NOP nije davao znake života, jer je dominacija četnika bila potpuna. Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu priznavao je svoju odgovornost za poraz NOP-a. Njegov kurs ka »drugoj etapi revolucije«, kolektivizaciji, i mnogi drugi slični potezi odbijali su srpske mase od partizana i tjerali ih na stranu četnika. Istovremeno, sektaški odnos prema Muslimanima i Hrvatima stvarao je kod njih nepovjerenje u NOP i sprječavao njihovo pristupanje narodnooslobodilačkoj borbi. Stanovište da je NOB-a stvar koja se tiče samo komunista, okrenulo je narodne mase protiv partizana da bi tražile zaštitu kod četnika i ustaša.[108] Na srpsko seljaštvo moćno je djelovala četnička propaganda da je komandantima četničkih odreda stalo do svake srpske glave, a partizanima je svejedno, neka svi Srbi izginu samo da oni pobijede i domognu se vlasti.[109] Seljacima je bilo blisko uvjeravanje četničkih vođa da se Srbi ne mogu i ne treba da nose sa njemačkom silom, pošto će ishod rata odlučiti velike sile – Rusija, Engleska i Amerika.

Srpsko stanovništvo u Bosanskoj krajini, naročito na području Drvara, Kozare i Podgrmeča, podržavalo je NOP, pa su četnici bili u povlačenju. Tome su, pored Prvog, Drugog i Petog krajiškog odreda, znatno doprinijele jedinice pod komandom Vrhovnog štaba, koje su ovdje likvidirale mnoga ustaška i četnička uporišta.

106 Zbornik NOR-a – IV – 6 – II – Ustaško–domobranska dokumenta – Dokument br. 145 – str. 375.
107 Veselin Đuretić – »Narodna vlast u BiH 1941–1945« – Beograd–Sarajevo – 1981 – str. 169/70.
108 Arhiv SK BiH – Tom III – knj. 2 – Uputstvo Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu partijskim organizacijama na terenu od 4. juna 1942. – str. 188–194.
109 Rodoljub Čolaković – n.dj. – III – str. 292.

Pri tome je bilo i slučajeva pretjerivanja, naročito od strane crnogorskih i hercegovačkih partizana, kojima pljačkanje, paljevina, pa i ubijanje nije bilo strano u zauzetim naseljima bilo da su bila hrvatska, muslimanska, ali i srpska.[110] Kako domaći partizani nisu dobrim okom gledali na takvo držanje Crnogoraca, u štabu crnogorske brigade izvlačio se zaključak kako krajiški partizani na tom području (Kupres) pružaju otpor da idu u udarne brigade.[111] Slične postupke činile su i neke druge proleterske brigade, ispred kojih je muslimansko i katoličko stanovništvo bježalo kada su preduzimale akcije da bi osvojile određena mjesta. Dok je civilno muslimansko i katoličko stanovništvo bježanjem u gradove tražilo zaštitu vlasti NDH, pozadina zauzete teritorije palila je njihova sela. U partizanskim štabovima osvetoljubivo ponašanje srpskih seljaka objašnjavano je neprijateljstvom Muslimana i Hrvata ispoljenim u masovnim pokoljima srpskog stanovništva.[112]

Da bi se NOP u Bosanskoj krajini što uspješnije razvijao, Oblasni partijski komitet nastojao je da se partijske organizacije osposobe za oživotvorenje linije narodnooslobodilačke borbe u vojsci i narodu. Po njegovoj ocjeni, NOP bi u Bosanskoj krajini postigao veći napredak da u djelovanju organizacija nije bilo određenih slabosti. Među prve i glavne nedostatke spadaju: slab rad među Muslimanima i Hrvatima, lijeva i oportunistička skretanja. Posljedica takvog odnosa bila je da su Muslimani i Hrvati bježali ispred partizana (Ljubija, Bosanski Petrovac). Stoga je za proširenje baze NOP-a u Bosanskoj krajini, po ocjeni Oblasnog komiteta, nužno da partija za NOB pridobije Muslimane i Hrvate jer, dok u partizanskim jedinicama ne vide muslimanske i hrvatske čete, oni će ostati izvan NOP-a. Od aktivnosti komunista među Muslimanima i Hrvatima zavisi njihovo učešće u NOP-u. S tim u vezi, od velikog značaja je pridobijanje domobrana u aktivnu borbu protiv okupatora. Osim toga, NOP će se u Bosanskoj krajini razvijati utoliko uspješnije ukoliko se u djelovanju partije savladaju lijeva (»druga etapa«) i desna (liberalizam prema četnicima) skretanja. Na stečenim pozitivnim iskustvima razvijati sistematsku aktivnost za proširenje i učvršćenje NOP-a zadatak je na čijem ostvarenju treba mobilisati sve partijske organizacije u vojsci i pozadini, ističe se u uputstvu Sekretarijata PK KPJ za BiH u Bosanskoj krajini od 20. jula 1942.[113]

O stanju NOP-a u Bosanskoj krajini tokom juna i jula govori izvještaj Oblasnog komiteta upućen Pokrajinskom komitetu za BiH 15. VIII 1942. Tu se konstatuje da ustaško-četnički sporazumi nisu postigli cilj za slamanje ustanka i da većina naroda u Bosanskoj krajini stoji uz borbu protiv okupatora, pa je potrebno da se produbljuje diferencijacija između četničkog vođstva i četničke pozadine u cilju jačanja borbenih snaga NOP-a, partizanskih jedinica. Prema ocjeni Oblasnog komiteta znatno je napredovao proces »otpadanja« Muslimana, donekle i Hrvata, od ustaša, naročito poslije sovjetsko-engleskog ugovora i ustaško-četničkih spo-

110 Zbornik NOR-a – IV – 6 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 167 – str. 501.

111 Ibidem – Dokument br. 125 – str. 289.

112 Zbornik NOR-a – IV – 6 – (juli–avgust) – Dokument br. 66 – Izvještaj štaba Prve krajiške brigade od 29. jula 1942. Operativnom štabu NOPO za Bosansku krajinu o oslobođenju Ključa i situaciji na novooslobođenoj teritoriji – str. 153.

113 Đuro Pucar Stari – n.dj. – Dokument br 58 – str. 249–258.

razuma. Za ilustraciju ove ocjene navodi se podatak da je u Banjoj Luci uhapšeno i u logore otjerano oko 800 Muslimana, među kojima su bili najugledniji građani, i oko 300 Hrvata. U Prijedoru i Kozarcu strijeljano je nekoliko Muslimana, a mnogi omladinci Srbi i Muslimani otjerani su u logor. Rad među Muslimanima bio bi uspješniji, ističe Oblasni komitet, kada neki partizani ne bi stvarali teškoće pljačkanjem i paljenjem kuća muslimanskih seljaka. Izvještaj se zaključuje ocjenom da u Krajini ustanak buja, partija prodire među mase, ali se teško savladavaju organizacioni problemi, jer je partija u dosadašnjem razvoju ustanka, a posebno u okupatorsko-ustaškoj ofanzivi na Kozaru, izgubila mnogo sposobnih rukovodećih kadrova.[114]

Dok se u istočnoj Bosni, u koju je Draža Mihailović slao svoje oficire, NOP žilavo odupirao četništvu da ga uguši, ni u četničkim štabovima nisu postojali sređeni i stabilni odnosi. Sukobi među četničkim starješinama odražavali su se i među četnicima–seljacima na području Majevice, koji su osuđivali njihovu saradnju sa vlastima NDH i ustaško-četničke sporazume. Uprkos surovim pacifikacijama, ovaj teren nije ostao bez partizana. Najveće nade polagane su u povratak 6. istočno-bosanske partizanske brigade i dolazak sremskih partizana. »Od rješenja pitanja čija je Majevica zavisi daljnja sudbina ustanka u istočnoj Bosni«.[115]

U najtežem stanju nalazio se NOP na području Hercegovine. U ljeto 1942. ovdje nije bilo partizanske vojske, jer je 10. hercegovačka brigada bila pridružena operativnim jedinicama Vrhovnog štaba. Pored četničkih formacija, ovdje su bile prisutne i snage hrvatskog domobranstva, koje nisu bile sposobne da pruže zaštitu hrvatskom stanovništvu. Zbog toga se među Hrvatima zapaža kolebljivost, strah i nespokojstvo, jer su bili izloženi napadima četnika i razbijenih partizana. Uz pomoć Italijana četnici su u istočnoj Hercegovini uzeli vlast, a neke četničke grupe oko Gacka i Trebinja sklone su saradnji sa vlastima NDH. Tome se protive četnici nevesinjske grupacije, koja je najjača i pod uticajem Dobrosava Jevđevića suprotstavlja se priznanju suvereniteta NDH. Izvještaj zapovjedništva 6. oružničke pukovnije od 13. jula 1942. o stanju u Hercegovini završava se napomenom da u Trebinju i Mostaru postoji znatna grupa Muslimana koji su »komunistički opredijeljeni«.[116] Posljedice lijevog skretanja hercegovačkih partizana ovdje su bile veoma teške i do oživljavanja NOP-a biće potrebno dosta vremena.

114 Ibidem – Dokument br. 60 – str. 261–268.
115 Rodoljub Čolaković – n.dj. – III dio – str. 310.
116 Zbornik NOR-a – IV – 6 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 143 – str. 350–354.

»BIHAĆKA REPUBLIKA«

Neravnomjernost u razvoju NOP-a u BiH imala je svoje objektivne uslove, pa stoga nije, posmatrano općenito, negativno djelovala na ukupnost njegovog toka. Povremeni porazi, usljed nejednakog odnosa u ljudstvu i naoružanju, činili su ratnu stvarnost, ali nisu značili izgubljenu bitku NOP-a. Za održanje i razvoj NOP-a bilo je bitno što njegova osjeka nigdje nije bila trajna, što je osjeka u jednom kraju bila praćena usponom u drugom, što je NOP u BiH postajao njena realnost. Činjenica što je pokretač, organizator i rukovodeća snaga NOP-a bila KPJ nije predstavljala zapreku seljaštvu da čini bazu NOP-a i njegovih oružanih jedinica. Ono nije masovno ulazilo u narodnooslobodilačku borbu zbog toga što je njen predvodnik bila KP, već zbog proklamovanih definisanih ciljeva narodnooslobodilačke borbe. Seljaštvo nije bilo naklonjeno komunizmu, jer nije ni znalo ni imalo predstavu o komunističkoj organizaciji i ustrojstvu društva, ali je bilo opredijeljeno i pokazalo spremnost da se bori za nacionalno oslobođenje zemlje od okupatora, za državu nacionalne slobode i demokratije, što je bio šlager u propagandi KPJ.

Ako je istočna Bosna od početka 1942. za Nijemce predstavljala problem br. 1 na cijelom prostoru okupirane Jugoslavije, za jugoslavensko rukovodstvo NOP-a Bosanska krajina je u drugoj polovini 1942. imala prvorazredan značaj u pogledu realizacije strategije narodnooslobodilačke borbe. U periodu juli–septembar jedinice pod komandom Vrhovnog štaba i krajiški partizani zauzeli su cijeli niz gradova kao što su Prozor, Duvno, Livno, Konjic, Ključ, Mrkonjić-Grad, Jajce. Razbijanje ustaško-domobranskih garnizona u ovim mjestima bilo je praćeno formiranjem novih partizanskih četa i bataljona, u kojima se sada našao i znatan broj muslimanskih boraca. Uporedo sa jačanjem partizanske vojske, u Bosanskoj krajini odvijala se veoma živa aktivnost NOO-a, koji su kao organi vlasti uspješno rješavali pitanja snabdijevanja vojske, siromašnog stanovništva, a posebno velikog broja izbjeglica koje su tražile utočište na slobodnim partizanskim područjima. NOP u Bosanskoj Krajini težio je novim dostignućima. Njegove oružane formacije bile su sposobne za krupnije operacije.

U svojim »Ratnim uspomenama« komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu Kosta Nađ je zapisao da je 18. oktobra 1942. na Oštrelju Tito obrazložio svoju zamisao da kao vrhovni komandant NOP i DVJ sazove Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) za koje bi trebalo da se preduzmu određene vojne operacije.[117] Kao cilj izabran je Bihać, da bi se u njemu osnovao AVNOJ. Po zamisli Koste Nađa, operaciju na Bihać trebalo je izvesti »najdalje do 5. novembra kako bismo imali čime proslaviti 25. godišnjicu Oktobar-

117 Kosta Nađ – n.dj. – str. 428.

ske revolucije«. Na izvještaj da su okončane pripreme za bihaćku operaciju Tito je odgovorio Nađu: »Sretno... Prva vest od Tebe neka bude iz Bihaća. I zapamti: Bihać je uvod u novi period naše revolucionarne borbe«.[118] Više razloga diktiralo je zauzimanje Bihaća i susjednih mjesta. Povezivanjem Bosanske krajine sa partizanskim područjima Like, Korduna i Banije stvorila bi se prostrana partizanska teritorija, koja bi pružila velike mogućnosti za razvoj NOP-a. Bihaćka operacija 8 krajiških, ličkih, kordunaških i banijskih brigada otpočela je 2. a okončana 4. novembra 1942. zauzimanjem Bihaća, a zatim Bosanske Krupe, Cazina i Velike Kladuše.[119] Bihaćka operacija potvrdila je da je u narodnooslobodilačkoj borbi bila stvorena prava vojska, koja je sposobna da vodi velike bitke i likvidira jake i dobro utvrđene protivničke garnizone, vojska sa čijom su ratnom vještinom morali ozbiljno da računaju ne samo ustaško-domobranske pukovnije i četnički odredi, već i okupatorske njemačke i italijanske divizije. Međutim, partizanske formacije, u ovoj kao i u ranijim akcijama, ispoljile su izrazito negativne sklonosti koje su ugrožavale moralne kvalitete narodnooslobodilačke vojske. »Najbolje se to pokazalo prilikom osvajanja Bihaća«, stoji u pismu sekretara Oblasnog komiteta od 6. decembra 1942. partijskim organizacijama u Bosanskoj krajini. »Ne samo da vojska nije suzbijala pljačku od strane neodgovornih tipova koji se uvlače u grad odmah po njegovom osvajanju, nego su pojedini vojnici tolerisali te pojave a neki čak i pomagali... Pljačkaš ne može biti borac za slobodu... Pljačka je tuđa nama... Pljačka razara borbenu sposobnost naše vojske... Na kraju, od onoga koga smo opljačkali ne može se tražiti da nas pomaže kao prijatelj narodnooslobodilačke borbe«.[120] Iako nije moglo spriječiti pojave pljačke u budućim akcijama, ovo pismo je dokument o naporima da se izgradi vojska moralnih kvaliteta, da NOP teži moralnoj superiornosti nad okupatorima, ustašama i četnicima. Kao što nije bilo ratova u kojima vojske nisu pljačkale, tako su i u ovom ratu svi njegovi učesnici pljačkali; kod nekih je pljačka bila način ratovanja i sastavni dio ratnog cilja, a kod partizana pojava koja je suzbijana, ponekad i veoma strogim mjerama.

Poslije bihaćke operacije, u Bosanskoj krajini su bile stvorene veoma povoljne mogućnosti za djelovanje i razvoj NOP-a. Politička aktivnost rukovodstava NOP-a, od mjesnih do opštejugoslavenskih, bila je koncentrisana u Bihaću, središtu partizanske teritorije, koja je obuhvatala zapadnu Bosnu i granična područja Hrvatske. Od posebnog značaja za razvoj NOP-a bila je okolnost što je ovdje, na kompaktnom krajiškom području, živjelo oko 100.000 Muslimana, koji su činili većinu stanovništva srezova Cazin, Velika Kladuša i dijelova bihaćkog i bosansko-krupskog sreza. U ovom periodu, odlukom Vrhovnog štaba osnivaju se divizije i korpusi, da bi zatim bilo proglašeno osnivanje Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ). Sa ovog područja potekla je 8. krajiška NO udarna brigada, osnovana 28. decembra 1942., u kojoj je znatan dio njenog sastava bio popunjen Muslimanima. Aktiviranje Muslimana u NOP-u na teritoriji Cažinsko-kladuške krajine bilo je, pored ostalog, vezano i za pristupanje

118 Isto – str. 433; 464.
119 Pero Morača – »Prelomna godina ...« – str. 376–378.
120 Đuro Pucar Stari – n.dj. – str. 375.

u NOP uglednog prvaka JMO, senatora i potpredsjednika jugoslavenske Narodne skupštine Nurije Pozderca, koji je zajedno sa Mošom Pijade, članom CK KPJ i Vrhovnog štaba, obišao najveći dio Krajine i na konferencijama i zborovima pozivao Muslimane da učešćem u narodno-oslobodilačkoj borbi osiguravaju svoju budućnost u nacionalno ravnopravnoj državnoj zajednici.[121]

Period od oslobođenja Bihaća 4. novembra 1942. do kraja januara 1942. biće ispunjen kako vojnim tako i političkim jačanjem NOP-a od značaja za cijelu zemlju, ne samo za Bosansku krajinu. Najvažniji rezultat je svakako osnivanje AVNOJ-a i njegovo I zasjedanje u Bihaću 26. i 27. novembra 1942. Prvobitno zamišljen kao najviša zakonodavna, izvršna i sudska vlast u Jugoslaviji, AVNOJ se konstituisao kao opštenacionalno i opštepartijsko predstavništvo naroda Jugoslavije.[122] Osvobodilna fronta Slovenije pozdravila je čin osnivanja AVNOJ-a kao »Ustavotvornu skupštinu AVNOJ-a«.[123] Na čelu AVNOJ-a nalazio se Izvršni odbor, čiji je predsjednik bio dr Ivan Ribar, bivši predsjednik Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, a jedan od potpredsjednika bio je Nurija Pozderac, potpredsjednik Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije posljednjeg saziva. Okrenut poslovima u izgradnji vlasti i jačanju NOP-a u društvenoj bazi, Izvršni odbor AVNOJ-a poklanjao je veliku pažnju spoljno-političkoj aktivnosti, koja je prvenstveno bila motivirana i diktirana potrebom da u međunarodnu javnost prodre vjerodostojna informacija o jugoslavenskoj ratnoj stvarnosti, prije svega istina da u Jugoslaviji borbu protiv okupatora vodi partizanska NOV a ne četnici Draže Mihailovića, koji aktivno sarađuje sa fašističkim okupatorima.[124]

Dokumenti Prvog zasjedanja AVNOJ-a, u prvom redu referat vrhovnog komandanta i Rezolucija, imali su principijelan značaj u pogledu daljeg razvoja narodnooslobodilačke borbe. Iako se u njima posebno ne razmatra problematika položaja BiH u jugoslavenskoj državnoj zajednici, stanovište da će obnovljena Jugoslavija predstavljati »bratsku zajednicu Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine i Makedonije«[125], kao i zaključak da se formiraju zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja za Hrvatsku, Sloveniju, Srbiju, Crnu Goru, Makedoniju i BiH, imali su veliki značaj u pogledu definiranja političkog položaja BiH.[126] To je proizlazilo iz osnovnih dokumenata Prvog zasjedanja AVNOJ-a u kojima je formulisano načelo budućeg uređenja države na federativnoj osnovi, kao opredjeljenje za ravnopravni tretman BiH sa drugim federativnim jedinicama. Inspirisan i prožiman principom nacionalne ravnopravnosti, NOP se u BiH afirmisao kao faktor i protagonist zbližavanja naroda i prevazilaženja nacionalnih antagonizama, na kojima su okupatori, ustaše i četnici zasnivali svoju strategiju. Bihaćkim zasjedanjem AVNOJ-a NOP se okrenuo budućnosti sa per-

121 Zbornik NOR-a – II – 7 – Dokument br. 18 – str. 40–44.
122 Slobodan Nešović – »Temelji nove Jugoslavije« – Beograd 1973. – str. 21–22.
123 Isto, str. 12–13.
124 Isto, str. 85/6.
125 Isto, str. 7.
126 Dušan Lukač, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH – Zbornik: »Istorijske pretpostavke republike BiH« – Sarajevo, 1968. – str. 481.

spektivom obnove jugoslavenske državne zajednice, u kojoj bi bila onemogućena hegemonija bilo koje nacije.

Iako po formi nije imao karakter vlade, Izvršni odbor AVNOJ-a (zajedno sa Vrhovnim štabom) de facto je vodio unutrašnju i međunarodnu politiku NOP-a. O tome govore njegove note Saveznicima o vojno-političkim odnosima i stanju u zemlji kao i njegova aktivnost na području unutrašnje politike. S tim u vezi, značajna je odluka o raspisivanju izbora za NOO-e, seoske, opštinske i sreske krajem decembra 1942. i početkom januara 1943. Na području drvarskog i bosansko-petrovačkog sreza izbori su održani tokom januara 1943. Usljed velike okupatorske ofanzive na slobodnu partizansku teritoriju, koju je narod zvao »partizanskom državom«, odnosno »Bihaćkom republikom«, izbor Okružnog NOO-a za ovo područje održan je tek u septembru 1943.[127] Smisao učvršćenja organa pozadinskih vlasti imalo je i savjetovanje predstavnika NOO-a, komandi mjesta i područja sa oslobođene teritorije Bosanske krajine i susjednih regija Hrvatske, koje je održano u januaru 1943. u Bihaću u organizaciji Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba. Zadatak savjetovanja bio je da se učvrsti i unaprijedi koordinacija NOO-a i vojno-pozadinskih institucija sa zahtjevima i potrebama narodnooslobodilačke borbe.[128]

Postojanje »partizanske države« doprinijelo je ne samo aktiviranju Muslimana u NOP-u, već takođe i Hrvata u njenom jugozapadnom prostoru sa središtem u Livnu i susjednim mjestima naseljenim hrvatskim stanovništvom. Na ovoj teritoriji živjelo je oko 80.000 pripadnika hrvatskog naroda, koji su se do rata politički okupljali oko Mačekove HSS. Prodiranje NOP-a u ovom hrvatskom dijelu Bosanske krajine vezano je za aktivnost rukovodilaca dalmatinskih partizana, kao i za djelovanje Florijana Sučića, člana livanjske organizacije HSS, koji će u Bihaću biti izabran za vijećnika AVNOJ-a. Prilikom izbora livanjskog gradskog NOO-a, u njegovom sastavu bila su 4 člana KP, tri člana HSS i dva Muslimana, iako je primjena partijskog ključa bila suprotna Uputstvima Vrhovnog štaba o izboru i radu NOO-a.[129] Naime, KPJ se principijelno odlučno suprotstavljala svakom obliku podjele svoje rukovodeće uloge u NOP-u, u koji je ona pozivala pripadnike svih naroda i sve građane, nezavisno od njihove vjerske, nacionalne i stranačke opredijeljenosti. To je značilo da je pristalicama HSS bilo mjesto u NOP-u, koji nije nikakav stranački savez, niti su njegovi organi međustranačko tijelo. Onemogućavanjem višestranačja u organima NOP-a osiguravao se u njima apsolutni uticaj KPJ, potpuna dominacija jednostranačja. Ipak, ne može se prihvatiti teza njemačkog historičara Gerta Frika da su komunistički partizani na ustaničkom području južno od Banje Luke, u prostoru Jajca, Drvara, Petrovca, Bihaća i Prijedora stvorili »sovjetsku republiku u najistinskijem smislu riječi«.[130] Ova tvrdnja ne može se nikako osloniti na izvorne dokumente AVNOJ-a koji su mjerodavni za

127 Veselin Đuretić, n. dj. – str. 163.

128 Isto, str. 168.

129 Mr Milica Bodrožić; Prilog razmatranju držanja građanskih stranaka u BiH 1942–1943. – Zbornik: AVNOJ i NOB u BiH 1942–1943. – Beograd, 1974. – str. 116.

130 Gert Fricke, n. dj. – str. 75.

davanje ocjene o karakteru NOP-a i koji je u to vrijeme bio najrazvijeniji upravo u Bosanskoj krajini. Temeljna opredjeljenja AVNOJ-a bila su sljedeća: »1. Oslobođenje zemlje od okupatora i izvojevanje demokratskih prava svim narodima Jugoslavije; 2. Neprikosnovenost privatne svojine; 3. Nikakvih radikalnih promjena u odnosu na društveni život i djelatnost osim zamjene reakcionarnih općinskih uprava i žandarma koji su se bili stavili u službu okupatora, Narodnooslobodilačkim odborima... 6. NOP priznaje u potpunosti nacionalna prava Hrvata, Slovenaca, Srba, kao i Makedonaca, Crnogoraca i drugih. Taj pokret je jednako hrvatski kao i srpski i slovenački. Prema tome, on predstavlja garanciju da će biti izvojevana nacionalna prava svima narodima Jugoslavije«.[131]

Nije utvrđeno da li su Draži Mihailoviću bile poznate pripreme i tok Prvog zasjedanja AVNOJ-a sa njegovim dokumentima na koje će on kasnije reagirati, ali je zanimljivo da je samo tri dana poslije bihaćke antifašističke skupštine, u selu Šahovići, kod Bijelog Polja u Sandžaku, od 30. novembra do 2. decembra 1942. održana četnička konferencija kojoj je prisustvovalo oko 1.000 delegata, mahom intelektualaca mlađe generacije. Konferencija je usvojila Rezoluciju prema kojoj buduća država treba da bude monarhija sa dinastijom Karađorđevića na čelu. Uz to, kraljevina Jugoslavija imala je da se konstituiše kao »unitarna« i samoupravna država, pod četničkom diktaturom na neodređeno vrijeme, što je značilo da je četništvo njena državna ideologija.

Pred javnošću zemlje oba pokreta izjasnila su se za obnovu Jugoslavije. NOP je formulisao i slijedio program federativno uređene države na principu nacionalne ravnopravnosti u kojoj se isključuje hegemonija ma koje nacije. Četnički pokret opredijelio se za srpsku monarhiju, unitarnu državu, u kojoj četništvo predstavlja jedinu dozvoljenu ideologiju. Nije bilo slučajno što je Šahovićka rezolucija izbjegla da govori o položaju islamske vjeroispovijesti i njenih pripadnika u državi.[132] Naime, u projektu »Homogene Srbije«[133] od 30. VI 1941. njegov autor Stevan Moljević najavio je istrjebljenje Muslimana, kao i Draža Mihailović u Instrukcijama koje je uputio svojim komandantima krajem decembra 1941.[134] U ovim dokumentima velikosrpska hegemonija predstavljala je intransigentni državni program četničkog pokreta u definicijama njegovih ratnih ideologa i stratega. Pošto su se od početka orijentisali na saradnju sa Italijanima očekujući njihovu zaštitu, a od aprila 1942. ostvarili sporazume sa ustašama, četničke vođe u BiH nastojale su da izbjegavanjem sukoba sa Nijemcima otvore put novom njemačkom kursu koji neće biti neprijateljski prema četničkom pokretu. Tako bi se partizani našli u totalnoj blokadi, koja bi četnicima olakšala obračun ne samo sa glavnim već, po njihovom uvjerenju, jedinim neprijateljem.

131 Zbornik NOR-a II – 8 – Beograd, 1959. – Dokument br. 22 – Izjava Vrhovnog štaba NOPOJ i AVNOJ-a o karakteru NOP-a u Jugoslaviji – 8. II 1943. – str. 40.

132 Dr Đoko Slijepčević, Jugoslavija uoči i za vreme drugog svetskog rata – Minhen, 1978. – str. 419–420. Jozo Tomasevich, Četnici u drugom svjetskom ratu – Zagreb, 1979. – str. 160.

133 Zbornik NOR-a – T – XIV – 1 – Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941–1942. – Beograd, 1981. – str. 1–10. Dok. br. 1.

134 Isto – Dokument br. 34 – str. 93–100.

IZMEĐU OPERACIJA »VAJS« I »ŠVARC« I ITALIJANSKE KAPITULACIJE

Protivnici partizana nisu mogli da se pomire sa napretkom NOP-a u Bosanskoj krajini, koji je u razvoju postigao stepen kada je ispoljavao državotvorne tendencije izražene u AVNOJ-u i njegovim dokumentima. U drugoj polovini decembra 1942. predstavnici sila Osovine na visokom vojnom i državnom nivou donijeli su odluku da se pripremi operacija »Vajs« sa ciljem uništenja glavnine partizanskih formacija pod komandom Vrhovnog štaba,[135] a Hitler je 28. decembra izdao direktivu komandantu Jugoistoka da spriječi iskrcavanje savezničkih snaga na Balkanu.[136] Vjerovatno nezavisno od njemačkih priprema, Draža Mihailović je sredinom decembra 1942. izradio operativni plan za uništenje »Sovjetske republike« u Bosanskoj krajini. Planom je bilo predviđeno da u ovoj operaciji učestvuje 14.800 četnika iz Crne Gore, Hercegovine, Dalmacije, Like i Bosne.[137]

Njemački autori Ladislaus Hory i Martin Broszat smatrali su da je u Titovom ocjenjivanju situacije u martu 1943. bila prisutna misao da bi Mihailović na kraju rata bio u povoljnijem položaju pošto bi raspolagao sa očuvanim borbenim snagama dok je partizanska armija krvarila. Stoga je Tito bio spreman na eventualno primirje sa njemačkom komandom koje bi iskoristio za obračun sa četnicima. Njemački poslanik Kaše podržavao je ideju privremenog primirja sa Titovom partizanskom armijom.[138] Vrhovni štab NOVJ odredio je delegaciju za pregovore sa Nijemcima u sastavu Milovan Đilas, Koča Popović i Vlatko Velebit. Pregovori su započeti u Gornjem Vakufu 11. marta,[139] da bi bili nastavljeni u Zagrebu. Partizani su iskoristili ovaj predah i preduzeli snažnu kampanju protiv četnika, koja je završena četničkim porazom u dolini Neretve i Drine, tako da su na području BiH do kraja rata četnici bili onesposobljeni za krupnije ratne akcije.[140] Svoj neuspjeh na frontu četnici su pokrivali pokoljima muslimanskog stanovništva u Sandžaku i dijelovima istočne Bosne.[141] Ofanziva »Vajs« okončana je krajem marta 1943. djelimičnim uspjehom i »zadovoljavajućim rezultatom«, a po ocjeni Kašea: »Potpuni poraz partizana do posljednjeg čovjeka bio je vojnički i policijski isključen«.[142]

135 Zbornik NOR-a XII – 2 – Dokumenti njemačkog Rajha – Dokument br. 207 – str. 979–980.
136 Isto, Dokument br. 205 – str. 961.
137 Branko Latas, Četnici Draže Mihailovića u borbi za uništenje »Bihaćke republike«, Zbornik: AVNOJ i NOB u BiH, str. 362–366.
138 L. Hory, M. Broszat, n.dj. str. 143–144.
139 Koča Popović, Beleške uz ratovanje, Beograd, 1988., str. 88.
140 Ivan Antonovski, Razbijanje četničkih oružanih formacija u okuci Neretve u ist. Hercegovini, Zbornik: Neretva–Sutjeska, Beograd, 1969, str. 167–169.
141 Radoje Pajević, Pokolj Muslimana u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u januaru i februaru 1943. – Zbornik kao pod 138) str. 510–519.
142 L. Hory, M. Broszat – n.dj. – str. 145.

Razbijanjem četnika na Neretvi i Drini okupatori su bili lišeni ratnih mogućnosti jedne antikomunističke vojske, prema kojoj su se Nijemci odnosili s nepovjerenjem zbog njenog velikosrpstva i velikosrpskog jugoslavenstva. Od kraja marta do sredine maja 1943. partizanske formacije zauzele su izvjesna područja Crne Gore, Hercegovine, istočne Bosne i Sandžaka, gdje su mogli da se srede i predahnu poslije dvomjesečnih teških operacija u kojima su bili izloženi napadima protivnika izrazito nadmoćnog u ljudstvu i naoružanju.

Međutim, njemačka komanda za Jugoistok nije dopustila partizanskoj glavnini predah kakav joj je bio potreban. Pod opterećenjem procjena u Vrhovnoj komandi Vermahta da treba očekivati iskrcavanje Saveznika na Balkan, da bi se osujetila ova mogućnost, pripremljena je i preduzeta nova, još veća od prethodne, operacija »Švarc«, u kojoj je nastupalo 127.000 njemačkih, italijanskih i ustaško-domobranskih vojnika protiv 16.000 partizana.[143] Poslije završetka operacije, u njemačkom vojnom vrhu sa respektom se govorilo o partizanskim formacijama. Nakon završetka bitke na Zelengori i Sutjesci, komandant njemačkih snaga u NDH general Liters u izvještaju od 20. juna 1943. napisao je: »Tok borbi je pokazao da su komunističke snage pod Titovom komandom odlično organizovane, vešto vođene i da raspolažu borbenim moralom koji izaziva čuđenje«.[144] U narednom izvještaju od 18. jula general Liters ističe da je poslije višemjesečnog ratovanja njemačkim formacijama neophodan odmor, jer se pokazalo da »njemački vojnik nije dorastao fanatično borbenim partizanima koji su potpuno srođeni sa terenom i koje stanovništvo podržava«.[145]

Odmor koji je bio potreban njemačkim snagama koje su vodile operaciju »Švarc«, još više je bio potreban desetkovanim partizanskim jedinicama. Međutim, više od odmora njima je bilo potrebno popunjavanje koje se, kao što pokazuje partizansko iskustvo, moglo vršiti samo uspješnim akcijama. U istočnoj Bosni najvažnije je bilo da se popuni 6. istočnobosanska i Majevička brigada, da bi se osposobile za akcije na terenu preko koga su »za jedan dan prolazile vojske od sedam država«.[146] Naime, ove dvije brigade imale su u ofanzivi »Švarc« velike gubitke, koji su se mogli najbrže nadoknaditi mobilizacijom novih snaga sa područja iz kojega su potekle.

Partizanske jedinice u Bosanskoj krajini, koje nisu bile učesnice bitaka na Zelengori i Sutjesci, mogle su da postignu relevantne uspjehe zauzimanjem niza gradova kao što su Sanski Most, Jajce, Bugojno, Livno, Duvno i dr. Značajno je da je Jajce od sredine avgusta 1943. do početka januara 1944. bilo sjedište Vrhovnog štaba NOV i POJ. Sada je na relativno širokom prostoru BiH NOP imao uslove da se posveti aktivnijem radu na stabilizaciji svojih organizacija i institucija, naročito izborima NOO-a i njihovom osposobljavanju za vođenje veoma složenih poslova kada su bile prebrođene najkritičnije faze narodnooslobodilačke borbe.

143 – Mladen Colić – »Oružane snage NDH u BiH 1942–1943« – Zbornik: »AVNOJ i NOB u BiH« – str. 358.

144 Dr Gojko Miljanić – »Razvoj oružanih snaga NOP-a između dva zasjedanja AVNOJ-a« – isti Zbornik – str. 459.

145 Zbornik NOR-a XII – 3 – Dokument br. 105 – str. 436–439.

146 Rodoljub Čolaković – n.dj. – IV – Sarajevo, 1951. – str. 148.

Iako se, s razlogom, može govoriti o novom razdoblju NOP-a u znaku stabilnog razvoja i uspona, procesi koji su se otvarali bili su i dalje protivrječni i složeni. Četnici su imali i dalje bazu u srpskom stanovništvu; Muslimani su prema NOP-u ispoljavali istovremeno i kolebljivost i potvrđivali znake naklonosti; Hrvati su podržavali vlasti NDH i izražavali razočarenje u njihovu politiku. Nijemci su osnivali muslimansku SS diviziju i strijeljali muslimanske seljake iz okoline Goražda pod sumnjom da su pomagali partizane. Italijani su nastavili da pomažu četnike, koji su planirali da sa Nijemcima uspostave odnose kolaboracije. U korist NOP-a išlo je sve što je slabilo njegove protivnike. U opštoj vojno-političkoj situaciji na području BiH bilo je sve više primjera i pojava u prilog jačanja NOP-a. Sada je prebjegavanje oficira hrvatskog domobranstva i muslimanske milicije bilo ne samo pojedinačno, već i grupno.[147] Prema izvještaju zapovjedništva Trećeg domobranskog zbora od 27. juna 1943., pripadnici ustaške XXIX bojne počinili su masovna zvjerstva nad pravoslavnim i muslimanskim stanovništvom Srebrenice i okolnih naselja.[148] Ovaj i slični primjeri uticali su na Muslimane da se odlučnije približavaju NOP-u i u njemu aktivno djeluju. S druge strane, četnici, iako oslabljeni, nisu se odricali nasilja prema Muslimanima. Njihov teror prvenstveno je bio usmjeren na ugledne Muslimane, pa su pod uticajem ovakvih postupaka Muslimani tražili zaštitu partizana i pokazivali spremnost da se bore protiv četnika u sastavu partizanskih jedinica.[149]

Poslije četničke strahovlade, ogromna većina hercegovačkog stanovništva, čak i ono koje se smatralo partizanskim, držalo se kolebljivo, što se manifestovalo u neuspjehu kako četničke tako i partizanske mobilizacije. Bolju perspektivu u Hercegovini dobio je NOP poboljšanjem njegovog međunarodnog, a posebno unutrašnjeg položaja.[150] Po ocjeni italijanskog generalnog konzulata u Sarajevu, Nijemci su nastojali da pomognu četnicima da se održe pred nadmoćnim partizanima u južnom Podrinju. Pri tome, oni su se oslanjali na antikomunističko držanje i opredjeljenje četnika u cilju da »u svojoj sferi uticaja« okupe što šire krugove četnika. Italijanski diplomata priznaje da je inicijativa, koja je do tada bila u njihovim, prešla u njemačke ruke, ali nije izvjesno, smatra on, da će Nijemci imati uspjeha, pošto su partizani »svaki dan sve brojniji i moćniji«.[151] Praksi strijeljanja 100 Srba za jednog ubijenog njemačkog vojnika Nijemci su se u prvoj polovini jula 1943. vratili kažnjavanjem Muslimana. Za jednog ubijenog njemačkog vojnika Nijemci su pokupili Muslimane iz osam sela oko Goražda i sve muškarce, žene i djecu koje su u selima zatekli bez ispitivanja strijeljali.[152]

147 Zbornik NOR-a – IV – 14 – Dokument br. 103 – str. 223.
(U mjesecu junu 1943. partizanima na području Tuzle prebjeglo je 15 oficira iz domobranstva i Hadžiefendićeve legije.)

148 Isti Zbornik – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 242 – str. 526.

149 Zbornik NOR-a – IV – 15 – Dokument br. 86 – str. 169/70.

150 Isti Zbornik – dokument br. 92 – str. 171–184.

151 Ibidem – II – Njemačko-italijanska dokumenta – Dokument – br. 223 – str. 453 – (Izvještaj italijanskog generalnog konzulata u Sarajevu od 25. jula 1943.)

152 Ibidem – III – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 244 – str. 496.

U BiH osjećala se pojačana borbena aktivnost partizana, koju je pratila česta predaja domobranskih oficira i vojnika. Na početku druge polovine 1943. otvarala se mogućnost predaje i cijelih domobranskih garnizona, pa je Vrhovni štab uputio direktivu da se svim oficirima, podoficirima i domobranima koji pristupe NOV-u garantuje bezbjednost i čin, a svakom vojniku raspored u njegov kraj kod tamošnjih jedinica NOVJ.[153] Bilo je primjera da su domobrani pobili Nijemce koji su bili raspoređeni u njihovoj jedinici, pa zatim prešli u jedinicu NOVJ na području istočne Bosne i izrazili želju da dobiju raspored u svom kraju.[154]

Povratkom u istočnu Hercegovinu, 10. hercegovačka brigada preduzimala je manje akcije, postepeno potiskivala četnike i ovladavala dijelovima srezova Ljubinje, Bileća, Trebinje i Gacko koje su dugo kontrolisali četnici.[155] Ojačana novim borcima, 6. istočnobosanska brigada pripremila je osnivanje muslimanskog bataljona s planom da preraste u muslimansku brigadu.[156] Ocjenjujući da će njemačka politika kolaboracije sa četnicima u BiH doživjeti neuspjeh, jer je izazivala nezadovoljstvo kod Hrvata i Muslimana, Italijani su vjerovali da će obnoviti i učvrstiti saradnju sa četnicima, kojima su od početka rata pružali podršku i zaštitu.[157] Italijanski konzulat u Sarajevu ažurno je pratio njemačku politiku u BiH, naročito u vezi sa pitanjem autonomnog položaja BiH pod njemačkim protektoratom. Po ocjeni konzulata, ni u autonomnoj BiH Nijemci ne bi mogli održati jake pozicije, jer je u njemačkim vojnim i političkim strukturama došlo do ozbiljnog pada discipline i morala, što se potvrđuje ponašanjem njemačkih vojnika koji prodaju predmete svoje opreme, pa čak i revolvere. U sarajevskom krugu italijanskih diplomatskih službenika nekritički je komentarisana priča, navodno vođena medu njemačkim vojnicima, da se očekivao pad nacističkog režima, sporazum sa Rusijom, da bi se zatim vodio rat protiv anglosaksonskih sila do pobjede.[158]

Upravo u vrijeme dok su vođene velike ofanzivne operacije protiv udarnih partizanskih formacija, Nijemci su preduzimali veoma intenzivnu kampanju za osnivanje muslimanske SS divizije. Muslimanski političari vidjeli su u tome šansu za autonomni položaj BiH pod njemačkim protektoratom, dok su Nijemci u bošnjačkoj muslimanskoj SS diviziji vidjeli krupnu antikomunističku formaciju sposobnu da na tlu BiH lomi najžilavijeg protivnika ratnih ciljeva Trećeg Rajha. Iako je rajhsfirer SS Himler sa grupom odabranih saradnika iz Glavne službe SS morao da uloži velike napore da savlada otpor vodećih ljudi u NDH jednonacionalnom sastavu divizije, u njemačkom državnom vrhu nije bilo dileme da se za

153 Zbornik NOR-a – II – 10 – Dokument br. 8 – str. 18/19.

154 Isti Zbornik – Dokument – br. 122 – str. 278.

155 Zbornik NOR-a IV – 16 – Dokument br. 15 – str. 40/41.
Mr Đorđe Piljević – »NOP u Hercegovini u drugoj polovini 1943« – Zbornik: AVNOJ i NOB u BiH 1942–1943« – str. 293–297. (Odlukom VŠ NOV i POJ od 11. juna 1943. 10. hercegovačka brigada upućena je na područje Hercegovine da pomogne razvoj NOP-a u ovoj oblasti, koju su četnici držali pod svojom kontrolom više od godinu dana).

156 Ibidem – Dokument br. 17 – str. 47.

157 Zbornik NOR-a – IV – 16 – Njemačko-italijanska dokumenta – Dokument br. 144 – str. 391.

158 Zbornik NOR-a – IV – 17 – II – Njemačko-italijanska dokumenta – Dokument br. 161 – str. 380/381.

ljubav bosanskih Muslimana žrtvuje savezništvo Njemačke sa NDH. Njemački poslanik kod vlade NDH Zigfrid Kaše smatrao je da u načinu formiranja 13. muslimanske SS divizije ima pokušaja unutrašnjeg slabljenja NDH, pa se odlučno protivio da BiH dobije status autonomije pod njemačkim protektoratom.[159] Hitler i Himler računali su da će divizija ostvariti zadatke pacifikacije i ispuniti nalog za osiguranje zemaljskog mira (Landesfrieden) u Bosni i predstavljati faktor njemačko-muslimanskog prijateljstva i savezništva.

Bilo je pojava koje su proizvod rata, ali koje su se održavale izvan uticaja onih ratnih snaga iz čijeg krila su nastale. Jedna takva ratna pojava bio je Huska Miljković, komandant »muslimanske vojske« u Cazinskoj krajini.[160]

Okolnost što se Huska Miljković nalazio u partizanskom okruženju uticaće na previranja među krajiškim Muslimanima, kao i u redovima njegove vojske, koja su u drugoj polovini 1943. bila zahvatila muslimansko stanovništvo i u drugim dijelovima BiH.

Dok se početkom septembra 1943. u sarajevskom italijanskom konzulatu kritički i negativno procjenjivao položaj Nijemaca u BiH, Italija je brojala zadnje dane ratovanja na strani Osovine. Umorna i iscrpljena od rata, Italija je oborila fašistički režim Musolinija, a ubrzo zatim, 8. septembra 1943. potpisala kapitulaciju. Uklanjanje Italije sa ratnih frontova u zemlji izazvaće velika pomjeranja na jugoslavenskim ratištima. Pošto su ostali bez glavnog zaštitnika, Italijana, četnici su nastojali da se što više približe Nijemcima i istovremeno učvrste saradnju sa ustaško-domobranskim jedinicama i nekim odredima muslimanske milicije.

Sve u ratu konfrontirane snage baciće se u kampanju da što uspješnije iskoriste italijansku kapitulaciju u vojnom i političkom pogledu. Svima se otvorila šansa da ojačaju svoje ratne potencijale. Oružane formacije NOP-a iskoristile su ovu mogućnost na najbolji način. Iako su predvidjeli kapitulaciju Italije, Nijemci su morali da se zadovolje skromnim rezultatima u akciji razoružavanja italijanskih okupacionih formacija u Jugoslaviji. NOVJ je zabilježila značajan uspjeh u razoružanju italijanskih jedinica. Od ukupno 15 italijanskih divizija, jedinice NOVJ razoružale su djelomično ili u cjelini 13 divizija. Bile su otvorene pretpostavke za novi polet NOP-a u Jugoslaviji, naročito u krajevima koji su se nalazili pod italijanskom okupacijom: Istri, slovenačkom primorju, hrvatskom primorju, Dalmaciji, Hercegovini i Crnoj Gori. U ovo vrijeme, u jedinice NOVJ stupilo je oko 80.000 boraca.[161] U Hercegovini se odvijao intenzivan proces osipanja četničkih redova. 10. hercegovačka brigada vodila je žestoke borbe sa četnicima i ustašama i uspješnim akcijama ubrzavala oživljavanje i obnavljanje NOP-a u istočnoj Hercegovini. Već sredinom oktobra, u hercegovačkim partizanskim jedinicama bilo je

159 Politisches Archiv des auswärtigen Amtes (PA/AA) – Inland II g – 403 – Telegramm Nº 2586 – vom 26. 6. 1943 – g. Rs – Kasche
Enver Redžić – »Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija« – Sarajevo – 1987. – str. 116.

160 Fikreta Jelić–Butić – n.dj. – str. 304.
Enver Redžić – n.dj. – str. 131/132.

161 Dr Gojko Miljanić – n.dj. – str. 462/3.

postrojeno 1.650 boraca.[162] Sličan proces odvijao se i u drugim krajevima. Izvještaj Velike župe Usora i Soli od sredine septembra 1943. govori o gubljenju nade hrvatskog pučanstva u povoljan ishod rata, o bjekstvu časnika i legionara u redove partizana, o jakom naletu komunističko-partizanskih skupina na mnoga mjesta u Velikoj Župi, da bi završio pesimističkom procjenom: »Na području ove Velike župe još je jedino Tuzla ostala pošteđena od ulaska partizana, ali i nad njom stalno visi Damoklov mač vječite partizanske opasnosti«.[163]

162 Mr Đorđe Piljević – n. dj. – str. 297; 300.

163 Zbornik NOR-a – IV – 17 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument – br. 198 – str. 460–462.

PRIPREMANJE I PRVO ZASJEDANJE ZAVNOBiH-a

Razvoj NOP-a u Bosanskoj krajini išao je ispred drugih oblasti BiH. Bosanska krajina dala je NOVJ 14 brigada i isto toliko partizanskih odreda, koji su uspješno ratovali protiv okupatora, ustaša i četnika u sklopu brojnih divizija i korpusa, ne samo na području Bosanske krajine, već i na drugim ratištima u BiH. Iako se snaga NOP-a u prvom redu ogleda u njegovom vojnom faktoru, NOP je u Bosanskoj krajini na pragu druge polovine 1943. mogao da potvrdi također i napredak u razvoju NOO-a, organa vlasti koji su predstavljali sastavni, organski elemenat narodnooslobodilačke borbe. Pošto su već bili formirani okružni NOO-i, pristupilo se pripremama za izbor Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu. Izvršni odbor AVNOJ-a naložio je vijećnicima iz Bosanske krajine da kao Inicijativni odbor obave neophodnu organizaciju poslova u vezi sa izborom Oblasnog NOO-a. Krajem avgusta, Inicijativni odbor objavio je proglas kojim se narod Bosanske krajine obavještava o značaju izbora i najvažnijim zadacima Oblasnog NOO-a.[164] Formirana od delegata NOO-a iz svih dijelova Bosanske krajine, Prva oblasna konferencija NOO-a, održana u Mrkonjić-Gradu 26. IX 1943. izabrala je Oblasni NOO i donijela rezoluciju o njegovim prioritetnim zadacima.[165] Registrovani u 10 tačaka, oni formulišu ulogu Oblasnog NOO-a na opštem planu narodnooslobodilačke borbe na području Bosanske krajine.

Pri izboru izvršnih organa vlasti metod je uvijek bio isti: demokratska forma konferencije (opštinska, sreska, okružna) prethodila je javnom aklamativnom izboru odgovarajućeg administrativnog stepena NOO-a.

Obrazovanje oblasnih NOO-a za istočnu Bosnu i Hercegovinu bilo je uslovljeno stvaranjem povoljnih vojno-političkih okolnosti, a do tada će inicijativni oblasni NOO-i povezivati i usmjeravati aktivnost NOO-a koji su na tim područjima postojali i djelovali.

Konstituisanjem Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu dovršeno je formiranje mehanizma vlasti po modelu koji je odredilo rukovodstvo KPJ. Partijski model zahtijevao je da se osigura čvrsto rukovođenje partijskih komiteta organima vlasti, pa je u tom smislu izgrađen sistem prema kome su funkcioneri KP imali kontrolu i stajali na čelu NOO-a svih stupnjeva, od seoskih do oblasnih i zemaljskih. Sastav Inicijativnog odbora garantovao je da će ovaj model biti primijenjen i prilikom izbora Oblasnog NOO-a. Od 6 članova Inicijativnog odbora samo jedan nije bio član KPJ, a među ostalih pet nalazili su se sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu Đuro Pucar Stari i njegov zamjenik Osman Karabegović. Za sekretara Oblasnog NOO-a bio je izabran član Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku

164 Đuro Pucar Stari – n.dj. – str. 688/9 – Dokument br. 283.
165 Isto – Dokument br. 302 – str. 716–719.

krajinu Šefket Maglajlić, koji je na toj funkciji provodio direktive i zaključke Oblasnog partijskog komiteta. Većinu članova Oblasnog NOO-a činili su iskusniji i »odgovorniji« članovi KP. Pripreme, cijeli tok Oblasne konferencije i izbor Oblasnog NOO-a odvijali su se pod neposrednim rukovodstvom Oblasnog komiteta KPJ i njegovog sekretara Đure Pucara, koji je odredio referenta, opredijelio karakter referata i u ime Oblasnog komiteta KPJ pozdravio Prvu oblasnu konferenciju NOO-a za Bosansku krajinu.[166]

Oslobođeni velikih ofanzivnih pritisaka okupatora i njihovih domaćih pomagača, partizani su iskoristili predah, popunjavali jedinice i pokretali akcije u kojima su se osposobljavali za veće ratne poduhvate. Tako je na red došla i operacija zauzimanja Tuzle, industrijskog centra u sjeveroistočnoj Bosni. Njoj je prethodila akcija na Bijeljinu, koju su zauzele dvije vojvođanske brigade i Majevički partizanski odred. Uspjeh bijeljinske akcije bio je značajan kako za razvoj NOP-a u Semberiji tako i za političku likvidaciju četničke grupacije u gradu, koja je vršila određeni uticaj na četnički pokret u prostoru Semberije i Majevice.[167] »Odlučujuća bitka za oslobođenje Tuzle započela je 1. oktobra 1943. u 22 sata i produžila se do 8 sati izjutra, 2. X 1943«,[168] piše Rodoljub Čolaković u svojim Zapisima. U tuzlanskoj partizanskoj operaciji određenu aktivnu ulogu imala je grupa domobranskih oficira s pukovnikom Sulejmanom Filipovićem na čelu, koja je izdala proglas o pristupanju u NOV. Proglas su potpisala 74 oficira, među kojima dva pukovnika i tri potpukovnika. Pukovnik Filipović je još u toku bitke prešao na stranu partizana, dok se većina oficira predala kada su se Nijemci povukli u pravcu Zvornika. Pripadnici muslimanske legije (Hadžiefendićeve DOM-DO vojske) na području Tuzle, Kladnja i Srebrenice prilazili su u velikom broju – čitavi bataljoni – partizanskim jedinicama. Grupa tuzlanskih Hrvata, uglednih prvaka HSS, zatražila je sastanak sa predstavnicima NOP-a radi dogovora o saradnji. Na sastanak su došli Aleksandar Preka, Jure Begić, Ante Kamenjašević, Bogomir Brajković, a od strane NOP-a bili su prisutni Vlado Popović, Todor Vujasinović, Cvijetin Mijatović, Avdo Humo, Hasan Brkić i Rodoljub Čolaković. Hrvatski predstavnici izjavili su da pristupaju NOP-u i da će najaktivnije učestvovati u mobilizaciji Hrvata tuzlanskog kraja u jedinice NOVJ.[169]

Tuzlanskom operacijom rukovodio je štab Trećeg korpusa. Po njegovoj ocjeni, sadržanoj u izvještaju Vrhovnom štabu NOV i POJ, oslobođenjem Tuzle nastala je prekretnica u razvoju narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni. Ova ocjena temelji se na nizu sljedećih činjenica: muslimanska legija u svim krajevima stavljala se pod partizansku komandu; jedan bataljon legionara iz kladanjskog kraja trebalo je, po sporazumu, da stupi u jednu od partizanskih brigada; od legije u srebreničkom kraju i Birčanskog partizanskog odreda u postupku je obrazovanje

166 Isto – Dokument br. 287, 290, 295 – str. 695, 698/9, 706.
(Sekretari seoskih NOO-a bili su po pravilu članovi partijskih ćelija u selu, opštinskih NOO-a članovi opštinskih partijskih komiteta, sreskih NOO-a i okružnih NOO-a članovi sreskih, odnosno okružnih partijskih komiteta).

167 Rodoljub Čolaković – n.dj. – str. 254/5. – (»Borba za Bijeljinu vođena je svu noć, 23. IX 1943.«)

168 Isto – str. 263.

169 Isto – str. 267.

nove brigade. Za okupljanje legionara i Muslimana uopšte velike zasluge pripadale su pukovniku Sulejmanu Filipoviću i Ismetu Begtaševiću, bivšem poslaniku za srebrenički srez i članu Glavnog odbora JMO. Pristupanje vodstva HSS bilo je od velikog uticaja u pogledu mobilizacije Hrvata u NOV. U roku od 12 dana u hrvatsku brigadu stupilo je preko 600 Hrvata, od toga je bilo 200 radnika. Za komandanta ove brigade postavljen je Franjo Herljević, a za političkog komesara Mirko Filipović. U Tuzli i okolini u roku od 12 dana u sastav jedinice NOV stupilo je 1.500 novih boraca – Muslimana i Hrvata.[170]

U NOV-i, kao i uopšte u NOP-u, insistiralo se na poštovanju i primjeni nacionalnog kriterijuma, ali je pri tome presudno bilo da to bude u funkciji osiguranja rukovodeće uloge KPJ. Kao organizator ustanka, NOP-a i njegovih organa, oružanih snaga i vlasti NOO-a, KPJ je smatrala da joj pripada nedjeljiva rukovodeća uloga u svim institucijama NOP-a, u kojima ona želi da vidi pripadnike svih naroda BiH (i Jugoslavije), ali ne prihvata da svoju vodeću poziciju dijeli sa njihovim predstavnicima. NOP je jači što je u njemu zajedno sa srpskim narodom (iz čijih je redova, tokom NOB-a, preovladalo članstvo KPJ u BiH) što više Muslimana i Hrvata, ali nacionalna predstavništva stranaka, kao što su JMO, HSS i druga ne mogu dobiti ulaznice u forume NOP-a. Samo nedjeljivim rukovodstvom KPJ osigurava se jedinstvo NOP-a, a preko NOP-a jedinstvo svih naroda u zemlji. Razmatrajući pitanje odnosa NOP-a i KPJ, jedan od članova ratnog sastava PK KPJ za BiH u memoarskim zapisima o ratnim zbivanjima bio je sasvim precizan: »Mi ne možemo postaviti kao neposredan zadatak pretvaranje NOP-a u jednu jedinstvenu partiju, ali, bez sumnje, treba da težimo u tom pravcu«.[171] Izreka da KPJ nema drugih ciljeva koji nisu ciljevi NOP-a, da su ciljevi NOP-a njeni ciljevi, pokazuje da je KPJ suvereno upravljala razvitkom NOP-a i svih relevantnih institucija u njemu. Ni kada je bio u usponu, NOP-u nije nedostajalo teškoća koje je morao da savladava da bi mogao da napreduje. U Bosanskoj krajini još uvijek je prema sebi imao četničke formacije, koje nisu pokazivale spremnost na kapitulaciju. Grupa Rade Radića u centralnoj Bosni brojala je 1.900 pripadnika, grupa Uroša Drenovića u Manjači i oko Glamoča 950, grupa popa Đujića na granici između Knina i Bosanskog Grahova oko 3.000. Iako je NOP svojim uticajem prodirao u područja koja su se duže nalazila pod kontrolom četničkog pokreta, bilo je sela u kojima su partizani preduzimali najoštrije represalije – paljenje kuća, raseljavanje četničkih porodica – da bi se uništila četnička uporišta.[172] Po ocjeni Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu srpske mase su u većini stajale uz NOP. Muslimani se u znatnom dijelu, naročito gradski elemenat, približavaju i uključuju u NOP, dok kod seoskog muslimanskog stanovništva »ima još mnogo špekulantskog i igranja na sigurnu kartu«.[173] U okrugu Prozor, naseljenom pretežno hrvatskim stanovništvom, NOP teško uspijeva da ostvaruje svoje zadatke.

170 Zbornik NOR-a – IV – 18 – Dokument br. 80 – str. 210–212. (Komandant hrvatske brigade do tada se nalazio na položaju zamjenika komandanta 6. istočnobosanske brigade, a Mirko Filipović je bio politički komesar Majevičkog partizanskog odreda. Obojica su Hrvati. – str. 211.)

171 Uglješa Danilović – n.dj. – str. 484.

172 Đuro Pucar Stari – n.dj. Dokument br. 329 – str. 761.

173 Isto – str. 766/7.

»Kod Hrvata se osjeća potpuno apstiniranje«.[174] Oblasni komitet je konstatovao da organizacije KP najbolje rezultate postižu u jedinicama NOV, brigadama, divizijama i odredima. Početkom novembra 1943. KP u Bosanskoj krajini, u pozadini i u vojsci, imala je ukupno 4.971 člana, 881 kandidata i 3.678 članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ-a).[175] To je bio značajan napredak u razvoju KPJ na području Bosanske krajine, gdje je prije rata djelovalo samo 160 članova, da bi od oktobra 1941. do februara 1942. taj broj narastao na 640 članova KPJ u ovoj oblasti. Tokom rata, KPJ je pokazivala tendenciju rasta u masovnu organizaciju, koja sve poluge NOP-a drži u svojim rukama.[176]

U Bosanskoj krajini jačanje NOP-a teklo je srazmjerno savladavanju četničkog pokreta kao preduslova za aktivnije uključivanje Muslimana. Na sjeverozapadnom dijelu Bosanske krajine, prema obavještenju zapovjedništva 10. lovačke pukovnije, njemačkom inicijativom došlo je do kontakta četničkih predstavnika sa Huskom Miljkovićem, da bi zajednički radili na stvaranju razdora u redovima partizana. U obavještenju stoji da je između četnika i Huske usmeno sklopljen sporazum, ali da ništa nije pismeno utanačeno u smislu uzajamne saradnje.[177] To je bilo u stilu ponašanja Huske Miljkovića da kontaktira sa svima i zavarava svakoga, sve do konačnog pristupanja NOV-i.

U pogledu nacionalnog sastava NOP-a slična situacija bila je i u istočnoj Bosni, gdje je takođe srpsko i muslimansko stanovništvo živjelo izmiješano, za razliku od Posavine i Hercegovine, u čijoj je demografskoj strukturi hrvatsko stanovništvo imalo značajno mjesto. U jesen 1943. Hercegovinu je zahvatilo dublje previranje, koje je bilo posljedica ratnih neuspjeha hrvatskih oružanih snaga u sukobu sa partizanima. Izvještaj 6. oružničke pukovnije od 10. novembra 1943. govori o želji muslimanskog pučanstva da organizuje samoodbranu, da ostane kod svojih domova i muslimanskom milicijom i DOM DO (Domobransko dobrovoljačka legija) postrojbama štite svoja sela od mogućih partizanskih napada. Dok hrvatsko-katolički i muslimanski dio pučanstva sa zebnjom prati događaje na ratištima, pravoslavci se raduju skoroj invaziji angloameričkih četa na područje NDH i stvaranju fronta na Balkanu.[178] U ovo vrijeme i četnici su polagali nadu u savezničko iskrcavanje; partizani su odlučili da mu se suprotstave; u vrhu NDH, pod uticajem procjena u njemačkom Vermahtu, strahovalo se od takve mogućnosti. Pokazalo se da su svi bili obmanuti. U istočnoj Bosni hafiz Muhamed Pandža, pokretač Muslimanskog oslobodilačkog pokreta, dolaskom na partizansku teritoriju neočekivano je otvorio politički problem. Zarobljen od strane jedinice Trećeg korpusa NOV, Pandža je, po ocjeni štaba korpusa, pokazao spremnost da pristupi NOP-u i da u tom smislu istupi sa izjavom. Međutim, u štabu korpusa kolebali su se između ocjene da je on čovjek muslimanske reakcije, kojoj je u prvom redu stalo

174 Isto – str. 774.
175 Isto – str. 782.
176 Dr Dušan Lukač – n.dj. – str. 395.
177 Zbornik NOR-a IV – 19 – II – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 154 – str. 482/3. (To je bilo u stilu ponašanja Huske Miljkovića da kontaktira sa svima i da zavarava svakoga, sve do konačnog pristupanja NOVJ).
178 Ibidem – Dokument br. 159 – str. 494.

da spriječi masovno prilaženje Muslimana NOP-u i mišljenja da se on prema NOP-u drži bolje od svih muslimanskih prvaka i da je od svih najsposobniji.[179] U jednom prodoru na partizansku teritoriju istočne Bosne, Nijemci su zarobili Pandžu i tako spriječili njegovo djelovanje kako za stvar Muslimanskog oslobodilačkog pokreta tako i u korist NOP-a. Zbog neodređenog stava rukovodstva Trećeg korpusa prema ovom muslimanskom prvaku, koji je izrazio spremnost da se aktivira na liniji NOP-a, izostankom Pandžine nopovske aktivnosti među Muslimanima, stvar NOP-a bila je svakako na gubitku. Impresionirani Pandžinom sposobnošću, rukovodioci Trećeg korpusa nisu znali »kako da ga upotrijebe«, pa su od Vrhovnog štaba tražili uputstvo »do koje mjere mogu ići« u njegovom političkom angažovanju.[180]

U političkom vrhu NOP-a BiH razmišljalo se o definisanju političkog položaja BiH čiji je veći dio u jesen 1943. predstavljao relativno stabilnu partizansku teritoriju. Nacionalna struktura NOP-a pokazivala je tendencije ujednačavanja, a stvorena mreža NOO-a bila je toliko razvijena i široka da je njihova organizaciona struktura zahtijevala povezivanje po pokrajinskoj, zemaljskoj vertikali. Načelno, ovo pitanje bilo je riješeno u osnovnim dokumentima Prvog zasjedanja AVNOJ-a, prema kojima obnovljena Jugoslavija predstavlja »bratsku zajednicu Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine i Makedonije«.[181] U AVNOJ-evom proglasu »Narodima Jugoslavije« istaknuto je da je Srbima, Hrvatima i Muslimanima »potrebna iskrena i bratska saradnja da bi BiH, kao jedinica u našoj bratskoj zajednici, mogla napredovati na zadovoljstvo svih bez razlike na vjeru i stranku«. U pratećim dokumentima osnovanog AVNOJ-a sadržan je stav da se u povoljnim uslovima pristupi osnivanju zemaljskih antifašističkih vijeća.[182] Pripreme u tom pravcu u BiH mogle su otpočeti tek poslije okončanja velikih okupatorskih ofanziva »Vajs« i »Švarc« i predaha koji je bio potreban bosanskohercegovačkim partizanskim snagama da se okrijepe i popune, da bi se u BiH stvorili preduslovi za stabilizaciju i uspon NOP-a.

Nezavisno od toga da li se može prihvatiti ili osporiti tvrdnja o »kašnjenju« ovih priprema u BiH, nesporna je činjenica da je odluka o formiranju zemaljskih antifašističkih vijeća donesena u jugoslavenskom centru NOP-a, Izvršnom odboru AVNOJ-a, odnosno u CK KPJ,[183] a da je do početka priprema za osnivanje ZAVNOBiH-a došlo na Titov podsticaj prilikom susreta sa Rodoljubom Čolakovićem i Avdom Humom u Kladnju jula 1943.[184] S tim u vezi, važno je da se konstatuje da se o pitanjima bitnim za jugoslavensku federaciju odlučivalo u

179 Ibidem – Dokument br. 100 – str. 335.

180 Isto. – (Rijetki su bili primjeri elastičnog ponašanja rukovodilaca KPJ prema građanskim političarima, koji su iz uvjerenja pristupali NOP-u. Svoje krute stavove pokrivali su nepovjerenjem u buržoaske političare, koje su proglašavali klasnim neprijateljima. Cijenjeni su i s povjerenjem prihvatani poslušni i karijeristi među njima).

181 Slobodan Nešović – n.dj. – Dokumenti Prvog zasjedanja AVNOJ-a - Proglas »Narodima Jugoslavije« – str. 17.

182 Isto – str. 72; 77.

183 Dr Drago Borovčanin – »Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a« – Sarajevo – 1979 – str. 164.

184 Zbornik: »AVNOJ i NOB u BiH« – Avdo Humo – diskusija – str. 757.

jugoslavenskim rukovodstvima NOP-a, a da je zemaljskim rukovodstvima ostajalo da te odluke provedu u život, ali i tada u dogovoru sa jugoslavenskim partijskim vrhom. Prvobitni projekt odluke o federativnom uređenju Jugoslavije predvidao je da državu čini pet federalnih jedinica: Srbija, Hrvatska, Slovenija, Makedonija i Crna Gora, u skladu sa njihovim većinskim nacionalnim stanovništvom: pet nacija čine osnovu za formiranje pet nacionalnih federalnih jedinica. Zbog nacionalne složenosti njenog stanovništva (bez apsolutne većine jedne nacije) projektom je bilo predviđeno da BiH dobije autonomni položaj u direktnoj povezanosti sa državnim centrom. Oko pitanja položaja BiH vodile su se diskusije između članova PK KPJ za BiH i komisije koja je pripremala odluke II zasjedanja AVNOJ-a, a u raznim prilikama poslije rata, osobito povodom godišnjica ZAVNOBiH-a, pojedini partijski rukovodioci u BiH (Rodoljub Čolaković i Avdo Humo) davali su izjave o suprotstavljanju spomenutoj komisiji (Moša Pijade, Milovan Đilas, Sreten Žujović Crni) da se položaj BiH riješi u smislu autonomije.[185] Član ratnog sastava PK KPJ za BiH Uglješa Danilović s tim u vezi kaže: »Na par dana prije zasjedanja ZAVNO-BiH-a održan je sastanak PK KPJ pod rukovodstvom Đure Pucara Starog. Pokrajinski komitet trebalo je da se izjasni o tome za koju će se varijantu opredijeliti: autonomiju BiH vezanu za federaciju ili federalnu jedinicu kao i ostalih pet. Pokrajinski komitet se jednoglasno opredijelio za status BiH kao ravnopravne federalne jedinice. Nije tačno da se između bosanskog rukovodstva i komisije koja je pripremala odluke AVNOJ-a (u Jajcu) vodila borba oko rješenja statusa BiH. To je bio dijalog i poslije sjednice PK ova komisija je prihvatila stanovište bosanskog rukovodstva«.[186]

Bilo ovako ili onako, ostaje činjenica da se o tako krupnom pitanju (državnog položaja BiH) rješavalo u veoma uskom krugu, koji nije obuhvatao ni 10 ljudi. Zanimljivo je da u dokumentima o Prvoj oblasnoj konferenciji NOO-a za Bosansku krajinu nema ni riječi o pripremanju ZAVNOBiH-a, iako se navodi da su na konferenciji izabrani vijećnici za Drugo zasjedanje AVNOJ-a i njihovi zamjenici, a osnivanje ZAVNOBiH-a prethodilo je (26. novembar 1943.) zasjedanju AVNOJ-a (29. novembar 1942.)[187] Oblasna konferencija NOO-a za Bosansku krajinu nije birala vijećnike ZAVNOBiH-a; oni nisu birani ni na izbornim sreskim konferencijama NOO-a, već su određivani na sastancima sreskih partijskih komiteta u dogovoru sa okružnim komitetima. Potvrdila ih je osnivačka skupština ZAVNO-BiH-a koju su činili delegati sreskih i okružnih NOO-a sa područja BiH, kao i delegati vojnih jedinica. Zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je u Mrkonjić-Gradu 26. novembra 1943. uz učešće 247 delegata, među kojima su se nalazili intelektualci,

185 Ibidem – Rodoljub Čolaković – »Pravi odgovor na pitanja: čija je Bosna i Hercegovina« – str. 16–17.

186 Zabilješka autora o razgovoru sa Uglješom Danilovićem u Dubrovniku 22. II 1977. o nekim pitanjima iz historije KPJ u BiH. Tom prilikom Uglješa Danilović negodovao je zbog izjave Avde Hume povodom 30-godišnjice ZAVNOBiH-a da su se on i Roćko (Rodoljub Čolaković) »izborili da BiH postane federalna jedinica u DFJ«. On smatra da BiH rukovodstvo nije vodilo borbu »za federalni položaj BiH, već dijalog sa članovima komisije«. Šteta je što za života Rodoljuba Čolakovića i Avde Hume o ovom sporenju Uglješa Danilović nije istupio u javnosti sa svojim kritičkim stavom. U svakom slučaju potrebno je da se s tim u vezi nastave istraživanja.)

187 Đuro Pucar Stari – n.dj. – Dokument br. 329 – str. 774.

radnici, seljaci, sveštenici, službenici, trgovci, oficiri NOVJ, književnici, publicisti, novinari...[188] Nacionalni sastav vijećnika približno je odgovarao nacionalnoj strukturi NOP-a. Za predsjednika ZAVNOBiH-a izabran je dr Vojislav Kecmanović, ljekar iz Bijeljine, koji se u javnom radu potvrdio kao demokrata i antifašista. Za sekretara ZAVNOBiH-a izabran je Hasan Brkić, politički komesar divizije, po profesiji pravnik. Najvažniji dokument Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a je Rezolucija, kojom se utvrđuju njegovi temeljni zadaci: učvršćenje bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i Muslimana, razvijanje oružane borbe protiv okupatora; izgradnja NOO-a kao organa vlasti i, na kraju, podvlači da narode BiH u toku NOR-a (narodnooslobodilačkog rata) predstavljaju samo ZAVNOBiH i AVNOJ. Na osnivačkom zasjedanju ZAVNOBiH se konstituisao kao opšte političko predstavništvo naroda BiH, što je značilo da je NOP BiH dobio cjelovit i zaokružen oblik. Bio je to svojevrstan demokratski parlament sa ulogom da bude nosilac perspektive »zbratimljene« BiH, kako se to isticalo u podnesenim referatima i govorima vijećnika. Nije bilo u pitanju da je u ZAVNOBiH-u rukovodeća uloga pripadala komunistima sa Pokrajinskim komitetom KPJ na čelu. Međutim, dr Kecmanović nije prihvatio da dužnost i čast predsjednika ZAVNOBiH-a pokriva formalno. Njemu u određenoj mjeri pripada zasluga što se u radu ZAVNOBiH-a osjećala i provodila demokratska procedura u postupku usvajanja zaključaka i odluka. ZAVNOBiH-u je predstojao još znatan period rata u kome je razvijao aktivnost na liniji osposobljavanja NOO-a za vođenje veoma složenih poslova koje su kao organi vlasti u BiH imali da rješavaju. ZAVNOBiH se posebno angažovao u pripremama i formiranju oblasnih NOO-a u istočnoj Bosni i Hercegovini, što je moralo da sačeka povoljnije ratne prilike. Koordiniranjem i usmjeravanjem NOO-a na vitalnim pitanjima narodnooslobodilačke borbe i osnovnim uslovima života naroda, ZAVNOBiH je dao značajan doprinos afirmaciji statusa federalne BiH.

Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a delegacija ZAVNOBiH-a predstavljala je BiH kao ravnopravnu članicu jugoslavenske federacije. Na Skupštini u Jajcu (29. i 30. novembra 1943.) ona je istupala sa velikim autoritetom, koji je bio dostigao NOP u višenacionalnoj BiH. Bila je to ratna slučajnost što su samo tri dana dijelila ova dva značajna zasjedanja.

Za razliku od ZAVNOBiH-a, čije je osnivanje bilo diktirano razlozima i potrebama unutrašnjeg razvitka NOP-a i položaja BiH u jugoslavenskoj federaciji, Drugo zasjedanje AVNOJ-a tražili su ne samo unutrašnji već i međunarodni politički momenti. Početkom novembra, Tito se obratio Izvršnom odboru AVNOJ-a sa zahtjevom da se hitno sazove plenarno zasjedanje AVNOJ-a sa obrazloženjem da jugoslavenska izbjeglička vlada, poslije Moskovske konferencije, pokušava da izmiri NOP i četnike Draže Mihailovića s ciljem da stvori uslove za povratak kralja i vlade u zemlju. S tim u vezi, Tito je predlagao da se još prije plenarnog zasjedanja AVNOJ-a obrazuje privremena vlada koja bi se zvala Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), a plenum AVNOJ-a bi to samo potvrdio. AVNOJ, napominje Tito, »treba da bude najviše zakonodavno i izvršno tijelo u državi«.[189]

188 Dr Drago Borovčanin – n.dj. – str. 173.

189 Zbornik NOR-a – II – 11 – Dokument br. 15.

Potpredsjednik AVNOJ-a Moša Pijade objavio je, prije zasjedanja AVNOJ-a, nekoliko članaka u kojima se zalagao da se kralju Petru zabrani dolazak u zemlju dok narodi Jugoslavije ne odluče o obliku vladavine i uređenju državne zajednice,[190] kao i da se izbjegličkoj vladi oduzme pravo da predstavlja narode Jugoslavije pred Saveznicima i drugim zemljama u svijetu.[191] Sazreli su uslovi, naglašava M. Pijade, da se AVNOJ pretvori u najviši zakonodavni organ državne vlasti, a Izvršni odbor AVNOJ-a u najviši naredbodavni i izvršni organ državne vlasti, u jugoslavensku vladu.

Do osnivanja NKOJ-a, privremene vlade, nije došlo prije, kako je tražio Tito, već na samom plenarnom zasjedanju. Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu usvojene su važne odluke: o konstituisanju AVNOJ-a u vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo Jugoslavije kao predstavnika suvereniteta naroda i države Jugoslavije; o uređenju i izgradnji Jugoslavije na federativnom principu; o uspostavljanju NKOJ-a kao organa sa svim obilježjima vlade; o zabrani povratka kralju u zemlju dok traje rat. Predsjednik NKOJ-a i ministar odbrane bio je Josip Broz Tito, a u sastavu NKOJ-a nalazili su se članovi Politbiroa CK KPJ, nekoliko istaknutih članova KPJ, a među članovima NKOJ-a nalazio se i izvjestan broj uglednih političara iz građanskih stranaka, koji su već do tada imali mjesto na visokoj ljestvici u NOP-u (Josip Smodlaka, Edvard Kocbek, Frane Frol, dr Antun Kržišnik, Vlado Zečević, Sulejman Filipović i dr.)

Događaji, kao što su ova dva zasjedanja, govorili su o relativnoj snazi NOP-a, naročito u BiH, koja je u kontinuitetu predstavljala, tokom dvije godine rata, centralno poprište narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora i njihovih pomagača. Sada je, pod uticajem skupština antifašističkih vijeća u Mrkonjić-Gradu i Jajcu NOP u BiH dobio novi zamah. Ustaše i četnici održavali su se na ovom prostoru zahvaljujući prvenstveno prisustvu njemačkih oružanih snaga. Zbog raširenih pojava pljačke i nasilja, četnici su gubili ugled u narodu, a iz ustaško-domobranskih jedinica stvarao se dezerterstvom »zeleni kadar«, čiji su pripadnici ugrožavali i terorizirali nezaštićeno stanovništvo, pretežno srpsko. Dok se zeleni kadar širio mahom u istočnoj Bosni, u Cazinskoj krajini Huska Miljković držao je pod svojom komandom oko 3.000 vojnika Muslimana, kojima je odgovaralo da se drže svoga kraja i da ne ratuju. Štab Cazinskog partizanskog odreda nije bio objektivan kada je tvrdio da Nijemci instrumentaliziraju Husku Miljkovića na liniji svojih ratnih planova, da on od Nijemaca prima »direktive« kao i kada je ocjenjivao da Huska Miljković teži saradnji sa četnicima.[192] Okolnost da se respektivan broj Muslimana nalazio u četama zelenog kadra i pod komandom Huske Miljkovića, da je u njihovim redovima prisutan veoma živ proces previranja, koji treba podstaknuti u smislu pristupanja ovih kolebljivih masa NOP-u; motivirala je Muslimane-vijećnike ZAVNOBiH-a da se proglasom obrate Muslimanima BiH, pozivajući ih da borbom u NOP-u osiguravaju egzistenciju i napredak u budućnosti.[193]

190 Isto – Dokument br. 72 – »Narodi Jugoslavije i monarhija« – str. 130/1.

191 Isto – Dokument br. 75 – »Godišnjica osnivanja AVNOJ-a« – str. 136/7.

192 Zbornik NOR-a – IV – 17 – Dokument br. 67 – str. 150–153.

193 ZAVNOBiH – Dokumenti (1943–1944) – I – Proglas Muslimana–vijećnika ZAVNOBiH-a – »Muslimanima Bosne i Hercegovine« – decembar 1943. – str. 85–90.

NOP U BiH POSLIJE OSNIVANJA ZAVNOBiH-a I DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-a

Nijemci nisu bili u dvoumljenju u pogledu Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu. Po njima, AVNOJ je imao značaj privremenog parlamenta, a NKOJ je fungirao i tretiran kao vlada. Istovremeno su smatrali da NOVJ predstavlja oruđe AVNOJ-a, što su vjerovatno zaključivali po tome što je Tito bio predsjednik NKOJ-a, ministar odbrane i vrhovni komandant NOVJ.[194] U vrhovima domobranstva NDH formiralo se mišljenje da se uspostavom partizanske vlade u Jajcu povećala aktivnost partizana, da je priznanje anglo-amerikanaca podiglo Titovoj vladi ugled u narodu i da NOVJ predstavlja vrlo dobro naoružanu, brojčano jaku i organiziranu vojsku.[195] U vrijeme zasjedanja AVNOJ-a, oružane snage NOP-a činilo je 9 korpusa sa 27 divizija, 99 udarnih brigada, 105 partizanskih odreda i 20 samostalnih bataljona. U ovim formacijama bilo je svrstano oko 300.000 boraca.[196] Decembarski izvještaj zapovjedništva Trećeg zbornog područja navodi da je u pučanstvu južnog dijela BiH osnivanje partizanske vlade ostavilo dubok dojam i da partizani nisu više neorganizovani odmetnici, nego snaga sa kojom računaju Saveznici, koji će NOVJ još više pomagati moralno i materijalno. Ovo zapovjedništvo posebno naglašava da je »komunistička vlada« zahtijevala od Saveznika da liše izbjegličku vladu prava da predstavlja Jugoslaviju, kao i da se svi ugovori koje je sklopila izbjeglička vlada preispitaju da bi postali punovažni.[197]

Svi učesnici rata – protivnici NOP-a – osjetili su i bili saglasni, svaki iz svog ugla, da je događaj u Jajcu otvorio novo razdoblje NOP-a, u kome će se njegov razvoj potvrđivati opštom afirmacijom jugoslavenske federativne države. Vrh četničkog pokreta požurio je da napadom na »komunističke« i »antimonarhističke« odluke AVNOJ-a reafirmira svoje pozicije kod Saveznika, prije svega kod britanske vlade, koja se sve izrazitije opredjeljivala za podršku Titu.[198] Na kraju 1943., u Jugoslaviji i BiH, kao i u cijelom toku rata 1941–1945., nije bilo događaja koji se po važnosti mogu mjeriti sa osnivanjem ZAVNOBiH-a i Drugim zasjedanjem AVNOJ-a.

194 Zbornik NOR-a – XII – 4 – Njemački dokumenti – Dokument br. 32 – str. 157.

195 Zbornik NOR-a – IV – 21 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 197 – str. 650/651.

196 Fabijan Trgo – »Vojni položaj NOP-a u vrijeme Drugog zasjedanja AVNOJ-a« – prilog u Zborniku: »AVNOJ i NOB u BiH« – str. 474.

197 Zbornik NOR-a IV – 20 – Njemačka i ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 227 – str. 783–785.

198 Elizabet Barker – »Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u II svjetskom ratu« – Zagreb – 1978. – str. 304/5 (»Staljin se strašno razbjesnio kad je stigla vijest o odlukama u Jajcu«. »Idn je 14. decembra 1943. u Donjem domu održao govor u kojem je na najprijateljskiji način govorio o Titu i partizanima ... Mihailovića uopće nije spomenuo ... Tog dana, tj. 14. prosinca, objavili su moskovski listovi cenzuriranu verziju odluka u Jajcu.«

Četnički kongres u selu Ba trebalo je da bude odgovor na odluke partizanskog parlamenta u Jajcu. Ravnogorski kongres Draže Mihailovića imao je ambiciju da se predstavi kao jugoslavenski pokret koji obuhvata širok krug političkih stranaka, kulturnih, socijalnih, sportskih i drugih organizacija i društava. Kongres se također izjasnio za federativno uređenje Jugoslavije, ali u obliku ustavne i parlamentarne monarhije sa »narodnom dinastijom Karađorđevića«. U četničkoj koncepciji jugoslavenske federacije postojale su tri jedinice: Srbija, Hrvatska i Slovenija. Cjelokupna teritorija BiH uključena je u srpsku jedinicu. Skupštinu AVNOJ-a u Jajcu četnički kongres osudio je kao »pokušaj komunističkog veća da jednostranim odlukama prisvoji sebi pravo da menja ustavni poredak Jugoslavije« i proglasio da su odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu »bez ikakve vrednosti«.[199] U težnji da se nametne kao glavni politički faktor u cijeloj zemlji, četnički pokret je sa svojim velikosrpskim hegemonističkim programom bitno doprinosio formiranju opozicionog antijugoslavenskog fronta, da bi i u srpskom narodu osjetio odbojnost prema svojim ratnim metodima i ciljevima. Iako je u BiH srpski narod i dalje činio glavnu snagu NOP-a, to više nije predstavljalo smetnju Muslimanima i Hrvatima da se okupljaju i bore u partizanskim jedinicama. Poslije kongresa ravnogorskog pokreta, koji ga je izabrao za potpredsjednika Nacionalnog komiteta, Mustafa Mulalić, bivši narodni poslanik izabran u Narodnu skupštinu na listi Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS), preduzimao je živu aktivnost da bi pridobio Muslimane za program koji je usvojio tzv. »svetosavski« kongres. Međutim, iskustva Muslimana sa četnicima bila su i suviše teška da bi se mogli odazvati Mulalićevim pozivima da se okupe pod okriljem četničkog pokreta, koji je njihovo uništenje proglasio svojim državnim programom. Mulalić je pokrenuo list »Istok« (»Mašrik«), namijenjen Muslimanima, u kome je propagirao stanovište četničkog kongresa da »budući položaj Muslimana« zavisi od njihove saradnje sa »Jugoslavenskom vojskom u otadžbini« u borbi protiv »zajedničkog neprijatelja« – »komunističkih partizana«.[200]

NOP nije imao razloga da se plaši prodora četničkog pokreta među mase muslimanskog stanovništva. Rijetki pojedinci pročetničkih političkih koncepcija sa kojima se povezivao Mulalić u nastojanju da ostvari politički uticaj na Muslimane, nisu mogli biti nosioci okupljanja Muslimana u četnički pokret. Poslije zasjedanja ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a, koja su svojim odlukama djelovala na kolebljive dijelove srpskog i muslimanskog stanovništva, a u određenoj mjeri i na hrvatsko, u smislu njihovog orijentiranja prema NOP-u, najvažniji politički zadatak organizacija NOP-a bio je da kolebljive elemente u redovima četnika i zelenokadrovaca pridobiju i mobilišu u jedinice NOVJ. To je bio generalni pravac aktivnosti svih organizacija NOP-a u BiH, koja je, prema direktivi CK KPJ »Svim partijskim rukovodiocima«, imala da se odvija u znaku najšire popularizacije i

199 Arhiv Vojno-istorijskog instituta (AVII) u Beogradu – Ča – br. reg. 17/1–8; k. 13; Rezolucija velikog narodnog kongresa u Ba, održanog 25, 26, 27. i 28. januara 1944.

200 AVII – Ča – 10/6–1; k. 226 – »Istok«, Glas jugoslovenskih Muslimana – br. 7 – Slobodne srpske planine – Godina I – mart 1944 – Poruka generala Draže Mihailovića Muslimanima širom Jugoslavije.

objašnjavanja odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a. U direktivi se podvlači da se radi o »odlučujućem koraku u konačnom učvršćenju nove narodne demokratske vlasti«.[201] Posebno se insistiralo na popularizaciji AVNOJ-a kao demokratskog parlamenta i NKOJ-a kao vlade kojoj na čelu stoji Tito. Pravi uspjeh ove propagandne aktivnosti ogledao se u rezultatima partizanskih akcija koje su bile praćene razbijanjem četničkih jedinica i zelenog kadra i pristupanjem njihovih pripadnika partizanskim formacijama.[202]

Za razliku od Bosanske krajine i istočne Bosne, položaj NOR-a u istočnoj Hercegovini bio je veoma težak usljed duge dominacije četnika. Potkraj 1943. Uglješa Danilović je smatrao da je u Hercegovini znatan dio srpskog stanovništva vezan za četnike i da partizanske snage još nisu sposobne da bitku sa četnicima riješe u svoju korist. U nekim muslimanskim selima uz prugu partizane su smatrali »svojom vojskom«, dok su hrvatska sela ispoljavala strah od partizana. Vojna i politička situacija bila je naročito loša u gatačkom srezu, u kome se znatno povećao broj četnika u proljeće.[203] Dolazak hercegovačke divizije uticao je da se položaj NOP-a poboljša, ali su se u NOP-u otvorila i aktuelizirala neka pitanja čije je prevladavanje zahtijevalo odlučnost i političku mudrost vojno-političkih rukovodstava. Razmatrajući vojno-političku situaciju u Hercegovini, PK KPJ za BiH postavio je više zadataka pred Oblasni komitet za Hercegovinu. Osnovni zadatak hercegovačkih komunista je uništenje četnika. Istovremeno se tražilo da se radom NOP-a obuhvati cijela Hercegovina. U prve zadatke dolazila je izgradnja državne vlasti, u kojoj glavne pozicije treba da imaju komunisti. Oni su graditelji i pregaoci u izgradnji nove države, ali u tom pogledu nedopušteno je da komanduju, jer partija nije vlast, koju vrše NOO-i. U odnosu prema kralju i monarhiji treba odbaciti pretjerano i neukusno napadanje kralja, već argumentovano prikazivati njegovo nepatriotsko držanje prema narodnooslobodilačkoj borbi i podršku četničkom pokretu. Iz Mostara treba na oslobođenu teritoriju dovesti ljekare, profesore, učitelje, inženjere, kao i političare koji se nisu negativno držali prema NOP-u. U vezi sa radom Oblasnog NOO-a neprihvatljivo je shvatanje da je Hercegovina dobila neki poseban položaj u političkom statusu BiH. Oblasni NOO nema nikakav poseban status prema ZAVNOBiH-u koji je jedinstveno predstavništvo BiH. Nedopustivo je gledište da Hercegovina ima autonoman položaj u federalnoj BiH. Treba podsticati proces pristupanja Muslimana NOP-u, a ne odbijati ih parolama: »Ko nije uz nas služi reakciji, danas Hitleru i Paveliću, a sutra kralju Petru«. Netačno je mišljenje da je »plamen borbe zahvatio i Hrvate u Bosni. Naprotiv, treba otkrivati stvarne uzroke njihove pasivnosti, jer je to uslov da se Hrvati aktiviraju u NOP-u. Nije pravilno isticati da se hrvatski narod bori za republiku, već za slobodnu Hrvatsku u federativnoj Jugoslaviji«.[204] U citiranom pismu PK KPJ za BiH izložena je složenost vojno-političke situacije u Hercegovini, u kojoj su dugo vladali četnici zahvaljujući »lijevom kursu« koji je oblasno partijsko

201 Đuro Pucar Stari – n.dj. – Dokument br. 339 – str. 795/6.
202 Zbornik NOR-a – IV – 22 – Dokument br. 154 – str. 563.
203 Uglješa Danilović – n.dj. – str. 397; 416; 437; 460.
204 Đuro Pucar Stari – n.dj. – Dokument br. 345 – str. 805–811.

rukovodstvo nametalo NOP-u, prvenstveno partizanskim jedinicama, gurajući ih u obračun sa tzv. petom kolonom. Povoljnu okolnost za oživljavanje i učvršćenje NOP-a u Hercegovini predstavljala je činjenica da se u prvim mjesecima 1944. NOP u najvećem dijelu BiH nalazio u zamahu, da se veliki dio teritorije BiH nalazio pod kontrolom formacija NOVJ i pod vlašću NOO-a, koji su vodili mnoge poslove državnih organa. Snabdijevanje vojske hranom, čije su rezerve u narodu bile na kraju, a u mnogim krajevima gotovo i iscrpljene, organizovanje proljetne sjetve, briga oko velike mase izbjeglica tražili su od NOO-a svih stupnjeva zalaganje bez predaha. Na tom planu Predsjedništvo ZAVNOBiH-a ostvarivalo je veoma usku saradnju sa oblasnim NOO-ima i potvrdilo se kao centar koji koordinira i usmjerava djelovanje NOO-a u BiH. Bila je to teška borba iz koje se nije dopuštalo povlačenje ako se htjelo da se narodnooslobodilačka borba uspješno i sa pobjedom okonča. U BiH se nastavljala i pojačavala bitka NOP-a za likvidiranje četničkog pokreta i mobilizaciju i okupljanje Muslimana i Hrvata. Neravnomjernost ovoga procesa bilo je njegovo glavno obilježje.

Na početku 1944. Cazinska krajina predstavljala je poligon na kome su protivnički tabori odmjeravali snage da bi se pokazalo ko će na ovom izrazito muslimanskom području imati glavnu ulogu u daljem toku rata. Dominacija snaga NOP-a u neposrednom susjedstvu uticala je na Husku Miljkovića da prekine sa igrom laviranja između Nijemaca i ustaša s jedne, i partizana s druge strane. Uvjeren da će Nijemci izgubiti rat, Huska Miljković je odlučio da pristupi partizanima, ali taj čin još nije značio da je njegova vojska po sveukupnom ponašanju postala partizanska. Nijemci i ustaše činili su sve da bi otežali i spriječili transformaciju »Huskine vojske« u partizansku vojsku.[205] Kako to nisu mogli postići, organizovali su njegovo ubistvo u maju 1944. Iako je prolazila kroz unutrašnje krize i previranja, Cazinska krajina postala je na kraju partizanska teritorija. Početkom februara, formirana je Unska operativna grupa pod komandom Huske Miljkovića, sada partizanskog pukovnika, u čijem su sastavu operisale Prva i Druga muslimanska brigada.[206]

Nastao dezerterstvom Muslimana iz hrvatskog domobranstva, zelenokadrovski pokret imao je uporišta u izvjesnim krajevima istočne Bosne. Međutim, pod uticajem vojnih i političkih uspjeha NOP-a, u njemu se odvijao veoma živ proces unutrašnje diferencijacije sa izrazitim tendencijama opredjeljivanja i uključivanja njegovih pripadnika u partizanske jedinice. Čelnik zelenokadrovskih grupa profesor Nedžad Topčić nastojao je da, oslanjajući se na saradnju sa Nijemcima, održi na okupu zelenokadrovske čete u cilju borbe za »očuvanje muslimanskog življa od napada četnika i drugih odmetnika«. Vežući se iz »taktičkih razloga« za Nijemce,[207] a ne prekidajući kontakte sa ustašama, Topčić nije mogao da zaustavi proces raspadanja zelenokadrovskog pokreta, niti da spriječi osipanje i prelaženje nje-

205 Zbornik NOR-a – IV – 19 – Dokument br. 50 – str. 171.
Napomena 20).
Zbornik NOR-a – IV – 19 – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 154 – str. 481/2.
206 Dušan Lukač – kao pod 125) – str. 486.
207 Zbornik NOR-a – IV – 23 – Dokument br. 32 – str. 127.

govih pripadnika u partizanske čete. Na ove procese presudno su uticali porazi njemačkih armija na evropskim frontovima, istočnim i zapadnim. Uspješne operacije snaga antihitlerovske koalicije stvarale su u BiH, kao i u cijeloj zemlji, povoljne preduslove za ofanzivna nastupanja snaga NOVJ. Opšti unutrašnji i međunarodni položaj mijenjao se u korist NOP-a. Ustaški poredak na teritoriji BiH nalazio se pred potpunim slomom, a u samoj NDH održavao se, prije svega, snagom njemačkih oružanih formacija. Vojno-politički tokovi u BiH motivirali su konfrontirane učesnike rata da se aktiviraju u vezi sa »pitanjem« BiH, koja je ulazila u fokus njihovih strateških interesa.

Početkom marta 1944. delegacija vlade NDH, sa predsjednikom dr Nikolom Mandićem na čelu, posjetila je Hitlera da bi dobila pomoć Rajha u naoružanju ustaških i policijskih formacija i da bi izrazila svoje nezadovoljstvo zbog podrške koju funkcioneri SS pružaju muslimanskim težnjama u pogledu autonomnog položaja BiH. Tom prilikom Hitler je odbacio prijedlog generala Varlimonta da se u NDH uspostavi njemačka vojna uprava i zauzeo stanovište da se vladi NDH osigura odgovarajuća pomoć.[208]

Predsjednik vlade NDH dr Nikola Mandić posjetio je krajem aprila 1944. Sarajevo da bi u susretu sa muslimanskim političarima raznih struja potražio mogućnosti tolerantnih odnosa. Memorandum koji su mu predali predstavnici Muslimana sadržavao je obilnu dokumentaciju o ustaškom proganjanju Muslimana i izrazio njihov odlučan raskid sa NDH i ustaškim poretkom. Mandić se vratio u Zagreb sa saznanjem da je antiustaška orijentacija Muslimana postala realnost koja se ogleda u njihovom opredjeljivanju i angažovanju na strani NOP-a.[209] Ustaški državni vrh je očigledno zakasnio sa ublažavanjem političkog kursa prema Muslimanima, koje su ustaše u prvim mjesecima NDH proglašavale »cvijećem hrvatskog naroda«, da bi tokom rata i prema njima preduzimali mjere nasilja i terora kao prema antidržavnom elementu. U rukovodećem krugu HSS u britanskom izbjeglištvu priželjkivalo se da Saveznici »okupiraju BiH« kako bi u njoj povratili izgubljene pozicije i ponovo postali faktor od političkog uticaja. Potpredsjednik HSS Juraj Krnjević poručivao je Muslimanima da će im HSS »pružiti punu zaštitu«.[210] Dok je prvi potpredsjednik HSS u zemlji ing. August Košutić računao sa teritorijom BiH zapadno od linije Bosna–Neretva, Krnjević je podržavao Mačekov stav da Hrvatskoj, uz neke druge krajeve, treba da pripadne cjelokupno područje BiH. Svi četnički dokumenti ratne provenijencije, od Moljevićeve »Homogene Srbije«, instrukcija Draže Mihailovića, Šahovićke konferencije do ravnogorskog kongresa u selu Ba uključivali su BiH u »Veliku Srbiju«. Srpski predstavnici u izbjegličkoj jugoslavenskoj vladi nisu se u tom pogledu razlikovali od vođa četničkog pokreta. Njihovo je gledište bilo da Srbiji treba »da pripadnu svi krajevi gdje žive Srbi«.[211]

208 Bogdan Krizman – »Ustaše i Treći Rajh« – I – Zagreb – 1983. – str. 308–314.

209 AVII – Br. reg. 24/4–10; k. 233 – Promemoria o održanom sastanku 28. i 29. travnja 1944. muslimanskih predstavnika sa predsjednikom vlade NDH dr Nikolom Mandićem u zgradi Velike župe u Sarajevu.

210 Fikreta Jelić–Butić – »HSS« – Zagreb – 1983 – str. 113.

211 Veselin Đuretić – »Vlada na bespuću« – Beograd – 1982. – str. 267.

DRUGO ZASJEDANJE ZAVNOBiH-a

Nezavisno od stranačke strukture, svaka nacionalna politika polagala je pravo na BiH i uključivala je u svoj nacionalni državni prostor. Poput ustaša, i HSS je insistirala na integrisanju BiH u hrvatsku državu, kao što su i srpske nacionalne stranke polagale pravo Srbije na BiH. Muslimanska politika zalagala se za autonomiju BiH pod njemačkim protektoratom.

Samo se NOP opredijelio za politički integritet BiH kao jednu od šest ravnopravnih federalnih jedinica u Demokratskoj federativnoj Jugoslaviji (DFJ).

Ako je od Prvog zasjedanja AVNOJ-a do osnivanja ZAVNOBiH-a protekla godina dana, zbog čega se govorilo o »kašnjenju«, poslije zasjedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu ubrzano se radilo na izboru oblasnih i okružnih NOO-a u istočnoj Bosni i Hercegovini. Predsjedništvo ZAVNOBiH-a smatralo je svojom prvom obavezom da doprinese formiranju integralne strukture NOO-a u federalnoj jedinici. Dok se Predsjedništvo ZAVNOBiH-a aktiviralo na dovršenju vertikalne strukture NOO-a, da bi se uspostavio cjelovit sistem NOO-a, u Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH nastojalo se da se definira odnos između partijskih komiteta i odgovarajućih stupnjeva NOO-a. Činjenica da su se NOO-i razvili u organe vlasti zahtijevala je da se odredi mjesto i uloga partijskih rukovodstava u radu organa vlasti. Pitanje je u stvari bilo principijelno riješeno, jer se KP potvrdila kao organizator i rukovodstvo NOP-a. Radilo se o tome kako u praksi osigurati rukovodeću ulogu KP u teritorijalnim organima vlasti. Odgovor se mogao naći u iskustvu koje je KPJ sabrala u dotadašnjem razvoju narodnooslobodilačke borbe. CK KPJ je donio odluku o formiranju i sastavu Vrhovnog štaba NOVJ, koji je sazvao Prvo zasjedanje AVNOJ-a. Izvršni odbor AVNOJ-a inicirao je osnivanje zemaljskih antifašističkih vijeća. U Predsjedništvo ZAVNOBiH-a birani su članovi Pokrajinskog komiteta i pokrivali su najvažnije funkcije. Postavljen od Izvršnog odbora AVNOJ-a, Inicijativni odbor za izbor Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu organizovao je Oblasnu konferenciju i proveo izbor Oblasnog NOO-a za Bosansku krajinu. Država se gradila odozgo, od krova, ali i odozdo, iz baze NOP-a, koja je birala seoske, opštinske, sreske i okružne NOO-e. Dok su seoski, opštinski i gradski NOO-i birani direktno, sreske i okružne NOO-e birale su sreske, odnosno okružne konferencije NOO-a. Za sekretare NOO-a svih stupnjeva birani su članovi partijskih komiteta. Oni su bili stvarni rukovodioci NOO-a i za njihov rad odgovarali svome komitetu. Na taj način bilo je u praksi riješeno pitanje organizaciono-političkog rukovođenja radom NOO-a. Iako je ovako postavljen odnos između partije i vlasti bio jasan, u Pokrajinskom komitetu ovo pitanje je različito formulisano i tumačeno. U jednom direktivnom dokumentu kaže se da glavne pozicije u državnoj vlasti treba da drže komunisti, da su komunisti graditelji i pregaoci u izgradnji nove države, da partija nije vlast i da komunisti ne smiju komandovati

u NOO-ima.[212] Na drugom mjestu ponavlja se da partija nije vlast i naglašava da NOO-i »treba da budu potpuno nezavisni od Komunističke partije«.[213] Citirana neujednačenost i protivrječnost u tumačenju odnosa: partija – vlast, po našem mišljenju je izraz kretanja i odnosa u NOP-u, kome od kraja 1943. pristupaju ne samo šire mase muslimanskog i hrvatskog stanovništva (Hrvatska brigada), nego i grupe političara, koji su godinama pripadali raznim političkim strankama, većinom opozicionim, u pristupanju NOP-u usvojili osnovne tačke njegovog političkog programa, što ne znači da su se odrekli osjećaja da su i dalje pripadnici svoje stranke. Širenje NOP-a diktiralo je i šira, demokratska shvatanja o karakteru organa vlasti, naročito poslije konstituisanja ZAVNOBiH-a, koji je u svom sastavu pored komunističke većine, imao i afirmisane političare demokratskog iskustva i opredjeljenja, kojima je bila strana metodologija demokratskog centralizma.

Na sopstvenu inicijativu, kao i na traženje Izvršnog odbora AVNOJ-a, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a angažovalo se na aktuelnim pitanjima NOP-a, ali i na zadacima koji će se protegnuti iz ratnih uslova u početak mirnog razdoblja, kao što je prikupljanje podataka o stanju u privredi, prosvjeti, zdravstvu i drugim oblastima narodnog života. Tako se pripremao program za ekonomsku obnovu zemlje, koja je u ratu bila u velikom stepenu razorena. Pošto je ostvarilo uspješnu koordinaciju sa oblasnim NOO-ima, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je, krajem aprila 1944., ocijenilo da su stvoreni uslovi za pripremanje Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Naime, od zasjedanja u Mrkonjić-Gradu NOP je, po ocjeni Predsjedništva ZAVNOBiH-a, u BiH postigao napredak koji je mogao da bude realna osnova u daljem razvoju organa vlasti, kao i uloge ZAVNOBiH-a u završnoj fazi narodnooslobodilačke borbe. Ono je 9. maja 1944. odlučilo da se ZAVNOBiH okupi na Drugo zasjedanje 30. juna 1944. Smatralo se da je to dovoljan vremenski period da se u oblasnim, okružnim i sreskim NOO-ima obave organizacione i političke pripreme potrebne za uspjeh zasjedanja.[214] Najvažniji posao bio je da se buduće djelovanje ZAVNOBiH-a uskladi sa Deklaracijom Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Zasjedanje je održano u Sanskom Mostu od 30. VI do 2. VII 1944. Iako zbog ratnih uslova u okrnjenom, ali kvalifikovanom sastavu, Skupština ZAVNOBiH-a mogla je da donosi punovažne odluke. Najvažniji dokumenti bili su Odluka o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo naroda BiH i Deklaracija o pravima građana BiH.

Skupštini ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu podnesena su dva referata. Đuro Pucar imao je referat: »Značaj odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a za dalji razvoj NOP-a u BiH«, a Hasan Brkić referat: »Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u okviru DFJ«. Pucarov referat sadržavao je političko obrazloženje promjene funkcije ZAVNOBiH-a kao opštepolitičkog predstavništva i vođstva NOP-a u BiH u parlament, najvišu zakonodavnu i izvršnu vlast u BiH. Na osnovu prava na samoopredjeljenje i voljom svojih naroda, BiH je postala federalna jedinica, koja

212 Đuro Pucar Stari – n.dj. – Dokument br 345 – str. 806.

213 Ibidem – Dokument br. 348 – str. 819.

214 Enver Redžić – »Nacionalni odnosi u BiH 1941–1945 u analizama jugoslavenske istoriografije« – Sarajevo – 1988 – str. 120/1.

je u DFJ ravnopravna sa drugim federalnim jedinicama. Sada i NOO-i, kao organi ZAVNOBiH-a, postaju organi državne vlasti i nosioci bosanskohercegovačke državnosti. Mlada bosanskohercegovačka federalna jedinica je djelo koje su narodi BiH ostvarili u zajedničkoj narodnooslobodilačkoj borbi sa ostalim narodima Jugoslavije.[215] Drugi značajni dokument zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu bila je »Deklaracija o pravima građana BiH« izvedena iz teza referata Hasana Brkića i rasprave koja je o njemu vodena. Deklaracija afirmira primarne vrijednosti narodnooslobodilačke borbe kao što su bratstvo i jedinstvo Srba, Hrvata i Muslimana, vlast NOO-a kao oblik demokratije, što čini temelje federalne BiH i njenog ravnopravnog položaja u DFJ, u koju se narodi BiH slobodnom voljom udružuju sa drugim narodima Jugoslavije. Deklaracijom se, zatim, građanima BiH garantuje nacionalna ravnopravnost, sloboda vjeroispovijesti, sloboda zbora i dogovora, udruživanja i štampe, aktivno i pasivno pravo glasa sa navršenih 18 godina; lična i imovinska sigurnost, ravnopravnost polova. Sadržajem navedenih prava Deklaracija je imala bitna obilježja ustava, pa je predstavljala jedan od najznačajnijih akata Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a. U dokumentima ovog zasjedanja NOO-i dobili su tretman organa državne vlasti koji čine osnovu bosanskohercegovačke državnosti. U tom smislu Predsjedništvo ZAVNOBiH-a sa svojim odjeljenjima u funkciji organa državne uprave imalo je ulogu vlade, u praksi najvišeg izvršnog organa državne vlasti u BiH.[216] Deklaracija o pravima građana BiH usvojila je načela koja su bila u temelju američke i evropske demokratije, u znaku ljudskih prava i sloboda kao trajnih opredjeljenja civilizovanog čovječanstva. Subjektivna ograničenja osnovnih demokratskih prava poticala su iz doktrine koja je bila utkana u samo biće KPJ. Državotvorna praksa Predsjedništva ZAVNOBiH-a kretala se između ove doktrine i duha Deklaracije. Međutim, dvosmjernost nije mogla da se održi.

U analizi nacionalnih komponenata NOP-a u BiH Đuro Pucar izvukao je neke ocjene koje nisu bile saglasne sa načelima NOP-a da jedinstvo naroda BiH čini smisao narodnooslobodilačke borbe. Polazeći od objektivne činjenice da srpski narod masovno učestvuje u narodnooslobodilačkoj borbi protiv okupatora i da Muslimani i Hrvati ne drže korak sa Srbima, Pucar je promovirao tezu da je srpski narod u svojoj borbi razvio demokratski duh i unosio ideju bratstva i jedinstva među narode BiH. »Njemu pripada«, ističe Pucar, »ta čast i slava što je ideju bratstva unio među Muslimane i Hrvate«. Zatim dodaje: »Danas je srpski narod, ne samo nosilac bratstva i jedinstva, nego on prednjači i u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti. Te uloge srpskog naroda treba da budu svjesne i muslimanske i hrvatske mase«.[217] Za razliku od ovakve ocjene uloge srpskog naroda u narodnooslobodilačkoj borbi, Pucar nije pokazao sklonost da objektivno govori o odnosu Muslimana i Hrvata BiH prema NOP-u. On kaže da »osjećanje posebnosti Muslimana kao cjeline koči bržu orijentaciju Muslimana prema NOP-u« i zatim tvrdi kako »bivši muslimanski političari okupljaju Muslimane na čisto musliman-

215 ZAVNOBiH – Dokumenti – I – (1943–1944) – Dokument br. 34 – str. 233.
216 Ibidem – Dokument br. 36 – str. 291/2.
217 Ibidem – Dokument br. 34 – str. 188.

skoj liniji«... »Reakcionari oko Mačeka parolom »još nije vrijeme« utiču na hrvatske mase... Tako se reakcija danas okuplja u hrvatskom narodu oko Mačeka«.[218] Slično je razmišljao i Rodoljub Čolaković, jedan od istaknutih vođa NOP-a u BiH. Po njemu, u ovo vrijeme »najpovoljnija situacija je kod Srba. Četništvo kao vojna organizacija potpuno je razbijeno... Ali što je najvažnije, četništvo je doživjelo politički slom... Kod Muslimana uticaj ustaša je sasvim razbijen; on još živi u zelenokadrovskim bandama... Špekulanti pokušavaju da uspore masovno prilaženje Muslimana našem pokretu... Ne treba zatvarati oči pred činjenicom da je danas većina bosanskih Hrvata protiv našeg pokreta, što, srećom, ne znači da je većina aktivna u borbi protiv nas«.[219]

Prema zapisniku sa zasjedanja ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu, u raspravi nije bilo kritičkog osvrta na izložene Pucareve teze, a praksa da se referati ovakvog značaja koje podnose članovi Pokrajinskog komiteta razmatraju i usvajaju na sjednicama komiteta dopušta zaključak da su članovi Pokrajinskog komiteta usvojili referat sa citiranim stavovima. Nema podataka da su ovi referati upućeni prije zasjedanja Centralnom komitetu KPJ na uvid, ali jedan dokument sadrži kritiku koju je CK KPJ dao na slične stavove koje je imao PK KPJ za Srbiju. Naime, u posebnoj okružnici CK KPJ od 1. septembra 1944. stoji: »Vi ste takođe došli do izvesnih pogrešnih zaključaka u pogledu uloge i značaja Srbije... Nepravilno je reći, kao što vi činite, da srpski narod igra nekakvu vodeću ulogu u »rešavanju budućnosti ostalih naroda Jugoslavije«. Šta to znači, govoreći jezikom prakse? To znači da narod u Srbiji oslobađa druge narode – Makedonce, Crnogorce itd. To, međutim, nije tačno. I može kod mnogih izazvati pogrešnu predstavu kako srpski narod oslobađanjem drugih naroda, istovremeno treba da stekne i neku veću, vodeću ulogu. Pravilno je reći da se srpski narod može osloboditi samo u zajedničkoj borbi sa narodima Jugoslavije i da u toj zajedničkoj borbi ne može doći do svoje vlastite slobode ako ne uništi razne velikosrpske hegemonističke klike«.[220] Očigledno, u rukovodstvima KPJ, još u četvrtoj godini NOR-a, održavala su se shvatanja koja su vukla porijeklo i nosila pečat velikosrpskog ideološkog nasljeđa.

Pretvaranjem ZAVNOBiH-a u zakonodavno tijelo federalne BiH otvorila se potreba da se u BiH formira opštepolitičko predstavništvo NOP-a, koje je do Sanskog Mosta fungiralo u licu ZAVNOBiH-a i NOO-a. Takva organizacija bila je stvorena u obliku NO fronta BiH na Zemaljskoj konferenciji održanoj u Zdeni, pokraj Sanskog Mosta, neposredno po završetku zasjedanja ZAVNOBiH-a. Konferenciju su sačinjavali svi vijećnici ZAVNOBiH-a, kao i drugi delegati NOP-a, organizacija žena i omladine, ugledni predstavnici HSS koji su po oslobođenju Tuzle pristupili NOP-u, kao i istaknuti vanstranački pojedinci iz reda Srba, Hrvata i Muslimana. Na konferenciji je pokrenuto pitanje obrazovanja posebnih političkih odbora, koji bi predstavljali Muslimane i Hrvate u okviru NO fronta, da bi »se sve te politički zaostale mase približile opštenarodnom i opštepolitičkom jedinstvenom pokretu naroda BiH«. Ova ideja, međutim, nije značila da se NOF konstituiše

218 Isto – str. 187.
219 Rodoljub Čolaković – »Zapisi iz oslobodilačkog rata« – V – Sarajevo – 1955 – str. 8/9; 18.
220 Zbornik NOR-a – II – 14 – Dokument br. 144 – str. 134.

kao koalicija stranaka po uzoru na Narodni front u nekim zapadnoevropskim zemljama. Naprotiv, NOF se organizovao kao »jedinstvena opštenarodna politička organizacija« koja prihvata i priznaje rukovodeću ulogu KPJ.[221] O konferenciji NOF-a u Zdeni Rodoljub Čolaković je romantičarski pisao: »Na političku pozornicu BiH stupile su nove, probuđene snage... i uzele da na nov način rješavaju sudbinu svoje zemlje. Ne više tri politike i sve tri podjednako uske, nazadne i kobne, nego jedna – politika njenih trudbenika o kojima niko nije vodio računa sve dotle dok se oni, probuđeni revolucijom, nisu za to pobrinuli sami«.[222] Nasuprot ovakvom idealiziranju, NOF je bio sasvim pragmatična politička organizacija, okrenuta ostvarenju ratnih ciljeva – istjerivanju okupatora iz zemlje, uništenju njegovih domaćih saradnika, izgradnji federalne BiH u okviru DFJ.[223] Izabran na Zemaljskoj konferenciji 3. jula 1944., Izvršni Odbor NOF-a BiH objavio je saopštenje u kome stoji da je konferenciji prisustvovalo 150 delegata KP, Ujedinjenog saveza antifašističke omladine, HSS, Antifašističkog fronta žena i uglednih demokrata i patriota van stranaka iz redova Srba, Muslimana i Hrvata. Izvršni odbor NOF-a BiH pozvao je pripadnike NOF-a da pristupe obrazovanju svojih odbora, od seoskih do oblasnih, i da se u svom političkom djelovanju zalažu za ostvarenje odluka Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Na kraju saopštenja podvlači se da su ciljevi NOF-a u BiH sadržani u odlukama ovih zasjedanja, a to su: oslobođenje Jugoslavije od fašističkih okupatora i izgradnja federalne BiH u okviru DFJ.[224]

Zanimljivo je da je poslije osnivačke skupštine NOF-a BiH Tito uputio upozorenje predsjedniku NOF-a (i ZAVNOBiH-a) dr Vojislavu Kecmanoviću i sekretaru PK KPJ za BiH Đuri Pucaru, da se u društvenoj bazi ne stvaraju organizacije HSS.[225] CK KPJ se odlučno suprotstavljao tendenciji da se NOF organizuje kao koalicija stranaka. KPJ nije prihvatala da stečenu rukovodeću ulogu u NOP-u dijeli sa bilo kojom strankom, bez obzira na njen odnos prema NOP-u.

U vrijeme održavanja ovih bosanskohercegovačkih skupština pretežan dio teritorije BiH nalazio se pod kontrolom jedinica NOVJ i organa vlasti NOO-a sa ZAVNOBiH-om na čelu. Zbog toga su njemački generali tvrdili da su oružane formacije NDH nepouzdane i da se NDH održava samo uz pomoć njemačkog oružja.[226] U njemačkim vojnim vrhovima preovladavalo je mišljenje da NDH sa ustaškim režimom nije sposobna da se održi, što se dokazivalo izrazitim opadanjem borbene vrijednosti hrvatskih jedinica. Komandant njemačkih oružanih formacija Jugoistoka general-feldmaršal Maksimilian Frajher fon Vajks tražio je, iz razloga da se »štedi njemačka krv«, da se hrvatska vojska više angažuje u borbi protiv snaga ustaničkog pokreta, što se, po njemu, moglo postići samo potčinjava-

221 ZAVNOBiH – Dokumenti – I – Dokument br. 35 – str. 288.
Đuro Pucar Stari – n.dj. Dokument br. 357 – str. 861.
222 Kao pod 216 – str. 256.
223 Kao pod 218.
224 »Oslobođenje« br. 9, od 27. jula 1944. – str. 3.
225 Zbornik NOR-a – II – 13 – Dokument br. 263 – str. 494.
226 PA AA – Bonn – Inland II – G – Akten betreffend Berichte und Meldungen zur Lage in und über Jugoslawien vom 1944. – B.4, Bd 5 – Geheime Kommandosache.

njem hrvatskih trupa njemačkim formacijama i angažovanjem u njihovom okviru. Podržavajući gledište feldmaršala fon Vajksa, Hitler je preporučio da se ono sa njemačke strane autoritativno prenese hrvatskoj vladi.[227] Ipak, ma koliko da je kritički procjenjivao stanje u NDH, Hitler je u kontaktima sa svojim saradnicima insistirao na uvažavanju i učvršćenju njemačko-hrvatskog ratnog savezništva, u prvom redu sa stanovišta ratnih ciljeva Trećeg Rajha. Ustvari, isti smisao imala je Hitlerova politika prema BiH – sa njenog područja angažovati što više ratnika na njemačkim frontovima i iz njenog prirodnog i ekonomskog potencijala uzeti što više sredstava za njemačke ratne potrebe. Međutim, stanje na bosanskim ratištima u drugoj polovini 1944. nije bilo povoljno ni za ustaško-domobranske ni za njemačke formacije. NOVJ je sada u BiH bila toliko jaka, da je ona ugrožavala njihov sastav, pa su pred ofanzivnim operacijama formacija NOVJ bile primorane da se povlače i zauzimaju nove pozicije.

Činilo se da će snage NOP-a krupnim koracima, u nezadrživom maršu i u kratkom roku osloboditi cijelu teritoriju BiH. Međutim, protivnik se nije predavao, već se ne samo žilavo branio već i napadao utoliko žešće ukoliko su mu općenito ratne šanse bile nepovoljnije. Ustaše, četnici, zeleni kadar počinili su sredinom jula 1944. u istočnoj Bosni masovan teror kao u prvim mjesecima vlasti NDH i u ustanku na ovom prostoru.[228] Prema ovom izvoru, među četnicima je vladalo stanje velike uznemirenosti poslije Sporazuma Tito-Šubašić, koji je i među partizanima otvorio neka pitanja, kao npr.: da li Sporazum znači promjenu stava prema četnicima; da li je kralj pristupio NOP-u?[229] Bilo je sasvim normalno da je Sporazum različito djelovao na stanje u NOP-u i u četničkom pokretu. NOP se sada našao u uslovima koji su mu omogućavali nastupanje na širem frontu u svim krajevima Jugoslavije, a posebno u BiH. Bez oslonca u izbjegličkoj jugoslavenskoj vladi, četnički pokret u BiH bio je izložen talasima nepovjerenja u narodu. S druge strane, široka patriotska platforma NOP-a otvarala se novim snagama u redovima bosanskohercegovačkih naroda. Opredjeljivanje Muslimana za NOP bilo je sada jače podstaknuto. Ovim Sporazumom, u tom pogledu, bila je uklonjena jedna velika prepreka – jugoslavenska vlada u emigraciji, koju su mnogi Muslimani, zbog učešća Draže Mihailovića u njenom sastavu u funkciji vojnog ministra, osjećali kao Damoklov mač i sa strahom čekali svoju sudbinu poslije rata.[230] Isključenjem Draže Mihailovića iz svoga sastava, Šubašićeva vlada distancirala se od četničkog pokreta i njegovih državno-političkih koncepcija, što je za razvoj NOP-a u BiH bilo od posebnog značaja. Širim učešćem Muslimana popravljala se nacionalna struktura NOP-a, u kojoj je i dalje preovlađivao srpski elemenat, ali je sada stajala činjenica da su Muslimani u sve širim razmjerama svoju sudbinu vidjeli u NOP-u i u njegovom razvoju. Izvjesno nerazumijevanje smisla Sporazuma Tito–Šubašić,

227 Kriegstagebuch (KTB) IV – 1 – (1944) – Der Oberkommando der Wehrmacht – Erster Halbband, 1. I – 1944 – 22. V – 1945 – Kroatien im Jahre 1944 – s. 745/6.
228 Zbornik NOR-a – IV – 27 – Dokument br. 53 – str. 251.
229 Ibidem – str. 255–257.
230 Zbornik NOR-a – IV – 27 – Dokument br. 58 – str. 278.

koje je bilo prisutno među partizanima i komunistima, otklanjalo se Titovim objašnjenjem da je »glavni razlog koji je doveo do pregovora sa dr Šubašićem vanjsko-političke prirode«.[231] Primjeri nerazumijevanja Sporazuma koji su se u izvjesnim organizacijama KPJ u BiH ogledali u mišljenju da je Sporazum značio »skretanje sa linije« motivirali su PK KPJ da inicira partijska okružna savjetovanja kao i partijska savjetovanja u vojsci na kojima bi se dala izvorna tumačenja koraka koji je učinio NKOJ. U istom smislu zakazani su i sreski zborovi i konferencije, kao i veliki okružni manifestacioni zborovi na godišnjicu ustanka, na kojima su istaknuti predstavnici NOF-a govorili o karakteru Sporazuma, odlukama Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a i novoj političkoj organizaciji, NOF-u.[232]

Razočarano i ogorčeno zbog ovog Sporazuma, vodstvo četničkog pokreta ogradilo se od Šubašićeve vlade, izrazilo vjernost dinastiji Karađorđevića i povjerenje generalu Draži Mihailoviću, koji nije prihvatio ni gubitak ministarskog položaja kao ni položaja načelnika Vrhovne komande tzv. Jugoslavenske vojske u otadžbini.[233] Događaji na ratištima razvijali su se na štetu četničkog pokreta. Uzalud je Draža Mihailović izdavao naredbe o obrazovanju nacionalnih armija u sklopu Jugoslavenske vojske u otadžbini i na tom pravcu muslimanskih četničkih korpusa i predlagao da BiH sa srpskim i muslimanskim krajevima i srezovima Sandžaka dobije status samoupravne jedinice u sastavu srpske federalne jedinice, a Muslimani u njoj kulturno-vjersku autonomiju. Dok je u Srbiji očekivao ustanak protiv partizanske vladavine »čim šuma olista«, Draža Mihailović je mogao svakodnevno da konstatuje kako se raspadaju četničke ratne formacije.[234] Tzv. Jugoslavenska vojska u otadžbini bila je izložena partizanskom okruženju u kome joj je bilo tijesno, a prodor se morao plaćati nenadoknadivim gubicima. Bosanskim srpskim seljacima nije se više išlo u četnike.

Poslije objavljivanja Sporazuma Tito-Šubašić, unutar četničkog pokreta ubrzava se proces raspada izražen naročito opredjeljivanjem mnogih njegovih pripadnika za NOP i NOVJ. Istovremeno, u porastu je opredjeljivanje Muslimana i aktivno učestvovanje u borbi protiv okupatora, četnika i ustaša. Otvaranje zapadnog, tj. »drugog fronta«, kako su ga nazivali Rusi, angloameričkim iskrcavanjem u Francusku, takođe je izvršilo značajan uticaj u pogledu jačanja NOP-a u BiH, kao i u drugim dijelovima Jugoslavije. Izolacijom od naroda ustaše, četnici i zelenokadrovci dijelili su zajedničku sudbinu. Izvještaji iz Hercegovine govorili su da se poslije dužeg perioda stanje mijenjalo u korist partizana. Četnici su pokušavali da mobilizacijom i terorom poprave svoj položaj, ali su im ti planovi mahom bili

231 Slobodan Nešović – n.dj. – str. 254/5.
U okružnici od 1. septembra 1944. Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju CK KPJ je objašnjavao: »Šubašićeva vlada je samo jedna prelazna forma za učvršćenje naših odnosa sa inostranstvom i za oduzimanje legitimiteta izdajničkim grupama«. (Zbornik NOR-a – II – 14 – Dokument br. 144 – str. 134).

232 Đuro Pucar Stari – n.dj. – Dokument br. 360 – str. 867/8.

233 Jozo Tomašević – n.dj. – str. 360/1.

234 Branko Petranović – »Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945« – II – Beograd – 1983 – str. 205.

neuspješni zahvaljujući činjenici što su ostali bez podrške okupatorskih snaga koje su se iz istočne Hercegovine povlačile u kotlinu Neretve.[235] Na prostoru nevesinjskog sreza četničke snage bile su zahvaćene demoralizacijom i osipanjem, dok su na području Podveležja ustaše doživjele neuspjeh u pokušaju da muslimanske mase pridobiju na svoju stranu. Tako su se stvarale povoljne pretpostavke za popunjavanje partizanskih jedinica.[236] Na suprotnoj strani, u Bosanskoj krajini, na liniji Bosanski Petrovac–Bihać partizanskim snagama predala se (početkom septembra 1944.) kompletna bojna 7. lovačke pukovnije sa cjelokupnim naoružanjem. U toj akciji razoružali su i zarobili Nijemce koji su se nalazili u njihovoj jedinici.[237] Ako su Nijemci još doskora vjerovali četničkom najavljivanju ustanka protiv partizana, sada su tvrdili da »o nekom opštem četničkom ustanku ni do sada, a ni nadalje, ne može biti govora«. Ovo saznanje Nijemaca nije isključivalo potrebu određenih mjera rezerve prema četnicima, iako je četničko vođstvo u BiH Nijemcima izjavljivalo lojalnost.[238] Uporedo, sa hrvatske strane sve su brojniji izvještaji o pojavama predaje čašnika partizanima. Tako su 8. septembra 1944. skoro svi čašnici postrojbi 1. lovačkog zdruga u Doboju pristupili partizanima, a s njima zajedno i pukovnici Slavko Telarević i Asim Tanović.[239] Namjeru zapovjednika 9. gorske pukovnije, koja je bila locirana nedaleko od Sarajeva, da sa svim svojim jedinicama i naoružanjem priđe partizanima osujetio je jedan njemački poručnik, koji je preuzeo zapovjedništvo nad pukovnijom i izdao nalog da se pohapse svi hrvatski oficiri koji su bili napustili položaje.[240] Slične pojave bile su prisutne među zelenokadrovcima, četnicima i u 13. muslimanskoj SS diviziji u istočnoj Bosni. Poslije pada Banje Luke, Tuzle i Zvornika i prodora Crvene armije na područje Jugoslavije, veći dio zelenog kadra prilazio je partizanima, drugi su predavali oružje, a manji njihov dio držao se po strani, u neprijateljskom odnosu prema NOP-u. Na sektoru Vlasenice i Drinjače preko 700 pripadnika 13. muslimanske SS divizije predalo se sa cjelokupnom opremom početkom oktobra 1944. jedinicama Trećeg korpusa NOVJ, a izvjestan dio ovog sastava pristupio je muslimanskim partizanskim jedinicama. Na nekadašnjim »četničkim teritorijama« u području Romanije, Majevice, Ozrena, Trebave i Zenice četničke jedinice bile su razbijene i mahom uništene. Normalna je bila pojava otkazivanja naređenjima četničkih vođa u pogledu mobilizacije i svakodnevno pristupanje četničkih grupa partizanima.[241]

Raspad protivpartizanskih snaga bio je posljedica njihovog terora nad narodom. Obavještajni oficir pri štabu njemačkog opunomoćenog generala u NDH izvještava da je 20. septembra 1944. Prva ustaška odbrambena brigada iz Jasenovca pogubila u Bosanskoj Dubici više uglednih ličnosti muslimanske i katoličke vjeroi-

235 Zbornik NOR-a – IV – 28 – Dokument br. 112 – str. 447.
236 Zbornik NOR-a – IV – 29 – Dokument br. 21 – str. 81.
237 Ibidem – Dokument br. 62 – str. 289.
238 Zbornik NOR-a – II – Njemačka dokumenta – Dokument br. 149 – str. 634.
239 Ibidem – III – Ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 181 – str. 752.
240 Ibidem – Dokument br. 145 – str. 617/618.
241 Zbornik NOR-a – IV – 30 – Dokument br. 20 – str. 93–97.

povijesti. Zbog ovih pogubljenja iz Bosanskog Novog prebjeglo je partizanima pet veoma uglednih građana Muslimana, među kojima predsjednik opštine, narodni poslanik, sudija, advokat i jedan trgovac.[242] Postojeća situacija, u kojoj su se kvislinzi i saradnici okupatora nesigurno osjećali, bila je sklona širenju neprovjerenih vijesti. Tako su se uporno održavali glasovi da bi Nijemci, nakon povlačenja iz Sarajeva, vlast u Sarajevu predali četnicima. Tome je izvjesno doprinosila činjenica što su krajem novembra 1944. u Sarajevu sa Nijemcima imali sastanak potpredsjednik Centralnog nacionalnog komiteta Mustafa Mulalić i četnički komandant za sarajevski okrug potpukovnik Gojko Borota, o čemu govori obavještajni izvještaj štaba 10. divizije od 1. XII 1944. štabu Petog korpusa NOVJ.[243]

242 Zbornik NOR-a – II – Njemačka i ustaško-domobranska dokumenta – Dokument br. 139 – str. 817–818.

243 Zbornik NOR-a – IV – 31 – Dokument br. 3 – str. 17.

PREMA KRAJU RATA

Posljednja ratna zima počela je u znaku povezivanja četnika sa ustašama i zelenim kadrom da bi služili kao osiguranje prolazu njemačkih snaga prema sjeveru za prelaz preko Save.[244] U redovima kvislinških jedinica – domobrana, četnika, zelenokadrovaca – rapidno je opadalo raspoloženje da se ratuje, pa su AVNOJ-ev proglas o amnestiji slijedile velike grupacije njihovih pripadnika. Na frontu protiv partizana ostajale su jedinice pod komandom starješina za koje nije moglo biti amnestije.[245] Prema izvještaju kotarskog oružničkog zapovjedništva u Goraždu od 31. januara 1945., na pravcu od Rogatice i susjednih mjesta u istočnoj Bosni prema Sarajevu kretale su se njemačke kolone, sa kojima se povlačio i dio »našeg pučanstva« sa tog područja. Oružničko zapovjedništvo za kotar Goražde konstatuje da je »narod nacionalno i moralno strašno oslabio« i nalazi da je to posljedica »terora domaćih četnika, kao i četničkih jedinica koje se povlače iz Srbije«.[246] Političko stanje u zapadnoj Hercegovini diktirala je aktivnost ustaša, ali i napadi četnika kao i partizana. Prilikom povlačenja sa prostora Čapljina-Ljubuški ustaše su povele sa sobom dio neboračkog hrvatskog stanovništva koje se plašilo četničke odmazde i »oštrog stava« partizana, koji su smatrali da će takvim postupkom u zapadnoj Hercegovini uspostaviti »bolji položaj«.[247] Primjenom oštrih mjera prema stanovništvu u zapadnoj Hercegovini bosanskohercegovačka divizija Narodne odbrane samo je uticala da se ono zbijalo oko ustaša i vjerovalo u njihovu zaštitu.

Relativno jake vojne grupacije protivnika NOP-a u proljeće 1945. nalazile su se na području istočne Bosne. Uviđajući da predstoji slom njemačke oružane sile kao i NDH, pripadnici 3. gorskog zdruga »Bosanski planinci« – zelenokadrovci – ubrzano su se predavali jedinicama Jugoslavenske armije (JA, kako se sada zvala NOVJ). Ustaške jedinice koje su se nalazile na prostoru Gračanica, Doboj, Brčko slijedile su primjer zelenokadrovaca, ali su prilikom predaje tražile od partizanskih štabova garanciju koju je sadržavala AVNOJ-eva odluka o amnestiji.[248]

Iz ovog vremena potiče izvještaj o političkoj situaciji u BiH koji je sekretar PK KPJ za BiH uputio Centralnom komitetu KPJ. U izvještaju se kaže da je dolazak Crvene armije u zemlju izazvao novi pokret kod srpskih masa, ali da se još osjeća uticaj četnika u okolini Banje Luke, Kotor Varoša, na području Ozrena, Trebave,

244 Isto – 32 – Dokument br. 101 – str. 459/460.

245 Ibidem – Dokument br. 146 – str. 622.

246 Zbornik NOR-a – II – Ustaško–domobranska dokumenta – Dokument br. 179 – str. 779–782. (»Svaki musliman kao i svaki domobran-milicajac morao je da nosi srpsku šajkaču«, stoji u citiranom izvještaju Oružničkog zapovjedništva, kome je to dovoljno da zaključi da su »četnici svojom presijom nametnuli svoju vlast i nacionalnu svijest Muslimanima« – str. 782.)

247 Zbornik NOR-a – IV – 33 – Dokument br. 49 – str. 210–211.

248 Isto – 34 – Dokument – br. 50 – str. 315.

Romanije i sjeverne Hercegovine. U oblasti Livna, Prozora, Tešnja, Tuzle i Cazinske krajine nosioci NOP-a su Muslimani. U zapadnoj Hercegovini Hrvati stoje van pokreta, dok se na prostoru Tuzle, Livna, Sanskog Mosta i Bugojna osjeća njihova aktivnost u NOO-ima i organizacijama NOF-a. Neuspjehu NOP-a među Hrvatima doprinio je krut stav komunista, koji ih je odbijao prema HSS-u. Sada se u redovima predstavnika HSS osjeća težnja da što jače vežu hrvatske mase i da njihovi nacionalni predstavnici dijele vlast sa NOP-om. S druge strane, NOF nije izrastao u široku demokratsku političku organizaciju. Komunisti u NOF-u nisu ostvarili tijesnu saradnju sa demokratskim elementima, usljed čega kod njih nema osjećaja ravnopravnosti u vođenju narodne politike. Na kraju izvještaja se konstatuje da je partija u velikoj mjeri uspjela da »raskrinka« velikosrpske elemente, ali da u njenom djelovanju dolazi do izražaja krutost u prilaženju muslimanskim i hrvatskim masama.[249]

Krut i rezervisan, u suštini nepovjerljiv stav prema Muslimanima i Hrvatima, prožimao je cjelokupnu partijsku organizaciju i, u stvari, postojao je i u samom partijskom vrhu, PK KPJ za BiH. To se vidi iz pisma koje sekretar Pokrajinskog komiteta upućuje sekretaru CK KPJ Aleksandru Rankoviću Leki, u kome se, pored drugih pitanja, govori i o »slučaju« Muhameda Sudžuke, koji je bio zamjenik velikog župana u Travniku i pristupio NOP-u. Pošto se u to vrijeme održavalo Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a u Mrkonjiću i Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu, Sudžuka je bio izabran za vijećnika ZAVNOBiH-a i vijećnika AVNOJ-a, ali i za člana Predsjedništva ZAVNOBiH-a i člana Prezidijuma AVNOJ-a. Na osnivačkoj konferenciji NOF-a BiH izabran je za člana Izvršnog odbora NOF-a BiH. Sredinom februara 1945. PK KPJ za BiH odlučuje da zbog »razornog rada« zatraži isključenje Muhameda Sudžuke iz svih navedenih institucija, organizacija i foruma, jer je, navodno, djelovao kao »štetan i razoran element«. On je, tvrdi se, okupljao ljude koji su »kao posebna grupa djelovali među Muslimanima nasuprot našeg pokreta«.[250] U organizacijama NOF-a pokrenuta je i provedena kampanja za političku likvidaciju Sudžuke, čiji je smisao bio u tome da se naglasi da u NOF-u nema mjesta za postavljanje posebnih muslimanskih pitanja i vođenje posebne muslimanske politike. U posljednjoj etapi NOR-a KPJ je sistematski isticala značaj jedinstva NOP-a kao presudnog faktora pobjede koja je bila na dohvatu ruke. Ustvari, niko u zemlji nije mogao da joj ugrozi i ospori predvodničku ulogu organizatora pobjede nad okupatorima i njihovim unutrašnjim ratnim saradnicima i saveznicima.

Bilo je otpočelo povlačenje njemačkih snaga preko BiH prema sjeveru, kada je Hitler izdao posebnu naredbu da, zbog političkog značaja koji ima, Sarajevo mora ostati u njemačkim rukama. U tom pogledu komandant Jugoistoka imao je sva potrebna ovlaštenja. Da bi se održalo Sarajevo, morala je pod stalnom njemačkom kontrolom biti željeznička i drumska veza Sarajevo-Brod a, s tim u vezi, trebalo je da budu razbijene jake partizanske snage u prostoru Tuzle i Travnika.[251] Međutim,

249 Đuro Pucar Stari – n.dj. – Dokument br. 382 – str. 904–908.
250 Ibidem – Dokument br. 379 – str. 898–899.
251 AVII – Nav – T – 78 – r. 305 – Telegramm den 23. Februar 1945. Streng geheim – S.6255841–2.

promijenjeni odnos snaga na ratištu činio je Hitlerovu naredbu neostvarljivom. Sada je u sastavu JA ratovalo preko 500.000 boraca sa relativno dobrom ratnom opremom i tehnikom. U proljeće 1945. partizanske snage pretežno su vodile ofanzivne operacije protiv ratnog neprijatelja. Nasuprot tome, njemačke formacije našle su se u položaju da iz BiH izvlače živu silu i ratnu tehniku. Na prijedlog Operativnog štaba grupe korpusa Generalštab JA izdao je odobrenje 5. aprila za napad na Sarajevo. Noću 5/6. aprila 1945. njemački XXI brdski korpus napustio je Sarajevo, jer nije mogao da se suprotstavi nadmoćnim partizanskim formacijama, koje su 6. aprila zauzele Sarajevo. Među 3.500 zarobljenih pripadnika ustaških, domobranskih i četničkih jedinica bio je i brigadni general bivše jugoslavenske vojske Dragutin Kuzmić, koga je Draža Mihailović imenovao za opunomoćenog delegata Vrhovne komande i komandanta Hrvatske vojske u sastavu Jugoslavenske vojske u otadžbini.[252] U Sarajevu se organizovano uspostavljala nova civilna i vojno-pozadinska vlast u okviru sistema koji su inaugurirali AVNOJ i ZAVNOBiH. Sarajevo je postalo centar upravnih, političkih i vojnih institucija i organizacija federalne BiH.

Poslije poraza u Sarajevu, oružane formacije NDH bile su izložene partizanskom okruženju sa posljedicama ubrzanog raspadanja. Glavni stožer Ministarstva oružanih snaga NDH izvještavao je o potpunoj partizanskoj blokadi jedinica NDH sredinom aprila u području Doboja, Šamca i Modriče i da se u prostoru Brčkog predalo oko 1.000 hrvatskih vojnika »srbokomunistima«.[253] Partizanske snage izvodile su završne akcije savladavanja otpora ratnih protivnika na teritoriji BiH. Generalštab JA izdao je 21. aprila naredbu o čišćenju istočne Bosne od četnika. Taj zadatak dobio je štab Trećeg korpusa čije su jedinice manje-više stalno operisale na prostoru istočne Bosne i stekle veliko iskustvo u borbama protiv četnika. U naredbi je stajalo: »Četnike morate neprekidno i bez predaha goniti, jer ćete samo neprekidnim pokretima i stalnim napadima obuhvatiti celi teren i istrebiti četnike«.[254] Glavnina ustaških i četničkih jedinica bila je na području BiH potpuno poražena prije okončanja rata. Razbijene grupe ustaša i četnika predstavljaće u BiH izvor nemira i opasnosti za novi poredak preduzimanjem iznenadnih akcija iz uporišta u planinama, u kojima su mogle da se izvjesno vrijeme održe.[255]

U drugoj polovini aprila 1945. teritorija federalne BiH nalazila se pod kontrolom oružanih formacija JA, ali su još u prethodnim mjesecima organi vlasti bili u mogućnosti da pristupe pripremama za obnovu zemlje, u prvom redu za oživljavanje i osposobljavanje privrede. Slijedeći smjernice AVNOJ-a i NKOJ-a, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a smatralo je da će NOO-i ispuniti svoju ulogu ako svoju svakodnevnu djelatnost budu proširivali aktivnošću na liniji rješavanja pitanja od primarnog značaja na planu obnove i privrednog razvoja BiH. Organizujući sada svoj rad u Sarajevu, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je 16. aprila

252 Zbornik NOR-a – IV – 34 – Dokument br. 118 – str. 646.
253 Ibidem – Dokumenti br. 214, 218, 220 – str. 1119, 1133, 1139.
254 Zbornik NOR-a – II – 15 – Dokument br. 224 – str. 375.
255 Branko Petranović, kao pod 231 – str. 210.
(Autor navodi podatak da se u junu 1945. na teritoriji BiH nalazilo oko 11.500 razbijenih ustaša i četnika).

sazvalo Treće zasjedanje ZAVNOBiH-a za 26. april 1945. u glavnom gradu BiH. Zasjedanjem ZAVNOBiH-a u Sarajevu zaključen je ratni period njegovog djelovanja, ali istovremeno i razdoblje NOR-a u BiH. Programom Trećeg zasjedanja okončan je ratni i otpočeo mirnodopski period BiH u sastavu DFJ. Sarajevskim zasjedanjem se, kao politički i historijski događaj i fenomen, ZAVNOBiH svrstao u političku historiju i prošlost BiH, pred kojom se otvorilo novo razdoblje njenog ukupnog života. Usvajanjem dva zakona određen je karakter Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a; a to su: Zakon o pretvaranju ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu BiH i Zakon o narodnoj vladi BiH, koji imaju poseban značaj u procesu izgradnje bosanskohercegovačke državnosti u razdoblju mira koje je otpočelo. Po ustaljenoj metodologiji PK KPJ za BiH uputio je CK KPJ prijedlog sastava vlade BiH, da bi je, zatim, Narodna skupština mogla izabrati.[256] Vlada je izabrana u nešto izmijenjenom sastavu sa predsjednikom Rodoljubom Čolakovićem na čelu. Pošto je 28. IV 1945. aklamacijom izabrana, vlada je podnijela skupštini na usvajanje Deklaraciju u kojoj je sadržano njeno opredjeljenje da će u svom radu uvažavati i slijediti principe Deklaracije o pravima građana BiH usvojene na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu, kao i stanovište da će u svome djelovanju na planu privrednog razvoja i obnove zemlje dosljedno slijediti stavove formulisane u Deklaraciji vlade DFJ od 7. III 1945.[257]

U BiH, kao i u cijeloj zemlji, poražene vojno-političke snage bile su zahvaćene agonijom koja je bila izraz njihovog kraja obilježenog tragedijama pripadnika uništenog ratnog fronta. Na drugoj, suprotnoj strani, pobjedničke snage nosila je ekstaza euforičnog slavlja, sa kojim se ulazilo u nove bitke za obnovu zemlje u miru.

Pobjednik je bio NOP; hegemon u NOP-u bila je KPJ. Osuđeni od ustaša na istrjebljenje, Srbi su činili bazu NOP-a. Uporedo, činili su i masovnu bazu četničkog pokreta, koji je Muslimane i Hrvate osudio na uništenje. Na kraju, pobjednički tabor činile su mase srpskog naroda; Muslimani su zauzeli položaj drugog ešalona, a Hrvati su se našli na začelju. Takav raspored političkih i nacionalnih snaga formirao se u BiH na kraju rata.

Praksa hegemonije i velike ideje ZAVNOBiH-ovih Deklaracija nisu mogle da idu u korak.

U prirodi je diktature da guši demokratiju, kao što je u prirodi demokratije da isključuje i ne podnosi diktaturu.

Sa starim nasljeđem i novim protivrječnim tendencijama, BiH je ulazila u novo historijsko razdoblje.

---

256 Đuro Pucar Stari – n.dj. – Dokument br. 385 – str. 908.
(Prijedlog je glasio: Predsjednik vlade Rodoljub Čolaković, potpredsjednik Zaim Šarac, drugi potpredsjednik Ante Martinović, ministar bez portfelja Đuro Pucar, ministar unutrašnjih poslova Vlado Šegrt, general-major, ministar pravosuđa Bogomir Brajković, ministar prosvjete Lepa Perović, ministar finansija Ilija Došen, ministar trgovine i snabdijevanja Hasan Brkić, ministar industrije i rudarstva Ćazim Ugljen, ministar poljoprivrede Cvitan Spužević, ministar šuma Hamdija Ćemerlić, ministar narodnog zdravlja i socijalne politike dr Nedo Zec, ministar građevina Pašaga Mandžić).

257 ZAVNOBiH – Dokumenti – II – (1945) – Dokument br. 194 – str. 152.

O KARAKTERU NOP-a I ZAVNOBiH-a

Obnavljanje aktivnosti KPJ u nacionalnim i historijskim pokrajinama (1937/8) na području Jugoslavije bilo je u najdubljoj vezi sa otporom tendencijama i planovima u znaku fašizacije zemlje, sa jačanjem antifašističkog pokreta, koji je svoju ulogu potvrdivao kao nosilac opštedemokratskog fronta za odbranu državnog integriteta i nezavisnosti Jugoslavije, koju su sve otvorenije ugrožavale sile Osovine, Njemačka i Italija. Mala partija istupala je sa velikim ambicijama. Antifašističkim demonstracijama, prvenstveno omladine, oglasila se povodom njemačke aneksije Austrije, kao i podrškom državnom integritetu Čehoslovačke republike u proljeće 1938. Osvrtom na razdoblje od nepune dvije decenije utemeljuje se ocjena da je ova godina (1938) imala poseban značaj u pogledu afirmacije i uticaja KPJ na tokove i političke odnose u BiH. U političkom životu BiH te godine počela je da se osjeća kao politički subjekt.

Pošto su obnovljene njene organizacije u industrijskim centrima, KPJ je u BiH održala pokrajinsku konferenciju i izabrala PK KPJ za BiH, koji će od tada, po direktivi i instrukcijama CK KPJ, rukovoditi organizacionim razvitkom i političkim djelovanjem pokrajinske partijske organizacije. Rezultat njenog djelovanja iskazivao se u porastu antifašističkog pokreta u BiH, koji je reagirao kako na profašističke poteze režima, tako i na konkretne oblike ugrožavanja nezavisnosti zemlje. KPJ u BiH oblikovala se kao politički pokrajinski entitet u sastavu KPJ, čijem je političkom autoritetu doprinosila provođenjem generalne linije koju je određivao CK KPJ. Kao subjekt u političkom životu BiH, pokrajinska organizacija KPJ dokazala se Petom pokrajinskom konferencijom (juli, 1940) koja je »narodnu autonomiju BiH« istakla kao svoj nacionalno-politički program. Pri tome je važno naglasiti da je »narodna autonomija BiH« izvorna platforma bosanskohercegovačkog partijskog rukovodstva, u prvom redu njegovog intelektualnog segmenta. Njenu samostalnu, bosanskohercegovačku provenijenciju, nalazimo u formulaciji Trećeg otvorenog pisma bosanskohercegovačke studentske omladine, objavljenog krajem 1939. Tako je ideja »narodne autonomije BiH« autonomno formulisana u opredjeljenju pokrajinskog bosanskohercegovačkog organa KPJ, koja će to stanovište podržati na V zemaljskoj konferenciji u oktobru 1940. i učiniti ga legitimnim opredjeljenjem KPJ. Među zaključcima ove konferencije, koji su tvorili strategiju KPJ čiji su bitni elementi odbrana nezavisnosti zemlje, nacionalna ravnopravnost i na njoj zasnovano federativno preuređenje Jugoslavije, nalazi se i stav »protiv podjele BiH, za autonomni položaj BiH u federativnoj državnoj zajednici«. Alternativa podjeli Bosne i Hercegovine bila je »narodna autonomija BiH«. U bosanskohercegovačkom segmentu KPJ smatralo se da je to zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa i da u njihovim redovima ima

dovoljno sloge da »narodnu autonomiju BiH« njeni narodi mogu izvojevati u zajedničkoj borbi. Alternativa se potvrdivala kao politička linija sine qua non.

Poslije okupacije Francuske, KPJ je tražila ujedinjenje svih demokratskih snaga za odbranu zemlje. U ime cijele KPJ, njenih nacionalnih i pokrajinskih foruma, CK KPJ je preuzeo ulogu nosioca i organizatora odbrane nezavisnosti Jugoslavije. Na okupaciju i komadanje države KPJ je odgovorila organizovanjem ustanka protiv fašističkih okupatora i satelita. Sada je njena strategija dobila oblik narodnooslobodilačke borbe čiji je cilj istjerivanje okupatora iz zemlje.

Iz historijskog podzemlja tražile su i uzimale vlast sile rata nošene planom vjerskog i nacionalnog istrjebljenja. Krleža je pisao: »U narodima spavaju mrakovi historije«. Sada su se budili da život zaliju potocima krvi protivnika–nevjernika. KPJ je ocijenila da je nastupio trenutak koji se samo jednom javlja i koji se ne smije propustiti. Ustaški pokolji Srba stvorili su joj priliku da u redovima srpskog naroda, osuđenog na uništenje, potraži uporište za svoju strategiju. Ako je do sada njena borba za nacionalnu ravnopravnost bila okrenuta protiv velikosrpske hegemonije i prvenstveno računala sa učešćem i podrškom nacionalno neravnopravnih, nesrpskih naroda, položaj se u okupiranoj zemlji stupkom okrenuo i izmijenio. Sada su egzistencijalno ugrožene srpske mase objektivno činile potencijalnu udarnu snagu njenih antiokupatorskih i antiustaških antifašističkih, narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. KPJ je vješto koristila trenutak koji joj je ponudila historija.

U BiH, KPJ je imala najtežu i najsloženiju situaciju i zadaću. U misiji da pokrene i organizuje oslobodilačku borbu protiv okupatora i ustaša ispriječili su joj se vjerski i nacionalni antagonizmi. Partija neznatne snage i tradicije, tražila je svoje mjesto na areni koja se nalazila pod blokadom vjekovnih suparnika. Bosnom i Hercegovinom haralo je nasilje nad Srbima, a srpska osveta prijetila je da pokosi muslimanski i hrvatski narod. Samo je organizovani ustanički pokret mogao da pruži osnovu za razvoj antifašističkog NOP-a, koji je u BiH stvarala i gradila KPJ. Koliko je borba protiv terorističke vlasti NDH činila njegovu sadržinu, još više će opredjeljenje NOP-a protiv četnika, pod okriljem i zaštitom italijanskog okupatora, učvrstiti njegov antiokupatorski smjer i karakter. Naime, za razliku od ustaškog pokreta i NDH, koji su u uvjetima okupacije dobili prostor za hrvatsku etničku homogenizaciju BiH, okupacija zemlje nije pogodovala za ostvarenje velikosrpskog četničkog državotvornog programa. Kolaboracija četnika sa italijanskim okupatorom prolazno je osiguravala zaštitu Srbima od ustaša, ali je neminovno četnički pokret lišavala karaktera nacionalnog pokreta, pogotovo antifašističkog pokreta. Na tim premisama je KPJ u BiH gradila šansu NOP-a i u njemu svoje rukovodeće uloge. Moglo bi se reći da su samo ustaše i četnici svojim intransigentnim nacionalizmima djelovali u korist NOP-a u BiH i objektivno stvorili više pretpostavki za njegov razvoj nego što je to pokrajinska organizacija KPJ mogla da postigne svojim snagama. To je ustvari dokaz da je moralno-politički i idejni uticaj partije bio mnogo veći nego što je to omogućavala njena organizaciona baza i da je mala KP bila u moralno-političkom i idejnom pogledu superiorna ustašama i četnicima, iako su oni, svojom cjelokupnom infrastrukturom, bili nadmoćniji u prvim mjesecima

okupacije i ustanka. Ipak, snaga NOP-a zavisiće u prvom redu od njegovog vojnog faktora, pa je stvaranje partizanskih odreda bila prva briga rukovodstva partije. Uspjehom u razvoju partizanskih jedinica u BiH mjerio se i dokazivao razvoj NOP-a. U tom pogledu BiH je prednjačila u Jugoslaviji. To se objašnjava masovnim učešćem Srba u narodnooslobodilačkoj borbi, čije su ratne partizanske jedinice bile prevashodno srpskog sastava. Međutim, sa stanovišta nacionalnih odnosa NOP je u BiH imao da rješava delikatna pitanja.

Da bi bio bitno oslobodilačkog karaktera, NOP u BiH morao je nadilaziti jednonacionalni sastav i svoje redove proširivati Muslimanima i Hrvatima. To se, pak, moglo postići sticanjem njihovog povjerenja u partizane, pružanjem na djelu partizanske zaštite Muslimanima i Hrvatima, koje su egzistencijalno i biološki ugrožavali srpski četnici. Da bi bila efikasna i djelotvorna, zaštita se morala potvrđivati beskompromisnim ratom partizana protiv četničkog pokreta, koji je cijelu BiH, bez Muslimana i Hrvata, vidio u sklopu etnički homogene Velike Srbije. Ako su u ustanku partizanski odredi po nacionalnom obilježju bili, pod uticajem ustaških pokolja, nužno srpskog sastava, partizanska vojska u BiH morala je da ratovanjem za uspostavljanje nacionalno ravnopravnih odnosa teži opštebosanskohercegovačkom karakteru. Vojska NOP-a u BiH morala je biti primjerena nacionalnom sastavu stanovništva BiH, koja opstaje samo savladavanjem svakog nacionalizma u težnji za supremacijom i hegemonijom.

Teškoća NOP-a u BiH bila je ne samo u tome što je zemlja bila okupirana, već i u činjenici što je on bio u blokadi domaćih nacionalizama, koji su u uslovima okupacije dobili nekontrolisane razmjere i upravljali ponašanjem nacionalnih zajednica kao nikada u prošlosti BiH. Proboj ove blokade ostvarivao se »sporo«, tačnije realno mogućim koracima, koji su NOP-u donosili trajan uspjeh ma koliko ti uspjesi bili »sitni«. Oni su izražavani najprije pojedinačnim, a zatim grupnim i širim uključivanjem Muslimana i Hrvata u redove partizanskih jedinica. Bila je to potvrda formiranja i jačanja opštebosanskohercegovačkog karaktera partizanske vojske i, s tim uporedo, stvaranja jedne nove BiH. Odlučujuću ulogu u tom procesu imala je pokrajinska organizacija KPJ sa svojim rukovodstvima. Pri tome ne treba ispuštati iz vida da je tokom mnogih godina u KPJ politički značaj BiH bio zanemaren, neotkriven i da je tek na samom početku Drugog svjetskog rata KPJ legitimirala svoje stanovište prema pitanju BiH. Istovremeno, valja konstatovati da je definiranje partijske politike prema historijski, politički i nacionalno složenoj stvarnosti BiH bilo u suštini prevashodno stvar pokrajinskog partijskog vrha, a ne političke baze. Ona je, međutim, prihvatila i podržavala opredjeljenje za autonomni položaj BiH u okviru federativno uređene državne zajednice i bila svakako zaslužna za šire predstavljanje i propagiranje u javnosti ideje »narodne autonomije BiH«. Ustrojstvo partije na principu demokratskog centralizma neodvojivo je od prakse da inicijative od značaja u aktivnosti partije dolaze sa partijskog vrha.

Napredak u razvoju NOP-a u BiH zavisio je od toga koliko je ideja nacionalne ravnopravnosti u BiH bila usvojena kao njegova ideja vodilja, odnosno koliko je ona uticala u smislu pitiskivanja nacionalističkih koncepcija u svijesti njegovih

pripadnika, tj. koliko je doprinosila uklanjanju opasnosti nacionalnog antagoniziranja i instrumentaliziranja nacionalnih odnosa u BiH. To je ustvari bila crvena nit političke linije KPJ u borbi protiv režima velikosrpske hegemonije kao faktora nacionalnog obespravljivanja i sistema nacionalne neravnopravnosti u državi. Razlika je u tome što je narodnooslobodilačka borba protiv okupatora činila okvir nacionalne politike partije, koja se temeljila na principu nacionalne ravnopravnosti (u BiH Srba, Muslimana i Hrvata) i koja je podrazumijevala borbu protiv velikosrpske i velikohrvatske hegemonije, jednako kao i protiv muslimanske prevlasti u BiH. Principijelnosti nacionalne politike KPJ u BiH ne bi se imalo šta prigovoriti, jer je ona bila usmjerena i u funkciji oslobođenja zemlje, što joj je krčilo put među narodima BiH i uzlazno osiguravalo njihovu podršku, koja je bila relativna i nejednaka, kakva je jedino i mogla da bude. Prigovori da su, u poređenju sa Srbima, u narodnooslobodilačkoj borbi »zaostajali« Muslimani, nastajali su bilo iz neuvažavanja različitog, objektivnog položaja svih naroda u BiH, bilo iz motiva preferiranja uloge srpskog elementa u NOP-u. Ipak, nesporna je ocjena da je nacionalna politika KPJ u BiH bila uspješna i dokazivala se poboljšavanjem nacionalne strukture NOP-a.

Nacionalna politika KPJ formulisana je u njenim javnim proglasima, u kojima je sve narode zemlje pozivala u narodnooslobodilačku borbu protiv okupatora, ali su bliža objašnjenja sadržavana u posebnim izvornim dokumentima. Rijetki su na primjer proglasi kojima se, uporedo sa Srbima, ne pozivaju i Muslimani i Hrvati u borbu protiv okupatora, ali posebno težak položaj jednog naroda služi partijskom rukovodstvu u definiranju njegovog takođe posebnog značaja u ostvarivanju ratnog cilja NOP-a. Kada su četnici izvršili pokolj nad Muslimanima u Sandžaku, CK KPJ je iz te tragedije Muslimana izvukao jedanput zaključak da su **»Muslimani vanredno važna rezerva naše oslobodilačke borbe«**, a drugi put da Muslimani predstavljaju **»najvažniju pokretnu snagu«** u borbi protiv četnika. Primjer da se Muslimani tretiraju kao »rezerva« u narodnooslobodilačkoj borbi govori da se na njih nije računalo kao na subjekt ratne strategije, a proglašavanje Muslimana »najvažnijom pokretnom snagom« u borbi protiv četnika implicira mišljenje da Srbi u redovima partizana u borbi protiv četnika imaju drugorazrednu ulogu, jer četnici ne vrše pokolj nad Srbima, već nad Muslimanima. Ova »logika« ne svrstava Muslimane u NOP tamo gdje nad njima nije bilo četničkog pokolja.

Iako je strategija narodnooslobodilačke borbe svjedočila o fleksibilnosti partije u uslovima okupacije zemlje, i u njoj se prepoznaju tragovi doktrine Kominterne. Ako je po toj doktrini u socijalističkoj revoluciji rezervu proletarijata činilo seljaštvo, sada je u narodnooslobodilačkoj borbi Muslimanima pripadala uloga »rezerve«. Ipak, položaj »rezerve« nije bio trajan, jer su Muslimani iz tog položaja mogli zauzeti i poziciju »najvažnije pokretne snage« kada se nađu u ulozi protivnika srpskog četništva. Stiče se utisak da se partija vraća doktrinarnim formulama kada se ne trudi da spozna objektivnu realnu situaciju, pa od slučaja do slučaja konstruiše stavove i rješenja. Bitno je, međutim, da je KPJ generalno slijedila i djelovala na utvrđenom strateškom pravcu narodnooslobodilačke borbe. Značajno je da pokrajinsko rukovodstvo KPJ u BiH u tumačenju i primjeni

generalne linije nije osjećalo potrebu da se poziva na učenja i teorije Kominterne, koja bi mogla samo da zamute i otežaju djelovanje u složenim nacionalnim odnosima u BiH. U toj činjenici ne treba tražiti dokaze da je Pokrajinski komitet ispoljavao više političke zrelosti od CK KPJ, jer se jednostavno zna šta je čiji posao u partijskoj hijerarhiji. U cjelini, KPJ je zaslužna što je u BiH postepeno premošćavala i savladavala brane nacionalnih suprotnosti i protivrječja, naslijeđenih i novih, što je potiskivala i ublažavala vjersko-nacionalne konfrontacije, koje su u određenim periodima prošlosti BiH poprimale oblik i ispoljavale se kao sam način života njenih naroda. Često izricane ocjene da su u BiH prevaziđene i uklonjene nacionalne suprotnosti izlaze iz okvira objektivne realnosti i pripadaju sferi propagande. Istina, ima podosta primjera da je KPJ o samoj stvarnosti sudila saglasno svojim stavovima, da je svojim stavovima tvrdila o činjeničnom stanju, kao da se sam život s njima podudarao i izjednačavao. U njenim redovima preovladavala je svijest da politika bratstva i jedinstva generalno nije isto što i bratstvo i jedinstvo u praksi, kao i da zalaganje i zahtjevi za demokratiju još ne potvrđuju demokratski karakter NOO-a. Ipak, KPJ je insistirala na ocjeni: »Mi imamo bratstvo i jedinstvo; naši NOO-i su prava demokratska vlast.« Ratni cilj NOP-a: oslobođenje zemlje od okupatora i njihovih satelita, otvarao je i sadržavao pitanje karaktera oslobođenja zemlje. Ovo pitanje bilo je neodvojivo od samog ratnog cilja i činilo je njegov sastavni dio, njegov suštinski elemenat.

Trebalo je narodima Jugoslavije, odnosno u BiH Srbima, Muslimanima i Hrvatima sugerirati da su, zahvaljujući Komunističkoj partiji, sviješću o bratstvu i jedinstvu uzeli sudbinu u svoje ruke i postali graditelji sopstvene budućnosti. Uvjeravanjem i politikom da su NOO-i »istinska demokratska vlast« postizala se podrška naroda ratnim ciljevima NOP-a, odnosno KPJ.

Ustvari, borba za oslobođenje zemlje bila je inspirisana težnjom KPJ da se jugoslavenska država obnovi pod njenim rukovodstvom, da se u procesu narodnooslobodilačke borbe i obnavljanja Jugoslavije u njoj uspostavi i učvrsti vlast KPJ. Istjerivanje okupatora iz zemlje bilo je uslov svih uslova da se stvara i stvori država, nova po političkom uređenju, po karakteru i nosiocu vlasti. Borba protiv okupatora bila je u funkciji formiranja nove države i u njoj novog političkog poretka. Forma i sadržaj uzajamno su se prožimali. Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a izvorno i autentično su izrazili smisao strategije narodnooslobodilačke borbe pod rukovodstvom KPJ. Cjelokupan razvoj NOP-a poslije Jajca sadržavao je samo taktičku razradu na pravcu do generalnog cilja. Protivnici NOP-a - NDH i četnički pokret - neminovno su djelovali u smislu vlastite kapitulacije. I NDH i četnički plan Velike Srbije odnijeli su ratni vjetrovi sa glavnih frontova na Zapadu i Istoku, ali i sa partizanskih bojišta.

U identičnim obilježjima, NOP u BiH ispoljavao je i izvjesne specifičnosti. Stvarana tokom rata, široka baza NOP-a činila je pretpostavku njegovog uspona, koji se izražavao u vojnom potencijalu - brojnosti i borbenosti partizanskih formacija – i razvijenoj mreži organa vlasti, NOO-a. Vojno-političkim potencijalom doprinosio je zajedničkom cilju NOP-a Jugoslavije i istovremeno otvaranju i rješavanju posebnih problema u BiH. Okolnost da je NOP BiH sastavni, organski

dio NOP-a u Jugoslaviji opredijelila je njegov opšti i poseban položaj. Iza njegovih težnji stoje ne samo partizanske snage u BiH, već cjelokupan vojno-politički potencijal NOP-a Jugoslavije. Usljed toga je jugoslavenski pravac realni oblik njegovog djelovanja u BiH. Uspjesi, kao i neuspjesi, su zajednički, kao i karakter njihove političke metodologije i opredjeljenja.

Značajne inicijative u NOP-u ne potiču iz njegove baze, već iz vrha KPJ, i kada se radi o reprezentativnim institucijama NOP-a u BiH. CK KPJ je ne samo inicijator osnivanja AVNOJ-a, već od njegovih vodećih članova dolazi podsticaj rukovodiocima NOP-a u BiH da se počne sa pripremama za osnivanje ZAVNOBiH-a. Sve pripreme kao i tok osnivačke skupštine ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu, kao i rad Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, čvrsto drži u rukama nekoliko članova PK KPJ za BiH. O najvažnijim pitanjima neizbježna je konsultacija sa vodećim krugom u CK KPJ. Izostala je konzultacija sa bazom, iako je bila i moguća i potrebna. Ipak je NOP u BiH imao dva čvrsta stuba: AVNOJ i ZAVNOBiH. Možda je pogrešno reći da su to bila dva stuba, jer im je arhitektonika bila jedinstvena. Kao AVNOJ, i ZAVNOBiH je graden od krova, što ne znači da je bio lišen temelja. Njegov autentični smisao bio je da u okviru i na principu NOP-a legitimira historijsku pokrajinu BiH kao posebnu i ravnopravnu političku jedinicu u okviru federativne jugoslavenske državne zajednice, da BiH vrati njen historijski integritet i identitet. Istovremeno, ZAVNOBiH je značio negaciju velikosrpske i velikohrvatske nacionalne i državne hegemonije nad BiH, da bi se, na principu nacionalne ravnopravnosti, gradila i konstituisala bosanskohercegovačka državnost, izražena i potvrdivana ravnopravnim položajem BiH u DFJ. Dijalektička forma bila je obezbijeđena: od nacionalne ravnopravnosti unutar BiH zavisio je njen ravnopravni položaj u DFJ i obratno, ravnopravni položaj BiH u DFJ učvršćivao je nacionalnu ravnopravnost u federalnoj BiH.

Uporedo sa karakterom nacionalnih odnosa u BiH i njenim političkim položajem u jugoslavenskoj federaciji istican je demokratski karakter vlasti od baze do vrha. U borbi protiv režima hegemonije, kao i u narodnooslobodilačkoj borbi protiv okupatora, KPJ je obavezno naglašavala demokratski karakter težnji i zahtjeva koje je postavljala. U njenom političkom borbenom arsenalu demokratija je činila bitan postulat strategije. Ustvari, i demokratija je bila u funkciji strateških ciljeva, a nikako sama po sebi cilj. Iako je demokratija bila nespojiva sa diktaturom proletarijata, KPJ se na putu ka tom cilju obavezno i istrajno zalagala za demokratske principe i slobode svjesna da u sistemu hegemonije proletarijata nema mjesta pravima, metodima i institucijama demokratije. Antimakijavelističke kritike i deklaracije nisu bile smetnja njenom makijavelističkom ponašanju. Politika je uvijek vještina da se dođe do postavljenog cilja. Vještina politike je da se istaknu ideje kojima se osvaja podrška masa. KPJ je u tom pogledu bila nedostižna svojim protivnicima. U nacionalno heterogenoj i konfliktabilnoj BiH ona je stvarala politički monistički NOP. Dok su cjelokupna tradicija i politička realnost bili skloni nacional-političkom pluralizmu, monizam je pod rukovodstvom KPJ odnio pobjedu. U njegovu trajnost široko se vjerovalo u strukturi NOP-a u BiH.

Ideja federacije kao oblika državnog uređenja Jugoslavije nije komunističke provenijencije, već demokratskih pokreta. Ipak, u razvoju NOP-a ona je rezultat i tekovina najdublje povezana sa djelovanjem KPJ. Kako govori iskustvo demokratskih pokreta i primjera stabilnih federacija, federacija pretpostavlja demokratske odnose među svojim članovima. U tom pogledu, jugoslavenski primjer ne potvrđuje opšte iskustvo. Najcentralizovanija partija, kao što je KPJ, osnivač je jugoslavenske federacije. Savezna država regulira odnose među federalnim jedinicama po modelu koji se stvara u vrhu partije. U tome je moć partije i slabost federacije. U ZAVNOBiH-u takođe dolazi do izražaja ovaj odnos. Poput AVNOJ-a, i ZAVNOBiH je nastao po direktivi partijskog vrha, kao političko predstavništvo naroda BiH. On nije skupština građana i kada, kao najviše zakonodavno tijelo, donosi Deklaraciju o pravima građana u BiH. Svojom demokratskom sadržinom Deklaracija je značila svojevrsno odstupanje od osnovnog karaktera ZAVNOBiH-a kao političkog predstavništva »zbratimljenih« naroda BiH. Proklamovanje nepovrjedivosti privatne svojine i demokratskih sloboda nije praćeno političkim pluralizmom, oblicima demokratije, već je došlo voljom partijskog centralizma, političkog monizma, jednostranačja.

Transformacijom opštepolitičkog predstavništva BiH u bosanskohercegovačku državnost zaključen je period dominacije regionalnih (oblasnih) političkih rukovodstava, da bi njihovo povezivanje ostvario pokrajinski politički centar u licu PK KPJ za BiH, odnosno Predsjedništvo ZAVNOBiH-a. Sve do Mrkonjić-Grada i Jajca, PK KPJ se nedovoljno osjećao kao opštepartijsko rukovodstvo u BiH. Može se reći da se pokrajinski partijski centar nalazio u sjeni oblasnih partijskih komiteta, u čijem će se radu, poslije ZAVNOBiH-a, osjetiti i potpunije izraziti elemenat cjelovitosti političke akcije. Ustvari, pojavom ZAVNOBiH-a u praksi se uspostavlja političko jedinstvo BiH, koje će biti podloga državne konstitucije BiH. U cjelokupnom ovom procesu presudna je uloga NOP-a, odnosno njegovog stvarnog graditelja i vodstva, KPJ. Osnovu jedinstva činilo je opredjeljenje za borbu protiv okupatora sa težnjom da svi narodi BiH u njoj iskažu puno učešće. Međutim, nejednakost u tom pogledu bila je objektivno uslovljena. Ipak, u ocjeni nacionalne strukture preovlađivao je subjektivizam. U gruboj klasifikaciji, u odnosu prema NOP-u Srbe je inspirisao patriotizam, koji se kod Muslimana ispoljavao slabo, a kod Hrvata gotovo nikako. Ovakvu klasifikaciju pratile su ocjene o »zaostajanju« Muslimana i izrazito nedovoljnom učešću Hrvata u NOP-u. Nije sporno da je u NOP-u BiH masovno učestvovao srpski narod, kao i da je, zahvaljujući rukovodećoj ulozi KP, ustanak, odnosno NOP, poprimao u idejno-političkom pogledu opštebosanskohercegovački, odnosno jugoslavenski karakter.

Relativno širokim učešćem u narodnooslobodilačkoj borbi srpski narod je dao nesumnjivo respektabilan doprinos uspješnom razvoju NOP-a, pa je sekretar PK KPJ za BiH smatrao politički oportunim da mu na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a izrazi posebnu zahvalnost i priznanje, koje nije daleko od teze da je on stvorio ZAVNOBiH i sa njim federalnu državu BiH, pa se tako odrekao ideje srpske nacionalne države. S druge strane, PK KPJ za BiH muku je mučio sa Muslimanima i Hrvatima, koji su, po njemu, masovno podržali NDH; Hrvati više nego Musli-

mani. Stoga je politika pokrajinskog rukovodstva prema Muslimanima prolazila kroz nekoliko faza. Muslimane je najprije trebalo »neutralizirati«, pa im zatim odrediti status »rezerve« u narodnooslobodilačkoj borbi, da bi se na kraju tvrdilo da se oslobađaju uticaja muslimanske reakcije i šire prilaze NOP-u. Hrvati u BiH ostali su politički problem, čijem se rješavanju mora posvetiti sistematska politička aktivnost i u poslijeratnom periodu. U navedenoj konstelaciji NOP-a nalazi se objašnjenje što su gotovo svi čelni ljudi u političkim organizacijama i institucijama u BiH bili partijski rukovodioci srpske nacionalnosti: u PK KPJ za BiH, Narodnoj skupštini i Narodnoj vladi BiH. Pogotovo je to bilo pravilo u krupnim formacijama JA bosanskohercegovačkog boračkog sastava.

Idejno-politička homogenizacija NOP-a u BiH, čije je elemente određivala KP, djelovala je kao korektiv njegove nacionalne strukture, koja je, naročito u vojnim formacijama, dominantno bila srpska. Karakterističan po nacionalnom kvantitetu, NOP se pod rukovodstvom KP razvijao i konstituisao kao oblik nacionalno pluralističke organizacije u znaku inauguracije idejno-političkog jedinstva i u funkciji strateškog cilja KPJ. Sam ZAVNOBiH je rezultat strategije i elemenat strategije KPJ u BiH. Proizišao iz krila NOP-a, ZAVNOBiH je historijska tvorevina NOP-a, kojom se u uslovima narodnooslobodilačke borbe uspostavlja politički i državni integritet BiH. Specifičnost nastanka federalne države BiH ogleda se u njenom protivrječnom, dvojakom karakteru: demokratski se potvrđuje masovnošću NOP-a, komunistički načinom formiranja. Nedvojbeno je da je ZAVNOBiH-ovska BiH fenomen strategije KP i da je neodvojiva od njenog strateškog cilja – u ratu i miru. U tome je historijska realnost i sudbina federalne države Bosne i Hercegovine.

POGOVOR

Tokom posljednjih deset godina u središtu mojih historiografskih preokupacija nalazila su se određena pitanja, zbivanja i pojave u Bosni i Hercegovini mahom vezane za razdoblje 1941–1945 godine. Istraživački rezultati do kojih sam došao proučavanjem odabranih tema čine sadržinu više mojih knjiga, objavljenih u rasponu 1986–1996. godine. Dvije od njih objavljene su 1993. i 1996. godine. Studije u njima pretežno se bave problemima koje je otvorio rat u BiH, a građu sam pripremao u dužem periodu istraživanja i izučavanja ratnih dokumenata višestruke provenijencije. Ovi dokumenti većim dijelom su objavljeni u nizu tomova i desetinama zbornika NOR-a, kao i u drugim zbornicima dokumenata, dok manji, ali naučno veoma značajni dio korištenih izvora, pripada neobjavljenom arhivskom materijalu beogradskih, zagrebačkih i sarajevskih, kao i nekih njemačkih arhivskih institucija. Relativno bogata i obimna historijska građa, koja je tokom rata 1941–1945. godine nastajala u krilu neposrednih učesnika rata, ponudila mi je mogućnost da u obliku cjelovite monografije, historijske sinteze, razmatram i prikažem ratna zbivanja i procese u BiH za vrijeme Drugog svjetskog rata.

Monografija »Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu« sastoji se od pet studija koje se temelje na dokumentaciji svakog od učesnika rata, a povezuju ih u tematsku cjelinu jedinstvo prostora (BiH) i vremena (1941–1945). Bibliografija korištene historijske literature sadrži pozamašan broj jedinica u kojima njihovi autori razmatraju pitanja i događaje vezane za pojedine regije i područja BiH, ali ne postoji bibliografska jedinica koja je posvećena izučavanju ratnog kompleksa u cjelovitoj BiH. Po karakteru, to su pretežno rekonstrukcije i analize događaja koje počivaju na historijskoj građi provenijencije NOP-a, prema kojima se autori u većini postavljaju nekritički, sa izrazitom sklonošću da afirmiraju ocjene ratnog pobjednika u uvjerenju da »historiju pišu pobjednici«.

Pristupajući obradi pojedinih naslovnih tema da bih izložio strateške ciljeve rata određenog vojno-političkog subjekta, odnosno pokreta, opredijelio sam se da se uglavnom držim izvora njegove provenijencije čiji je subjektivno formulisani smisao provjeravan kontekstom konkretne realnosti da bi, zatim, izvore, kao i literaturu, pratio i ocjenjivao samostalnom kritičkom interpretacijom. Na osnovu građe koja je formirana djelovanjem pojedinog ratnog subjekta nameće se ocjena da nije bilo jedinstva unutar njihove nacionalno-političke strukture; da je najviše razlika taktičkog značaja bilo u taboru okupatora, kao i njihovih ratnih i političkih saveznika i saradnika, dok je najviše jedinstva ispoljavao NOP, koji također nije bio lišen divergentnih tendencija.

Svaki pojedini ratni tabor u BiH imao je u drugim taborima ne samo protivnike, već je tražio i saveznike. Ustvari, ratna realnost nije oskudijevala u mnogim

primjerima »nelogičnog« ponašanja učesnika rata. U BiH je bilo ukršteno pet frontova – okupatorski, ustaški, četnički, muslimanski, partizanski. Okupatorski front imao je dva krila: jedno su držali Nijemci, drugo Italijani. Od svih zemalja koje su činile jugoslavensku državu, BiH je imala najsloženiju ratnu situaciju. Ratu je prethodila duboka unutrašnja politička kriza, da bi je rat multiplicirao i zaoštrio do nepredvidivih razmjera. U okviru NDH, zbrisana sa geopolitičke karte kao historijsko-politička jedinica, BiH se potvrdivala postojanjem mnogih ratišta i do krajnosti zapletenih ratnih odnosa. Ubrzo po izbijanju ustanka, ratni čvor se sve dublje mrsio. Teritorijalne ratne pozicije predstavljale su promjenjive vrijednosti i prvobitno egzistirale samo kao pojmovni, imaginarni sadržaji. Svi su znali da je vlast u rukama okupatora, da im je sudbina zapisana u njihovoj strategiji i da joj moraju suprotstaviti svoju sopstvenu da bi opstali. Situacija je bila suviše iracionalna da bi se moglo racionalno postupati.

Hitni smisao Hitlerove naredbe za napad na Jugoslaviju glasio je: »Uništiti Jugoslaviju kao državu«. Bio je to posljednji Hitlerov potez likvidacije versajske Evrope. Okupacija Jugoslavije provedena je u znaku njene totalne državne likvidacije. Podjela jugoslavenske državne teritorijalne i okupacione vlasti izvedena je zajedno sa Italijanima, Hrvatima, Mađarima, Bugarima, Albancima – antiversajskim revanšističkim nacijama. Jugoslavija je raskomadana u ime ugroženih i obespravljenih nacija, koje su iz ruku Nijemaca dobile određeni komad jugoslavenske državne teritorije. Kao najugroženiji, sa najrazvijenijim antijugoslavenskim nacionalnim pokretom, hrvatski narod je dobio pravo na »samostalnu« državu. U stvaranju NDH, objektivno (okupacija) i bukvalno (dr Edmund Vezenmajer) presudnu ulogu imali su Nijemci.

Nesumnjivo zaslužan za nastanak antiversajske i antijugoslavenske NDH, Pavelićev ustaški pokret bio je i ostao zavisan od Hitlerovog Trećeg Rajha, kako u činu stvaranja tako i tokom postajanja NDH, neodvojive od okupacije Jugoslavije. Hitler i Pavelić bili su saglasni da je kraljevina Jugoslavija nastala i održavala se kao velikosrpska država, u kojoj je hegemonija pripadala protagonistima i sljedbenicima velikosrpske nacionalne ideologije. Neposredan politički zaključak iz te ocjene značio je u praksi da Srbi predstavljaju istovremeno glavnog neprijatelja i Njemačke i Hrvatske, pa vođeni političkom ideologijom antisrpstva, i Nijemci i Hrvati su pozvani u rat protiv svojih historijskih neprijatelja – Srba. Pavelić je slijedio Hitlera i u politici prema Jevrejima, Romima i antifašistima. On je prihvatio Hitlerov savjet da režim u NDH tokom narednih 50 godina treba da se rukovodi »nacionalnom netolerancijom« ako hoće da se održi. Pavelić je u tome vidio Hitlerovu podršku ustaškim »revolucionarnim« nasiljima nad Srbima i nastavio sa metodom etničke homogenizacije hrvatske države i ustaškog genocida nad Srbima. Prihvatio je također Hitlerovo gledište da pomoću Muslimana u istočnoj Bosni podigne zid prema Srbiji.

Nijemci su odigrali glavnu ulogu ne samo u činu proglašavanja NDH, već i u pogledu uključenja BiH u sastav NDH odlukom Bečke konferencije 21. aprila 1941. Iako su se usljed toga odnosi u NDH komplikovali, Nijemci su smatrali svojom državnom obavezom da podržavaju NDH i u njoj vladajući ustaški režim. Ipak,

smatrali su da NDH predstavlja višenacionalnu državu, ali nisu sprječavali genocidna nasilja nad Srbima. Prema njihovoj ocjeni, ustanak Srba protiv vlasti NDH bio je odgovor na ustaški teror i pogrome, ali uprkos takvom saznanju, nikad nisu javno osudili masovne ustaške progone Srba. Sve do kraja rata vojno i politički stajali su uz NDH iako su bili uvjereni u njenu opštu nestabilnost. To je bio razlog što su komandujući generali Jugoistoka više puta tražili da se u NDH uspostavi njemačka vojna uprava, što je Hitler svaki put odbio rukovodeći se njemačko-hrvatskim savezništvom, iako je i sam dijelio mišljenje o vojnoj i državnoj nesposobnosti NDH.

Više krupnih vojnih operacija njemačkih divizija na područje BiH završavale su neuspjehom u pogledu »pacifikacije« njene teritorije, koja je tokom rata samo nominalno predstavljala »državno« područje NDH, jer njene vojne snage, zajedno sa okupatorskim, nisu mogle da u BiH osiguraju ustaški poredak. Jedan od razloga tome je u činjenici da u državno-političkom vrhu njemačkog Rajha nije postojalo jedinstvo u stavu prema NDH. Naročito je vidljiva ta podvojenost u njemačkim vojnim i političkim predstavništvima u NDH. Polove te podvojenosti predstavljali su njemački opunomoćeni generali u NDH Edmund Glez fon Horstenau, na jednoj, i ambasador Rajha kod vlade NDH, SS general Zigfrid Kaše, na drugoj strani. Njemačko vojno povlačenje iz BiH neumoljivo je označilo u njoj kraj vlasti NDH.

Ratni saveznik Njemačke, Italija, sve do kapitulacije išla je raskorakom. Za razliku od Njemačke, iako je vojvodu od Spoleta designirala za kralja NDH, ovu je da facto smatrala ratnim protivnikom, a srpskom četničkom pokretu pružala zaštitu u borbi protiv ustaških snaga. Iako su razdvojenim okupacionim područjima kroz Hrvatsku i BiH dolazili do izražaja njihovi vojno-politički interesi, Njemci i Italijani nisu međusobno ratovali na teritoriji BiH, ali ni njihovo ratno zajedništvo nije imalo karakter jedinstvene strategije. Bili su saveznici sa posebnim pragmatičnim ratnim interesima.

Nijemci su bili stožer vojno-političkih odnosa u BiH. Unutarnji odnosi u BiH konstituirali su se prema njemačkim strateškim i taktičkim pozicijama i kursu. Obilježavala su ih pronjemačka i protivnjemačka opredjeljenja. Nijemci su se konkretno određivali prema nacionalno-političkim subjektima. Već smo najvažnije rekli o njihovom pozitivnom stanovištvu prema Hrvatima. Po ratnoj tradiciji, Nijemci i Srbi bili su protivnici. Sada se tradicija obnavlja svom žestinom, posebno sa njemačke strane u BiH, naročito u istočnoj Bosni. Predvođen vođom Ravnogorskog pokreta Dražom Mihailovićem i po savjetu izbjegličke jugoslavenske vlade u Londonu, četnički pokret izbjegavao je oružane borbe sa Nijemcima sa motivacijom očuvanja biološke supstance srpske nacije, kojoj je historijski protivnik prijetio fizičkim uništenjem (po formuli: za jednog ubijenog njemačkog vojnika strijeljati 100 Srba). Ustaše su se dokazivale kao vjerni i čvrsti saveznici Nijemaca. Ipak, u glavnim ratnim protivsrpskim operacijama, kao što su borbe u istočnoj Bosni ili na Kozari, u operacijama »Vajs« i »Švarc«, vodeća uloga pripadala je njemačkim štabovima i oružanim formacijama. Kako su u pitanju bili Srbi, Nijemci nisu pravili razliku između četnika i partizana. Činjenica da su Nijemci

angažovali relevantne ratne potencijale u borbi protiv ustaničkog pokreta u BiH djelovala je u smislu zahtjeva za rasterećenje u ratu na području BiH. U vrhu Rajha i Vermahta formirano je bilo stanovište da »unutrašnje napetosti«, tj. ustanak, treba da likvidiraju oružane snage NDH. Za Nijemce je bitno rasterećenje njihovih ratnih formacija u bosanskim planinama. Stoga njemački generali podržavaju Pavelićevu inicijativu da se sklope ustaško-četnički sporazumi u uvjerenju da je to put ka pacifikaciji BiH. Nijemci su do kraja rata tretirali četnički pokret kao neprijateljsku ratnu organizaciju, jer su ostali nepomirljivi prema velikosrpskom programu obnavljanja jugoslavenske države uprkos izrazitom antikomunističkom opredjeljenju četnika. Tek pred kraj rata bilo je dozvoljeno nižim njemačkim komandama da sa četničkim štabovima uspostavljaju operativnu saradnju u borbama protiv komunističkih partizana.

Njemačka tradicija u BiH imala je relativno jako uporište među Muslimanima, tačnije unutar onog kruga koji je za vrijeme austrougarske okupacione uprave imao dobar životni standard. Ova tradicija počela se obnavljati Hitlerovim dolaskom na vlast, a posebno pod uticajem njemačkih pobjeda na početku Drugog svjetskog rata. Sam Hitler je izražavao priznanje ratnim kvalitetima bosanskohercegovačkih Muslimana, pripadnika određenih pukovnija austro-ugarske vojske, kao što su mu bile poznate simpatije izvjesnih muslimanskih društvenih slojeva prema Austriji i Njemačkoj u prošlosti i sadašnjosti. Ipak, vodeći predstavnici njemačkog Rajha u NDH, generali i političari, nisu osobito cijenili Muslimane, smatrajući da su prema NDH kolebljivi i nepouzdani. S druge strane, krug oko rajhsfirera SS Hajnriha Himlera podržavao je težnje jednog sloja muslimanskog društva da se BiH izdvoji iz sastava NDH i dobije autonomiju pod protektoratom Rajha. Ova njemačka struja nikad nije dobila legitimitet njemačke državne politike u BiH, kao što, s druge strane, ideja autonomije BiH pod njemačkim protektoratom nije u BiH postala opštemuslimanski zahtjev i opredjeljenje. Ova muslimanska inicijativa u suštini je predstavljala više način spašavanja bosanskohercegovačkih Muslimana nego politički program nacionalnog značaja. Ratne okolnosti u BiH nisu pogodovale učvršćenju slabašne tradicije koja se više ispoljavala kao pragmatični interes nego kao snaga u ratnoj stvarnosti i faktor budućnosti. Nezavisno od toga, njemačkom ratnom cilju koristila je određena politička podrška bosanskohercegovačkih Muslimana, koji su u završnoj fazi rata svoj nacionalno-politički interes uobličavali opredjeljenjem za BiH slobodnih i ravnopravnih naroda i građana. Porazom Nijemaca bila je radikalno poražena i pronjemačka politička opcija muslimanskog kruga, koji je formu autonomije pogrešno i naopako instrumentalizirao. Autentična ideja autonomije nije podnosila da bude u funkciji okupacije.

Po dolasku na vlast Hitler je, uz antisemitske, preduzeo oštre mjere i protiv komunista. Pripremajući se za rat protiv boljševičkog istoka i »plutokratskog« zapada Hitler je inicirao Antikominterna pakt, koji je odredio ideološki smisao međunarodne politike Trećeg Rajha. U okupiranim državama uspostavljen je poredak u znaku ideologije nacizma. Ustaški poredak u NDH dodao je antikomunizmu i antisemitizmu protusrpstvo. Ono se izražavalo u masovnom progonu,

pokatoličavanju i fizičkom uništenju srpskog stanovništva. KPJ pojavila se na sceni kao organizator ustanka protiv okupatora i ustaške vlasti, koja je sada odlučila da pokoljem najširih razmjera onemogući srpski narod u NDH u borbi za opstanak. Organizirajući ustanak, KPJ je osvajala pozicije u ustanički raspoloženim masama da bi se potvrdila kao strateg relativno širokog NOP-a čiji je osnovni cilj istjerivanje okupatora iz zemlje i uporedo stvaranje elemenata novog društveno-političkog poretka. Za razliku od odnosa prema ustaškom političkom sistemu, njemačka vojno-politička struktura u NDH bila je jedinstvena u stavu protiv KPJ i NOP-a. Od početka ustanka NOP je smatran nepomirljivim protivnikom njemačkog Rajha i njegove ratne politike u NDH. Cjelokupan njemački vojni stroj u NDH služio je njenoj zaštiti, koja je u prvom redu osiguravana beskompromisnim ratovanjem protiv vojne organizacije NOP-a, partizanskih jedinica.

Kao žarište ustaničkog pokreta i NOP-a, BiH je neprekidno bila izložena udarima i ofanzivnim operacijama njemačkih divizija, čiji je cilj bio uništenje glavnine partizanskih snaga pod komandom Vrhovnog štaba. Poslije krupnih ratnih operacija na teritoriji BiH, njemački generali priznavali su visoke ratne kvalitete partizanskih formacija, koje se nisu dale uništiti uprkos nadmoćnosti njemačkih oružanih snaga. Istočna Bosna, Kozara, Neretva, Sutjeska, Drvar predstavljali su ratna svjedočanstva o neuspjehu njemačkih ratnih planova uništenja partizana. Negativni ishodi njemačkih protivpartizanskih operacija nisu pokolebali njemačke štabove da uporno slijede nepomirljiv odnos prema NOP-u i njegovom komunističkom vođstvu. Štaviše, Smjernice za obezbjeđenje mira u Bosni, »Richtlinien für die Sicherung das Landfriedens in Bosnien« podrazumijevale su efikasnu pacifikaciju i trajan ostanak u Bosni. Sve do povlačenja iz okupiranog područja, Nijemci su istrajavali na stavu da je njihovo neprijateljstvo prema komunističkim partizanima alfa i omega njihove ratne strategije. Za razliku od ustaša, četnika i zelenog kadra, čije je jedinice rat neumoljivo mrvio, na ratnoj areni u Bosni konačno su ostala dva žilava i beskompromisna protivnika, partizani i Nijemci, koje je na kraju slom na velikim ratnim frontovima primorao na kapitulaciju.

Nijemci su imali čvrste saveznike među ustašama, održavali su dobre odnose sa izvjesnim muslimanskim krugovima, da bi na kraju kolaborirali i sa nižim četničkim komandama.

NOP je protiv sebe, zajedno sa Nijemcima, imao i sve njihove satelite i kolaborante. Međutim, tokom rata nužno se trošila ratna energija Nijemaca, dok se, na drugoj strani, kod partizana povećavala i rasla. Lišeni saveznika i saradnika kakve su imali Nijemci, partizani su nalazili rezerve među svojim etnički srodnim protivnicima, koji su otpadali od Nijemaca, kao i od Italijana do kapitulacije. Kada su okupatori napustili zemlju, u njoj su ostale samo oružane formacije NOP-a.

U toku rata, zahvaljujući NOP-u, BiH se odhrvala aneksionističkim težnjama NDH i velikosrpskog četničkog pokreta. Doživjeli su brodolom planovi hrvatske velikonacionalne i velikodržavne politike ustaškog pravca i srpske velikonacionalne i velikodržavne politike četničkog pravca u smislu nasilne integracije BiH u njihov državni prostor.

Nastala njemačkom pobjedom u aprilu 1941., NDH je okončala sa njemačkim porazom u maju 1945. Ideja Velike Srbije doživjela je u ovom ratu krah sa porazom četničkog pokreta. Muslimanska ideja autonomije pod njemačkim protektoratom ugasila se prije njemačkog ratnog debakla. Široka baza NOP-a omogućila je efikasnu diktaturu ratnog pobjednika. BiH se socijalno i politički modelirala po projektu KPJ.

Na početku rata lišena političkog integriteta i voljom Nijemaca i Italijana uključena u sastav NDH, u kojoj je bilo dozvoljeno da egzistira samo u prošlosti kao geopolitički pojam; tokom rata borbom NOP-a, BiH je obnovila svoj historijski politički integritet i na kraju rata osigurala status federalne jedinice u sastavu DFJ. Demokratski centralizam određivao je i ograničavao njen politički suverenitet. Uključena na početku rata u sastav NDH, na kraju rata BiH je mogla da se na geopolitičkoj karti predstavi kao historijski politički subjekt sa obnovljenom egzistencijom. Bitan elemenat pobjede NOP-a u BiH činila je stvarnost zajedničkog života njenih naroda, koju nisu mogli da spriječe planovi etničke homogenizacije metodima biološkog zatiranja – ustaškim pokoljima Srba i četničkim pokoljima Muslimana i Hrvata u BiH. Historijska zasluga NOP-a u BiH je što je Srbima, Hrvatima i Muslimanima osigurao pravo na život.

NOP je bio obavezan da gradi poredak u znaku tekovina demokratije i civilizacije. Početak mirnog razdoblja u koje je uplovila zemlja, oslobođena od okupatora, stavio je NOP pred veliki ispit historije.

BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE SECOND WORLD WAR (Summary)

Bosnia and Herzegovina in the Second World War is based upon the sources (published and unpublished) which could be found in the archives of Bonn, Belgrade, Zagreb and Sarajevo. In addition, it refers to relevant literature related to the occupation of the country and to the war which involved Germany, Italy, military units of the NDH (»Independent State of Croatia«), Chetnik forces, Muslims in Bosnia and Herzegovina, and the NOP (National Liberation Movement). The book is divided into five chapters, each dealing with individual war protagonists and their relations with each other. The author relies upon the sources and literature originating from the war parties, but his approach is consistently critical. Within relatively abundant historiography on the World War II in this region, this book represents the contribution to the studies of the military and political situation on the territory of Bosnia and Herzegovina between 1941 and 1945.

Military and political relations in Bosnia and Herzegovina were under the influence of the main European war front, in the East as well in the West. At the very beginning and throughout the first year, the initiative was in the arms of Germany, Italy and NDH, while in the second war year certain changes and re-groupings of adversary forces occurred. However, the Germans were the key factor of the war situation, and throughout the mid-1943 they will exert decisive influence in B&H. The operation »Schwartz« was considered as the peak of their potentials, but at the same time proved to be the beginning of an unsuccessful and wasteful display of their war machinery.

The first German ally in the region, namely NDH, started showing signs of a losing party. It was clear, by that time, that the plan of ethnic homogenization, which was based on the genocide against the Serbs, finally collapsed. The anti-fascist insurrection in Bosnia and Herzegovina cracked and defeated the NDH Ustasha orden in B&H. Ironically Ustasha authorities started to negotiate agreements with the Chetnik leadership, who were retaliating for the Ustasha slaughtering of the Serbs, by slaughtering Muslims and Croats in Bosnia. Anti-Ustasha and anti-Chetnik oriented Bosnia and Herzegovina started turning against the occupying forces, quislings and collaborators, and had been seeking salvage in the national-liberation struggle.

NDH was irrevocably loosing the support and its credibility among the Muslims, to whom Pavelic and Ustashas flattered by calling them »the flower of the Croat people«. At the very beginning of the occupation, one relatively powerful political stream among the Muslims sought to establish and strengthen ties with Germans. Although aware of the fact that Germany played crucial role in establishing NDH, this group based its pro-German orientation on the assumption

(quite realistic, indeed) that the Germans, and not NDH, were decisive force for the further development of military and political relations in Bosnia and Herzegovina. This, in turn, was a telling way to resist the Ustasha annexation of B&H and refuse to recognize the NDH rule in the province. Simultaneously, the pro-German political line among Muslims was based on identical standpoint of Germans and Muslims regarding the Chetniks, who had been showing hostile approach against both of them, and the other way round.

The capitulation of Italy released the Germans of the ally who had collaborated with Chetniks and by doing so had been offering a kind of protectorate to a century old enemies of the Germans. All warring parties in B&H were in the business of making a very muddled knot: the Allies would be transformed in adversaries, and sworn enemies could be seen together plotting against common target – Ustashas and Chetniks against Partizans. Bosnia and Herzegovina was chopped and quartered between its own hostile war camps, and all that under the banner of megalomaniac ideas and nation-state chimeras. Those were the instruments by which small nations were trying to become the great ones, in their respective »great« Serbia and »great« Croatia. But the war not only denied their state-hegemonism; it had put at risk the very existence of their respective national structures in Bosnia and Herzegovina.

At the end of 1943 Germans were not powerful enough to control the military and political events in Bosnia and Herzegovina any more. NDH and Chetnik forces were even weaker, and Muslim autonomists were hanging on a thin thread in their links with Germany. By that time, the National Liberation Movement came up with a new political programme for the future of B&H. It was the ZAVNOBiH Assembly, who had rejected the war games around Bosnia and Herzegovina, as they had been played by the architects of »great« nationalistic projects. Eventually, it declared the principle of national equality and unity of Serbs, Croats and Muslims as a paramount principle of the post-war settlement and political system of B&H, which had been seen as one of the political units of the Democratic Federal Yugoslavia, on an equal footing with the others. By adopting the Resolution on Citizens Rights, ZAVNOBiH embraced the principles of democracy and civil liberties, following the example of more advanced countries in Europe and of the United States. Nevertheless, practice did not match the public proclamations. Quite early during the war, the NOP leadership made sure that all influential positions in the State and political establishment were well under control of the Communist Party of Yugoslavia (KPJ). Democratic forms were taken as a cover to prepare the inauguration of the political rule which, by its nature, was undemocratic.

The progress of the NOP was very much encouraged by the support given from the anti-Nazi coalition, Great Britain in particular, after she had stopped to endorse the Chetnik movement led by Draza Mihajlovic. In Bosnia and Hercegovina Chetniks continued to compromise themselves by collaborating with Ustashas, and even by offering cooperation to the Germans. Serb population, from the territories previously held by Chetniks, started to turn to Partizans. This came

as a result of the rise of military power and poltical influence of the NOP, as well as of the Allies' rejection of Chetniks. Former Chetnik strongholds in Eastern Bosnia were embracing the NOP, after people had finally realized that Partizan units had been fighting for peace and stability which could replace years of lawlessness in those areas.

In the last year of the war Ustasha control over Bosnia and Herzegovina was totally falling to pieces. Where a few institutions of the Ustasha order remained it was because of protective presence of the German forces. The Ustasha leadership initially tried to bring Muslims to its side counting on their help in keeping B&H within the NDH, but by this time Muslims were blamed by Ustashas for betraying them. The Ustasha officials would often accuse Muslims for their alleged sympathies for the NOP and communists. Their general line was that the Muslim intelligentsia had been anti-Croat, and the majority of Muslim youth procommunist. The president of the NDH Government Dr Nikola Mandic visited Sarajevo and met with the representatives of Sarajevo Muslims in an attempt to normalize Croato-Muslim relations. The meeting turned out to be a reflection of mutual estrangement between Croats and Muslims, with clear tendencies of a growing confrontation among them. NDH had lost Muslims as its allies in B&H, while Muslims were more and more turning their back to the Ustasha movement. At some point, even Chetniks were involved in an attempt to bring Muslims under their political banner, using Mustafa Mulalic. All these manoeuvres were ended by the defeat of the Serb and Croat respective great-national projects in Bosnia and Herzegovina.

Final period of the war was marked by the same tendencies and evenst that had followed the politics of the adversaries before. The Neuerbacher project of the Serb Federation made it clear that Germans planned Sandzak and Bosnia and Herzegovina to stay in the sphere of interest of the Reich. The project envisaged B&H as part of Croatia where Muslims would be given a broad autonomy. The role of Muslims from both Sandzak and B&H would be to prevent the political concentration of Serbs and Croats, and at the same time to position themselves as a wall between Serbia and Croatia.

While Neuerbacher acted as a would-be architect of the post-war Serb–Croat–Muslim relationship, the Commander of the South–East, Field Marshal von Weicks had argued for Croatian troops to be fully subordinated to the German commanding structure. The German High Command maintained the view that NDH was inefficient in military terms, and they even advocated for imposing German military rule over NDH.

Led more by political prestige than by strategic motives and potentials, Hitler issued a decree in February 1945 ordering that Sarajevo should be kept in German hands. At the same time, Wermacht was allowed to collaborate with Chetniks, primarily because of the anti-communist policy of the latter, in operations against Partizan forces. This was another evident sign of the coming defeat of the German Army.

The fall of Germany would make the fall of the NDH imminent, in Bosnia and Herzegovina in the first place, where Ustasha rule was already seriously undermined. The last stronghold of Muslim autonomists, the »green cadre«, were in disarray in the same way as the 13th SS Division.

Draza Mihajlovic was unrealistic in his claims that Chetniks should »grab« Bosnia, as well as in his belief that he had finally found a safe-heaven in the North–East Bosnia. After having bee withdrawn from Serbia, he strategically foeused on Bosnia in his final military operations, but at the end his flight from there meant the last defeat of Chetniks in the World War II.

By waging the continuous struggle against the occupiers, their collaborators, Ustasha quislings and Chetniks, the NOP recreated the foundations of a historical and political integrity of Bosnia and Herzegovina as an entity by its own right in the Democratic Federal Yugoslavia.

Bosnia and Herzegovina was a monumental bloodbath during the war. Its entire population went through a previously unknown Calvary orchestrated by the ideologues and politicians of national hegemonism who in fact had served the fascist invaders. None of the Yugoslav provinces had experienced so many war victims and such a high level of suffering as Bosnia and Herzegovina. B&H entered the time of peace and leaped into the new social and political order, bearing deep wounds on its body and fresh scars on its soul.

The new and Partizan Bosnia and Herzegovina hoped for and believed in the irreversibility of the darkness of its past, and nurtured expectations and illusions for its future. But the reality was over-pragmatic. As always in history, victory in war brought peace which served the victor.

INDEX IMENA

A

Aćimović, Milan – 244
Alajbegović, dr. Mehmed – 187, 301, 302, 304, 350, 360
Alajbegović, dr. Muhamed – 89
Aleksander, feldmaršal – 197
Altgajer, Branimir – 54
Ambrozio, Vitorio – 47, 241, 246
Antonić, Zdravko – 126, 220, 222, 223, 231, 232, 240, 344, 389, 390, 399, 405, 406
Antonovski, Ivan – 422
Arnautović, Šerif – 203
Artuković, Andrija – 125, 313

B

Bašagić, dr. Safvet-beg – 203
Bašić, Rade – 52, 413
Bašić, Safet – 327, 328
Baćović, Petar – 254, 256, 258, 259, 273, 281, 328
Bačević – 104
Babić, Aćim – 222, 231
Babić, Mijo – 389
Bader, Paul – 43, 47, 65, 155, 227, 236
Badoljo, Pjetro – 79
Baljkas, Josip – 187, 350
Barker, Elizabet – 436
Bešlagić, ing. Hilmija – 134, 158, 305
Begić, Dana – 213
Begić, Jure – 344, 429
Begić, Vilko – 340
Begović, dr. Mehmed – 342
Begtašević, Ismet – 344, 430
Behmen, dr. Šefkija – 327, 328, 359, 361
Bencler, Feliks – 47, 236
Benzon, dr. Branko – 117, 205
Berger, Gotlob – 76, 94, 95, 340, 365
Besarović, dr. Savo – 145
Besarović, Vojo – 303
Bičakčić, dr. Vejsil – 328
Bibanović, Esad – 130, 220
Bijedić, Šukrija – 351
Božić, Milan – 303
Božić, Sava – 283
Božović, Petar – 285
Boban Rafael – 194
Boban, Ljubo – 204, 213, 388
Bodrožić, Milica – 420
Bogdan, Ivo – 166
Bogunović, Brane – 222, 245
Bojović – 265, 266
Borman, Martin – 105
Borota, Gojko – 273, 449
Borovčanin, Drago – 366, 432, 434
Bosić, Milovan – 14
Botić, Stevan – 258, 260, 291, 292
Brčić, Rafael – 22, 24, 25, 32, 35, 43, 49, 52, 53, 56, 118, 129, 173, 217
Brajković, Bogomir – 344, 429, 453
Bralo, Božidar – 120, 126, 302
Brkić, Hasan – 348, 350, 366, 429, 434, 442, 453
Brkić, Husein – 366
Broszat, Martin – 93, 116, 118, 217, 353, 389, 422
Broz, Josip Tito – 81, 82, 84, 88, 95, 98, 197, 281, 353, 386, 408, 417, 422, 434, 436, 445, 447
Budak, Mile – 117, 125, 205, 392
Busuladžić, Mustafa – 327

C

Canki, dr. Pavle – 120, 172, 197, 337, 338, 370
Cesertano, Raffaele – 241
Colić, Mladen – 24, 116, 118, 120, 123, 126, 131, 205, 311, 388, 390, 392, 423

Cvetković, Dragiša – 204, 205, 300, 301, 384

Č

Čaplijić, Ragib – 313
Čengić, Omer – 328
Čerčil, Vinston – 196, 278, 279, 281, 401
Čolaković, Rodoljub – 229, 244, 395, 399, 405, 408, 414, 416, 423, 429, 432, 433, 444, 445, 453
Čomora, Salihaga – 327
Čulinović, Ferdo – 385

Ć

Ćano, grof Galeaca – 22, 24, 118, 217
Ćatić, Salih – 325
Ćemalović, Muhamed – 342
Ćemerlić, dr. Hamdija – 348, 350, 366, 453
Ćerić, Snježana – 15
Ćuković, Risto – 237

D

Dakić, Bogdan – 244
Dalmaco, Renco – 131, 227, 241
Damjanović, Leka – 65, 104, 275
Dangić, Jezdimir – 42, 43, 45, 46, 141, 221, 222, 225, 227, 229, 231, 233, 236, 237, 244, 258
Danilović, Uglješa – 126, 387, 393, 396, 403, 430, 433, 438
Dedijer, Vladimir – 236, 254, 266, 295
Dizdar, Zdravko – 130, 220
Došen, Ilija – 453
Dobrača, Kasim – 328
Dragojlov, Fedor – 237
Dragojlov, Todor – 120
Drenović, Dragi – 278
Drenović, Uroš – 160, 245, 250, 430
Duče – 330
Dumandžić, Jozo – 125

DŽ

Džabić, Omer – 329, 330
Džombić, Mirko – 260

Đ

Đaković, Luka – 201
Đardini, R. – 50
Đemišić, Fehim – 328
Đilas, Milovan – 422, 433
Đonlagić, Bećir – 302
Đujić, pop – 430
Đukanović, Pero – 229, 231, 237
Đuretić, Veselin –223, 296, 358, 414, 420, 440
Đurišić, Pavle – 233, 255, 267
Đurić, Radisav – 244
Đuričić, Blažo – 152

E

El Huseini – 46, 74, 169, 302, 327, 329, 330, 339, 357, 373
Engels, Fridrih – 388
Ettel – 71

F

Fejić, Ibrahim – 330
Fik, Ernest – 88
Filipović, Mirko – 430
Filipović, Sulejman – 344, 348, 350, 366, 429, 430, 435
Fortner – 61, 62, 65
Francetić, Jure – 28, 49, 51, 120, 124, 158, 389
Franjo Josif, car – 146
Frank, Josip – 201, 202, 305
Franković, Ivan – 81
Fricke, Gert – 105, 410, 420
Friede, Helmut – 106
Frković, ing. Ivica – 359
Frol, Frane – 435
From – 93

G

Garašanin, Ilija – 234, 288
Gavran-Kapetanović, dr. Hifzija – 302, 359
Gavran-Kapetanović, Ismetbeg – 359
Gavrilović, Milan – 243
Gerdes – 66
Gojer, Gradimir – 14

Grđić, Radmilo – 227, 251, 265
Grabovac, Martin – 187
Gross, dr. Mirjana – 115, 200, 201
Grubač, Pavle – 259
Gutić, dr. Viktor – 120, 124, 127
Gvozdić, dr. – 154

H

Hadžić, Abdulah – 342
Hadžić, Hakija – 120, 126, 301, 303, 305, 350, 371
Hadžić, Osman Nuri – 188
Hadžiefendić, Muhamed – 65, 151, 174, 178, 324, 325, 333, 334, 336, 338, 340, 345, 350, 424, 429
Hadžihasanović, Uzeir-aga – 56, 66, 301, 303, 306, 308, 327, 328, 335, 371, 401
Hadžijahić, dr. Muhamed – 303, 306
Handžić, Akif – 187, 350
Handžić, Mehmed – 328, 361
Hasanbegović, Avdo – 326
Hećimović, Nikola – 187
Hefner, Artur – 139, 206
Henke – 94, 365
Herenčić, Ivo – 389
Herljević, Franjo – 430
Hevel – 45, 46, 80
Himler, Hajnrih – 54, 71, 88, 96, 101, 175, 177, 336, 339, 340, 343, 357, 363, 365, 373, 426, 466
Hitler, Adolf – 20, 22, 30, 51, 60, 61, 66, 69, 71, 80, 83, 87, 89, 93, 94, 96, 97, 101, 103, 106, 118, 125, 131, 173, 176, 196, 205, 206, 208, 214, 215, 270, 275, 279, 304, 311, 314, 327, 333, 335, 338, 352, 353, 357, 364, 365, 373, 374, 382, 385, 389, 391, 406, 422, 426, 438, 440, 446, 464, 466
Hnilicka, Karl – 82, 86, 106
Hodžić, Mujo – 311, 365, 399
Honefer, Artur – 123
Horstenau, Edmund Glez fon – 23, 24, 27, 31, 34, 37, 38, 42, 46, 47, 49, 51, 57, 61, 66, 71, 79, 86, 87, 97, 101, 105, 127, 130, 139, 169, 173, 206, 219, 236, 251, 309, 314, 315, 335, 336, 338, 340, 343, 365, 371, 465
Hory, Ladislaus – 93, 116, 118, 173, 217, 353, 389, 422
Hrasnica, dr. Halid-beg – 203
Hufeland, Kristi – 14
Humo, Avdo – 348, 350, 366, 387, 396, 399, 401, 429, 432, 433
Hurem, dr. Rasim – 248, 250, 308, 403, 406, 408, 409

I

Išek, dr. Tomislav – 204
Ivanišević, Alojz – 202

J

Jakovljević – 72, 142
Jareb, Jere – 115, 207
Jeftanović, dr. Dušan – 303
Jelić, Branimir – 124
Jelić, Ivan – 385
Jelić–Butić, Fikreta – 14, 23, 116, 117, 119, 120, 126, 147, 165, 169, 204, 206, 213, 245, 251, 252, 269, 272, 294, 311, 323, 344, 385, 388, 390, 392, 426, 440
Jevđević, Dobrosav – 40, 57, 58, 64, 69, 70, 72, 170, 224, 227, 228, 232, 238, 241, 243, 251, 256, 259, 265, 269, 272, 325, 328, 338, 416
Jevtić, Kamenko – 232, 235
Joksić – 237
Jovanović, Slobodan – 234, 271
Jurčić, Vladimir – 188
Jurišić, Nikola – 120
Juzbašić, Dževad – 14

K

Kaše, Zigfrid – 23, 32, 42, 44, 47, 53, 54, 56, 66, 69, 71, 74, 76, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 94, 96, 97, 101, 102, 130, 156, 169, 173, 175, 206, 236, 336, 338, 340, 343, 352, 353, 358, 363, 365, 369, 374, 422, 426, 465
Kadić, dr. Bahrija – 313, 341
Kadić, Husein – 303
Kajpert, dr. Marija – 14
Kajtel – 61, 80, 96
Kalabić, Milan – 104, 244
Kaltenbruner – 94, 95, 365

Kamber, dr. Dragutin – 120, 193
Kamenjašević, Ante – 344, 429
Kapidžić, dr. Hamdija – 218
Karađorđe – 217
Karađorđević, kralj Aleksandar – 20, 384
Karađorđević, kralj Petar II – 259, 276, 280, 281, 350, 438
Karađorđević, Pavle – 204, 205, 215
Karabeg, Ahmed – 330
Karabegović, Osman – 348, 366, 411, 412, 428
Karaman, dr. Igor – 201
Karamehmedović, dr. Hamdija – 328
Karamehmedović, dr. M. – 280
Kastanjero, Piter – 226, 231
Kazertano, Antonio – 25, 32
Kecmanović, dr. Vojislav – 348, 434, 445
Kemura, Ahmed – 342
Kerović – 65
Kerović, Radivoj – 56
Keserović – 104
Keviš, Erih – 43, 227, 236
Kirlić, Fatima – 15
Klauzevic, Karl – 229
Kljaković, Vojmir – 22, 23, 25, 117
Kocbek, Edvard – 435
Kojović, dr. Dušan – 14
Korkut, Derviš – 327, 328
Korošec – 300
Kosorić, Radivoje – 170
Košutić, August – 440
Košutić, dr. Mirko – 145
Kovačević, Matko – 14
Kovačević, Milivoj – 258
Kovačević, Rasim – 15
Kovačević, Zvonko – 120
Kržišnik, dr. Antun – 435
Krakov, Stanislav – 290
Kraljević, dr. Novica – 227, 251
Kreševljaković, Hamdija – 328, 359
Kreso, Muharem – 23, 24, 84
Krizman, Bogdan – 116, 118, 123, 125, 126, 132, 147, 169, 174, 197, 198, 203, 205, 206, 234, 311, 343, 354, 357, 370, 385, 389, 391, 440
Krleža, Miroslav – 455
Krnjević, Juraj – 440
Kulenović, Adil – 14
Kulenović, dr. Džafer – 71, 75, 76, 134, 137, 139, 158, 159, 197, 198, 214, 300, 306, 320, 328, 341, 349, 350, 370, 371
Kulenović, dr. Mehmed – 359
Kulenović, dr. Osman – 38, 118, 119, 127, 134, 301, 304, 389
Kulenović, Skender – 348
Kulović, Salih – 147
Kunce, Valter – 47
Kuzmić, Dragutin – 452
Kvaternik, Eugen – 124, 200, 206
Kvaternik, Ljubomir – 127
Kvaternik, Slavko – 24, 47, 117, 118, 124, 130, 132, 142, 147, 205, 216, 311, 386, 388

L

Laksa, Vladimir – 47, 128, 390
Latas, Branko – 422
Lelić, dr. Ivan – 14
Lenjin, Vladimir Iljič – 388
Ler, general – 169, 206
Liters, general – 71, 78, 81, 423
Lorenc, general – 94, 365
Lorković, Mladen – 76, 97, 125, 130, 340
Luburić, Maks – 194
Lukač, Dušan – 47, 126, 155, 220, 222, 223, 247, 250, 323, 389, 390, 398, 412, 419, 439
Lukić – 317
Lusana, Alesandro – 227, 228, 241, 326
Luter, Martin – 54

M

Maček, dr. Vlatko – 80, 116, 204, 300, 301, 315, 384, 388, 440, 444
Magdić, Milivoj – 196, 198
Maglajlić, Šefket – 429
Magovac, Božidar – 184

Makanec, dr. Julije – 196
Mandžić, Pašaga – 453
Mandić, dr. Nikola – 87, 190, 197, 202, 357, 359, 361, 364, 374, 440
Marčetić, Vukašin – 250, 270
Marjanović, Draža – 226
Marjanović, Jovan – 236, 238, 251, 294, 385
Marks, Karl – 388
Martinović, Ante – 453
Martinović, Ivica – 344
Mateis, Franjo – 104
Matl, dr. Jozef – 236
Mešić, Ademaga – 133, 134, 147, 305, 306, 313, 350
Meštrović, Ivan – 38, 315
Mečis, dr. Kurt – 14
Mehmedagić, Seada – 14
Menenghello–Dinčić, Kruno – 197
Mihailović, Draža – 38, 44, 45, 57, 58, 65, 68, 81, 91, 104, 161, 164, 165, 176, 216, 217, 219, 221, 225, 228, 230, 233, 234, 237, 239, 241, 243, 245, 251, 253, 256, 259, 261, 264, 274, 276, 285, 287, 293, 326, 338, 342, 350, 353, 354, 372, 374, 403, 416, 419, 421, 434, 437, 440, 446, 447, 452, 465
Mihailović, Sergije – 229, 230
Mijatović, Cvijetin – 429
Miletić, Antun – 14, 124, 135, 219, 236, 254, 266, 295
Miletić, Nikola – 187
Milićević, Ivan – 188
Miljanić, dr. Gojko – 344, 423, 426
Miljković, Hasan – 187
Miljković, Huska – 91, 182, 185, 187, 343, 344, 346, 347, 349, 351, 426, 431, 435, 439
Milovanović, Nikola – 260, 261, 273, 277, 294
Mitrašević, Veselin – 14
Mitranović, Borislav – 271
Mitranović, Boro – 259
Mitrović, Golub – 408
Moškov – 340
Moljević, Stevan – 217, 233, 234, 261, 276, 282, 421
Momčilović, Milorad – 222, 273
Morača, Pero – 28, 220, 324, 385, 387, 390, 413, 418
Muftić, ef. Ismet – 117, 134, 147
Mujezinović, Ismet – 348
Mulabdić, Edhem – 328
Mulalić, Mustafa – 277, 278, 280, 283, 284, 342, 350, 354, 355, 373, 374, 401, 437, 449
Musakadić, dr. Asim – 327
Musakadić, Fehim – 173, 265, 268, 342, 372
Musakadić, Musa – 267
Musolini, Benito – 72, 214, 227, 270, 406, 426

N

Nađ, Kosta – 412, 417
Nešović, Slobodan – 346, 419, 432, 447
Nedić, Milan – 38, 43, 44, 237, 238, 244, 273, 279, 289, 290
Nikolić, dr. – 330
Nojbaher, Herman – 83, 85, 89, 90, 96, 275, 279, 352, 353
Novak, Viktor – 392
Novaković, Niko Longo – 227

O

Odić, Slavko – 84
Okić, Tajib – 342
Oksilija, Antonio – 47, 241
Osmanović, Abdulah – 283
Ostojić, Zaharije – 104, 258, 261, 265, 268, 271, 273, 277, 278, 280, 281, 285, 354

P

Pašić, Muhammed – 63, 64
Pašić, Mustafa – 161, 167, 267, 268, 342, 372
Pašić, Nikola – 234
Pajević, Radoje – 422
Pajović, dr. Radoje – 255, 261, 294
Pandža, Muhamed – 431
Pandžo, Muhamed – 182, 328, 344, 347, 351, 373
Pankiv, ing. Vladimir – 187

Pavelić, dr. Ante – 23, 25, 31, 33, 37, 42, 44, 60, 61, 64, 66, 87, 97, 101, 102, 115, 117, 119, 125, 127, 130, 132, 143, 145, 147, 154, 168, 169, 175, 176, 196, 208, 216, 251, 270, 301, 306, 310, 314, 328, 336, 373, 388, 389, 392, 398, 399, 438, 464
Pećanac, Kosta – 211
Pejanija, Bedri – 89
Pekić, Petar – 117, 205
Pel, američki poslanik – 37
Peršić, dr. Nikola – 164
Perić, Stijepo – 87, 357
Perović, Lepa – 453
Petković, Mutimir – 242
Petranović, Branko – 234, 238, 252, 255, 290, 294, 295, 370, 385, 403, 407, 409, 447, 452
Petrović, dr. Rade – 39, 227
Pijade, Moša – 407, 419, 433, 435
Pijeke, Đuzepe – 58, 59
Pilar, dr. Ivo – 203
Piljević, Đorđe – 223, 425, 427
Pio XII, papa – 227
Pjanić, Ibrahim – 284
Popovac, dr. Ismet – 63, 64, 161, 167, 170, 171, 173, 256, 263, 265, 267, 268, 326, 328, 342, 372
Popović, Koča – 422
Popović, Vlado – 429
Pozderac, Nurija – 331, 366, 419
Preka, Aleksandar – 344, 429
Preljubović, Muhamed – 282, 283
Pribičević, Svetozar – 241
Princip, Slobodan – 229
Pucar, Đuro – 387, 395, 396, 402, 406, 411, 413, 415, 418, 428, 430, 433, 438, 442, 443, 445, 447, 451, 453
Puk, Mirko – 125
Purić, Božidar – 278

R

Račić, Dragoslav – 104, 245, 259
Rački, Franjo – 201
Radić, Rade – 56, 63, 258, 260, 291, 430
Radić, Radoslav – 292
Radić, Stjepan – 202, 204
Rajhel, dr. – 340
Ranković, Aleksandar Leka – 451
Redžić, Enver – 135, 173, 259, 324, 331, 406, 426, 442
Rekard, Vili – 69, 75, 76
Riđanović, Muhamed – 197, 370
Ribar, dr. Ivan – 419
Ribentrop, fon Joahim – 24, 45, 54, 71, 80, 83, 90, 96, 102, 118, 205, 352, 363, 365, 389
Ristić, Dragiša – 215
Roata, Mario – 41, 44, 47, 49, 53, 57, 59, 64, 65, 246, 251, 270
Roković, Mane – 222, 245
Rukavina, Juco – 187
Rumler – 389
Ruzvelt, Franklin – 196

S

Salihagić, Suljaga – 66, 264, 335
Salihbegović, dr. Avdo – 328
Santovito, general – 330
Sarajlić, Abdulah – 52
Sarajlić, Izet – 14
Sažunić, ing. – 187, 350
Schmidt – 61
Simović, Dušan – 215, 304
Sinovčić, Marko – 124
Slijepčević, Đoko – 238, 290
Slijepčević, dr. Đoko – 253, 260, 261, 421
Smodlaka, Josip – 435
Softić, Mustafa – 66, 328, 335
Spaho, dr. Mehmed – 203, 300, 301, 303, 313
Spaho, ef. Fehim – 133, 134, 147, 320
Spajić, Dušan – 283
Spužević, Cvitan – 453
Staljin, Josif Visarionovič – 196, 388
Stanisavljević, Đuro – 245
Starčević, dr. Ante – 115, 116, 119, 158, 168, 187, 188, 199, 201, 207, 208, 305
Stengraft, fon – 94, 95, 365
Stojadinović, Milan – 20, 115, 244, 300
Stojanović, dr. Mladen – 412
Stojnić, Velimir – 28

Strugar, Vlado – 385, 406
Sućeska, Avdo – 14
Sučić, Florijan – 420
Sudžuka, Muhamed – 348, 366, 451
Sulejmanpašić, Nedžad – 335
Sulejmanpašić, Nedžad-beg – 66, 304
Sunarić, Ivo – 344

Š

Šabić, Muhamedaga – 328
Šahinović, Munir Ekremov – 144, 147, 320
Šarac, dr. Zaim – 328, 453, 359
Šarnebek – 72
Šećerkadić – 174
Šegrt, Vlado – 453
Šehić, dr. Nusret – 218
Šehić, Nusret – 211, 288, 294
Šepić, Dragovan – 201
Šeremet, Asim – 303
Šidak, dr. Jaroslav – 201, 208
Šimunović, dr. Luka – 344
Šol, Vojislav – 203
Štadler, Josip – 201
Štal, Fridrih – 57, 155, 413
Štancer, Slavko – 129
Štrosmajer, Josip Juraj – 201
Šubašić, dr. Ivan – 197, 279, 384, 446, 447
Šuljak, Alija – 120, 301, 303, 350
Šunjić, Marko – 14
Šutej, dr. Juraj – 207

T

Tafro, Asim – 328
Tanasić, Zdravko – 231
Tanović, Asim – 448
Tanović, dr. Jusuf – 328
Telarević, Slavko – 448
Teodosije, car – 164
Terzić, general – 218
Tis, Ištvan – 203
Todorović, Boško – 221, 222, 225, 226, 228, 231, 233, 237, 241, 258, 403
Toholj, Duško – 15
Tomašević, Jozo – 213, 215, 219, 221, 250, 252, 253, 259, 269, 274, 277, 278, 281, 285, 288, 290, 294, 421, 447
Topčić, Nedžad – 194, 351, 358, 361, 369, 439
Topalović, dr. Živko – 251, 254, 260, 270, 276, 281, 292, 293
Trgo, Fabijan – 176, 436
Trifunović, Ilija Birčanin – 64, 104, 227, 228, 232, 233, 241, 245, 252, 259, 265
Trikić, Vaso – 398
Trklja, Lazar – 245, 254, 259
Troj, Rudolf – 55, 56, 63, 65, 66, 67, 304, 333, 335
Tuđman, Franjo – 385, 386
Tufo, Ahmed – 328

U

Ugljen, Ćazim – 453
Ugljen, Asim – 147, 359
Uzunović, Jusuf – 70

V

Vagner, dr. – 93, 98
Vajcseker, fon – 93
Vajks, Maksimilijan fon – 81, 83, 93, 96, 445, 446
Varlimont – 80, 357
Vasić, Dragiša – 217, 273, 276, 277, 281, 285
Vauhnik, Vladimir – 215
Velebit, Vlatko – 422
Velimirović, Nikolaj – 290
Vezenmajer, dr. Edmund – 23, 47, 205, 464
Vinkler, dr. – 74, 174, 336
Vokić, Ante – 86, 187, 350
Vrančić, dr. Vjekoslav – 42, 78, 144, 187, 251, 306, 320, 330
Vrančić, dr. Vjenceslav – 350
Vrančić, Vjekoslav – 237
Vrancaš, Josip – 203
Vranješević, Slavoljub – 267
Vrdoljak-Memić, Željka – 15
Vujasinović, Todor – 429
Vujošević, Jovan – 152

Vukmanović, Svetozar Tempo – 229, 387, 393, 395, 403, 405, 408, 409

Z

Zaubercvajg – 90, 91, 92, 358, 360, 361
Zečević, dr. Safetbeg – 328
Zečević, Vlado – 435
Zec, dr. Nedo – 453
Zundhauzen, Holm – 54, 122

Ž

Žanić, Milovan – 125
Živković, Nikola – 22
Žujović, Sreten Crni – 433

BIOGRAFIJA AKADEMIKA ENVERA REDŽIĆA

Akademik Enver Redžić rođen je 4. V 1915. godine u Starom Majdanu, opština Sanski Most, Bosna i Hercegovina. Gimnaziju je završio u Bihaću, a diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1940. godine. U naprednom studentskom pokretu bio je aktivan od 1935. do 1940. Bio je profesor na gimnaziji u Podgorici i Sarajevu 1940/41. U narodnooslobodilačkoj borbi učestvuje od 1941. do 1945. godine. Vijećnik je ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. Od 1945. do 1972. godine bio je na visokim dužnostima: sekretar Komiteta za fakultete, visoke škole i naučne ustanove, docent na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, direktor Izdavačkog preduzeća »Svjetlost«, direktor Instituta za historiju radničkog pokreta u Sarajevu, predsjednik Savjeta Filozofskog fakulteta u Sarajevu, član Univerzitetskog savjeta, član Savjeta Republike, urednik časopisa »Pregled«, jedan od pokretača časopisa »Izraz«, urednik Biblioteke »Društvo i religija«, (»Svjetlost«). Sa grupom mladih intelektualaca inicirao novu koncepciju časopisa »Odjek«, pokretač i više godina glavni urednik historijskog časopisa »Prilozi«.

Akademik Redžić je sarađivao u mnogim listovima i časopisima: Ferijalac, Krajina, Glas, Oslobođenje, Borba, Politika, NIN, Odjek, Život, Pregled, Socijalizam, Prilozi III program Radio Sarajeva...

Učestvovao je na mnogim naučnim skupovima, na kongresima jugoslavenskih historičara, kao i na međunarodnim kongresima historičara sa naučnim prilozima.

Naučna djelatnost akademika Redžića predstavlja relevantan doprinos našoj historijskoj nauci i historiji naše kulture.

U svojim radovima akademik Redžić se bavi proučavanjem pojave i historijskog razvoja socijalizma u bivšoj Jugoslaviji i njegovog odnosa prema problematici nacionalnog pitanja u cjelini i Bosni i Hercegovini posebno.

Među djelima akademika Envera Redžića u naučnoj i široj javnosti zapažene su i visoko vrjednovane knjige: Prilozi o nacionalnom pitanju, Tokovi i otpori, Austro-marksizam i jugoslavensko pitanje, Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918–1941), Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija, Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941–1945. u analizama jugoslavenske historiografije.

Nosilac je Partizanske spomenice 1941. Dobitnik je 27. julske nagrade i nagrade ZAVNOBiH-a, kao i mnogih odlikovanja.

Biografija radova akademika Redžića sadrži 15 knjiga, oko 200 studija i članaka iz oblasti historiografije, rasprava i polemika teoretskog i kulturno-historijskog karaktera.

Za dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti BiH izabran je 1978., a za redovnog 1984. godine.

Član je Predsjedništva ANUBiH od 1984. godine.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori

Arhiv Ministarstva spoljnih poslova Savezne Republike Njemačke, Bonn – Politisches Archiv Auswärtigen Amt (PA AA), Akten betreffend Kroatien; Akten betraffend Jugoslawien; Nachlass Kasche.

Zentrales Staatsarchiv Potsdam (ZSTA Potsdam), Auswärtiges Amt (AA); Akten betreffend Kroatien; Memorandum an Adolf Hitler, Volkskomitee, Sarajevo, den 1. November 1942.; Akten betreffend 13. SS Division: Deutsche Gesandtschaft.

Arhiv Vojno-istorijskog instituta (AVII) Beograd, fondovi Njemačkog Rajha i Kraljevine Italije; Fond NDH; fond Ča; fond London II; fond Lageberichte Bosnien.

Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd. Fondovi: Die Deutsche Gesandtschaft; Kroatien; 13. SS Division; dokumenti komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih saradnika.

Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (AIHRPH); Zagreb. Fond neprijateljske građe (NG).

Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta (AIRP) Sarajevo. Fond: Leci i proglasi 1941.

Arhiv Muzeja revolucije Sarajevo (AMRS). Fond Ustaške nadzorne službe (UNS), fascikle 1941, 1942, 1943, 1944.

Arhiv Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove (ARSUP), Sarajevo – Građa Vrhovnog suda; Akcioni odbor za autonomiju Bosne i Hercegovine Mostar; Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora, ustaša i četnika.

Objavljeni izvori

Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945; Serie E 1941–1945. Kriegstagebuch (KTB) des Oberkommandos der Wehrmacht, Erster Halbband, 1. I 1944 bis 22. V 1945; Frankfurt am Main, 1950.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, Beograd. Tomovi I, II, III, IV, XII, XIII, XIV,

»Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu«, Zbornik dokumenata – 1941–1943, Bogdan Krizman; 1943–1945, Branko Petranović, Beograd, 1981.

Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, Zagreb, 1963.

Slobodan Nešović, Temelji nove Jugoslavije, dokumenti, Beograd, 1973.

Bihaćka republika, II – Zbornik dokumenata; 4. 11. 1942.–29. I 1943. Bihać, 1952.

Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Tom III, knj. 1,2 –Sarajevo, 1952.

ZAVNOBiH – Dokumenti, I (1943–1944), II (1945), Sarajevo, 1968.

Antun Miletić, Koncentracioni logor Jasenovac, Dokumenti 1941–1945. Beograd, 1986,1987.

ŠTAMPA

»Hrvatski narod«, Zagreb, br. 182, 15. kolovoza 1941.

»Oslobođenje«, organ Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine, br. 9, 27. jula 1944.

»Sarajevski novi list« br. 376, Sarajevo, 1. kolovaza 1942.

»Spremnost«, misao i volja ustaške Hrvatske, 1942–1945, Zagreb.

»Istok« (»Maštrik«), glas jugoslovenskih Muslimana, Slobodne srpske planine, 1944.

LITERATURA

Zdravko ANTONIĆ, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni, Beograd 1973.

Zdravko ANTONIĆ, O razvoju NOB u istočnoj Bosni 1943–1944. s posebnim osvrtom na oslobođenje Tuzle – Prilozi – G II, br. 21, Sarajevo, 1985.

Ivan ANTONOVSKI, Razbijanje četničkih oružanih formacija u okuci Neretve u istočnoj Hercegovini, Zbornik: Neretva–Sutjeska, Beograd, 1969.

Elizabet BARKER, Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu, Zagreb, 1978.

Rade BAŠIĆ, Ustanak i borbe na Kozari 1941–1942., Beograd, 1957.

Dana BEGIĆ, Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković–Maček, Prilozi, br. 2.– Sarajevo, 1966.

Ljubo BOBAN, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941.–I– Iz povijesti hrvatskog pitanja – Zagreb, 1974.

Rafael BRČIĆ, Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svjetlu okupacije 1941. godine, Prilozi, br.3, Sarajevo, 1967.

Rafael BRČIĆ, Italijanski planovi u NDH 1941–1943. (s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu), Prilozi, Sarajevo, 1978.

Rafael BRČIĆ, Reagiranje okupatora i kvislinga na ustanak u Bosni i Hercegovini, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973.

Rafael BRČIĆ, Prilog razmatranju okupacionih sistema u Bosni i Hercegovini, Prilozi, br. 5, Sarajevo, 1969.

Rafael BRČIĆ, Osnovna obilježja i korekcije njemačko-ustaške politike prema Srbima u NDH, Prilozi br. 11–12, Sarajevo, 1975/76.

Rafael BRČIĆ, Njemačko-italijanski planovi u Bosni i Hercegovini u svjetlu dokumenata (1942–1943), Zbornik: AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini, Beograd, 1974.

Milica BODROŽIĆ, Prilog razmatranju držanja građanskih stranaka u Bosni i Hercegovini 1942–1943, Zbornik: AVNOJ i NOB u BiH, Beograd, 1974

Drago BOROVČANIN, Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a, Sarajevo, 1979.

Mladen COLIĆ, Takozvana Nezavisna Država Hrvatska, Beograd, 1973.

Rodoljub ČOLAKOVIĆ, Zapisi iz oslobodilačkog rata–II–Sarajevo, 1948.;III–Sarajevo, 1950; IV–Sarajevo, 1951.; V–Sarajevo,1955.

Hamdija ĆEMERLIĆ, Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj zajednici od ZAVNO-BiH-a do Ustava SRBiH-a – Zbornik: Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine – Sarajevo, 1968.

Uglješa DANILOVIĆ, Sjećanja, I–III, Beograd, 1987.

Kruno Menengelo–DINČIĆ, L'état »Oustacha« de Croitie (1941–1945), časopis: Revue d'histire de la deuxieme guerre mondiale, sv. 1–4, Paris, 1969.

Todor DRAGOJLOV, Der Krieg 1941–1945. auf dem Gebiete das »Unabhngigen Staates Kroatien,–Allgemeine schweizerische Militärzeitschrift, Nº 5/56.

Veselin ĐURETIĆ, Narodna vlast u Bosni i Hercegovini 1941–1945, Beograd–Sarajevo, 1981.

Veselin ĐURETIĆ, Vlada na bespuću, Beograd, 1982.

Veselin ĐURETIĆ, Saveznici i jugoslavenska ratna drama, I–II, Beograd, 1987.

Blažo ĐURIČIĆ, Borba na Borču, Zbornik: Hercegovina u NOB, Beograd, 1961.

Gert FRICKE, Kroatien 1941–1944. (Der unabhängige Staat in der Sicht des deutschen bevollmächtigen Generals in Agram, Glaise von Horstenau), Freiburg, 1972.

Mirjana GROSS, Povijest pravaške ideologije, Zagreb,

Muhamed HADŽIJAHIĆ, Muslimanske rezolucije iz 1941, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973.

Karl HNILICKA, Das Ende auf dem Balkan 1944/45, Göttingen, 1970.

Ladislaus HORY, Martin BROSZAT, Der kroatische Ustascha–Staat, Stuttgart, 1964.

Rasim HUREM, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira NDH, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, br. XVI, Sarajevo, 1965.

Rasim HUREM, Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1941/1942, Sarajevo, 1972.

Avdo HUMO, Moja generacija, Sarajevo–Beograd, 1984.

Tomislav IŠEK, Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929–1941, Sarajevo, 1991.

Tomislav IŠEK, Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature, Sarajevo, 1981.

Jere JAREB, Pola stoljeća hrvatske politike, Buenos Aires, 1960

Branimir JELIĆ, Ein Überblick der geschichtlichen Entwicklung Kroatiens bis zum heutigen Tage, Berlin, 1941.

Fikreta JELIĆ–BUTIĆ, Prilog proučavanja djelatnosti ustaša do 1941, Časopis za suvremenu povijest, Zagreb, 1969. (I, II).

Fikreta JELIĆ–BUTIĆ, Ustaše i NDH, Zagreb, 1977.

Fikreta JELIĆ–BUTIĆ, Hrvatska seljačka stranka, Zagreb, 1983.

Hamdija KAPIDŽIĆ, Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine (Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918.), Sarajevo, 1968.

Osman KARABEGOVIĆ, Krajina na putevima revolucije, Beograd, 1978.

Vojmir KLJAKOVIĆ, Bosna i Hercegovina u njemačko-italijanskim dogovorima do ustanka 1941., Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973.

Muharem KRESO, Forme i stepen ostvarivanja okupacione vlasti u Bosni i Hercegovini 1941. godine, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973.

Muharem KRESO, Njemačko shvatanje situacije u Jugoslaviji uoči Drugog zasjedanje AVNOJ-a, Zbornik: AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini, Beograd, 1974.

Bogdan KRIZMAN, Pavelić i ustaše, Zagreb, 1978.

Bogdan KRIZMAN, Nezavisna Država Hrvatska između Hitlera i Musolinija, Zagreb, 1983.

Bogdan KRIZMAN, Ustaše i Treći Rajh (I), Zagreb, 1983.

Eugen KVATERNIK, Riječi i činjenice. Prilog povijesti hrvatsko-italijanskih odnosa u Drugom svjetskom ratu, Hrvatska revija, Buenos Aires, god. V, sv. 1, ožujak 1955.

Branko LATAS, Četnici Draže Mihailovića u borbi za uništenje »Bihaćke republike«, Zbornik: AVNOJ i NOB u BiH, Beograd, 1974.

Dušan LUKAČ, Ustanak u Bosanskoj krajini, Beograd, 1974.

Dušan LUKAČ, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini, Zbornik: Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1968.

Dušan LUKAČ, Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope, III (1941–1945), Beograd, 1977.

Jovan MARJANOVIĆ, Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, Zagreb–Beograd, 1979.

Antun MILETIĆ, Neke mere u dejstvu Vermahta na Kozari 1941–1942. godine, Zbornik: Kozara u NOB, Prijedor, 1980.

Nikola MILOVANOVIĆ, Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića, knjiga prva, Beograd, 1984.

Pero MORAČA, Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata, Beograd, 1957.

Pero MORAČA, Jugoslavija 1941, Beograd, 1971.

Pero MORAČA, Mjesto ustanka u Drvaru u okvirima ustanka u Jugoslaviji, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973.

Gojko MILJANIĆ, Razvoj oružanih snaga NOP-a između dva zasjedanja AVNOJ-a, Zbornik: AVNOJ i NOB u BiH, Beograd, 1974.

Kosta NAĐ, Ratne uspomene, četrdeset druga, Zagreb, 1979.

Hermann NEUBACHER, Sonderauftrag Südost (1940–1945), Bericht eines fliegenden Diplomaten, Berlin–Frankfurt, 1956.

Viktor NOVAK, Velika optužba, III, Sarajevo, 1960.

Mustafa MULALIĆ, Federacija i Muslimani, Istok, br. 8, 1944.

Slavko ODIĆ, Njemački planovi i djelatnost u vezi sa Drugim zasjedanjem AVNOJ-a, Zbornik: AVNOJ i NOB u BiH, Beograd, 1974.

Radoje PAJOVIĆ, Pokolj Muslimana u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u januaru i februaru 1943., Zbornik: Neretva–Sutjeska, Beograd, 1969.

Radoje PAJOVIĆ, Kontrarevolucija u Crnoj Gori, četnički i federalistički pokret 1941–1945, Cetinje, 1977.

Ante PAVELIĆ, Pojam Bosne kroz stoljeća, Spremnost br. 1, Zagreb, 1. ožujka 1942.

Petar PEKIĆ, Postanak Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb, 1942.

Branko PETRANOVIĆ, Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji, I–II, Beograd, 1983.

Branko PETRANOVIĆ, Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji, III, Istoriografija i revolucija, Beograd, 1984.

Rade PETROVIĆ, Počeci saradnje Jevđevića i Birčanina sa talijanskim okupatorom 1941. godine, Prilozi br. 19, Sarajevo, 1982.

Rade PETROVIĆ, Vidovdan u Sarajevu i istočnoj Bosni 1941, u arhivu ANUBiH, Sarajevo, 1989.

Đorđe PILJEVIĆ, NOP u Hercegovini u drugoj polovini 1943., Zbornik: AVNOJ i NOB u BiH 1942–1945, Beograd, 1974.

Đorđe PILJEVIĆ, Ustanak u Hercegovini juna 1941, Vojno-istorijski Glasnik, januar–april, 1990, Beograd, 1990.

Atif PURIVATRA, Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu kraljevine SHS, Sarajevo, 1974.

Stjepan RADIĆ, Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu, Zagreb, 1908.

Enver REDŽIĆ, Tri značajna partijska skupa u Bosni na početku 1942., u knjizi » Revolucija i jugoslavenska misao«, Sarajevo, 1986.

Enver REDŽIĆ, Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija, Sarajevo, 1987.

Enver REDŽIĆ, Nacionalni odnosi u BiH u analizama jugoslavenske istoriografije, Sarajevo, 1989.

Dragiša RISTIĆ, Yougoslavia's Revolution of 1941, London, 1966.

Abdulah SARAJLIĆ, Bosna i Hercegovina u NOR-u, Zbornik: Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1968.

Marko SINOVČIĆ, Nezavisna Država Hrvatska u svjetlu dokumenata, Buenos Aires, 1950.

Đoko SLIJEPČEVIĆ, Jugoslavija uoči i za vreme drugog svetskog rata, Minhen, 1978.

Đuro STANISAVLJEVIĆ, Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj, časopis: Istorija XX veka, Beograd, 1962.

Velimir STOJNIĆ, Predratna i ratna partijska organizacija u Drvaru, Zbornik: 1941. u istoriji naroda BiH, Sarajevo, 1973.

Vlado STRUGAR, Rat i revolucija naroda Jugoslavije, Beograd, 1962.

Holm SUNDHAUSEN, Zur Geschichte der Waffen SS in Kroatien 1941–1945, Südostforschungen, Band XXX, R. Oldenburg–München, 1971.

Nusret ŠEHIĆ, Četništvo u Bosni i Hercegovini 1918–1941., Sarajevo, 1971.

Nusret ŠEHIĆ, Bosna i Hercegovina 1918–1925, Sarajevo, 1991.

Nusret ŠEHIĆ, Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1980.

Jozo TOMASEVICH, Četnici u drugom svjetskom ratu, 1941–1945, Zagreb, 1979.

Živko TOPALOVIĆ, Kako su komunisti dograbili vlast u Jugoslaviji, London, 1964.

Fabijan TRGO, Četvrta i peta neprijateljska ofanziva, Zbornik: Neretva–Sutjeska, Beograd, 1969.

Fabijan TRGO, Vojni položaj NOP-a u vrijeme Drugog zasjedanja AVNOJ-a, Zbornik: AVNOJ i NOB u BiH 1942–1943, Beograd, 1974.

Franjo TUĐMAN, Stvaranje socijalističke Jugoslavije, Zagreb, 1960.

Franjo TUĐMAN, Okupacija i revolucija, Zagreb, 1963.

Vladimir VAUHNIK, Neviđena fronta, Spomini, Buenos Aires, 1965.

Jovan VUJOŠEVIĆ, Priprema i likvidacija ustaškog uporišta Borač, april 1942., Vojno-istorijski Glasnik, br. 5, Beograd, 1952.

Nikola ŽIVKOVIĆ, Eksploatacija nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine u toku 1941. od strane Njemačke, Zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo,1973.

KRATICE
(Ustanove i organizacije)

AA	– Auswärtiges Amt
AIRPH	– Arhiv Instituta radničkog pokreta Hrvatske
AJ	– Arhiv Jugoslavije
AMRS	– Arhiv Muzeja revolucije Sarajevo
ANUBiH	– Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
ARSUP	– Arhiv Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova
AVII	– Arhiv Vojno-istorijskog instituta
AUM	– Austro-ugarska monarhija
AVNOJ	– Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
CK KPJ	– Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
DOM DO legija	– Domobransko-dobrovoljačka legija
HB	– Hrvatski blok
HNZ	– Hrvatska narodna zajednica
HRSS	– Hrvatska republikanska seljačka stranka
HSP	– Hrvatska stranka prava
HSS	– Hrvatska seljačka stranka
IKKI	– Izvršni komitet Komunističke internacionale
IVZ	– Islamska vjerska zajednica
JA	– Jugoslavenska armija
JMO	– Jugoslavenska muslimanska organizacija
JNS	– Jugoslavenska nacionalna stranka
JRZ	– Jugoslavenska radikalna zajednica
JUVO	– Jugoslavenska vojska u otadžbini
KI	– Komunistička internacionala
KPJ	– Komunistička partija Jugoslavije
KV	– Kopnena vojska
KTB	– Kriegstagebuch
MNVO	– Muslimanska nacionalna vojna organizacija
MVAC	– Milicia volontare aticomunista
NDH	– Nezavisna država Hrvatska
NG	– Neprijateljska građa
NOB	– Narodnooslobodilačka borba
NOO	– Narodnooslobodilački odbor
NOF	– Narodnooslobodilački front
NOP	– Narodnooslobodilački pokret
NOR	– Narodnooslobodilački rat
NOPOJ	– Narodnooslobodilački partizanski odredi Jugoslavije
NOP i DVJ	– Narodnooslobodilačka partizanska i dobrovoljačka vojska Jugoslavije
NOU brigada	– Narodnooslobodilačka udarna brigada
NOV	– Narodnooslobodilačka vojska

NKOJ	– Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
ORJUNA	– Organizacija jugoslavenskih nacionalista
PA/AA	– Politisches Archiv/Auswärtiges Amt
PB CK KPJ	– Politički biro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije
PK KPJ za BiH	– Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu
RAM	– Reichsaussenministerium
SA	– Sturmabteilungen
SKOJ	– Savez komunističke omladine Jugoslavije
SS	– Schutzstaffel
UNS	– Ustaška nadzorna služba
VŠ	– Vrhovni štab
ZAVNOBiH	– Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine
ZStA	– Zentrales Staatsarchiv, Potsdam

ENVER REDŽIĆ

BOSNA I HERCEGOVINA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Izdaje i štampa

GRAFIČKO-IZDAVAČKA KUĆA d.d.
PRINTING AND PUBLISHING HOUSE Inc.
SARAJEVO

Suizdavač

ANUBiH

Predsjednik UO

Petar SKERT

Generalni direktor

Rasim RAPA

Lektor

Snježana ĆERIĆ

Korektor

Mevlida ČOLAKHODŽIĆ

Grafičko-likovna obrada

Selim DOBRUNA

DTP – STUDIO »OKO«

Tiraž: 1000

Sarajevo, 1998. godine